

พระสูตรตันตปิฎก

ขุททกนิกาย มหานิทเทศ

เล่มที่ ๕ ภาคที่ ๑

ขอนอบน้อมแด่พระผู้มีพระภาคอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าพระองค์นั้น

อัญญกวัคคิยะ^๑

กามสูตรนิตเทศที่ ๑

ว่าด้วยกาม ๒ อย่าง

[๑] พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า :-

เมื่อสัตว์ปรารถนากามอยู่ ถ้ากามนั้นย่อมสำเร็จแก่
สัตว์นั้น สัตว์นั้นได้กามตามปรารถนาแล้ว ย่อมเป็นผู้มีใจแน
นอน.

[๒] คำว่า กาม ในคำว่า เมื่อปรารถนากามอยู่ โดยห้วงข้อได้
แก่กาม ๒ อย่าง คือ วัตถุกาม ๑ กิเลสกาม ๑.

วัตถุกามเป็นไฉน? รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ อันเป็นที่
ชอบใจ เครื่องลาด เครื่องนุ่งห่ม ทาสี ทาสา แพะ แกะ ไก่ สุกร
ช้าง โค ม้า ลา นาทูณิน เงิน ทอง บ้าน นิคม ราชธานี แวนแคว้น
ชนบท กองพลรบ คลัง และวัตถุเป็นที่ตั้งแห่งความกำหนัด อย่างไร

๑. อัญญกถาว่า อัญญกวัคคยะ, น่าจะปริวรรตเป็น อัญญกวรรค.

อย่างหนึ่ง ชื่อว่า วัตตุกาม. อีกอย่างหนึ่ง กามที่เป็นอดีต กามที่เป็นอนาคต กามที่เป็นปัจจุบัน ที่เป็นภายใน ที่เป็นภายนอก ที่เป็นทั้งภายในและภายนอก ชนิดเลว ชนิดปานกลาง ชนิดประณีต เป็นของสัตว์ผู้เกิดในอบาย เป็นของมนุษย์ เป็นของทิพย์ ที่ปรากฏเฉพาะหน้า ที่เนรมิตเอง ที่ผู้อื่นเนรมิต ที่หวังแทน ที่ไม่ได้หวังแทน ที่ยึดถือของเรา ที่ไม่ยึดถือของเรา ธรรมที่เป็นกามาวจรแม่ทั้งหมด ธรรมที่เป็นรูปาวจรแม่ทั้งหมด ธรรมที่เป็นอรูปาวจรแม่ทั้งหมด ธรรมที่เป็นที่ตั้งแห่งตัณหา เป็นอารมณ์แห่งตัณหา ชื่อว่า กาม เพราะอรรถว่า อันบุคคลพึงใคร่ เพราะอรรถว่า เป็นที่ตั้งแห่งความกำหนัด เพราะอรรถว่า เป็นที่ตั้งแห่งความมัวเมา กามเหล่านี้เรียกว่า วัตตุกาม.

กิเลสกามเป็นไฉน? ความพอใจ ความกำหนัด ความพอใจและความกำหนัด, ความดำริ ความกำหนัดมาก ความดำริและความกำหนัด ความพอใจคือความใคร่ ความกำหนัดคือความใคร่ ความผลิตเพลินคือความใคร่ ในกามทั้งหลาย ความปรารถนาในกาม ความเส่นหาในกาม ความเร้าร้อนในกาม ความหลงในกาม ความติดใจในกาม หวังคือกาม ความประกอบในกาม ความยึดถือในกาม เครื่องกั้นคือกามฉันทะ ชื่อว่า กาม.

สมจริงดังคำว่า :-

ดูก่อนกาม เราเห็นรากฐานของท่านแล้วว่า ท่าน
ย่อมเกิดเพราะความดำริ เราจักไม่ดำริถึงท่าน ท่านจัก
ไม่มีอย่างนี้.

กามเหล่านี้เรียกว่า กิเลสกาม คำว่า **เมื่อปรารถนากามอยู่** มีความว่า เมื่อใคร อยากรู้ ยินดี ปรารถนา มุ่งหมาย ชอบใจกามอยู่ เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า **เมื่อปรารถนากามอยู่**.

[๑๗] คำว่า **ถ้ากามนั้นย่อมสำเร็จแก่สัตว์นั้น** มีความว่า คำว่า **สัตว์นั้น** ได้แก่ สัตว์ผู้เป็นภคัตริย์ พราหมณ์ แพศย์ ศูทร คฤหัตถ์ บรรพชิต เทวดาหรือมนุษย์. คำว่า **กามนั้น** ได้แก่ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะที่ชอบใจ ซึ่งเรียกว่า วัตถุกาม. คำว่า **ย่อมสำเร็จ** สำเร็จโดยชอบ ได้ ได้เฉพาะ. ประสบ พบ เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า **ถ้ากามนั้นย่อมสำเร็จแก่สัตว์นั้น**.

[๑๘] คำว่า **ย่อมเห็นผู้โง่ใจแน่นอน** มีความว่า คำว่า **แน่นอน** เป็นคำกล่าวโดยส่วนเดียว เป็นคำกล่าวโดยไม่มีความสงสัย เป็นคำกล่าวโดยไม่มีความเคลือบแคลง เป็นคำกล่าวไม่เป็นสองแง่ เป็นคำกล่าวไม่เป็นสองงาม เป็นคำกล่าวที่ไม่มีคำประกอบเป็นคำกล่าวไม่ผิด คำว่า **แน่นอน** นี้ เป็นคำกล่าวกำหนดแน่ คำว่า **โง่** คือ ความโง่ ความปราโมทย์ ความเบิกบาน ความบันเทิง ความร่าเริง ความรื่นเริง ความปลื้มใจ ความยินดี ความชื่นใจ ความชอบใจ ความเต็มใจ ที่ประกอบพร้อมเฉพาะด้วยกามคุณ ๕.

คำว่า **ใจ** คือ จิต มนะ มานัส หทัย บัณฑระ มนะ มนายตนะ มนินทริย์ วิญญาน วิญญานขันธ มโนวิญญานธาตุ ที่เกิดแต่ผัสสะ เป็นต้นนั้น นี้เรียกว่า **ใจ**.

ใจนี้ สหระต คือ เกิดร่วม เกี่ยวข้อง ประกอบ เกิดพร้อมกัน

ดับพร้อมกัน มีวัดดูอย่างเดียวกัน มีอารมณ์อันเดียวกัน กับด้วยความ
อิมนี้.

คำว่า **ยอมเป็นผู้อิมใจ** คือ เป็นผู้มีใจยินดี มีใจร่าเริง มีใจ
เบิกบาน มีใจดี มีใจสูง มีใจปลาบปลื้ม เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า **ยอม**
เป็นผู้อิมใจแน่นอน.

[๕] คำว่า **สัตว์นั้นได้กามตามปรารถนาแล้ว** มีความว่า
คำว่า **ได้** คือได้ ได้แล้ว ได้เฉพาะ ประสบ พบ. คำว่า **สัตว์** คือ สัตว์ ณะ
มาณพ บุรุษ บุคคล ผู้มีชีวิต ผู้เกิด สัตว์เกิด ผู้มีกรรม มนุษย์. คำว่า
ตามปรารถนา คือ รูป เสียง กลิ่น รส หรือโผฏฐัพพะ. ตามปรารถนา
ยินดี. ประสงค์ มุ่งหมาย ชอบใจ เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า **สัตว์นั้นได้**
กามตามปรารถนาแล้ว. เพราะเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า :-

เมื่อสัตว์ปรารถนากามอยู่ ถ้ากามนั้นยอมสำเร็จแก่
สัตว์นั้น สัตว์นั้นได้กามตามปรารถนาแล้ว ย่อมเป็นผู้
อิมใจแน่นอน.

[๖] พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า :-

เมื่อสัตว์นั้นปรารถนากามอยู่ เมื่อสัตว์นั้นมีฉันทะ
เกิดแล้ว ถ้ากามเหล่านั้นเสื่อมไป สัตว์นั้นยอมกระสับ
กระส่าย เหมือนสัตว์ที่ถูกลูกศรแทงแล้ว.

[๗] คำว่า **เมื่อสัตว์นั้นปรารถนากามอยู่** มีความว่า คำว่า
เมื่อสัตว์นั้น ได้แก่ สัตว์ผู้เป็นกษัตริย์ พราหมณ์ แพศย์ ศูทร คฤหัสถ์
บรรพชิต เทวดาหรือมนุษย์ คำว่า **ปรารถนากามอยู่** คือ เมื่อใคร่ ออยาก

ได้ ยินดี ประารถนา มุ่งหมาย ชอบใจ. อีกอย่างหนึ่ง สัตว์ยอมไป
ออกไป ลอยไป แล่นไป เพราะกามตัณหา เปรียบเหมือนมนุษย์ ย่อม
ไป ออกไป ลอยไป แล่นไป ด้วยยานข้างข้าง ยานม้าข้าง ยานโคข้าง
ยานแกะข้าง ยานแพะข้าง ยานอูข้าง ยานลาข้าง ฉันทใด สัตว์ยอม
ไป ออกไป ลอยไป แล่นไป เพราะกามตัณหา ฉันทนั้น เพราะฉะนั้น
จึงชื่อว่า เมื่อสัตว์นั้นปรารถนากามอยู่.

[๘] คำว่า เมื่อสัตว์มีฉันทะเกิดแล้ว ความว่า คำว่า ฉันทะ
ได้แก่ความพอใจในกาม ความกำหนดในกาม ความเพลินในกาม ความ
อยากในกาม ความแสวงหาในกาม ความเร่าร้อนในกาม ความหลงในกาม
ความคิดใจในกาม หวังคือกาม ความประกอบคือกาม ความยึดถือในกาม
เครื่องกันคือกามฉันทะ ความพอใจในกามนั้น เกิดแล้ว เกิดพร้อม เกิดขึ้น
เกิดเฉพาะ ปรากฏแล้วแก่สัตว์นั้น. คำว่า สัตว์ คือ สัตว์ นระ มาณพ
บุรุษ บุคคล ผู้มีชีวิต ผู้เกิด สัตว์เกิด ผู้มีกรรม มนุษย์ เพราะฉะนั้น
จึงชื่อว่า เมื่อสัตว์มีฉันทะเกิดแล้ว.

[๙] คำว่า กามเหล่านั้นเสื่อมไป มีความว่า กามเหล่านั้นเสื่อม
ไปบ้าง สัตว์นั้นเสื่อมจากกามทั้งหลายบ้าง.

กามเหล่านั้นเสื่อมไป อย่างไร ? เมื่อสัตว์นั้นดำรงอยู่นั้นแหละ โภคะ
เหล่านั้น ถูกพระราชาริบไปบ้าง ถูกโจรลักไปบ้าง ถูกไฟไหม้บ้าง ถูกน้ำ
พัดไปบ้าง ถูกพวกญาติผู้ไม่เป็นที่ชอบใจนำไปบ้าง สัตว์นั้นไม่พบภค
ทรัพย์ที่เก็บฝังไว้บ้าง การงานที่ประกอบไม่ดีเสียไปบ้าง คนผลาญสกุล
ผู้แจกจ่ายกระจัดกระจายทำลายโภคะเหล่านั้นเกิดในสกุลบ้าง ความเป็นของ

ไม่เที่ยงแห่งโกคะเป็นที่แปด กามเหล่านั้นย่อมเสื่อม เสียหาย กระจัด
กระจาย รั่วไหล อันตรธาน สูญหายไปอย่างนี้.

สัตว์นั้นย่อมเสื่อมจากกามทั้งหลาย อย่างไร ? โกคะเหล่านั้นยังตั้งอยู่
นั้นแหละ สัตว์นั้นเคลื่อน ตาย อันตรธาน สูญหายไปจากโกคะเหล่านั้น
สัตว์นั้นย่อมเสื่อม เสียหาย กระจัดกระจาย รั่วไหล อันตรธาน สูญหาย
ไปจากกามทั้งหลายอย่างนี้.

สมจริงดังที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า :-

โภคทรัพย์ทั้งหลาย ถูกโจรลักไป ถูกพระราชาริบ
ไป ถูกไฟไหม้ เสียหาย หนึ่ง บุคคลผู้เป็นเจ้าของย่อม
ละทิ้งสรีระ กับทั้งข้าวของ เพราะความตาย นักปราชญ์
ทราบเหตุนี้แล้ว พึงใช้สอยบ้าง พึงให้ทานบ้าง ครั้น
ให้ทานและใช้สอยตามสมควรแล้ว เป็นผู้ไม่ถูกติเตียน
ย่อมเข้าถึงสถาน คือ สวรรค์.

เพราะฉะนั้น จึงว่า กามเหล่านั้นย่อมเสื่อมไป.

[๑๐] คำว่า สัตว์นั้นย่อมกระสับกระส่าย เหมือนสัตว์ที่ถูก

ถูกรบแทงแล้ว มีความว่า สัตว์ผู้ถูกลูกศรที่ทำด้วยเหล็กแทงแล้วบ้าง
ผู้ถูกลูกศรที่ทำด้วยกระดูกแทงแล้วบ้าง ผู้ถูกลูกศรที่ทำด้วยงาแทงแล้วบ้าง
ผู้ถูกลูกศรที่ทำด้วยเขาแทงแล้วบ้าง ผู้ถูกลูกศรที่ทำด้วยไม้แทงแล้วบ้าง
ย่อมกระสับกระส่ายหวั่นไหว คิ่นรน จุกเสียด เจ็บตัว เจ็บใจ ฉันท
ความโศก คร่ำครวญ เจ็บกาย เจ็บใจ และคับแค้นใจ ย่อมเกิดขึ้นเพราะ
วัตถุกามทั้งหลายแปรปรวนเป็นอย่างอื่นไป สัตว์นั้นถูกลูกศรคือกามแทง

แล้ว ย่อม ๆ กระสับกระส่าย หวั่นไหว ดิ้นรน จุกเสียด เจ็บกาย เจ็บใจ
ฉนั้นนั่นเหมือนกัน เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า สัตว์นั้นย่อมกระสับกระส่าย
เหมือนสัตว์ที่ถูกลูกศรแทงแล้ว เพราะเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้า
จึงตรัสว่า :-

เมื่อสัตว์นั้นปรารถนากามอยู่ เมื่อสัตว์มีฉันทะเกิด
แล้ว ถ้ากามเหล่านั้นเสื่อมไป สัตว์นั้นย่อมกระสับกระส่าย
เหมือนสัตว์ที่ถูกลูกศรแทงแล้ว.

[๑๑] พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า :-

ผู้ใดย่อมเว้นขาดกามทั้งหลาย เหมือนบุคคลเว้น
ขาดห้วงด้วยเท้า ผู้นั้นเป็นผู้มีสติ ย่อมล่วงพ้นตัณหาอัน
ชื่อว่าวิสัฏฐิกานี้ ในโลกเสียได้.

ว่าด้วยการเว้นขาดกามด้วยเหตุ ๒ ประการ

[๑๒] คำว่า ผู้ใดย่อมเว้นขาดกามทั้งหลาย มีความว่า คำว่า
ผู้ใด คือ ผู้เช่นใด ผู้ประกอบอย่างไร ผู้ตั้งไว้อย่างไร ผู้มีประการอย่างไร
ผู้ถึงฐานะใด ผู้ประกอบด้วยธรรมใด เป็นกษัตริย์ พราหมณ์ แพศย์ สุทร
ภคหัตถ์ บรรพชิต เทวดา หรือเป็นมนุษย์.

คำว่า กาม ในคำว่า ย่อมเว้นขาดกามทั้งหลาย โดยหัวข้อ
ได้แก่กาม ๒ อย่าง คือ วัตถุกาม ๑ กิเลสกาม ๑.

วัตถุกามเป็นไฉน? รูป เสียง กลิ่น รส โสภณูปะ อันเป็นที่
ชอบใจ ฯลฯ กามเหล่านี้เรียกว่า วัตถุกาม ฯลฯ กามเหล่านั้นเรียกว่า

กิเลสตาม.

คำว่า **ย่อมนเว้นขาดกามทั้งหลาย** คือ ย่อมนเว้นขาดกามโดยเหตุ ๒ ประการ คือ โดยการข่มไว้ประการ ๑ โดยการตัดขาดประการ ๑.

ย่อมนเว้นขาดกามโดยการข่มไว้ อย่างไร? บุคคลผู้เห็นอยู่ว่า กามทั้งหลายเปรียบด้วยโครงกระดูก เพราะอรรถว่า เป็นของมีความยินดีน้อย ย่อมนเว้นขาดกามโดยการข่มไว้.

ผู้เห็นอยู่ว่า กามทั้งหลายเปรียบด้วยขี้เนื้อ เพราะอรรถว่า เป็นของสาธารณแก่ชนหมู่มาก ย่อมนเว้นขาดกามโดยการข่มไว้.

ผู้เห็นอยู่ว่า กามทั้งหลายเปรียบด้วยคบเพลิงหญา เพราะอรรถว่า เป็นของตามเผา ย่อมนเว้นขาดกามโดยการข่มไว้.

ผู้เห็นอยู่ว่า กามทั้งหลายเปรียบด้วยหลุมถ่านเพลิง เพราะอรรถว่า เป็นของให้เราร้อนมาก ย่อมนเว้นขาดกามโดยการข่มไว้.

ผู้เห็นอยู่ว่า กามทั้งหลายเปรียบด้วยความฝัน เพราะอรรถว่า เป็นของปรากฏชั่วเวลาน้อย ย่อมนเว้นขาดกามโดยการข่มไว้.

ผู้เห็นอยู่ว่า กามทั้งหลายเปรียบด้วยของขอยืม เพราะอรรถว่า เป็นของเป็นไปชั่วคราวที่กำหนด ย่อมนเว้นขาดกามโดยการข่มไว้.

ผู้เห็นอยู่ว่า กามทั้งหลายเปรียบด้วยต้นไม้ไม่มีผลตก เพราะอรรถว่า เป็นของทำให้กิ่งหักและให้ต้นล้ม ย่อมนเว้นขาดกามโดยการข่มไว้.

ผู้เห็นอยู่ว่า กามทั้งหลายเปรียบด้วยดาบและมิด เพราะอรรถว่า เป็นของฟัน ย่อมนเว้นขาดกามโดยการข่มไว้.

ผู้เห็นอยู่ว่า กามทั้งหลายเปรียบด้วย หอก หลาว เพราะอรรถว่า เป็น

ของติมแทง ย่อมเว้นขาดกามโดยการข่มไว้.

ผู้เห็นอยู่ว่า กามทั้งหลายเปรียบด้วยห้วง. เพราะอรรถว่า เป็นของ
น่าสะพึงกลัว ย่อมเว้นขาดกามโดยการข่มไว้.

ผู้เห็นอยู่ว่า กามทั้งหลายเปรียบด้วยกองไฟ เพราะอรรถว่า เป็น
ดั่งไฟกองใหญ่ให้เราร้อน ย่อมเว้นขาดกามโดยการข่มไว้.

แม่ผู้เจริญพุทธานุสสติ ย่อมเว้นขาดกามโดยการข่มไว้.

แม่ผู้เจริญธรรมมานุสสติย่อมเว้นขาดกามโดยการข่มไว้.

แม่ผู้เจริญสังฆานุสสติ.....

แม่ผู้เจริญสีถานุสสติ.....

แม่ผู้เจริญจาคานุสสติ.....

แม่ผู้เจริญเทเวदानุสสติ.....

แม่ผู้เจริญอานาปานุสสติ.....

แม่ผู้เจริญมรณานุสสติ.....

แม่ผู้เจริญกายคตาสติ.....

แม่ผู้เจริญอุปสมานุสสติ.....

แม่ผู้เจริญปฐมฌาน.....

แม่ผู้เจริญทุติยฌาน.....

แม่ผู้เจริญตติยฌาน.....

แม่ผู้เจริญจตุตถฌาน.....

แม่ผู้เจริญอากาสนัญญาตนสมาบัติ.....

แม่ผู้เจริญวิญญานัญญาตนสมาบัติ.....

แม่ผู้เจริญอาภิกขุญญาตนสมาบัติ.....

แม่ผู้เจริญเนวสัณญานาสัณญายตนสมาบัติ ย่อมเว้นขาดกามโดยการ
ข่มไว้ ย่อมเว้น ขาดกามโดยการข่มไว้ดังนี้.

ย่อมเว้นขาดกามโดยการตัดขาด อย่างไร? แม่บุคคลผู้เจริญ
โสดาปัตติมรรค ย่อมเว้นขาดกามอันให้ไปสู่อบายโดยการตัดขาด. แม่
บุคคลผู้เจริญสกทาคามีมรรค ย่อมเว้นขาดกามส่วนหยาบโดยการตัดขาด.
แม่บุคคลผู้เจริญอนาคามีมรรค ย่อมเว้นขาดกามอันเป็นส่วนละเอียดโดย
การตัดขาด. แม่บุคคลผู้เจริญอรหัตมรรค ย่อมเว้นขาดกามโดยอาการ
ทั้งปวง โดยประการทั้งปวง หมดสิ้น มิให้มีส่วนเหลือโดยการตัดขาด
ย่อมเว้นขาดกามโดยการตัดขาด อย่างนี้เพราะฉะนั้นจึงชื่อว่า **ผู้ใด**
ย่อมเว้นขาดกามทั้งหลาย.

[๑๗] คำว่า **เหมือนบุคคลเว้นขาดหัวงูด้วยเท้า** มีความว่า
งูเรียกว่าสัปปะ เพราะอรรถว่าอะไร งูจึงเรียกว่าสัปปะ? เพราะอรรถว่า
เสือกไป งูจึงเรียกว่าสัปปะ, เพราะอรรถว่า ขนคไป งูจึงเรียกว่า ฤษกะ,
เพราะอรรถว่าไปด้วยอก งูจึงเรียกว่า อุระกะ, เพราะอรรถว่า มีหัวตกไป
งูจึงเรียกว่า ปันนกะ, เพราะอรรถว่า นอนด้วยหัว งูจึงเรียกว่า สิริสปะ
เพราะอรรถว่า นอนในรู งูจึงเรียกว่า วิลาสยะ, เพราะอรรถว่า นอน
ในถ้ำ งูจึงเรียกว่า กุหาสยะ, เพราะอรรถว่า มีเขี้ยวเป็นอาวุธ งูจึงเรียกว่า
ทาตาวุฑ, เพราะอรรถว่า มีพิษร้ายแรง งูจึงเรียกว่า โฆรวิสะ, เพราะ
อรรถว่า มีลิ้นสองแฉก งูจึงเรียกว่า ทุชิวหา, เพราะอรรถว่า ลิ้มรส

ด้วยลินสองแฉก จึงเรียกว่า ทิรัจฉัญญ.

บุรุษผู้ใคร่ต่อชีวิต ไม่อยากตาย อยากได้สุข เกลียดทุกข์ ฟังเว็น
หลีก หลบ อ้อมหนีหัวงูด้วยเท้า ฉันทใด บุคคลผู้รักสุข เกลียดทุกข์
ฟังเว็น หลีก หลบ อ้อมหนีคามทั้งหลาย ฉันทนั้น เหมือนกัน เพราะฉะนั้น
จึงชื่อว่า เหมือนบุคคลเว้นขาดหัวงูด้วยเท้า.

[๑๔] คำว่า ผู้นั้นเป็นผู้มีสติ ย่อมล่วงพ้นตัณหาอันชื่อว่า
วิัตติกานี้ ในโลกเสียได้ มีความว่า คำว่า ผู้นั้น คือผู้เว้นขาดคาม
ทั้งหลาย.

ตัณหา เรียกว่า วิัตติกา ได้แก่ ความกำหนัด, ความกำหนัดกล้า,
ความพอใจ, ความชอบใจ, ความเพติดเพลิน, ความกำหนัดด้วยสามารถ
แห่งความเพติดเพลิน, ความกำหนัดกล้าแห่งจิต, ความปรารถนา, ความ
หลง, ความคิดใจ, ความยินดี, ความยินดีทั่วไป, ความข้อง, ความ
ติดพัน, ความแสวงหา, ความลวง, ความให้สัตว์เกิด, ความให้สัตว์
เกี่ยวกับทุกข์, ความเย็บไว้, ความเป็นดั่งว่าข้าย, ความเป็นดั่งว่ากระแสน้ำ
ความชานไปในอารมณ์ต่าง ๆ ความเป็นดั่งว่าเส้นด้าย, ความกระจาย
ไป ความให้อายุเสื่อมไป, ความเป็นเพื่อน, ความตั้งมั่น, เครื่องนำไป
สู่ภพ, ความติดอารมณ์, ความตั้งอยู่ในอารมณ์, ความสนิท, ความรัก
ความเพ่งเล็ง, ความผูกพัน, ความหวัง, ความจำนง, ความประสงค์,
ความหวังในรูป, ความหวังในเสียง, ความหวังในกลิ่น, ความหวังในรส,
ความหวังในโณภูฐัพพะ, ความหวังในลาภ, ความหวังในทรัพย์, ความ
หวังในบุตร, ความหวังในชีวิต, ความปรารถนา, ความให้สัตว์ปรารถนา

ความที่จิตปรารถนา, ความเหนียวรั้ง, ความให้สัตว์เหนียวรั้ง, ความที่
จิตเหนียวรั้ง, ความห้วนไหว, อาการแห่งความห้วนไหว, ความพรั่ง
พร้อมด้วยความห้วนไหว, ความกำเริบ, ความไคร่ดี, ความกำหนดในที่
พิศธรรม, ความโลภไม่เสมอ, ความไคร่, อาการแห่งความไคร่, ความ
มุ่งหมาย, ความปอง, ความปรารถนาดี, กามตัณหา, ภวตัณหา, วิภว-
ตัณหา, ตัณหาในรูปภพ, ตัณหาในอรูปภพ, ตัณหาในนิโรธ, รูปตัณหา,
สัทตตัณหา, คันธตัณหา, รสตัณหา, โภกฐัพพตัณหา, รัสมตัณหา, โอชะ,
โยคะ, คันถะ, อุปาทาน, ความกั้น, ความปิด, ความบัง, ความผูก,
ความเข้าไปเศร้าหมอง, ความนอนเนื่อง, ความก่อกวนจิต, ความเป็น
ดั่งว่าเถาวัลย์, ความปรารถนาวัตถุต่าง ๆ, รากเง่าแห่งทุกข์, เหตุแห่งทุกข์,
แดนเกิดแห่งทุกข์, บ่วงมาร, เบ็ดมาร, วิสัยมาร, แม่น้ำตัณหา, ข่าย
ตัณหา, โข้งตัณหา, สมุทรรตัณหา, อภิขณา, โลภะ, อกุศลมูล, เรียกว่า
วิสัตติกา.

คำว่า วิสัตติกา ความว่า เพราะอรรถว่าอะไร ตัณหาจึงชื่อว่า
วิสัตติกา (เช่นไปในอารมณ์ต่างๆ) เพราะอรรถว่า **ซ่านไป** ตัณหาจึง
ชื่อว่า วิสัตติกา, เพราะอรรถว่า **แผ่ไป** ตัณหาจึงชื่อว่า วิสัตติกา, เพราะ
อรรถว่า **แล่นไป** ตัณหาจึงชื่อว่า วิสัตติกา, เพราะอรรถว่า **ครอบงำ**
ตัณหาจึงชื่อว่า วิสัตติกา, เพราะอรรถว่า **สะท้อนไป** ตัณหาจึงชื่อว่า
วิสัตติกา, เพราะอรรถว่า **เป็นเหตุให้พุดผิด** ตัณหาจึงชื่อว่า วิสัตติกา
เพราะอรรถว่า **มีมูลรากเป็นพิษ** ตัณหาจึงชื่อว่า วิสัตติกา, เพราะอรรถ
ว่า **มีผลเป็นพิษ** ตัณหาจึงชื่อว่า วิสัตติกา, เพราะอรรถว่า **เป็นเครื่อง**

บริโกลสิ่งเป็นพิช ตัณหาจึงชื่อว่า วิสัตติกา.

อีกนัยหนึ่ง ตัณหานั้นแผ่ไปใน รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ, สกฺล คณะ ที่อยู่, ลาก ยศ สรรเสริญ สุข จีวร บิณฑบาต เสนาสนะ คิลานปัจฉัยเภสัชบริจาร, กามธาตุ รูปธาตุ อรูปธาตุ, กามภพ รูปภพ อรูปภพ, สัตถุภพ อสัตถุภพ เนวสัตถุณานาสัตถุภพ, เอกโวการภพ จตุโวการภพ ปัญจโวการภพ, ในอดีต ในอนาคต ในปัจจุบัน, แล่นไป ช่ว่านไป ในรูปที่เห็นแล้ว, ในเสียงที่ได้ยินแล้ว, กลิ่น รส โผฏฐัพพะที่ ทราบแล้ว, และในธรรมที่พึงรู้แจ้ง, ตัณหาจึงชื่อว่า วิสัตติกา.

คำว่า ในโลก คือ อบายโลก มนุษยโลก เทวโลก ชั้นชโลก ชาติโลก อายุคนโลก.

คำว่า เป็นผู้มืสติ มีความว่า เป็นผู้มืสติ ด้วยเหตุ ๔ อย่าง คือ เมื่อเจริญ กายานุปัสสนาสติปัฏฐานในกาย ชื่อว่า เป็นผู้มืสติ, เมื่อเจริญ เวทนานุปัสสนาสติปัฏฐานในเวทนาทั้งหลาย ชื่อว่า เป็นผู้มืสติ, เมื่อ เจริญจิตตานุปัสสนาสติปัฏฐานในจิต ชื่อว่า เป็นผู้มืสติ. เมื่อเจริญธรรมานุปัสสนาสติปัฏฐานในธรรมทั้งหลาย ชื่อว่า เป็นผู้มืสติ.

เป็นผู้มืสติด้วยเหตุ ๔ อย่างแม้อื่นอีก คือชื่อว่าเป็นผู้มืสติ เพราะ เว้นจากความเป็นผู้ไม่มีสติ ชื่อว่าเป็นผู้มืสติ เพราะเป็นผู้กระทำกรรมทั้งหลายที่ควรทำด้วยสติ, ชื่อว่าเป็นผู้มืสติ เพราะเป็นผู้กำจัดกรรมทั้งหลายที่เป็นข้าศึกต่อสติ, ชื่อว่าเป็นผู้มืสติ เพราะเป็นผู้ไม่หลงลืมกรรมทั้งหลายที่เป็นนิमितแห่งสติ.

เป็นผู้มืสติด้วยเหตุ ๔ อย่างแม้อื่นอีก คือชื่อว่าเป็นผู้มืสติ เพราะ

เป็นผู้ประกอบด้วยสติ, ชื่อว่าเป็นผู้มีสติ เพราะเป็นผู้ยู่ด้วยสติ, ชื่อว่า
เป็นผู้มีสติ เพราะเป็นผู้คล่องแคล้วด้วยสติ ชื่อว่าเป็นผู้มีสติ เพราะเป็น
ผู้ไม่หวนกลับจากสติ.

เป็นผู้มีสติด้วยเหตุ ๔ อย่างแม้อื่นอีก คือชื่อว่าเป็นผู้มีสติ เพราะ
เป็นผู้ระลึกได้, ชื่อว่าเป็นผู้มีสติ เพราะเป็นผู้สงบ, ชื่อว่าเป็นผู้มีสติ เพราะ
เป็นผู้ระงับ, ชื่อว่าเป็นผู้มีสติ เพราะเป็นผู้ประกอบด้วยธรรมของ
สัตบุรุษ, ชื่อว่าเป็นผู้มีสติ เพราะพุทธานุสสติ, ชื่อว่าเป็นผู้มีสติ เพราะ
ธรรมานุสสติ, ชื่อว่าเป็นผู้มีสติ เพราะสังฆานุสสติ, ชื่อว่าเป็นผู้มีสติ
เพราะสีลานุสสติ, ชื่อว่าเป็นผู้มีสติ เพราะจาคานุสสติ, ชื่อว่าเป็นผู้มีสติ
เพราะเทวดานุสสติ, ชื่อว่าเป็นผู้มีสติ เพราะอานาปานัสสติ, ชื่อว่าเป็น
ผู้มีสติ เพราะมรณานุสสติ, ชื่อว่าเป็นผู้มีสติ เพราะกายคตาสติ, ชื่อว่า
เป็นผู้มีสติ เพราะอุปสมานุสสติ, ความระลึก ความระลึกถึง ความระลึก
เฉพา ความระลึกคือสติ, ความทรงจำ ความไม่เลือนลอย ความไม่หลงลืม
สตินทรีย์ สติพละ สัมมาสติ สติสัมโพชฌงค์ เอกายนมรรค ธรรมเหล่านี้
เรียกว่าสติ, บุคคลเป็นผู้เข้าใกล้ เข้าชิด เข้าถึง เข้าถึงพร้อม เข้า
ไปถึง เข้าไปถึงพร้อม ประกอบด้วยสตินี้ บุคคลนั้นเรียกว่ามีสติ.

คำว่า ผู้นั้นเป็นผู้มีสติ ย่อมล่วงพ้นตัณหาอันชื่อว่า วิสัฏฐิกา
นี้ในโลกเสียได้ มีความว่า เป็นผู้มีสติ ย่อมข้าม ข้ามขึ้น ข้ามพ้น ก้าว
ล่วง ล่วงเลยตัณหาชื่อว่าวิสัฏฐิกานี้ในโลก เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า ผู้นั้น
เป็นผู้มีสติ ย่อมล่วงพ้นตัณหาอันชื่อว่า วิสัฏฐิกานี้ในโลกเสียได้
เพราะฉะนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า :-

ผู้ใดยอมเว้นขาดกามทั้งหลาย เหมือนบุคคลเว้น

ขาดหวังด้วยแท้ ผู้นั้นเป็นผู้มีสติ ย่อมล่วงพ้นตัณหาอัน

ชื่อว่า วิสัจจกามในโลกเสียได้

[๑๕] พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า :-

นรชนใดยอมปรารถนา ไร้ นา ที่ดิน เงิน โค ม้า

ทาส คนภายใน สตรี พวกพ้อง กามเป็นอันมาก.

[๑๖] คำว่า ไร้ นา ที่ดิน เงิน มีความว่า คำว่า :-

ไร้ คือ ไร้ถั่วเขียว ไร้ถั่วราชมาส ไร้ข้าวเหนียว ไร้ข้าวละมาน

ไร้งา.

นา คือ นาข้าวสาละ นาข้าวจ้าว

ที่ดิน คือ ที่เรือน ที่ฉาง ที่หน้าเรือน ที่หลังเรือน ที่สวน ที่อยู่.

เงิน คือ กหาปณะ เรียกว่า เงิน

เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า ไร้ นา ที่ดิน เงิน.

ว่าด้วยทาส ๔ จำพวก

[๑๗] คำว่า โค ม้า ทาส คนภายใน มีความว่า :-

โคทั้งหลาย เรียกว่า โค.

ปสุสัตว์เป็นต้น เรียกว่า ม้า.

คำว่า ทาส ได้แก่ ทาส ๔ จำพวก คือ ทาสที่เกิดภายใน ๑ ทาส

ที่ซื้อมาด้วยทรัพย์ ๑ ผู้ที่สมัครเข้าถึงความเป็นทาสเอง ๑ เพลยผู้ที่เข้าถึง

ความเป็นทาส ๑ สมจริงดังที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า :-

คนบางพวกเป็นทาสโดยกำเนิดบ้าง คนบางพวก
เป็นทาสที่เขาซื้อมาด้วยทรัพย์บ้าง คนบางพวกสมัครเข้า
เป็นทาสเองบ้าง คนบ้างพวกเป็นทาสเพราะตกเป็นเชลย
บ้าง.

คำว่า คนภายใน ได้แก่ บุรุษ ๓ จำพวก คือ คนรับจ้าง ๑
กรรมกร ๑ พวกอยู่อาศัย ๑.

เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า โค ม้า ทาส คนภายใน.

[๑๘] คำว่า สตรี พวกพ้อง กามเป็นอันมาก มีความว่า :-
สตรีที่มีเจ้าของ เรียกว่า สตรี.

คำว่า พวกพ้อง ได้แก่ พวกพ้อง ๔ จำพวก คือ พวกพ้อง
โดยเป็นญาติ ชื่อว่า พวกพ้อง ๑ พวกพ้องโดยโคตร ชื่อว่า พวกพ้อง ๑
พวกพ้องโดยการเรียนรู้มนต์ ชื่อว่า พวกพ้อง ๑ พวกพ้องโดยการเรียนรู้
ศิลปะ ชื่อว่า พวกพ้อง ๑.

คำว่า กามเป็นอันมาก คือ กามมาก, กามมากเหล่านี้ ได้แก่
รูปที่ชอบใจ เสียงที่ชอบใจ กลิ่นที่ชอบใจ รสที่ชอบใจ โผฏฐัพพะที่
ชอบใจ.

เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า สตรี พวกพ้อง กามเป็นอันมาก.

[๑๙] คำว่า นรชนโดยย่อมปรารถนา มีความว่า :-

คำว่า ไต คือ เช่นใด ประกอบ อย่างไร จัดแจงอย่างไร มี
ประการอย่างไร ถึงฐานะอย่างไร ประกอบด้วยกรรมอย่างไร คือ เป็น
กษัตริย์ พราหมณ์ แพศย์ ศูทร คฤหัสถ์ บรรพชิต เทวดา หรือเป็นมนุษย์.

คำว่า **นรชน** คือ สัตว์ นระ มาณพ บุรุษ บุคคล ผู้มีชีวิต
ผู้เกิด สัตว์เกิด ผู้มีกรรม มนุษย์.

คำว่า **ย่อมปรารธนา** คือย่อมปรารธนา ย่อมตามปรารธนา
ย่อมปรารธนาทั่วไป ย่อมติดพัน ในวัตถุทั้งหลาย ด้วยกิเลสตาม
เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า **นรชนโดยย่อมปรารธนา**.

เพราะเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า :-

**นรชนโดยย่อมปรารธนาไริ นาทินิเงินโค ม้า
ทาส คนภายใน สตรี พวกพ้อง กามเป็นอันมาก.**

[๒๐] พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า :-

**เหล่ากิเลสอันไม่มีกำลัง ย่อมครอบงำนรชนนั้น
เหล่าอันตรายย่อมย่ำยีนรชนนั้น เพราะอันตรายนั้น
ทุกข์ย่อมติดตามนรชนนั้นไป เหมือนน้ำไหลเข้าสู่เรือที่
แตกแล้วฉะนั้น.**

[๒๑] คำว่า **เหล่ากิเลสอันไม่มีกำลัง ย่อมครอบงำนรชน**
นั้น มีความว่า คำว่า **ไม่มีกำลัง** คือ กิเลสอันไม่มีกำลัง คือทุรพล
มีกำลังน้อย มีเรี่ยวแรงน้อย เลว ทราม เสื่อม ตกต่ำ ลามก เป็นดัง
ลูกนก เล็กน้อย. กิเลสเหล่านั้น ย่อมครอบงำ ปราบปราม กดขี่ ท่วมทับ
กำจัด ย่ำยี บุคคลนั้น เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า **เหล่ากิเลสอันไม่มีกำลัง**
ย่อมครอบงำนรชนนั้น แม้ด้วยประการอย่างนี้.

อีกนัยหนึ่ง สัทธาพละ วิริยพละ สติพละ สมาริพละ ปัญญาพละ
หิริพละ โอตตปปละ ไม่มีแก่บุคคลใด กิเลสเหล่านั้น ย่อมครอบงำ

ปราบปราม กตจี ท่วมทับ กำจัด ย่ำยีบุคคลนั้น ผู้ไม่มีกำลัง มีกำลัง
ทราม มีกำลังน้อย มีเรี่ยวแรงน้อย เลว ทราม เสื่อม ตกต่ำ ลามก
เป็นดังลูกนก เล็กน้อย เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า เหล่ากิเลสอันไม่มี
กำลังย่อมครอบงำรชชนนั้น แม้ด้วยประการอย่างนี้.

ว่าด้วยอันตราย ๒ อย่าง

[๒๒] คำว่า เหล่าอันตรายย่อมย่ำยีรชชนนั้น มีความว่า :-

คำว่า อันตราย ได้แก่ อันตราย ๒ อย่าง คือ อันตรายที่ปรากฏ
อย่าง ๑ อันตรายที่ปกปิดอย่าง ๑.

อันตรายที่ปรากฏ เป็นไหน? คือ ราชสีห์ เสือโคร่ง เสือเหลือง
หมี เสือดาว หม่าป่า โค กระบือ ช้าง งู แมลงป่อง ตะขาบ โจร
คนที่ทำกรรมชั่ว คนที่เตรียมจะทำกรรมชั่ว, และโรคทางจักขุ โรคทาง
โสตะ โรคทางจมูก โรคทางลิ้น โรคทางกาย โรคทางศิระษะ โรคทาง
หู โรคทางปาก โรคทางฟัน โรคไอ โรคหืด โรคไข้หวัด โรคไข้พิษ
โรคไข้เชื่อมซึม โรคในท้อง โรคลมสลบ โรคบิด โรคจุกเสียด
โรคลงราก โรคเรื้อน โรคฝี โรคกลาก โรคมอกร้อ โรคลมบ้าหมู
โรคหิดเปื่อย โรคหิดคัน โรคคุดทะราด โรคหูด โรคละลอก โรคคุด-
ทะราดบวม โรคอาเจียนโลหิต โรคดีกำเร็บ โรคเบาหวาน โรคเริม
โรคพุพอง โรคจริตสีดวง. อาพาธมีดีเป็นสมุฏฐาน อาพาธมีเสมหะเป็น
สมุฏฐาน อาพาธมีลมเป็นสมุฏฐาน อาพาธสันนิบาต อาพาธเกิดแต่ฤดูแปร
ปรวน อาพาธเกิดแต่การบริหารไม่สม่ำเสมอ อาพาธรู้สึกเจ็บปวด
อาพาธเกิดแต่วิบากของกรรม, ความหนาว ความร้อน ความหิว ความ

ระหาย ปวดอุจจาระ ปวดปัสสาวะ, ความสัมผัสแห่งเหลือบ ยุง ลม แดด และสัตว์เลื้อยคลาน อันตรายเหล่านี้ เรียกว่า อันตรายที่ปรากฏ.

อันตรายที่ปกปิดเป็นไหน? คือ กายทุจริต วาจาทุจริต มโนทุจริต. กามฉันทนิเวรณํ พยาบาทนิเวรณํ ถีนมิทชนิเวรณํ อุทัจจกุกกุจจนิเวรณํ วิจิกิจฉานิเวรณํ. ราคะ โทสะ โมหะ ความโกรธ ผูกโกรธไว้ ลบลูกุณท่าน ดีเสมอ ริษยา ตระหนี่ มาया โอ้อวด หัวคือแข็งดี ถือตัว คูหมิ่นท่าน มัวเมา ประมาท, กิเลสทั้งปวง ทุจริตทั้งปวง ความกระวนกระวายทั้งปวง ความเร่าร้อนทั้งปวง ความเดือดร้อนทั้งปวง อกุศลธรรมทั้งปวง อันตรายเหล่านี้ เรียกว่า **อันตรายที่ปกปิด.**

คำว่า **อันตราย** ความว่า เพราะอรรถว่าอะไร จึงชื่อว่าอันตราย? เพราะอรรถว่าครอบงำ จึงชื่อว่าอันตราย, เพราะอรรถว่าเป็นไปเพื่อความเสื่อม จึงชื่อว่าอันตราย, เพราะอรรถว่าเป็นที่อยู่แห่งอกุศลธรรมทั้งหลายจึงชื่อว่าอันตราย.

เพราะอรรถว่า **ครอบงำ** จึงชื่อว่า **อันตราย** อย่างไร. **อันตราย** เหล่านี้ย่อมครอบงำ ปราบปราม กดขี่ ท่วมทับ กำจัด ย่ำยีบุคคลนั้น เพราะอรรถว่าครอบงำ จึงชื่อว่า **อันตราย** อย่างนี้.

เพราะอรรถว่า **เป็นไปเพื่อความเสื่อม** จึงชื่อว่า **อันตราย** อย่างไร? **อันตราย** เหล่านี้ย่อมเป็นไปเพื่อความเสื่อม เพื่ออันตรายจะไปแห่งกุศลธรรมทั้งหลาย **อันตราย** เหล่านี้ย่อมเป็นไปเพื่อความเสื่อม เพื่ออันตรายจะไปแห่งกุศลธรรมเหล่าไหน? **อันตราย** เหล่านี้ย่อมเป็นไปเพื่อความเสื่อม เพื่ออันตรายจะไปแห่งกุศลธรรมเหล่านี้คือ ความปฏิบัติชอบ ความปฏิบัติ

สมควร ความปฏิบัติไม่เป็นข้าศึก ความปฏิบัติเป็นไปตามประโยชน์ ความปฏิบัติธรรมสมควรแก่ธรรม ความทำให้บริบูรณ์ในศีล ความเป็นผู้มี ทวารอันคุ้มครองในอินทรีย์ ความเป็นผู้รู้จักประมาณในโภชนะ ความ ประกอบเนื่อง ๆ ในความเป็นผู้อื่นมีสติสัมปชัญญะ ความประกอบเนื่อง ๆ ในอันเจริญสติปัญญา ๔ ความประกอบเนื่อง ๆ ในอันเจริญสัมมัปปธาน ๔ ความประกอบเนื่อง ๆ ในอันเจริญอิทธิบาท ความประกอบเนื่อง ๆ ใน อันเจริญอินทรีย์ ๕ ความประกอบเนื่อง ๆ ในอันเจริญพละ ๕ ความ ประกอบเนื่อง ๆ ในอันเจริญ โภชนงค์ ๗ ความประกอบเนื่อง ๆ ในอัน เจริญมรรคมีองค์ ๘ อันตรายเหล่านั้นย่อมเป็นไปเพื่อความเสื่อม เพื่อ อันตรายไปแห่งกุศลธรรมเหล่านี้ เพราะอรรถว่าเป็นไปเพื่อความเสื่อม จึงชื่อว่า **อันตราย** อย่างนี้.

เพราะอรรถว่า **เป็นที่อยู่แห่งกุศลธรรมทั้งหลาย** จึงชื่อว่า **อันตราย** อย่างไร ? กุศลธรรมอันลามกเหล่านั้นย่อมเกิดขึ้นในอรรถภาพนั้น ย่อมเป็นธรรมอยู่อาศัยในอรรถภาพ เปรียบเหมือนเหล่าสัตว์ที่อาศัยรู ย่อมอยู่ในรู ที่อาศัยน้ำ ย่อมอยู่ในน้ำ ที่อาศัยป่า ย่อมอยู่ในป่า ที่อาศัยต้นไม้ ย่อมอยู่ที่ต้นไม้ ฉนใด กุศลธรรมอันลามกเหล่านั้น ย่อมเกิดขึ้นใน อรรถภาพนั้น ย่อมเป็นธรรมอยู่อาศัยในอรรถภาพ ฉนนั้น เพราะอรรถว่า **เป็นที่อยู่แห่งกุศลธรรมทั้งหลาย** จึงชื่อว่า **อันตราย** อย่างนี้.

สมจริงดังที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า :-

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ภิกษุผู้เข้าร่วมกับกิเลสอันอยู่อาศัยในภายใน ผู้ อยู่ร่วมกับกิเลสที่ฟุ้งซ่าน ย่อมอยู่ลำบาก ไม่ผาสุก. ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย

ก็ภิกษุผู้เข้าร่วมกับกิเลสอันอยู่อาศัยในภายใน ผู้เข้าร่วมกับกิเลสที่ฟุ้งซ่าน
ย่อมอยู่ลำบาก ไม่ผาสุกอย่างไร? คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย อกุศลธรรมอัน
ลามก มีความดำริอันซ่านไปในอารมณ์ อันเนื่องแก่สังโยชน์ ย่อม
เกิดขึ้นแก่ภิกษุในธรรมวินัยนี้ เพราะเห็นรูปด้วยจักขุ อกุศลธรรมอัน
ลามกเหล่านั้น ย่อมอยู่ซ่านไปในภายในแห่งภิกษุนั้น เพราะเหตุดังนี้
ภิกษุนั้นจึงเรียกว่า ผู้เข้าร่วมกับกิเลสอันอยู่อาศัยในภายใน อกุศลธรรม
อันลามกเหล่านั้นย่อมกั้มรุมภิกษุนั้น เพราะเหตุดังนี้
ภิกษุนั้นจึง
เรียกว่า ผู้เข้าร่วมกับกิเลสที่ฟุ้งซ่าน.

คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย อีกประการหนึ่ง อกุศลธรรมอันลามก มีความ
ดำริอันซ่านไปในอารมณ์ อันเนื่องแก่สังโยชน์ ย่อมเกิดขึ้นแก่ภิกษุ
เพราะได้ยินเสียงด้วยโสต .....เพราะสูดกลิ่นด้วยฆานะ.....เพราะ
ลิ้มรสด้วยชิวหา.....เพราะถูกต้องโผฏฐัพพะด้วยกาย.....เพราะรู้แจ้ง
ธรรมารมณ์ด้วยใจ อกุศลธรรมอันลามกเหล่านั้น ย่อมอยู่ซ่านไปใน
ภายในแห่งภิกษุนั้น เพราะเหตุดังนี้
ภิกษุนั้นจึงเรียกว่า ผู้เข้าร่วมกับ
กิเลสอันอยู่อาศัยในภายใน อกุศลธรรมอันลามกเหล่านั้น ย่อมกั้มรุม
ภิกษุนั้น เพราะเหตุดังนี้
ภิกษุนั้นจึงเรียกว่า ผู้เข้าร่วมกับกิเลสที่ฟุ้งซ่าน
คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย ภิกษุผู้เข้าร่วมกับกิเลสอันอยู่อาศัยในภายใน ผู้เข้าร่วม
กับกิเลสที่ฟุ้งซ่าน ย่อมอยู่ลำบาก ไม่ผาสุก อย่างนี้แล เพราะอรรถว่า
เป็นที่อยู่แห่งอกุศลธรรมทั้งหลาย จึงชื่อว่า **อันตราย** แม้ด้วยประการ
ดังนี้.

สมจริงดังที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย

ธรรม ๓ ประการเหล่านี้ เป็นมลทินในภายใน เป็นอมิตรในภายใน เป็นข้าศึกในภายใน เป็นเพชฌฆาตในภายใน เป็นศัตรูในภายใน.

ธรรม ๓ ประการเป็นไฉน ? คือ โลภะ เป็นมลทินในภายใน เป็นอมิตรในภายใน เป็นข้าศึกในภายใน เป็นเพชฌฆาตในภายใน เป็นศัตรูในภายใน, โทสะ เป็นมลทินในภายใน เป็นอมิตรในภายใน เป็นข้าศึกในภายใน เป็นเพชฌฆาตในภายใน เป็นศัตรูในภายใน. โมหะ เป็นมลทินในภายใน เป็นอมิตรในภายใน เป็นข้าศึกในภายใน เป็นเพชฌฆาตในภายใน เป็นศัตรูในภายใน. คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย ธรรม ๓ ประการนี้แล เป็นมลทินในภายใน เป็นอมิตรในภายใน เป็นข้าศึกในภายใน เป็นเพชฌฆาตในภายใน เป็นศัตรูในภายใน.

พระผู้มีพระภาคเจ้าผู้สัพพัญญู ครั้นตรัสไวยากรรมภายิตนี้จบลงแล้ว จึงตรัสสถาปประพันธ์ต่อไปอีกว่า.

โลภะ ยังสิ่งที่ไม่เป็นประโยชน์ให้เกิด โลภะยัง

จิตให้กำเริบ โลภะเป็นภัยเกิดขึ้นในภายใน พาลชนย่อมไม่รู้สึภิกษุณั้น คนผู้โลภแล้วย่อมไม่รู้ธรรมดา คนผู้โลภแล้วย่อมไม่เห็นธรรม เมื่อใดความโลภครอบงำนรชน เมื่อนั้นนรชนนั้น ย่อมมีความมืดตื้อ.

โทสะ ยังสิ่งที่ไม่เป็นประโยชน์ให้เกิด โทสะยัง

จิตให้กำเริบ โทสะเป็นภัยเกิดขึ้นในภายใน พาลชนย่อมไม่รู้สึภิกษุณั้น คนผู้โกรธแล้วย่อมไม่รู้ธรรมดา คนผู้โกรธแล้วย่อมไม่เห็นธรรม เมื่อใดความโกรธครอบงำนรชน เมื่อนั้นนรชนนั้น ย่อมมีความมืดตื้อ.

โมหะ ยังสิ่งที่ไม่เป็นประโยชน์ให้เกิด โมหะยัง

จิตให้กำเริบ โมหะเป็นภัยเกิดขึ้นในภายใน พาลชนย่อม

ไม่รู้สึกรักยนั้น คนผู้หลงแล้วย่อมไม่รู้orroด คนผู้หลงแล้ว

ย่อมไม่เห็นธรรม เมื่อใดความหลงครอบงำนรชน เมื่อนั้น

นรชนนั้น ย่อมมีความมืดคือ.

เพราะorroดว่า เป็นที่อยู่แห่งอกุศลธรรมทั้งหลาย จึงชื่อว่า
อันตราย แม้ด้วยประการฉะนี้.

สมจริงดังพระดำรัสที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า :-

ดูก่อนมหาบพิตร ธรรม ๓ ประการ เมื่อเกิดขึ้นในภายในแห่ง
บุรุษ ย่อมเกิดขึ้นเพื่อมิใช่ประโยชน์เกื้อกูล เพื่อทุกข์ เพื่อความอยู่ไม่
ผาสุก.

ธรรม ๓ ประการเป็นไฉน ? คือ โลภะ เมื่อเกิดขึ้นในภายในแห่ง
บุรุษ ย่อมเกิดขึ้นเพื่อมิใช่ประโยชน์เกื้อกูล เพื่อทุกข์ เพื่อความอยู่ไม่
ผาสุก, โทสะ เมื่อเกิดขึ้นในภายในแห่งบุรุษ ย่อมเกิดขึ้นเพื่อมิใช่
ประโยชน์เกื้อกูล เพื่อทุกข์ เพื่อความอยู่ไม่ผาสุก. โมหะ เมื่อเกิดขึ้น
ในภายในแห่งบุรุษ ย่อมเกิดขึ้นเพื่อมิใช่ประโยชน์เกื้อกูล เพื่อทุกข์ เพื่อ
ความอยู่ไม่ผาสุก. ดูก่อนมหาบพิตร ธรรม ๓ ประการนี้แล เมื่อเกิดขึ้น
ในภายในแห่งบุรุษ ย่อมเกิดขึ้นเพื่อมิใช่ประโยชน์เกื้อกูล เพื่อทุกข์ เพื่อ
ความอยู่ไม่ผาสุก.

พระผู้มีพระภาคเจ้าผู้สุคตศาสดา ครั้นตรัสไวยากรณภาษิตนี้จบลง
แล้ว จึงตรัสคาถาประพันธ์ต่อไปอีกว่า :-

โธสะ โทสะ โมหะ เกิดขึ้นในตน ย่อมกำจัด
บุรุษผู้มีจิตลามก เหมือนขุยไฟกำจัดไม้ไฟ ฉะนั้น.
เพราะอรรถว่า เป็นที่อยู่แห่งอกุศลธรรมทั้งหลาย จึงชื่อว่า
อันตราย แม้ด้วยประการฉะนี้.

สมจริงดังพระดำรัสที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า :-

ราคะและโทสะ มีอัตภาพนี้เป็นเหตุ เกิดแต่อัต
ภาพนี้ ไมยินดีกุศล ยินดี แต่กามคุณ ทำให้ชนลูก บาป
วิตกในใจ ตั้งขึ้นแต่อัตภาพนี้ ผูกจิตไว้เหมือน พวกเด็ก
ผูกกาที่ข้อเท้าไว้ ฉะนั้น.

เพราะอรรถว่า เป็นที่อยู่แห่งอกุศลธรรมทั้งหลาย จึงชื่อว่า
อันตราย แม้ด้วยประการฉะนี้.

คำว่า เหล่าอันตรายย่อมย่ำยีรชนนั้น มีความว่า อันตราย
เหล่านั้นย่อมครอบงำ ปราบปราม กดขี่ ท่วมทับ กำจัด ย่ำยีบุคคลนั้น
เพราะฉะนั้นจึงชื่อว่า เหล่าอันตรายย่อมย่ำยีรชนนั้น.

[๒๗] คำว่า เพราะอันตรายนั้น ทุกข์ย่อมติดตามนรชน
นั้นไป มีความว่า เพราะอันตรายนั้น ๆ ทุกข์ย่อมติดตาม ตามไป ไป
ตามบุคคลนั้น คือชาติทุกข์ ย่อมติดตาม ตามไป ไปตาม ชราทุกข์...พยาธิ
ทุกข์.....มรณทุกข์.....ทุกข์คือความ โศกคร่ำครวญ ลำบากกาย ทุกข์
ใจ ความแค้นใจ.....ทุกข์คือความเกิดในนรก.....ทุกข์คือความเกิดใน
กำเนิดเดิรจกาน.....ทุกข์คือความเกิดในเปรตวิสัย.....ทุกข์คือความ
เกิดในมนุษย์.....ทุกข์มีความเกิดในครรภ์เป็นมูล.....ทุกข์มีความตั้งอยู่

ในครรถ์เป็นมูล.....ทุกข์มีความตลอดจากครรถ์เป็นมูล.....ทุกข์ที่ติด
ตามสัตว์ที่เกิดแล้ว.....ทุกข์อันเนื่องแต่ผู้อื่นแห่งสัตว์ที่เกิดแล้ว.....ทุกข์
อันเกิดแต่ความขวนขวายของตน.....ทุกข์อันเกิดแต่ความขวนขวายของผู้
อื่น.....ทุกข์อันเกิดแต่ทุกขเวทนา.....ทุกข์อันเกิดแต่สังขาร.....ทุกข์
อันเกิดแต่ความแปรปรวน.....

โรคทางจักขุ โรคทางโสต โรคทางฆานะ โรคทางชีวหา โรค-
ทางกาย โรคทางสีระยะ โรคทางหู โรคทางปาก โรคทางฟัน โรคโอ
โรคหืด โรคไข้หวัด โรคไข้พิษ โรคไข้เชื่อมซึม โรคในท้อง โรคลมสลบ
โรคบิด โรคจุกเสียด โรคลงราก โรคเรื้อน โรคฝีโรคกลาก โรคมอกร่อ
โรคลมบ้าหมู โรคหิดเปื่อย โรคหิดด้าน โรคคุดทะราด โรคหูด โรค-
ละลอก โรคคุดทะราดบวม โรคอาเจียนโลหิต โรคดีกำเร็บ โรค-
เบาหวาน โรคเริม โรคพุพอง โรคริดสีดวง.

อาพาธมีดีเป็นสมุฏฐาน อาพาธมีเสมหะเป็นสมุฏฐาน อาพาธมี
ลมเป็นสมุฏฐาน อาพาธสันนิบาต อาพาธเกิดแต่ฤดูแปรปรวน อาพาธ
เกิดแต่บริหารไม่สมมาเสมอ อาพาธเกิดแต่ความเพียรเกินกำลัง อาพาธ
เกิดแต่วิบากแห่งกรรม.

ความหนาว ความร้อน ความหิว ความระหาย ปวดอุจจาระ
ปวดปัสสาวะ.

ทุกข์เกิดแต่สัมผัสแห่งเหลือบ ยุง ลม แดด และสัตว์เลื้อยคลาน
ทุกข์เพราะความตายแห่งมารดา ทุกข์เพราะความตายแห่งบิดา ทุกข์เพราะ
ความตายแห่งพี่ชายน้องชาย ทุกข์เพราะความตายแห่งพี่สาวน้องสาว ทุกข์

เพราะความตายแห่งบุตร ทุกข์เพราะความตายแห่งธิดา ทุกข์เพราะความ
ฉิบหายแห่งญาติ ทุกข์เพราะความฉิบหายแห่งโภคทรัพย์ ทุกข์เพราะความ
ฉิบหายอันเกิดแก่โรค ทุกข์เพราะความฉิบหายแห่งศีล ทุกข์เพราะความ
ฉิบหายแห่งทัญญู ย่อมติดตาม ตามไป ไปตามบุคคลนั้นเพราะฉะนั้น
จึงชื่อว่า เพราะอันตรายนั้น ทุกข์ย่อมติดตามนรชนนั้นไป.

[๒๔] คำว่า เหมือนน้ำไหลเข้าสู่เรือที่รั่วแล้วจะนั้น มี
ความว่าน้ำไหลซึมเข้าสู่เรือที่รั่วแล้ว คือ น้ำย่อมซึมเข้าไป ตามเข้าไป
ไหลเข้าไป แต่ที่นั้น ๆ คือ ย่อมซึมเข้าไป เสาห่อเข้าไป ไหลเข้าไป
ข้างหน้าข้าง ข้างหลังข้าง ข้างท้องข้าง แต่ข้าง ๆ ข้าง ฉนฺได เพราะ
อันตรายนั้น ๆ ทุกข์ย่อมติดตาม ตามไป ไปตามบุคคลนั้น คือ ชาติทุกข์
ย่อมติดตาม ตามไป ไปตาม ฯลฯ ทุกข์อันเกิดแต่ทัญญูปยสนะ ย่อมติด
ตาม ตามไป ไปตามบุคคลนั้นฉนฺได ฉนฺได เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า
เหมือนน้ำไหลเข้าสู่เรือที่รั่วแล้วจะนั้น. เพราะเหตุนี้ พระผู้มี-
พระภาคเจ้าจึงตรัสว่า.

เหล่ากิเลสอันไม่มีกำลัง ย่อมครอบงำนรชนนั้น
เหล่าอันตรายย่อมย่ำยีนรชนนั้น เพราะอันตรายนั้น
ทุกข์ย่อมติดตามนรชนนั้นไป เหมือนน้ำไหลเข้าสู่เรือที่
รั่วแล้วจะนั้น.

ว่าด้วยผู้มีสติทุกเมื่อ

[๒๕] พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า :-

เพราะเหตุนี้ สัตว์ผู้เกิดมา พึงเป็นผู้มีสติทุกเมื่อ

พึงเว้นขาดกามทั้งหลาย ครั้นเว้นขาดตามเหล่านั้นแล้ว
พึงข้ามโอฆะได้ เหมือนบุคคลวิดน้ำในเรือแล้วไปถึงฝั่ง
ฉะนั้น.

[๒๖] คำว่า เพราะเหตุ นั้น สัตว์ผู้เกิดมา พึงเป็นผู้มีสติ

ทุกเมื่อ มีความว่า :-

คำว่า เพราะเหตุ นั้น คือเพราะฉะนั้น เพราะกาลนั้น เพราะ
เหตุ นั้น เพราะปัจจัยนั้น เพราะนิทานนั้น สัตว์ผู้เกิดมา เมื่อเห็นโทษ
นั้นในกามทั้งหลาย ฉะนั้น จึงชื่อว่า เพราะเหตุ นั้น.

คำว่า สัตว์ผู้เกิดมา ได้แก่ สัตว์ นรชน มานพ บุรุษ บุคคล
ผู้มีชีวิต ผู้เกิด สัตว์เกิด ผู้มีกรรม มนุษย์.

คำว่า ในกาลทุกเมื่อ ได้แก่ ในกาลทุกเมื่อ ในกาลทั้งปวง
ตลอดกาลทั้งปวง ตลอดก็เป็นนิจ ตลอดกาลยั่งยืน ตลอดกาลเป็น
นิรันดร ตลอดกาลเป็นอันเดียวกัน ตลอดกาลติดต่อ ตลอดกาลเป็น
ลำดับ ตลอดกาลไม่ขาดระยะ ตลอดกาลไม่มีระหว่าง ตลอดกาลสืบเนื่อง
ตลอดกาลไม่ขาดสาย ตลอดกาลกระชั้นชิด.

ในกาลก่อนภักต ในกาลหลังภักต ในปฐมยาม ในมัชฌิมยาม ใน
ปัจฉิมยาม ในข้างแรม ในข้างขึ้น ในฤดูฝน ในฤดูหนาว ในฤดูร้อน
ในตอนปฐมวัย ในตอนมัชฌิมวัย ในตอนปัจฉิมวัย.

คำว่า มีสติ ได้แก่ เป็นผู้ที่มีสติโดยเหตุ ๔ อย่าง คือ เจริญ
สติปัญญา มีการตามเห็นกายในกายอยู่ ก็ชื่อว่า เป็นผู้ที่มีสติ, เจริญสติ
ปัญญา มีการตามเห็นเวทนาในเวทนาทั้งหลายอยู่ ก็ชื่อว่า เป็นผู้ที่มีสติ,

เจริญสติปัฏฐานมีการตามเห็นจิตในจิตอยู่ ก็ชื่อว่า เป็นผู้มีสติ, เจริญสติ
ปัฏฐานมีการตามเห็นธรรมในธรรมทั้งหลายอยู่ ก็ชื่อว่า เป็นผู้มีสติ, เป็น
ผู้มีสติโดยเหตุ อย่างเมื่อนั้นอีก คือ ชื่อว่าเป็นผู้มีสติ เพราะเว้นจาก
ความเป็นผู้ไม่มีสติ ฯลฯ บุคคลเป็นผู้เข้าใกล้ เข้าชิด เข้าถึง เข้าถึงพร้อม
เข้าไปถึง เข้าไปถึงพร้อม ประกอบด้วยสตินี้ บุคคลนั้นเรียกว่า มีสติ
เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า สัตว์ผู้เกิดมาพึงเป็นผู้มีสติทุกเมื่อ.

[๒๗] คำว่า พึงเว้นขาดกามทั้งหลาย มีความว่า กามทั้ง
หลาย ได้แก่ กาม ๒ อย่าง โดยหัวข้อ คือ วัตถุกาม ๑ กิเลสกาม ๑
วัตถุกามเป็นไฉน รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ อันเป็นที่
ชอบใจ ฯลฯ กามเหล่านี้เรียกว่า วัตถุกาม ฯลฯ กามเหล่านี้เรียกว่า
กิเลสกาม.

คำว่า พึงเว้นขาดกามทั้งหลาย ได้แก่ พึงเว้นขาดกามทั้งหลาย
โดยเหตุ ๒ ประการ คือ โดยการข่มไว้ประการ ๑ โดยการตัดขาดประ
การ ๑.

พึงเว้นขาดกามโดยการข่มไว้ได้อย่างไร ? สัตว์ผู้เกิดมา เมื่อเห็นอยู่ว่า
กามทั้งหลายเปรียบด้วยโครงกระดูก เพราะอรรถว่า เป็นของมีความยินดี
น้อย พึงเว้น ขาดกามโดยการข่มไว้.

เมื่อเห็นอยู่ว่า กามทั้งหลายเปรียบด้วยหินเนื้อ เพราะอรรถว่า เป็น
ของสาธารณแก่ชนหมู่มาก พึงเว้นขาดกามโดยการข่มไว้

เมื่อเห็นอยู่ว่า กามทั้งหลายเปรียบด้วยคบเพลิงหญ้า เพราะอรรถว่า
เป็นของตามเผา พึงเว้นขาดกามโดยการข่มไว้ ฯลฯ แท้เจริญเนวสัจญานา-

สัญญาตนสมาบัติ ฟังเวทนาตามโดยการข่มไว้. ฟังเวทนาตามโดยการ
ข่มไว้แบบนี้ ฯลฯ ฟังเวทนาตามโดยการตัดขาดอย่างนี้. เพราะฉะนั้น
จึงชื่อว่า ฟังเวทนาตามทั้งหลาย.

[๒๔] คำว่า ครั้นเวทนาตามเหล่านั้นแล้ว ฟังข้ามโอฆะ

ได้ มีความว่า คำว่า เหล่านั้น ได้แก่ สัตว์ผู้เกิดมา กำหนดรู้
วัตถุตามทั้งหลาย ละ ละทั่ว บรรเทา ทำให้สูญสิ้น ให้ถึงความไม่มีใน
ภายหลัง ซึ่งกิเลสตาม คือ ละ ละทั่ว บรรเทา ทำให้สูญสิ้น ให้ถึงความ
ไม่มีในภายหลัง ซึ่งกามฉันทนิวรรณ์...พยาบาทนิวรรณ์...ถีนมิทนิวรรณ์...
อุทธัจจกุกกุจจนิวรรณ์ ละ ละทั่ว บรรเทา ทำให้สูญสิ้น ให้ถึงความไม่มี
ในภายหลัง ซึ่งวิจิกิจฉานิวรรณ์ ฟังข้าม ข้ามขึ้น ข้ามพ้น ก้าวล่วง เป็น
ไปล่วง กามโอฆะ ภวโอฆะ ทิฏฐิโอฆะ อวิชชาโอฆะ เพราะฉะนั้น
จึงชื่อว่า ครั้นเวทนาตามเหล่านั้นแล้ว ฟังข้ามโอฆะได้.

[๒๕] คำว่า เหมือนบุคคลวิดน้ำในเรือแล้วไปถึงฝั่ง ฉะนั้น

มีความว่า บุคคลวิด สาดออก ทิ้งออกซึ่งน้ำในเรืออันทำให้หนัก บรรทุก
หนักแล้ว ฟังไปถึงฝั่งด้วย เรือที่เบา โดยเร็วไว โดยไม่ลำบาก ฉันท สัตว์ผู้
เกิดมา กำหนดรู้วัตถุตามทั้งหลาย ละ ละทั่ว บรรเทา ทำให้สูญสิ้น ให้
ถึงความไม่มีในภายหลัง ซึ่งกิเลสตาม คือ ละ ละทั่ว บรรเทา ทำให้
สูญสิ้น ให้ถึงความไม่มีในภายหลัง ซึ่งกามฉันทนิวรรณ์...พยาบาทนิวรรณ์...
ถีนมิทนิวรรณ์...อุทธัจจกุกกุจจนิวรรณ์...วิจิกิจฉานิวรรณ์ ฟังไปถึงฝั่งโดย
เร็วไว โดยไม่ลำบาก ฉันทนั้น.

อมตนิพพาน เรียกว่า ฝั่ง ได้แก่ธรรม เป็นที่ระงับสังขารทั้งปวง

เป็นที่สละกินอุปธิทั้งปวง เป็นที่สิ้นตัณหา เป็นที่คลายกำหนด เป็นที่ดับ
กิเลสเครื่องร้อยรัด พึงถึง บรรลุ ถูกต้อง ทำให้แจ้งซึ่งฝั่ง.

คำว่า **ถึงฝั่ง** ได้แก่ ผู้ใดใครเพื่อจะถึงฝั่ง ผู้ นั้นชื่อว่า ผู้ถึงฝั่ง
ผู้ใดต่อไปสู่ฝั่ง ผู้ นั้นชื่อว่า ผู้ถึงฝั่ง ผู้ใดถึงฝั่งแล้ว ผู้ นั้นชื่อว่า ผู้ถึงฝั่ง
สมจริงดังพระดำรัสที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า **บุคคลผู้ข้ามพ้นแล้ว**
ถึงฝั่งแล้ว ยืนอยู่บน ชื่อว่าเป็นพราหมณ์.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย คำว่า **พราหมณ์** เป็นชื่อพระอรหันต์
พระอรหันต์นั้นถึงฝั่งด้วยการรู้ยิ่ง ถึงฝั่งด้วยการกำหนดรู้ ถึงฝั่งด้วยการละ
ถึงฝั่งด้วยการเจริญ ถึงฝั่งด้วยการทำให้แจ้ง ถึงฝั่งด้วยสมบัติ ถึงฝั่งแห่ง
ธรรมทั้งปวงด้วยการรู้ยิ่ง ถึงฝั่งแห่งทุกข์ทั้งปวงด้วยการกำหนดรู้ ถึงฝั่ง
แห่งกิเลสทั้งปวงด้วยการละ ถึงฝั่งแห่งอริยมรรค ๔ ด้วยการเจริญ ถึงฝั่ง
แห่งนิโรธด้วยการทำให้แจ้ง ถึงฝั่งแห่งสมบัติทั้งปวงด้วยการบรรลุ.

พระอรหันต์นั้น ถึงความชำนาญ ถึงความสำเร็จในอริยศีล ถึง
ความชำนาญ ถึงความสำเร็จในอริยสมาธิ ถึงความชำนาญ ถึงความ
สำเร็จในอริยปัญญา ถึงความชำนาญ ถึงความสำเร็จในอริยวิมุตติ.

พระอรหันต์นั้น ไปสู่ฝั่งแล้ว ถึงฝั่งแล้ว ไปสู่ส่วนสุดแล้ว ถึงส่วน
สุดแล้ว ไปสู่ที่สุดแล้ว ถึงที่สุดแล้ว ไปสู่ที่สุทธรอบแล้ว ถึงที่สุทธรอบแล้ว
ไปสู่ความสำเร็จแล้ว ถึงความสำเร็จแล้ว ไปสู่ที่ป้องกันแล้ว ถึงที่ป้องกัน
แล้ว ไปสู่ที่ลับแล้ว ถึงที่ลับแล้ว ไปสู่ที่ฝั่งแล้ว ถึงที่ฝั่งแล้ว ไปสู่ที่ไม่
มีภัยแล้ว ถึงที่ไม่มีภัยแล้ว ไปสู่ที่ไม่จุดแล้ว ถึงที่ไม่จุดแล้ว ไปสู่ที่ไม่
ตายแล้ว ถึงที่ไม่ตายแล้ว ไปสู่นิพพานแล้ว ถึงนิพพานแล้ว.

พระอรหันต์นั้น อยู่จบแล้ว พระพุดิฉริยะ มีทางไกลอันถึงแล้ว มีทิศอันถึงแล้ว มีที่สุดอันถึงแล้ว มีพรหมจรรย์อันรักษาแล้ว ถึงทฎฐิอันอุดมแล้ว มีมรรคอันเจริญแล้ว มีกิเลสอันละเสียแล้ว มีการแทงตลอดมิได้กำเริบ มีนิโรธอันทำให้แจ้งแล้ว มีทุกข์อันกำหนดรู้แล้ว มีสมุทัยอันละแล้ว มีนิโรธอันทำให้แจ้งแล้ว มีมรรคอันเจริญแล้ว มีธรรมที่ควรรู้อย่างอันได้รู้ยิ่งแล้ว มีธรรมที่ควรกำหนดรู้อันกำหนดรู้แล้ว มีธรรมที่ควรละอันละแล้ว มีธรรมที่ควรเจริญอันเจริญแล้ว มีธรรมที่ควรทำให้แจ้งอันทำให้แจ้งแล้ว.

พระอรหันต์นั้นมีวิชาเป็นลิมสลักอันถอนเสียแล้ว มีกรรมเป็นคุณอันกำจัดเสียแล้ว มีตัณหาเป็นเสาระเนียดอันถอนเสียแล้ว ไม่มีสังโยชน์เป็นบานประตู เป็นผู้ไกลจากกิเลสอันเป็นข้าศึก มีมานะเป็นธงอันให้ตกไปแล้ว มีการะอันปลงเสียแล้ว มีโยคกิเลสมิได้เกี่ยวข้อง มีองค์ ๕ อันละเสียแล้ว ประกอบด้วยองค์ ๖ มีสติเป็นธรรมเครื่องรักษาอย่างเอก มีธรรมเป็นเครื่องอาศัย ๘ มีทฎฐิสัจจะเฉพาะอย่างอันละเสียแล้ว มีการแสวงหาอันชอบไม่หย่อนประเสริฐ มีความดำริมิได้ขุ่นมัว มีการสังขารอันระงับแล้ว มีจิตหลุดพ้นแล้ว มีปัญญาเป็นเครื่องหลุดพ้นด้วยดี เป็นผู้มีความบริบูรณ์ มีพรหมจรรย์อยู่จบแล้ว เป็นอุคมนุรุษ เป็นบรมนุรุษ ถึงความบรรลุปรมัตถะ.

พระอรหันต์นั้น มิได้ก่อนมิได้กำจัด กำจัดตั้งอยู่แล้ว มิได้ละ มิได้ถ้อมัน ละแล้วจึงตั้งอยู่ มิได้เข็บ มิได้ตก เข็บแล้วจึงตั้งอยู่ มิได้ดับ มิได้ให้ลุกดับแล้วจึงตั้งอยู่ ดำรงอยู่ เพราะเป็นผู้ประกอบด้วยศีลขั้น

สมาธิขั้น ๖ ปัญญาขั้น ๖ วิมุตติขั้น ๖ วิมุตติญาณทัสสนขั้น ๖ ซึ่งเป็นอเสขะ
แทงตลอดอริยสัจจะแล้วตั้งอยู่ ก้าวล่วงคัมภายนี้แล้วตั้งอยู่ ดับไฟ
กิเลสแล้วตั้งอยู่ ตั้งอยู่ด้วยไม่ต้องไปรอบ ยึดถือเอาขอดแล้วตั้งอยู่ ตั้งอยู่
ด้วยเป็นผู้ช้องเสพวิมุตติ ดำรงอยู่ด้วยเมตตา กรุณา มุทิตา อุเบกขา
อันบริสุทธิ์ ดำรงอยู่ด้วยความบริสุทธิ์โดยส่วนเดียว ดำรงอยู่ในความเป็น
ผู้ไม่แข็งกระด้างด้วยคัมภายวิมุตติอันบริสุทธิ์ตั้งอยู่เพราะเป็นผู้หลุดพ้น
ตั้งอยู่เพราะเป็นผู้สันโดษ ตั้งอยู่ในส่วนสุทธรอบแห่งขั้น ๖ ธาตุ อายตนะ
คติ อุปบัติ ปฏิสนธิ ภพ สงสาร วัฏฏะ ตั้งอยู่ในภพอันมีในที่สุด
ตั้งอยู่ในสรีระอันมีในที่สุด ทรงไว้ซึ่งร่างกายอันมีในที่สุด สมจริงดังคาถา
ประพันธ์ว่า :-

พระนิมิตตนั้นมิภพนี้เป็นที่สุด มีสรีระนี้เป็นที่

หลัง มิได้มีชาติ มรณะ สงสาร และภพใหม่.

เพราะฉะนั้นจึงชื่อว่า เหมือนบุคคลวิดน้ำในเรือแล้วไปถึงฝั่ง ฉะนั้น

เพราะเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า :-

เพราะเหตุนี้ สัตว์ผู้เกิดมา พึงเป็นผู้มีสติทุกเมื่อ

พึงเว้นขาดกามทั้งหลาย ครั้นเว้นขาดตามเหล่านั้นแล้ว

พึงข้ามโอฆะได้ เหมือนบุคคลวิดน้ำในเรือแล้วไปถึงฝั่ง

ฉะนั้น ดังนี้.

จบ กามสุตตนิทเทส ที่ ๑

สัทธัมมปัชโชติกา

อรรถกถาขุททกนิกาย มหานิทเทศ

ภาคที่ ๑

อาร์มภกถา

พระชินเจ้าพระองค์ใดทรงกำจัดเสียซึ่งลัทธิคือ
อวิชา และความกำหนัดด้วยสามารแห่งความยินดี
อย่างถอนราก ทรงเจริญอัฐสังคิมรรคถูกต้อง
อมตบท. ทรงบรรลุพระโพธิญาณ เสด็จหยั่งลงสู่
อิสิปตนมฤคทายวันประกาศธรรมจักรยังเวไนยสัตว์
๑๘ โภกมิ พระโกณฑัญญเถระเป็นต้น ให้บรรลุธรรม
ในวันนั้นในที่นั้น.

ข้าพเจ้าขอนมัสการด้วยเศียรเกล้า ซึ่งพระชินเจ้า
พระองค์นั้น ผู้สูงสุดกว่าสัตว์ทั้งปวง และพระธรรม
อันสูงสุด ทั้งพระสงฆ์ผู้ไม่มีสิ่งอื่นยิ่งกว่า.

ก็ธรรมจักรใดที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้โดยย่อ
พระสารีบุตรผู้มีปัญญามากเกือบเท่าพระศาสดา ผู้
เกิดแต่องค์พระชินเจ้า จำแนกธรรมจักรนั้นเป็น
ส่วน ๆ กล่าวมหานิทเทศซึ่งชื่อว่าเป็นปาฐะประเสริฐ
และวิเศษ.

อนึ่ง ข้าพเจ้าขอนมัสการพระสารีบุตรพุทธชิน-
รสองค์นั้น ผู้เป็นพระเถระที่มีเถรคุณมีไฉ่น้อยเป็นที่
ยินดียิ่ง ผู้มีเกียรติคุณสูงสุดเพราะสภาพปัญญา และ
ผู้มีความประพฤติอ่อนน้อมถ่อมตนเป็นอันดี ข้าพเจ้า
อันพระเทวเถระผู้พหูสูต ผู้ประกอบด้วยคุณมีความ
อดทนเป็นต้น มีปกติกล่าวคำที่สมควรและพอดีเป็น
ต้น อารธนาแล้วจักดำรงอยู่ในแนวสาธยายของ
พระเถระ ขวามหาวิหาร ถือเอาข้อวินิจฉัยเก่า ๆ ที่
ควรถือนำ ไม่ทอดทิ้งลัทธิของตน และไม่ทำลัทธิ
ผู้อื่นให้เสียหาย ทั้งรวบรวมนัยแห่งอรรถกถาทั้ง
เบื้องต้นเบื้องปลายได้ตามสมควร พรรณนาตามเนื้อ
ความที่ยังไม่เคยพรรณนาของนัยนั้น อันนำมาซึ่ง
ประเภทแห่งญาณ ที่พระโยคาวจรทั้งหลายมีไฉ่น้อย
เสพอาศัยแล้ว ไม่ทอดทิ้งพระสูตรและข้อยุติ จัก
เริ่มพรรณนามหานิทเทสโดยย่อ ด้วยความนับถือ
มากในพระลัทธธรรม มีไฉ่ประสงค์จะยกตน ข้าพเจ้า
จักกล่าวอรรถกถา เพื่อประโยชน์แก่กุลแก้วมหาชน
และเพื่อความดำรงอยู่นานแห่งพระลัทธธรรม ขอ
ท่านสัตบุรุษทั้งหลายจงฟัง สัทธัมมปัสโชติกา โดย
เคารพและจงทรงจำไว้ด้วยดีเถิด.

เพราะได้กล่าวไว้แล้วในอรัมภกถานั้นว่า ซึ่งมหานิทเทสนั้นโดยชื่อ
อันพิเศษว่า ปาฐะวิสิฐฐนินทเทส, ปาฐะ มี ๒ อย่างคือ พยัญชน-
ปาฐะ ๑ อรรธปาฐะ ๑.

ในปาฐะทั้ง ๒ นั้น พยัญชนปาฐะ มี ๖ อย่างคือ อักษร ๑,
บท ๑, พยัญชนะ ๑, อาการะ ๑, นිරุตติ ๑, นินทเทส ๑.

อรรธปาฐะ ก็มี ๖ อย่างคือ สังกาสนะ ๑, ปกาสนะ ๑,
ววรรณะ ๑, วิภชนะ ๑, อุตทานิกรณะ ๑, บัญญัติติ ๑.

ว่าด้วยอักษร

ในพยัญชนะปาฐะนั้น เทสนาที่เป็นไปด้วยจิตที่คิดถึงเหตุอันหมด
จด ด้วยสามารถแห่งปโยคะอันบริสุทธิ์ในไตรทวาร บัณฑิตรู้ได้ว่า
อักษร เพราะมิได้แสดงก็ไม่ได้เสวนาด้วยวาจา. อักษรนั้น ฟังถือเอาว่า
ชื่อว่า อักษร ด้วยสามารถแห่งปัญหาที่บรรดาพรหมณ์ผู้มีจุดหมายปลาย
ทางถามด้วยใจ และด้วยสามารถแห่งปัญฐานมหาปกรณ์อัน พระผู้มีพระ
ภาคเจ้าประทับนั่งพิจารณาแล้วที่รัตนฆรเจดีย์.

อีกอย่างหนึ่ง บทที่ไม่บริบูรณ์ก็พึงรับรู้ ว่า อักษร จุจในคำมีอาทิ
อย่างนี้ว่า สฏฐิวสุสสุสุสุสุสุ หกหมื่นปี ดังนี้. ในคำนี้อาจารย์พวก
หนึ่งกล่าวว่า ส - อักษร และ ทู - อักษร ก็ชื่อว่า อักษร, หรือบทที่มี
อักษรเดียว ก็ชื่อว่า อักษร.

ว่าด้วยบท

อักษรสันนิบาตอันส่องความที่จำแนกไว้ในคำเป็นต้นว่า ยายิ ตณฺหา
โปโนพุทฺธิกา - ตัณหานี้ใดเป็นปัจจัยให้เกิดอีก ดังนี้ ชื่อว่า บท คำที่

ประกอบด้วยอักษรมากมายได้ในคำเป็นต้นว่า นามลฺย รูปลฺย - นาม
ด้วยรูปด้วย ก็ชื่อว่า บท - อักษรสันนิบาต.

ว่าด้วยพยัญชนะ

ชื่อว่า พยัญชนะ เพราะอรรถว่า ยังเนื้อความอันเป็นประโยชน์
เกื้อกูลให้ชัดเจน คือทำให้รู้ ทำให้ปรากฏด้วยบทว่า พิงทำบทที่พระผู้มี
พระภาคเจ้าตรัสไว้โดยย่อให้แจ่มแจ้งดังนี้ ได้แก่คำพูดนั่นเอง.

เนื้อความที่ตรัสโดยย่อว่า จตุตถโร อธิธิปาทา - อธิธิปาท ๔ ก็
ชื่อว่า พยัญชนะ - ทำเนื้อความให้ชัดเจน เพราะทำเนื้อความให้ปรากฏ
ได้ในคำว่า กตเม จตุตถโร - ๔ เป็นไฉน? คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย ภิกษุ
ในธรรมวินัยนี้ เจริญอธิธิปาทประกอบด้วย ฉันทะ, สมาธิประธานสังฆาร
คือ เจริญอธิธิปาทประกอบด้วย วิริยะ, จิตตะ, วิมังสา, สมาธิประธาน-
สังฆาร.

ว่าด้วยอาการะ

การประกาศวิภาคแห่งพยัญชนะ ชื่อว่า อาการะ. การกระทำวิภาค
หลายอย่างซึ่งพยัญชนะที่ตรัสไว้ในคำมีอาทิอย่างนี้ว่า อธิธิปาท ๔ นั้น
ฉันทะเป็นไฉน? ฉันทะคือความพอใจ ความเป็นผู้พอใจ ความเป็นผู้ใคร่
เพื่อจะทำ ดังนี้ ชื่อว่า อาการะ - ประกาศวิภาคแห่งพยัญชนะ.

ว่าด้วยนิรุตติ

คำขยายเนื้อความอันประกอบด้วยอาการ ชื่อว่า นิรุตติ. คำที่นำมา
กล่าววว่า ชื่อว่า ผัสสะ เพราะอรรถว่ากระทบอารมณ์, ชื่อว่า เวทนา

๑ ฉบับพิมพ์ว่า สเรน - ด้วยสระ, หรือด้วยเสียง.

เพราะอรรถว่าเสวยอารมณ์ ซึ่งตรัสไว้แล้วโดยอาการ มาในคำเป็นต้นว่า
ผลุโส เวทนา ดังนี้ ก็ชื่อว่า นิรุตติ - แสดงสภาวะ.

ว่าด้วยนิทเทศ

ความพิสดารแห่งคำขยาย ชื่อว่า นิทเทศ เพราะอรรถว่าแสดง
เนื้อความโดยไม่เหลือ. บทที่ได้คำขยายว่า เวทยตติ เวทนา - ชื่อว่า
เวทนา เพราะอรรถว่าเสวยอารมณ์ ดังนี้. ก็ชื่อว่า นิทเทศ - แสดงขยาย
ความ เพราะท่านกล่าวไว้ด้วยสามารถความพิสดารแห่งเนื้อความเป็นต้นว่า
สุขะ ทุกขะ อทุกขมสุขะ, ชื่อว่า สุขะ เพราะอรรถว่าเป็นไปสบาย. ชื่อว่า
ทุกขะ เพราะอรรถว่าเป็นไปลำบาก. ชื่อว่า อทุกขมสุขะ เพราะอรรถว่า
ไม่เป็นไปลำบาก ไม่เป็นไปสบาย.

ว่าด้วยสังกาสนะ

การรู้บทแห่งพยัญชนปาฐะ ๖ อย่าง ด้วยประการฉะนี้แล้ว
ประกาศแสดงในบทแห่ง อรรถปาฐะ ๖ อย่างโดยย่อ ชื่อว่า สังกาสนา
- ประกาศให้รู้ชัด. การแสดงข้อความโดยสังเขปได้ในคำมีอาทิอย่างนี้ว่า
ภิกขุเมื่อสำคัญอยู่แล ย่อมถูกมารผูกมัด, เมื่อไม่สำคัญอยู่ ย่อมพ้นจาก
มารผู้มีบาป ดังนี้ ก็ชื่อว่า สังกาสนา - ให้รู้ชัด ก็พระเถระนี้เป็นผู้สามารถ
เพื่อจะกล่าวว่า ข้าแต่พระผู้มีพระภาคเจ้า ข้าพระองค์ได้รู้ทั่วแล้ว ข้าแต่
พระสุคตเจ้า ข้าพระองค์ได้รู้ทั่วแล้ว ดังนี้ ชื่อว่า แทงตลอดแล้วซึ่งเนื้อ
ความที่พระผู้มีพระภาคพุทธเจ้าตรัสไว้แล้วโดยสังเขปด้วยประการฉะนี้.

ว่าด้วยปกาสนะ

การประกาศการแสดงแต่เบื้องต้น ซึ่งเนื้อความที่ควรกล่าวในเบื้องต้น ชื่อว่า ปกาสนะ. การแสดงการประกาศซึ่งเนื้อความที่ควรกล่าวในภายหลังด้วยคำแรกได้ในคำมีอาทิอย่างนี้ว่า สพุพฺ ภิกุขเว อาทิตฺตํ - สิ่งทั้งปวงเป็นของร้อนดังนี้ ก็ชื่อว่า ปกาสนะ - ประกาศ. ด้วยการแสดงข้อความที่แสดงแล้วในครั้งแรกทำให้ปรากฏอีกอย่างนี้ เป็นอันตรัสบทแห่งอรรถทั้งสองในข้อความที่ตรัสไว้มีอาทิอย่างนี้ว่า คุณอนภิกขุทั้งหลาย อะไรคือสิ่งทั้งปวงเป็นของร้อน? คุณอนภิกขุทั้งหลาย จักขุเป็นของร้อน, รูปเป็นของร้อน, ดังนี้ เพื่ออุปการะแก่ภิกขุผู้มีอินทรีย์แก่กล้า เพราะตรัสไว้ว่า ภิกขุผู้มีอินทรีย์แก่กล้า ย่อมแทงตลอดเนื้อความที่ตรัสไว้โดยสังเขปได้ดังนี้.

ว่าด้วยวิวรรณะ

การทรงไว้โดยพิสดารซึ่งเนื้อความที่กล่าวแล้วโดยสังเขป และการทรงไว้ได้อีกซึ่งเนื้อความที่กล่าวแล้วเพียงครั้งเดียว ชื่อว่า วิวรรณะ. การขยายเนื้อความที่ตั้งไว้โดยสังเขปว่า กุสลา ธมฺมา สภาวธรรมทั้งหลายที่เป็นกุศลดังนี้ ให้พิสดารด้วยสามารถแห่งนิทเทสว่า สภาวธรรมทั้งหลายที่เป็นกุศล เป็นไฉน? สมัยใดกามาวจรกุศลจิต เกิดขึ้นแล้วดังนี้ เป็นต้น ก็ชื่อว่า วิวรรณะ - เปิดเผย.

ว่าด้วยวิภขนะ

การทำเนื้อความนั้นเป็นส่วน ๆ ชื่อว่า วิภขนะ. การทำกุศลธรรมทั้งหลายที่เปิดเผยแล้วว่า ยสุมฺิ สมเย ในสมัยใด ดังนี้ เป็นส่วน ๆ ว่า

พระสูตรตันตปิฎก ขุททกนิกาย มหานิทเทส เล่ม ๕ ภาค ๑ - หน้า 39
ในสมัยนั้น ผัสสะ ก็เกิด เวทนา ก็เกิด ดังนี้ ก็ชื่อว่า วิชชนะ - จำแนก.

ว่าด้วยอุตตานิกรรมะ

การทำเนื้อความให้ถึงพร้อม ด้วยการทรงไว้โดยพิสดารซึ่งเนื้อความ
ที่จำแนกแล้ว และด้วยการตั้งไว้ซึ่งเนื้อความที่จำแนกแล้วด้วยอุปมา ชื่อว่า
อุตตานิกรรมะ. เนื้อความที่เปิดเผยแล้วโดยการเปิดเผย กล่าวคือ เปิดเผย
อย่างยี่งว่า ผัสสะมีในสมัยนั้นเป็นไฉน ? คือ ในสมัยนั้น ผัสสะ กระทบ
อารมณ์. ผุสนา - ถูกต้องอารมณ์. สัมผัสสนา - สัมผัสอารมณ์ ดังนี้, และ
เนื้อความที่จำแนกแล้ว โดยการจำแนกกล่าวอุปมาว่า คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย
เรากล่าวว่า ผัสสะหารพึงเห็นได้ คุณดั่งแม่โคที่ปราศจากหนังจะนั้น ดังนี้
ก็ชื่อว่า อุตตานิกรรมะ - ทำให้ง่าย.

ว่าด้วยปัญญาตติ

การยังโสมนัสให้เกิดขึ้นแก่จิตด้วยอนกวิธี คือ ด้วยการแสดงธรรม
แก่สาธุชนผู้สดับธรรมอยู่. และการกระทำความคมกล้าของญาณด้วยอนก
วิธี ให้แก่สาธุชนที่ยังมีปัญญายังไม่คมกล้า ชื่อว่า ปัญญาตติ เพราะอรรถ
ว่า ย่อมปรากฏแก่สาธุชนผู้สดับอยู่เหล่านั้น ด้วยความยินดีของจิตที่
ประกอบด้วยโสมนัสนั้น และด้วยความใคร่ครวญของจิตที่ประกอบด้วย
โสมนัสนั้น จึงชื่อว่า ปัญญาตติ.

ในปาฐะทั้ง ๒ นั้น. พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงให้รู้ชัดด้วยอักษระ,
ทรงประกาศด้วยบท, ทรงเปิดเผยด้วยพยัญชนะ, ทรงจำแนกด้วย
อาการะ, ทรงทำให้ง่ายด้วยนิรูปติ, ทรงทำให้ปรากฏด้วยนิทเทส.
คำนี้มีอธิบายไว้อย่างไร ?

พระผู้มีพระภาคพุทธเจ้าทั้งหลายทรงกระทำเวไนยสัตว์บางพวกให้รู้
ชัดเนื้อความด้วย อักขระ ในการแสดงธรรมครั้งหนึ่ง ฯลฯ ทรงทำเนื้อ
ความให้ปรากฏด้วย นิทเทส นี้เป็นอธิบายในปาฐะทั้ง ๒ นั้น.

อีกอย่างหนึ่ง พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงให้เวไนยสัตว์รู้ชัดด้วยอักขระ
ทั้งหลายแล้วทรงประกาศด้วยบททั้งหลาย ทรงเปิดเผยด้วยพยัญชนะ
ทั้งหลาย แล้วทรงจำแนกด้วยอาการทั้งหลาย ทรงทำให้ง่ายด้วยนิรุตติ
ทั้งหลาย แล้วทรงบัญญัติด้วยนิทเทสทั้งหลาย มีอธิบายไว้อย่างไร ?

มีอธิบายว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแนะนำเวไนยสัตว์บางพวกใน
ฐานะบางอย่าง ด้วยพระธรรมเทศนาเห็นปานนี้. อีกอย่างหนึ่ง พระผู้มี-
พระภาคเจ้าเมื่อทรงให้เหล่าเวไนยสัตว์รู้ชัดด้วยอักขระทั้งหลายแล้วทรงประกาศ
ด้วยบททั้งหลาย ย่อมทรงแนะนำพวกอุกคฆติตัญญู เมื่อทรงเปิดเผยด้วย
พยัญชนะทั้งหลาย แล้วทรงจำแนกด้วยอาการทั้งหลาย ย่อมทรงแนะนำพวก
วิปจิตัญญู เมื่อทรงทำให้ง่ายด้วยนิรุตติทั้งหลาย แล้วทรงบัญญัติด้วย
นิทเทสทั้งหลาย ย่อมทรงแนะนำพวกเนยยะ แม้ด้วยสามารถแห่งเวไนยสัตว์
ก็พึงประกอบด้วยประการฉะนี้แล.

แต่โดยใจความในที่นี้ พระสุรเสียงที่เป็นไปกับด้วยวิญญูติซึ่งรู้เนื้อ
ความ ของพระผู้มีพระภาคพุทธเจ้าทั้งหลาย ผู้ทรงแสดงพระธรรมว่า
พยัญชนะปาฐะเป็นไฉน ? อรรถปาฐะเป็นไฉน ? คังนินัน ชื่อพยัญชนะ-
ปาฐะ. พระธรรมที่ประกอบด้วยลักษณะและรสเป็นต้นอันพระผู้มีพระ-
ภาคเจ้าพึงบรรลุนั้นพึงทราบว่าเป็น อรรถปาฐะ.

อีกอย่างหนึ่ง ปาฐะมี ๖ อย่าง คือ สันชายภาสิตปาฐะ พัยัญชน-
ภาสิตปาฐะ สาวเสตปาฐะ อนวเสตปาฐะ นิตปาฐะ และเนยย-
ปาฐะ.

ในปาฐะเหล่านั้น ปาฐะที่กล่าวข้อความไม่น้อยมีอาทิอย่างนี้ว่า
ฆ่ามารดาบิดา และกษัตริย์ราชทั้งสอง ดังนี้ ชื่อ สันชายภาสิตปาฐะ.

ปาฐะที่กล่าวข้อความอย่างเดียวนั้นมีอาทิอย่างนี้ว่า ธรรมทั้งหลายมีใจ
ถึงก่อน ดังนี้ ชื่อ พัยัญชนภาสิตปาฐะ.

ปาฐะมีอาทิอย่างนี้ว่า คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย สิ่งทั้งปวงเป็นของร้อน
ดังนี้ ชื่อ สาวเสตปาฐะ.

ปาฐะที่ตรงกันข้ามมีอาทิอย่างนี้ว่า ธรรมทั้งปวงย่อมมาสู่คลองใน
ญาณมุขของพระผู้มีพระภาคพุทธเจ้า โดยอาการทั้งปวง ดังนี้ ชื่อ
อนวเสตปาฐะ.

ปาฐะที่พึงรู้อย่างที่กล่าวมีอาทิอย่างนี้ว่า อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา
ดังนี้ ชื่อ นิตปาฐะ.

ปาฐะที่พึงระลึกถึงโดยความถูกต้องมีอาทิอย่างนี้ว่า คู่ก่อนภิกษุ
ทั้งหลาย บุคคลเอก ดังนี้ ชื่อเนยยปาฐะ.

อนึ่ง อรรถมีประการไม่น้อย มีอาทิ คือ ปาฐัตถะ, สภาวัตถะ,
ญายัตถะ, ฐาปณานุรูป, นปาฐานุรูป, ชาวเสตถะ, นีรวเสตถะ,
นิตัตถะ และ เนยยัตถะ ในอรรถเหล่านั้น :-

ปาฐะใดพันข้อความที่ให้ผู้ซึ่งข้อความที่ยังไม่รู้ไม่เห็น ปาฐะนั้นชื่อ
ปาฐัตถะ คู่ในประโยคมีอาทิว่า พร้อมทั้งอรรถ พร้อมทั้งพัยัญชนะ
ดังนี้.

ลักษณะและรสเป็นต้นของรูปธรรม และอรุปรธรรมทั้งหลายข้อ

สภาวัตถะ คุณในประโยชน์มีอาทิว่า เจริญสัมมาทิฐิดังนี้.

อรรถได้อันบุคคลรู้อยู่ ย่อมเป็นไปเพื่อประโยชน์เกื้อกูล ย่อมควร เพื่อให้รู้พร้อมดังนี้ อรรถนั้นชื่อ **ญายัตถะ** คุณในประโยชน์มีอาทิว่า ผู้มีปกติกล่าวอรรถ ผู้มีปกติกล่าวธรรม ดังนี้.

อรรถที่สมควรตามปาฐะชื่อ **ปาฐานุรูป** อรรถที่บุคคลผู้ปฏิเสธข้อความด้วยพยัญชนฉายาว่า เพราะฉะนั้น แม้จักขุก็เป็นกรรม ดังนี้.

ที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย จักขุเป็นกรรมเก่า ดังนี้ กล่าวแล้ว ชื่อ **นปาฐานุรูป**.

อรรถนั้นโดยปาฐะมิได้ทรงอนุญาตไว้ มิได้ทรงปฏิเสธ มิได้ทรงประกอบไว้. ก็อรรถนั้น แม้ที่ควรสงเคราะห์ก็ได้ทรงสงเคราะห์ หรือแม้ที่ควรเว้น ก็มีได้ทรงเว้นอะไร ๆ เลย มิได้ทรงปฏิเสธตรัสไว้ ชื่อ **สาวเสตัตถะ** คุณในประโยชน์มีอาทิว่า อาศัยจักขุประสาทและรูปารมณฺ์ จักขุวิญญาณจึงเกิดขึ้น สัตว์ทั้งปวงย่อมสะดุ้งต่ออาชญา สัตว์ทั้งปวงย่อมกลัวต่อมัจจุ ดังนี้.

อรรถที่ตรงกันข้าม ชื่อ **นิรวเสตัตถะ** คุณในประโยชน์มีอาทิว่าทั้งเราทั้งท่าน เล่นไปพร้อมแล้ว ท่องเที่ยวไปแล้ว คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย ในข้อนั้น นอกจากบทที่เห็นแล้ว ใครรู้ใครทรงจำไว้ได้ ดังนี้.

อรรถที่ฟังทราบด้วยสามารถแห่งเสียงนั้นแล ชื่อ **นิตัตถะ** คุณในประโยชน์มีอาทิว่า รูป เสียง รส^๑ กลิ่น และโผฏฐัพพะ เป็นที่รื่นรมย์แห่งใจ ดังนี้.

๑. น่าจะอยู่หลัง **กลิ่น** ตามลำดับในวิสยรูป.

อรรถที่พึงทราบด้วยสามารถแห่งสมมติ ชื่อ เนยยัตถะ อยู่ใน
ประโยชน์อาทิว่า คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย บุคคลเปรียบด้วยพลาหก ๔ เหล่านั้น
ดังนี้ บุคคลรู้แจ้งทั้งปาฐะ และอรรถะดำรงอยู่อย่างนี้ ย่อมไม่ม่งอนแง่นจาก
พวกกล่าวตรงกันข้ามทั้งหลาย ด้วยดำรงอยู่สิ้นกาลนาน.

บุคคลผู้สามารถเข้าใจด้วยเหตุและอุทาหรณ์เป็นต้น ทั้งโดยสังเขป
นัย และวิถนารนัย ย่อมอาจที่จะกล่าวจนถึงความถึงพร้อมแห่งอาคมและ
อริคมอย่างไม่ม่งอนแง่น ด้วยประการฉะนี้ ครั้นรู้แจ้งอย่างนี้แล้ว ย่อมเป็นผู้
ผู้สะอาด เพราะเว้นจากมลทินคือศีลและทิฏฐิชั่ว ด้วยความเป็นผู้สามารถ
ที่จะชำระตนและผู้อื่นให้บริสุทธิ์ได้. ด้วยว่าคนทุศีลย่อมเบียดเบียนตน เป็น
ผู้มีวาจาไม่น่าเชื่อถือ เพราะความทุศีลนั้นไม่สามารถจะนำอาหารมาได้
เดือนร้อนอยู่เป็นนิตย์ในโลกนี้จุจุกโค คนมีทิฏฐิชั่วย่อมเบียดเบียนผู้อื่น
และเป็นที่ยังอาศัยไม่ได้ เพียงดังกอบัวที่อาภูลอยู่ในถ้ำของสัตว์ร้าย ก็ผู้
วิบัติทั้งสองอย่าง เป็นผู้ไม่ควรนั่งใกล้ เหมือนหีบศพที่อยู่ในคูด และ
เหมือนงูเห่าที่อยู่ในคูด. ส่วนผู้สมบูรณ์ทั้งสองอย่าง เป็นผู้สะอาดควรนั่ง
ใกล้และควรคบหาแม้ด้วยประการทั้งปวง เหมือนบอรัตนะปราศจาก
อันตรายจากวิญญูชนทั้งหลาย บุคคลผู้เป็นอย่างนี้ ไม่ตระหนืออย่างนี้ ไม่
ลืมหาจารย์ ไม่สละ ๔ อย่าง คือ สุตตะ, สุตตานุโลม, อาจารย์วาท,
และ อัตตโนมตี กล่าวข้อความได้ต่าง ๆ ด้วยสามารถแห่งสิ่งสำคัญ ๔
อย่างนั้น อีกอย่างหนึ่งเป็นผู้ไม่สละสิ่งสำคัญ ๔ อย่างเหล่านี้คือ :-

การกล่าวโดยส่วนเดียวเป็นสุตตะที่ ๑ การกล่าวจำแนก
เป็นบทสุตตานุโลมเป็นที่ ๒ ไป่ถ้ามเป็นอาจารย์วาทที่ ๓

ดำรงไว้ เป็นอัตตโนมิตีที่ ๔.

เพราะประกอบผู้ฟังเข้าไว้ในประโยชน์เกื้อกูล แต่สิ่งสำคัญ ๔ อย่าง นั้นแหละ ความเข้าใจสิ่งสำคัญ ๔ อย่างเหล่านั้น ย่อมกลับเป็นไม่เกียจคร้าน ดังนี้แล. ในข้อนี้ ท่านกล่าวไว้ว่า:-

บุคคลผู้กล่าว ผู้ไม่ถ่วงแน่นเพราะรู้อรุณแห่งปาฐะ
เป็นผู้สะอาด ไม่ตระหนี่ ไม่สละสิ่งสำคัญ ๔ อย่าง
เป็นผู้แสดงไปตามประโยชน์เกื้อกูล.

บทว่า เทศกสุส ในกาลานี้ ความว่า ฟังเป็นผู้แสดง. บทว่า หิตนุวิโต ความว่า ผู้ไปตามด้วยประโยชน์เกื้อกูล คือผู้มีจิตประกอบด้วยประโยชน์เกื้อกูล.

ก็บุคคลนี้นั้น เป็นที่รักเพราะเป็นผู้สะอาด เป็นที่เคารพเพราะเป็นผู้ไม่สละสิ่งสำคัญ ๔ อย่าง นำสรรเสริญเพราะเป็นผู้ไม่ถ่วงแน่น เป็นผู้อดทนต่อถ้อยคำเพราะเป็นผู้ไปตามประโยชน์เกื้อกูล เป็นผู้กล่าวชี้แจงเรื่องที่ลึกซึ้งได้ เพราะเป็นผู้รู้อรุณแห่งปาฐะ เป็นผู้ชักจูงในฐานะอันควร เพราะเป็นผู้ไม่ตระหนี่ ดังนี้แล.

พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ในสัตตกนิบาต อังคุตตรนิกายว่า:-

เป็นที่รัก เป็นที่เคารพ นำสรรเสริญ รู้จักกล่าวชี้แจง
ให้เข้าใจ เป็นผู้อดทนต่อถ้อยคำกล่าวชี้แจงเรื่องที่ลึกซึ้งได้
ไม่ชักจูงในเรื่องเหลวไหลไร้สาระดังนี้.

ผู้แสดงเป็นผู้เกื้อกูลยิ่ง ผู้แสดงนั้น จะตั้งไว้เฉพาะในบัดนี้ก่อน ผู้แสดงย่อมไม่ดูหมิ่นถ้อยคำเพราะเคารพธรรม ๔ ประการ ย่อมไม่ดูหมิ่น

ถ้อยคำที่กล่าวแล้ว เพราะเคารพอาจารย์ ย่อมไม่คูหมั่นตน เพราะเป็นผู้
ประดับด้วยคุณมีศรัทธาและปัญญาเป็นต้น เป็นผู้มิจิตไม่ฟุ้งซ่าน เพราะ
เป็นผู้ไม่โอ้อวดและไม่มีมายา และเพราะเป็นผู้มุ่งพระนิพพาน ย่อม
มณสิการโดยแยบคาย เพราะเป็นผู้มีปัญญาดี. สมจริงดังพระคำรัสที่ตรัสไว้
ว่า :-

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย บุคคลประกอบด้วยธรรม ๕ ประการ ฟังพระ-
สัทธรรม เป็นผู้ควรที่จะก้าวลงสู่ความแน่นอนอันเป็นความชอบในกุศล
ธรรมทั้งหลาย ธรรม ๕ ประการเป็นไหน ? คือ ไม่คูหมั่นถ้อยคำ ๑ ไม่
คูหมั่นถ้อยคำที่กล่าวแล้ว ๑ ไม่คูหมั่นตน ๑ มิจิตไม่ฟุ้งซ่านฟังธรรม ๑
จิตแน่วแน่มนสิการโดยแยบคาย ๑ ภาชนะย่อมมีเพราะถึงลักษณะนั้นแล
ก็ในเรื่องนี้พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า :-

**ผู้เคารพธรรมอาจารย์ ผู้ประดับด้วยคุณมีศรัทธาและ
ปัญญาเป็นต้น ผู้ไม่โอ้อวดและไม่มีมายา มีปัญญา มุ่ง
พระนิพพาน เป็นผู้กล่าวและเป็นผู้ฟัง ด้วยประการฉะนี้.^๑**

ครั้นแสดงพยัญชนะและอรรถะซึ่งมีประการดังกล่าวอย่างนี้แล้ว
บัดนี้ข้าพเจ้าจักพรรณนามหานิทเทสนั้น ซึ่งท่านเรียกว่า มหานิทเทส
เพราะอรรถว่า เป็นนิทเทสใหญ่ราวกะมหาสมุทรและมหาปฐพี เพราะท่าน
กล่าวทำให้ยอดเยี่ยม ท่านพระอานนทส์ดับมหานิทเทสเช่นนั้น อันสมบุรณ์
ด้วยอรรถะ สมบุรณ์ด้วยพยัญชนะ ลึกซึ้ง มีอรรถลึกซึ้ง ประกาศโลกุตตระ
ปฏิบัติด้วยสุญญตา ให้สำเร็จการปฏิบัติและคุณวิเสศคือมรรคผล ปฏิเสช

๑. กาดานี้ไม่เต็มคงขาดหายไป.

ธรรมที่เป็นข้าศึก เป็นบ่อเกิดแห่งรัตนะคือญาณของพระโยคาวจรทั้งหลาย เป็นเหตุพิเศษที่ทำให้เกิดความงามแห่งธรรมกถาของพระธรรมกถิกทั้งหลาย เป็นเครื่องออกไปจากทุกข์ของผู้ที่ขลาดกลัวสังสารวัฏ มีข้อความให้เกิดความโปร่งใจ ด้วยการแสดงอุบายแห่งการออกไปจากทุกข์นั้น มีข้อความกำจัดกรรมอันเป็นปฏิปักษ์ต่อการออกไปจากทุกข์นั้น และมีข้อความให้เกิดความยินดีแห่งหทัยของสาธุชน ด้วยการเปิดเผยอรรถแห่งสุดตบททั้งหลาย มีชื่อน้อยที่มีอรรถลึกซึ้ง อันท่านพระสารีบุตรเถระผู้เป็นธรรมเสนาบดีของพระธรรมราชา ผู้มีสิเนหะคือมหากรุณาแผ่ไปในชั้นทั้งสิ้น ด้วยแสงสว่างแห่งมหาประทีป คือ พระสัพพัญญุตญาณของพระตถาคตอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าอันอะไร ๆ กำจัดไม่ได้ในที่ทั้งปวง ผู้ปรารถนาให้มหาประทีปคือพระสัทธรรมที่รุ่งเรืองอยู่แล้วเพื่อกำจัดความมืด คือกิเลสที่ฝังอยู่ในหทัยของเวไนยชน ได้รุ่งเรืองอยู่นานยิ่งตลอด ๕,๐๐๐ ปี ด้วยการหลังสิเนหะขยายคำอธิบายพระสัทธรรมนั้น ผู้อนุเคราะห์โลกเกือบเท่าพระศาสดา ภายใต้วัว ได้ยกขึ้นสู่ตั่งคิตตามที่ได้สดับมานั้นแหละ ในคราวปฐมมหาสังคายนา.

ก็บรรดาปิฎก ๓ คือ วินัยปิฎก สุตตันตปิฎก และ อภิธรรมปิฎก มหานิทเทศนี้นับเนื่องในสุตตันตปิฎก.

บรรดามหานิกาย ๕ คือ ทีฆนิกาย มัชฌิมนิกาย สังยุตตนิกาย อังคุตตรนิกาย ขุททกนิกาย มหานิทเทศนับเนื่องในขุททกมหานิกาย.

บรรดาองค์แห่งคำสอน ๕ คือ สุตตะ เภยยะ เวชยาภรณ์ะ คถา อุทาน อิติวุตตกะ ชาตกะ อัပ္ภุตธรรม เวทลละ ท่านสงเคราะห์มหา

นิทเทศด้วยองค์ ๒ คือ คาถาและ เวชยากรรมะ.

พระธรรมที่รู้จักกันว่ามี ๘๔,๐๐๐ พระธรรมชั้น พระอานนทเถระ ผู้ธรรมภคณาการิก ซึ่งได้รับยกย่องว่าเป็นเอตทัคคะ ๕ ตำแหน่ง เรียนแต่ ภิภุ ๒,๐๐๐ พระธรรมชั้น คังเถระภายิตว่า :-

**ธรรมทั้งหลายที่เป็นไปเหล่านี้มี ๘๔,๐๐๐ พระธรรม-
ชั้น ข้าพเจ้าเรียนแต่พระพุทธเจ้า ๘๒,๐๐๐ พระธรรมชั้น
เรียนแต่ภิภุ ๒,๐๐๐ พระธรรมชั้น.**

ท่านสงเคราะห์มหานิทเทศนี้หลายร้อยพระธรรมชั้น มหานิทเทศมี ๒ วรรค คือ อัญญวรรค ปารายนิกวรรคกับทั้งจักกวิสามสูตร มหานิทเทศ มี ๓๓ สูตร มีกามสูตรเป็นต้น มีจักกวิสามสูตรเป็นปริโยสาน แบ่งวรรคละ ๑๖ สูตร และจักกวิสามสูตร ข้าพเจ้าจักพรรณานี้เพื่อความตามลำดับบทของมหานิทเทศที่ท่านกำหนดไว้หลายประการอย่างนี้ ก็มหานิทเทศนี้ผู้ อุทเทศและผู้นิทเทศ ทั้งโดยปาฐะและโดยอรรถะ ฟังอุทเทศและฟังนิทเทศ โดยเคารพ แม้เพราะเหตุนั้น จึงควรเรียนและทรงจำไว้โดยเคารพ ชื่อนั้น เพราะเหตุไร ? เพราะมหานิทเทศนี้เป็นคัมภีร์ลึกซึ้ง เพื่อให้คัมภีร์มหา- นิทเทศนี้ดำรงอยู่ในโลกสันกาลนานี้เพื่อเกื้อกูลแก่ชาวโลก ในมหานิทเทศ นั้น กามสูตรเป็นสูตรแรก. แม้ในกามสูตรนั้น คาถาว่า **กาม** **กามยนานุส** ดังนี้ เป็นคาถาแรก. การพรรณนานั้นตั้งไว้ตามส่วน คือ อุทเทศ นิทเทศ ปฏินิทเทศ.

มหานิทเทศ

อรรถกถาอัญญวรรค กามสูตรนิกเทศ

บทมีอาทิอย่างนี้ว่า กามํ กามยมานสุส ดังนี้ ชื่อว่า อุตเทศ.
บทว่า กาม โดยหัวข้อได้แก่กาม ๒ อย่าง คือ วัตถุกาม ๑ กิเลสกาม ๑
ดังนี้ ชื่อว่า นิทเทศ. บทมีอาทิอย่างนี้ว่า วัตถุกามเป็นไฉน? รูป
อันเป็นที่ชอบใจ ดังนี้ ชื่อว่า ปฏินิทเทศ.

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า กามํ ได้แก่วัตถุกามกล่าวคือธรรมอันเป็น
ไปในภูมิ ๓ มีรูปอันเป็นที่ชอบใจเป็นต้น.

บทว่า กามยมานสุส แปลว่าปรารถนาอยู่.

บทว่า ตสุส เจ ตํ สมิชฺชติ ความว่า ถ้าวัตถุกล่าวคือกามนั้น
ย่อมสำเร็จแก่สัตว์ผู้ปรารถนาอยู่นั้น ท่านอธิบายไว้ว่า ถ้าสัตว์นั้นได้วัตถุ
กามนั้น.

บทว่า อทฺธา ปีติมโน โหติ ความว่า ย่อมเป็นผู้มีจิตยินดีโดย
ส่วนเดียว. บทว่า ลทฺธา แปลว่า ได้แล้ว. บทว่า มจฺโจ ได้แก่สัตว์.

บทว่า ยทิจฺจติ ความว่า ปรารถนากามใด แต่บทนี้เป็นเพียงเชื่อม
เนื้อความของบทโดยสังเขปเท่านั้น ส่วนความพิสดาร ฟังทราบโดยนัยที่
มาในบาลีข้างบนนั้นแล. แม้ในบททั้งปวงต่อแต่นี้ ก็เหมือนในบทนี้แล.

บทว่า กามา เป็นอุททิสิตัพพบท คือบทที่ยกขึ้นตั้งเพื่อจะแสดง.

บทว่า อุทฺทานโต ก็เป็นนิตทิสิตัพพบท.

บทว่า อุทฺทานโต ท่านกล่าวเป็นหมู่ จูจในประโยคมีอาทิว่า ฟัง

ชื่อเครื่องผูกปลา ดังนี้. อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า อุททานะ เพราะให้สูง ๆ ขึ้นไป คือเพราะชำระให้สะอาดเบื้องบนจึงชื่อว่า ผ่องแผ้ว เพราะอรรถว่า ขาวเป็นพิเศษ. อีกอย่างหนึ่ง :-

บทว่า กามา พึงกล่าวทำเป็นปาฐะเสสด้วยการกระทำให้พิสดาร.

บทว่า เทว เป็นการกำหนดจำนวน ๑ ก็ไม่ใช่ ๓ ก็ไม่ใช่.

บทว่า วัตถุกามา จ ได้แก่ วัตถุกามีรูปอันเป็นที่ชอบใจ เป็นต้น และกิเลสกาม ด้วยอรรถว่าให้เร่าร้อน และด้วยอรรถว่าเบียดเบียน.

ในกาม ๒ นั้นวัตถุกามควรกำหนดรู้ กิเลสกามควรละ. ในกามทั้ง ๒ นั้น บุคคลปรารถนาวัตถุกาม. เพราะกิเลสกาม ชื่อว่า กาม เพราะอรรถว่าอันบุคคลใคร่. กิเลสกาม ชื่อว่า กาม เพราะอรรถว่าเป็นเหตุให้บุคคลใคร่ด้วยความเป็นเหตุให้หวังวัตถุกาม. ในกาม ๒ นั้น วัตถุกาม ท่านสงเคราะห์เข้าในชั้นมีรูป เป็นต้น กิเลสกามท่านสงเคราะห์เข้าในสังขารชั้น. วัตถุกามรู้แจ้งได้ด้วยวิญญาณทั้ง ๖. กิเลสกามรู้ได้ด้วยมโนวิญญาณ. ชื่อว่าวัตถุกาม เพราะอรรถว่าเป็นที่ตั้งแห่งกิเลสทั้งหลาย เพราะอรรถว่าเป็นเหตุแห่งกิเลสทั้งหลาย และเพราะอรรถว่าเป็นอารมณ์ แห่งกิเลสทั้งหลาย.

สิ่งสวยงามทั้งหลายในโลกเหล่านั้น มิใช่เป็นกามไป

ทั้งหมด ความกำหนดด้วยสามารถแห่งความดำริ เป็น

กามของบุรุษ สิ่งสวยงามทั้งหลายย่อมดำรงอยู่ในโลก

อย่างนั้นแล เมื่อเป็นเช่นนั้น นักปราชญ์ทั้งหลาย ก็

กำจัด ความพอใจในสิ่งสวยงามเหล่านี้เสีย.

ในข้อนี้มีเรื่องนันทมาณพและบุตรของโสเรยเศรษฐี เป็นต้นเป็นตัว
อย่าง.

กิเลสความเชื่อว่าเป็น เพราะอรรถว่า ให้ใคร่เอง ด้วยอรรถคือให้เร่า
ร้อน ด้วยอรรถคือเบียดเบียน. สมจริงดังที่ตรัสไว้ว่า คุณก่อนพรหมณ์
บุคคลผู้กำหนดแล้วแล ภูการะครอบงำแล้ว มีจิตภูการะครอบงำ ย่อม
จงใจเบียดเบียนตนบ้าง ย่อมจงใจเบียดเบียนคนอื่นบ้าง ย่อมจงใจเบียด
เบียนทั้งคนและคนอื่นบ้าง ดังนี้, และว่า คุณก่อนพรหมณ์ บุคคลผู้กำหนด
แล้วแล ย่อมฆ่าสัตว์บ้าง ย่อมลักทรัพย์บ้าง ย่อมถึงทาระของผู้อื่นบ้าง
ย่อมกล่าวมุสาบ้าง ดังนี้ ตัวอย่างมีอย่างนี้เป็นต้น. พระสารีบุตรเถระประ
สงค์จะกล่าวมหานิทเทศนั้น แลให้พิสดารด้วย **ปฏินิทเทศ** จึงกล่าวคำมี
อาทิว่า **กตเม วัตถุกามา วัตถุกามเป็นไฉน** ดังนี้.

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า **กตเม** เป็น กตมกัมมตาปจณา. ความ
จริง ปจณามี ๕ อย่าง วิภาคแห่งปจณาเหล่านั้น จักมีแจ้งในบาลีข้างหน้า
นั้นแล. บรรดาปจณา ๕ อย่างนั้น นี้เป็นกตมกัมมตาปจณา.

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า **มนาปีกา** ความว่า ชื่อว่า มนาปา
เพราะอรรถว่า ยังใจให้เฝืออาบ คือให้เจริญ **มนาปา** นั้นแหละ เป็น
มนาปีกา.

บทว่า **รูปา** ได้แก่ รูปารมณฺ์ ซึ่งมีสมภูฐาน ๔ คือ กรรม จิต
อุตุ อาหาร, ชื่อว่า รูป เพราะอรรถว่าแตกดับไป อธิบายว่า เมื่อ
สีเปลี่ยนไป ย่อมประกาศภาวะที่ถึงหทัย.

บรรดาวัตถุเหล่านั้น ชื่อว่า รูป เพราะอรรถว่าอะไร ? เพราะ
อรรถว่า แยกดับไป. สมจริงดังที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า คุณ่อนิกขุ
ทั้งหลาย อะไรเล่าที่พวกเธอเรียกว่า รูป คุณ่อนิกขุทั้งหลาย เพราะ
อรรถว่าย่อมแตกดับไปแล ฉะนั้นจึงเรียกว่า รูป, รูปนั้นย่อมแตกดับไป
ด้วยอะไร ย่อมแตกดับไปด้วยหนาวบ้าง ร้อนบ้าง หิวบ้าง ระบายบ้าง
ย่อมแตกดับไปด้วยสัมผัสแห่งเหลือบ ยุง ลม แดด และสัตว์เลื้อยคลาน
คุณ่อนิกขุทั้งหลาย เพราะอรรถว่า ย่อมแตกดับแล ฉะนั้น จึงเรียกว่ารูป
ดังนี้.

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า **รูปปติ** ความว่าย่อมกำเริบ คือ สิ้นรั้ว
ถูกบีบคั้น แดก ความแตกดับด้วยความหนาว ปรากฏในโลกันตนรก
ความหนาวปรากฏในประเทศที่หนาวจนหิมะตก มีมหิสรรฐเป็นต้น ก็ใน
มหิสรรฐเป็นต้นนั้น สัตว์ทั้งหลายมีสรีระแตก เพราะความหนาว ถึงตายก็มี.

ความสลายด้วยความร้อน ปรากฏในอวิจิมหานรก. ก็ในอวิจิมหา-
นรกนั้นสัตว์ทั้งหลายเสวยทุกข์ใหญ่ ในเวลาที่ถูกไฟอันบนบนปฐพีที่ร้อนแรง
ถูกจองจำ ๕ ประการเป็นต้น.

ความแตกดับด้วยความหิว ปรากฏในภูมิแห่งเปรต และในคราว
เกิดทุกข์ภัย ก็เหล่าสัตว์ในภูมิแห่งเปรตจะหิวหยาบอามิสอะไร ๆ ไล่
ปากไม่ได้ ตลอด ๒ - ๓ พุทธันดร ภายในท้องเป็นเหมือนโพรงต้นไม้
อันไฟติดทั่วอยู่ ในคราวเกิดทุกข์ภัย เหล่าสัตว์ที่ไม่ได้แม้เพียงน้ำข้าว
ถึงความตายประมาณไม่ได้ ความแตกดับด้วยความกระหายปรากฏใน
แดนกาลกัญชिकासูรเป็นต้น.

ก็ในแดงนั้นเหล่าสัตว์ไม่อาจที่จะได้หยาดน้ำเพียงชุ่มหทัยหรือเพียงชุ่มลิ้น, ตลอด ๒ - ๓ พุทธรันดร เมื่อเหล่าสัตว์ไปแม่น้ำด้วยคิดว่าจักดื่ม น้ำนั้นก็กลายเป็นหาดทราย แม้เมื่อแล่นไปมหาสมุทร สมุทรก็เป็นแผ่นดินหาด สัตว์เหล่านั้นชุ่มซิดถูกความทุกข์หนักบีบคั้น ร้องครวญครางอยู่.

ความสลายด้วยเหลือบ เป็นต้น ปรากฏในประเทศที่มากไปด้วย เหลือบและแมลงวัน เป็นต้น. ก็รูปนั้นให้พิสดารไว้แล้วในอภิธรรม โดย นัยมีอาทิว่า รูปนั้นเป็นไฉน คือสนิทัสสนรูป^๑ สัมปฏิจรูป^๒ ดังนี้.

ชื่อว่า สัทท เพราะอรรถว่า ทำเสียง อธิบายว่า เปล่งออก. เสียงมี สมุฏฐาน ๒ คือ อุดและจิต.

ชื่อว่า กลิ่น เพราะอรรถว่า ฟุ้งไป ความว่า ประกาศที่อยู่ของตน.

ชื่อว่า รส เพราะอรรถว่า เหล่าสัตว์เหยื่อใย ความว่า ยินดี.

ชื่อว่า โผฏฐัพพะ เพราะอรรถว่า ถูกต้อง. กลิ่น เป็นต้น เหล่านี้มี สมุฏฐาน ๔ วิภาคแห่งเสียง เป็นต้น เหล่านั้น ให้พิสดารไว้แล้วในอภิธรรม นั้นแล. พระสารีบุตรเถระเมื่อจะแสดงความนั้นนั้นแลโดยพิสดาร จึงกล่าว คำมีอาทิว่า อตุลธรรมา ปาปุรณา ดังนี้.

บรรดาบทเหล่านั้น ที่ชื่อว่า อตุลธรรมา เครื่องลาด เพราะอรรถว่า ลาดแล้วนอน. ชื่อว่า ปาปุรณา เครื่องนุ่งห่ม เพราะอรรถว่า ห่มพัน สรีระ. ทาสีด้วย ทาสด้วย ชื่อว่า ทาสีและทาส ๔ มีทาสในเรือนเบี้ย เป็นต้น.

๑. สนิทัสสนรูป - รูปที่เห็นได้ ได้แก่ ภาวปรามณ.

๒. สัมปฏิจรูป - รูปที่กระทบได้ ได้แก่ ภาวสาทรูป ๕ กับวิษยรูป ๗.

ที่เป็นที่งอกขึ้นแห่งบุพผัณฑาติ ชื่อว่า นา, ที่เป็นที่งอกขึ้นแห่ง
อปรัณชาติ ชื่อว่า ที่ดิน. อีกอย่างหนึ่ง ที่เป็นที่งอกขึ้นแห่งบุพผัณฑาติ
และอปรัณชาติ แม้ทั้งสอง ชื่อว่า นา. พื้นที่ที่ไม่ได้ทำประโยชน์อย่างนั้น
ชื่อว่า ที่ดิน. อนึ่งในที่นี้ แม้บึงและสระน้ำเป็นต้น ท่านก็สงเคราะห์
ด้วยหัวข้อ คือ เขตตะ และวัตถุ.

บทว่า หิริณญ์ ได้แก่ กหาปณะ. บทว่า สุวณฺณ ได้แก่ ทอง
มาสกแม้ทุกอย่าง คือ มาสกโลหะ มาสกครั้ง มาสกไม้ ก็สงเคราะห์เข้า
ด้วยศัพท์ หิริณญ์ และ สุวณฺณ เหล่านั้น.

บทว่า คามนิกมราชธานีโย ความว่า กระท่อมหลังเดียวเป็นต้น
ชื่อว่า คาม. คามที่มีตลาด ชื่อว่า นิกม. สถานที่อันเป็นอาณาเขตของพระ
ราชาพระองค์หนึ่ง ชื่อว่า ราชธานี. ชนบทเอกเทศหนึ่ง ชื่อว่า รัฐ.
ชนบทกาลีและชนบทโกศลเป็นต้น ชื่อว่า ชนบท.

บทว่า โกลโส ได้แก่ กองพลรบ ๔ เหล่า คือเหล่าช้าง เหล่าม้า
เหล่ารถ เหล่าราบ. บทว่า โกลฺหาคารี ได้แก่ เรือนคลัง ๓ อย่าง คือ
เรือนคลังทรัพย์ เรือนคลังข้าวเปลือก เรือนคลังผ้า. บทว่า ยงฺกิลฺลิจิ
เป็นคำกำหนดว่าไม่มีอะไรเหลือ. บทว่า รชนีย ได้แก่ ด้วยอรรถว่าควร
ยินดี.

ต่อแต่นี้ พระสารีบุตรเถระ เพื่อจะแสดงเป็นติกะ จึงได้กล่าวติกะ
๖ คือ อดีตติกะ อัชฌัตตติกะ หีนติกะ โอภาสติกะ ปโยคติกะ และ
กามาวจรติกะ.

บรรดาติกะเหล่านั้น พึงทราบวินิจฉัยในอดีตติกะก่อน ชื่อว่า อดีต

เพราะอรรถว่าก้าวล่วงซึ่งสภาวะของตน หรือถึงแล้วซึ่งขณะมีอุปาทะ
เป็นต้น. ชื่อว่า **อนาคต** เพราะอรรถว่ายังไม่มาถึงทั้งสองอย่างนั้น. ชื่อว่า
ปัจจุบัน เพราะอรรถว่าอาศัยเหตุการณ์นั้น ๆ เกิดขึ้น. บทนี้ท่านกำหนด
ด้วยภพ ด้วยว่า จำเดิมปฏิสนธิ เหล่าสัตว์ที่บังเกิดในภพอดีตก็ตาม
ในภพติดต่อกันก็ตาม หรือในที่สุดแสนโกฏิกัปก็ตาม ทั้งหมดชื่อว่า **อดีต**
ทั้งนั้น. จำเดิมแต่จุดิ กามที่เกิดขึ้นภพอนาคต กำลังเกิดอยู่ในภพติดต่อ
กันก็ตาม ในที่สุดแสนโกฏิกัปก็ตาม ทั้งหมดชื่อว่า **อนาคต** ทั้งนั้น.
กามที่เป็นไปต่อจากจุดิปฏิสนธิ ชื่อว่า **ปัจจุบัน**.

ในอรรถัตตติกะมีวินิจฉัยว่า กามเฉพาะบุคคลที่เป็นไปอย่างนี้ คือ
เป็นไปกระทำตนเป็นใหญ่ ได้แก่เป็นไปในสันดานของตน ด้วยความ
ประสงค์เหมือนประสงค์ว่า พวกเราจักยึดถือว่า **ตน** ดังนี้ ชื่อว่า
อรรถัตตติกะ. ส่วนที่เป็นภายนอกจากนั้นเนื่องด้วยอินทรีย์ก็ตาม ไม่
เนื่องด้วยอินทรีย์ก็ตาม ชื่อว่า **ภายนอก**. **ตติยบท** ท่านกล่าวด้วยสามารถ
แห่งบททั้งสองนั้น.

ในหินติกะมีวินิจฉัยว่า บทว่า **หิณา** ได้แก่ ลามก.

บทว่า **มชฺฌิมา** ความว่า ชื่อว่า**มชฺฌิมา** ปานกลาง เพราะอรรถว่า
เป็นระหว่างกลางของกามชนิดเลวและกามชนิดประณีต ที่เหลือลงชื่อว่า
ประณีต เพราะอรรถว่าสูงสุด.

อีกอย่างหนึ่งพึงทราบว่าเป็นชนิดเลว ชนิดปานกลาง ชนิดประณีต
โดยเปรียบเทียบกัน จริงอยู่ กามของเหล่าสัตว์นรก ชื่อว่าเลวที่สุด เมื่อ
เปรียบเทียบสัตว์นรกเหล่านั้น.

บรรดาจิรังจานทั้งหลาย กามของนาคและครุฑทั้งหลาย ชื่อว่า ประณีต กามของเหล่าสัตว์จิรังจานที่เหลือ ชื่อว่า ปานกลาง กามแม่ของจิรังจานเหล่านั้น ก็ชื่อว่า เลว เมื่อเปรียบเทียบจิรังจานเหล่านั้น.

กามของเหล่าเปรตผู้มเหศักดิ์ ชื่อว่า ประณีต กามของเหล่าเปรตที่เหลือลง ชื่อว่า ปานกลาง กามแม่ของเปรตเหล่านั้น ก็ชื่อว่า เลว เมื่อเปรียบเทียบเปรตเหล่านั้น.

กามของชาวชนบท ชื่อว่า ประณีต กามของชาวชายแดน ชื่อว่า ปานกลาง กามแม่ของเขาทั้งหลายเหล่านั้น ก็ชื่อว่า เลว เมื่อเปรียบเทียบพวกเขาเหล่านั้น.

กามของพวกนายบ้าน ชื่อว่า ประณีต กามของพวกคนรับใช้ของนายบ้านเหล่านั้น ชื่อว่า ปานกลาง กามของพวกเขาเหล่านั้น ก็ชื่อว่า เลว เมื่อเปรียบเทียบพวกเขาเหล่านั้น.

กามของพวกปกครองชนบท ชื่อว่า ประณีต กามของพวกคนรับใช้ของผู้ปกครองชนบทเหล่านั้น ชื่อว่า ปานกลาง กามแม่ของพวกเขานั้น ก็ชื่อว่า เลว เมื่อเปรียบเทียบพวกเขาเหล่านั้น.

กามของพวกเจ้าประเทศราช ชื่อว่า ประณีต กามของพวกอำมาตย์ ชื่อว่า ปานกลาง กามแม่ของพวกเขานั้น ก็ชื่อว่า เลว เมื่อเปรียบเทียบพวกเขาเหล่านั้น.

กามของพระเจ้าจักรพรรดิ ชื่อว่า ประณีต กามของพวกอำมาตย์ ชื่อว่า ปานกลาง กามแม่ของพระเจ้าจักรพรรดิ ก็ชื่อว่า เลว เมื่อเปรียบเทียบพวกเขาเหล่านั้น.

กามของเหล่าภุมมเทวดา ชื่อว่า ประณีต กามของเหล่าเทวดารับใช้
ของภุมมเทวดาเหล่านั้น ชื่อว่า ปานกลาง กามแม่ของภุมมเทวดาเหล่านั้น
ก็ชื่อว่า เลว เมื่อเปรียบเทียบกับภุมมเทวดาเหล่านั้น.

กามของเหล่าเทวดาชั้นจาตุมหาราชิกา ชื่อว่า ประณีต จนถึงกามของ
เหล่าเทวดาชั้นอภินิภูชฺ์ ชื่อว่า ประณีตที่สุด โดยนัยมีอาทิดังนี้ พึงทราบ
กามชนิดเลว ชนิดปานกลาง และชนิดประณีต โดยเปรียบเทียบด้วย
ประการฉะนี้.

ในโอภาสติกะมีวินิจฉัยว่า บทว่า อาปายิกา กามา ความว่า กาม
ของสัตว์ผู้เกิดในอบาย ๔ ที่ปราศจากความเจริญ กล่าวคือไม่เจริญ ชื่อว่า
กามของสัตว์ผู้เกิดในอบาย. กามของสัตว์ผู้เกิดในหมู่มนุษย์ ชื่อว่าเป็นของ
มนุษย์ กามของสัตว์ผู้เกิดในหมู่เทวดา ชื่อว่า เป็นทิพย์.

ในปิยคติกะมีวินิจฉัยว่า กามของเหล่าสัตว์ในอบายที่เหลือ นอก
จากพวกสัตว์นรก ของเหล่ามนุษย์และของเหล่าเทวดาตั้งแต่ชั้นจาตุมหา-
ราชิกาจนถึงเหล่าเทวดาชั้นดุสิต ชื่อว่า กามที่ปรากฏเฉพาะหน้า เพราะ
บริโศกคามทั้งหลายที่ปรากฏเฉพาะหน้า.

เทวดาทั้งหลายในเวลาที่ต้องการจะรื่นรมย์ด้วยอารมณ์ที่เกินกว่า
อารมณ์ที่ตกแต่งไว้ตามปกติ ย่อมเนรมิตอารมณ์ตามที่ชอบใจรื่นรมย์
ดังนั้น กามของเหล่าเทวดาชั้นนิมมานรดีจึงชื่อว่า กามที่เนรมิตเอง.

เทวดาทั้งหลายย่อมเสพอารมณ์ที่เทวดาเหล่าอื่นรู้ธรรมาศัยของตน
เนรมิตให้ ดังนั้นกามของเหล่าเทวดาชั้นปรนิมมิตวสวัตตี จึงชื่อว่า กาม
ที่ผู้อื่นเนรมิต.

บทว่า ปริคฺคหิตา ได้แก่ กามที่หวงเหวนวานั้นของเรา.

บทว่า อปริคฺคหิตา ได้แก่กามของชาวอุตตรกุรุทวีป ซึ่งมีได้
หวงเหวนอย่างนั้น.

บทว่า มมายิตา ได้แก่ ที่ยึดถือวานั้นของเรา ด้วยอำนาจคณา.

บทว่า อมมายิตา ได้แก่ ที่ตรงกันข้ามกับที่กล่าวแล้ว.

บทว่า สพฺเพปิ กามาวจรา ฌมฺมา ความว่า ธรรมที่นับเนื่องใน
กามาวจรธรรม ที่กล่าวไว้โดยนัยมีอาทิว่า โดยเบื้องต่ำทำนรกอเวจีให้เป็น
ที่สุดรอบ ในข้อนั้นมีเนื้อความแห่งคำดังนี้ กามโดยหัวข้อมี ๒ คือ
วัตถุกาม ๑ กิเลสกาม ๑.

ใน ๒ อย่างนั้น กิเลสกาม โดยอรรถ ได้แก่ฉันทราคะความกำหนัด
ด้วยสามารถแห่งความพอใจ วัตถุกาม ได้แก่วิภวาทะที่เป็นไปในภุมิ ๓
อนึ่ง กิเลสกาม ชื่อว่า กาม เพราะอรรถว่า เป็นที่ใคร่. วัตถุกาม นอกนี้
ชื่อว่า กาม เพราะอรรถว่า อันสัตว์ย่อมใคร่. เป็นภุมิที่ท่องเที่ยว เป็นไป
แห่งกามทั้ง ๒ นั้น มี ๑ ภุมิ คืออบายภุมิ ๔ มนุษย์ภุมิ ๑ เทวภุมิ ๖.

ชื่อว่า กามาวจร เพราะอรรถว่า เป็นที่ท่องเที่ยวไปแห่งกาม.
ท่านกล่าวว่า สพฺเพปิ กามาวจรา ฌมฺมา ในที่นั้น หมายเอาธรรมที่
นับเนื่องกัน. ชื่อว่า ฌมฺมา เพราะอรรถว่า ทรงไว้ซึ่งสภาวะของตน.

บทว่า รูปาวจรา ฌมฺมา ความว่า ธรรมทั้งหมด เป็น
รูปาวจรธรรม ด้วยสามารถแห่งรูปาวจรธรรมที่กล่าวไว้โดยนัยมีอาทิว่า
แต่เบื้องต่ำขึ้นไปจนถึงพรหมโลกเป็นที่สุด.

บทว่า อรูปาวจรา ฌมฺมา ความว่า ธรรมทั้งหมดที่กล่าวไว้

โดยนัยมีอาทิว่า เบื้องต่ำเริ่มแต่เหล่าเทพผู้เข้าถึงชั้นอากาศานัญจนณะดังนี้
เป็น อรูปาวจรธรรม.

บรรดาธรรม ๒ อย่างนั้น ชื่อว่า รูปาวจรธรรม เพราะอรรถว่า
ท่องเที่ยวไปใน รูปภพ. ชื่อว่า อรูปาวจรธรรม เพราะอรรถว่า
ท่องเที่ยวไปใน อรูปภพ.

บทว่า ตณฺหาตถุกา ความว่า เป็นที่ตั้งแห่งตัณหา เพราะ
อรรถว่าเป็นที่ตั้ง และเพราะอรรถว่าเป็นเหตุ.

บทว่า ตณฺหารมฺมณา ความว่า เป็นอารมณ์แห่งตัณหา ด้วย
สามารถความเป็นไปแห่งตัณหาชนิดหนึ่งหรือหลายชนิดนั้นทีเดียว.

บทว่า กามนียฺญฺเรน ได้แก่ เพราะอรรถว่าพึงหวังเฉพาะ.

บทว่า รขณียฺญฺเรน ได้แก่ เพราะอรรถว่าควรยินดี.

บทว่า มทนียฺญฺเรน ได้แก่ เพราะอรรถว่าเป็นที่เกิดขึ้นแห่งความ
มัวเมามีความมัวเมาตระกูลเป็นต้น.

ในนิทเทสนั้น พระสารีบุตรเถระกล่าวคำเบื้องต้นว่า กตเม
วตฺถุกามา มนปิกา รุปา แล้วกล่าวคำสุดท้ายว่า ยํ กิณฺจิ รขณีย
วตฺถุ ดังนี้ กล่าวถึงทั้งสิ่งที่มีวิญญาณและหาวิญญาณมิได้ คำที่เหลือพึง
ทราบว่าเป็นที่เกินเป็นเอกะและจตุกกะ.

พระสารีบุตรเถระแสดงวัตถุประสงค์อย่างนี้แล้ว เพื่อจะแสดงกิเลสคาม
จึงกล่าวคำเป็นต้นว่า กตเม กิเลสคามา ดังนี้.

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า จนฺโท ได้แก่ ความกำหนัดอย่างอ่อน ๆ.

บทว่า ราโค ได้แก่ความกำหนัดที่มีกำลังแรงกว่าความพอใจนั้น. ความ

กำหนดทั้งสามเบื้องต้น มีกำลังแรงกว่าความกำหนดเหล่านี้. บทว่า กามเมตฺถ ได้แก่ ในกามคุณ ๕.

บทว่า กามจฺจนฺโท ได้แก่ ความพอใจ กล่าวคือความใคร่ ไม่ใช่ใคร่เพื่อจะทำงาน ไม่ใช่ใคร่ในธรรม. ความกำหนดคือความใคร่ ด้วยอรรถว่าใคร่ และด้วยอรรถว่ายินดี ชื่อว่า กามราคะ ความกำหนดคือความใคร่.

ความเพติดเพลินคือความใคร่ ด้วยสามารถแห่งความใคร่ และด้วยสามารถแห่งความเพติดเพลิน ฉะนั้นจึงชื่อว่า กามนฺนุที ความเพติดเพลินคือความใคร่. ในบททั้งปวงพึงทราบอย่างนี้.

ชื่อว่า กามตัณหา เพราะอรรถว่ารู้ประโยชน์ของกาม แล้วจึงปรารถนา.

ชื่อว่า กามลิเนหะ เพราะอรรถว่าเส่นหา.

ชื่อว่า กามปริพาหะ เพราะอรรถว่าเร้าร้อน.

ชื่อว่า กามุจฺฉา เพราะอรรถว่าหลง.

ชื่อว่า กามัชฺโณสฺสานะ เพราะอรรถว่ากลืนกินสำเร็จ.

ชื่อว่า กามิมะ เพราะอรรถว่าท่วมทับ คือให้จมลงในวิญญูะ.

ชื่อว่า กามโยคะ เพราะอรรถว่าประกอบสัตว์ไว้ในวิญญูะ.

ความยึดถือด้วยตัณหาและทิฏฐิอย่างมั่น ชื่อว่า อูปาทาน.

ชื่อว่า นีวรณะ เพราะอรรถว่ากั้นจิต คือหุ้มห่อจิตไว้.

บทว่า อทุกฺกั ได้แก่ ได้เห็นแล้ว.

บทว่า กาม เป็นอาลปนะ.

บทว่า เต แปลว่า ของท่าน.

บทว่า มূল ได้แก่ที่ตั้ง.

บทว่า สกฺกปฺปา ได้แก่เพราะความดำริ.

บทว่า น ตํ กปฺปิยสุตฺตมฺหิ ความว่า จักไม่ทำความดำริถึงท่าน.

บทว่า น เหหิสิ แปลว่า จักไม่มี.

บทว่า อิจฺจนานสุตฺต ได้แก่หวังเฉพาะอยู่.

บทว่า สาทิยมานสุตฺต ได้แก่ ยินดีอยู่.

บทว่า ปฏฺฐยมานสุตฺต ได้แก่ ยังความปรารถนาให้เกิดขึ้น.

บทว่า ปิหฺยมานสุตฺต ได้แก่ ยังความอยากเพื่อจะถึงให้เกิดขึ้น.

บทว่า อภิขปฺปมานสุตฺต ได้แก่ไม่ให้เกิดความอึดด้วยอำนาจตัณหา.

อีกอย่างหนึ่ง เมื่อพระสารีบุตรเถระกล่าว ท่านกล่าวบทว่า **ขตฺติ-**
ยสุตฺต วา เป็นต้น ด้วยสามารถแห่งชาติ ๔. กล่าวบทว่า **คหฺภูจฺจสุตฺต** วา
ปพฺพชิตฺตสุตฺต วา ด้วยสามารถแห่งเพศ.

กล่าวบทว่า **เทวสุตฺต** วา **มฺนุสุตฺตสุตฺต** วา ด้วยสามารถแห่งการ
เกิด.

บทว่า อិหฺมฺหิตฺติ ได้แก่ ย่อมสำเร็จ. บทว่า สมิหฺมฺหิตฺติ ได้แก่ ย่อม
สำเร็จโดยชอบ คือย่อมสำเร็จด้วยสามารถแห่งการได้เฉพาะ. ซึ่งรูปวิเศษ
ย่อมได้ด้วยสามารถแห่งการได้เฉพาะ ซึ่งรูปที่น่าดู ย่อมได้เฉพาะด้วย
สามารถแห่งการได้เฉพาะซึ่งรูปที่น่าเลื่อมใส ย่อมบรรลุด้วยสามารถแห่ง
การได้เฉพาะซึ่งรูปมีลักษณะดี ย่อมประสบด้วยสามารถแห่งการได้เฉพาะ
ซึ่งรูปที่มีผิวพรรณน่าเลื่อมใส อีกอย่างหนึ่ง ย่อมสำเร็จด้วยความเป็นผู้ยัง

ใหญ่ด้วยความงามเลิศ ย่อมได้ด้วยความเป็นผู้ยิ่งใหญ่ด้วยชาติ ย่อมได้เฉพาะด้วยความเป็นผู้ยิ่งใหญ่ด้วยความเป็นใหญ่ ย่อมบรรลุด้วยความเป็นผู้ยิ่งใหญ่ด้วยความสุข ย่อมประสบด้วยความเป็นผู้ยิ่งใหญ่ด้วยสมบัติ ดังนี้แล.

บทว่า เอก์ สวจนั ได้แก่ เป็นคำกล่าวโดยส่วนเดียว ห้ามการถือเอาหลายส่วน คุณในประโยคเป็นต้นว่า ห่มจีวรเฉวียงบ่า พยากรณ์ปัญหาอย่างแน่ชัด ดังนี้.

บทว่า นิสุถั สยวจนั ได้แก่ เป็นคำเว้นจากความสงสัย อธิบายว่าเป็นคำห้ามความสนเท่ห์

บทว่า นิกุญจวจนั ได้แก่ เป็นคำห้ามความเคลือบแคลงว่า นี้อย่างไร นี้อย่างไร.

บทว่า อเทวหุทวจนั ได้แก่ เป็นคำกล่าวไม่เป็นของส่วนเพราะไม่มีความเป็นสองส่วนนั้น คือเว้นจากความเป็นส่วนของ ห้ามความสงสัย คุณในประโยคเป็นต้นว่า พระพุทธเจ้าทั้งหลายมีพระวาจาไม่เป็นสอง ดังนี้.

บทว่า อเทวพุกวจนั ได้แก่ เป็นคำกล่าวไม่เป็นสองอย่าง เพราะไม่มีหทัยสอง เป็นคำกล่าวห้ามความเป็นของอย่างว่าเร้าเริงด้วยประการฉะนี้.

บทว่า นิโยควจนั ความว่า เชื่อว่าเป็นคำกล่าวไม่รวมกันเพราะอรรถว่า ไม่ประกอบสองเรื่องไว้ในข้อความเดียวกันห้ามคำสองแง่ ก็เพราะไม่ประกอบในเรื่องอื่น จึงเป็นคำที่มาว่าไม่มีอารมณ์อนาคต.

บทว่า อปญฺจนวจนั ได้แก่ เป็นคำกล่าวที่มีสาระเว้นจากการพูดพร่ำ เป็นคำกล่าวที่มีเหตุการณ์ไม่ผิด จึงชื่อว่า ไม่ผิด คุณในประโยค

เป็นต้นว่า **ฐานเมเก** ดังนี้ เป็นคำกล่าวที่มีหลักฐาน ดูเหตุแห่งการกระทำที่ไม่ผิด.

บทว่า **อวจฺจยาปนวจนเมต** ความว่า คำนี้เป็นคำหยังลงตั้งไว้ คือเป็นคำกำหนดแน่ตั้งไว้.

บทเหล่านี้คืออันพระสารีบุตรเถระยกขึ้นจำแนกไว้ในมหานิทเทสนี้ บทเหล่านั้น เมื่อถึงการจำแนกย่อมถึงการจำแนกด้วยเหตุ ๓ ประการ. เมื่อเป็นต่าง ๆ กัน ย่อมเป็นต่าง ๆ กันด้วยเหตุ ๔ ประการ. ก็การแสดงอีกอย่างหนึ่งในมหานิทเทสนี้ ย่อมถึงฐานะ ๒ ประการ. คือ บทเหล่านั้นย่อมถึงการจำแนกด้วยเหตุ ๓ ประการเหล่านี้ คือ พยัญชนะ ๑ อุปสัค ๑ อรรถ ๑. ในเหตุ ๓ ประการนั้น พึงทราบการถึงการจำแนกด้วยพยัญชนะอย่างนี้ว่า ความโกรธ กิริยาที่โกรธ ความเป็นผู้โกรธ ความประทุษร้าย กิริยาที่ประทุษร้าย ความเป็นผู้ประทุษร้าย ก็ในมหานิทเทสนี้ ความโกรธอย่างเดียวกันนั้น ถึงการจำแนกเป็นอย่างเดียวกัน ด้วยพยัญชนะ อนึ่ง พึงทราบการถึงก็จำแนกด้วยอุปสัคอย่างนี้ว่า **อิชฺฌติ** สำเร็จ **สมิชฺฌติ** สำเร็จโดยชอบ **ลภติ** ได้ **ปฏิลภติ** ได้เฉพาะ **อธิคจฺจติ** ประสบ พึงทราบการถึงการจำแนกด้วยอรรถอย่างนี้ว่า ความเป็นบัณฑิต ความเป็นผู้ฉลาดความไร้ปัญญา ความปลอดภัย ความคิดการสอบสวน.

บรรดาบทเหล่านั้น ในนิทเทสแห่งปีติบท ย่อมได้การจำแนก ๓ อย่างเหล่านี้ก่อน ก็บทว่า ความอิม ความปราโมทย์ เป็นบทถึงการจำแนกด้วย**พยัญชนะ**. บทว่า ความเบิกบาน ความบันเทิง ความร่าเริง ความรื่นเริงเป็นบทถึงการจำแนกด้วย**อุปสัค**. บทว่า ความปลื้มใจ ความ

ยินดี ความชื่นใจ ความชอบใจ เป็นบพถึงการจำแนกด้วยอรรถ. ฟัง
ทราบการถึงการจำแนกในนิเทศแห่งบททั้งหมดโดยนัยนี้ บททั้งหลาย
แม้เมื่อเป็นต่าง ๆ กัน ก็เป็นต่าง ๆ กันด้วยเหตุ ๔ ประการเหล่านี้ คือ ด้วย
ความต่างกัน โดยชื่อ ด้วยความต่างกันโดยลักษณะ. ด้วยความต่างกันโดย
กิจ ด้วยความต่างกันโดยการปฏิเสธ.

บรรดาบทเหล่านั้น ในบทว่า พยาบาทเป็นไฉน? คือในสมัยนั้น
มีความประทุษร้าย กิริยาที่ประทุษร้ายนี้ ฟังทราบความต่างกัน ด้วยความ
ต่างกัน โดยชื่ออย่างนี้ว่า ก็ความโกรธอย่างเดียวนั้นแหละ ถึงความต่างกัน
โดยชื่อเป็นสองอย่าง คือ ความพยาบาท หรือความประทุษร้าย แม้ขันธ
๕ ก็เป็นขันธเดียวนั้นแล.

ด้วยอรรถว่า กอง แต่ในที่นี้ ขันธ ๕ ย่อมต่างกัน โดยลักษณะนี้ คือ
รูปมีความสลายไปเป็นลักษณะ เวทนามีความเสวยอารมณ์เป็นลักษณะ
สัญญามีความจำได้เป็นลักษณะ เจตนามีความจงใจเป็นลักษณะ วิญญาณมี
ความรู้แจ้งเป็นลักษณะ ฟังทราบความต่างกัน ด้วยความต่างกันโดย
ลักษณะอย่างนี้.

ความเพียรอย่างเดียวนั้น มาในฐานะ ๔ อย่างด้วยความต่างกัน
โดยกิจว่า สัมมปธาน ๔ ภิกษุในธรรมวินัยนี้ ย่อมระคอง ย่อมเริ่ม
ตั้งจิต เพื่อความไม่เกิดขึ้นแห่งบาปอกุศลธรรมทั้งหลายที่ยังไม่เกิดขึ้น ฟัง
ทราบความต่างกัน ด้วยความต่างกันโดยกิจอย่างนี้. ฟังทราบความต่างกัน
ด้วยความต่างกันโดยการปฏิเสธ ในบทมีอาทิอย่างนี้ว่า สัทธรรม ๔ ประการ
คือความเป็นผู้หนักในความโกรธ ไม่หนักในพระสัทธรรม ความเป็นผู้

หนักในการหลบหลู่ ไม่หนักในพระสัทธรรม ความเป็นผู้หนักในลาภ ไม่หนักในพระสัทธรรม ความเป็นผู้หนักในสักการะ ไม่หนักในพระสัทธรรม ดังนี้.

ก็ความต่างกัน ๔ อย่างเหล่านี้ ย่อมไม่ได้ด้วยปีติเลย ย่อมได้ตามแต่จะได้แม้ในบททั้งปวง. ก็คำว่า ปีติ เป็นชื่อของปีติ. คำว่า จิตต์ เป็นชื่อของจิต. ก็ปีติมีความแผ่ไปเป็นลักษณะ. เวทนา มีความเสวยอารมณ์เป็นลักษณะ. สัญญา มีความจำได้เป็นลักษณะ. เจตนา มีความตั้งใจในอารมณ์เป็นลักษณะ. วิญญาณ มีความรู้แจ้งเป็นลักษณะ. อนึ่ง ปีติ มีความแผ่ไปเป็นกิจ. เวทนา มีความเสวยอารมณ์เป็นกิจ. สัญญา มีความจำได้เป็นกิจ. เจตนา มีความจงใจเป็นกิจ. วิญญาณ มีความรู้แจ้งเป็นกิจ. พึงทราบความต่างกัน ด้วยความต่างกันโดยกิจอย่างนี้ด้วยประการดังนี้.

ความต่างกัน โดยการปฏิเสธ ไม่มีในบทปีติ แต่พึงทราบความต่างกัน ด้วยความต่างกันโดยการปฏิเสธอย่างนี้ว่า ในนิทเทศแห่งอโลกะเป็นต้น ย่อมได้โดยนัยมีอาทิว่า ความไม่โลก กิริยาที่ไม่โลก ความเป็นผู้มีโลก ดังนี้ พึงทราบความต่างกันทั้ง ๔ อย่าง ด้วยบทที่ได้ในนิทเทศแห่งบททั้งปวงด้วยอาการอย่างนี้.

การแสดงอีกอย่างหนึ่งย่อมถึงฐานะ ๒ อย่างนี้ คือ ขกย่องบท หรือ ทำให้มัน ด้วยว่าเมื่อกล่าวบทว่า ปีติ ครั้งเดียวเท่านั้น จุจเขี่ยด้วยปลายไม้เท้า บทนั้นย่อมไม่ชื่อว่าบานขยายแล้ว ประดับแล้ว ตกแต่งแล้วด้วยอาการอย่างนี้ เมื่อกล่าวว่ ความอิม ความปราโมทย์ ความเบิกบาน ความบันเทิง ความร่าเริง ความรื่นเริง ความปลื้มใจ ดังนี้ ด้วยพยัญชนะ

ด้วยอุปสรรค ด้วยอรรถ บ่อย ๆ บทนั้นย่อมชื่อว่าบานขยายแล้ว ประดับ
แล้ว ตกแต่งแล้ว เหมือนอย่างว่า ให้เด็กเล็กอาบน้ำ ให้นุ่งห่มผ้าที่ชอบใจ
ให้ประดับดอกไม้ทั้งหลาย หยอตกตาให้ ต่อจากนั้นก็ทำจุมโนศิลาบน
หน้าผากของเขารอยเดียวเท่านั้น เขายังไม่เชื่อว่ามิรอยเจิมอันงดงามด้วยเหตุ
เพียงเท่านี้ แต่เมื่อทำจุดหลาย ๆ จุดล้อมด้วยสีต่าง ๆ ย่อมเชื่อว่ามิรอยเจิม
งดงาม ฉนั้นใด อุปไมยเครื่องยังอุปมาให้ถึงพร้อม ก็พึงทราบ ฉนั้นนั่น นี้
ชื่อว่า ยกย่องบท.

การกล่าวบ่อย ๆ นั้นแลด้วยพยัญชนะ ด้วยอุปสรรค และด้วยบทอีก
ชื่อว่า ทำให้มัน เหมือนอย่างว่า เมื่อกล่าวว่า คุณก่อนท่านผู้มีอายุ ก็ตาม
ข้าแต่ท่านผู้เจริญ ก็ตาม ว่า ยักษ์ ก็ตาม ว่า งู ก็ตาม ย่อมไม่เชื่อว่าทำให้
มัน แต่เมื่อกล่าวว่า คุณก่อนท่านผู้มีอายุ คุณก่อนท่านผู้มีอายุ. ข้าแต่ท่านผู้
เจริญ ข้าแต่ท่านผู้เจริญ. ยักษ์ยักษ์, งู, ย่อมเชื่อว่าทำให้มัน ฉนั้นใดเมื่อ
เพียงกล่าวว่า ปิติ ครั้งเดียวเท่านั้น คุณเจี่ยด้วยปลายไม้เท้า ย่อมไม่เชื่อว่า
ทำให้มัน เมื่อกล่าวว่าความอึด ความปราโมทย์ ความเบิกบาน
ความบันเทิง ความร่าเริง ความรื่นเริง ความปลื้มใจ ดังนี้ ด้วยพยัญชนะ
ด้วยอุปสรรค ด้วยอรรถ บ่อย ๆ นั้นแล จึงชื่อว่าทำให้มันแล การแสดง
อีกอย่างหนึ่งย่อมถึงฐานะ ๒ อย่าง ด้วยประการฉะนี้ พึงทราบเนื้อความ
ในบททั้งปวง ในนิเทศแห่งบทที่ได้ด้วยสามารถแห่งการแสดงอีกอย่าง
หนึ่งแม่นี้.

บรรดาบทเหล่านั้น ที่ชื่อว่า ปิติ เพราะอรรถว่าอึด. ปิตินั้นมีการ
แสดงความรักเป็นลักษณะ มีความอึดกายอึดใจเป็นรสก็ตาม มีการแผ่ชาน

เป็นรสก็ตาม ฟังมีความชื่นใจเป็นปัจจุปัจฐาน ฟังประกอบด้วยกามคุณ ๕ เป็นปิติที่ประกอบด้วยส่วนแห่งกาม ๕ มีรูปเป็นต้น. บทว่า ปิติ นั้น ชื่อว่าปิติ เพราะอรรถว่า อิม นี้เป็นบทแสดงสภาวะ. ความเป็นผู้เบิกบานชื่อว่าความปราโมทย์. อาการที่เบิกบานชื่อว่า ความเบิกบาน. อาการที่บันเทิงชื่อว่าความบันเทิง.

อีกอย่างหนึ่ง การเอาเภสัชหรือน้ำมันหรือน้ำร้อนน้ำเย็นรวมกัน เรียกว่า ระคนกัน ฉันทใด แม้ข้อนี้ก็ฉันทนั้น เรียกว่า ระคนกัน เพราะรวมธรรมทั้งหลายไว้ด้วยกัน.

ก็ทีกล่าวว่ อาโมทนา ปโมทนา ความเบิกบาน ความบันเทิง เพราะประดับด้วยอุปสัค.

ชื่อว่า ทาสะ เพราะอรรถว่า ร่าเริง. ชื่อว่า ปหาสะ เพราะอรรถว่า รื่นเริง. สองบทนี้เป็นชื่อของอาการที่ร่าเริงแล้ว. รื่นเริงแล้ว.

ชื่อว่า วิตตะ เพราะอรรถว่า ปลื้มใจบทนี้เป็นชื่อของทรัพย์. ก็ทรัพย์ชื่อว่า วิตุติ เพราะเป็นปัจจัยแห่งโสมนัสเพราะความเป็นของอันบุคคลเห็นเสมอด้วยความปลื้มใจ เหมือนอย่างว่าความโสมนัสย่อมเกิดขึ้นแก่คนมีทรัพย์ เพราะอาศัยทรัพย์ ฉันทใด ความโสมนัสย่อมเกิดขึ้นแก่คนมีปิติ เพราะอาศัยปิติ ฉันทนั้น. เพราะฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า ความปลื้มใจ. บทนี้เป็นชื่อของปิติ ที่ตั้งอยู่โดยสภาวะแห่งความยินดี. ก็บุคคลผู้มีปิติ ท่านเรียกว่า มีความชื่นใจ เพราะมีกายและจิตเป็นที่ชื่นใจ.

ภาวะแห่งความชื่นใจ ชื่อ โอทักยะ. ความเป็นผู้มีใจเป็นของตน ชื่อว่า ความชอบใจ. ใจของผู้ไม่ชอบใจ ย่อมไม่ชื่อว่ามีใจเป็นของตน

เพราะเป็นที่ตั้งแห่งทุกข์. ดังนั้น ความเป็นผู้มีใจเป็นของตนจึงชื่อว่า. ความชอบใจ อธิบายว่า ภาวะแห่งใจของตน ก็เพราะความชอบใจนั้น มิใช่เป็นความชอบใจของใคร ๆ อื่น แต่เป็นเจตสิกธรรมที่เป็นความงามแห่งจิตเท่านั้น ฉะนั้นพระสารีบุตรเถระจึงกล่าวว่า อุตตมมตา จิตฺตสุตฺตํ ดังนี้.

ชื่อว่า จิต เพราะมีจิตวิจิตร. ชื่อว่า มโน เพราะรู้อารมณ์ มโน นั้นแหละ. ชื่อว่า มานัส. ก็ธรรมที่สัมปยุตกับมโน ท่านกล่าวว่า มานัส. ในที่นี้ว่า มานัสซึ่งเป็นบ่วงที่เกี่ยวไปในอากาศนี้ นั่น ย่อมเกี่ยวไป.

พระอรหันต์ ท่านกล่าวว่า มานัส ในกาลานี้ว่า :-

ข้าแต่พระผู้มีพระภาคเจ้าผู้ทรงชวนชวาย เพื่อ
ประชาชน อย่่างไรเล่า สาวกของพระองค์ ยินดี
แล้วในพระศาสนา ยังไม่บรรลुพระอรหันต์ เป็น
เสขะอยู่ จึงทำกาลกิริยา.

แต่ในที่นี้ มานัสก็คือใจนั้นแหละ เพราะท่านขยายบทนี้ด้วยพยัญชนะ.

บทว่า หทัย ความว่า อูระ ท่านกล่าว หทัย ในประโยคนี้ว่า เราจักขยี้จิตของท่าน หรือจักฝ่าอูระของท่านเสีย ดังนี้. จิตท่านกล่าวว่า หทัย ในประโยคนี้ว่า จิตไปจากจิต คนอื่นไปจากคนอื่น ดังนี้. หทัย วัตถุ ท่านกล่าวว่า หทัย ในประโยคนี้ว่า ม้าม หัวใจ ดังนี้. แต่ในที่นี้ จิต นั้นแลท่านกล่าวว่า หทัย เพราะอรรถว่าอยู่ภายใน. จิตนั้นแล ชื่อว่า บัณฑวะ เพราะอรรถว่า บริสุทธิ์. จิตนั้น ท่านกล่าวหมายเอาวงจิต. เหมือนอย่างที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า ดูก่อนภิกษุ

ทั้งหลาย จิตนี้ผู้ค่อง ก็จิตนั้นแลอันอุปกิเลสทั้งหลายที่จรมาทำให้เศร้าหมองแล้ว ดังนี้. ก็แม้กุศลจิตท่านก็กล่าวว่า บัณฑิตเหมือนกัน เพราะออกจากจิตนั้น คุณน้ำคงคา ไหลจากแม่น้ำคงคา และคุณน้ำโคธาวรี ไหลจากแม่น้ำโคธาวรี ฉะนั้น.

แต่ศัพท์ว่า มโน ในที่นี้ว่า มโน มนายนฺ ดังนี้ ท่านกล่าวเพื่อแสดงความเป็นอายตนะแห่งใจเท่านั้น.

เพราะเหตุนี้ ท่านจึงแสดงความเป็นว่า จิตนี้มีไซ้มนายตนะเพราะเป็นอายตนะแห่งใจเหมือนทวยตนะ ที่แท้อายตนะคือใจนั่นเอง เป็นมนายตนะ ดังนี้.

ในบทนี้พึงทราบอายตนะ โดยอรรถว่าเป็นที่อยู่อาศัย โดยอรรถว่าเป็นบ่อเกิด. โดยอรรถว่าเป็นที่ประชุม. โดยอรรถว่าเป็นแดนเกิด และโดยอรรถว่าเป็นเหตุ.

ตัวอย่างเช่น ที่อยู่อาศัยท่านกล่าวว่า อายตนะ ในประโยคนี้มีอาทิว่า ที่อยู่อาศัยของผู้เป็นใหญ่ในโลก ชื่อ ทวยตนะ ดังนี้.

บ่อเกิดท่านกล่าวว่า อายตนะ ในประโยคนี้มีอาทิว่า สุวรรณายตนะ บ่อทอง รัชทายตนะ บ่อเงิน ดังนี้.

ที่ประชุมชนกล่าวว่า อายตนะ ในประโยคนี้มีอาทิว่า ก็นกทั้งหลาย ย่อมเสพต้นไม้ในป่าอันเป็นที่ประชุมที่นารัณรมณ์ใจ ดังนี้.

แดนเกิดท่านกล่าวว่า อายตนะ ในประโยคนี้มีอาทิว่า ทักษิณาบถ เป็นแดนเกิดของโคทั้งหลาย ดังนี้.

เหตุท่านก็กล่าวว่า อายตนะ ในประโยคนี้มีอาทิว่า ย่อมถึงความเป็นผู้

ฟังศึกษาในเรื่องนั้น ๆ แล ในเมื่อเหตุมีอยู่ ดังนี้.

ก็ในที่นี้ควรด้วยอรรถทั้ง ๓ คือด้วยอรรถว่าเป็นแดนเกิด ด้วยอรรถว่าเป็นที่ประชุม ด้วยอรรถว่าเป็นเหตุ.

จิตนี้เป็นอายตนะ แม้ด้วยอรรถว่าเป็นแดนเกิด ในประโยคที่ว่า ก็ธรรมทั้งหลายมีผัสสะเป็นต้น ย่อมเกิดในจิตนี้ ดังนี้. เป็นอายตนะ แม้ด้วยอรรถว่าเป็นที่ประชุมลงได้ในประโยคที่ว่า รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ภายนอก ย่อมประชุมลงในจิตนี้ โดยความเป็นอารมณ์. ก็จิตบัณฑิตพึงทราบ ว่า อายตนะ เพราะอรรถว่าเป็นเหตุ เพราะความที่เจตสิกธรรมทั้งหลายมี ผัสสะ เป็นต้นเป็นเหตุ เพราะอรรถว่าเป็นปัจจัย มีสหชาติ-ปัจจัย เป็นต้น.

จิตนั้นแล ชื่อว่า อินทรีย์ เพราะอรรถว่าสร้างความเป็นใหญ่ในลักษณะแห่งการรู้ อินทรีย์ คือ มโน ชื่อว่า มนินทรีย์.

ชื่อว่า วิญญาณ เพราะอรรถว่า รู้อารมณ์ต่าง ๆ. ชันธคือ วิญญาณ ชื่อว่า วิญญาณชันธ. พึงทราบเนื้อความแห่งวิญญาณชันธนั้นว่าเป็นกอง เป็นต้น.

จริงอยู่ ชันธ ท่านกล่าวแล้ว ด้วยอรรถว่าเป็นกองได้ในประโยคนี้ว่า ย่อมถึงการนับว่า มหาอุทกชันธ - ถ้าน้ำใหญ่ดังนี้. ท่านกล่าวว่า ชันธ ด้วยอรรถว่า คุณ ได้ในคำว่า สิลชันธ - คุณคือศีล สมานชันธ - คุณคือสมาน เป็นต้น. ท่านกล่าวว่าชันธ ด้วยอรรถว่าเป็นเพียงบัญญัติเท่านั้น ได้ในประโยคนี้ว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ทอดพระเนตรเห็นกองไม้ใหญ่แล้วแล.

แต่ในที่นี้ท่านกล่าวชั้นอันเจตสิกธรรมมีผัสสะเป็นต้นให้เกิดขึ้นแล้ว. ก็เอกเทศแห่งวิญญาณชั้น ซึ่งว่าวิญญาณอันหนึ่ง เพราะอรรถว่าเป็นกอง. เพราะฉะนั้น ท่านจึงกล่าววิญญาณแม่อันหนึ่งอันเป็นเอกเทศแห่งวิญญาณชั้น ว่า วิญญาณชั้น อันเจตสิกธรรมมีผัสสะเป็นต้นให้เกิดขึ้นแล้ว คุณคนตัดเอกเทศแห่งต้นไม้ ก็เรียกว่า ตัดต้นไม้จะนั้น.

บทว่า **ตชฺชา มโนวิญญาณธาตุ** ได้แก่ มโนวิญญาณธาตุอันสมควรแก่กรรมเหล่านั้นมีผัสสะเป็นต้นต้น. ในบทนี้ **จิต** อย่างเดียวเท่านั้น ท่านกล่าวโดยชื่อแห่ง **มโน** ไว้ ๓ คำคือ ชื่อว่า **มโน** เพราะอรรถว่า **ฐ** ๑, ชื่อว่า **วิญญาณ** เพราะอรรถว่า **ฐ** อารมณ์ต่าง ๆ ๑, ชื่อว่า **ธาตุ** เพราะอรรถว่า เป็นเพียงสภาวะ หรือเพราะอรรถว่า **มิใช่สัตว์** ๑.

ไม่ละแล้ว ชื่อว่า **สหคโต**. เข้าไปกับ ชื่อว่า **สหชาโต**. ระคนกันสถิตอยู่ ชื่อว่า **ตํ สญฺโฆ**. ประกอบพร้อมแล้วด้วยประการทั้งหลาย ชื่อว่า **สมปยุตฺโต**. ประกอบด้วยประการทั้งหลายเป็นไฉน. ประกอบด้วยประการทั้งหลายมี **เอกุปฺปาตตา** - การเกิดขึ้นพร้อมกันเป็นต้น.

ธรรมบางเหล่า ประกอบกับธรรมบางเหล่า ไม่มีมิใช่หรือ? ใช่.

ด้วยการปฏิเสธปัญหานี้ด้วยประการฉะนี้ ท่านจึงกล่าวอรรถว่า **สัมปโยคะ**-การประกอบด้วย สามารถแห่งลักษณะมี **เอกุปฺปาตตา**-การเกิดขึ้นพร้อมกัน เป็นต้นไว้อย่างนี้ว่า ธรรมบางเหล่าเป็น **สหคตะ**-เกิดร่วมกัน, เป็น **สหชาตะ**-เกิดพร้อมกัน, เป็น **สังสฺฐฐฐะ**-ระคนกัน, เป็น **เอกุปฺปาตะ**-เกิดขึ้นในขณะเดียวกัน. เป็น **เอกนิโรธะ**-ดับในขณะเดียวกัน. เป็น **เอกวัตถุกะ**-มีที่อาศัยเดียวกัน, เป็น **เอการัมมณะ**-มีอารมณ์

เดียวกันกับด้วยกรรมบางเหล่า มีอยู่มิใช่หรือ. กรรมที่ประกอบพร้อมด้วยประการทั้งหลายมี **เอกุปปาตทา** เป็นต้น เหล่านี้ ชื่อว่า สัมปยุตตะประกอบพร้อมแล้วด้วยประการดังนี้.

บทว่า **เอกุปปาโท** ได้แก่ เกิดขึ้นโดยความเป็นอันเดียวกัน อธิบายว่าไม่พราจากกัน.

บทว่า **เอกนิโรธ** ได้แก่ คับพร้อมกัน.

บทว่า **เอกวตฺตูกุ** ได้แก่ มีวัตถุที่อาศัยเดียวกัน ด้วยสามารถแห่งหทยวัตถุ.

บทว่า **เอการมฺมโณ** ได้แก่ มีอารมณ์เดียวกัน ด้วยสามารถแห่งรูปารมณ์ เป็นต้น.

ในที่นี้ สหคตศัพท์ ปรากฏในอรรถ ๕ ประการคือ **ตพฺภาเว**-ในอรรถเดิมนั้น, **โวภินฺณ**-ในอรรถว่าเจือแล้ว, **อารมฺมณ**-ในอรรถว่าอารมณ์, **นิสฺสเย**-ในอรรถว่าอาศัย, **ธํ สญฺเจ**-ในอรรถว่าระคนแล้ว.

ความใน **ตพฺภาเว**-อรรถเดิมนั้น ฟังทราบในคำนี้อันเป็นพุทธวจนะว่า ตณฺหานี้ใด นำเกิดในภพใหม่อีก, ตณฺหานี้มัน ชื่อว่า **นันทิ**-**รคสฺสททา** อธิบายว่า เป็นความกำหนดด้วยความเพิลิตเพลิน.

อรรถว่า **โวภินฺณ**-เจือแล้ว ฟังทราบในคำนี้ว่า คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย ความไตร่ตรองอันใด เจือด้วยโกสัชชะ, ความไตร่ตรองอันนั้น ชื่อว่า ประกอบด้วยโกสัชชะ. อธิบายว่า เจือแล้วด้วยโกสัชชะอันเกิดในระหว่าง.

อรรถว่า **อารมฺมณ**-อารมณ์ ฟังทราบในคำนี้ เป็นผู้ได้สมบัติ

มีรูปเป็นอารมณ์ หรือสมบัติมีรูปเป็นอารมณ์. อธิบายว่า สมบัติมีรูป เป็นอารมณ์-รูปฌานสมบัติ, มีรูปเป็นอารมณ์-อรุณฌานสมบัติ.

อรรถว่า นิสสยะ-อาศัย ฟังทราบในคำนี้ว่า พระโยคาวจรเจริญ สติสัมโพชฌงค์มีอภิวุทธิกัตถุญาเป็นที่อาศัย อธิบายว่า สติสัมโพชฌงค์ อัน พระโยคาวจรเจริญแล้ว ได้ อภิวุทธิกัตถุญา เพราะอาศัยความสำคัญใน อสุกนิमितที่มีอภิวุทธิเป็นอารมณ์.

อรรถว่า สังสัฏฐะ-ระคนแล้ว ฟังทราบในคำนี้ว่า สุขนี้สหระคต คือเกิดร่วม ได้แก่สัมปยุตด้วยปีตินี้. อธิบายว่า เจือปน. ถึงในที่นี้ สังสัฏฐะศัพท์ก็มา ในอรรถว่า เจือปน.

สหชาติศัพท์ ในอรรถว่า เกิดร่วม คุณในคำนี้ว่า สหชาติ - เกิดร่วม, ปุเรชาติ -เกิดก่อน, ปจฺจชาติ -เกิดหลัง.

สังสัฏฐะศัพท์ ในอรรถว่า เกี่ยวข้อง ฟังทราบคุณในคำเหล่านี้ มีอาทิว่า ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ก็ความเกี่ยวข้องอย่างนี้ ชื่อว่าความ เกี่ยวข้องของกถุหัสถ์.

ในอรรถว่า สหิสะ-เหมือนกัน ได้ในคำว่า เว้นม้ามอมม้าม้วน เสียแล้ว ก็เทียมด้วยม้าเหมือนกัน.

ในความเกี่ยวพัน ได้ในคำนี้ว่า.

ดูก่อนท่านทริวาหนะ ต้นมะม่วงของท่าน มี ต้นสะเดาล้อมรอบ รากกับรากเกี่ยวพันกัน กิ่งกับ กิ่งก็ติดต่อกัน.

ในธรรมอันสัมปยุตกับจิต ได้ในคำนี้ว่า เจตสิกธรรมทั้งหลาย ประกอบกับจิต. แต่ในที่นี้ ธรรมใดเป็นธรรมมีเอกุปาทลักษณะเป็นต้น เพราะไม่แยกจากกัน ธรรมนั้นท่านเรียกว่า สัมปยุตตะ-ประกอบพร้อมแล้ว คุณธรรมที่เป็นเหตุไม่แยกในการให้ผล.

อีกอย่างหนึ่ง ท่านกล่าวคำว่า สหคตะ-เกิดร่วม แล้วกล่าวคำว่า สหชาตะ-เกิดกับ ในภายหลัง ก็เพื่อจะแสดงว่า มโน นั้นไม่มี คุณกล่าว ด้วยอาคตศัพท์.

ท่านกล่าวคำว่า สังสฺสฎฐะ-เกี่ยวข้อง ก็เพื่อแสดงว่า มโนนั้นไม่มี คุณรูปและนามที่เกิดขึ้นพร้อมกัน.

ท่านกล่าวคำว่า สัมปยุตตะ-ประกอบพร้อมแล้ว เพื่อแสดงว่า มโน แม่นั้นก็ไม่มี คุณน้ำมันกับน้ำ.

ก็ธรรมทั้งหลายที่เกิดร่วมกัน แม้เป็นธรรมที่ประกอบกัน พร้อมแล้ว มีอยู่ เพราะอรรถว่า ไม่อาจทำให้แยกจากกันได้ คุณน้ำมันกับน้ำมัน แม้ ธรรมที่เป็น วิปยุตตะ-ไม่ประกอบกัน ก็อย่างนั้น คุณเนยชั้นที่ออกจากน้ำมัน ธรรมที่ถึงลักษณะอย่างนี้ คือมีการเกิดพร้อมกันเป็นลักษณะ นั้นเอง ท่านกล่าวคำเป็นต้นว่า เอกุปาทะ-เกิดขึ้นพร้อมกันก็เพื่อ แสดงดังนี้.

ในนิทเทสนี้ ธรรมที่เกิดพร้อมกันและที่เกิดร่วมกัน มีความต่างกัน อย่างไร ?

ธรรมที่เว้นจากระหว่างในอุปาทาขณะเสียแล้ว ชื่อว่า เอกุปาทะ-เกิดพร้อมกัน. ธรรมที่เป็นอุปาทานั้น ย่อมไม่เป็นเหมือนเนยชั้นที่

ปรากฏ ในเมื่อนมส้มที่พ้นจากกาลเป็นน้ำนมไหลไป ๆ ย่อมไม่เป็นเหมือน
เกิดในวันเดียวกันนั่นเอง ด้วยสามารถแห่งเวลาก่อนอาหารและเวลาหลัง
อาหาร.

ชื่อว่า สหชาติ เพราะอรรถว่าเกิดในขณะเดียวกัน.

บทว่า เอกวัตถุโก-มีที่อาศัยเดียวกัน ความว่า มีวัตถุเดียวกัน
เพราะอรรถว่าเป็นที่ตั้ง โดยกำหนดที่ตั้งอันเดียวกัน เป็นที่ตั้งเว้นระหว่าง
ที่ตั้ง คุจกิกขุ ๒ รูปมีที่อาศัยแห่งเดียวกัน.

บทว่า เอการมมโณ ความว่า มีอารมณ์เดียวกันโดยไม่แน่นอน
ไม่เหมือนจักขุวิญญาณ อาจารย์พวกหนึ่งพรรณนาไว้อย่างนี้ ด้วยประการ
ดังนี้.

บทว่า มจฺโจ เป็นมูลบท คือบทเดิม. ชื่อว่า สัตว์ เพราะ
อรรถว่า ช้อง เกี่ยวข้อง ช้องแล้วในอารมณ์ทั้งหลายมีรูปารมณฺ์เป็นต้น
สมจริงดังคำที่ท่านกล่าวไว้ว่า ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ที่เรียกว่า สัตว์
สัตว์ นั้น ด้วยเหตุมีประมาณเท่าไรหนอแลจึงเรียกว่า สัตว์ พระเจ้าข้า.
ดูก่อน ราชะ ฉันทะอันใด รากะอันใด ในรูปแล, ผู้ช้องในฉันทะนั้น
ช้องวิเศษแล้วในรากะนั้น ฉะนั้นท่านจึงเรียกว่า สัตว์. อีกอย่างหนึ่ง
ชื่อว่าสัตว์เพราะประกอบด้วยความช้อง.

ชื่อว่า นระ เพราะอรรถว่า นำไปสู่สุดติแลทุกคติ.

ชื่อว่า มาณพ เพราะอรรถว่า เป็นลูก คือเป็นบุตรของพระมนู.

ชื่อว่า โปส เพราะอรรถว่า อันบุคคลอื่นเลี้ยงดูด้วยเครื่องใช้.

นรก ท่านเรียกว่า ปุ .

ชื่อว่า **บุคคล** เพราะอรรถว่า กลืนกินนรคนั้น.

ชื่อว่า **ชีว** เพราะอรรถว่า ทรงไว้ซึ่งชีวิตินทรีย์.

ชื่อว่า **ชาติ-ผู้เกิด** เพราะอรรถว่า ไปสู่การเกิดจากจตุ.

ชื่อว่า **ขนฺตุ** เพราะอรรถว่า ย่อมเสื่อมโทรม.

ชื่อว่า **อินฺทุ** เพราะอรรถว่า ถึงโดยความเป็นใหญ่. อีกอย่าง
หนึ่ง ชื่อว่า **อินฺทุ** เพราะอรรถว่า ไปด้วยกรรมเป็นใหญ่. บาลีว่า
หิณฺทุ ก็มี.

บทว่า **หิณฺท** ได้แก่ ความตาย. ชื่อว่า **หิณฺทุ** เพราะอรรถ
ว่า ไปสู่ความตายนั้น.

ชื่อว่า **มนุชะ** เพราะอรรถว่า เกิดแต่พระมนุ.

บทว่า **ยํ สาทิยติ** ความว่า ยินดีอารมณ์มีรูปเป็นต้นใด บทที่
เหลือมีนัยดังกล่าวแล้วนั้นแล.

ต่อแต่นี้ไป พระผู้มีพระภาคเจ้าเมื่อจะทรงสรุปความที่ตรัสแล้วให้
เข้าใจง่าย จึงตรัสว่า **กามํ กามยमानสุส ฯลฯ ยทิจฺจติ** ดังนี้.
ต่อแต่นี้ข้าพเจ้าจักไม่กล่าวถึงเพียงนี้ จักกล่าวแต่ที่แปลกเท่านั้น.

บทว่า **ตสุส เจ กามยमानสุส** ความว่า เมื่อบุคคลนั้น
ปรารถนากามอยู่ หรือไปอยู่ด้วยกาม.

บทว่า **ฉนฺทชาติสุส** ได้แก่ มีต้นหากเกิดแล้ว.

บทว่า **ขนฺตุโน** ได้แก่ สัตว์.

บทว่า **เต กามา ปริหายนฺติ** ความว่า ถ้ากามเหล่านั้นเสื่อมไป.

บทว่า **สลุวิทฺโธว รูปฺปติ** ความว่า เมื่อเป็นเช่นนั้น สัตว์

นั้นย่อมกระสับกระส่าย เหมือนสัตว์ที่ถูกลูกศรอันทำด้วยเหล็กเป็นต้น
แทงแล้ว. ต่อแต่นี้ข้าพเจ้าจักเว้นบทที่กล่าวไว้แล้ว จักกล่าวแต่บทที่ยาก ๆ
ในบรรดาบทที่ยังไม่ได้กล่าวไว้เท่านั้น.

สัตว์ย่อมไป คือยอมถึง ด้วยสามารถถึงอารมณ์อันเป็นความอึดใจ
เพราะจักขุ.

ชื่อว่า ออกไป เพราะอรรถว่า ยังจิตให้ถึงพร้อมด้วยสามารถแห่ง
อารมณ์ แม้ด้วยสามารถแห่งอารมณ์ที่น่าทศนา.

ชื่อว่า ถอยไป เพราะอรรถว่า กำหนดความอึดใจเพราะได้ยิน
ด้วยหู ด้วยสามารถแห่งอารมณ์ที่น่าเสพ.

ชื่อว่า แล่นไป เพราะอรรถว่า เข้าไปยึดความอึดจิตแล่นไปด้วย
สามารถแห่งอารมณ์ที่น่าเที่ยวไป.

บทว่า ยถา เป็นนิบาตลงในอรรถแห่งอุปมา.

ชื่อว่า ด้วยยานช้างบ้าง เพราะอรรถว่า ไปคือถึงด้วยช้าง. วาศัพท์
ลงในอรรถวิภัง.

ชื่อว่า ด้วยยานม้าบ้าง เพราะอรรถว่า ไปคือถึงด้วยม้า. ยานมียาน
เทียมด้วยโคเป็นต้น ชื่อว่า ยานโค คือถึงด้วยยานโคนั้น แม้ในยานแกะ
เป็นต้นกันยนี้แหละ.

ความพอใจในกามที่เกิดด้วยสหาหารอารมณ์ที่ปรารถนา ชื่อว่า เกิด
พร้อม, ที่เกิดด้วยความเป็นอารมณ์ที่รัก ชื่อว่า เกิดขึ้น เกิดเฉพาะ. ที่
เกิดด้วยความเป็นอารมณ์ที่ชอบใจ ชื่อ ปรากฏ.

อีกอย่างหนึ่ง ความพอใจในกามที่เกิดด้วยกามราคะ ชื่อว่า เกิด

พร้อม. ที่เกิดด้วยกามนันทิ ชื่อว่า เกิดขึ้น เกิดเฉพาะ, ที่เกิดด้วย
กามตัณหา ด้วยกามสินหา ด้วยกามฉันทะ และด้วยกามปริพาหะ พึง
ทราบว่าเป็นปรากฏ.

บทว่า เต วา กามา ปริหายนุติ ความว่า กามเหล่านั้น
คือวัตถุกามเป็นต้น เสื่อมไป คือจากไป.

บทว่า โส วา กามเหติ ปริหายติ ความว่า สัตว์นั้น คือ
บุคคลมีกษัตริย์ เป็นต้น ย่อมเสื่อม คือจากไป จากกามทั้งหลาย มี
วัตถุกามเป็นต้น จงในคาถามีอาทิตยภาษิตว่า :-

โภกทั้งหลายย่อมละสัตว์ไปในก่อนแล สัตว์

ย่อมสละทรัพย์ทั้งหลายก่อนกว่าดังนี้.

บทว่า ถัง ได้แก่ ด้วยประการใด.

บทว่า ติฏฐนุตสุเสว ได้แก่ ดำรงอยู่นั้นแหละ.

บทว่า เต โภเก ได้แก่ โภคะทั้งหลายเหล่านั้น มีวัตถุกาม
เป็นต้น.

บทว่า ราชาน วา ได้แก่ พวกพระราชาในแผ่นดินเป็นต้น.

บทว่า ทรนุติ ได้แก่ ยึดเอาไป หรือริบเอาไป.

บทว่า โจรา วา ได้แก่ พวกตัดช่องย่องเบาเป็นต้น.

บทว่า อคฺคิ วา ได้แก่ ไฟป่าเป็นต้น.

บทว่า ทหติ ได้แก่ ให้อยยับ คือทำให้เป็นเถ้า.

บทว่า อุกกั วา ได้แก่ น้ำ มีน้ำหลากเป็นต้น.

บทว่า วหติ ได้แก่ พัดเอาไปลงทะเล.

บพว่า อปฺปียา วา ใต้แก่ ผู้ไม่รักใคร่ ไม่ชอบใจ.

บพว่า ทายาทา หรฺนุติ ความว่า ผู้มีใจเจ้าของ เว้นจากความ
เป็นทายาท นำไป.

บพว่า นิหิตฺตํ วา ใต้แก่ ที่เก็บฝังไว้.

บพว่า นาริศจฺจฺจติ ใต้แก่ ไม่ประสบ คือไม่ได้คืน อธิบายว่า
ไม่ได้เห็น.

บพว่า ทฺวปฺปยุตฺตา ใต้แก่ การงานมีกสิกรรมและพาณิชยกรรม
เป็นต้น ที่ประกอบดำเนินการไม่เรียบร้อย.

บพว่า ภิชฺชุนฺนติ ใต้แก่ ถึงความทำลาย อธิบายว่า ดำเนินการ
ไปไม่ได้. พึงทราบความเกิดในคาถามีอาทิว่า ผู้ไม่รู้ยอมทำลายการงาน
นั้น ดังนี้.

บพว่า กุเล วา กุละชฺฌาปโก อฺวปฺปชฺชติ ความว่า คน
ผลาญสกุลคือคนสุดท้ายในสกุล เกิดในสกุลกษัตริย์เป็นต้น.

บาลีว่า กุเล วา กุละจฺจโร ดังนี้ก็มี.

บพว่า โย เต โภเก วิกริติ ความว่า ผู้เป็นคนสุดท้ายใน
สกุลนี้ ยังโภคะมีเงินเป็นต้นเหล่านั้นให้สิ้นไป.

บพว่า วิธเมติ ใต้แก่ แยกเป็นส่วน ๆ ขว้างทิ้งไปไกล.

บพว่า วิทฺธํ เสติ ใต้แก่ ให้พินาศ คือให้ดูไม่ได้ อีกอย่างหนึ่ง
เป็นนักเลงหญิงเรี่ยราย, เป็นนักเลงสุรากระจัดกระจาย, เป็นนักเลงการ
พนันทำลาย. อีกอย่างหนึ่ง ผู้นี้เรี่ยรายโภคะที่เกิดขึ้นเพราะความไม่รู้,
กระจัดกระจายโภคะที่เกิดขึ้นเพราะไม่รู้หลักการใช้จ่าย, ทำลายโภคะที่เกิด

ขึ้น เพราะปราศจากวิธีรักษาในสถานที่เก็บไว้.

บทว่า อนิจฺจตาเยว อฏฺฐรมิ ความว่า ความพินาศนั้นแลเป็นที่แปล.

บทว่า หายนฺติ ได้แก่ ถึงการดูไม่ได้.

บทว่า ปริหายฺติ ได้แก่ ไม่ปรากฏอีก.

บทว่า ปริทฺธฺ เสนฺติ ได้แก่ เคลื่อนจากที่.

บทว่า ปริจฺจนฺติ ได้แก่ รั่วไหล.

บทว่า อนฺตรชายนฺติ ได้แก่ ถึงความอันตรธาน คือดูไม่เห็น.

บทว่า วิปฺปลฺลฺขฺชนฺติ ได้แก่ แหกทะลุเยียดหมดไป.

บทว่า ติฏฺฐนฺตฺเว เต โภคา ความว่า ในเวลาที่โภคะเหล่านั้นตั้งอยู่ เหมือนในประโยคมีอาทิอย่างนี้ว่า ดำรงอยู่ก็ตาม. บังเกิดแล้วก็ตามดังนี้.

บทว่า โส ได้แก่ บุคคลนั้นคือผู้เป็นเจ้าของโภคะ จูติจาก เทวโลก, ตายจากมนุษย์โลก, สูญหายจากโลกแห่งนาคและครุฑเป็นต้น. อีกอย่างหนึ่ง เสื่อมด้วยสามารถแห่งเรือนคลังข้าวเปลือก, เสียหายด้วยสามารถแห่งเรือนคลังทรัพย์, กระจุกกระจายด้วยสามารถแห่งโจงานและช้างม้าเป็นต้น. รั่วไหลด้วยสามารถแห่งทาสีและทาส, อันตรธานด้วยสามารถแห่งทาระและอาภรณ์, สูญหายด้วยสามารถแห่งน้ำเป็นต้น. อาจารย์พวกหนึ่งพรรณนาไว้ดังนี้.

บทว่า อโยมเยน ได้แก่ ที่เกิดแต่โลหะดำเป็นต้น.

บทว่า สลฺลฺเลน ได้แก่ ด้วยลูกธนู.

บทว่า อฏฺฐิมเยน ได้แก่ ด้วยกระดูกที่เหลือเว้นกระดูกมนุษย์.

บทว่า ทนฺตมเยน ได้แก่ ด้วยงาช้างเป็นต้น.

บทว่า วิสาณมเยน ได้แก่ ด้วยเขาโคเป็นต้น.

บทว่า กฏฺฐมเยน ได้แก่ ด้วยไม้ไผ่เป็นต้น.

บทว่า วิทุโธ ได้แก่ แทงด้วยลูกศรมีประการดังกล่าวแล้วอย่างใดอย่างหนึ่ง.

บทว่า รูปรฺปติ ได้แก่ กระสับกระส่าย คือถึงวิการ.

บทว่า กุปรฺปติ ได้แก่ ห้วนไหว คือยังความโกรธให้เกิดขึ้น.

บทว่า ฆญฺญติ ได้แก่ เป็นผู้คืนรน.

บทว่า ปิพฺยติ ได้แก่ เป็นผู้จุกเสียด ผู้ถูกประหารข้อมห้วนไหว ข้อมคืนรนในเวลาใส่เส้นหญ้าเข้าไปล้างแผลในวันที่สาม ข้อมจุกเสียดเมื่อให้น้ำต่าง หรือข้อมกระสับกระส่ายเมื่อล้างแผลที่ถูกแทง ข้อมห้วนไหว เพราะเกิดทุกข์นั้น ข้อมจุกเสียดเพราะใส่เส้นหญ้าเข้าไป ข้อมคืนรนเมื่อให้น้ำต่าง อาจารย์พวกหนึ่งพรรณนาไว้อย่างนี้ ด้วยประการฉะนี้.

บทว่า พุยฺยริโต ได้แก่ เป็นผู้ถูกประหารแล้วเจ็บตัว.

บทว่า โทมนสฺสุติโต ได้แก่ ถึงความโทมนัส.

บทว่า วิปริณามณฺยธรรมาเวณ ได้แก่ เพราะละความเป็นปกติ เข้าถึงความเป็นอย่างอื่น. ความเหี่ยวแห้งภายในใจ ชื่อว่า โสก, ความบ่นเพื่อด้วยวาจา ชื่อว่า ปริเทวะ, ความบีบคั้นทางกายเป็นต้น ชื่อว่า ทุกข์, ความบีบคั้นทางใจ ชื่อว่า โทมนัส, และความคับแค้นใจอย่างแรง ชื่อว่า อุปายาส. ความโสกเป็นต้นมีประการดังกล่าวแล้วเหล่านั้น

ยอมเกิดขึ้น คือยอมถึงความปรากฏ.

ในคาถาที่ ๓ มีความย่อดังต่อไปนี้ :- ก็ผู้ใดเว้น ขาดกามเหล่านี้ โดยการข่มฉันทราคะในกามนั้น, หรือโดยการตัดขาด เหมือนบุคคลเว้นขาดห้วงด้วยเท้าของตน. ผู้นั้นเป็นผู้เห็นภัย, เป็นผู้มิตยยอมล่วงพ้นค้นหา กล่าวคือวิสัฏฐิกาชานไปในอารมณ์ต่าง ๆ ในโลก, เพราะชานไปทั่วโลกตั้งอยู่.

บทว่า โย เป็นบทที่พึงจำแนก. บทว่า โย ยาทีโส เป็นต้น เป็นบทจำแนกบทนั้น. ก็ในคาถานี้ เพราะพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงบทที่มีเนื้อความว่า โย และบุคคลนั้นโดยไม่กำหนด. ฉะนั้น เมื่อจะทรงแสดงเนื้อความของบทนั้น พระองค์จึงตรัสศัพท์ว่า โย เท่านั้น ซึ่งแสดงบุคคลโดยไม่กำหนด. เพราะฉะนั้น ในคาถานี้พึงทราบเนื้อความอย่างนี้ว่า บทว่า โย ได้แก่ คนใดคนหนึ่ง. เพราะบุคคลนั้น คือบุคคลผู้เชื่อว่าคนใดคนหนึ่งนั้น ย่อมปรากฏโดยอาการนั้น ด้วยสามารถแห่งเพศ การประกอบ มีชนิดอย่างไร. มีประการอย่างไร. ถึงฐานะใด, ประกอบด้วยกรรมใด เป็นแน่. ฉะนั้น พระสารีบุตรเถระ เมื่อจะประกาศประเภทนั้น เพื่อให้รู้บุคคลนั้น ในที่นั้น จึงกล่าวคำมีอาทิว่า ยา-ทีโส ดังนี้.

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า ยาทีโส ความว่า เป็นผู้เช่นใดหรือ เช่นนั้นก็ตาม ด้วยสามารถแห่งเพศ คือ สูง, ต่ำ, ดำ, ขาว, ผิวตลก-กระ, ผอมหรืออ้วนก็ตาม.

บทว่า ยถายุตโต ความว่า เป็นผู้ประกอบด้วยการใดหรือการ

นั่นก็ตาม ด้วยสามารถแห่งการประกอบ คือ ประกอบงานก่อสร้างก็
ตาม ประกอบการเรียนการสอนก็ตาม, ประกอบธุระเครื่องนุ่งห่มก็ตาม.

บทว่า ยถาวิหิต ความว่า เป็นผู้ได้รับแต่งตั้งอย่างใด ด้วย
สามารถเป็นผู้อำนวยการก่อสร้างเป็นต้น.

บทว่า ยถาปกโร ความว่า เป็นผู้ดำรงอยู่ด้วยประการใด ด้วย
สามารถเป็นผู้นำบริษัทเป็นต้น.

บทว่า ยัม ฐานปฺปตุโต ความว่า เป็นผู้ถึงตำแหน่งใด ด้วย
สามารถตำแหน่งเสนาบดีและตำแหน่งเศรษฐีเป็นต้น.

บทว่า ยัม ธรรมสมฺมุนาคโต ความว่า เป็นผู้เข้าถึงด้วยธรรมใด
ด้วยสามารถบุคคลเป็นต้น.

บทว่า วิภฺขมฺภนโต วา ความว่า โดยกระทำให้ไกลจากกิเลส
ทั้งหลาย ด้วยอุปจารสมาธิและอัปปนาสมาธิ จุจใช้หม้อน้ำแหวกสาหร่าย.

บทว่า สมฺมุจฺเจทโต วา ความว่า หรือโดยการตัดขาด ด้วย
สามารถแห่งการละโดยถอนรากกิเลสทั้งหลายอย่างเด็ดขาด ทำให้เป็นไป
ไม่ได้อีก ด้วยมรรค.

บท ๑๑ บท มีบทว่า กามทั้งหลายเปรียบด้วยโครงกระดูก เป็น-
ต้น ท่านกล่าวด้วยสามารถแห่งวิปัสสนา.

บทว่า แม่ผู้เจริญพุทธานุสสติ เป็นต้น. และบทว่า แม่ผู้เจริญ
มรณานุสสติ แม่ผู้เจริญอุปสมานุสสติ ท่านกล่าวด้วยสามารถแห่งอุปจาร-
ณาน.

บทว่า แม่ผู้เจริญอานาปานสติ แม่ผู้เจริญกายคตาสติ แม่ผู้เจริญ

ปฐมฌาน เป็นต้น. แม้ผู้เจริญเนวสัญญานาสัญญายตนสมาบัติ เป็นที่
สุด ท่านกล่าวด้วยสามารถแห่งอัปนาฌาน.

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า อฏฺฐจิงฺกฏฺฐปมา กามา ความว่า
กามทั้งหลาย ชื่อว่า เปรียบด้วยโครงกระดูก เพราะอรรถว่า กามเหล่านี้
นั้นมีโครงกระดูกซึ่งไม่น่ายินดี ไม่มีเนื้อและเลือดติดเป็นเครื่องเปรียบ.

บทว่า อปฺปสาทญฺเฐน ความว่า เพราะอรรถว่า เห็นว่าในกาม
นี้มีความยินดีความสุขน้อย คือนิดหน่อย มีโทษมากมาย.

บทว่า ปสฺสนุโต ความว่า เห็นอยู่ด้วยจักษุคือญาณว่า ก็และ
สุขนั้นยังคงมีส่วนแห่งความลำบากความคับแค้นอยู่อย่างนั้นนั่นเอง.

บทว่า ปริวชฺเซติ ได้แก่ ไปไกล สมจริงดังที่พระผู้มีพระภาคเจ้า
ตรัสไว้ว่า คู่ก่อนคฤหบดีเหมือนอย่างว่า สุขนั้นที่ถูกความทรมลเพราะความ
หิวครอบงำเข้าไปร้องขอต่อนายโคฆมาต นายโคฆมาตหรือลูกมือของนาย
โคฆมาตผู้ขยันพึงเอาโครงกระดูกซึ่งไม่น่ายินดี ไม่มีเนื้อและเลือดติดเลี้ยงดู
สุขนั้น สุขนั้นแท้โครงกระดูกนั้นซึ่งไม่น่ายินดี ไม่มีเนื้อและเลือดติด
พึงบรรเทาความทรมลเพราะความหิวได้บ้างหรือหนอ นั้นเป็นไปไม่ได้
เลยพระเจ้าข้า ชื่อนั้นเพราะเหตุไร เพราะโครงกระดูกนั้นไม่น่ายินดี ไม่
มีเนื้อและเลือดติด พระเจ้าข้า ก็และสุขนั้นยังคงมีส่วนแห่งความลำบาก
ความคับแค้น อยู่อย่างนั้นนั่นเอง แม้ฉันใด คู่ก่อนคฤหบดี อริยสาวกก็ฉัน
นั้นเหมือนกันแล สำเนียงด้วยประการฉะนี้ เห็นชื่อนั้นด้วยปัญญาชอบ
ตามความเป็นจริงอย่างนี้ว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่ากามทั้งหลายเปรียบ
ด้วยโครงกระดูก มีทุกข์มาก, มีความคับแค้นมาก, ในกามนี้มีโทษมากมาย

ดังนี้แล้ววางอุเบกขาที่มีความต่างกัน อาศัยความต่างกันนั้นเสีย เจริญ
อุเบกขาที่มีความเป็นอย่างเดียว อาศัยความเป็นอย่างเดียว ซึ่งเป็นที่ดับ
ความยึดมั่น โลภามิสไม่เหลือโดยประการทั้งปวง นั้นนั่นเทียว.

ถามทั้งหลายชื่อว่า เปรียบด้วยชินเนื้อ เพราะอรรถว่า มีชินเนื้อ
ซึ่งเป็นของสาธารณ์แก่แรงเป็นต้น เป็นเครื่องเปรียบ. ชื่อว่า สาธารณ์
แก่ชนหมู่มาก เพราะอรรถว่า เป็นของสาธารณ์แก่ชนทั้งหลายเป็นอันมาก.
ชื่อว่า เปรียบด้วยคบเพลิงหญ้า เพราะอรรถว่า มีคบเพลิงหญ้าซึ่งไฟติด
ทั่วแล้ว เป็นเครื่องเปรียบ.

บทว่า อนุทหนฺนุญฺเณ ได้แก่ เพราะอรรถว่า เผามือเป็นต้น.
ชื่อว่า เปรียบด้วยหลุมถ่านเพลิง เพราะอรรถว่า มีหลุมถ่านเพลิงลึกกว่า
ชั่วบุรุษ เต็มด้วยถ่านเพลิงที่ปราศจากเปลว ปราศจากควัน เป็นเครื่อง
เปรียบ.

บทว่า มหาปริพาหฺนุญฺเณ ได้แก่ เพราะอรรถว่า ทำให้เร่าร้อน
มาก ชื่อว่า เปรียบด้วยความฝัน เพราะอรรถว่า มีความฝันว่าอารามที่
นารีนรมย์เป็นต้น เป็นเครื่องเปรียบ.

บทว่า อิตฺตฺร ปจฺจุปฺปฺภฺจฺจฺนุญฺเณ ได้แก่ เพราะอรรถว่า เข้าไป
ตั้งไว้ไม่ถึง. ชื่อว่า เปรียบด้วยของขอยืม เพราะอรรถว่า มีกัณเฑาะมียาน
เป็นต้นที่ได้มาด้วยการขอยืม เป็นเครื่องเปรียบ.

บทว่า ตาวกาลีกฺกฺนุญฺเณ ได้แก่ เพราะอรรถว่า ไม่นื่องนิจ.
ชื่อว่า เปรียบด้วยต้นไม้มีผลตก เพราะอรรถว่า มีต้นไม้มีผลสมบูรณ์
เป็นเครื่องเปรียบ.

บทว่า สมภุชฺชนปริภุชฺชนภูเจน ได้แก่ เพราะอรรถว่า ทำให้
ถึงหัก และเพราะอรรถว่า ทำให้หักโดยรอบแล้วให้ดันล้ม. ชื่อว่า เปรียบ
ด้วยดาบและมีด เพราะอรรถว่า มีดาบและมีด เป็นเครื่องเปรียบ.

บทว่า อธิกฺกุณฺณภูเจน ได้แก่ เพราะอรรถว่า ตัด. ชื่อว่า
เปรียบด้วย หอกหลาว เพราะอรรถว่า มีหอกหลาว เป็นเครื่องเปรียบ.

บทว่า วินิวิชฺชนภูเจน ได้แก่ เพราะอรรถว่า ให้ล้มลงไป.
เพราะอรรถว่า ให้เกิดกัฏ. ชื่อว่า เปรียบด้วยห้วง เพราะอรรถว่า มี
ห้วง เป็นเครื่องเปรียบ.

บทว่า สปปฺปฏิภุชฺชนภูเจน ได้แก่ เพราะอรรถว่า มีภัยเฉพาะหน้า.
ชื่อว่า เปรียบด้วยกองไฟ เพราะอรรถว่า มีกองไฟที่ทำให้เกิดทุกข์เป็น
เครื่องเปรียบ.

บทว่า มหคฺคิตาปนภูเจน ได้แก่ เพราะอรรถว่า ให้เกิดความ
เร่าร้อน เพราะความเป็นดังไฟกองใหญ่ให้เร่าร้อน ดังนั้นจึงเว้นขาดกาม
แล. สมจริงดังพระดำรัสที่ตรัสไว้ว่า คุณก่อนคฤหบดีเหมือนอย่างว่า แร้ง,
นกกระสา, หรือเหยี่ยวก็ตาม กัดคาบเอาชิ้นเนื้อนั้น แม้แร้งทั้งหลาย
แม้ นกกระสาทั้งหลาย แม้เหยี่ยวทั้งหลาย ก็พากันบินติดตามยื้อแย่งเอา
ชิ้นเนื้อนั้นนั้น.

คุณก่อนคฤหบดี ท่านจะสำคัญความข้อนั้นเป็นไฉน ? ถ้าแร้ง นกกระสา
หรือเหยี่ยวนั้น ไม่สละชิ้นเนื้อนั้นทันทีทีเดียว มันต้องตาย หรือต้องถึง
ทุกข์ปางตาย เพราะเหตุที่ไม่สละชิ้นเนื้อนั้น ? อย่างนั้น พระเจ้าข้า.

คุณก่อนคฤหบดี อริยสาวกก็ฉันทันนั้นเหมือนกันแล ลำหนียกด้วย

ประการฉะนี้ เห็นข้อนั้นด้วยปัญญาชอบตามความเป็นจริงว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่ากามทั้งหลายเปรียบด้วยชินเนื้อ ฯลฯ เจริญอุเบกขานั้นนั้นเทียว.

คู่ก่อนคฤหบดี เหมือนอย่างว่า บุรุษถือคบเพลิงหญาอันไฟติดทั่วแล้วเดินทวนลม. คู่ก่อนคฤหบดี ท่านจะสำคัญความข้อนั้นเป็นไฉน ? ถ้าบุรุษนั้นไม่สละคบเพลิงหญาอันไฟติดทั่วแล้วนั้นทันทีทีเดียว คบเพลิงหญาอันไฟติดทั่วแล้วนั้นพึงใหม่มือใหม่แขน หรือพึงใหม่อวัยวะอื่น ๆ ของเขา เขาต้องตาย หรือต้องถึงทุกข์ปางตาย เพราะเหตุที่ไม่สละคบเพลิงหญาอันอย่างนั้น พระเจ้าข้า.

คู่ก่อนคฤหบดี อริยสาวกก็ฉันทันนั้นเหมือนกันแล สำเนียงด้วยประการฉะนี้ เห็นข้อนั้นด้วยปัญญาชอบตามความเป็นจริงว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่ากามทั้งหลายเปรียบด้วยคบเพลิงหญา มีทุกข์มาก มีความคับแค้นมาก ฯลฯ เจริญอุเบกขานั้นนั้นเทียว.

คู่ก่อนคฤหบดี เหมือนอย่างว่า หลุมถ่านเพลิงลึกกว่าชั่วบุรุษ เต็มด้วยถ่านเพลิงที่ปราศจากเปลว ปราศจากควัน ครั้งนั้น บุรุษอยากมีชีวิตอยู่ ไม่อยากตาย รักสุข เกลียดทุกข์ พึงเดินมา บุรุษผู้มีกำลังสองคนจับแขนทั้งสองของบุรุษนั้น ลากไปสู่หลุมถ่านเพลิง.

คู่ก่อนคฤหบดี ท่านจะสำคัญความข้อนั้นเป็นไฉน ? บุรุษนั้นจะพึงยังภยันตรายนั้นนั้นแลให้เราร้อนเม้ด้วยประการฉะนี้บ้างหรือหนอ ? อย่างนั้นพระเจ้าข้าข้อนั้นเพราะเหตุอะไร ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ เพราะบุรุษนั้นรู้ว่า ถ้าเราจักตกหลุมถ่านเพลิง เราข่อมตาย หรือข่อมถึงทุกข์ปางตาย เพราะ

เหตุที่ตกหลุมถ่านเพลิงนั้น.

คู่ก่อนคฤหบดี อริยสาวกก็ฉันทันเหมือนกันแล ลำเหนียกด้วยประการฉะนี้ เห็นข้อนั้นด้วยปัญญาชอบตามความเป็นจริงว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า กามทั้งหลายเปรียบด้วยหลุมถ่านเพลิง ฯลฯ เจริญอุเบกขานั้นนั่นเทียว.

คู่ก่อนคฤหบดี เหมือนอย่างว่า บุรุษฝันเห็นสวนที่น่ารื่นรมย์ ป่าที่น่ารื่นรมย์ ภูมิประเทศที่น่ารื่นรมย์ สระโบกขรณีที่น่ารื่นรมย์ เขาตื้นจื้นไม่เห็นอะไร ๆ เลย.

คู่ก่อนคฤหบดี อริยสาวกก็ฉันทันเหมือนกันแล ลำเหนียกด้วยประการฉะนี้ เห็นข้อนั้นด้วยปัญญาชอบตามความเป็นจริงว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า กามทั้งหลายเปรียบด้วยความฝัน ฯลฯ เจริญอุเบกขานั้นนั่นเทียว.

คู่ก่อนคฤหบดี เหมือนอย่างว่า บุรุษขอยืมกุณฑลแก้วมณีอันประเสริฐซึ่งเป็นของขอยืม ยกขึ้นสู่ชาน เขาเอากุณฑลแก้วมณีอันประเสริฐวางไว้ข้างหน้า แวดล้อมด้วยของขอยืมทั้งหลายเดินทางไปร้านตลาด ชนเห็นเขานั้นจึงกล่าวอย่างนี้ว่า ท่านผู้เจริญ คนมีโภคะหนอ ได้ยินว่าคนมีโภคะทั้งหลายย่อมบริโภคนิโภคะทั้งหลายอย่างนี้ พวกเจ้าของเห็นของของตนตรงที่ใด ๆ พึงนำของของตนไปจากบุรุษนั้นตรงที่นั่น ๆ เอง.

คู่ก่อนคฤหบดี ท่านจะสำคัญความข้อนี้เป็นไฉน ? บุรุษนั้นจะไม่มีเป็นอย่างอื่นไปหรือหนอ ไม่อย่างนั้นเลย พระเจ้าข้า ข้อนั้นเพราะเหตุอะไร เพราะเจ้าของทั้งหลายนำของของเขาไปเสีย พระเจ้าข้า.

คู่ก่อนคฤหบดี อริยสาวกก็ฉันนั้นเหมือนกันแล สำเนียงด้วยประการฉะนี้ เห็นข้อนั้นด้วยปัญญาชอบตามความเป็นจริงว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่ากามทั้งหลายเปรียบด้วยของขอยืม ฯลฯ เจริญอุเบกขานั้นนั่นเทียว.

คู่ก่อนคฤหบดี เหมือนอย่างว่า ไพรสมนที่ใหญ่ใกล้บ้านหรือนิคม. ในไพรสมนที่นั้นมีต้นไม้มีผลตกและกำลังออกผล และไม่มีผลไร ๆ ของต้นไม้ที่นั่นหล่นลงบนพื้นดิน ครั้งนั้น บุรุษผู้มีความต้องการผลไม้ แสวงหาผลไม้ เทียวแสวงหาผลไม้อยู่พึงมา เขาหยังลงสู่ไพรสมนที่นั่น พึงเห็นต้นไม้ที่มีผลตกและกำลังออกผล เขาคิดอย่างนี้ว่า ต้นไม้ใหญ่และมีผลตกและกำลังออกผล ไม่มีผลไร ๆ หล่นลงบนพื้นดิน ก็เราขึ้นต้นไม้เป็นอย่ากระนั้นเลย เราพึงบนต้นไม้ นี้ เคี้ยวกินให้อิ่ม และใส่ให้เต็มพก ดังนี้เขาขึ้นต้นไม้ นั้น เคี้ยวกินจนอิ่ม และใส่เต็มพก ครั้งนั้น บุรุษคนที่สองผู้มีความต้องการผลไม้ แสวงหาผลไม้ เทียวแสวงหาผลไม้อยู่ พึงถือเอาจอบอันคมมา บุรุษนั้นหยังลงสู่ไพรสมนที่นั่น พึงเห็นต้นไม้ที่มีผลตกและกำลังออกผล เขาคิดอย่างนี้ว่า ต้นไม้เล็กมีผลตกและกำลังออกผล และไม่มีผลไร ๆ หล่นลงบนพื้นดิน ก็เราขึ้นต้นไม้ไม่เป็น แต่ตัดต้นไม้เป็น อย่ากระนั้นเลย เราพึงตัดโคนต้นไม้ นี้ เคี้ยวกินให้อิ่ม และใส่ให้เต็มพกดังนี้ เขาตัดโคนต้นไม้ นั้น.

คู่ก่อนคฤหบดี ท่านจะสำคัญความข้อนี้เป็นไฉน ? บุรุษคนที่ขึ้นต้นไม้ก่อน ถ้าเขาไม่รีบลงทันที ต้นไม้ที่นั่นพึงล้มลงทำลายมือเท้าหรืออวัยวะอื่น ๆ ของเขาเสีย เขาต้องตาย หรือต้องทุกข์ปางตาย เพราะเหตุ

ที่ถูกต้องไม่ทำลายนั้น. อย่างนั้น พระเจ้าข้า.

ดูก่อนคฤหบดี อริยสาวกที่ฉันนั้นเหมือนกันแล สำเนียงด้วยประการฉะนี้ เห็นข้อนั้นด้วยปัญญาชอบตามความเป็นจริงอย่างนี้ว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่ากามทั้งหลายเปรียบด้วยต้นไม้ไม่มีผลดก มีทุกข์มาก มีความคับแค้นมาก ในกามนี้มีโทษมากมา ดังนี้แล้ว วางอุเบกขาที่มีความต่างกัน อาศัยความต่างกันนั้นเสีย เจริญอุเบกขาที่มีความเป็นอย่างเดียว อาศัยความเป็นอย่างเดียว ซึ่งเป็นที่ดับความยึดมั่น โลภามิสไม่เหลือ โดยประการทั้งปวงนั้นนั่นเทียว. พระสารีบุตรเถระแสดงวิปัสสนา โดยเปรียบด้วยโครงกระดูกเป็นต้น และเปรียบด้วยกองไฟเป็นที่สุดอย่างนี้แล้ว บัดนี้เมื่อจะแสดงอุปจารสมาธิ จึงกล่าวคำว่า พุทธานุสสติ ภาวนุโต เป็นต้น.

บรรดาบทเหล่านั้น สตินั้นแหละ ชื่อว่า อนุสสติ เพราะเกิดขึ้นบ่อย ๆ. อนึ่ง ชื่อว่า อนุสสติ เพราะอรรถว่า สติที่สมควรแก่กุลบุตร ผู้บวชด้วยศรัทธา เพราะเป็นไปในฐานะที่ควรให้เป็นไปนั่นเอง ดังนี้ก็มี. อนุสสติที่เกิดขึ้นปรารภพระพุทธเจ้า ชื่อว่า พุทธานุสสติ. คำว่า พุทธานุสสตินี้ เป็นชื่อของสติที่มีพระพุทธคุณ. มีความเป็นพระอรหันต์เป็นต้น เป็นอารมณ์ ซึ่งพุทธานุสสตินั้น บทว่า ภาวนุโต ได้แก่ เจริญอยู่ คือเพิ่มพูนอยู่.

อนุสสติที่เกิดขึ้นปรารภพระธรรม ชื่อว่า ธรรมานุสสติ. คำว่า ธรรมานุสสตินี้ เป็นชื่อของสติที่มีพระธรรมคุณ. มีความเป็นธรรมอันพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสดีแล้วเป็นต้นเป็นอารมณ์.

อนุสสติที่เกิดขึ้นปรารภพระสงฆ์ ชื่อว่า **สังฆานุสสติ**. คำว่า
สังฆานุสสตินี้ เป็นชื่อของสติที่มีพระสงฆ์คุณ, มีความเป็นผู้ปฏิบัติเป็นต้น
เป็นอารมณ์.

อนุสสติที่เกิดขึ้นปรารภศีล ชื่อว่า **ศีลानุสสติ**. คำว่า ศีลानุสสติ
นี้ เป็นชื่อของสติที่มีศีลคุณ, มีความไม่ขาดเป็นต้นของตนเป็นอารมณ์.

อนุสสติที่เกิดขึ้นปรารภจาคะ ชื่อว่า **จาคานุสสติ**. คำว่า จาคานุสสติ
นี้ เป็นชื่อของสติที่มีจาคคุณ, มีความเป็นผู้มีจาคะอันละเอียดของตน
เป็นต้น เป็นอารมณ์.

อนุสสติที่เกิดขึ้นปรารภเทวดา ชื่อว่า **เทวดานุสสติ**. คำว่า
เทวดานุสสตินี้ เป็นชื่อของสติที่มีคุณมีศรัทธาของตนเป็นต้น ตั้งเทวดา
ทั้งหลายไว้ในฐานะพยานเป็นอารมณ์.

อนุสสติที่เกิดขึ้นปรารภลมหายใจเข้าออก ชื่อว่า **อานาปานัสสติ**.
คำว่า อานาปานัสสตินี้ เป็นชื่อของสติที่มีนิมิตแห่งลมหายใจเข้าออกเป็น
อารมณ์.

อนุสสติที่เกิดขึ้นปรารภความตาย ชื่อว่า **มรณานุสสติ**. คำว่า
มรณานุสสตินี้ เป็นชื่อของสติที่มีความตายกล่าวคือความแตกแห่งชีวิติน-
ทรีย์ที่นับเนื่องในภพหนึ่งเป็นอารมณ์.

สติที่ไป, คือเป็นไปในสรีระที่นับว่ากาย เพราะเป็นความเจริญคือเป็น
บ่อเกิดของสิ่งปฏิภูลทั้งหลายมีผมเป็นต้นที่น่าเกลียด ชื่อว่า **กายคตาสติ**.
เมื่อควรจะกล่าวว่า **กายคตาสติ** ท่านกล่าวว่า **กายคตาสติ** เพราะ
ไม่รัศสะ แม้นในที่นี้ท่านก็กล่าวคำนี้เป็น **กายคตาสติ** เหมือนกัน.

คำว่ากายคตาสตินี้ เป็นชื่อของสติที่มีนิมิตปฏิกุศลในส่วนของร่างกายมีผม เป็นต้นเป็นอารมณ์.

อนุสติที่เกิดขึ้นปรารภความสงบ ชื่อว่า **อุปสมานุสติ** คำว่า อุปสมานุสตินี้ เป็นชื่อของสติที่มีพระนิพพานอันเป็นที่เข้าไปสงบทุกข์ทั้งปวงเป็นอารมณ์.

ผู้เจริญปฐมฌานอันประกอบด้วยวิตก วิจารณ์ ปีติ สุข และจิต-
เตกัคคตา. ผู้เจริญทุติยฌานอันประกอบด้วยปีติ สุข และจิตเตกัคคตา.
ผู้เจริญตติยฌานอันประกอบด้วยสุข และจิตเตกัคคตา. ผู้เจริญจตุตถฌาน
อันประกอบด้วยอุเบกขาและจิตเตกัคคตา. ฯลฯ แม้ผู้เจริญเนวตัณญาณ
สัญญาตนสมาบัติ ย่อมเว้นขาดกามทั้งหลาย. พระสารีบุตรเถระแสดงการ
ละกามโดยการข่มไว้ด้วยประการฉะนี้ บัดนี้เพื่อจะแสดงการละกามทั้งหลาย
โดยการตัดขาด จึงกล่าวคำว่า **โศดาปัตติมคฺคิ ภาวนุโตปี** ดังนี้
เป็นต้น.

บรรดาบทเหล่านั้น การถึงซึ่งกระแสแห่งมรรค ชื่อว่า **โศดาปัตติ**.
มรรคแห่งการถึงกระแสพระนิพพาน ชื่อว่า **โศดาปัตติมรรค**.

บทว่า **อปายคมนิเย** กามเม ความว่า เมื่อเจริญโศดาปัตติมรรค
ย่อมเว้นขาดจากกามอันให้ไปสู่อบาย ซึ่งเป็นเครื่องให้เหล่าสัตว์ไปสู่อบาย
เหล่านั้นโดยการตัดขาด.

ชื่อว่า สกทาคามี เพราะอรรถว่า มาปฏิสนธิยังโลกนี้คราวเดียว
เท่านั้น มรรคแห่งพระสกทาคามีนั้น ชื่อว่า **สกทาคามีมรรค** เมื่อเจริญ
มรรคนั้น.

บทว่า โอปาริเก ได้แก่ ถึงความเร่าร้อน. ชื่อว่า อนาคามี เพราะอรรถว่า ไม่มาปฏิสนธิยังกามภพเลย. มรรคแห่งพระอนาคามีนั้น ชื่อว่าอนาคามีมรรค เมื่อเจริญมรรคนั้น.

บทว่า อญฺสหคเต ได้แก่ ถึงความละเอียด. ชื่อว่า พระอรหันต์ เพราะไกลจากกิเลสทั้งหลาย เพราะกำจัดข้าศึกคือกิเลส. เพราะหักชู้ลื้อแห่งสังสารวัฏ, เพราะไม่มีความลับในการทำบาป, และเพราะเป็นผู้ควรแก่ปัจจัยเป็นต้น. ความเป็นแห่งพระอรหันต์ ชื่อว่า อรหัตต์. อรหัตต์นั้นคืออะไร, คืออรหัตตผล. มรรคแห่งอรหัตต์ ชื่อ อรหัตตมรรค เมื่อเจริญอรหัตตมรรคนั้น.

บทว่า สพฺพเพน สพฺพํ ได้แก่ ทั้งปวงโดยอาการทั้งปวง.

บทว่า สพฺพธา สพฺพํ ได้แก่ ทั้งปวงโดยประการทั้งปวง.

บทว่า อเสสํ นิสฺเสสํ ได้แก่ มิได้มีส่วนเหลือ คือไม่เหลือแม้เพียงขั้น.

อีกอย่างหนึ่ง บทว่า สพฺพเพน สพฺพํ กล่าวถึงมูลราก. บทว่า สพฺพธา สพฺพํ กล่าวชี้ถึงอาการ. บทว่า อเสสํ นิสฺเสสํ กล่าวชี้ถึงการบำเพ็ญ.

อนึ่ง ด้วยบทแรกกล่าวเพราะไม่มีทุจริต. ด้วยบทที่สองกล่าวเพราะไม่มีการครอบงำ. ด้วยบทที่สามกล่าวเพราะไม่มีอนุสัย อาจารย์พวกหนึ่งพรรณนาไว้ดังนี้.

บทว่า สปฺโป วุจฺจติ อหิ ความว่า งูตัวใดตัวหนึ่งเลื้อยไป.

บทว่า เกนตุเถน ได้แก่ เพราะอรรถว่าอะไร.

บทว่า **ธัมมปณฺโฑ** **คจฺจติ** ความว่า เพราะเสือกไป ฉะนั้น
จึงเรียกว่า **ธัมมปณฺโฑ**.

บทว่า **ภุชฺชโฑ** ความว่า ขนคไป.

บทว่า **ปณฺนลโร** ได้แก่ เป็นสัตว์มีหัวตก.

บทว่า **สิเรน** **สุปฺติ** ความว่า ชื่อว่า สิริสปะ เพราะอรรถว่า
นอนด้วยหัวโดยความเป็นโพรง เอาหัวไว้ภายในขนค. ชื่อว่า **วิลาสยะ**
เพราะอรรถว่า นอนในรู บาลีว่า **พิลสโย** ก็มี. ฟังเว้นหัวงุนั้นให้ดี.
ชื่อว่า **คูลาสยะ** เพราะอรรถว่า นอนในถ้ำ.

บทว่า **ทาณา** **ตสฺส** **อาวุโส** ความว่า เจี้ยวทั้งสองเป็นอาวุธ
กล่าวคือศัสตราเครื่องประหารของงุนั้น.

บทว่า **วิธํ** **ตสฺส** **โฆโร** ความว่า พิชกกล่าวคือน้ำที่เป็นพิษของ
งุนั้นร้ายแรง.

บทว่า **ชีวฺหา** **ตสฺส** **ทฺวิธา** ความว่า งุนั้นมีลิ้นสองแฉก.

บทว่า **ทฺวิหิ** **ชีวฺหาหิ** **ธมฺ** **สยติ** ความว่า ย่อมรู้รส คือ
ย่อมประสบความยินดี คือย่อมยินดีด้วยลิ้นสองแฉก.

ชื่อว่า **ผู้ใครต่อชีวิต** เพราะอรรถว่า ใคร่เพื่อจะเป็นอยู่.

ชื่อว่า **ไม่อยากตาย** เพราะอรรถว่า ยังไม่อยากตาย.

ชื่อว่า **อยากได้สุข** เพราะอรรถว่า ใคร่ซึ่งความสุข.

บทว่า **ทฺกฺขปฏฺิฏโ** ได้แก่ ไม่ปรารถนาความทุกข์.

บทว่า **ปาเทน** ได้แก่ ด้วยเท้าของตน.

บทว่า **ธมฺปสิริ** ได้แก่ หัวของงู.

บทว่า **วชฺเชยฺย** ได้แก่ ฟังเว้นข้างหน้า.

บทว่า **วิวชฺเชยฺย** ได้แก่ ฟังเว้นโดยประมาณของงูนั้น.

บทว่า **ปรีวชฺเชยฺย** ได้แก่ ฟังเว้นโดยรอบ.

บทว่า **อภินิวชฺเชยฺย** ได้แก่ ฟังเว้นประมาณ ๔ สอก.

อีกอย่างหนึ่ง ด้วยบทแรก ฟังเว้นแต่หัว. ด้วยบทที่ ๒ และที่ ๓ ฟังเว้นข้างทั้งสอง. ด้วยบทที่ ๔ ฟังเว้นข้างหลัง.

อนึ่ง ฟังเว้น เพราะความเป็นวัตถุแห่งทุกข์ ซึ่งมีการแสวงหาเป็น มูลของผู้ที่ยังไม่ถึงกามทั้งหลาย. ฟังหลีก เพราะความเป็นวัตถุแห่งทุกข์ ซึ่งมีการรักษาเป็นมูลของผู้ที่ถึงกามแล้ว. ฟังเลียง เพราะความเป็นวัตถุ แห่งทุกข์ที่เราร้อนเพราะความไม่รู้. ฟังอ้อมหนี เพราะความเป็น วัตถุแห่งทุกข์ที่เกิดจากความพลัดพรากจากของรักในปากแห่งความพินาศ อาจารย์พวกหนึ่งพรรณนาไว้อย่างนี้ ด้วยประการฉะนี้.

ชื่อว่า **ความกำหนัด** ด้วยสามารถความยินดี.

ชื่อว่า **ความพอใจ** เพราะความเป็นเพื่อนของเหล่าสัตว์ในอารมณ์ ทั้งหลาย.

ชื่อว่า **ความชอบใจ** เพราะอรรถว่า ยินดี.

อธิบายว่า ปรารธนา ชื่อว่า **ความผลิตเพลิน** เพราะอรรถว่า เป็นเครื่องผลิตเพลิน ในภพใดภพหนึ่งของเหล่าสัตว์ หรือผลิตเพลิน เอง.

ค้นหาชื่อว่า **นันทิราคะ** เพราะเป็นความผลิตเพลินด้วย เป็น ความกำหนัดด้วย อรรถว่ายินดีด้วย.

ในบทว่า นนุทราโค นั้น ตัณหาที่เกิดขึ้นคราวเดียวในอารมณ์เดียวเรียกว่านันทิ. ที่เกิดขึ้นบ่อยๆ เรียกว่า นันทิราคะ.

บทว่า จิตตสฺส สาราโค ความว่า ความกำหนัดโค ท่านเรียกว่าความกำหนัดกล้า เพราะอรรถว่า ความยินดีมีกำลังเบื้องต่ำ ความกำหนัดนั้น มิใช่ของสัตว์ เป็นความกำหนัดกล้าแห่งจิตเท่านั้น.

ชื่อว่า ความปรารถนา เพราะอรรถว่า เป็นเครื่องปรารถนาอารมณ์ทั้งหลาย.

ชื่อว่า ความหลง เพราะอรรถว่า เป็นเครื่องหลงของเหล่าสัตว์ เพราะความเป็นกิเลสหนา.

ชื่อว่า ความติดใจ เพราะกลืนให้ดำเร็วแล้วยึดไว้.

ชื่อว่า ความยินดี เพราะอรรถว่า เป็นเครื่องต้องการ คือถึงความยินดีของเหล่าสัตว์. อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า ความยินดี เพราะอรรถว่า หนาแน่น. ก็ความยินดีนั้นแล ท่านกล่าวว่า ชฎแห่งป่าใหญ่ เพราะอรรถว่า หนาแน่นเหมือนกัน ขยายบทที่ติดกันด้วยอุปสัค.

ชื่อว่า ความยินดีทั่วไป เพราะอรรถว่า ยินดีทุกอย่างหรือตามส่วน.

ชื่อว่า ความข้อง เพราะอรรถว่า เป็นเครื่องข้องอยู่ของเหล่าสัตว์ อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า ความข้อง เพราะอรรถว่า เป็นเครื่องข้อง.

ชื่อว่า ความติดพัน เพราะอรรถว่า จมลง.

ชื่อว่า ความแสวงหา เพราะนุคคร่า. สมจริงดังที่กล่าวไว้ว่า ตัณหาชื่อว่าเอชาข่อมนุคคร่าบุรุษนี้ เพื่อบังเกิดในภพนั้น ๆ นั้นแล.

ชื่อว่า มายา เพราะอรรถว่า ลวง.

ชื่อว่า **ขนิกา** เพราะอรรถว่า ยังสัตว์ทั้งหลายให้เกิดในวัฏฏะ. สมจริงดังที่กล่าวไว้ว่า ตัณหาย่อมยังบุรุษให้เกิด ย่อมวังเข้าสู่จิตของบุรุษนั้น.

ชื่อว่า **สัตถุชนนี** เพราะอรรถว่า ยังสัตว์ให้เกิดประกอบไว้ด้วยทุกข์.

ชื่อว่า **สิพฺพินี** เพราะอรรถว่า คิดแน่น. เพราะตัณหานี้เย็บคือคิดแน่นเหล่าสัตว์ไว้ในวัฏฏะ ด้วยสามารถแห่งจิตและปฏิบัติคุณิ คุณช่างเย็บ เย็บผ้าเก่าด้วยผ้าเก่า ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า ชื่อว่า ความเย็บไว้ เพราะอรรถว่า คิดแน่น.

ชื่อว่า **ขาลีณี** เพราะอรรถว่า มีขายคืออารมณ์มีประการไม่น้อย. หรือขายกล่าวคือความยึดมั่นด้วยการค้ำคั่นแห่งตัณหา.

ชื่อว่า **สริตา** เพราะอรรถว่า เป็นดังกระแสน้ำที่ไหลเร็ว เพราะอรรถว่า นุคคร่า. อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า **สริตา** เพราะอรรถว่า เปียกชุ่ม. สมจริงดังคำที่กล่าวไว้ว่า โสมนัสทั้งหลายที่ชุ่มชื้นและประกอบด้วยความรักย่อมมีแก่สัตว์เกิด. ก็ในข้อนี้มีเนื้อความดังนี้ว่า ทั้งชุ่มชื้นทั้งน่ารัก.

ชื่อว่า **สุตตะ** เพราะอรรถว่า เป็นดังเส้นด้ายผูกเต่า เพราะอรรถว่า ให้ถึงความฉิบหายมิใช่ความเจริญ. สมจริงดังพระดำรัสที่ตรัสไว้ว่า คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย คำว่า **สุตฺตํ** นี้แล เป็นชื่อของนันทิราคะ.

ชื่อว่า **วิสฎฺฐา** เพราะอรรถว่า แผ่ไปในรูปเป็นนี้.

ชื่อว่า **อายุหนิ** เพราะอรรถว่า สัตว์ย่อมยังอายุให้เสื่อมไปเพื่อต้องการได้เฉพาะอารมณ์นั้น ๆ

ชื่อว่า พุติยา เพราะอรรถว่า เป็นสหาย เพราะไม่ให้กระวนกระวาย. ก็ตัณหานี้ย่อมไม่ให้สัตว์ทั้งหลายกระวนกระวายในวิภวณฺเฑ, ย่อมให้รั้นรมย์ยิ่ง. ดังสหายรัก ในที่ที่ไปแล้ว ๆ เพราะเหตุนั้นแล ท่านจึงกล่าวว่ :-

บุรุษมีตัณหาเป็นสหาย ท่องเที่ยวไปตลอดกาลยาว

นาน ย่อมไม่ล่วงพ้นสังสารวัฏอันเป็นอย่างนี้ไม่มีอย่างอื่น.

ชื่อว่า ปณฺธิ ด้วยสามารถแห่งความตั้งมั่น.

บทว่า ภวเนตฺติ ได้แก่ เชือกเครื่องนำไปสู่ภพ. จริงอยู่สัตว์ทั้งหลายอันตัณหานี้นำไป เหมือนโคทั้งหลายถูกเชือกผูกคองนำไปยังที่ที่ปรารถนาแล้ว ๆ ฉะนั้น

ชื่อว่า วนะ เพราะอรรถว่า ดัด คือคบ คือชุ่มอารมณ์นั้น ๆ ขยายบทด้วยพยัญชนะเป็น วนละ. อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า วนะ เพราะอรรถว่า เป็นราวกะป้า, ด้วยอรรถว่า ยังทุกข์อันหาประโยชน์มิได้ให้ตั้งขึ้น. และด้วยอรรถว่า รกชฎฺฐุ คำนี้เป็นชื่อของตัณหาที่มีกำลัง. แต่ตัณหาที่มีกำลังเท่านั้นชื่อว่า วนละ ด้วยอรรถว่า รกชฎฺฐุกว่า. เพราะเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าจึง ตรัสไว้ว่า :-

เชอทั้งหลายจงตัดป้า อย่าตัดต้นไม้ ภัยย่อมเกิด

แต่ป้า พวกเธอตัดป้าน้อยและป้าใหญ่แล้ว จงเป็นผู้หมด

ป้าเถิด ภิกษุทั้งหลาย.

ชื่อว่า สันถวะ ด้วยความสามารถแห่งความเขยชิด. อธิบายว่า เกี่ยวข้อง สันถวะนั้นมี ๒ อย่าง คือ ตัณหาสันถวะ ความเขยชิดด้วย

คณหาหนึ่ง. **มิตตสันถวะ** ความเชยชิดด้วยไมตรีหนึ่ง. ใน ๒ อย่างนั้น
ในที่นี้ประสงค์เอาคณหาสันถวะ.

ชื่อว่า **เสนาหา** ด้วยสามารถแห่งความรัก.

ชื่อว่า **อเปกขา** ความเพ่งเล็ง เพราะอรรถว่า เพ่งเล็งด้วยสามารถ
กระทำความอาลัย. สมจริงดังที่กล่าวไว้ว่า ข้าแต่พระองค์ผู้สมมติเทพ
พระนครแปดหมื่นสี่พันของพระองค์เหล่านี้. มีกษัตริราชธานีเป็นประมุข
ขอพระองค์จงยังความพอพระราชหฤทัยให้เกิดในพระนครนี้เถิด พระเจ้า
ข้า. ขอพระองค์โปรดการทำความเพ่งเล็งในชีวิตเถิด. ก็ในข้อนี้มีเนื้อ
ความดังนี้ว่า จงกระทำความอาลัย.

ชื่อว่า **ปฏិพันธา** เพราะอรรถว่า ผูกพันในอารมณ์เฉพาะอย่าง ๆ
หรือผู้มียารมณ์เฉพาะอย่างผูกพัน ด้วยอรรถว่าเป็นญาติ. ชื่อว่าพวกพ้อง
ที่เสมอด้วยคณหาของสัตว์ทั้งหลาย แม้ด้วยอรรถว่า อาศัยเป็นนิจ ย่อม
ไม่มี.

ชื่อว่า **อาสา** เพราะเป็นอาหารของอารมณ์ทั้งหลาย. อธิบายว่า
เพราะท่วมทับด้วย. เพราะความพอใจไปบริโภครด้วย.

ชื่อว่า **อาสิงสนา** ด้วยสามารถแห่งความจำนง. ภาวะความจำนง
ชื่ออาสิงสิตตะ. บัดนี้ เพื่อจะแสดงฐานะที่เป็นไปของคณหานั้น พระ
สารีบุตรเถระจึงกล่าวคำเป็นต้นว่า **รูปาสา** ดังนี้.

ในบทเหล่านั้น ฟังถืเอาเนื้อความของอาสาว่า ความหวัง. แล้ว
ทราบบททั้ง ๕ อย่างนี้ว่า ความหวังในรูป ชื่อว่า **รูปาสา**. ละในบทนี้
๕ บทแรกท่านกล่าวด้วยสามารถแห่งกามคุณ ๕. ที่ ๖ กล่าวด้วยสามารถ

แห่งความโลภในบริวาร. บทที่ ๖ นั้นกล่าวสำหรับบรรพชิตเป็นพิเศษ.
๓ บทนอกนั้นก็กล่าวสำหรับคฤหัสถ์ ด้วยสามารถวัดดูอันไม่เป็นที่พอใจ
เพราะคฤหัสถ์ทั้งหลาย สิ่งซึ่งเป็นที่รักกว่าทรัพย์ บุตร ละชีวิตย่อมไม่มี

ชื่อว่า **หัชปปา** เพราะอรรถว่า ยังสัตว์ทั้งหลายให้ปรารถนาอย่าง
นี้ว่า นี้ของเรา ๆ หรือว่าคนโน้นให้สิ่งนี้ ๆ แก่เรา. ๒ บทต่อไปท่านขยาย
ด้วยอุปสรรค. ซ่อนั้นท่านกล่าวบท **หขปปา** อีกเพราะปรารถนาจะจำแนก
ความโดยอาการอย่างอื่น. อาการที่ปรารถนา ความเป็นไปแห่งความ
ปรารถนา. ภาวะที่จิตปรารถนา ชื่อว่า **หขปิตตตะ**.

ชื่อว่า **โหลูปปะ** เพราะอรรถว่า ห้วนไหว คือหลุดคร่าไว้ในอารมณ์
บ่อย ๆ. ความเป็นแห่งความห้วนไหว ชื่อว่า **โหลูปิตตตะ**.

อาการที่ห้วนไหว ความเป็นไปแห่งความห้วนไหว ความเป็นแห่ง
ผู้มีความพร้อมเพรียงด้วยความห้วนไหวชื่อว่า **โหลูปายิตตตะ**.

บทว่า **ปุจฺจนฺณจิกตา** ได้แก่ ตัณหา ที่เป็นเครื่องให้สัตว์ทั้งหลาย
ห้วนไหว คือห้วนไหวเที่ยวไปในที่มีลาภ คุจฺสุนฺข. บทนี้เป็นชื่อแห่งตัณหา
เครื่องห้วนไหวนั้น.

บทว่า **สาธุกมฺยตา** ได้แก่ ความใคร่ดี เพราะอรรถว่า ยัง
เหล่าสัตว์ให้ใคร่ในอารมณ์ที่น่าชอบใจ ๆ ดี. ควรเป็นแห่งความใคร่
คินฺน ชื่อว่า **สาธุกมฺยตา**.

ชื่อว่า **อชฺธรรมราคะ** เพราะอรรถว่า ความกำหนัดในฐานะไม่
สมควร มีมารดาและป้าเป็นต้น. ความโลภที่เกิดขึ้นมีกำลังแม้ในฐานะ
ที่สมควร ชื่อว่า **วิสมโลภ**. ฉันทราคะที่เกิดขึ้นในฐานะที่สมควรก็ตาม

ในฐานะที่ไม่สมควรก็ตาม ฟังทราบว่าเป็น อธรรมราคะ เพราะอรรถว่า
ผิดธรรม และว่า วิสมโลกะ เพราะอรรถว่า ไม่สม่ำเสมอ.

ชื่อว่า ความใคร่ ด้วยสามารถแห่งความใคร่ในอารมณ์ทั้งหลาย.
อาการแห่งความใคร่ ชื่อว่า นิภามนา. ชื่อว่า ความมุ่งหมาย ด้วย
สามารถแห่งความมุ่งหมายวัตถุ. ชื่อว่า ความปอง ด้วยสามารถแห่ง
ความต้องการ. ความปรารถนาด้วยดี ชื่อว่า ความปรารถนาดี. ตัณหา
ในกามคุณ ๕ ชื่อว่า กามตัณหา. ตัณหาในรูปภพและอรูปรภพ ชื่อว่า
ภวตัณหา. ตัณหาในความไม่มี กล่าวคือขาดสูญ ชื่อว่า วิภวตัณหา.
ตัณหาในรูปภพที่บริสุทธิ์นั้นแลชื่อว่า รูปตัณหา. ตัณหาในอรูปรภพ
ชื่อว่า อรูปตัณหา ได้แก่ความกำหนัดที่ประกอบด้วยอุจเฉททิฎฐิ. ตัณหา
ในนิโรธ ชื่อว่า นิโรธตัณหา. ตัณหาในเสียง ชื่อว่า สัททตัณหา.
แม้ในคัมภีร์ตัณหาเป็นต้นกัณฐีนี้แหละ. โธมะเป็นต้น มีเนื้อความได้
กล่าวไว้แล้วแล.

ชื่อว่า อารณะ เพราะอรรถว่า กัณกุศลธรรมทั้งหลาย.

ชื่อว่า จทนะ ด้วยสามารถเป็นเครื่องปิด.

ชื่อว่า พันธนะ เพราะอรรถว่า ผูกสัตว์ทั้งหลายไว้ในวัฏฏะ.

ชื่อว่า อุปกิเลส เพราะอรรถว่า เบียดเบียนจิต เสร้าหมอง คือ
ทำให้เส้าหมอง.

ชื่อว่า อนุสยะ เพราะอรรถว่า นอนเนื่อง ด้วยอรรถว่ามีกำลัง.

ชื่อว่า ปริยัญฐานะ เพราะอรรถว่า เกิดขึ้นครอบงำจิต. ความว่า
ยึดอาชาระที่เป็นกุศลไม่ให้เกิดขึ้น อธิบายว่า ยึดมรรคา ในข้อความ

เป็นต้นว่า พวกโจรครอบงำในบรรดา พวกนักเลงครอบงำในมรรคา.
แม้ในที่นี้ก็พึงทราบการครอบงำ ด้วยอรรถว่า ยึดด้วยอาการอย่างนี้.

ชื่อว่า ลตา เพราะอรรถว่า เป็นดั่งเถาวัลย์ ด้วยอรรถว่า พัวพัน
แม้ในอากาศสถานว่า ตัณหาก่อความยุ่งยากตั้งอยู่ดังนี้ ตัณหานี้ท่านก็
กล่าวว่า ลตา เหมือนกัน.

ชื่อว่า เวกิจฉะ เพราะอรรถว่า ปรารถนาวัตถุต่าง ๆ.

ชื่อว่า ทุกขมุล เพราะอรรถว่า เป็นมูลแห่งทุกข์ในวิญญูชะ.

ชื่อว่า ทุกขนิทาน เพราะอรรถว่า เป็นเหตุแห่งทุกข์นั้นแล.

ชื่อว่า ทุกขปภวะ แดนเกิดแห่งทุกข์ เพราะอรรถว่า ทุกข์นั้นเกิด
แต่ตัณหานี้.

ชื่อว่า ปาสะ เพราะอรรถว่า เป็นคูกบ่วง ด้วยอรรถว่า ผูกไว้,
บ่วงแห่งมาร ชื่อว่า มารปาสะ.

ชื่อว่า พพิสะ เพราะอรรถว่า เหมือนเบ็ด ด้วยอรรถว่า
กลืนขาก, เบ็ดแห่งมาร ชื่อว่า มารพพิสะ.

ชื่อว่า มารวิสัย เพราะอรรถว่า เป็นวิสัยแห่งมาร โดยปริยาย
นี้ว่า สัตว์ทั้งหลายที่ถูกตัณหาครอบงำแล้ว ย่อมไม่ล่วงพ้นวิสัยของมาร
ไปได้ มารยอมใช้อำนาจเหนือสัตว์เหล่านั้น.

แม่น้ำคือตัณหา ชื่อว่า ตัณหานที ด้วยอรรถว่า ไหลไป. ข่าย
คือตัณหา ชื่อว่า ตัณหาขालะ ด้วยอรรถว่า ท่วมทับ. สุนัขทั้งหลาย
ที่ผูกไว้แน่น คนนำไปตามปรารถนาได้ ฉนโค สัตว์ทั้งหลายที่ตัณหาผูกไว้
ก็ฉนนั่น.

ชื่อว่า **คัททละ** เพราะอรรถว่า เป็นเหมือนไข่มุกสุนัข ด้วยอรรถ
ว่า ผูกไว้แน่น. **ไข่มุกสุนัข** คือค้นหา ชื่อว่า **ค้นหาคัททละ**.

ทะเลคือค้นหา ชื่อว่า **ค้นหาสมุทร** ด้วยอรรถว่า ให้เต็มได้ยาก.
ชื่อว่า **อภิขณา** ด้วยอรรถว่า เฟงเล็ง. ชื่อว่า **โลภะ** เพราะอรรถว่า
เป็นเครื่องได้ หรือได้เอง หรือสักว่าได้เท่านั้น. ชื่อว่า **มูละ** ด้วย
อรรถว่า เป็นที่ตั้งแห่งอกุศลทั้งหลายที่ประกอบกัน.

บทว่า **วิสตติกา** ได้แก่ ชื่อว่าชานไปในอารมณต์ต่าง ๆ.

บทว่า **เกณฑุเถน** ได้แก่ ด้วยสภาวะอะไร.

บทว่า **วิสตา** ได้แก่ แผ่ไปแล้ว.

ชื่อว่า **วิสาล** เพราะอรรถว่า แผ่ไปในอารมณต์มีรูปเป็นต้น.

ชื่อว่า **วิสฐา** เพราะอรรถว่า เล่นไป ด้วยสามารถชานไปทุก
แห่งในภูมิ ๓ ก็คำแรกนี้ ท่านกล่าวจำแนกพยัญชนะ แปลง ต อักษร
เป็น ฎ อักษร.

บทว่า **วิสฤทธิ** ได้แก่ ปกครอง คือ อดทน ก็คนที่กำหนด
แม้ถูกกระทบด้วยทำอันเป็นวัตถุแห่งราคะ ย่อมอดทนได้ ท่านกล่าว
ความซัดซ่า หรือความคั่นร่น ว่า **วิสฤทธิ** ก็มี อาจารย์บางพวกพรรณนา
ว่า เป็นใหญ่ของกุศลและอกุศลทั้งหลาย.

บทว่า **วิธั หรติ** ความว่าเห็นอนิสงส์ในกามทั้งหลายอย่างนั้น ๆ
รวบรวม คือ เปลี่ยนจิตจากที่เป็นไปมุ่งเนกขัมมะ ด้วยอาการหลายอย่าง
อีกอย่างหนึ่ง ความว่า นำความทุกข์ที่มีพิษไปเสีย.

บทว่า วิธ วาทิกา ความว่า เป็นเหตุให้พุดผิดว่าท่านจงยึดถือของ
ที่ไม่เที่ยงเป็นต้น ว่าเป็นของเที่ยง.

ชื่อว่า วิสมุลา มีมูลรากเป็นพิษ เพราะความเป็นเหตุแห่งกรรม
ที่ทำให้เกิดทุกข์. อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า วิสมุลา เพราะอรรถว่า มีทุกข์ที่มีพิษ
คือ เวทนาที่เป็นทุกข์เป็นต้น เป็นมูลราก.

ชื่อว่า วิสผลา มีผลเป็นพิษ เพราะอรรถว่า มีผลเป็นพิษเพราะ
เป็นเหตุเกิดแห่งทุกข์ การบริโกลสิ่งที่เป็นทุกข์มีรูปเป็นต้น ซึ่งไม่ใช่
อมตะ. ย่อมมีด้วยตัณหาใด เหตุนั้น ตัณหานั้นท่านจึงกล่าวว่า วิสปริ-
โกลา บทที่สำเร็จรูปในที่ทั้งปวง พึงทราบตามหลักภาษา.

พระสารีบุตรเถระประสงค์จะแสดงวิสัยแห่งตัณหานั้น จึงกล่าวคำ.
เป็นต้นว่า อีกอย่างหนึ่ง ตัณหานั้นแผ่ไปในรูป ดังนี้.

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า วิสาลา วา ปน ได้แก่ ชื่อว่า
ตัณหา ด้วยอรรถว่า เป็นไปเพื่อความอยากใหญ่ตนเอง. รูปเป็นต้นท่าน
กล่าวด้วยสามารถแห่งความกำหนด ที่เป็นไปในกามคุณ ๕ บท. ๑๑ บท มี
บทว่า กุเล คณ เป็นต้น ท่านกล่าวด้วยสามารถแห่งความเกิดขึ้นแห่ง
ความโลภ.

ติกะแห่งกามธาตุ ท่านจำแนกด้วยสามารถแห่งกรรมวิภูฏ.

ติกะแห่งกามภพ จำแนกด้วยสามารถแห่งวิปากวิภูฏ.

ติกะแห่งสัญญาภพ จำแนกด้วยสามารถแห่งสัญญา

ติกะแห่งเอกโวการภพ จำแนกด้วยสามารถแห่งจันธ.

ติกะแห่งอดีต จำแนกด้วยสามารถแห่งกาล.

จตุกะแห่งทิฏฐุธรรม จำแนกด้วยสามารถแห่งอารมณ์.

ติกะแห่งอบาย จำแนกด้วยสามารถแห่งโอกาส.

ติกะแห่งขันธ จำแนกด้วยสามารถแห่งนิสสัตตะนิชชีวะ พึงทราบ
ดังนี้.

ในบทเหล่านั้น มีการแสดงเนื้อความ และการขยายเนื้อความโดย
สังเขป ดังต่อไปนี้ :-

บรรดาบทเหล่านั้น กามธาตุเป็นไหน ? การที่ท่องเที่ยวไปใน
ระหว่างนี้คือเบื้องต่ำมีนรกอเวจีเป็นที่สุด เบื้องบนมีสวรรค์ชั้นปรนิมมิต-
วสวัตดีเป็นที่สุด ขันธ ชาติ อายตนะ รูป เวทนา สัญญา สังขาร
วิญญาณ ที่นับเนื่องในกามาพจน์นี้ นี้เรียกว่า กามธาตุ.

บรรดาบทเหล่านั้น รูปธาตุเป็นไหน ? รูปธาตุที่ท่องเที่ยวไปใน
ระหว่างนี้ คือเบื้องต่ำมีพรหมโลกเป็นที่สุด เบื้องบนมีสวรรค์ชั้นอกนิษฐ์
เป็นที่สุด ธรรมคือจิตและเจตสิกของผู้เข้าฌานก็ดี ของผู้สำเร็จแล้วก็ดี
ของผู้มีสุขวิหารธรรมในปัจจุบันก็ดี ที่นับเนื่องในรูปาพจน์นี้ นี้เรียกว่า
รูปธาตุ.

บรรดาบทเหล่านั้น อรูปธาตุเป็นไหน ? อรูปธาตุที่ท่องเที่ยวไปใน
ระหว่างนี้คือเบื้องต่ำมีสวรรค์ชั้นอากาศานัญญาตนะเป็นที่สุด เบื้องบนมี
สวรรค์ชั้นเนวสัญญานาสัญญาตนะเป็นที่สุด ธรรมคือจิตและเจตสิกของผู้
เข้าฌานก็ดี ของผู้สำเร็จแล้วก็ดี ของผู้อยู่เป็นสุขในปัจจุบันก็ดี ที่นับ
เนื่องในอรูปาพจน์นี้ นี้เรียกว่า อรูปธาตุ ดังนี้.

แต่ในอรรถกถาท่านกล่าวว่า บทว่า **กามธาตุ** ได้แก่ขันธ ๕ ใน กามภพ. บทว่า **รูปธาตุ** ได้แก่ขันธ ๕ ในรูปภพ. บทว่า **อรูปรธาตุ** ได้แก่ขันธ ในอรูปรภพ ดังนี้.

อีกอย่างหนึ่ง ธาตุที่ประกอบด้วยกามกล่าวคือกามภพ ชื่อว่า**กามธาตุ**. หรือธาตุกล่าวคือกาม ชื่อว่า **กามธาตุ**. ธาตุที่ละกามประกอบด้วย รูป ชื่อว่า **รูปธาตุ**, หรือธาตุกล่าวคือรูป ชื่อว่า**รูปธาตุ**. ธาตุที่ละทั้ง กามและรูปประกอบด้วยอรูปรชื่อว่า **อรูปรธาตุ**. หรือธาตุกล่าวคืออรูปร ชื่อว่า **อรูปรธาตุ**.

ธาตุเหล่านั้นแหละ ท่านกล่าวไว้โดยปริยายแห่งภพอีก ก็ท่านเรียกว่าภพ เพราะอรรถว่า เป็นอยู่. ภพที่ประกอบด้วยสัญญา ชื่อว่า **สัญญาภพ**, อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า **สัญญาภพ** เพราะอรรถว่า ภพของผู้มีสัญญา หรือสัญญามีอยู่ในภพนี้. สัญญาภพนั้น เป็นกามภพด้วย เป็นรูปภพที่พ้นจากอสัญญาภพด้วย เป็นอรูปรภพที่พ้นจากเนวสัญญานาสัญญาภพด้วย.

ภพที่ไม่ใช่สัญญาภพ ชื่อว่า **อสัญญาภพ** อสัญญาภพนั้น เป็นเอกเทศแห่งรูปภพ.

ชื่อว่า **เนวสัญญานาสัญญา** เพราะอรรถว่า มีสัญญาก็ไม่ใช่ เพราะไม่มีความเป็นแห่งโอพาร. ไม่มีสัญญาก็ไม่ใช่ เพราะมีสภาวะเป็นของละเอียด. ภพที่ประกอบด้วยเนวสัญญานาสัญญานั้น ชื่อว่า **เนวสัญญานาสัญญาภพ**. อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า **เนวสัญญาสัญญาภพ** เพราะอรรถว่าในภพนี้มีเนวสัญญานาสัญญา เพราะไม่มีสัญญาอันโอพาร และเพราะมีสัญญาอันละเอียด เนวสัญญานาสัญญาภพนั้น เป็นเอกเทศแห่งอรูปรภพ.

ชื่อว่า เอกโวการภพ เพราะอรรถว่า ภพที่เคลื่อนไปด้วยรูปชั้นหนึ่ง หรือภพนั้นมีโวการหนึ่ง. เอกโวการภพนั้น ก็คืออสังขยาภพนั่นเอง.

ชื่อว่า จตุโวการภพ เพราะอรรถว่า ภพที่เคลื่อนไปด้วยรูปชั้น ๔ หรือภพนั้นมีโวการ ๔, จตุโวการภพนั้น ก็คืออรุภพนั่นเอง.

ชื่อว่า ปัญจโวการภพ เพราะอรรถว่า ภพที่เคลื่อนไปด้วยชั้น ๕ หรือภพนั้นมีโวการ ๕, ปัญจโวการภพนั้น เป็นกามภพด้วย เป็นเอกเทศแห่งรูปภพด้วย. ดิเกแห่งอดีตมีนัยดังกล่าวแล้วในหนหลังนั่นแล.

บทว่า ทิฏฐัง ได้แก่ รูปารมณที่มีสมุฏฐาน ๔.

บทว่า สุตัง ได้แก่ สัททารมณที่มีสมุฏฐาน ๒.

บทว่า มุตัง ได้แก่ คันธารมณ รสารมณ โสภัญญัพพารมณที่มีสมุฏฐาน ๔ ซึ่งบุคคลรู้แล้วพึงถือเอา.

ธรรมารมณที่พึงรู้ด้วยใจ ชื่อว่า วิญญาตัพพะ. ในธรรมทั้งหลายที่เห็นแล้ว พึงแล้ว ทราบแล้ว และพึงรู้แจ้งเหล่านั้น.

บทว่า วิสฐา วิตุตทา ความว่า แผ่ไปมาก.

บทว่า อปายโลเก ได้แก่ ชื่อว่า อบาย เพราะไม่มีความรุ่งเรือง กล่าวคือความเจริญ. ในอบายโลกนั้น.

บทว่า ขนฺธฺโลก ได้แก่ ชั้น ๕ มีรูปเป็นต้นนั่นแล ชื่อว่า โลก ด้วยอรรถว่าเป็นกอง.

บทว่า ธาตุโลก ได้แก่ ธาตุ ๑๘ มีจักขุธาตุเป็นต้นนั่นแล ชื่อว่า โลก ด้วยอรรถว่า วางเปล่า.

บทว่า **อายตนโลก** ได้แก่ **อายตนะ ๑๒** นั้นแล ชื่อว่า **โลก** ด้วยเหตุมีอายตนะเป็นต้น. ทั้งหมดชื่อว่า **โลก** ด้วยอรรถว่า **สลาย**. ตัณหาชื่อว่า **วิสัตติกา** เพราะอรรถว่า **แล่นไป ชานไป** ในโลกมีประการดังกล่าวแล้ว.

บทว่า **สโต** ความว่า ชื่อว่า **เป็นผู้มีสติ** เพราะอรรถว่า **ระลึก** ได้. ท่านกล่าวสติโดยเป็นบุคคล สติในบทนั้น มีความระลึกได้เป็น **ลักษณะ**. ชื่อว่า **สติ** เพราะอรรถว่า **เป็นเครื่องระลึกได้ของเหล่าสัตว์**. หรือระลึกได้เอง. หรือเพียงระลึกเท่านั้น. ก็สตินี้ นั้น มีการทำซ้ำ ๆ เป็น **ลักษณะ**, มีความไม่ลืมเป็น **รส**, มีการรักษาเป็น **ปัจจัยภูฐาน** หรือมีภาวะมุ่งอารมณ์เป็น **ปัจจัยภูฐาน**, มีความจำมั่นเป็น **ปทัชฐาน**, หรือมีสติ **ปทัชฐาน** มีกายเป็นต้นเป็น **ปทัชฐาน** พึงเห็นว่าเหมือนเสาระเนียด เพราะตั้งมั่นในอารมณ์. และเหมือนนายประตุ เพราะรักษาจักขุทวารเป็นต้น.

พระสารีบุตรเถระเมื่อแสดงฐานะความเป็นไปของสตินั้น กล่าวสติ-**ปทัชฐาน ๔** อย่าง โดยนัยเป็นต้นว่า เมื่อเจริญกายานุปัสสนาสติปัฏฐานในกาย ชื่อว่า **เป็นผู้มีสติ** ดังนี้.

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า **กาย** ได้แก่ **ในรูปกาย**. จริงอยู่ **รูป** กายท่านประสงค์เอาว่า **กาย** ด้วยอรรถว่า **หมู่แห่งอวัยวะน้อยใหญ่** มีผมเป็นต้น, และแห่งธรรมทั้งหลาย **ดุจหมู่ช้างหมู่รถเป็นต้น**. ด้วยอรรถว่า **หมู่จันใด**. ด้วยอรรถว่า **ประชุมแห่งสิ่งน่าเกลียด** ก็ฉนั้น. ชื่อว่า **กาย** เพราะอรรถว่า **เป็นที่ประชุมแห่งสิ่งน่าเกลียด** ซึ่งน่ารังเกียจอย่างยิ่ง ดังนี้ ก็มี.

ประเทศเป็นที่เกิดขึ้น ชื่อว่า อายะ. ในบทนั้นมีเนื้อความของคำ
ดังต่อไปนี้ :- ชื่อว่า อายะ เพราะอรรถว่า ประชุมกันในที่นั้น, อะไร
ประชุมกัน ? สิ่งน่าเกลียดมีผมเป็นต้นประชุมกัน. ชื่อว่า กาย เพราะอรรถ
ว่า เป็นที่ประชุมแห่งสิ่งน่าเกลียด ด้วยประการฉะนี้.

บทว่า กายานุปสุตนา ได้แก่ การพิจารณากาย. พึงทราบว่ามี
ท่านกล่าวว่า กาย ได้แล้ว ก็ยังกระทำศัพท์ว่า กาย ที่สอง ในบทว่า
กายานุปสุตนา ไว้อีก เพื่อแสดงการแยกขนสัญญาด้วยการกำหนด
โดยไม่ระคนกัน. เหตุนั้น ท่านจึงไม่แสดงว่า กาย เวทนานุปสุตนา
การพิจารณาเวทนาในกาย, หรือว่า กาย จิตตมมมานุปสุตนา
การพิจารณาจิตและธรรมในกาย. ที่แท้ท่านแสดงการกำหนดโดยไม่ระคน
กันด้วยการแสดงอาการพิจารณากาย ในวัตถุกล่าวคือกายว่า กายานุปสุตนา
เท่านั้น. อนึ่ง ไม่ใช่เป็นการพิจารณาธรรมอย่างหนึ่งที่พ้นจากอวัยวะน้อย
ใหญ่ในกาย. ทั้งไม่ใช่เป็นการพิจารณาสตรีและบุรุษที่พ้นจากอวัยวะที่ผม
และขนเป็นต้น.

ก็กายแม้ใดกล่าวคือหมู่แห่งมหาภูตรูปและอุปาทายรูป มีผมและขน
เป็นต้นในที่นี้ ในกายเมื่อนั้น พระสารีบุตรเถระเมื่อแสดงโดยประการต่าง ๆ
ของวัตถุกล่าวคือกาย, เป็นอันท่านแสดงการแยกขนสัญญาด้วยสามารถแห่ง
หมู่นั้นแล้ว ไม่ใช่เป็นการพิจารณาธรรมอย่างหนึ่ง ที่พ้นจากมหาภูตรูป
และอุปาทายรูป ที่แท้เป็นการพิจารณาหมู่อวัยวะน้อยใหญ่, คุณการพิจารณา
ของผู้พิจารณาเครื่องรถ เป็นการพิจารณาหมู่แห่งผมและขนเป็นต้น
คุณการพิจารณาของผู้พิจารณาเครื่องปรุงแต่งพระนคร เป็นการพิจารณาหมู่

แห่งมหาภูตรูปและอุปาทายรูปทีเดียวนั้น ดูการพิจารณาของผู้แยกคำตัน ไบ และกายของต้นกล้วย และดูของผู้แทงตลอดกำมือที่ว่างเปล่า. ก็ธรรมอะไร ๆ เป็นกายก็ตาม สตรีก็ตาม บุรุษก็ตาม หรืออย่างอื่นก็ตามที่พ้นจากหมู่ตามที่กล่าวแล้ว ย่อมไม่ปรากฏในที่นี้. แต่สัตว์ทั้งหลายย่อมกระทำซึ่งการยึดถืออย่างนั้น ๆ ในสิ่งสักว่าหมู่แห่งธรรมตามที่กล่าวแล้วนั้นแล.

ด้วยเหตุนี้ พระโบราณจารย์ทั้งหลายจึงกล่าวว่า :-

บุคคลย่อมเห็นสิ่งใด สิ่งนั้นชื่อว่าเห็นแล้วก็

หาไม่ สิ่งใดอันเขาเห็นแล้ว บุคคลชื่อว่าย่อมไม่เห็นสิ่ง

นั้น เมื่อไม่เห็นอยู่ ย่อมติด เมื่อติดก็หลงอยู่ ย่อมพ้นไป

ไม่ได้.

ก็เนื้อความแม้ในที่นี้ ฟังทราบด้วยอาทิศัพท์ที่กล่าวไว้ว่า เพื่อแสดงการแยกหมู่เป็นอาติดังนี้ และการพิจารณาภายในกายนี้ที่นั้นแล ไม่ใช่การพิจารณาธรรมอื่น. ท่านอธิบายไว้อย่างไร? ท่านอธิบายไว้ว่า :- การพิจารณาน้ำในพยับแดดแม้ไม่มีน้ำ ฉันทใด การพิจารณาว่าเป็นของเที่ยงเป็นสุข เป็นอิตตาและงาม ในกายนี้ซึ่งเป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา และไม่งามนั้นแล ฉันทนั้นหามิได้. ที่แท้การพิจารณาภายใน ก็คือการพิจารณาหมู่แห่งอาการที่เป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา และไม่งามนั่นเอง.

อีกอย่างหนึ่ง กายนี้ใดเกิดแต่สิ่งละเอียด มีลมหายใจออกลมหายใจเข้าเป็นต้น มีกระดูกเป็นที่สุดที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ในมหาสติปัฏฐาน โดยนัยเป็นต้นว่า ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ภิกษุในธรรมวินัยนี้ อยู่ป่าก็ตาม ฯลฯ เธอเป็นผู้มีสติหายใจออกอยู่ ดังนี้. และกายใดที่พระสารีบุตรเถระ

กล่าวไว้ในสติปัฏฐานกถา ในปฏิสัมภิทามรรค ขุททกนิกาย ว่าบุคคลบางคนในโลกนี้พิจารณากายคือดิน กายคือน้ำ กายคือไฟ กายคือลม กายคือผม กายคือขน กายคือผิวหนัง กายคือหนัง กายคือเนื้อ กายคือเลือด กายคือเอ็น กายคือกระดูก กายคือเยื่อในกระดูก โดยความเป็นของไม่เที่ยงดังนี้. พึงทราบเนื้อความของกายนั้นทั้งหมดแม้ว่าดังนี้ว่า เป็นการพิจารณากาย โดยการพิจารณาในกายนี้เท่านั้น.

อีกอย่างหนึ่ง พึงทราบเนื้อความอย่างนี้ว่า การพิจารณากายกล่าวคือหมู่แห่งผมเป็นต้นในกาย โดยการพิจารณาหมู่แห่งธรรมต่าง ๆ มีผม และขนเป็นต้นนั้น ๆ แหละ ไม่พิจารณาอะไร ๆ ที่จะพึงยึดถือในกายอย่างนี้ว่าเรา หรือว่าของเรา. อนึ่งพึงทราบเนื้อความแม้ว่าดังนี้ว่า การพิจารณาภายในกาย แม้โดยการพิจารณากายกล่าวคือหมู่แห่งอาการมีอนิจลักษณะเป็นต้นทั้งหมดทีเดียว ซึ่งมีนัยอันมาแล้วในปฏิสัมภิทามรรคตามลำดับเป็นต้นว่า ย่อมพิจารณาในกายนี้โดยความเป็นของไม่เที่ยง ไม่พิจารณาโดยความเป็นของเที่ยง ดังนี้ ก็เนื้อความนี้ ทัวไปแก่สติปัฏฐานทั้ง ๔.

บทว่า สติปัฏฐาน ได้แก่สติปัฏฐาน ๓ อย่าง คือสติโคจร ๑ ความที่พระศาสดาเป็นผู้ประพฤติล่วงความยินดีในร้ายในหมู่พระสาวกผู้ปฏิบัติ ๓ อย่าง ๑ ตัวสติ ๑. ก็อารมณ์ของสติ เรียก สติปัฏฐาน. ในข้อความเป็นต้นว่า คุณก่อนนิกขุทั้งหลาย เราจักแสดงความเกิดและความดับแห่งสติปัฏฐาน ๔ พวกเราจงฟังข้อนี้ จงใส่ใจให้ดี ฯลฯ คุณก่อนนิกขุทั้งหลาย กายเกิดอย่างไร, กายเกิดเพราะอาหารเกิด ดังนี้. แม้ในข้อ

ความเป็นต้นว่า การตั้งขึ้น ก็กาย ไม่ใช่สติ, สติเป็นทั้งการตั้งขึ้น เป็นทั้งสติ ดังนั้นก็เหมือนกัน ข้อนั้นมีเนื้อความดังนี้ ชื่อว่าปฏิฐาน เพราะอรรถว่า เป็นที่ตั้ง. อะไรตั้ง? สติตั้ง ที่ตั้งแห่งสติ ชื่อว่า สติปฏิฐาน.

อีกอย่างหนึ่ง ที่ตั้งคือเริ่มตั้ง. ที่ตั้งแห่งสติ ชื่อว่า สติปฏิฐาน คือที่ตั้งแห่งข้างที่ตั้งแห่งมาเป็นต้น. เพราะความที่แห่งพระศาสดาเป็นผู้ ประพฤติล่วงความยินดีในหมู่พระสาวกผู้ปฏิบัติ ๓ อย่าง ท่านจึง กล่าวว่าสติปฏิฐาน ในที่นี้ว่าพระศาสดาผู้ริยะเสพธรรมใด ธรรมนั้น คือสติปฏิฐาน ๓ ก็เมื่อเสพธรรมนั้นอยู่จึงควรเพื่อจะตามสอนหมู่ศิษย์ดังนี้.

ข้อนั้นมีเนื้อความดังต่อไปนี้ :- ชื่อว่าปฏิฐาน เพราะพึงให้ตั้ง ความว่า พึงให้เป็นไป อะไรตั้ง? สติตั้ง, ที่ตั้งแห่งสติชื่อว่า สติปฏิฐาน. ก็และสตินั้นแลท่านเรียกว่า สติปฏิฐาน. ในข้อความเป็นต้นว่า สติปฏิฐาน ๔ ที่บุคคลเจริญแล้วทำให้มากแล้วยอมยังโพชฌงค์ ๗ ให้บริบูรณ์ ดังนี้.

ข้อนั้นมีเนื้อความดังต่อไปนี้ :- ชื่อว่า ปฏิฐาน เพราะอรรถว่า ตั้งอยู่. ความว่า ตั้งมั่น คือ เล่นติดต่อกันเป็นไป. สตินั้นแหละชื่อว่า สติปฏิฐาน อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่าสติ ด้วยอรรถว่าระลึกได้. ชื่อว่า ปฏิฐาน ด้วยอรรถว่า ตั้งไว้มั่น. สตินั้นด้วย ตั้งไว้มั่นด้วย เหตุนี้ จึงชื่อว่า สติปฏิฐาน ด้วยประการฉะนี้. ในที่นี้ท่านประสงค์ความข้อนี้ คือสติปฏิฐานนั้น.

บทว่า ภาวนุโต ได้แก่ เจริญอยู่. ก็ในที่นี้คำใดอันท่านกล่าว

แล้วว่า สติปัญญา เพราะความที่พระศาสดาประพจน์ลวงความยินดี ยินร้ายในเหล่าสาวกผู้ปฏิบัติโดยส่วนสาม, คำนั้นพึงถือเอาตามสูตรนี้ สมจริงดังที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า พระศาสดาผู้ริยะเสพธรรมใด ธรรมนั้นคือสติปัญญา ๓ ก็เมื่อเสพธรรมนั้นอยู่จึงควรเพื่อจะตามสอนหมู่ ศิษย์ดังนี้ ก็คำนี้ท่านได้กล่าวไว้แล้วด้วยประการฉะนั้นและที่ท่านกล่าวคำนี้ เพราะอาศัยอะไร? เพราะอาศัยคำนี้ว่า :-

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ศาสดาในศาสนานี้แสดงธรรมแก่สาวกทั้งหลาย เป็นผู้อนุเคราะห์แสวงประโยชน์แก่กุล. อาศัยความอนุเคราะห์แสดง ธรรมแก่สาวกทั้งหลายว่า นี้เพื่อประโยชน์แก่กุลของพวกเธอ, นี้เพื่อ ความสุขของพวกเธอดังนี้. เหล่าสาวกของศาสดานั้น ไม่ปรารถนาฟัง, ไม่เงี่ยโสตสดับ, ไม่ตั้งใจจะรู้ และหลีกไปเสียจากคำสอนของศาสดา. ดูก่อน ภิกษุทั้งหลายในเรื่องนั้น ตถาคตจะยินร้ายก็หามิได้. จะเสวยความยินดี ยินร้าย ก็หามิได้. ไม่หุบชิตมีสติสัมปชัญญะอยู่ ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย นี้เป็นสติ ปัญญาข้อที่ ๑.

ฯลฯ ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ข้ออื่นยังมีอีก พระศาสดา ฯลฯ นี้ เพื่อความสุขของพวกเธอดังนี้. สาวกบางพวกของศาสดานั้น ไม่ปรารถนา ฟัง ฯลฯ สาวกบางพวกปรารถนาฟัง ฯลฯ และไม่หลีกไปเสียจากคำ สอนของศาสดา. ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ในเรื่องนั้น ตถาคตจะยินร้ายก็หา มิได้, จะเสวยความยินดีก็หามิได้, จะยินดีก็หามิได้, จะเสวยความยินดี ก็หามิได้, สละวางเสียซึ่งความยินดีและความยินดีทั้งสองอย่าง, เป็นผู้

วางเฉยมีสติสัมปชัญญะอยู่. คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย นี่เป็นสติปัฏฐานข้อที่ ๒.

ฯลฯ ข้ออื่นยังมีอีก ฯลฯ นี้เพื่อความสุขของพวกเธอดังนี้. สาวกทั้งหลายของศาสดานั้น ปรารถนาจะฟัง ฯลฯ ไม่หวั่นไหวไปเสียจากคำสอนของศาสดา. คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย ในเรื่องนั้น ตถาคตย่อมยินดี, และเสวยความยินดี ทั้งไม่ชูปชิตมีสติสัมปชัญญะอยู่ คู่ก่อนภิกษุทั้งหลายนี้เป็นสติปัฏฐานข้อที่ ๑.

ความไม่ชูปชิตเพราะความยินดีร้ายและความยินดีทั้งหลาย และความล่งพันความยินดีร้ายและความยินดีทั้งสองนั้นเพราะมีสติตั้งมั่นเป็นนิจอย่างนี้ท่านกล่าวว่า**สติปัฏฐาน** ด้วยประการฉะนี้.

ไฉนว่า ความเป็นผู้มีสติตั้งมั่นเป็นนิจ มีแก่พระพุทธเจ้าทั้งหลายเท่านั้น มิได้มีแก่พระปัจเจกพุทธเจ้าเป็นต้น แล.

ก็ในการเจริญเวทนานุปัสสนาสติปัฏฐานในเวทนาทั้งหลายเป็นต้น. ฟังทราบว่าต้องประกอบคำว่าเวทนาเป็นต้น เข้ากับคำว่า **อนุปัสสนา** ตามที่ควรประกอบโดยนัยที่ กล่าวแล้วในกายานุปัสสนานั้นแล. เนื้อความแม้นี้ก็เป็นเนื้อความทั่วไป, คือ การพิจารณาเวทนาอย่างหนึ่ง ๆ ในเวทนาหลายประเภท มีสุขเวทนาเป็นต้น. โดยความเป็นของไม่เที่ยงเป็นต้นเป็นอย่าง ๆ.

การพิจารณาจิตอย่างหนึ่ง ๆ ในจิต ๑๖ ประเภท มีสราคะจิตเป็นต้น. โดยความเป็นของไม่เที่ยงเป็นต้นเป็นอย่าง ๆ.

การพิจารณาธรรมอย่างหนึ่ง ๆ ในธรรมที่เป็นไปในภูมิสามที่เหลือ นอกจากกายเวทนาและจิต. โดยความเป็นของไม่เที่ยงเป็นดับเป็นอย่างไร ๆ การพิจารณาธรรมมีนิรันดรเป็นต้น โดยนัยที่กล่าวแล้วในสติปัฏฐานสูตร. และในที่นี้.

เอกวณะในบทว่า กาย เพราะสรีระเป็นหนึ่ง.

เอกวณะในบทว่า จิตเต เพราะจิตเป็นหนึ่ง.

พึงทราบว่าท่านทำด้วยชาติศัพท์ เพราะมีสภาวะไม่แตกต่างกัน.

อนึ่ง พึงทราบการพิจารณาเหมือนอย่างเวทนาเป็นต้นที่พึงพิจารณาว่า การพิจารณาเวทนาในเวทนาทั้งหลาย, การพิจารณาจิตในจิต, การพิจารณาธรรมในธรรมทั้งหลาย ก็เวทนาพึงพิจารณาอย่างไร ?

พึงพิจารณาสุขเวทนาโดยความเป็นทุกข์ก่อน.

พึงพิจารณาทุกขเวทนาโดยความเป็นดังลูกศร.

พึงพิจารณาทุกขมสุขเวทนา โดยความเป็นของไม่เที่ยง เหมือนอย่างที่ท่านกล่าวไว้ว่า :-

ภิกษุใดได้เห็นสุขโดยความเป็นทุกข์ ได้เห็นทุกข์

โดยความเป็นดังลูกศร. ได้เห็นทุกขมสุขซึ่งมีอยู่นั้น

โดยความเป็นของไม่เที่ยง. ภิกษุนั้นแลเป็นผู้เห็นชอบ.

ย่อมกำหนดรู้เวทนาทั้งหลายได้.

อนึ่ง เวทนาเหล่านั้นทั้งหมดนั้นเทียว พึงพิจารณาแม้โดยความเป็นทุกข์. สมจริงดังพระดำรัสที่ตรัสไว้ว่า :- เรากล่าวเวทนาอย่างใดอย่างหนึ่งทั้งหมดนั้นว่าเป็นทุกข์ พึงพิจารณาสุขเวทนา แม้โดยความเป็นทุกข์.

เหมือนอย่างที่ตรัสไว้ว่า สุขเวทนา เป็นสุขเพราะดำรงอยู่. เป็นทุกข์ เพราะแปรปรวนไป. ทุกขเวทนา เป็นทุกข์เพราะดำรงอยู่. เป็นสุข เพราะแปรปรวนไป. อทุกขมสุขเวทนา เป็นสุขเพราะรู้. เป็นทุกข์ เพราะไม่รู้.

อีกอย่างหนึ่ง พึงพิจารณาด้วยสามารถแห่งการพิจารณาสัตว์โดย ความเป็นอนิจจังเป็นต้น แม้ในจิตและธรรมทั้งหลาย. พึงพิจารณาจิต ก่อน ด้วยสามารถแห่งการพิจารณาสัตว์โดยความเป็นอนิจจังเป็นต้น ซึ่ง มีความแตกต่างกันโดยอารมณ์, อริบตี, สหชาติ, ภูมิ, กรรม, และ กิริยาเป็นต้นแห่งจิต ๑๖ ประเภท มีสราจิตเป็นต้น. พึงพิจารณาธรรม ทั้งหลายด้วยสามารถแห่งสุญญตธรรมของผู้ที่เป็นไปกับด้วยลักษณะและมี สามัญญลักษณะ และแห่งการพิจารณาสัตว์โดยความเป็นอนิจจังเป็นต้น ที่มีอยู่และไม่มีอยู่เป็นต้น.

สติปฏิฐาน ๔ เหล่านี้ย่อมได้ในจิตต่าง ๆ ในส่วนเบื้องต้น. ด้วยว่า บุคคลย่อมกำหนดกายด้วยจิตดวงหนึ่ง, กำหนดเวทนาทั้งหลายด้วยจิตอีก ดวงหนึ่ง. กำหนดจิตด้วยจิตอีกดวงหนึ่ง, กำหนดธรรมทั้งหลายด้วยจิต อีกดวงหนึ่ง. แต่ในขณะที่แห่งโลกุตตรมรรค ย่อมได้ในจิตดวงเดียวเท่านั้น.

ดังนั้น สติที่สัมปยุตด้วยวิปัสสนาของผู้ที่กำหนดกายมาแต่ต้น จึง ชื่อว่า **กายานุปัสสนา**, บุคคลผู้ประกอบด้วยสตินั้น ชื่อว่า **กายานุปัสสี**.

สติ ที่สัมปยุตด้วยมรรคในขณะที่แห่งมรรคของผู้ที่ขวนขวายเจริญ วิปัสสนาบรรลุมรรคแล้ว ชื่อว่า **กายานุปัสสนา**, บุคคลผู้ประกอบด้วย สติ นั้น ชื่อว่า **กายานุปัสสี**.

สติ ที่สัมปยุตด้วยวิปัสสนา ของผู้ที่กำหนดเวทนา กำหนดจิต กำหนดธรรมทั้งหลายมาแล้ว ชื่อว่า **ธรรมานุปัสสนา**, บุคคลผู้ประกอบด้วย สติ นั้น ชื่อว่า **ธรรมานุปัสสี**.

สติ ที่สัมปยุตด้วยมรรคในมรรคขณะ ของผู้ที่ชวนขวยเจริญ วิปัสสนาบรรลุมรรคแล้ว ชื่อว่า **ธรรมานุปัสสนา**, บุคคลผู้ประกอบด้วย สติ นั้น ชื่อว่า **ธรรมานุปัสสี**. เทศนาเป็นบุคคลาธิษฐานเท่านั้น ก่อน.

สติ กำหนดกาย ละสุขสัญญาวิปลาส ย่อมสำเร็จได้ด้วยมรรค ดังนั้นจึงชื่อว่า **กายานุปัสสนา**.

สติ กำหนดเวทนา ละสุขสัญญาวิปลาส ย่อมสำเร็จได้ด้วยมรรค ดังนั้น จึงชื่อว่า **เวทนานุปัสสนา**.

สติ กำหนดจิต ละนิจสัญญาวิปลาส ย่อมสำเร็จได้ด้วยมรรค ดังนั้น จึงชื่อว่า **จิตตานุปัสสนา**.

สติ กำหนดธรรม ละอัคตสัญญาวิปลาส ย่อมสำเร็จได้ด้วยมรรค ดังนั้น จึงชื่อว่า **ธรรมมานุปัสสนา**.

สติที่สัมปยุตด้วยมรรคอย่างเดียวนั้นแล ย่อมได้ชื่อ ๔ อย่าง ด้วย อรรถว่ายังกิจ ๔ ให้สำเร็จ. เพราะเหตุนี้ท่านจึงกล่าวว่า ในขณะแห่ง โลกุตตรมรรค สติปฏิฐาน ๔ ย่อมได้ในจิตดวงเดียวนั้นเอง. ท่านกล่าว จตุกกะ ๓ อื่น ๆ ด้วยสามารถอุปการะ. ไม่เสื่อม และคุณ อีก.

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า **อสติปริวชุนาย** ความว่า ไม่มี สติ ชื่อว่า **อสติ**. อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า **อสติ** เพราะอรรถว่า สติไม่

มีในผู้นี้. คำว่า อสติ นี้ เป็นชื่อของสติที่ลืมแล้ว. บทว่า ปริวชุนาย
ได้แก่ เพราะการเว้นโดยรอบ. สติย่อมเกิดขึ้นเพราะการเว้นบุคคลผู้มีสติ
อันลืมแล้วเช่นกาวางก้อนข้าว, เพราะคบบุคคลผู้มีสติตั้งมั่น, และเพราะ
ความเป็นผู้มีจิตนุ่มไป โน้มไป เจื่อมไป เพื่อให้สติตั้งขึ้นพร้อมในการ
ยืนและการนั่งเป็นต้น.

บทว่า สติกรณียานัม ชมฺมานัม ได้แก่ ธรรมทั้งหลายที่ควรทำ
ด้วยสติ.

บทว่า กตตุตา ได้แก่ เพราะความเป็นผู้กระทำ อธิบายว่า เพราะ
ความเป็นผู้กระทำ คือเจริณมรรค ๔.

บทว่า สติปฏิปกฺขานัม ชมฺมานัม หตตุตา ได้แก่ เพราะความ
เป็นผู้ทำให้กามฉันทะเป็นต้นพินาศ.

บทว่า สตินิมิตฺตานัม ชมฺมานัม อปมฺภูจตุตา ได้แก่ เพราะ
ความเป็นผู้ไม่เสียอารมณ์ทางกายเป็นต้น ที่เป็นเหตุแห่งสติ.

บทว่า สติยา สมฺนุหนาคตตุตา ได้แก่ เพราะความเป็นผู้มา คือ
ไม่เสื่อมจากธรรมทั้งหลายด้วยสติ.

บทว่า วสิตตุตา ได้แก่ ถึงความชำนาญ.

บทว่า ปาคฺคณฺณตตาย ได้แก่ เพราะความคล่องแคล่ว.

บทว่า อปฺจฺจโรโรหนตตาย ได้แก่ เพราะความไม่หวนกลับ คือ
เพราะความไม่ถอยหลังกลับ.

บทว่า สตตุตา ได้แก่ เพราะมีอยู่โดยสภาวะ.

บทว่า สนฺตตุตา ได้แก่ เพราะมีสภาวะดับ.

บทว่า สมิติตตฺตา ได้แก่ เพราะความเป็นผู้ระงับกิเลสทั้งหลายได้.

บทว่า สนฺตฺตมฺมสมฺนฺนาคตฺตฺตา ได้แก่ เพราะเป็นผู้ไม่เสื่อม
จากธรรมของสัตว์บุรุษ. พุทธานุสสติเป็นต้น มีนัยดังกล่าวแล้วในหนหลัง
นั้นแล.

ชื่อว่า สติ ด้วยสามารถระลึกได้, นี้เป็นบทแสดงสภาวะของสติ.

ชื่อว่า อนุสสติ ด้วยสามารถระลึกถึง โดยระลึกบ่อย ๆ.

ชื่อว่า ปฏิสฺสฺติ ด้วยสามารถระลึกเฉพาะ. โดยระลึกราวกะมุง
หน้าไป. หรือบทนี้เป็นเพียงท่านขยายด้วยอุปสรรค. อาการที่ระลึก
ชื่อว่า สรณฺตา.

ก็เพราะบทว่า สรณฺตา เป็นชื่อของแม่สรณะ ๓ ฉะนั้น ท่านจึง
ใช้ศัพท์สติอีก เพื่อกันสรณะ ๓ นั้น. ก็เนื้อความในบทนี้มีดังนี้ว่า ความ
ระลึกได้ กล่าวคือสติ.

ชื่อว่า ธารณฺตา เพราะความทรงจำการเล่าเรียนพระสูตร.

ความไม่เลือนลอยชื่อว่า อปีลาปนฺตา โดยอรรถว่าหยั่งลง กล่าว
คือ เข้าไปโดยลำดับ. เหมือนอย่างว่า กระโหลกน้ำเต้าเป็นต้นย่อมลอยไป
ไม่เข้าไปโดยลำดับ ฉนฺใด, สตินี้ไม่เหมือนฉนนั้น เมื่ออารมณ์มีอยู่ ย่อม
เข้าสู่อารมณ์โดยลำดับ, ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า ความไม่เลือนลอย.

ชื่อว่า อปฺมุสฺสฺสนฺตา เพราะความไม่ลืมเรื่องที่ทำไว้นานและคำที่
พูดไว้นาน.

ชื่อว่า อินฺทริยฺะ เพราะอรรถว่า ให้กระทำอรรถว่าเป็นใหญ่ ใน
ลักษณะที่บารุง. อินฺทริยฺ์ กล่าวคือสติ ชื่อว่า สตินฺทริยฺ์.

ชื่อว่า สติพละ เพราะอรรถว่า ไม่หวั่นไหวในความประมาท.

ชื่อว่า สัมมาสติ เพราะอรรถว่า สติแน่นอน, สตินำให้พ้นทุกข์
สติเป็นกุศล.

ชื่อว่า โภชณังคะ เพราะอรรถว่า เป็นองค์แห่งการตรัสรู้.

โภชณงค์ที่เขาสรรเสริญและดี ชื่อว่า สัมโภชณงค์. สัมโภชณงค์คือสติ

ชื่อว่า สติสัมโภชณงค์.

บทว่า เอกายนมกุโธ ได้แก่ ทางเอก. ฟังเห็นเนื้อความอย่างนี้
ว่า ทางนี้ไม่ใช่ทางสองแพร่ง.

อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า เอกายนะ เพราะอรรถว่า ฟังไปคนเดียว.

บทว่า เอกเณ ความว่า ฟังละความคลุกคลีด้วยหมู่ ไปคือดำเนิน
ไปด้วยความสงบซึ่งมีอรรถว่าวิเวก.

อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า อยนะ เพราะอรรถว่า เป็นเครื่องไปของ
เหล่าสัตว์. อธิบายว่า เหล่าสัตว์จากสังสารวัฏไปสู่พระนิพพาน.

ทางไปของบุคคลเอก ชื่อว่า เอกายนะ.

บทว่า เอกสุส ของบุคคลเอก ได้แก่ คนประเสริฐที่สุด. ก็
พระผู้มีพระภาคเจ้าเป็นผู้ประเสริฐที่สุดของสัตว์ทั้งปวง. ฉะนั้นท่านจึง
กล่าวว่า ของพระผู้มีพระภาคเจ้า. ความจริง แม้สัตว์อื่น ๆ ก็ไปโดยทางนั้น
โดยแท้, ถึงอย่างนั้น ทางนั้นก็เป็นที่ของพระผู้มีพระภาคเจ้าอยู่นั่นเอง
เพราะพระองค์ทรงให้เกิดขึ้น. เหมือนอย่างทีกล่าวไว้ว่า คุณก่อนพราหมณ์
ก็พระผู้มีพระภาคเจ้านั้น ทรงยังทางที่ยังไม่เกิด ให้เกิดขึ้น ดังนี้ เป็นต้น.

อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า อยนะ เพราะอรรถว่า ไป. อธิบายว่า ไป

คือเป็นไป. ทางไปในที่เดียว ชื่อว่า เอกายนะ ท่านอธิบายไว้ว่า เป็น
ไปในธรรมวินัยนี้เท่านั้น มิใช่ที่อื่น. เหมือนอย่างที่ตรัสไว้ว่า คุณก่อน
สุภัททะ ทางที่ประกอบด้วยองค์ ๘ อันประเสริฐ ย่อมได้ในธรรมวินัย
นี้แล ดังนี้. นี่เป็นความต่างกันแห่งเทศนาเท่านั้น แต่เนื้อความก็อย่าง
เดียวกัน.

อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า เอกายนะ เพราะอรรถว่า ไปสู่ที่เดียว.
ท่านอธิบายไว้ว่า ในเบื้องต้นแม้เป็นไปโดยนัยภวาทาหวัชชิต่าง ๆ ใน
ภายหลังก็ไปสู่พระนิพพานแห่งเดียวทั้งนั้น ดังนี้. เหมือนอย่างที่ท่านท้าว
สหัมบดีพรหมได้กราบทูลแด่พระพุทธเจ้าไว้ว่า :-

พระพุทธเจ้า พระผู้ทรงเห็นพระนิพพาน ที่สุด
แห่งความเกิดและความดับจึงตรัสรู้ (สติปัญญาน) มรรค
คือทางดำเนินทางเดียว ทรงอนุเคราะห์ด้วยประโยชน์เกื้อ
กูล. พระพุทธเจ้าทั้งหลายก็ดี พระปัจเจกพุทธเจ้าทั้งหลาย
ก็ดี และพระอรหันต์ทั้งหลายก็ดี ในกาลก่อนทุกพระองค์
ท่านได้ปฏิบัติทางสติปัญญานนี้. แล้วเป็นผู้บริสุทธและ
บรรลुพระนิพพาน ซึ่งเป็นที่สิ้นสุดแห่งทุกข์ทั้งปวง. ใน
กาลอนาคตเช่นกัน มหาบุรุษทั้งหลายทุกท่าน จักดำเนิน
ตามทางสติปัญญานนี้ แล้วจักข้ามโอฆสงสารบรรลुพระ-
นิพพานในโลกปัจจุบันนี้ก็เช่นกัน. พระโคตมพุทธเจ้าและ
พระสาวกทั้งหลายของพระองค์ ทำตนเองให้บริสุทธิ์จาก
กิเลสทั้งหลาย และข้ามโอฆสงสารบรรลुพระนิพพานโดย

ดำเนินทางสติปัญญานี้.

บทว่า มคฺโค ได้แก่ ชื่อว่า มรรคด้วยอรรถว่าอย่างไร? ด้วยอรรถว่า ไปสู่พระนิพพาน. และด้วยอรรถว่า อันผู้ต้องการพระนิพพานพึงแสวงหา.

บทว่า อุเปโต ความว่า ไปใกล้. บทว่า สมุเปโต ความว่า ไปใกล้กว่านั้น, อธิบายว่า ไม่เสื่อมจากสติ ทั้งสองบท.

บทว่า อุปคโต ความว่า เข้าไปตั้งอยู่ บทว่า สมุปคโต ความว่า ประกอบพร้อมตั้งอยู่ บาลีว่า อุปาคโต สมุปาคโต ดังนี้ก็มี ความว่า มาใกล้สติ ทั้งสองบท.

บทว่า อุปปนฺโน ได้แก่ เข้าถึงแล้ว. บทว่า สมุปปนฺโน ได้แก่ สมบูรณ์แล้ว. บทว่า สมฺนฺนาคโต ได้แก่ ไม่ขาดตกบกพร่อง.

ท่านกล่าวถึงความเป็นไปด้วยบท ๒ บทว่า อุเปโต สมุเปโต. กล่าวถึงปฏิเวธด้วยบท ๒ บทว่า อุปคโต สมุปคโต. กล่าวถึงการได้เฉพาะ ด้วยบท ๓ บทว่า อุปปนฺโน สมุปปนฺโน สมฺนฺนาคโต อาจารย์พวกหนึ่งพรรณนาอย่างนี้ ด้วยประการฉะนี้.

บทว่า โลเก เวสา วิสตุติกา ความว่า ตัณหานี้ใดที่ได้กล่าวแล้วโดยประการไม่น้อย ตัณหานั้นชื่อว่าวิสตุติกา. ย่อมเป็นไปในขันธโลกนั้นแล ไม่เว้นจากขันธทั้งหลาย. บทว่า โลเก เวตฺ วิสตุติกิ ความว่า ตัณหากล่าวคือที่ชื่อว่าวิสตุติกานั้น ซึ่งเป็นไปในขันธโลกนั้นแล.

ผู้มีสติ เว้นขาดกามทั้งหลายได้ ชื่อว่า ข้าม. ละกิเลสทั้งหลายได้ ตัดเหตุที่ตั้งของกิเลสเหล่านั้นได้ ชื่อว่า ข้ามพ้น. ก้าวล่วงสังสารวัฏได้

ชื่อว่า ก้าวล่วง. ทำปฏิสนธิให้ไม่สมควรจะเกิดขึ้น ชื่อว่า ล่วงเลย.

อีกอย่างหนึ่ง ข้ำม ข้ำมขึ้น ด้วยกายานุปัตสนา. ข้ำมพัน ด้วยเวทนานุปัตสนา. ก้าวล่วง ด้วยจิตตานุปัตสนา. ล่วงเลยจากทุกอย่าง ด้วยธรรมานุปัตสนา.

อีกอย่างหนึ่ง ข้ำม ด้วยศีล. ข้ำมขึ้นด้วยสมาธิ. ข้ำมพัน ด้วยวิปัตสนา. ก้าวล่วงด้วยมรรค. ล่วงเลยด้วยผล. พึงประกอบความโดยนัยมีอาทิอย่างนี้ ด้วยประการฉะนี้.

คาถาที่ ๔ มีเนื้อความย่อดังต่อไปนี้ :- ผู้ใดขอมปรารถนาไร่นาข้าว สาลีเป็นต้นก็ตาม, ที่ดินที่มีเรือนเป็นต้นก็ตาม, เงินกล่าวคือกหาปณะก็ตาม, โคและม้าชนิดต่าง ๆ ก็ตาม ทาสที่เกิดภายในเป็นต้นก็ตาม, กรรมกรรับจ้างเป็นต้นก็ตาม, เหล่าหญิงที่ร้องเรียกกันว่าหญิงก็ตาม, พวกพ้องโดยเป็นญาติเป็นต้นก็ตาม, หรือกามอื่น ๆ เป็นอันมากมีรูปที่น่าพอใจเป็นต้น.

บทว่า สาลีเขตต์ ได้แก่ ที่เป็นกิ่งอกงามแห่งข้าวสาลี. แม้ในนาข้าวข้าวเป็นต้นกันชนี้แหละ.

บทว่า วิหิ ได้แก่ ข้าวข้าวที่เหลือลง.

ชื่อว่า มุคคะ- ถั่วราชมรส เพราะอรรถว่า ระคนกัน.

บทว่า ฆรรพตุฏฐ์ ได้แก่ภูมิภาคที่จัดทำไว้สำหรับสร้างเรือน. แม้ในที่แจ้งเป็นต้นกันชนี้แหละ.

บทว่า โภฏุจโก ได้แก่ ชุ่มประตูปเป็นต้น. บทว่า ปุเร ได้แก่ หน้าเรือน. บทว่า ปจฺจนา ได้แก่ หลังเรือน.

ชื่อว่า อาราม เพราะอรรถว่า เป็นที่มายินดี. คือทำใจให้ยินดีได้, ความว่า ยินดีด้วยดอกบ้าง, ด้วยผลบ้าง, ด้วยร่มเงาบ้าง, ด้วยทัศนะบ้าง.

บทว่า ปสูกาทยो ได้แก่ เกะเป็นต้น. บทว่า อนุโตชาตโก ได้แก่เกิดในท้องของทาสีภายในเรือน. บทว่า ธนุกีโต ได้แก่ ชื่อด้วยทรัพย์เปลี่ยนเจ้าของยึดถือไว้. บทว่า สามิ वा ได้แก่ เอง ก็ตาม

บทว่า ทาสวियิ ได้แก่ ความเป็นแห่งทาส ชื่อว่าทาสัพพะ- ความเป็นแห่งทาสนั้น. บทว่า อุเปติ ได้แก่ เข้าถึง. บทว่า อกามโก वा ได้แก่ ผู้ถูกนำมาเป็นเชลยด้วยความไม่ชอบใจของตนเพื่อจะแสดงทาส ทั้ง ๔ เหล่านั้นอีก. ท่านจึงกล่าวว่า อามาย ทาสาปี ภวนุติ เทก คนบางพวกเป็นทาสโดยกำเนิดบ้าง ดังนี้.

บทว่า อามาย ทาสา ได้แก่ ทาสที่เกิดภายใน. ทาสเหล่านั้น แหละท่านกล่าวไว้แม้ในที่นี้ว่า ทาสในท่อนเกิดแต่หญิงรับใช้ยังเนื้ออ้วนทั้งหลาย ดังนี้. บทว่า ธเนน กิตา ได้แก่ ทาสที่เขาซื้อมาด้วยทรัพย์ บทว่า สามมฺจฺจ เอเก ได้แก่ เป็นทาสเอง. บทว่า ภยาปฺนฺนฺญา ได้แก่ ทอดตัวยอมเป็นทาสเพราะกลัว.

บทว่า ภตกา ได้แก่ พวกเลี้ยงชีพด้วยรับจ้าง. ชื่อว่า กรรม- กร เพราะอรรถว่า ทำงานมีกสิกรรมเป็นต้น. บทว่า อุปฺชีวินิ ได้แก่ ชื่อว่าพวกอยู่อาศัย เพราะอรรถว่า เข้าไปหาด้วยกิจมีการปรึกษาหารือเป็นต้นแล้วขออยู่อาศัย.

บทว่า อิตฺธิ ได้แก่ ชื่อว่าหญิง. เพราะอรรถว่า เป็นที่ตั้งครรภ์ บทว่า ปรีคฺคฺโห ได้แก่ มีสามี.

พวกพ้องทางมารดาบิดา ชื่อว่า พวกพ้องโดยเป็นญาติ. พวกพ้อง
ร่วมโคตร ชื่อว่า พวกพ้องโดยโคตร. ผู้เริ่มมนต์ในสำนักอาจารย์
เดียวกัน หรือมนต์อย่างเดียวกัน ชื่อว่า พวกพ้องโดยการเรียนรู้มนต์
ผู้เรียนศิลปะจนเป็นต้นร่วมกัน ชื่อว่า พวกพ้องโดยการเรียนรู้ศิลปะ.
ปาฐะในบางคัมภีร์ปรากฏว่า แม้พวกพ้องโดยความเป็นมิตร ก็ชื่อว่า
พวกพ้อง.

บทว่า ภิษุณฺติ ได้แก่ ปรารณาด้วยกิเลสคาม. บทว่า อนุภิษุณฺติ
ได้แก่ ปรารณาเนื่อง ๆ. คือปรารณาน้อย ๆ บทว่า ปลิภิษุณฺติ ได้แก่
ปรารณาโดยรอบ. บทว่า ปลิพหุณฺติ ได้แก่ ปรารณาโดยพิเศษ.

อาจารย์พวกหนึ่งพรรณนาไว้อย่างนี้ว่า ปรารณา, ตามปรารณา,
ด้วยสามารถการถือโดยนิमित. ด้วยความเป็นของโอฬาร. ปรารณาทั่วไป.
คิดพัน, ด้วยสามารถการถือโดยอนุพยัญชนะ.

คาถาที่ ๕ มีเนื้อความย่อดังต่อไปนี้ :- กิเลสทั้งหลายย่อมครอบงำ,
บังคับ, ย่ำยีซึ่งบุคคลนั้น เพราะไม่มีกำลัง, หรือกิเลสที่ไม่มีกำลังย่อม
ครอบงำบุคคลนั้นผู้ไม่มีกำลัง เพราะเว้นจากกำลังคือศรัทธาเป็นต้น.
อธิบายว่า ย่อมครอบงำได้ เพราะไม่มีกำลัง. ครั้งนั้นอันตรายที่ปรากฏมี
ราชสีห์เป็นต้น, และอันตรายที่ไม่ปรากฏมีกายทุจริตเป็นต้น ย่อมครอบ
งำบุคคลนั้น ผู้ปรารณากาม, รักษากาม, และแสวงหากาม, แต่นั้น
ทุกซ์มีความเกิดเป็นต้นย่อมไปตามบุคคลนั้นผู้ที่อันตรายไม่ปรากฏครอบงำ
แล้ว, คุจนน้ำไหลเข้าเรือรั่วฉะนั้น.

บทว่า อพฺลา ความว่า กำลังของกิเลสเหล่านั้นไม่มี เหตุฉะนั้น
กิเลสเหล่านั้นจึงชื่อว่าไม่มีกำลัง. คือเว้นจากกำลัง. บทว่า ทพฺพฺลา

ได้แก่ประกอบความเฉื่อยชา คือเว้นกิจที่จะพึงทำด้วยกำลัง. บทว่า **อุปุปลา** ความว่ากำลังของกิเลสเหล่านั้นน้อย คือชนิดน้อย เหตุนี้ กิเลสเหล่านั้น จึงชื่อว่ามีกำลังน้อย คือไม่สามารถจะประกอบกรรมได้.

บทว่า **อุปุปถามกา** ความว่า เร็วแรง, ความพยายาม, ความ อุตสาหะของกิเลสเหล่านั้นน้อย คือชนิดน้อย เหตุนี้ กิเลสเหล่านั้นจึง ชื่อว่ามีเร็วแรงน้อย.

กิเลสเหล่านั้น ชื่อว่า **เลว, ทราม, เลื่อม** เพราะมีความเพียรเลว. ชื่อว่า **ตกต่ำ** เพราะมีเร็วแรงเลว. ชื่อว่า **ลามก** เพราะมีปัจจัยเลว. ชื่อว่าเป็นคังค้ำกาว เพราะมีอริยาศัยเลว. ชื่อว่า **เล็กน้อย** เพราะมีสติเลว.

บทว่า **สหนุติ** ได้แก่ ย่ำยี คือยังการกระทบให้เกิดขึ้น. บทว่า **ปรีสหนุติ** ได้แก่ ย่ำยีโดยประการทั้งปวง.

บทว่า **อภิภวนุติ** ได้แก่ด้วยสามารถแห่งการเกิดขึ้นไป ๆ มา ๆ.

บทว่า **อชฺโณตฺถนุติ** ได้แก่ ด้วยสามารถแห่งการเกิดขึ้นบ่อย ๆ.

บทว่า **ปริยาทียนุติ** ได้แก่ ด้วยการให้ชুবชิตตั้งอยู่. บทว่า

มทุทฺถนุติ ได้แก่ ด้วยการห้ามไม่ให้กุศลเกิดขึ้น.

บทว่า **สทฺฐาพล** ความว่า ชื่อว่าศรัทธา เพราะอรรถว่า เป็น เหตุเชื่อของเหล่าสัตว์ หรือเชื่อเอง, หรือเป็นเพียงความเชื่อเท่านั้น.

ศรัทธานั้นมีความเชื่อเป็นลักษณะ. หรือมีความไว้ใจเป็น**ลักษณะ**.

มีความพอใจเป็น **รส**, เหมือนแก้วมณีมีน้ำใส, หรือมีความเล่น ไปเป็น**รส** เหมือนเรือเล่นข้ามห้วงน้ำ. มีความลุกขึ้นในกาลเป็น

ปัจจุปฏฐาน หรือมีความพอใจเป็น **ปัจจุปฏฐาน** มีวัตถุ

เครื่องให้ด้วยศรัทธาเป็น**ปทัฏฐาน**. หรือมีองค์แห่งการแรกถึง
กระแสนธรรมเป็น**ปทัฏฐาน** ฟังเห็นเหมือนพืชที่ปลื้มใจในมือ.
ชื่อว่า **สัทธาพละ** เพราะอรรถว่า ไม่หวั่นไหวในความไม่เชื่อ.
บทว่า **วิริยพล** ได้แก่ ภาวะของคนกล้า ชื่อว่า **วิริยะ**. หรือ
กรรมของคนกล้า ชื่อว่า **วิริยะ**. อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า **วิริยะ** เพราะอรรถ
ว่า ฟังให้เคลื่อน, คือให้เป็นไป ด้วยวิธี. ด้วยนัย, ด้วยอุบาย.

วิริยะ นั้นนั้น มีความค้ำจุนเป็น**ลักษณะ** หรือมีความประกอบเป็น
ลักษณะ มีความค้ำจุนสหชาตธรรมเป็น**รส**. มีการไม่จมเป็น
ปัจจุปฏิฐาน. มีความสังเวชหรือเรื่องปรารภความเพียรเป็น**ปทัฏฐาน**.
โดยพระบาลีว่า ผู้สังเวชย่อมเริ่มตั้งโดยแยกกาย. ฟังเห็นว่า ความเพียร
ที่เริ่มแล้วเป็นมูลแห่งสมบัติทุกอย่าง ชื่อว่า **วิริยพละ** เพราะอรรถว่า
ไม่หวั่นไหวในความเกียจคร้าน.

ลักษณะเป็นต้นของ**สติ** ได้กล่าวไว้แล้วเทียว. ชื่อว่า **สติพละ**
เพราะอรรถว่า ไม่หวั่นไหวในความลืมสติ.

ชื่อว่า **สมาธิ** เพราะอรรถว่า ให้ยึดมั่น คือตั้งไว้ซึ่งสหชาต
ปัจจัยทั้งหลาย โดยชอบ. **สมาธิ** นั้น มีความเป็นหัวหน้าเป็น**ลักษณะ**, หรือมี
ความไม่ซัดส่ายเป็น**ลักษณะ**, หรือความไม่ฟุ้งซ่านไปเป็น**ลักษณะ**. มี
การประมวลสหชาตธรรมทั้งหลายไว้ในอารมณ์เป็น**รส**, คุจน้ำประมวล
จूरณสำหรับอาบไว้. มีความสงบหรือญาณเป็น**ปัจจุปฏิฐาน** สมจริงดังที่
ตรัสไว้ว่า ผู้มีจิตตั้งมั่นแล้วย่อมรู้ ย่อมเห็นตามเป็นจริง. โดยพิเศษมี

ความสุขเป็นปทัฏฐาน. พึงเห็นว่า ความตั้งมั่นแห่งใจเหมือนความหยุดนิ่งของเปลวประทีปในที่สงัดลม ชื่อว่า สมทธิพละ เพราะอรรถว่า ไม่หวั่นไหวในความฟุ้งซ่าน.

ชื่อว่า ปัญญา เพราะอรรถว่า รู้ชัด, รู้ชัดอะไร? รู้ชัดอริยสัจทั้งหลายโดยนัยเป็นต้นว่า นี้ทุกข์ ดังนี้. ปัญญานั้นมีการแทงตลอดตามสภาวะเป็นลักษณะ, หรือมีการแทงตลอดไม่พลาดเป็นลักษณะ, เหมือนการแทงตลอดของลูกธนูที่ยิงไปด้วยธนูของผู้มีฝีมือ. มีการส่องสว่างซึ่งอารมณ์เป็นรส. เหมือนดวงประทีป. มีความไม่ลุ่มหลงเป็นปัจจุปัฏฐานเหมือนผู้ชี้แจงอย่างดีแก่ผู้ไปป่า. ชื่อว่า ปัญญาพละ เพราะอรรถว่า ไม่หวั่นไหวในอวิชา.

บทว่า หิริพล โอตตปฺพล ความว่า ชื่อว่า หิริพละ เพราะอรรถว่า ไม่หวั่นไหวในคนไม่มีหิริ ชื่อว่า โอตตปฺพละ เพราะอรรถว่า ไม่หวั่นไหวในคนไม่มีโอตตปฺปะ.

พรรณนาเนื้อความของบททั้งสองมีดังต่อไปนี้. ชื่อว่า หิริ เพราะอรรถว่า ละอายต่อกายทุจริตเป็นต้น. คำว่า หิริ นี้เป็นชื่อของความละอาย. ชื่อว่า โอตตปฺปะ เพราะอรรถว่า เกรงกลัวต่อกายทุจริตเป็นต้นเหล่านั้นแล. คำว่า โอตตปฺปะ นี้เป็นชื่อของความหวาดสะดุ้งต่อบาป.

เพื่อแสดงการกระทำต่าง ๆ ของหิริและโอตตปฺปะเหล่านั้น ท่านเวียนมาตีกานี้ สมุฏฐานที่สำคัญมีความละอายเป็นต้นเป็นลักษณะ ดังนี้เสีย, กล่าวกถापิศดารต่อไปนี้ :-

ชื่อว่า หิริ มีสมมุตฐานภายใน, ชื่อว่า โอตตปปะ มีสมมุตฐาน

ภายนอก.

ชื่อว่า หิริ มีตนเป็นใหญ่. ชื่อว่า โอตตปปะ มีโลกเป็นใหญ่.

ชื่อว่า หิริ ตั้งอยู่ด้วยสภาวะละเอียด, ชื่อว่า โอตตปปะ ตั้งอยู่
ด้วยสภาวะกลัว.

ชื่อว่า หิริ มีความตกลงเป็นลักษณะ ชื่อว่า โอตตปปะ มี
ความเป็นผู้เห็นภัยของผู้กลัวความผิดเป็นลักษณะ.

บรรดาหิริและโอตตปปะ ๒ นั้น บุคคลยังหิริมีสมมุตฐานภายในให้
ตั้งขึ้นด้วยเหตุ ๔ อย่างคือ :- พิจารณาชาติ, พิจารณาวัย, พิจารณาความ
เป็นผู้กล้า, พิจารณาความเป็นพหูสูต. อย่างไร ?

บุคคล พิจารณาชาติ อย่างนี้ก่อนว่า ชื่อว่า การกระทำบาป
ไม่ใช่การกระทำของผู้สมบูรณ์ด้วยชาติ. การกระทำบาปนี้ เป็นการกระทำ
ของพวกมีชาติต่ำ มีพวกประมงเป็นต้น. การกระทำกรรมนี้ไม่สมควรแก่
ผู้สมบูรณ์ด้วยชาติเช่นท่าน ดังนี้. กระทำบาปมีปาณาติบาต เป็นต้น
ยังหิริให้ตั้งขึ้น.

บุคคล พิจารณาวัย อย่างนี้ว่า ชื่อว่าการกระทำบาปอย่างนั้น ๆ
เป็นกรรมที่พวกคนหนุ่มพึงกระทำ. การกระทำกรรมนี้ ไม่สมควรแก่ผู้
ตั้งอยู่ในวัยเช่นท่าน ดังนี้. ไม่กระทำบาปมีปาณาติบาต เป็นต้น ยังหิริ
ให้ตั้งขึ้น.

บุคคล พิจารณาความเป็นผู้กล้า อย่างนี้ว่า ชื่อว่าการกระทำ
บาปอย่างนั้น ๆ เป็นการกระทำของพวกมีชาติทรพล. การกระทำกรรม

นี้ ไม่สมควรแก่ผู้สมบุรณ์ด้วยความเป็นผู้กล้าเช่นท่าน ดังนี้. ไม่การทำบาปมีปาณาติบาตเป็นต้น ยังหิริให้ตั้งขึ้น.

บุคคล พิจารณาความเป็นพหูสูต อย่างนี้ว่า ชื่อว่าการกระทำบาปอย่างนอน ๆ เป็นการกระทำของพวกอัมธพาล. ไม่ใช่ของพวกบัณฑิต. การกระทำกรรมนี้ ไม่สมควรแก่บัณฑิตผู้เป็นพหูสูตเช่นท่าน ดังนี้. ไม่กระทำให้บาปมีปาณาติบาตเป็นต้น ยังหิริให้ตั้งขึ้น บุคคลยังหิริให้ตั้งขึ้น ด้วยเหตุ ๔ อย่าง ด้วยประการฉะนี้. ก็และครั้นให้หิริตั้งขึ้นแล้ว ยังหิริให้ เข้าไปในจิตของตน จึงไม่กระทำให้บาป. ขอว่าหิริมีสมุฏฐานภายใน ดังพรรณนามาด้วยประการฉะนี้.

ชื่อว่าโอตตปปะมีสมุฏฐานภายนอก อย่างไร ?

บุคคลพิจารณาอย่างนี้ว่า ถ้าท่านจักการทำความลามก ท่านก็จักถูกติเตียนในบริษัท ๔ :-

วิญญูชนทั้งหลายจักติเตียนท่าน. เหมือนชาววังติเตียนคนไม่สะอาด. ท่านถูกผู้มีศีลทั้งหลายสละแล้ว. ท่านเป็นภิกษุ จักกระทำอย่างไร ดังนี้.

ย่อมไม่ทำความลามก เพราะโอตตปปะอันมีสมุฏฐานนอก ชื่อว่าโอตตปปะมีสมุฏฐานภายนอก อย่างนี้.

ชื่อว่า หิริมีตนเป็นใหญ่ อย่างไร ?

กุลบุตรบางคนในโลกนี้ กระทำตนให้เป็นใหญ่ คือ เจริญที่สุด ย่อมไม่กระทำให้บาปด้วยพิจารณาว่า การทำความลามก ไม่สมควรแก่ผู้บวชด้วยศรัทธาเช่นท่าน. ผู้เป็นพหูสูต, ทรงรุดงค์ ชื่อว่า หิริมีตนเป็น

ใหญ่ อย่างนี้. เพราะเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า กุลบุตรครั้น
กระทำตนนั้นแลให้เป็นใหญ่. ละอกุศลเจริญกุศล. ละกรรมมีโทษเจริญ
กรรมไม่มีโทษ. บริหารตนให้บริสุทธิ์.

ชื่อว่า โอตตปปะมีโลกเป็นใหญ่ อย่างไร ?

กุลบุตรบางคนในโลกนี้ กระทำโลกให้เป็นใหญ่ คือเจริญที่สุด
ย่อมไม่กระทำความลามกเหมือนอย่างที่ได้ตรัสไว้ว่า :- ก็โลกสันนิวาสนี้ใหญ่
แล. ในโลกสันนิวาสนี้ มีสมณพราหมณ์เป็นผู้มีฤทธิ์, มีทิพยจักขุ
รู้แจ้งจิตของผู้อื่น. มีพราหมณ์เหล่านั้นย่อมเห็นแม้แต่ที่ไกล คนทั้ง
หลายไม่เห็นท่านแม้ในที่ใกล้ ย่อมรู้ชัดซึ่งจิตแม้ด้วยจิต. สมณพราหมณ์
แม้เหล่านั้นจักรู้ซึ่งเราอย่างนี้ว่า :- คุณก่อนผู้เจริญทั้งหลาย ท่านทั้งหลาย
จงดูกุลบุตรนี้เขามีศรัทธาออกจากเรือนบวชเป็นผู้ไม่มีเรือน. ยังเต็มด้วย
บาปอกุศลธรรมทั้งหลายอยู่. มีเทวดาเป็นผู้มีฤทธิ์ มีทิพยจักขุ รู้แจ้งจิต
ของผู้อื่น. เทวดาเหล่านั้นย่อมเห็นแม้แต่ที่ไกล คนทั้งหลายไม่เห็นท่าน
แม้ในที่ใกล้ ย่อมรู้ชัดซึ่งจิตแม้ด้วยจิต. เทวดาแม้เหล่านั้น จักรู้ซึ่งเรา
ว่า :- คุณก่อนผู้เจริญทั้งหลาย ท่านทั้งหลายจงดูกุลบุตรนี้ เขามีศรัทธา
ออกจากเรือนบวชเป็นผู้ไม่มีเรือน. ยังเต็มด้วยบาปอกุศลธรรมทั้งหลายอยู่.
กุลบุตรนั้นกระทำโลกนั้นแลให้เป็นใหญ่, ละอกุศลเจริญกุศล, ละกรรม
มีโทษเจริญกรรมไม่มีโทษ, บริหารตนให้บริสุทธิ์ ดังนี้. ชื่อว่าโอตตปปะ
มีโลกเป็นใหญ่อย่างนี้.

ก็ในสองบทว่า หิริ ตั้งอยู่ด้วยสภาวะละอาย โอตตปปะ ตั้งอยู่
ด้วยสภาวะกลัว นี้.

บทว่า **ลชฺชา** ได้แก่ อาการที่ละอาย หิริตั้งอยู่ด้วยสภาวะนั้น.

บทว่า **ภย** ได้แก่ ภยในอนาคต โอตตปปะตั้งอยู่ในสภาวะนั้น

หิริและโอตตปปะทั้งสองนั้น ย่อมปรากฏในการเว้น ขาดจากบาป, เหมือนอย่างบุคคลบางคนก้าวลงสู่ลัทธิธรรมแล้ว ย่อมไม่ทำบาปเหมือน บุรุษคนหนึ่งกำลังถ่ายอุจจาระปีศาจจะอยู่, เห็นคนคนหนึ่งซึ่งควรจะละอาย, ฟังถึงอาการละอายเป็นผู้กระดากอาย ฉะนั้น บุคคลบางคนเป็นผู้กลัวแต่ ภยในอบาย ย่อมไม่ทำบาป. ในข้อนี้มีอุปมาดังนี้ :-

เหมือนอย่างว่า มีก้อนเหล็กสองก้อน ก้อนหนึ่งเย็น เป็้อนคูด. ก้อนหนึ่งร้อน ไฟลุกแดง. ในก้อนเหล็กสองก้อนนั้น คนฉลาดย่อม ระวังภัยไม่จับก้อนเย็นเพราะเป็้อนคูด. ไม่จับก้อนร้อนเพราะกลัวร้อน. ในข้อนี้พึงทราบว่าการก้าวลงสู่ลัทธิธรรมภายในไม่ทำบาปเหมือนการ ไม่จับเหล็กก้อนเย็นเพราะระวังภัยที่เป็้อนคูด. การไม่ทำบาปเพราะกลัวภย ในอบายเหมือนการไม่จับเหล็กก้อนร้อนเพราะกลัวร้อน.

หิริมีความตกลงเป็น**ลักษณะ**. โอตตปปะ มีความเป็นผู้ เห็นภัยของผู้กลัวความผิดเป็น**ลักษณะ** แม้ทั้งสองนี้ ย่อมปรากฏในการ เว้นขาดจากบาปนั้นแล.

ก็บุคคลบางคนยังหิริซึ่งมีความตกลงเป็นลักษณะให้ตั้งขึ้นแล้วไม่ทำ บาปด้วยเหตุ ๔ ประการ คือ พิจารณาความยิ่งใหญ่ของ**ชาติ**, พิจารณา ความยิ่งใหญ่ของ**ศาสดา**, พิจารณาความยิ่งใหญ่ของ**มรดก**, พิจารณา ความยิ่งใหญ่ของ**เพื่อนพรหมจารี**.

บุคคลบางคนยังโอตตปปะซึ่งมีความเป็นผู้เห็นภัยของผู้กลัวความผิด

เป็นลักษณะให้ตั้งขึ้นแล้วไม่ทำบาปด้วยอาการ ๔ อย่าง คือกลัวดิเตียน
ตนเอง, กลัวผู้อื่นดิเตียน, กลัวอาชญา, กลัวทุกคติ.

การพิจารณาความยิ่งใหญ่ของชาติเป็นต้น และความกลัวดิเตียน
ตนเองเป็นต้น ฟังกล่าวให้พิศดารในเรื่องนั้น.

พละ ๗ อย่างที่กล่าวแล้วอย่างนี้ ไม่มีแก่บุคคลใด กิเลสทั้งหลาย
เหล่านั้น ย่อมครอบงำ ฯลฯ กำจัด ย่ำยีบุคคลนั้นแล.

บทว่า เทว ปริสุตยา ความว่า อันตรายมี ๒ อย่าง คือที่ปรากฏ
และไม่ปรากฏเท่านั้น ไม่ใช่ ๑ ไม่ใช่ ๓. เพื่อจะแสดงอันตรายเหล่านี้
นั้นเป็นส่วน ๆ พระสารีบุตรเถระจึงกล่าวคำเป็นต้นว่า กตเม ปากฎ-
ปริสุตยา ดังนี้.

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า โกกา ได้แก่ สุนัขป่ามีเสียงเหมือน
เสียงร้องของนกยูง, อีกอย่างหนึ่ง ปาฐะก็อย่างนี้แหละ.

บทว่า มาณวา ได้แก่ ผู้ประกอบการงานผลุนผลัน.

บทว่า กตกมฺมา ได้แก่ ผู้ทำโจรกรรมมีตัดที่ต่อเป็นต้น.

บทว่า ออกตกมฺมา ได้แก่ ผู้ออกเพื่อจะทำโจรกรรม.

บทว่า อสุส ในที่นี้ แปลว่า ฟังเป็น.

บทว่า จกฺขุโรโค ได้แก่ โรคที่เกิดในจักขุ. ชื่อว่า โรค ด้วย
อรรถว่า เสียดแทง.

บทว่า จกฺขุโรโค เป็นต้น ฟังทราบด้วยสามารถแห่งวัตถุ ก็
ธรรมดาโรคย่อมไม่มีแก่คนประสาดี.

บทว่า กณฺณโรโค ได้แก่ โรคหูข้างนอก.

บทว่า มุขโรโค ได้แก่ โรคที่เกิดในปาก.

บทว่า ทนฺตโรโค ได้แก่ โรคปวดฟัน.

บทว่า กาโส ได้แก่ โรคไอ.

บทว่า สาโส ได้แก่ โรคอาเจียนที่เป็นมาก.

บทว่า ปินาโส ได้แก่ โรคนาสิกข้างนอก.

บทว่า ทโห ได้แก่ ความร้อนที่เกิดภายใน.

บทว่า มุจฺฉา ได้แก่ โรคขาดสติ.

บทว่า ปกฺขนฺทิกา ได้แก่ โรคท้องร่วงเป็นโลหิต, โรคลงแดง.

บทว่า สุลา ได้แก่ โรคเสียดท้อง.

บทว่า วิสุจิกา ได้แก่ โรคท้องร่วงอย่างแรง.

บทว่า กิลาโส ได้แก่ โรคกลาก.

บทว่า โสโส ได้แก่ โรคมอกร่อ ทำให้ผอมแห้ง.

บทว่า อปฺมาโร ได้แก่ โรคผีสิง เป็นโรคที่เกิดแต่ผู้มีเวร หรือ
ยักษ์เบียดเบียน.

บทว่า ททฺฑุ ได้แก่ โรคหิดเปื่อย.

บทว่า กณฺฑุ ได้แก่ โรคหิดคัน.

บทว่า กจฺฉุ ได้แก่ โรคคุดทะราด, หูด.

บทว่า รชสา ได้แก่ โรคเป็นตรงที่เล็บข่วน. บาลีว่า นชสา
ก็มี.

บทว่า วิตจฺฉิกา ได้แก่ โรคที่เกิดขึ้นที่ฝ่ามือฝ่าเท้าแตกเป็นริ้ว ๆ.

บทว่า โโลหิตปีตต์ ได้แก่ โรคดีกำเริบ. ท่านอธิบายว่า โรคดีแดง.

บทว่า มฐฺเมโห ได้แก่ โรคร้ายภายในร่างกาย. สมจริงดังที่ท่านกล่าวไว้ว่า อีกอย่างหนึ่งโรคเบาหวานเป็นโรคร้ายแรง.

บทว่า อํ สฺวา ได้แก่ โรคจริตสีดวงออก.

บทว่า ปีพกา ได้แก่ โรคพุพอง.

บทว่า ภณฺฑลฺลา ได้แก่ โรคจริตสีดวงทวาร เพราะอรรถว่า ทำลายอวัยวะ, อธิบายว่า ฝ่าวจมรรค.

บทว่า ปีตฺตสมฺภูฏานา ความว่า มีดีเป็นสมภูฏาน. คือเป็นที่เกิดขึ้นของอาพาธเหล่านั้น, ได้ยินว่า อาพาธเหล่านั้นมี ๓๒ ชนิด. แม้ในอาพาธที่มีเสมหะเป็นสมภูฏานเป็นต้น ก็นัยนี้แหละ.

บทว่า สนฺนิปาติกา ได้แก่อาพาธที่เกิดขึ้นด้วยลม ดี และเสมหะประชุมกัน คือรวมกัน. ชื่อว่า อาพาธ ด้วยอรรถว่า เบียดเบียน.

บทว่า อุตฺตปริณามชา ได้แก่ โรคที่เกิดขึ้นเพราะฤดูแปรปรวน คือร้อนเกินไปหนาวเกินไป.

บทว่า วิสมปฺริหารชา ได้แก่ เกิดการบริหารไม่สม่ำเสมอ มีขึ้นและนั่งเกินไปเป็นต้น.

บทว่า โอปกุกฺกิกา ได้แก่ ที่เกิดด้วยความพยายามมีการฆ่าและจงจำเป็นต้น.

บทว่า กมฺมุวิปากชา ได้แก่ เกิดแต่วิบากแห่งกรรมที่มีกำลัง.

อาพาธในบทว่า สัตถ์ อุน्हั ๗เป ๗ สมุสสุตา เหล่านี้ ปรากฏ
แล้วทั้งนั้น.

บทว่า กตเม ปฏิจุนนปริสุตยา ความว่า พระสารีบุตรเถระ
ถามว่า อันตรายปกปิดที่ไม่ปรากฏ เป็นไฉน ?

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า กายทุจจริตัม พึงทราบว่าเป็นเจตนาใน
ปาณาติบาต, อทินนาทาน และกามสุมิจฉาจาร.

บทว่า วจิตุจจริตัม พึงทราบว่าเป็นเจตนาในการพูดเท็จ, พูดส่อ
เสียด, พูดคำหยาบ และพูดเพื่อเจ้า.

บทว่า มโนทุจจริตัม พึงทราบว่าเป็นอกิฉมา, พยาบาท และมิฉา
ทิกุฉิ.

ชื่อว่า กายทุจจริตเพราะอรรถว่า ความประพฤติชั่วที่เป็นไปทางกาย
หรือความประพฤติชั่วเพราะความเป็นผู้ประทุษร้ายด้วยกิเลส แม้ในวจี
ทุจจริตเป็นต้นก็นัยนี้แหละ.

ชื่อว่า กาม เพราะอรรถว่า อันบุคคลใคร, ได้แก่ กามคุณ ๕.
ความพอใจในกามทั้งหลาย ชื่อว่า กามฉันทะ. อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า
กาม เพราะอรรถว่า ใคร. ความพอใจคือความใคร่ ชื่อว่า กามฉันทะ.
ความว่า ไม่ใช่ความพอใจใคร่จะทำงาน, กามตัณหานั้นแหละมีชื่ออย่าง
นี้. ชื่อว่า นิวรรณ เพราะอรรถว่า กัณกุศลธรรมทั้งหลาย. นิวรรณคือ
กามฉันทะ ชื่อว่า กามฉันทนิวรรณ. แม้ในบทที่เหลือทั้งหลายก็มีนัย
อย่างนี้.

ชื่อว่า พยาบาท เพราะอรรถว่า เป็นเครื่องถึงความพินาศ. คือ

จิตเข้าถึงความเสีย หรือให้ถึงความพินาศ คือยังสมบัติคือวินัยและอาจารย์ หรือประโยชน์เกื้อกูลและความสุขเป็นต้น ให้พินาศ.

ความหดหู่ ชื่อว่า **ถีนะ**. ความเคลิบเคลิ้ม ชื่อว่า **มัทธะ**.

อธิบายว่า ความไม่ขะมักเขม้น และความทำลายสมบัติ. **ถีนะ**ด้วย **มัทธะ** ด้วย ชื่อว่า **ถีนมัทธะ**. ใน ๒ อย่างนั้น **ถีนะ** มีความไม่ขะมักเขม้น เป็นลักษณะ. มีการบรรเทาความเพียรเป็นรส, มีความจมลงเป็น**ปัจจุ-
ปฏฐาน**. **มัทธะ** มีความไม่ควรแก่การงานเป็น**ลักษณะ**, มีความตก
ต่ำเป็นรส, มีความเหี่ยวแห้งหรือความเคลิ้มหลับเป็น**ปัจจุปฏฐาน**. ทั้ง
ถีนะและ**มัทธะ** มีอโยนิโสมนสิการในความริษยา ความเกื้อยชาและ
หาวนอนเป็นต้นเป็น**ปฏฐาน**.

ความเป็นแห่งคนฟุ้งซ่าน ชื่อว่า **อุทธัจจะ** อุทธัจจะนั้นมีความ
ไม่สงบเป็น**ลักษณะ**, มีความไม่ตั้งมั่นเหมือนน้ำกระเพื่อมเพราะถูกลมพัด
เป็นรส, มีจิตกวัดแกว่งเหมือนธงปลิวกระบัดเพราะถูกลมพัดเป็น**ปัจจุ-
ปฏฐาน**, มีอโยนิโสมนสิการในความไม่สงบใจเหมือนเต่าฟุ้งขึ้นเพราะถูก
แผ่นหินทิ่มเป็น**ปฏฐาน**. พึงเห็นว่าความฟุ้งซ่านแห่งจิตนั่นเอง.

ความน่าเกลียดที่บุคคลกระทำแล้ว ชื่อว่า **กุกกตะ**. ความเป็นแห่ง
กุกกตะนั้น ชื่อว่า **กุกกัจจะ** ความรำคาญ. กุกกัจจะนั้นมีความตาม
เตือคร้อนภายหลังเป็น**ลักษณะ**, มีความเศร้าโศกถึงสิ่งที่ทำแล้วยังไม่ได้ทำ
เป็นรส, มีความร้อนใจเป็น**ปัจจุปฏฐาน**, มีสิ่งที่ทำแล้วและยังไม่ได้ทำ
เป็น**ปฏฐาน**, พึงเห็นอุทธัจจะและกุกกัจจะเหมือนความเป็นทาส.

ชื่อว่า **วิจิกิจฉา** เพราะอรรถว่า ปราศจากการเชี่ยวชาญ, อีกอย่าง

หนึ่ง ชื่อว่า วิจิจฉนา เพราะอรรถว่า เป็นเครื่องคันคว่ำสภาวะฝืดเคือง
ลำบาก. วิจิจฉนานั้น มีความสงสัยเป็นลักษณะ, มีการเสือกสนเป็นรส,
มีความไม่ตกลงหรือความยึดถือหลายส่วนเป็นปัจจุปัญฐาน. วิจิจฉนามี
อโยนิโสมนสิการเป็นปทัฏฐาน. พึงเห็นว่ากระทำอันตรายแก่การปฏิบัติ.

ราคะ มีความกำหนัดเป็นลักษณะ. โทสะ มีความประทุษร้าย
เป็นลักษณะ. โมหะ มีความหลงเป็นลักษณะ.

โกธะ มีความโกรธหรือความดุร้ายเป็นลักษณะ, มีการกระทำ
ความอาฆาตเป็นรส, มีความประทุษร้ายเป็นปัจจุปัญฐาน.

อุปนาหะ มีความผูกใจเจ็บเป็นลักษณะ, มีความจองเวรเป็น
รส, มีความเข้าไปผูกโกรธเป็นปัจจุปัญฐาน. สมจริงดังที่ตรัสไว้ว่าความ
โกรธมีก่อน ความผูกโกรธมีภายหลัง เป็นต้น.

มักขะ มีความลบหลู่คุณท่านเป็นลักษณะ, มีการทำให้ท่านเหล่านั้น
เสียหายเป็นรส, มีการปกปิดคุณความดีของท่านเป็นปัจจุปัญฐาน.

ปลาสะ มีการเทียบคู่เป็นลักษณะ, มีการกระทำคุณของตนให้
เสมอกับคุณของผู้อื่นเป็นรส, มีการยกขึ้นเทียบคุณของผู้อื่นเป็นปัจจุ
ปัญฐาน.

อิสสา มีการทำสมบัติของผู้อื่นให้สิ้นไป หรือทนไม่ได้ต่อสมบัติ
นั้นเป็นลักษณะ, มีความไม่ยินดีในสมบัตินั้นเป็นรส, มีความเบือน
หน้าจากสมบัตินั้นเป็นปัจจุปัญฐาน.

มัจฉะ มีการซ่อนสมบัติของตนเป็นลักษณะ, มีความทนไม่ได้

ที่สมบัติของตนจะสาธยายไปถึงผู้อื่นเป็นรส, มีความสยิวหน้าเป็น
ปัจจุปฏิฐาน.

มายา มีการปกปิดความชั่วที่ตัวทำเป็นลักษณะ, มีการอำพราง
ความชั่วที่ตัวทำนั้นเป็นรส, มีการกำบังความชั่วที่ตัวทำนั้นเป็นปัจจุ-
ปฏิฐาน.

สาลีโดย มีการประกาศคุณของตนซึ่งไม่มีเป็นลักษณะ, มีการ
เปล่งถึงคุณเหล่านั้นเป็นรส, มีการทำคุณเหล่านั้นปรากฏด้วยกิริยาทำทาง
เป็นปัจจุปฏิฐาน.

ถัมภะ มีความลำพองแห่งจิตเป็นลักษณะ, มีความประพฤติไม่
เชื่อฟังเป็นรส, มีความไม่อ่อนโยนเป็นปัจจุปฏิฐาน.

สาร์ภะ มิกระทำยิ่ง ๆ ขึ้นไปเป็นลักษณะ, ความเป็นข้าศึก
เป็นรส, มีความไม่เคารพเป็นปัจจุปฏิฐาน.

มานะ มีความหยิ่งเป็นลักษณะ, มีความทะนงตัวเป็นรส, มีความ
ลำพองเป็นปัจจุปฏิฐาน.

อติมานะ มีความหยิ่งอย่างยิ่งเป็นลักษณะ, มีความทะนงตัวเหลือ
เกินเป็นรส, มีความลำพองยิ่งเป็นปัจจุปฏิฐาน.

มานะ มีความเมาเป็นลักษณะ, มีการนำไปซึ่งความมัวเมาเป็นรส,
มีความมัวเมาเป็นปัจจุปฏิฐาน.

ปมัทธะ มีความปล่อยจิตไปในกามคุณ ๕ เป็นลักษณะ, มีการ
เพิ่มความปล่อยจิตเป็นรส, มีความขาดสติเป็นปัจจุปฏิฐาน. ลักษณะ°

๑. ลักษณะาทิจตุกกะ.

เป็นต้นของกรรมเหล่านี้ พึงทราบด้วยประการฉะนี้ นี่เป็นความย่อใน
เรื่องนี้.

ส่วนความพิสดาร พึงทราบตามนัยที่กล่าวไว้ในคัมภีร์วิภังค์. มีอาทิ
ว่า บรรดาบทเหล่านั้น ความโกรธ เป็นไฉน ดังนี้. แต่ในที่นี้ พึง
ทราบเป็นพิเศษดังต่อไปนี้ :-

คนปรารถนาอาภิส เมื่อตนเองไม่ได้ ย่อมโกรธคนอื่นที่ได้. ความ
โกรธของเขาที่เกิดขึ้นทีเดียว เป็นความโกรธนั่นเอง. ที่เกิดขึ้นขึ้นไปกว่า
นั้น เป็นความผูกโกรธไว้. ผู้นั้นโกรธอย่างนี้ และผูกโกรธไว้ ย่อมลบ
หลู่คุณแม่ที่มีอยู่ของผู้อื่นที่ได้ลาภ. และติเสมอว่าแม่เราก็คือเป็นเช่นนั้น. นี้
เป็นความลบหลู่คุณท่านและติเสมอของเขา. คนที่มีความลบหลู่คุณท่าน
มีความติเสมอผู้นั้น ย่อมริษยา, ย่อมประทุษร้ายในลาภสักการะเป็นต้นของ
คนอื่นว่า สิ่งนี้จะประโชชน์อะไรแก่ผู้นี้. นี้เป็นความริษยาของเขา. ก็
ถ้าเขามีสมบัติอะไร ๆ เขาไม่อาจจะใช้จ่ายสมบัติของเขาเป็นสาธารณะได้.
นี่เป็นความตระหนี่ของเขา. เขาปกปิดโทษทั้งหลายแม่ที่มีอยู่ของตน,
เพราะเหตุแห่งลาภ. นี้เป็นมายาของเขา. เขาประกาศคุณทั้งหลายซึ่งไม่มี
อยู่เลย นี้เป็นสาโลยของเขา. เขาปฏิบัติอย่างนี้. ถ้าได้ลาภตามประสงค์
เป็นผู้กระด้าง, มีจิตไม่อ่อนโยน. ด้วยเหตุนี้ไม่อาจที่จะกล่าวสอนว่า
เรื่องนี้ไม่ควรทำอย่างนี้. นี้เป็นความห้าวค้ำของเขา. ก็ถ้าใคร ๆ พุคอะไร ๆ
ว่า เรื่องนี้ ท่านไม่ควรทำอย่างนี้. ย่อมมีใจปิ่นป่วนเพราะเหตุนี้. จึงมี
หน้าสยวกกล่าวข่มขู่ว่า แกเป็นอะไรของข้า นี้เป็นความแข็งค้ำของเขา. แต่
นั้นเขามีความห้าวค้ำสำคัญตนว่า เราเท่านั้นประเสริฐกว่า เป็นผู้มีความ

ถือตัว คุณหมื่นผู้อื่นด้วยความแข่งดีว่า คนเหล่านี้เป็นอะไร. เป็นผู้คุณหมื่น
ท่าน นี่เป็นความถือตัวและคุณหมื่นท่านของเขา. เขายังความมัวเมาหลาย
อย่างมีความมัวเมาชาติเป็นต้น ให้เกิดด้วยความถือตัวและคุณหมื่นท่านเหล่านี้นั้น. เป็นผู้มัวเมาย่อมประมาทในวัตถุทั้งหลายต่างโดยกามคุณเป็นต้น. นี้
เป็นความมัวเมาและความประมาทของเขา ดังนี้.

บทว่า **สพฺเพ กิเลส** ความว่า อกุศลธรรมแม้ทั้งปวง ชื่อว่า
กิเลส ด้วยอรรถว่า แผลเผา. และด้วยอรรถว่า เบียดเบียน. ชื่อว่า
ทุจริต เพราะถูกกิเลสประทุษร้าย. ชื่อว่า ความกระวนกระวาย ด้วย
อรรถว่า ทำความกระวนกระวาย. ชื่อว่า ความเร่าร้อน ด้วยอรรถว่า
ทำการเผาภายในเป็นต้น. ชื่อว่า ความเดือดร้อน ด้วยอรรถว่า เผาไหม้
ทุกเมื่อ. ชื่อว่า อกุศลธรรมทั้งปวง ด้วยอรรถว่า เกิดแต่ภาวะแห่งอกุศล.
และด้วยอรรถว่า ปรุ่งแต่ง.

บทว่า **เกณฑฺเณ** ได้แก่ ด้วยอรรถอะไร? เพื่อจะแสดงเนื้อ
ความตามอย่าง มีครอบงำเป็นต้น. พระสารีบุตรเถระจึงกล่าวคำเป็นต้น
ว่า **ปริสหนฺตึติ ปริสุตฺยา** ดังนี้.

บทว่า **ปริสหนฺตึ** ความว่า ย่อมยังทุกข์ให้เกิดขึ้น, ย่อมครอบงำ.

บทว่า **ปริหานาย** **ธ** **วตฺตฺนฺตึ** ความว่า ย่อมเป็นไปเพื่อสละกุศล
ธรรมทั้งหลาย.

บทว่า **ตฺตฺราสฺยา** ความว่า อกุศลธรรมทั้งหลายย่อมอาศัย คือ
ย่อมอยู่ในสรีระนั้น. อธิบายว่า ย่อมเกิดขึ้น.

บทว่า **เต** **ปริสุตฺยา** ได้แก่ อันตรายมีกายทุจริตเป็นต้น.

บทว่า กุสลาณํ ธมฺมานํ อนฺตรายาย ความว่า ย่อมเป็นไปเพื่ออันตรธานไปคือเห็นไม่ได้ แห่งกรรมทั้งหลายที่เกิดแต่ภาวะที่เป็นกุศล มีสัมมาปฏิบัติทาเป็นต้น ที่พึงกล่าวในเบื้องต้น.

บทว่า สมฺมาปฏิบัติทาย ได้แก่ ปฏิบัติที่ถึงมอันบัณฑิตสรรเสริญ ไม่ใช่มีฉาปฏิบัติทา.

บทว่า อนุโลมปฏิบัติทาย ได้แก่ ปฏิบัติที่ไม่ขัดขวาง, ไม่ใช่ปฏิบัติทาที่ทวนกลับ.

บทว่า อปฺจอนิกปฏิบัติทาย ได้แก่ ไม่ใช่ปฏิบัติทาเป็นข้าศึก, คือไม่ใช่ปฏิบัติทาที่ขัดแย้ง.

บทว่า อนุตฺตปฏิบัติทาย ได้แก่ ปฏิบัติทาที่คล้อยตามประโยชน์, คือปฏิบัติทาที่ให้เจริญยิ่ง ๆ ขึ้น. ทานอธิบายไว้ว่า ปฏิบัติทาที่พึงปฏิบัติอย่างที่จะเกิดประโยชน์. บาลีว่า อตฺตตฺตปฏิบัติทาย ดังนี้ก็มี. ข้อนั้นไม่ติ.

บทว่า ธมฺมานุสฺสมปฏิบัติทาย ความว่า โลกุตตรธรรม ๘ ชื่อว่า ธรรม. วิปัสสนาเป็นต้น ชื่อว่า ธรรมอันสมควร. ปฏิบัติทาอันสมควรแก่ธรรมนั้น ชื่อว่า อนุธรรมปฏิบัติทา แห่งความปฏิบัติธรรมสมควรแก่ธรรมนั้น.

บทว่า สีเลสุ ปริปุริการิตาย ได้แก่ ความเป็นผู้ตั้งอยู่ในศีล คือพระปาฏิโมกข์ กระทำให้บริบูรณ์.

บทว่า อินฺทฺริเยสุ กุตฺตทวาริตาย ได้แก่ ความเป็นผู้มีทวารอันคุ้มครองดีแล้วในอินทรีย์มีใจเป็นที่ ๖. ที่ตรัสไว้โดยนัยว่า เห็นรูปด้วยจักขุ เป็นต้น.

บทว่า โภชเน มตฺตญฺญตฺยา ได้แก่ ความเป็นผู้มีโภชนะอัน
นับแล้วด้วยความเป็นผู้ประกอบด้วยประมาณในการรับเป็นต้น ละฝ่าสาธุการ
ที่ประดับเป็นต้นเสีย.

บทว่า ชาคริยานุโยคสุต ได้แก่ ประกอบเนื่อง ๆ ซึ่งธรรมเป็น
เครื่องต้น ๕ ประการ โดยนัยมีอาทิอย่างนี้ว่า ด้วยธรรมเป็นเครื่องกัน
ทั้งหลาย ดังนี้. ด้วยการจงกรม ด้วยการนั่งตลอดวัน.

บทว่า สติสมฺปชฺฌสฺส ได้แก่ สติและสัมปชัญญะซึ่งเป็น
อุปการะทุกเมื่อ แก่พระโยคาวจรทุกท่าน ผู้ประกอบการเจริญ ธรรมเนียม
ทั้งปวง.

บทว่า สติปฏิฐานานํ ความว่า ชื่อว่า การตั้ง เพราะคร่ำครวญ
เรียกร้องเข้าไปตั้งไว้ในอารมณ์ทั้งหลาย. การตั้งสตินั้นแล ชื่อว่า สติ-
ปฏิฐาน. ก็สติปฏิฐานนั้นมี ๔ ประเภท คือ กาย, เวทนา, จิต,
ธรรม. ให้เป็นไปด้วยสามารถแห่งการละโดยเป็นอาการที่ไม่งาม, เป็น
ทุกข์, ไม่เที่ยง, ไม่ใช่ตัวตน, และด้วยสามารถแห่งการให้สำเร็จ
กิจการละความสำคัญว่า งาม, เป็นสุข, เที่ยง, เป็นตัวตน. สติ
ปฏิฐาน ๔ เหล่านี้.

บทว่า จตฺตุนํ สมฺมปฺปชานานํ ความว่า ชื่อว่า ปชาน เพราะ
อรรถว่า เป็นเครื่องเริ่มตั้ง. ชื่อว่า สัมมปชาน เพราะอรรถว่า ความ
เริ่มตั้งงาม, หรือเป็นเครื่องเริ่มตั้งโดยชอบ, อีกอย่างหนึ่ง ความเริ่มตั้ง
นั้นชื่อว่างาม, เพราะเว้นจากกิเลสชนิดต่างๆ และชื่อว่า ปชาน เพราะ
นำมาซึ่งภาวะประเสริฐที่สุด ด้วยความเป็นคุณธรรมให้สำเร็จประโยชน์

เกื้อกูลและความสุข และเพราะการกระทำความเป็นปธาน ดังนั้นจึงชื่อว่า สัมมปธาน. คำว่า **สัมมปธาน** นี้เป็นชื่อของความเพียร. การแบ่ง สัมมปธานเป็น ๔ ย่อมเป็นไปโดยให้สำเร็จกิจคือ ละ, ไม่เกิด, เกิดขึ้น และตั้งอยู่แห่งกุศลและกุศลทั้งหลายที่เกิดและไม่เกิดด้วย, ที่ไม่เกิดและ เกิดด้วยสัมมปธาน ๔ เหล่านี้.

ในบทว่า **จตุรฺนํ อิทธิปาทาน** นี้ มีวินิจฉัยว่า บรรดา **ฉันทะ** **วิริยะ** **จิตตะ** และ **วิมังสา**ทั้งหลาย แต่ละอย่างชื่อว่า **อิทธิ** เพราะ อรรถว่า สำเร็จ. อธิบายว่า ย่อมรุ่งเรือง คือ ย่อมผลิต. อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า **อิทธิ** เพราะอรรถว่า เป็นเครื่องสำเร็จ. คือ มั่งคั่ง, เจริญ, ถึง ความดีเลิศของสัตว์ทั้งหลาย ด้วยอรรถที่หนึ่ง เครื่องบรรลุคือความสำเร็จ ชื่อ**อิทธิบาท** อธิบายว่า ส่วนคือความสำเร็จ. ด้วยอรรถที่สอง ชื่อว่า **อิทธิบาท** เพราะเป็นเครื่องถึงซึ่งความสำเร็จ.

บทว่า **ปาโท** ได้แก่ ที่ตั้ง อธิบายว่า อุบายเป็นเครื่องบรรลุ. ด้วยว่าธรรมทั้งหลายย่อมยังความสำเร็จกล่าวคือความวิเศษยิ่ง ๆ ขึ้นไปให้ เกิดขึ้น. คือย่อมบรรลุ ด้วยอิทธิบาทนั้น. ฉะนั้นท่านจึงเรียกว่า เป็น เครื่องบรรลุอิทธิบาท ๔ เหล่านี้.

บทว่า **สตฺตุนฺนํ โปชฺฌณฺคานํ** ความว่า ชื่อว่า **โพชฌงค์** เพราะอรรถว่า องค์แห่งปัญญาเครื่องตรัสรู้. หรือแห่งความตรัสรู้. ท่าน อธิบายไว้ว่า ธรรมสามัคคีนี้น่าเรียกว่า **โพธิ** เพราะทำวิเคราะห์ว่า พระอริยสาวกย่อมตรัสรู้ด้วยธรรมสามัคคี กล่าวคือ **สติ** **ธรรมวิจยะ** **วิริยะ** **ปีติ** **ปัสสัทธิ** **สมาธิ** และ **อุเบกขา** ซึ่งเกิดขึ้นในขณะแห่ง

โลกุตตรมรรค. เป็นปฏิปักษ์ต่ออันตรายิกธรรมทั้งหลายมิใช่น้อย. มีความ
หัดหู้, ความฟุ้งซ่าน การแต่งตั้ง การประมวลมา, กามสุขอัตตกิลมณ
นุโยค, อุกเขททิฎฐิ, สัสสตทิฎฐิและความยึดมั่นเป็นต้น.

บทว่า **พุชฺฌติ** ความว่า ลุกขึ้นจากความหลับอันสืบต่อกิเลส.
คือแทงตลอดอริยสัง ๔ หรือทำให้แจ้งซึ่งพระนิพพานทีเดียว. ชื่อว่า
โพชฌงค์ แม้เพราะเป็นองค์แห่งปัญญาเครื่องตรัสรู้, กล่าวคือ ธรรม
สามัคคินั้น เหมือนองค์แห่งฉานและองค์แห่งมรรคเป็นต้น. เพราะอริย-
สาวกแม้นี้ใด ท่านเรียกว่า ตรัสรู้ เพราะทำวิเคราะหว่า ตรัสรู้ด้วยธรรม
สามัคคินั้นซึ่งมีประการตามที่กล่าวแล้ว ชื่อว่า **โพชฌงค์**. แม้เพราะเป็น
องค์แห่งพระอริยสาวกผู้ตรัสรู้นั้น เหมือนองค์แห่งเสนาเป็นต้น. เพราะ
เหตุนี้ พระอรธกถาจารย์ทั้งหลายจึงกล่าวไว้ว่า อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า
โพชฌงค์ เพราะเป็นองค์แห่งบุคคลผู้ตรัสรู้ดังนี้, **โพชฌงค์ ๗** เหล่านี้.

บทว่า **อริยสุต อภฺยจฺจิกิสุต มคฺคสุต** ความว่า เรียกว่า อริยะ
ในบทว่า **อริโย** นั้น เพราะไกลจากกิเลสที่พึงฆ่าด้วยมรรคนั้น ๆ. เพราะ
การทำความเป็นอริยะ, และเพราะเป็นผู้ได้เฉพาะซึ่งอริยผล. ทางชื่อว่า
อภฺยจฺจิกิยะ เพราะอรธว่า มีองค์ ๘. ทางนี้ชื่อว่า **มรรค** เพราะ
อรธว่า แสวงหา คือ ฆ่ากิเลสทั้งหมดไปสู่พระนิพพาน. เหมือนเสนา
มีองค์ ๔, คนตรีมีองค์ ๕ ซึ่งเป็นเพียงองค์เท่านั้น ผู้ปลดเปลื้ององค์ไม่มี.
ความประกอบเนื่อง ๆ ในอันเจริญอริยมรรคมีองค์ ๘.

บทว่า **อิเมถิ กุสลานิ ฌมฺมานิ** ได้แก่ กุศลธรรมอันเป็น
โลกุตตระ ซึ่งมีประการดังกล่าวแล้ว. บทว่า **อนฺตรายายิ** ได้แก่ เพื่อ

เป็นอันตรายคือเพื่ออันตรายแห่งโลกุตตรธรรมทั้งหลาย. คือเพื่อสละ
กุศลธรรมที่เป็นโลกิยะและโลกุตระในกุศลธรรมเหล่านั้น. ชื่อว่าเป็น
อันตราย เพราะอรรถว่า ไม่ให้โลกุตตรธรรมทั้งหลายเกิดขึ้น. อันตราย
เหล่านั้นเกิดขึ้นแล้วก็ดับไป ไม่นำความเสียหายมาให้.

บทว่า ตตุเต เตได้แก่ อกุศลธรรมเหล่านั้นในอรรถภาพนั้น.

บทว่า ปาปกก แปลว่า ลามก.

บทว่า อุตถาวสนนิสสุยา ความว่า อกุศลธรรมอันลามก
เหล่านั้น ชื่อว่าเป็นธรรมอยู่อาศัยในอันตราย เพราะอรรถว่าเข้าไปอาศัย
อรรถภาพเกิดขึ้นเป็นอารมณ์ จึงชื่อว่าอันตราย.

บทว่า ทถ แปลว่า ในน้ำ.

บทว่า วุตตถุเหติ ความว่า สมจริงดังพระดำรัสที่พระผู้มีพระ
ภาคเจ้าตรัสไว้.

บทว่า สานุเตวาลิโก ความว่า ชื่อว่า สานเตวาลิกะ เพราะ
อรรถว่า อยู่ร่วมกับกิเลสอันอยู่อาศัยในภายใน. ชื่อว่า สาจริยกะ เพราะ
อรรถว่า อยู่ร่วมกับกิเลสที่ฟุ้งซ่าน.

บทว่า จกขุณา รูปํ ทิสฺวา ได้แก่ เห็นรูปด้วยจักขุวิญญาณ
แม้ในบทว่า โสเตน สทฺทํ สุตฺวา เป็นต้นข้างหน้า ก็นัยนี้แหละ.

บทว่า อูปฺปชฺชนฺติ ได้แก่ ย่อมปรากฏขึ้น.

บทว่า สรสงฺกปฺปา ได้แก่ มีความดำริเกิดขึ้นซ่านไปในอารมณ์
ต่าง ๆ.

บทว่า สลฺโลชนียา ได้แก่ เกื้อกูลแก่สลฺโลชนทั้งหลาย ด้วย
ความเจริญ แห่งสลฺโลชนเข้าถึงความเป็นอภิมณ

บทว่า ตยสฺส ความว่า อกุศลธรรมอันลามกเหล่านั้น .....แห่ง
ภิกษุเหล่านั้น.

บทว่า อนุโต วสนฺติ ความว่า ย่อมอยู่อาศัยในภายในคือในจิต.

บทว่า อนุวสฺสวณฺติ ความว่า ย่อมชานคือติดตามไปตกแต่ง
ไปตามความสืบเนื่องของกิเลส.

บทว่า เต น ความว่า อกุศลธรรมเหล่านั้น....บุคคลนั้น.

บทว่า สมฺมาจรณฺติ ได้แก่ ย่อมประพฤติเอื้อเพื่อคือยอมเป็นไป
โดยชอบ.

ชื่อว่าเป็น มลทิน เพราะอรรถว่า เสร้าหมอง.

ชื่อว่าเป็น อมิตร เพราะอรรถว่า เป็นศัตรู.

ชื่อว่าเป็น ข้ำศึก เพราะอรรถว่า เป็นผู้จองเวร.

ชื่อว่าเป็น เพชฌฆาต เพราะอรรถว่า ฆ่า.

ชื่อว่าเป็น ศัตรู เพราะอรรถว่า เป็นปัจฉามิตร.

อีกอย่างหนึ่ง เป็นมลทิน เหมือนพลาหกเป็นเครื่องเสร้าหมองของ
ดวงอาทิตย์. เป็นอมิตร เหมือนควันของดวงอาทิตย์. เป็นข้ำศึกเหมือน
หิมะของดวงอาทิตย์. เป็นเพชฌฆาต เหมือนรูปของดวงอาทิตย์. เป็น
ศัตรู เหมือนราหูของดวงอาทิตย์.

เป็นมลทิน เหมือนมลทินของทองคำ ทำรัศมีอันวิจิตรให้พินาศ.

เป็นอมิตร เหมือนมลทินของโลหะดำ ทำความน่ารักในความวิจิตรให้

พินาศ. เป็นข้าศึก เหมือนข้าศึกรบกันเป็นคู่ กำจัดธรรมที่ตั้งอยู่ในใจ.
เป็นเพชรฆาต เหมือนคนฆ่ามนุษย์ ย่อมฆ่าธรรมเสีย. เป็นศัตรู
เหมือนความพินาศของผู้ที่พระราชอาประหารห้ามทางพระนิพพาน. อาจารย์
พวกหนึ่งพรรณนาอย่างนี้ ด้วยประการฉะนี้.

บทว่า อนตฺตชนฺโน ความว่า ชื่อว่ายังสิ่งที่ไม่เป็นประโยชน์ให้
เกิด เพราะอรรถว่า ยังสิ่งที่ไม่เป็นประโยชน์นั้นให้เกิดขึ้น. ธรรมที่ยัง
สิ่งที่ไม่เป็นประโยชน์ให้เกิดขึ้นนั้น คืออะไร? คือโลกะ.

บทว่า จิตฺตปฺปโกปฺปโน ความว่า ทำจิตให้กำเริบ คือกำจัด.
อธิบายว่า กั้นจิตไว้ไม่ให้บรรลุความดี.

บทว่า ภยมนฺตรโตะ ชาตํ ความว่า ภัยหลายอย่างเกิดในภายใน
คือในจิตของตนนั่นเอง คือเป็นเหตุแห่งภัยมีการยังสิ่งที่ไม่เป็นประโยชน์
ให้เกิดขึ้นต้น.

บทว่า ตํ ชโน นาวพฺุชฺชติ ความว่า มหาชนที่เป็นพาล ย่อม
ไม่หยิ่งรู้ซึ่งถึงภัยนั้น.

บทว่า อตฺถํ ความว่า บุคคลผู้โลกย่อมไม่รู้ประโยชน์ที่เป็นโลกิยะ
และโลกุตตระ.

บทว่า ฐมฺมํ ได้แก่ เหตุแห่งประโยชน์นั้น.

บทว่า อนฺุชฺชติ ได้แก่ ความมืดตื้อ.

บทว่า ยํ แปลว่า เพราะเหตุใด หรือคนใด.

บทว่า สหเต แปลว่า ย่อมครอบงำ.

บทว่า อชฺชตฺตํ ได้แก่ ในสันดานของตน.

บทว่า **อุปฺปชฺชมานา อุปฺปชฺชนฺติ** ความว่า พอเกิดขึ้นทีแรก ก็เกิดขึ้นเพื่อไม่เป็นประโยชน์เกื้อกูล เพื่อทุกข์. ด้วยบททั้งสองนั้น หมายถึง เพื่อความอยู่ไม่ผาสุก.

บทว่า **อหิตาย** ได้แก่ ทุกข์ทางใจ.

บทว่า **ทุกฺขาย** ได้แก่ ทุกข์ทางกาย.

บทว่า **อผาสฺวiharาย** ความว่า ด้วยบททั้งสองนั้นไม่ใช่เพื่อความอยู่เป็นสุข.

อีกอย่างหนึ่ง บทว่า **อุปฺปชฺชมานา อุปฺปชฺชนฺติ** ความว่า ตั้งแต่ภวังคจลนจิต^๑ จนถึงโฏฐัพพนจิต ชื่อว่า เมื่อเกิดขึ้น. เมื่อถึงโฏฐัพพนจิตแล้วไม่กลับ ชื่อว่า ย่อมเกิดขึ้น อาจารย์พวกหนึ่งพรรณนาอย่างนี้ ด้วยประการฉะนี้.

บทว่า **ตจฺจสริ ว สมฺผล** ความว่า เหมือนไม้ไฟซึ่งเป็นไม้มีเปลือกแข็งต้องพินาศไปด้วยขุยของตนฉะนั้น.

บทว่า **อรติ** ได้แก่ ไม่พอใจในกุศลธรรมทั้งหลาย.

บทว่า **รติ** ได้แก่ ความยินดียิ่งในกามคุณ ๕.

บทว่า **โลมฺหํ โส** ได้แก่ มีขนมีปลายชูขึ้นเช่นกับหนาม.

บทว่า **อิโตนิทานา** ความว่า ชื่อว่า มีอัตรภาพนี้เป็นเหตุ เพราะอรรถว่า มีอัตรภาพนี้เป็นเหตุ คือเป็นปัจจัย.

๑. ภวังคจลนนะ, ภวังคฺปิจฺเจตฺตนะ, ปญฺจทวาราวชฺชชะ, ปญฺจวิญฺญานาณ, สัมปฏฺิจจันนชะ, สันตฺิรณชะ, โฏฐัพพนชะ....(ในปญฺจทวาราวีถิ)

บทว่า **อิโต ชาตา** ความว่า เกิดแต่อัตภาพนี้.

บทว่า **อิโต สมภูจาย มโนวิตถกา** ความว่า อกุศลวิตถกตั้งขึ้นแต่อัตภาพนี้แล้ว ย่อมปล่อยจิตเหมือนพวกเด็กเอาค้ำยาวผูกตีนกาเอาปลายนั้นพันนิ้วมือไว้แล้วปล่อยกาไป กานั้นแมบินไปไกล ก็กลับมาตกแทบเท้าของพวกเด็กเหล่านั้น ฉะนั้น.

พระสูตรแรกที่นำมาอ้างว่า **सानุเตวาสิโก** ท่านกล่าวหมายเอาการอยู่ร่วมด้วยกิเลส.

พระสูตรที่ ๒ ที่นำมาอ้างว่า **ตโยเม ภิกขเว อนุตรามลา** ท่านกล่าวด้วยสามารถการทำกุศลธรรมให้เศร้าหมอง และด้วยสามารถแห่งการไม่รู้สิ่งที่เป็นประโยชน์และไม่เป็นประโยชน์.

พระสูตรที่ ๓ ที่นำมาอ้างว่า **ตโย โข มหาราช ปุริสสุส ธมฺมา อหฺมตฺตํ อุปฺปชฺชมานา** ท่านกล่าวด้วยสามารถกำจัดนิสัยของตน

พระสูตรที่ ๔ ที่นำมาอ้างว่า **ราโค จ โทโส จ อิโตนิทานา** ท่านกล่าวด้วยสามารถแสดงที่ตั้งของกิเลสทั้งหลาย พึงทราบดังนี้

บทว่า **ตโต ตโต ปุริสสุยโต** ได้แก่ แต่อันตรายนั้น ๆ.

บทว่า **ตํ ปุคฺคํ** ได้แก่ บุคคลผู้มีความพร้อมเพรียงด้วยกิเลส มีประการดังกล่าวแล้ว.

บทว่า **ทุกฺขํ อนฺเวติ** ความว่า ทุกข์ย่อมติดตามเหมือนลูกโคที่ยังไม่หย่านม ตามหลังแม่โคไป ฉะนั้น.

บทว่า **อนฺุคฺจฺจติ** ความว่า ย่อมไปใกล้ ๆ เหมือนคนฆ่าโจรตามโจรที่ถูกสั่งประหารไปฉะนั้น.

บทว่า **อนุวาทิกั โหติ** ความว่า ข้อมถึงพร้อม เหมือนการกำหนดข้อธรรมชี้แจงเนื้อความเป็นอันมากของ **ชาติศัพท์** ในบทว่า **ชาติทุกุข** ก่อนเหมือนอย่างที่กล่าวไว้ว่า :-

เนื้อความของชาติศัพท์ ท่านประกาศไว้ว่า **ภพ สกฺล**

นิกาย สีล บัญญัติ ลักษณะ ประสูตร และปฏิสนธิ.

จริงอย่างนั้น ศัพท์ว่า **ชาติ** มีเนื้อความว่า **ภพ** ในข้อความเบื้องต้นว่า **เอกมฺปิ ชาติ เทวฺปิ ชาติโย** ภพหนึ่งบ้าง สองภพบ้าง.

มีเนื้อความว่า **สกฺล** ในข้อความนี้ว่า **อกุจิตฺโต อณุปกฺกฺโร ชาติวาทน** ชาติไป ไม่เข้าไปใกล้ ด้วยวาตะว่าสกฺล.

มีเนื้อความว่า **นิกาย** ในข้อความนี้ว่า **อตุลิวินาเช นิกฺคณฺเฐ** นาม **สมณชาติ** คู่ก่อนวิสาขา ชื่อว่านิครนถ์ทั้งหลายเป็นนิกายสมณะมีอยู่.

มีเนื้อความว่า **อริยศีล** ในข้อความนี้ว่า **ยโตหิ ภคินี อริยาย ชาติยา ชาโต** นานิกานามิ คู่ก่อนน้องหญิง ตั้งแต่เราเกิดแล้ว โดย **อริยชาติ** จะได้รู้สีกว่าแกเล็งปลงสัตว์เสียจากชีวิตหามิได้.^๑

มีเนื้อความว่า **บัญญัติ** ในข้อความนี้ว่า **ติริยา นาม ตินชาติ** นานิกยา **อุคฺคฺนฺตฺวา** นภํ **อาหจฺจ จิตา** อโหสิ **บัญญัติว่า** หล้า ถึงมีศูนย์กลางสูงขึ้นไปตั้งอยู่จต้องฟ้า ก็ชื่อว่า **ต่ำต้อย.**

มีเนื้อความว่า **สังขตลักษณะ** ในข้อความนี้ว่า **ชาติ ทฺวิหิ ขนฺุเชหิ** **สงฺคฺหิตา** **สังขตลักษณะ** สงเคราะห์ด้วยขันธ ๒.

มีเนื้อความว่า **ประสูติ** ในข้อความนี้ว่า **สมบุติชาติ อานนท โภชิตโต** คู่ก่อนอานนท **พระโพธิสัตว์ประสูติ** บัดเดี๋ยวนี้.

เนื้อความว่า **ปฏิสนธิขณะ** โดยอ้อม ในข้อความนี้ว่า **ภวปัจจุยา ชาติ ปฏิสนธิขณะ** มีเพราะภพเป็นปัจจัย. และว่า **ชาติปี ทุกขา** แม้ **ปฏิสนธิขณะ** ก็เป็นทุกข์. แต่โดยตรงมีเนื้อความว่า **ความปรากฏครั้งแรก** แห่งขั้นนั้น ๆ ที่ปรากฏแก่เหล่าสัตว์ผู้บังเกิดอยู่ในภพนั้น ๆ.

หากจะถามว่า ก็เพราะเหตุไร **ชาติ** นี้จึงเป็นทุกข์? ฟังตอบว่า เพราะเป็นที่ตั้งของทุกข์มีใช้น้อย. ก็ทุกข์มีใช้น้อย ได้แก่ **ทุกขทุกข์ วิปริณามทุกข์, สังขารทุกข์, ปฏิจันนทุกข์, อัปปฏิจันนทุกข์, ปริยายทุกข์, นิปปริยายทุกข์,**

บรรดาทุกข์เหล่านี้ **ทุกขเวทนา** ทางกาย ทางใจ ท่านเรียกว่า **ทุกขทุกข์** เพราะเป็นทุกข์โดยสภาวะด้วย โดยชื่อด้วย.

สุขเวทนา ท่านเรียกว่า **วิปริณามทุกข์**, เพราะเป็นเหตุให้เกิดทุกข์ในเมื่อแปรปรวนไป.

อุเบกขาเวทนาด้วย, สังขารที่เป็นไปในภูมิ ๓ ที่เหลือลงด้วย, ท่านเรียกว่า **สังขารทุกข์**, เพราะถูกความเจริญและความเสื่อมบีบคั้น.

อาหารทางกายทางใจ คือ ปวดหู, ปวดฟัน, ความร่ำร้อนเกิดเพราะโทสะโมหะ, ท่านเรียกว่า **ปฏิจันนทุกข์**, เพราะถามจึงรู้ และเพราะมีความพยายามไม่ปรากฏ.

อาหารที่มีการลงโทษ ๓๒ อย่างเป็นต้น เป็นสมุฏฐาน ท่านเรียก

ว่า อปฺปฏิจฉันนทุกฺขํ, เพราะไม่ต้องถามก็รู้ และเพราะมีความพยายามปรากฏ.

ทุกฺขํที่เหลือ นอกจากทุกขทุกฺขํ มาแล้วในคัมภีร์สังขยวิภังค์.

ทุกฺขํแม่ทั้งหมคมิชาติเป็นต้น ท่านเรียกว่า ปรียายทุกฺขํ เพราะเป็นที่ตั้งของทุกฺขํนั้น ๆ. ส่วนทุกขทุกฺขํ ท่านเรียกว่า ทุกฺขํโดยตรง.

บรรดาทุกฺขํเหล่านั้น ชาติทุกฺขํนี้ ได้แก่ ทุกฺขํที่เป็นไปในอบายแม่ที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสเป็นอุปมาไว้ในพาลปิณฑิตสูตรเป็นต้น. และทุกฺขํประเภทที่มีความเกิดในครรรค์เป็นมูลเป็นต้น ที่เกิดในมนุษย์โลก แม่ในสุคติ. ชาติเป็นทุกฺขํเพราะความเป็นที่ตั้งแห่งทุกฺขํนั้น. ในทุกฺขํเหล่านั้น ทุกฺขํประเภทที่มีความเกิดในครรรค์เป็นมูลเป็นต้น ดังต่อไปนี้.

ความจริง สัตว์นี้เมื่อบังเกิดในครรรค์ของมารดา มิใช่บังเกิดในดอกอูบล ดอกปทุมและดอกบญฺทริกเป็นต้น ที่แท้บังเกิดในส่วนของร่างกายที่เป็นท้อง ตรงกลางระหว่างแผ่นท้องและกระดูกสันหลัง อยู่ใต้กระเพาะอาหารใหม่. เนื้อกระเพาะอาหารเก่า เป็นที่คับแคบอย่างยิ่ง มีดื้อ อบไปด้วยกลิ่นซากศพต่าง ๆ และมีกลิ่นเหม็นอย่างยิ่งอัดแน่น นำรังเกียจอย่างยิ่ง เหมือนหนอนในปลาเน่า ขนมสดบูดเน่าและสัวมซึมเป็นต้น สัตว์ที่เกิดในครรรค์นั้นต้องอยู่ในครรรค์มารดาถึง ๑๐ เดือน จึงร้อนเหมือนอาหารที่สุกแต่ความร้อน. จมอยู่เหมือนก้อนแป้ง เว้นจากการคู้เข้าและการเหยียดออกเป็นต้น ย่อมเสวยทุกฺขํมีประมาณยิ่งแล ทุกฺขํมีความเกิดในครรรค์เป็นมูล เท่านั้นก่อน.

สัตว์นั้น เวลาที่มารดาลิ้นพลาด เดินนั่งลุกและพลิกตัวโดยพลัน

เป็นต้น เป็นเหมือนแกะอยู่ในมือของนักเลงสุรา และเหมือนลูกงูอยู่ในมือของคนเล่นงู ย่อมเสวยทุกข์มีประมาณยิ่ง ด้วยความพยายามมีจุดกระชากลากถูเป็นต้น. สัตว์นั้น เวลาที่มารดาต็มน้ำเย็น ก็เป็นเหมือนตกลีตนรก เวลามารดาคลืนกินข้าวยาคุและภัตตาหารที่ร้อน ก็เหมือนถูกโปรยด้วยเม็ดฝนถ่านเพลิง, เวลาที่มารดาคลืนกินของเค็มของเปรี้ยวเป็นต้น ก็เหมือนถูกลงโทษ มีราดด้วยน้ำต่างเป็นต้น ย่อมเสวยทุกข์หนัก. นี่เป็นทุกข์ซึ่งมีการบริหารกรรมเป็นมูล.

อนึ่ง ทุกข์ย่อมเกิดขึ้นแก่สัตว์นั้น ด้วยการตัดและการผ่าเป็นต้น ในที่เกิดทุกข์ ซึ่งแม่มิตรอำมาตย์และเพื่อนเป็นต้นของมารดาผู้หลงกรรมก็ไม่ควรเห็น นี่เป็นทุกข์ซึ่งมีความวิบัติแห่งกรรมเป็นมูล.

เมื่อมารดาคลอด ทุกข์ย่อมเกิดแก่สัตว์นั้น ผู้ถูกลมกัมมชวาตพัดให้ตกลงตรงทางกำเนิดซึ่งน่ากลัวยิ่ง เหมือนตกลนรก ถูกคร่าออกทางปากช่องกำเนิดที่คับแคบอย่างยิ่งเหมือนช่องกุญแจ เหมือนสัตว์นรกมหานาคที่ถูกภูเขาบดแหลกละเอียด นี่เป็นทุกข์ซึ่งมีการคลอดเป็นมูล.

อนึ่ง ในเวลาที่เขาจับมือให้อาบน้ำทำความสะอาดและเช็ดถูด้วยผ้าซึ่งสีระของเด็กอ่อนอันเช่นกับแผลอ่อนเป็นต้น ทุกข์เช่นกับการเจาะและการผ่าด้วยคมมีดโกนซึ่งคมเหมือนปากขุย ย่อมเกิดขึ้นแก่สัตว์ผู้เกิดแล้ว นี่เป็นทุกข์ซึ่งมีการออกภายนอกกรรมมารดาเป็นมูล.

ในความเป็นไปต่อแต่นั้น ทุกข์ย่อมมีแก่สัตว์ผู้มาตนด้วยตนนั้นแหละ ผู้ประกอบความเพียรด้วยการทรมานตนและการเผากิเลสด้วยการประพฤติวัตรของอเจลกเป็นต้น ผู้ไม่บริโภคอาหารและหยุดหงิดเพราะ

โกธธ นี้เป็นทุกข์ซึ่งมีความขวนขวายของตนเป็นมูล.

อนึ่ง ทุกข์ย่อมเกิดแก่สัตว์ผู้เสวยกรรมมีการฆ่าและการจองจำเป็น
ตั้งแต่ผู้อื่น นี้เป็นทุกข์ซึ่งมีความขวนขวายของผู้อื่นเป็นมูล. ทุกข์
แม้ทั้งหมดนี้ ล้วนมีชาติเป็นที่ตั้งตั้งนั้น ด้วยประการฉะนี้. ชาติทุกข์นี้
ย่อมติดตามไป.

บทว่า **ชราทุกข์** ได้แก่ ชรา ๒ อย่าง คือ ลักษณะที่ปรุงแต่ง ๑
ความเก่าแก่แห่งขั้นที่เนื่องด้วยเอกภพในสันตติ ที่รู้กันว่าพินหักเป็นต้น ๑.
ชรานั้นท่านประสงค์เอาในที่นี้, ก็ชราที่นั่น เป็นทุกข์เพราะความเป็นทุกข์
ในสังสารวัฏ และเพราะเป็นที่ตั้งแห่งทุกข์. ทุกข์ทางกายและทางใจ ซึ่ง
มีปัจจัยไม่น้อย เป็นต้นว่าความห่อหุ้มแห่งอวัยวะน้อยใหญ่ ความมีรูป
เปลี่ยนไปเพราะความวิการแห่งอินทรีย์ ความเป็นหนุ่มสาวสิ้นไป ความ
เพียรอ่อนลง ความปราศจากสติและมดี และความดูแลตนเองผู้อื่นนี้ย่อม
เกิดขึ้น.

ชราเป็นที่ตั้งแห่งทุกข์นั้น เพราะเหตุนี้ ท่านจึงกล่าวไว้ว่า :-

สัตว์ย่อมถึงทุกข์ ทางกายทุกข์ทางใจ เพราะอวัยวะ
ห่อหุ้ม, อินทรีย์ทั้งหลายพิการ, ความเป็นหนุ่มสาว
สิ้นไป, ความบั่นทอนกำลัง, ปราศจากสติเป็นต้น บุตร
และทาระของตนไม่เต็มใส, ถึงความอ่อนยิ่ง ๆ ขึ้น,
เพราะทุกข์ทั้งหมดนั้นมีชราเป็นเหตุ ฉะนั้น ชราจึงเป็น
ทุกข์.

เชื่อมความว่า ชราทุกข์นี้ย่อมติดตาม.

บทว่า พยาธิ ความว่า ชื่อว่า พยาธิ เพราะนำทุกข์ ๒ อย่าง มา. อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า พยาธิ เพราะอรรถว่า ให้ลำบาก ให้เดือดร้อน ให้หวั่นไหว.

แม้ในบทว่า มรณทุกข์ นี้ก็มีความตาย ๒ อย่าง คือลักษณะที่ปรุงแต่ง ๑. ซึ่งท่านกล่าวหมายเอาว่า ชราและมรณะ สงเคราะห์ด้วยชั้น ๒ ดังนี้ และความตัดขาดแห่งการเกี่ยวเนื่องกัน ของชีวิตินทรีย์ที่เนื่องด้วยเอกภพ ๑ ซึ่งท่านกล่าวหมายเอาว่า ความกลัวแต่ความตายเป็นนิจ ดังนี้. ในที่นี้ ประสงค์เอามรณะนั้น แม้คำว่า มรณะเพราะชาติเป็นปัจจัย คือมรณะเพราะความขวนขวายของผู้อื่น มรณะเพราะสิ้นอายุ มรณะเพราะสิ้นบุญ ก็เป็นชื่อของมรณะนั้นแหละ. พึงทราบประเภทเมื่อนี้ อีกว่า ขณิกมรณะ สมมติมรณะ สมุจเจทมรณะ.

เมื่อชีวิตยังเป็นไป ความแตกแห่งรูปธรรมและนามธรรม ชื่อว่า ขณิกมรณะ, คำนี้ว่า ติสสะตาย ปุสสะตาย ดังนี้ ชื่อว่าสมมติมรณะ, โดยปรมาตต์ เพราะไม่มีสัตว์ แม้คำนี้ว่า ข้าวกกล้าตาย ต้นไม้ตาย ดังนี้ ก็ชื่อว่าสมมติมรณะ เพราะไม่มีชีวิตินทรีย์, กาลกิริยาอันไม่มีปฏิสนธิของพระจีณาสพ ชื่อว่าสมุจเจทมรณะ.

สมมติมรณะนอกนี้ เว้นสมมติมรณะภายนอกเสีย ท่านสงเคราะห์ในที่นี้ด้วยความตัดขาดแห่งการเกี่ยวเนื่องกันตามที่กล่าวแล้ว ชื่อว่าเป็นทุกข์ก็เพราะเป็นที่ตั้งแห่งทุกข์ เพราะเหตุนี้ท่านจึงกล่าวไว้ว่า :-

คนชั่วพิจารณาณิมิต มีกรรมชั่วเป็นต้น. คนดี
อดกลั้นความวิโยคซึ่งมีของรักเป็นที่ตั้ง. ทั้งคนชั่วคนดี

เมื่อตาย ย่อมมีทุกข์ใจไม่ต่างกัน. อีกอย่างหนึ่ง คนทั้งหมดเมื่อถูกแทงจุดสำคัญของร่างกาย ย่อมมีทุกข์เกิดแต่ร่างกาย มีการตัดที่ต่อที่ผูกพันเป็นต้นซึ่งเป็นที่รัก เพราะการไม่แก้ไขทุกข์นี้ เป็นเรื่องทนไม่ได้ ฉะนั้นมรณะซึ่งเป็นที่ตั้งแห่งทุกข์นี้ ท่านจึงกล่าวว่าเป็นทุกข์เหมือนกัน.

ในบทว่า โลกปริเทวทุกขโทมนสุสุปายาสทุกข นี้มีวินิจฉัยดังต่อไปนี้ บรรดาความโศกเป็นต้น ความเดือนร้อนใจของผู้ที่ถูกความฉิบหายแห่งญาติเป็นต้น ถูกต้อง โดยลักษณะเพ่งภายใน ชื่อว่าความโศก. ก็ความโศกมีความทุกข์เป็นอรรถ เพราะความโศกนั้นเป็นทุกข์ทุกข และเพราะเป็นที่ตั้งแห่งทุกข์.

เพราะเหตุนี้ ท่านจึงกล่าว :-

ความโศกย่อมแทงหทัยของสัตว์ทั้งหลาย คุณลูก-สรอบยาพิช ย่อมเผาสัตว์อีก เหมือนกรงเหล็กที่ไฟติดแดงเผาแกลบ ฉะนั้น ความโศกย่อมนำมาซึ่งความทำลาย กล่าวคือพยาธิ ชรา และ มรณะ และนำมาซึ่งทุกข์มีอย่างต่าง ๆ ฉะนั้น ท่านจึงเรียกว่าทุกข์.

การพรั้งร่าพันของผู้ที่ถูกความฉิบหายแห่งญาติเป็นต้นถูกต้อง ชื่อว่า ปริเทวะ. ก็ปริเทวะนั้นมีความทุกข์เป็นอรรถ เพราะเป็นทุกข์ในสังสารวัฏ และเพราะเป็นที่ตั้งแห่งทุกข์. เพราะเหตุนี้ ท่านจึงกล่าว :-

เพราะบุคคลถูกลูกศรคือความโศกแทงแล้วคร่ำครวญอยู่ย่อมถึงทุกข์ เกิดแต่โรคคอ ริมฝีปาก เพดาน

ล้าคอและโรคผอมแห้ง ประมาณอย่างยิ่งจนทนไม่ได้

ฉะนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้า จึงตรัสปริเทวะว่า เป็นทุกข์.

ความทุกข์ทางกายมีลักษณะบีบคั้นกาย ชื่อว่าทุกข์. ก็ทุกข์นั้น
ความทุกข์เป็นอรรถ เพราะทุกข์นั้นเป็นทุกข์ทุกข์^๑ คือเพราะนำมา
ซึ่งทุกข์ทางกายด้วย เพราะนำมาซึ่งทุกข์ทางใจด้วย. เพราะเหตุนี้ท่าน
จึงกล่าวว่า :-

เพราะทุกข์ทางกายและทุกข์ทางใจนี้ ย่อมบีบคั้น

ยิ่ง ทั้งให้เกิดทุกข์ ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า ทุกข์เป็น

พิเศษ.

ความทุกข์ทางใจมีลักษณะบีบคั้นใจ ชื่อว่าโทมนัส ก็โทมนัสนั้นมีความ
ทุกข์เป็นอรรถ เพราะโทมนัสนั้นเป็นทุกข์ทุกข์ และเพราะนำมา
ซึ่งทุกข์ทางกาย จริงอยู่ ผู้ที่เพียบพร้อมด้วยทุกข์ทางใจ ย่อมสยายผม
ทุดอก หมุนไปหมุนมาตกหลุมที่เขาขุดไว้ นำศัสตรามา ดี่มยาพิษ ผูกคอ
ตาย เข้ากองไฟ ย่อมเสวยทุกข์มีประการต่างๆ เพราะเหตุนี้ ท่านจึง
กล่าวว่า

เพราะโทมนัสย่อมบีบคั้นใจ และนำมาซึ่งความ

บีบคั้นกาย ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า ทุกข์.

ความคับแค้น ที่เกิดแต่ความทุกข์ทางใจ ซึ่งมีประมาณยิ่ง ของผู้ที่
ถูกความฉิบหายแห่งญาติเป็นต้นถูกต้องนั้นแล ชื่อว่าอุปายาส. อาจารย์
พวกหนึ่งกล่าวว่า เป็นธรรมอย่างหนึ่งซึ่งเนื่องด้วยสังขารขันธ. อุปายาส

๑. ทุกข์ทุกข์ หมายถึง ทุกข์เวทนา ในที่ทุกแห่ง.

นั้นมีความทุกข์เป็นอรรถ เพราะอุปายสนั้นเป็นทุกข์เพราะเป็นสังขาร-
ธรรม คือเพราะเผาใจ และเพราะทำกายให้ตกต่ำ เพราะเหตุนี้ ท่าน
จึงกล่าวว่า :-

เพราะอุปายสนให้เกิดทุกข์ มีประมาณยิ่ง คือเผาใจ

และทำกายให้ตกต่ำ ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า ทุกข์.

อนึ่ง ในบทนี้ ความโศก พึงเห็นเหมือนการหุงต้มภายในภาชนะ
ด้วยไฟอ่อน ๆ. ปรีทวะ พึงเห็นเหมือนการลั่นออกนอกภาชนะของ
อาหารที่หุงต้มด้วยไฟแรง. อุปายส พึงเห็นเหมือนการเคี้ยวอาหารที่
เหลือจากลั่นออกภายนอก ลั่นออกไม่ได้อีก เคี้ยวภายในภาชนะนั้นแหละ
จนกว่าจะหมด.

บทว่า เนรยิกทุกข์ ความว่า ทุกข์มีการจงจำ ๕ ประการเป็น
ต้น ในนรก ย่อมติดตาม ทุกข์นั้นพึงแสดงด้วยเทวทูตสูตร เพราะเหตุ
นั้นท่านจึงกล่าวไว้ว่า :-

ถ้าสัตว์ไม่พึงเกิดในนรกทั้งหลาย พึงได้ทุกข์มิถูก

ไฟไหม้เป็นต้น ซึ่งทนไม่ได้ในที่นั้น ๆ อันจะเป็นเครื่อง

คำนวณ ที่ไหนได้ ฉะนั้น พระมหามุนีจึงตรัสการเกิดในโลก

นี้ว่า ทุกข์ดังนี้.

บทว่า ตีรจฺจนโยนิกทุกข์ ความว่า ทุกข์หลายอย่างมีหวนด้วย
แฉ่ และแทงด้วยประทกเป็นต้น ในหมู่เดรัจฉาน ย่อมติดตาม. ทุกข์นั้น
พึงถือเอาแต่พาลปีณชาติสูตร. เพราะเหตุนี้ ท่านจึงกล่าวว่า :-

ทุกข์ในเดรัจฉานทั้งหลาย เกิดแต่ถูกพิฆาตด้วยเส้
ประทัดและท่อนไม้เป็นต้น ไม่น้อยนั้น พึงมีในชาตินั้น
อย่างไร นอกจากการเกิดในเดรัจฉาน การเกิดในที่นั้น ๆ
เป็นทุกข์ แม้เพราะเหตุนั้น.

บทว่า ปิตุติวิสัยทุกขํ ความว่า ทุกข์ที่บังเกิดแต่ความหิว
กระหายและลมแดดเป็นต้น ในเปรตทั้งหลายด้วย ทุกข์ที่เกิดแต่หนาวจน
ทนไม่ได้เป็นต้น ในโลกันต์ซึ่งมีคติด้อย ย่อมติดตาม เพราะเหตุนั้น
ท่านจึงกล่าวไว้ว่า :-

ก็ทุกข์ในเปรตทั้งหลาย เกิดแต่ความหิวกระหาย
และลมแดดเป็นต้น วิจิตร เพราะไม่มีแก่ผู้ที่ไม่เกิดใน
เปรตนั้น ฉะนั้นพระมหามุนีจึงตรัสว่า ชาติเป็นทุกข์.
ทุกข์ในอสูรทั้งหลายในโลกันต์ ซึ่งมีคติด้อยและหนาวจนทน
ไม่ได้นั้น ไม่เพียงมีแก่ผู้ที่ไม่เกิดในที่นั้น ฉะนั้น ชาติการ
เกิดนี้จึงเป็นทุกข์.

บทว่า มานุสสทุกขํ ได้แก่ ทุกข์มีการฆ่าและการจองจำเป็นต้น
ในมนุษย์ทั้งหลาย.

บทว่า คพฺโลกุณฺณติมุลกทุกขํ ได้แก่ ชาติทุกข์ที่กล่าวไว้โดย
นัยเป็นต้นว่า ความจริง สัตว์นี้เมื่อบังเกิดในครรภ์ของมารดา มิใช่บังเกิด
ในดอกอูบล ดอกปทุม และดอกบุณฑริกเป็นต้น ดังนี้. ในเบื้องต้นแรก
ทุกข์มีความเกิดในครรภ์เป็นมูลนี้ก็ย่อมติดตามไป.

บทว่า **คพฺเภ จิตฺมุลกทุกฺขํ** ได้แก่ ทุกข์กล้าที่กล่าวไว้โดยนัย เป็นต้นว่า สัตว์นั้น เวลาที่มารดาสิ้นพลาด เดิน นั่ง ลูก และพลิกตัว โดยพลัน เป็นต้น. นี่ก็ คือ ทุกข์มีความตั้งอยู่ในครรภ์เป็นมูล ย่อมติดตามไป.

บทว่า **คพฺภูฏฺฐานมุลกทุกฺขํ** ได้แก่ ทุกข์ที่กล่าวไว้โดยนัย เป็นต้นว่า ในที่เป็นที่เกิดแห่งทุกข์ ซึ่งแม้มีตรอำมาตย์และเพื่อนของ มารดาผู้หลงครรภ์ เป็นต้น ก็ไม่ควรเห็น. นี่ก็ คือ ทุกข์มีการออกนอกครรภ์ มารดาเป็นมูล ย่อมติดตามไป. เพราะเหตุนี้ ท่านจึงกล่าวว่า :-

อนึ่ง สัตว์อยู่ในครรภ์มารดา ซึ่งเหมือนนรกหลุด
ครบกำหนดก็ตลอดออกภายนอก ซึ่งทุกข์ที่หนักแล้วซึ่งแม้
เว้นชาติการเกิดเสีย ย่อมไม่มี พุดไปมากก็ไม่ได้ประโยชน์
อะไร ในที่ไหน ๆ มิใช่หรือ แม้ทุกข์อะไร ๆ นี้จะมีอยู่ใน
โลกนี้ในบางคราว เมื่อเว้นชาติเสียได้ ก็จะไม่มียศ.
ฉะนั้น พระผู้แสวงคุณอันยิ่งใหญ่จึงตรัสชาตินี้ว่า ทุกข์
ก่อนอะไรทั้งหมด.

บทว่า **ชาติสุสฺสฺสนิพนฺธิกทุกฺขํ** ความว่า ทุกข์คือการบำรุงเลี้ยง มีการอาบ ไล่ ทา กิน ดื่ม เป็นต้น ซึ่งติดตามสัตว์ที่เกิดแล้ว ย่อมติดตามไป.

บทว่า **ชาติสุสฺสฺส ปฺราเชยฺยกทุกฺขํ** ความว่า ทุกข์ที่ไม่มีอิสระ ต้องอาศัยผู้อื่น คือบุคคลอื่น ย่อมติดตามไป มีอธิบายว่า ตกอยู่ในอำนาจของผู้อื่นทุกอย่าง เป็นทุกข์.

บทว่า **อดตุปกมทุกข** ได้แก่ ทุกข์ที่มีแก่สัตว์ผู้ฆ่าตนด้วยตน นั้นแหละ ผู้ประกอบความเพียรด้วยการทรมานตนและการเผากิเลส ด้วยการประพฤติวัตรของอเจลกเป็นต้น ผู้ไม่บริโภคอาหารและหุงคหังคเพราะ ความโกรธ. นี้คือทุกข์อันเกิดแต่ความขวนขวายของตน ย่อมติดตามไป.

บทว่า **ปรูปกมทุกข** ได้แก่ ทุกข์ที่เกิดขึ้นแก่สัตว์ผู้เสวยกรรม มีการฆ่าและการจองจำเป็นต้นแต่ผู้อื่น. นี้คือทุกข์อันเกิดแต่ความขวนขวาย ของผู้อื่น ย่อมติดตามไป.

บทว่า **ทุกขทุกข** ความว่า ทุกขเวทนาทางกายและทางใจ ท่าน เรียกว่า ทุกขทุกข เพราะเป็นทุกข์โดยสภาวะและโดยชื่อ ทุกขทุกขนี้ ย่อมติดตามไป.

บทว่า **สังขารทุกข** ได้แก่ อุเบกขาเวทนา และสังขารธรรม ที่เป็นไปในภุมิ ๓ ที่เหลือ ชื่อว่า สังขารทุกข เพราะถูกความเจริญและความเสื่อมบีบคั้น. สังขารทุกขนี้ ย่อมติดตามไป.

บทว่า **วิปริณามทุกข** ได้แก่ สุขเวทนา ชื่อว่าวิปริณามทุกข เพราะเป็นเหตุแห่งทุกข์ในเมื่อแปรปรวน ก็วิปริณามทุกขนี้ ย่อมติดตาม

บทว่า **มาตุมรณ** ได้แก่ ความตายของมารดา. บทว่า **ปีตุมรณ** ได้แก่ ความตายของบิดา. บทว่า **ภาคตุมรณ** ได้แก่ ความตายของพี่ชาย น้องชาย. บทว่า **ภคินีมรณ** ได้แก่ ความตายของพี่สาวน้องสาว. บทว่า **ปุตตุมรณ** ได้แก่ ความตายของบุตรทั้งหลาย. บทว่า **ธิตุมรณ** ได้แก่ความตายของธิดาทั้งหลาย.

บทว่า **ญาติพยุสนทุกข์** ความว่า ความฉิบหายแห่งญาติทั้งหลาย
ชื่อว่า **ญาติพยุสนะ** อธิบายว่า ความสิ้นไปแห่งญาติ ด้วยโจรภัย
และโรคภัยเป็นต้น เป็นความฉิบหายแห่งญาติ. ทุกข์ที่เกิดขึ้นแก่สัตว์
ผู้ถูกความฉิบหายแห่งญาตินั้นถูกต้อง คือท่วมทับ ครอบงำ ชื่อว่า ทุกข์
เพราะความฉิบหายแห่งญาติ ทุกข์คือความฉิบหายแห่งญาตินั้น ย่อม
ติดตามไป แม้ในบทที่เหลือทั้งหลายก็เช่นนี้แหละ ส่วนความต่างกันมีดังนี้:-

ความฉิบหายแห่งโคกะทั้งหลาย ชื่อว่า **โคกพยุสนะ** อธิบายว่า
ความสิ้นไปแห่งโคกะเพราะราชภัยและโจรภัยเป็นต้น เป็นความฉิบหาย
แห่งโคกะ. ทุกข์คือความฉิบหายแห่งโคกะนั้น ย่อมติดตามไปโดยนัยที่
กล่าวแล้ว.

บทว่า **โรคพยุสน** ความว่า ความฉิบหายคือโรค ชื่อว่า **โรค-**
พยุสนะ ก็โรคชื่อว่าความฉิบหายเพราะอรรถว่า ยังความไม่มีโรคให้
ฉิบหายคือให้พินาศ ทุกข์คือความฉิบหายเพราะโรคนั้น ย่อมติดตามไป
โดยนัยที่กล่าวแล้ว.

บทว่า **ศีลพยุสนทุกข์** ความว่า ความฉิบหายแห่งศีล ชื่อว่า
ศีลพยุสนะ บทนี้เป็นชื่อของความเป็นผู้ทุศีล ทุกข์คือความฉิบหายแห่ง
ศีลนั้น ย่อมติดตามไปโดยนัยที่กล่าวแล้ว.

ความฉิบหายคือทิวฎฐิที่เกิดขึ้นยังสัมมาทิวฎฐิให้พินาศ ชื่อว่า **ทิวฎฐิ-**
พยุสนะ ทุกข์คือความฉิบหายแห่งทิวฎฐินั้น ย่อมติดตามไปโดยนัยที่กล่าว
แล้ว.

และบรรดาบทเหล่านี้ ๒ บทแรกไม่สำเร็จประโยชน์ ๓ บทหลังสำเร็จประโยชน์ กำจัดลักษณะ ๓ อนึ่ง ๓ บทแรก เป็นกุศลก็ไม่ใช่ เป็นอกุศลก็ไม่ใช่ ความฉิบหายแห่งศีลและทิวฐิทั้งสอง เป็นอกุศล.

บทว่า ยถา ลงในอรรถแห่งอุปมา.

บทว่า ภินุญ นาว ได้แก่เรือที่มีเครื่องผูกหย่อน เป็นเรือคร่ำคร่ำหรือมีแผ่นกระดานหลุดตอน.

บทว่า ทิเปสสิ ได้แก่ น้ำไหล คือน้ำเข้าไป.

บทว่า ตโต ตโต อุกกั อนเวติ ความว่า น้ำย่อมเข้าไปตรงที่แตกนั้น ๆ.

บทว่า ปุโรโตปิ ได้แก่ ทางส่วนข้างหน้าของเรือบ้าง.

บทว่า ปจฺจโตปิ ได้แก่ ทางส่วนข้างหลังของเรื่อนั้นบ้าง.

บทว่า เภฏฺฐโตปิ ได้แก่ ทางส่วนท้องเรือบ้าง.

บทว่า ปสฺสโตปิ ได้แก่ ทางข้างทั้งสองบ้าง. บทใดที่มีได้กล่าวไว้ในระหว่าง ๆ บทนั้นพึงทราบโดยแนวแห่งพระบาลี.

เพราะฉะนั้น สัตว์เป็นผู้มีสติทุกเมื่อ ด้วยการเจริญกายคตาสติ เป็นต้น เมื่อเว้นกิลเสกามแม้มีประการทั้งปวง ในวิตถุกามทั้งหลายมีรูป เป็นต้น พึงเว้นกามทั้งหลายด้วยข่มไว้และตัดขาด. ละกามทั้งหลายเหล่านั้นด้วยอาการอย่างนี้แล้ว พึงข้าม พึงอาจเพื่อจะข้ามโอฆะแม่ทั้ง ๔ อย่าง ด้วยมรรคเครื่องการทำการละกามนั้นนั่นแล. ต่อนั้น พึงวิคเรือคืออรรถภาพซึ่งหนักด้วยน้ำคือกิเลส พึงเป็นผู้ถึงฝั่งด้วยอรรถภาพเบาเหมือนบุรุษวิคเรือหนัก. พึงเป็นผู้ถึงฝั่ง พึงถึงซึ่งฝั่งด้วยเรือเบา โดยลำบากน้อยนั่นเทียว

ฉะนั้น. เป็นผู้ถึงฝั่งแห่งพระสัทธรรม คือพระนิพพาน พึงถึงด้วยการ
บรรลुพระอรหัตต์ คือด้วยการปรินิพพานด้วยอนุปาติเสสนิพพานธาตุ
พระสารีบุตรเถระจบเทศนาด้วยอดคือพระอรหัตต์ ด้วยประการฉะนี้.

บทว่า **ตสฺมา** ความว่า เพราะทุกขมีชาติเป็นต้น ย่อมติดตาม
บุคคลนั้นฉะนั้น คือเหตุ^{นั้น}. แม้ในบทว่า **ตํ เหตุ** เป็นต้น ก็นัยนี้แหละ
เพราะทุกขมีประการดังกล่าวแล้วย่อมติดตามบุคคลนั้น เพราะเหตุ^{นั้น}
เพราะทุกขย่อมติดตาม เพราะปัจจัย^{นั้น} เพราะทุกขย่อมติดตาม เพราะ
นิทาน^{นั้น} พึงประกอบบทย่างนี้ด้วยประการฉะนี้.

บทว่า **เหตุ** เป็นต้น เป็นไฉนของบทว่า **การณะ**. ก็การณะ
ชื่อว่า **เหตุ** เพราะอรรถว่า มีผลเกิดขึ้น คือเป็นไปด้วยเหตุ^{นั้น}.

ชื่อว่า **ปัจจัย** เพราะอรรถว่า ผลย่อมอาศัยกรรมนั้นเกิดและเป็นไป.

ชื่อว่า **นิทาน** เพราะอรรถว่า ย่อมมอบให้ซึ่งผลของตน **ดู**
แสดงว่า เชิญท่านทั้งหลายถือเอาสิ่ง^{นั้น}เกิด.

บทว่า **ตํ การณา** ห้ามกรรมที่ไม่เป็นเหตุและไม่มีเหตุ.

บทว่า **ตํ เหตุ** ปฏิเสธสิ่งที่ไม่ใช่เหตุและเหตุแห่งมหาภูต.

บทว่า **ตปฺปจฺจยา** ปฏิเสธปัจจัยที่ไม่ทั่วไปกับกรรมที่ไม่ใช่ปัจจัย.

บทว่า **ตํ นิทานา** หมายเหตุในอาคมและนิคมกับทั้งกรรมที่ไม่ใช่
เหตุ อาจารย์พวกหนึ่งพรรณนาไว้อย่างนี้ด้วยประการฉะนี้.

บทว่า **เอตํ อาทีนํ สมฺปสฺสฺมาโน** ความว่า **ดูอยู่** คือเห็น
อยู่โดยชอบซึ่งอันตรายน^{นั้น}คือมีประการดังกล่าวแล้ว ด้วยวิปัสสนาญาณ.

บทว่า **สทา** เป็นบทตั้ง.

บทว่า ปุณ สทา เป็นบทขยายความ.

บทว่า สทา ได้แก่ ทุกวัน.

บทว่า สัพพทา ได้แก่ ทุกเวลา.

บทว่า สัพพกาลं ได้แก่ ตลอดกาลทั้งปวงมีเวลาเช้าเป็นต้น

บทว่า นิจุจกาลี ได้แก่ ทุกวัน ๆ.

บทว่า ฐวกาลี ได้แก่ ตลอดกาลไม่ขาด.

บทว่า สตติ ได้แก่ ไม่มีระหว่าง.

บทว่า สมิตติ ได้แก่ เป็นอันเดียวกัน.

บทว่า อพุโทกิญณฺโณ ได้แก่ ไม่เจือปนอย่างอื่น.

บทว่า โปกฺขานูปอกฺโข * ความว่าสืบทอดโดยลำดับ คุณในประโยชน์
เป็นต้นว่า ย่อมปรากฏติดตามกันไปไม่ผิดพลาด.

บทว่า อุกฺกมฺมิกชาติ ได้แก่ เหมือนลูกคลื่นในน้ำที่บังเกิด
ขึ้น.

บทว่า อวีจิ ได้แก่ ไม่เบาบาง.

บทว่า สนฺตติ ได้แก่ ไม่ขาดระยะ.

บทว่า สหิตติ ได้แก่ สืบทอด เป็นอันเดียวกัน คุณในประโยชน์
เป็นต้นว่าของข้าพเจ้าสืบทอดกัน ของท่านไม่สืบทอดกัน.

บทว่า มุสิตติ ได้แก่ ถูกต้องในที่ลุ่มผ่านไม่ได้ คุณในประโยชน์
เป็นต้นว่า ขัดกลอน ดังนี้.

สองบทว่า ปุเรภคฺคตํ ปจฺจภคฺคตํ กล่าวแบ่งเวลาในกลางวัน

๑. ฉบับเทวนาครี เป็น โปกฺขานูปอกฺโข .

สามบทว่า ปุริมยามัม มชฺฉิมยามัม ปจฺฉิมยามัม กล่าวแบ่งเวลา
ในกลางคืน.

สองบทว่า กาเพ ชุณฺเห กล่าวถึงกิ่งเดือน.

สามบทว่า วสุเส เหมนุเต คิมฺเห กล่าวถึงฤดู.

สามบทว่า ปุริเม วโยชนุเช มชฺฉิเม วโยชนุเช ปจฺฉิเม
วโยชนุเช กล่าวแบ่งวัย ฟังทราบดังนี้.

บทเริ่มต้นว่า สโตติ กายะ กายานุปสฺสนาสติปฏฺฐานัน
ภาเวนุโต สโต จนถึงบทสุดท้ายว่า เอวํ สมฺมูเจทโต กาม
ปริวชฺชเยยฺย ดังนี้ มีเนื้อความตามที่ได้กล่าวแล้วนั้นแล.

อนึ่ง บทว่า สตตฺตฺตา สโต ความว่า ชื่อว่าเป็นผู้มีสติเพราะ
ความเป็นผู้มีสติ ด้วยความเป็นผู้ข้องอยู่ในวัตถุ ๓ หรือด้วยความเป็นผู้
สามารถเพื่อจะก้าวล่วงกิเลส ๓.

บทว่า สนฺตตฺตฺตา ความว่าชื่อว่า เป็นผู้มีสติด้วยการยังกิเลสและ
อุปกิเลสให้หนีไปดำรงอยู่ และเพราะเปลื้องจากอารมณ์แล้วสงบ.

บทว่า สมิตตฺตฺตา ความว่า ชื่อว่าเป็นผู้มี สติ เพราะเป็นผู้สงบ
ด้วยบุญที่ให้ผลอันน่าปรารถนา และจากบาปที่ให้ผลอันไม่น่าปรารถนา.

บทว่า สนฺตฺตฺมมฺสมฺนฺนาคตตฺตฺตา ความว่า ชื่อว่าเป็นผู้มีสติ
เพราะเป็นผู้ประกอบด้วยธรรมของสัตบุรุษ โดยเสพสัปปริสธรรม
และเสวนากับพระอริยบุคคลมีพระพุทธเจ้าเป็นต้น.

บทว่า วตฺตฺตฺกามะ ปริชานิตฺวา ความว่า รู้วัตถุสามที่เป็นไป

ในภูมิ ๓ ซึ่งมีประการดังกล่าวแล้วเหล่านั้น ด้วย**ติธมปริยญา**.

บทว่า **ปหาย** ได้แก่ ละขาดกิเลสตามด้วย **ปหานปริยญา**.

บทว่า **ปชหิตฺวา** ได้แก่ทิ้งแล้ว. ท่านอธิบายไว้ว่าบรรเทา
กิเลสตาม เหมือนทิ้งหยากเยื่อด้วยตะกร้าหรือ หามิได้เลย ที่แท้บรรเทา
กิเลสตามนั้น คือข้าม นำออก ทำกิเลสตามให้สูญสิ้นเหมือนแทงโคนงาน
ที่โกงด้วยประดักหรือ ? หามิได้เลย ที่แท้ทำให้สูญสิ้นซึ่งกิเลสตามนั้น
คือกระทำให้มีที่สุดไปปราศแล้ว คือกระทำกิเลสตามนั้นโดยประการที่
แม้ที่สุดก็จักไม่เหลือ แม้เพียงการทำลายโดยกำหนดมีในที่สุด ให้ถึงความ
ไม่มีว่า อย่างไรจึงจะทำกิเลสตามนั้นด้วยประการนั้น คือกระทำโดย
ประการที่ตัดขาดกิเลสตามด้วยสมุจเฉตปหานดังนี้ แม้นในกามฉันทนิวรรณ์
เป็นต้นกัณนี้.

ในบทว่า **กาโมฆ** เป็นต้น มีวินิจฉัยดังต่อไปนี้ :- ความกำหนดที่
เป็นไปในกามคุณ ๕ ท่านเรียกว่า **กาโมฆะ** เพราะอรรถว่า จมลง.

บทว่า **ภโวฆ** ได้แก่ ฉันทราคะในรูปภพและอรุภพ และ
ความยินดีในฉาน.

บทว่า **ทิฏโฐฆ** ได้แก่ ความปรารถนาในภพที่ประกอบด้วย
สัสสตทิฏฐิเป็นต้นนั้นแล. **ทิฏโฐฆะ**ย่อมถึงการรวมลงใน**ภโวฆะ**นั่นเอง.
อวิโชฆะได้แก่ความไม่รู้ในอริยสัจ ๔.

ในโอฆะเหล่านั้น เมื่อบุคคลยินดีใส่ใจกามคุณทั้งหลาย **กาโมฆะ**
ที่ยังไม่เกิดก็เกิดขึ้น และที่เกิดแล้วก็เจริญยิ่งขึ้น.

เมื่อบุคคลยินดีใส่ใจมหัคคตธรรมทั้งหลาย **ภโวฆะ**ที่ยังไม่เกิดก็เกิด

ขึ้น และที่เกิดแล้วก็เจริญยิ่งขึ้น. อวิชโชนะ (อศัยกามโชนะ) ที่ยังไม่เกิดก็เกิดขึ้น และที่เกิดแล้วก็เจริญยิ่งขึ้น ด้วยความเป็นปทัฏฐานแห่งวิปลาส ๔ ในธรรมที่เป็นไปในภุมิ ๓ พึงทราบดังนี้ ธรรมฝ่ายขาว พึงให้พิสดารโดยตรงกันข้ามกับนัยที่กล่าวแล้ว.

ผู้ปฏิบัติอัปณิหิตวิโมกข์ พึงข้ามกามโชนะได้. ผู้ปฏิบัติอนิมิตตวิโมกข์ พึงข้ามภโวชนะได้. ผู้ปฏิบัติสุญญตวิโมกข์ พึงข้ามอวิชโชนะได้. พึงข้ามด้วยปฐมมรรค พึงข้ามขึ้นด้วยทุติยมรรค พึงข้ามพ้นด้วยตติยมรรค พึงกล่าวด้วยจตุตถมรรค พึงเป็นไปล่วงด้วยผล ดังนี้แล. อีกอย่างหนึ่ง อาจารย์พวกหนึ่งพรรณนาอย่างนี้ว่า พึงข้ามด้วยกามโชนะ พึงข้ามด้วยภโวชนะ พึงข้ามขึ้นด้วยภโวชนะ พึงข้ามพ้นด้วยทิฏฐโชนะ พึงกล่าวด้วยอวิชโชนะพึงเป็นไปล่วงด้วยโชนะทั้งปวง.

บทว่า ครุกัม ได้แก่ ไม่เบา.

บทว่า ภาริกิ ความว่า ชื่อว่า ภาริกะบรรพทุกหนัก เพราะอรรถว่า มีภคชะที่หนักในเรื่อนี้.

บทว่า อุกัม สิลฺลิจิตฺวา ได้แก่ วิตนํ้า.

บทว่า อุตฺตฺสิลฺลิจิตฺวา ได้แก่ วิตยฺกเณน.

บทว่า จกฺขุเตตฺวา ได้แก่ ให้ตกไป.

บทว่า ลหุกาย ได้แก่ เบาพร้อม.

บทว่า จิปฺปํ แปลว่า พลัน.

บทว่า ลหุํ ได้แก่ ขณะนั้น.

๑. ฉะบับ ถึงหพและพม่าไม่มี.

บทว่า **อปฺปกฺลิตฺเรเนว** ได้แก่ โดยไม่ลำบากเลย. อมตนิพพาน
ท่านกล่าวว่า ฟัง ดังนั้น นิพพาน ซึ่งออกจากเครื่องร้อยรัดคือตัณหา
ท่านกล่าวว่า ฟัง ซึ่งเป็นฟังนอกจากฟังในแห่งสักกายทิฏฐิ.

บทว่า **โยโส** ได้แก่ นี้ใจ. บททั้งปวงมีบทว่า **สพฺพสงฺขาร**
สมฺโถ เป็นต้น หมายความว่าถึงพระนิพพานทั้งนั้น ก็เพราะความสะเทือน
แห่งสังขารทั้งปวง ความหวั่นไหวแห่งสังขารทั้งปวง ความคืนรนแห่ง
สังขารทั้งปวง ย่อมสงบ ย่อมระงับ เพราะอาศัยนิพพานนั้น ฉะนั้น ท่าน
จึงกล่าวนิพพานว่า เป็นที่ระงับสังขารทั้งปวง.

อนึ่ง เพราะอุปธิทั้งปวงย่อมเป็นอันสลະคืนได้ ตัณหาทั้งปวงย่อม
สิ้นไป ความกำหนดคือกิเลสทั้งปวงย่อมคลายไป ทุกข์ทั้งปวงย่อมดับไป
เพราะอาศัยนิพพานนั้น ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวนิพพานว่า เป็นที่สลະคืน
อุปธิทั้งปวง เป็นที่สิ้นตัณหา เป็นที่คลายกำหนด เป็นที่ดับ ก็ตัณหานี้
ท่านเรียกว่า วาณะ เพราะวิเคราะห์ว่า ย่อมร้อยรัด ย่อมเย็บภพกับภพ
กรรมกับผล. ชื่อว่า นิพพานเพราะออกจากวานะนั้น ฟังถึงฟัง ก็ฟัง
ถึง ฟังบรรลुฟังคือนิพพาน ด้วยโคตรภูญาณที่ออกโดยส่วนเดียว ด้วย
สามารถแห่งนิมิต ฟังถึงฟังคือนิพพาน ด้วยมรรคญาณที่ออกโดยส่วน
๒ เป็นพิเศษ ด้วยความเป็นไปแห่งนิมิต ฟังถูกต้อง ก็ฟังสัมผัส
ฟังคือนิพพาน ด้วยผลจิตซึ่งมีนิพพานเป็นอารมณ์.

บทว่า **สจฺจฺฉิกฺขเรยฺย** หมายความว่า ฟังถูกต้องด้วยสามารถแห่งคุณแล้ว
กระทำฟังคือนิพพานให้ประจักษ์ ด้วยปัจจเวกขณญาณ อีกอย่างหนึ่ง
อาจารย์พวกหนึ่งพรรณนาว่า ฟังถึงฟังด้วยโศดาปัตติมรรค ฟังบรรลुด้วย

สกทาคามิมรรค พึงถูกต้องด้วยอนาคามิมรรค พึงทำให้แจ้งด้วยอรรหัตมรรค
ดังนี้.

บทว่า โยปี ปารี คนตุกาโม ความว่า บุคคลคนใดคนหนึ่ง
ซึ่งตั้งอยู่ในวิปัสสนาญาณ เป็นผู้ใคร่จะถึงฝั่งคือนิพพาน บุคคลเมื่อนั้นจัก
ไปในนิพพานนั้นแน่แท้ ฉะนั้น จึงชื่อว่า ปารุ ผู้ถึงฝั่ง สมจริงดังที่
ตรัสไว้ เป็นต้นว่า เราเป็นผู้ข้ามพ้นจากชาติ ชรา มรณะ โสกะ ปริเทวะ
ทุกข์ โทมนัส อุปายาส ดังนี้ บุคคลเมื่อนั้นชื่อว่าผู้ถึงฝั่ง ด้วยสามารถ
แห่งอริยาศัยในส่วนเบื้องต้น และด้วยประกอบวิปัสสนา.

บทว่า โยปี ปารี กจฺจติ ความว่า บุคคลแม้ใด มีความพร้อม
เพียงด้วยมรรค ย่อมถึงฝั่งคือนิพพาน บุคคลเมื่อนั้นก็ชื่อว่าผู้ถึงฝั่ง.

บทว่า โยปี ปารี คโต ความว่า บุคคลใดให้สำเร็จกิจด้วยมรรค
ตั้งอยู่ในผล ถึงแล้วซึ่งฝั่งคือนิพพาน บุคคลเมื่อนั้นก็ชื่อว่าผู้ถึงฝั่ง เพื่อ
จะแสดงความชื่อนั้นด้วยพระดำรัสของพระชินเจ้า พระสารีบุตรเถระจึง
กล่าวคำเป็นต้นว่า สมจริงดังที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า บุคคลผู้ข้ามพ้น
แล้ว ถึงฝั่งแล้ว ดำรงอยู่บนบก ชื่อว่าเป็นพราหมณ์ ดังนี้.

บทว่า อภิญญาปารุ ความว่า ชื่อว่าถึงฝั่ง เพราะอรรถว่า
ใคร่จะถึงฝั่งคือนิพพานด้วยญาณปริญา ถึงด้วยญาณที่บรรลุแล้ว คือ
ถึงแล้ว.

บทว่า ปริญาปารุ ความว่า ชื่อว่า ผู้ถึงฝั่งโดยนัยที่กล่าวแล้ว
เพราะก้าวล่วงธรรมทั้งปวงด้วยตริณปริญา.

บทว่า ปหานปารุ ความว่า ชื่อว่า ผู้ถึงฝั่ง โดยนัยที่กล่าวแล้ว
เพราะก้าวล่วงกิเลสทั้งหลายที่เป็นฝ่ายสมุทัยด้วย ปหานปริญา จริงอยู่

บุคคลใดกำหนดรู้ธรรมทั้งปวง บุคคลนั้นย่อมกำหนดรู้ด้วยปริญา ๓ คือ
ญาตปริญา ตีรณปริญา ปหานปริญา.

บรรดาปริญา ๓ เหล่านี้ **ญาตปริญา** เป็นไฉน? บุคคลรู้
ธรรมทั้งปวงว่า ธรรมเหล่านี้มีในภายใน เหล่านี้มีภายนอก นี่เป็นลักษณะ
ของธรรมนี้ เหล่านี้เป็นรส เป็นปัจจุภูฐาน เป็นปทัฐาน ดังนี้ นี้ชื่อว่า
ญาตปริญา.

ตีรณปริญา เป็นไฉน? บุคคลพิจารณาธรรมทั้งปวงด้วยสามารถ
ได้เพราะรู้อย่างนี้โดยนัยเป็นต้นว่า เป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา ดังนี้
นี้ชื่อว่า **ตีรณปริญา.**

ปหานปริญา เป็นไฉน? บุคคลพิจารณาอย่างนี้แล้ว ละฉันท-
ราคะในธรรมทั้งปวง ด้วยมรรคอันเลิศ นี้ชื่อว่า **ปหานปริญา** แล.
พระสารีบุตรเถระกล่าวว่า พระอรหันต์นั้น ถึงฝั่งด้วยการรู้อย่าง ถึงฝั่งด้วย
การกำหนดรู้ ถึงฝั่งด้วยการละดังนี้ หมายเอาปริญาเหล่านี้.

บทว่า **ภาวนาปารุ** ความว่า ภาวนาถึงที่สุดแล้ว ถึงฝั่งคือ
นิพพานด้วยมรรค.

บทว่า **สัจฉิกิริยาปารุ** ความว่า ถึงฝั่งคือผลและนิพพานที่ทำให้
แจ้ง ด้วยสามารถแห่งผลและนิพพาน.

บทว่า **สมาปตฺติปารุ** ความว่า ถึงฝั่งแห่งสมาบัติ ๘.

บทว่า **สพฺพมฺมานํ** ได้แก่ ธรรมทั้งปวงมีขั้น ๕ เป็นต้น.

บทว่า **สพฺพทฺถุขานํ** ได้แก่ ทุกข์ทั้งปวงมีชาติทุกข์ เป็นต้น.

บทว่า **สพฺพทฺถิเณสํ** ได้แก่ กิเลสทั้งปวงมีกายทุจริต เป็นต้น.

บทว่า อริยมคฺคานํ ได้แก่ อริยมรรค ๔ มิโตคาปัตติมรรคเป็นต้น.

บทว่า นิโรธสุต ได้แก่ นิพพาน.

บทว่า สพฺพสมมาปคฺคินํ ได้แก่ รูปสมมาบัติและอรูปสมมาบัติ ๘
ทั้งหมด.

บทว่า โส ได้แก่ พระอริยะนั้น.

บทว่า วลีปฺปคฺคโต ได้แก่ ถึงความเป็นผู้ชำนาญ. อีกอย่างหนึ่ง
ได้แก่ ถึงความเป็นผู้มีอิสระ คือความเป็นผู้สำเร็จ.

บทว่า ปารมฺปิปฺปคฺคโต ได้แก่ ถึงที่สุด คือความสำเร็จ คือความ
สูงสุด ที่เรียกว่าบารมี. เพื่อจะแก้คำถามว่า ถึงในอะไร? พระสารีบุตรเถระ
จึงกล่าวคำเป็นต้นว่า ในอริยศีล ดังนี้.

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า อริยสุมี สีลสุมี ได้แก่ ในศีลที่
ปราศจากโทษ.

บทว่า อริยาย สมานิสฺสุมี ได้แก่ ในสมานีที่ปราศจากโทษ.

บทว่า อริยาย ปญฺญา ได้แก่ ในปัญญาที่ปราศจากโทษ.

บทว่า อริยาย วิมุตฺตียา ได้แก่ ในผลวิมุตติที่ปราศจากโทษ.

สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ สัมมาอาชีวะ ท่านถือเอาด้วยบทแรก.

สัมมาวายามะ สัมมาสติ สัมมาสมาธิ ท่านถือเอาด้วยบทที่ ๒.

สัมมาสังกัปปะและสัมมาทิฏฐิ ท่านถือเอาด้วยบทที่ ๓.

ธรรมอันเหลือที่สัมปยุตด้วยอริยมรรคนั้น ท่านถือเอาด้วยบทที่ ๔.
พึงทราบดังนี้.

บทว่า อนฺตคฺคโต ความว่า ไปสู่ส่วนสุดแห่งสังขารโลก ด้วยมรรค.

บทว่า อนุตฺตปฺตฺโต ความว่า ถึงส่วนสุดแห่งโลกนั้นแหละ ด้วย
ผล.

บทว่า โภฏิกฺโต ความว่า ไปสู่ที่สุดแห่งสังขารโลก ด้วยมรรค.

บทว่า โภฏิปฺตฺโต ความว่า ถึงที่สุดนั้นแหละ ด้วยผล.

บทว่า ปริยฺนตฺตฺโต ความว่า ไปสู่การกำหนดที่สุดของโลก มี
ขันธโลกและอายตนโลกเป็นต้น ทำให้เป็นทางได้ด้วยมรรค.

บทว่า ปริยฺนตฺตฺโต ความว่า ถึงโลกนั้นแหละ ทำให้เป็นที่
สุตรอบได้ ด้วยผล.

บทว่า โวसानคฺโต ความว่า ไปสู่ที่สุดด้วยมรรค.

บทว่า โวसानปฺตฺโต ความว่า ถึงที่สุดด้วยผล.

บทว่า ตาณคฺโต ความว่า ไปสู่ที่ด้านทานได้ด้วยมรรค.

บทว่า ตาณปฺตฺโต ความว่า ถึงที่ด้านทานได้ด้วยผล.

บทว่า เลณคฺโต ความว่า ไปสู่ที่เร้นลับได้ด้วยมรรค.

บทว่า เลณปฺตฺโต ความว่า ถึงที่เร้นลับได้ด้วยผล.

บทว่า สรณคฺโต ความว่า ไปสู่ที่พึ่งได้ด้วยมรรค.

บทว่า สรณปฺตฺโต ความว่า ถึงที่พึ่งได้ด้วยผล.

บทว่า อภยคฺโต ความว่า ไปสู่ที่ไม่มีภัยได้ด้วยมรรค.

บทว่า อภยปฺตฺโต ความว่า ถึงที่ไม่มีภัยคือนิพพานได้ด้วยผล.

บทว่า อจฺจุตฺตฺโต ความว่า ไปสู่ที่ไม่ตาย คือนิพพานได้ด้วย
มรรค.

บพว่า อจฺจุตฺตปฺตฺโต ความว่า ถึงที่ไม่ตายนั้นได้ด้วยผล.

บพว่า อมตคฺโต ความว่า ไปสู่แดนอมตะ คือนิพพานได้ด้วย
มรรค.

บพว่า อมตปฺตฺโต ความว่า ถึงแดนอมตะนั้น ได้ด้วยผล.

บพว่า นิพฺพานคฺโต ความว่า ไปสู่นิพพานซึ่งออกจากเครื่องร้อย
รัดคือตัณหาได้ด้วยมรรค.

บพว่า นิพฺพานปฺตฺโต ความว่า ถึงนิพพานนั้นแหละได้ด้วยผล.

บพว่า โส ฐฏฺฐวโส ความว่า พระอรหันต์นั้น ชื่อว่า อยู่จบ
แล้ว เพราะอรรถว่า อยู่แล้ว อยู่รอบแล้ว อยู่จบแล้ว ในอริยาสธรรม
๑๐.

บพว่า จินฺนจฺรโณ ความว่า ชื่อว่า ประพฤติจรณะแล้ว เพราะ
อรรถว่า มีความชำนาญประพฤติแล้วในสมาบัติ ๘ กับศีล.

บพว่า คตฺตฺโธ ความว่า ก้าวล่วงทางไกลคือสังสารวัฏ.

บพว่า คตฺตฺโธ ความว่า ถึงทิศคือนิพพาน ซึ่งไม่เคยไปแม้ใน
ความฝัน.

บพว่า คตฺโถฏฺโถ ความว่า เป็นผู้ถึงที่สุดคืออนุปาติเสสนิพพาน
ดำรงอยู่.

บพว่า ปาลิตฺพฺรหฺมจฺริโย ความว่า มีพรหมจรรย์อันรักษาแล้ว.

บพว่า อุตฺตมทิกฺขุจิปฺตฺโต ความว่า ถึงสัมมาทิฏฐิอันอุดม.

บพว่า ปฏฺวิทฺธาภุโป ความว่า แทะตลอดคอร์หัตผล ไม่กำเริบ
คือไม่หวั่นไหวดำรงอยู่แล้ว.

บทว่า **สตฺถิณฺโณ** ความว่า กระทำให้แจ้งซึ่งนิโรธ คือ นิพพานดำรงอยู่แล้ว.

บทว่า **ทุกฺขํ ตสฺส ปริณฺญาตี** ความว่า ทุกข์ ๓ อย่างอันพระอรหันต์นั้นก้าวล่วงตัดขาดเสียแล้ว.

บทว่า **อภิญฺเญยฺยํ** ความว่า พึงรู้ด้วยอาการอันงาม ด้วยสามารถแห่งการหยั่งรู้สภาวะลักษณะ.

บทว่า **อภิญฺญาตี** ความว่า รู้แล้วด้วยญาณอันยิ่ง.

บทว่า **ปริณฺเญยฺยํ** ความว่า พึงกำหนดรู้ทราบซึ่ง ด้วยสามารถแห่งการหยั่งรู้สามัญลักษณะ และด้วยสามารถแห่งความเป็นผู้มีกิจถึงพร้อม

บทว่า **ปริณฺญาตี** ความว่า รู้แล้วโดยรอบ.

บทว่า **ภาเวตฺตพฺพํ** ได้แก่ พึงให้เจริญ.

บทว่า **สตฺถิณฺโณ** ได้แก่ พึงกระทำให้ประจักษ์ ก็การกระทำให้แจ้งมี ๒ อย่างคือ การกระทำให้แจ้งการได้เฉพาะ และการกระทำให้แจ้งอารมณ์.

ในบทว่า **อุกฺขิตฺตปฺลิโฆ** นี้ มีวินิจฉัยดังต่อไปนี้.

บทว่า **ปฺลิโฆ** ได้แก่ อวิชาซึ่งเป็นรากเง่าแห่งวิญญู ก็อวิชานี้ ท่านเรียกว่า ล้ม ด้วยอรรถว่า ถอนได้ยาก ท่านเรียกพระอรหันต์ว่าเป็นผู้มีอวิชาเป็นลิมสลักอันถอนเสียแล้ว เพราะอวิชานั้น อันพระอรหันต์นั้นถอนได้แล้ว.

ที่เรียกว่า **กู** ในบทว่า **สงฺกิญฺณปริโย** ได้แก่ อภิสังขารคือกรรมที่ให้ภพใหม่ คือเป็นปัจจัยแห่งขันธทั้งหลายในภพใหม่ ซึ่งได้นามว่า ชาติสงสาร ด้วยสามารถให้เกิดในภพทั้งหลาย และด้วยสามารถแห่งการท่องเที่ยวไป ก็อภิสังขารคือกรรมนั้น ท่านเรียกว่า **กู** เพราะตั้งแวดล้อมด้วยสามารถกระทำความเกิดขึ้นบ่อย ๆ ท่านเรียกพระอรหันต์ว่าเป็นผู้มีความเป็นกุอันกำจัดเสียแล้ว เพราะกรรมอันเป็นกุอันพระอรหันต์กำจัดเสียแล้ว คือถมเสียแล้ว.

บทว่า **เอสิกา** ในบทว่า **อพฺพุพฺพฺเหสิโก** ได้แก่ ตัณหาซึ่งเป็นมูลแห่งวัฏฏะ ก็ตัณหานี้ลึกซึ่ง ท่านเรียกว่า เสาระเนียด เพราะอรธว่าข้ามไปได้ยาก ท่านเรียกพระอรหันต์ว่าเป็นผู้มีตัณหาเป็นเสาระเนียดอันถอนเสียแล้ว เพราะตัณหานั้นอันพระอรหันต์นั้นถอนได้แล้ว คือถอนทิ้งไปแล้ว.

ที่เรียกว่า **อัครพะ** ในบทว่า **นิรคฺคโป** ได้แก่ สังโยชน์ที่ใช้เกิดกิเลสอย่างหยาบ คือโอรัมภาคียสังโยชน์ ซึ่งเป็นปัจจัยให้เกิดในกามภพ ก็สังโยชน์เหล่านั้นท่านเรียกว่าอัครพะ เพราะตั้งปิดกั้นจิตไว้ เหมือนบานประตูใหญ่ที่ใช้เป็นประตูพระนครฉะนั้น ท่านเรียกพระอรหันต์ว่าเป็นผู้ไม่มีสังโยชน์เป็นบานประตู เพราะไม่มีสังโยชน์เป็นบานประตู คือสังโยชน์เหล่านั้นอันพระอรหันต์ทำลายได้แล้ว.

บทว่า **อริโย** ได้แก่ ไม่มีกิเลส คือบริสุทธิ์.

บทว่า **ปนฺนทฺธโร** ได้แก่ มีชง คือมานะให้ตกไปแล้ว.

บทว่า ปนุณาโร ได้แก่ ชื่อว่า มีภาระอันปลงเสียแล้ว เพราะภาระคือขันธ ภาระคือกิเลส ภาระคืออภิสังขาร ภาระคือกามคุณ ๕ อันพระอรหันต์นั้นปลงแล้ว คือวางลงแล้ว. อีกอย่างหนึ่งในที่นี้ท่านประสงค์ว่ามีมานะอันปลงแล้ว เพราะภาระคือมานะนั้นแหละ พระอรหันต์วางลงแล้ว.

บทว่า วิธึ ยุตุโต ความว่า ไม่เกี่ยวข้องกับด้วยโยคะ ๔ และกิเลสทั้งปวง แต่ในที่นี้ท่านประสงค์ว่า ชื่อว่าไม่เกี่ยวข้อง เพราะไม่เกี่ยวข้องกับด้วยกิเลสเครื่องเกี่ยวข้องกับมานะนั้นเอง.

ด้วยคำมีประมาณเท่านี้ พระสารีบุตรเถระแสดงกาลที่ให้กิเลสทั้งหลายสิ้นไปด้วยมรรคแล้วบรรลุผลสมาบัติซึ่งมีนิพพานเป็นอารมณ์ ของพระชินาสพบุรุษโรซึ่งเป็นธรรมเครื่องอยู่อันประเสริฐ. เหมือนอย่างว่ามีนคร ๒ นคร คือโจรนคร ๑ เขมนคร ๑ ครั้งนั้น นายทหารใหญ่คนหนึ่งเกิดความปรารถนาขึ้นว่า โจรนครนี้ยังตั้งอยู่ตราบไค เขมนครย่อมไม่พ้นภัยอันตรายนั้น เราจักทำโจรนครให้ไม่เป็นนคร เขาสวมเกราะถือพระขรรค์เข้าไปยังโจรนคร เอาพระขรรค์ฟันเสาระเนียดซึ่งเขายกขึ้นไว้ที่ประตูนคร ทำลายที่ต่อบานประตูและหน้าต่าง ถอนลิมสลัก ทำลายกำแพง ถมคู เอาธงที่ยกขึ้นเพื่อความสง่างามของนครลง เอาไฟเผาครแล้วเข้าเขมนคร ขึ้นบนปราสาท แวดล้อมไปด้วยหมู่ญาติ บริโภคโภชนาหารที่มีรสอร่อย ฉันทไค ซ้ออุปไมยก็ฉันทนั้น สักกายทิฎฐิจึงโจรนครนิพพานคุณเขมนคร พระโยคาวจรคุณนายทหารใหญ่ พระโยคาวจรนั้นมีความคิดอย่างนี้ว่า เครื่องผูกคือสักกายทิฎฐียังผูกพันอยู่ตราบไค ความ

หลุดพ้นจากกรรมกรรม ๓๒ จากโรค ๔๘ และจากภัยใหญ่ ๒๕ ย่อมไม่มี พระโยคาวจรนั้นเป็นคุณนายทหารใหญ่ สวมเกราะคือศีล ถือพระขรรค์ คือปัญญา ฟันเสาระเนียดคือค้นหาด้วยอหัตมรรคคุณฟันเสาระเนียดด้วย พระขรรค์ นุคลูกตาลคือสังโยชน์อันเป็นไปในส่วนเบื้องต่ำ ๕ ประการคุณ นายทหารนั้นทำลายหน้าต่าจนครพร้อมทั้งบานประตูดอนลิมสลักคืออวิชา คุณนายทหารนั้นดอนลิมสลักทำลายกรรมภิกษุสังฆารมคคือชาติสงสาร คุณ นายทหารทำลายกำแพงมคฺ เอาจงคือมานะลงแล้วเผานคร คือสักกายทิฏฐิ คุณนายทหารนั้นเอาธงที่ยกขึ้นเพื่อความสง่างามของนครลง เข้าสู่คร นิพพาน เสวยสุขอันเกิดแต่ผลสมาบัติ ซึ่งมีนิโรธ^๑ อันเป็นอมตะเป็น อารมณฺ์ ยังกาลให้ล่วงไป คุณนายทหารนั้นเข้าสู่เขมนคร บริโภคโภชนา หารมีรสอร่อยบนปราสาท ฉะนั้น.

สมจริงดังพระดำรัสที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย ก็ภิกษุเป็นผู้มีวิชาเป็นลิมสลักอันถอนเสียแล้ว อย่างไร. คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย ภิกษุในธรรมวินัยนี้ละวิชาแล้ว ถอนรากแล้ว ทำให้เป็นดังตาลยอดด้วน ทำให้ไม่มี มีอันไม่เกิดต่อไปเป็นธรรมดา. คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย ภิกษุเป็นผู้มีวิชา เป็นลิมสลักอันถอนเสียแล้ว อย่างนี้แล. คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย ก็ภิกษุเป็นผู้มีธรรมเป็นคูอันกำจัดเสียแล้ว อย่างไร. คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย ภิกษุในธรรมวินัยนี้ละชาติสงสารอันให้เกิด ในภพใหม่แล้ว ฯลฯ คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย ภิกษุเป็นผู้มีกรรมเป็นคูอัน กำจัดเสียแล้วอย่างนี้แล. คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย ก็ภิกษุเป็นผู้มีค้นหาเป็น

๑. นิโรธ หมายถึง นิพพาน.

เสาระเนียดอันถอนเสียแล้ว อย่างไร. คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย ภิกษุในธรรมวินัยนี้ละค้นหาแล้ว ฯลฯ คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย ภิกษุเป็นผู้มีค้นหาเป็นเสาระเนียดอันถอนเสียแล้วอย่างนี้แล คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย ก็ภิกษุเป็นผู้ไม่มีสังโยชน์เป็นบานประตู อย่างไร. คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย ภิกษุในธรรมวินัยนี้ละสังโยชน์อันเป็นไปในส่วนเบื้องต่ำ ๕ ประการแล้ว ฯลฯ คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย ภิกษุเป็นผู้ไม่มีสังโยชน์เป็นบานประตูอย่างนี้แล. คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย ก็ภิกษุเป็นผู้ไกลจากกิเลสอันเป็นข้าศึก มีมานะเป็นธงอันให้ตกไปแล้ว มีภาวะอันปลงเสียแล้ว มีโยคกิเลสมิได้เกี่ยวข้อง อย่างไร. คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย ภิกษุในธรรมวินัยนี้ละอัสมีมานะแล้วถอนรากแล้ว ทำให้เป็นดังตาลยอดด้วน ทำให้ไม่มี มีอันไม่เกิดต่อไปเป็นธรรมดา. คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย ภิกษุเป็นผู้ไกลจากกิเลสอันเป็นข้าศึก มีมานะเป็นธงอันให้ตกไปแล้ว มีภาวะอันปลงเสียแล้ว มีโยคกิเลสมิได้เกี่ยวข้องอย่างนี้แล. คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย เทวดาทั้งหลาย พร้อมด้วยพระอินทร์ พระพรหม พระประชาบดี ติดตามภิกษุผู้มีจิตหลุดพ้นแล้วอย่างนี้แลย่อมไม่พบ นิमित्तนี้เป็นวิญญาณของตถาคต ดังนี้.

บทว่า **ปญฺจกุวิปฺปิโน** ความว่า ละองค์ ๕ มีกามฉันทเป็นต้น ด้วยอุบายมีอย่างต่าง ๆ ตั้งอยู่ สมจริงดังพระดำรัสที่ตรัสไว้ว่า :- คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย ก็ภิกษุเป็นผู้ละขาดองค์ ๕ อย่างไร? คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย ภิกษุในธรรมวินัยนี้เป็นผู้ละกามฉันทะ ละพยาบาท ละดินมิทระ ละอุท-
ธัจจกุกุจจะ ละวิจิจิฉนา คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย ภิกษุเป็นผู้ละขาดองค์ ๕ อย่างนี้แล ดังนี้.

บทว่า **ฉพงคสมนุหนาคโต** ความว่า ละอนุสัยคือปฏิกะในอารมณฺ์ มีรูปเป็นต้นในทวาร ๖ เป็นผู้มิตติสัมปชัญญะด้วยสามารถแห่งอุเบกขา ท่านกล่าวว่า ประกอบด้วยองค์ ๖ เพราะยังองค์ ๖ ให้เต็มตั้งอยู่แล้วด้วย สามารถแห่งการอยู่ สมจริงดังพระดำรัสที่ตรัสไว้ว่า :- คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย ภิกษุเป็นผู้ประกอบด้วยองค์ ๖ อย่างไร? คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย ภิกษุในธรรมวินัยนี้ เห็นรูปด้วยจักขุแล้ว เป็นผู้ไม่ติใจ เป็นผู้ไม่เสียใจ มีอุเบกขา มีสติสัมปชัญญะอยู่ ฟังเสียงด้วยหู ฯลฯ สูดกลิ่นด้วยจมูก ลิ้มรสด้วยลิ้น ถูกต้องโภจภูทักด้วยกาย รู้แจ้งธรรมด้วยใจแล้ว เป็นผู้ไม่ติใจ เป็นผู้ไม่เสียใจ มีอุเบกขา มีสติสัมปชัญญะอยู่ คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย ภิกษุเป็นผู้ประกอบด้วยองค์ ๖ อย่างนี้แล ดังนี้.

บทว่า **เอการกฺโข** ความว่า ชื่อว่า **เอการักษะ** เพราะอรรถว่า มีการรักษาอย่างเอก คือ อุดม ด้วยธรรมเครื่องรักษาคือสติ สมจริงดังพระดำรัสที่ตรัสไว้ว่า :- คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย ก็ภิกษุเป็นผู้มิตติเป็นธรรมเครื่องรักษาอย่างเอก อย่างไร? คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย ภิกษุในธรรมวินัยนี้ มีใจมิตติเป็นธรรมเครื่องรักษาอยู่ คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย ภิกษุเป็นผู้มิตติเป็นธรรมเครื่องรักษาอย่างเอกนี้แล ดังนี้.

บทว่า **จตุราปสุเตโน** ความว่า เป็นผู้มิตติธรรมเป็นเครื่องอาศัย ๔ ด้วยสามารถแห่งธรรมเป็นเครื่องอาศัย ๔ อย่าง คือ การเสพเฉพาะ, การเว้น, การบรรเทา และการละ ด้วยปัญญา ที่ไม่เป็นไปข้างโน้น ข้างนี้คือบรรลุมรรณเหตุนั้นตั้งอยู่สมจริงดังพระดำรัสที่ตรัสไว้ :- ฟังให้พิสดารโดยนัยเป็นต้นว่า คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย ก็ภิกษุเป็นผู้มิตติธรรมเป็นเครื่อง

อาศัย ๔ อย่างไร ? คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย ก็ภิกษุเป็นผู้มีธรรมเป็นเครื่อง
อาศัย ๔ อย่างไร ? คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย ภิกษุในธรรมวินัยนี้ พิจารณา
แล้วเสพอเฉพาะอย่าง ๑ พิจารณาแล้วเว้นอย่าง ๑ พิจารณาแล้วบรรเทา
อย่าง ๑ พิจารณาแล้วละอย่าง ๑ ดังนี้.

บทว่า **ปญฺญนฺตปฺเจกสจฺโจ** ความว่า ชื่อว่า เป็นผู้ที่มีทัญญุสัจจะ
เฉพาะอย่างอันบรรเทาเสียแล้ว เพราะอรรถว่า ทัญญุสัจจะกล่าวคือเฉพาะ
อย่าง เพราะถือเอาเฉพาะอย่างเดียวอย่างนี้ว่า ทศณะนี้เท่านั้นจริง ทศณะ
นี้เท่านั้นจริง ดังนี้ อันพระอรหันต์นั้นบรรเทาแล้ว คือนำออกแล้ว
ละแล้ว.

บทว่า **อวย** ในบทว่า **สมวยสญฺเจสโน** ได้แก่ ไม่หย่อน.

บทว่า **สญฺจ** ได้แก่ **ประเสริฐ** ชื่อว่า สมวยสญฺเจสนะ เพราะ
อรรถว่า มีการแสวงหาอันชอบ ไม่หย่อน ประเสริฐ อธิบายว่า มีการ
แสวงหาทั้งปวงประเสริฐโดยชอบ.

บทว่า **เกวลี** ได้แก่ เป็นผู้บริบูรณ์.

บทว่า **วุตฺติว** ได้แก่ เป็นผู้มีพรหมจรรย์อยู่จบแล้ว คือเป็นผู้
อยู่จบในอริยมรรคซึ่งเป็นเครื่องอยู่อันสมควรแก่โยคะบ้าง ในอริยวาส
ธรรม ๑๐ บ้าง.

บทว่า **อตฺตมปฺริโส** ได้แก่ เป็นบุรุษวิเศษ คือเป็นบุรุษอาชาไนย
เพราะกิเลสสิ้นแล้ว.

บทว่า **ปรมฺปฺริโส** ได้แก่ เป็นบุรุษสูงสุด คือเป็นผู้ถึงความบรรลु
ปรมัตถะ เพราะถึงการได้เฉพาะซึ่งประโยชน์อย่างยิ่ง คือถึงการได้เฉพาะ

ซึ่งพระอรหันต์อันอุดมที่พึงถึง เป็นบุญเขตที่ยอดเยี่ยม จึงชื่อว่าเป็นบุรุษ
สูงสุด เป็นบรมบุรุษด้วยธรรมนั้นแหละ คือเป็นผู้ถึงความบรรลุปรมาตตะ
เพราะเป็นผู้ถึงการได้เฉพาะซึ่งอมตะ เพื่อเข้าสมาบัติอันยอดเยี่ยม.

อีกอย่างหนึ่ง อาจารย์พวกหนึ่งพรรณนาอย่างนี้ว่า เป็นอุดมบุรุษ
ด้วยสามารถรู้ดีถึงโทษในการครองเรือนแล้วจึงเข้าศาสนา เป็นบรมบุรุษ
ด้วยสามารถรู้ดีถึงโทษในอัตภาพแล้วจึงเข้าวิปัสสนา คือ รู้ดีถึงโทษใน
กิเลสจึงเข้าสู่อริยมูมิ เป็นผู้ถึงความบรรลุปรมาตตะ.

บทว่า **เนว อัจฉินาติ** ความว่า ไม่เพิ่มวิบากแห่งกุศลและ
อกุศลเหล่านั้น เพราะละกุศลและอกุศลได้แล้ว.

บทว่า **น อปจันนาติ** ความว่า มิได้กำจัด เพราะตั้งอยู่ในผลแล้ว.

บทว่า **อปจันตุวา จิโต** ความว่า ยังหยาดแห่งกิเลสทั้งหลายให้
แห้งตั้งอยู่แล้ว เพราะตั้งอยู่ในการละด้วยสงบระงับ.

บทว่า **เนว ปชหติ** ความว่า มิได้ละกิเลสทั้งหลาย เพราะไม่มี
กิเลสที่จะต้องละ.

บทว่า **น อุปาทิยติ** ความว่า มิได้ถือเอาด้วยตัณหามานะทิฏฐิ
เหล่านั้น เพราะไม่มีสิ่งที่จะพึงถือเอาด้วยตัณหามานะทิฏฐิ.

บทว่า **ปชหิตฺวา จิโต** ความว่า ละแล้วจึงตั้งอยู่.

บทว่า **เนว วิสินนติ** ความว่า มิได้เฝ้าด้วยสามารถแห่งตัณหา.

บทว่า **น อุตฺถินนติ** ความว่า มิได้ยกขึ้นด้วยสามารถแห่งมานะ.

บทว่า **วิสินนตุวา จิโต** ความว่า มิได้กระทำการเฝ้าด้วยตัณหา
ตั้งอยู่ อาจารย์พวกหนึ่งพรรณนาอย่างนี้ด้วยประการฉะนี้.

บทว่า เหว วิฐเปติ ความว่า มิได้ให้ไฟคือกิเลสดับ.

บทว่า น สนุฐเปติ ความว่า มิได้ให้ไฟคือกิเลสลุก.

บทว่า วิฐเปตฺวา จิโต ความว่า ให้ดับแล้วตั้งอยู่.

บทว่า อเสกฺเขน สีลกฺขนฺเชน ความว่า ดำรงอยู่ คือดำรงอยู่ โดยความเป็นผู้ไม่เสื่อม เพราะเป็นผู้ประกอบด้วยศีลชั้นชั คือ สัมมาวาจา สัมมากรรมันตะ สัมมาอาชีวะ คือด้วยกองแห่งศีล ซึ่งเป็นอเสขะ เพราะไม่มีข้อที่จะต้องศึกษา.

บทว่า สมาริกฺขนฺเชน ได้แก่ ด้วยสมาธิอันสัมปยุตด้วยสัมมา วายามะและสัมมาสติ.

บทว่า วิมุตติกฺขนฺเชน ได้แก่ ด้วยชั้นอันสัมปยุตด้วยผลวิมุตติ.

บทว่า วิมุตติญาณทสฺสนกฺขนฺเชน ได้แก่ ด้วยปัจจเวกขณญาณ.

บทว่า สจฺจํ ปฏิปาทิตฺวา ความว่า ยังอริยสัจ ๔ ให้ถึงพร้อม ในสันดานของตนด้วยสามารถแห่งสภาวะ คือแทงตลอดแล้วตั้งอยู่.

บทว่า เอว สมตฺติกฺกมิตฺวา ได้แก่ ก้าวล่วงค้นหาเครื่องหวนไหว.

บทว่า กิเลสฺคฺติ ได้แก่ ไฟคือกิเลสมีรากะเป็นต้น.

บทว่า ปริยาทิตฺวา ได้แก่ ให้สิ้นแล้ว คือให้ดับแล้ว.

บทว่า อปริคฺมฺนตฺยา ได้แก่ ด้วยการไม่ไปในสังสารวัฏ ความว่า ไม่มีการกลับมาอีก.

บทว่า ญฺญํ สมาทาย ได้แก่ ถือเอาความชนะ.

บทว่า มุตฺติปฺปฏิเสวนตฺยา ได้แก่ ด้วยภาวะพ้นจากกิเลสทั้งปวง

เสพอารมณั้มีรูปเป็นต้น อีกอย่างหนึ่ง ด้วยสามารถเสพผลสมาบัติ ซึ่งพ้นจากกิเลสทั้งปวง.

บทว่า เมตฺตยา ปาริสฺสุทฺธิยา ได้แก่ คำรงอยู่ด้วยเมตตาที่ตั้งอยู่ในความบริสุทธิ์ เพราะพ้นจากอุปกิเลส แม้ในภพเป็นต้นกัณนี้แหละ.

บทว่า อจฺจนฺตปาริสฺสุทฺธิยา ได้แก่ คำรงอยู่ด้วยความบริสุทธิ์ ก้าวล่วงถึงที่สุดของความบริสุทธิ์.

บทว่า อกฺขมฺยตา ความว่า ตัณหาทิฏฐิมานะ ท่านเรียกว่า กฺขมฺยตา ความแข็งกระด้าง ความไม่มีแห่งตัณหาทิฏฐิมานะเหล่านั้น ชื่อว่า อกฺขมฺยตา ความเป็นผู้ไม่แข็งกระด้าง คำรงอยู่ในความเป็นผู้เว้นจากตัณหามานะทิฏฐินั้น สมจริงดังที่ท่านกล่าวไว้ว่า :-

คนเช่นนั้น เป็นผู้รู้แจ้งโลก เป็นผู้มียุญญาดี

เป็นมุณีที่ไม่แข็งกระด้างในธรรมทั้งปวง.

ดังนี้. แม้ในที่นี้ ความที่ว่า เป็นผู้เว้นจากตัณหามานะทิฏฐิ นั้นเอง.

บทว่า วิมฺุตฺตตฺตา ได้แก่ ด้วยความเป็นผู้พ้นจากกิเลสทั้งปวง.

บทว่า สฺนฺตฺลิตฺตฺตา ความว่า ตั้งอยู่เพราะความเป็นผู้สันโดษ ด้วยยถาลภสันโดษ ยถาผลสันโดษ ยถาสารูปสันโดษ.

บทว่า ขนฺุปรยฺนฺเต ความว่า เภาชั้นที่ ๑ ชั้นที่ ๔ และชั้นที่ ๕ ด้วยไฟคือปริญา ๓ แล้วตั้งอยู่ในส่วนสุด กือที่สุด แม้ในส่วนสุดรอบแห่งธาตุเป็นต้น กัณนี้แหละ.

บทว่า ธาตุปรยฺนฺเต ได้แก่ในส่วนสุดรอบแห่งธาตุ ๑๘.

บทว่า อายตฺนปรยฺนฺเต ได้แก่ อายตนะ ๑๒.

บทว่า คติปริยญเต ได้แก่ คติ ๕ มินรกเป็นต้น.

บทว่า อุปตฺตติปริยญเต ได้แก่ในการบังเกิดในสุคติและทุกคติ.

บทว่า ปฏิสนฺธิปริยญเต ได้แก่ในปฏิสนฺธิในกามภพ ที่รูปภพ และอรุภพ.

บทว่า ภวปริยญเต ได้แก่ เอกโวการภพ, จตุโวการภพ, ปัญจโวการภพ, สัตถุญญาภพ, เนวสัตถุญยานาสัตถุญญาภพ, กามภพ, รูปภพ, และอรุภพ.

บทว่า อํ สตฺตปริยญเต ได้แก่ ในความเป็นไปไม่ขาดแห่งชั้นธาตุ อายตนะ.

บทว่า วมฺญฺญปริยญเต ได้แก่ในส่วนสุทธรอบแห่งกรรมวิญ วิปากวิญ และกิลเลสวิญ.

บทว่า อนตฺติมภเว ได้แก่ ในอุปบัติภพอันเป็นที่สุด.

บทว่า อนตฺติมสมฺมุสฺสเย จิโต ได้แก่ ตั้งอยู่ในร่างกาย คือในสรีระอันเป็นที่สุด.

บทว่า อนตฺติมเทหฺสโร ความว่า ชื่อว่า ทรงไว้ซึ่งร่างกายที่สุด เพราะอรรถว่า ทรงไว้ซึ่งร่างกายคือสรีระ อันมีในที่สุดคือเป็นที่สุด.

บทว่า อรหา ความว่า ชื่อว่า พระอรหันต์ เพราะไกลข้าศึก เพราะกำจัดข้าศึก เพราะควรแก่ปัจจัยเป็นต้นและเพราะไม่มีที่ลับในการทำชั่ว.

บทว่า ตสฺสตาเย ปจฺจิมโก ความว่า ร่างกายคืออัทภพนี้ เป็นที่สุดของพระชินาสพณนั้น.

บทว่า จริโม ได้แก่ น้อย เนื้อหา คำขำขันน้อย พระสารี-
บุตรเถระกล่าวว่าพระจิณาสพนันมิได้มีชาติมรณะสังสาระ และภพใหม่ดังนี้
หมายเอาความที่ปฏิสนธิไม่มีอีก.

ความเกิดชื่อว่าชาติ. ชื่อว่ามรณะ เพราะอรรถว่า เป็นเครื่องตาย
ของสัตว์ทั้งหลาย เมื่อทรงสรูปภาวะที่ตรัสไว้ว่า ความเป็นไปในสังสารวัฏ
ไม่ขาดแห่งขั้นเป็นต้น ย่อมไม่มีแก่พระจิณาสพนันอีกดังนี้ พระผู้มี
พระภาคเจ้าจึงตรัสว่า เพราะฉะนั้นสัตว์ ฯลฯ วิคเรือแล้วเป็นผู้ถึงฝั่ง ดังนี้.

ในพระสูตรนี้ บทใดมิได้กล่าวไว้ในระหว่าง ๆ บทนั้นพึงถือตาม
แนวพระบาลี.

สัทธัมมปิชโชติกา อรรถกถามหานิทเทศ

อรรถกถากามสูตรนิกาย

จบ สูตรที่ ๑

อุทฺทฏฐกสุตตนิเทศ ที่ ๒

ว่าด้วยนรชนเป็นผู้ข้อยอยู่ในถ้ำ

[๓๐] พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า :-

นรชนเป็นผู้ข้อยอยู่ในถ้ำ เป็นผู้อันกิเลสมาก
ปิดบังไว้แล้ว นรชนเมื่อตั้งอยู่ ก็หยั่งลงในที่หลง
นรชนเช่นนั้นย่อมอยู่ไกลจากวิเวกก็เพราะกามทั้งหลาย
ในโลก ไม่เป็นของอันนรชนจะได้โดยง่าย.

[๓๑] คำว่า นรชนเป็นผู้ข้อยอยู่ในถ้ำ เป็นผู้อันกิเลสมาก
ปิดบังไว้แล้ว มีความว่า คำว่า เป็นผู้ข้อย พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัส
ไว้ก่อน ก็แต่ว่า ถ้ำ ควรกล่าวก่อน ภายหลังว่า ถ้ำ คำว่ากายก็ดี
ถ้ำก็ดี ร่างกายก็ดี ร่างกายของตนก็ดี เรือก็ดี รถก็ดี ชงก็ดี
จอมปลวกก็ดี รั้งก็ดี เมืองก็ดี กระท่อมก็ดี ฝักก็ดี หม้อก็ดี
เหล่านี้เป็นชื่อของกาย.

คำว่า เป็นผู้ข้อยอยู่ในถ้ำ คือข้อย เกี่ยวข้อง ข้อยทั่วไป ติด
อยู่ พันอยู่ เกี่ยวพันอยู่ในถ้ำ เหมือนสิ่งของที่ข้อย เกี่ยวข้อง ข้อย
ทั่วไป ติดอยู่ พันอยู่ เกี่ยวพันอยู่ที่ตะปู ซึ่งคอกติดไว้ที่ฝาหรือที่ไม้ขอ
ฉะนั้น.

๑. โรคฟิลาซ.

สมจริงดังที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า :- ความพอใจ ความกำหนด
ความเพติดเพติน ความอยาก ความเข้าไปถือมั่น ความเข้าไปยึดถือในรูป
อันเป็นที่มานอนเนื่องแห่งอภินิเวสะ^๑ อย่างมั่นคงแห่งจิต บุคคลมา
เกี่ยวข้องอยู่ในความพอใจเป็นต้นนั้น เพราะเหตุนี้จึงเรียกว่าสัตว์ คำว่า
สัตว์ เป็นชื่อของผู้เกี่ยวข้อง เพราะฉะนั้นจึงชื่อว่า เป็นผู้ข้องอยู่ในถ้ำ.

คำว่า ผู้อันกิเลสมากปิดบังไว้แล้ว คือผู้อันกิเลสเป็นอันมากปิด
บังไว้แล้ว คือ อันความกำหนัด ความขัดเคือง ความหลง ความโกรธ
ความผูกโกรธ ความลบหลู่ ความตีเสมอ ความริษยา ความตระหนี่
ความลวง ความโอ้อวด ความถือ ความแข่งดี ความถือด้วย ความดู-
หมิ่น ความเมา ความประมาท ปิดบังไว้แล้ว อันกิเลสทั้งปวง อันทุจริต
ทั้งปวง อันความกระวนกระวายทั้งปวง อันความเร่าร้อนทั้งปวง
อันความเดือดร้อนทั้งปวง อันอกิสังขารคืออกุศลธรรมทั้งปวง บังไว้
คลุมไว้ หุ้มห่อไว้ ปิดไว้ ปิดบังไว้ ปกปิดไว้ ปกคลุมไว้ ครอบงำไว้
แล้ว เพราะฉะนั้นจึงชื่อว่า เป็นผู้ข้องอยู่ในถ้ำ เป็นผู้อันกิเลสมาก
ปิดบังไว้แล้ว.

[๓๒] คำว่า นรชนเมื่อตั้งอยู่ ก็หยั่งลงในที่หลง มีความว่า
คำว่า นรชนเมื่อตั้งอยู่ คือนรชน เมื่อตั้งอยู่ ก็เป็นผู้กำหนด ข้อม
ตั้งอยู่ด้วยสามารถแห่งความกำหนัด เป็นผู้ขัดเคืองข้อมตั้งอยู่ด้วยสามารถ
แห่งความขัดเคือง เป็นผู้หลงข้อมตั้งอยู่ด้วยสามารถแห่งความหลง เป็นผู้
ผูกพันข้อมตั้งอยู่ด้วยสามารถแห่งความถือมั่น เป็นผู้ยึดถือข้อมตั้งอยู่ด้วย

๑. อภินิเวสะ - ความยึดมั่น, คำนี้เป็นชื่อของคันถะกิเลสเป็นเครื่องร้อยรัด.

สามารถแห่งความเห็น เป็นผู้ฟังชานยอมตั้งอยู่ด้วยสามารถแห่งความฟัง-
ชาน เป็นผู้ไม่แน่นอน ย่อมตั้งอยู่ด้วยสามารถแห่งความสงสัย เป็นผู้
ถึงความมั่นคงยอมตั้งอยู่ด้วยสามารถแห่งกิเลสที่นอนเนื่อง เพราะฉะนั้น
จึงชื่อว่า **นรชนเมื่อตั้งอยู่** แม้ด้วยประการอย่างนี้.

สมจริงดังที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า:- **คูก่อนภิกษุทั้งหลาย** รูป
ที่พึงรู้แจ้งด้วยจักขุ ที่น่าปรารถนา น่าใคร่ น่าพอใจ น่ารัก ประกอบ
ด้วยกาม เป็นที่ตั้งแห่งความกำหนัด มีอยู่ หากว่าภิกษุเพลิดเพลินชมเชย
ยึดถือรูปนั้น ตั้งอยู่. **คูก่อนภิกษุทั้งหลาย** เสียงที่พึงรู้แจ้งด้วยโสต.....
กลิ่นที่พึงรู้แจ้งด้วยฆานะ.....รสที่พึงรู้แจ้งด้วยชีวหา.....โผฏฐัพพะที่พึง
รู้แจ้งด้วยกาย.....ธรรมที่พึงรู้แจ้งด้วยมโน ที่น่าปรารถนา น่าใคร่ น่า
พอใจ น่ารัก ประกอบด้วยกาม เป็นที่ตั้งแห่งความกำหนัด มีอยู่ หาก
ภิกษุเพลิดเพลินชมเชยยึดถือธรรมนั้น ตั้งอยู่ เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า
นรชนเมื่อตั้งอยู่ แม้ด้วยประการอย่างนี้.

สมจริงดังที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า:- **คูก่อนภิกษุทั้งหลาย** วิญ
ญาณที่เข้าถึงรูป เมื่อตั้งอยู่ ย่อมมีรูปเป็นอารมณ์ มีรูปเป็นที่ตั้ง ช่องเสพ
ความเพลิดเพลิน ตั้งอยู่ ย่อมถึงความเจริญงอกงามไพบูลย์. **คูก่อนภิกษุ**
ทั้งหลาย วิญญาณที่เข้าถึงเวทนา...วิญญาณที่เข้าถึงสัญญา...หรือวิญญาณที่
เข้าถึงสังขาร เมื่อตั้งอยู่ ย่อมมีสังขารเป็นอารมณ์ มีสังขารเป็นที่ตั้ง ช่อง
เสพความเพลิดเพลิน ตั้งอยู่ ย่อมถึงความเจริญงอกงามไพบูลย์ เพราะ
ฉะนั้น จึงชื่อว่า **นรชนเมื่อตั้งอยู่** แม้ด้วยประการอย่างนี้.

สมจริงดังที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า :- คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย ถ้า
ว่าความกำหนัด ความเพติดเพลิน ความอยาก มีอยู่ในกวัฬงการหาร
วิญญานก็ตั้งอยู่องงามในที่นั้น วิญญานตั้งอยู่องงามในที่ใด ความหยัง
ลงแห่งนามรูปก็มีอยู่ในที่นั้น ความหยังลงแห่งนามรูปมีในที่ใด ความ
เจริญแห่งสังขารทั้งหลายก็มีอยู่ในที่นั้น ความเจริญแห่งสังขารทั้งหลายมีอยู่
ในที่ใด ความเกิดในภพใหญ่ต่อไป ก็มีอยู่ในที่นั้น ความเกิดในภพใหม่
ต่อไป มีอยู่ในที่ใด ชาติ ชรา มรณะต่อไปก็มีอยู่ในที่นั้น ชาติ ชรา
มรณะต่อไป มีอยู่ในที่ใด. คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย เรากล่าวว่า ที่นั้นมี
ความโสภ มีคามหม่นหมอง มีความคับแค้น. คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย ถ้า
ว่าความกำหนัด ความเพติดเพลิน ความอยากมีอยู่ในผัสสาหาร....คุณก่อน
ภิกษุทั้งหลาย ถ้าว่าความกำหนัด ความเพติดเพลิน ความอยากมีอยู่ใน
มโนสัญเจตนาหาร....., คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย ถ้าว่าความกำหนัด ความ
เพติดเพลิน ความอยากมีอยู่ในวิญญาณาหาร วิญญานก็ตั้งอยู่องงามใน
ที่นั้น วิญญานตั้งอยู่องงามในที่ใด ความหยังลงแห่งนามรูปก็มีอยู่ในที่
นั้น ความหยังลงแห่งนามรูปมีอยู่ในที่ใด ความเจริญแห่งสังขารทั้งหลาย
ก็มีอยู่ในที่นั้น ความเจริญแห่งสังขารทั้งหลายมีอยู่ในที่ใด ความเกิดใน
ภพใหม่ต่อไป ก็มีอยู่ในที่นั้น ความเกิดในภพใหม่ต่อไป มีอยู่ในที่ใด
ชาติ ชรา มรณะต่อไป ก็มีอยู่ในที่นั้น ชาติ ชรา มรณะต่อไป มีอยู่
ในที่ใด คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย เรากล่าวว่า ที่นั้นมีความโสภ มีความหม่น
หมอง มีความคับแค้น เพราะฉะนั้นจึงชื่อว่า **นรชนเมื่อตั้งอยู่** แม้ด้วย
ประการอย่างนี้.

คำว่า **หยั่งลงในที่หลง** มีความว่า กามคุณ ๕ คือ รูปที่พึงรู้
แจ้งด้วยจักขุ ที่น่าปรารถนา น่าใคร่ น่าพอใจ น่ารัก ประกอบด้วย
กามเป็นที่ตั้งแห่งความกำหนัด สิ่งที่พึงรู้แจ้งด้วยโสต...กลิ่นที่พึงรู้แจ้ง
ด้วยฆานะ....รสที่พึงรู้แจ้งด้วยชิวหา....โผฏฐัพพะที่พึงรู้แจ้งด้วยกาย ที่น่า
ปรารถนา น่าใคร่ น่าพอใจ น่ารัก ประกอบด้วยกาม เป็นที่ตั้งแห่ง
ความกำหนัด พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า ที่หลง เพราะเหตุไร? กามคุณ
๕ พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า ที่หลง เพราะเหตุว่า เทวดาและมนุษย์
โดยมากย่อมหลง หลงพร้อม หลงเสมอ เป็นผู้หลง เป็นผู้หลงพร้อม
เป็นผู้หลงเสมอ ในกามคุณ ๕ เป็นผู้อันอวิชาทำให้ตาบอด หุ้มห่อไว้
ปิดไว้ ปิดบังไว้ ปกปิดไว้ ปกคลุมไว้ ครอบงำแล้ว เพราะเหตุนั้น
กามคุณ ๕ พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า ที่หลง คำว่า **หยั่งลงในที่
หลง** คือหยั่งลง ก้าวลง หมกมุ่น จมลงในที่หลง เพราะฉะนั้น จึง
ชื่อว่า **นรชนเมื่อตั้งอยู่ ก็หยั่งลงในที่หลง.**

ว่าด้วยวิเวก ๓ อย่าง

[๓๗] คำว่า **นรชนเช่นนั้นย่อมอยู่ไกลจากวิเวก** มีความว่า
วิเวก ได้แก่ วิเวก ๓ อย่าง คือ กายวิเวก จิตตวิเวก อูปริวิเวก.

กายวิเวกเป็นไฉน? ภิกษุในพระธรรมวินัยนี้ ย่อมช่องเสพเสนา-
สนะอันสังัด คือ ป่า โคนต้นไม้ ภูเขา ชอกเขา ช่องเขา ป่าช้า
ป่าชุก ที่แจ้ง ลอมฟาง และเป็นผู้สังัดด้วยกายอยู่ คือ เดินผู้เดียว
ยืนผู้เดียว นั่งผู้เดียว นอนผู้เดียว เข้าบ้านเพื่อบิณฑบาตผู้เดียว

กลับผู้เดียว นั่งอยู่ที่เร้นลับผู้เดียว อธิษฐานจงกรมผู้เดียว เป็นผู้เดียว
เที่ยวอยู่ เปลี่ยนอิริยาบถ ประพตติ รักษา เป็นไป ให้เป็นไป นี้ชื่อว่า
กายวิเวก.

จิตตวิเวกเป็นไฉน? ภิกษุผู้บรรลุปฐมฌาน มีจิตสังัดจากนิวรรณ์.
บรรลุตติยฌาน มีจิตสังัดจากวิตกวิจารณ์. บรรลุตติยฌาน มีจิตสังัดจาก
ปีติ, บรรลุตตตตฌาน มีจิตสังัดจากสุขและทุกข์.

บรรลุดอกาธานัญญาจนฌาน มีจิตสังัดจากรูปสัญญา ปฏิมสัญญา
นानัตตสัญญา.

บรรลุดิฌญาจนัญญาจนฌาน มีจิตสังัดจากอากาธานัญญาจนสัญญา.
บรรลุดอกิจัญญาจนฌาน มีจิตสังัดจากวิญญาณัญญาจนสัญญา
บรรลุนวสัญญาจนัญญาจนฌาน มีจิตสังัดจากอากิจัญญาจน-
สัญญา.

เมื่อภิกษุนั้นเป็น โสดาบันบุคคล มีจิตสังัดจากสักกายทิฐิ วิจิ-
กัจฉา สีสัพพตปรามาส ทิฏฐานุสัย วิจิกิจฉานุสัย และจากกิเลสที่ตั้งอยู่
ในเหล่าเดียวกันกับสักกายทิฐิเป็นต้นนั้น.

เป็นสกทาคามีบุคคล มีจิตสังัดจากกามราคสังโยชน์ ปฏิฆสังโยชน์
อย่างหยาบ กามราคานุสัย ปฏิฆานุสัย อย่างหยาบ และจากกิเลสที่ตั้งอยู่
ในเหล่าเดียวกันกับกามราคสังโยชน์อย่างหยาบเป็นต้นนั้น.

เป็นอนาคามีบุคคล มีจิตสังัดจากกามราคสังโยชน์ ปฏิฆสังโยชน์
อย่างละเอียด กามราคานุสัย ปฏิฆานุสัย อย่างละเอียด และจากกิเลสที่ตั้ง
อยู่ในเหล่าเดียวกันกับกามราคสังโยชน์อย่างละเอียดเป็นต้นนั้น.

เป็นอรหันตบุคคล มีจิตสงัดจากรูปราคะ อรูปราคะ มานะ
อูทธังจะ อวิชชา มานานุสัย ภวราคานุสัย อวิชชานุสัย กิเลสที่ตั้งอยู่
ในเหล่าเดียวกันกับรูปราคะเป็นต้นนั้น และจากสังขารนิमितทั้งปวงในภาย
นอก นี้ชื่อว่า จิตตวิเวก.

อุปธิวิเวกเป็นไฉน? กิเลสก็ดี ชนฺธก็ดี อภิสังขารก็ดี เรียกว่า
อุปธิ. อมตนิพพาน เรียกว่า อุปธิวิเวก ได้แก่ธรรมเป็นที่ระงับ
สังขารทั้งปวง เป็นที่สลละคืนอุปธิทั้งปวง เป็นที่สิ้นค้นหา เป็นที่สำรอก
เป็นที่ดับ เป็นที่ออกไปจากค้นหาเป็นเครื่องร้อยรัด นี้ชื่อว่า อุปธิวิเวก.

กัถาวิเวก ย่อมมีแก่บุคคลผู้มีกายหลีกออกแล้ว ยินดียิ่งในเนก-
ขัมมะจิตตวิเวก ย่อมมีแก่บุคคลผู้มีจิตบริสุทธิ์ ถึงซึ่งความเป็นผู้มีจิต
ผ่องแผ้วอย่างยิ่ง อุปธิวิเวก ย่อมมีแก่บุคคลผู้หมดอุปธิ ถึงซึ่งนิพพาน
อันเป็นวิสังขาร.

คำว่า ไกลจากวิเวก มีความว่า นรชนนั้นใด เป็นผู้ข้องอยู่ใน
ถ้อยคำนี้ อันกิเลสมาก ปิดบังไว้ถ้อยคำนี้ หยั่งลงในที่หลงถ้อยคำนี้ นรชน
นั้นย่อมอยู่ไกลแม้จากกายวิเวก ย่อมอยู่ไกลแม้จากจิตตวิเวก ย่อมอยู่ไกล
แม้จากอุปธิวิเวก คือ อยู่ในที่ห่างไกลแสนไกล มิใช่ใกล้ มิใช่ใกล้ชิด
มิใช่เคียง มิใช่ใกล้เคียง. คำว่า อย่างนั้น คือ ผู้หยั่งลงในที่หลง ชนิด
นั้น เช่นนั้น ดำรงอยู่ดั่งนั้น แบบนั้น เหมือนเช่นนั้น เพราะฉะนั้น
จึงชื่อว่า นรชนเช่นนั้น ย่อมอยู่ไกลจากวิเวก.

ว่าด้วยกาม ๒ อย่าง

[๓๔] คำว่า กามทั้งหลายในโลก ไม่เป็นของอันนรชนละ
ได้โดยง่าย มีความว่า คำว่า กาม โดยหัวข้อ ได้แก่ กาม ๒ อย่าง
คือ วัตถุกาม ๑ กิเลสกาม ๑.

วัตถุกามเป็นไฉน? รูป เสียง กลิ่น รส โสภณูปะ อันเป็นที่
ที่ชอบใจ เครื่องลาด เครื่องนุ่งห่ม ทาสี ทาส แพะ แกะ ไก่ สุกร
ช้าง โค ม้า ลา นก ที่ดิน เงิน ทอง บ้าน นิคม ราชธานี
แว่นแคว้น ชนบท กองพลรบ คลัง และวัตถุเป็นที่ตั้งแห่งความ
กำหนดอย่างใดอย่างหนึ่ง ชื่อว่า วัตถุกาม. อีกอย่างหนึ่ง กามที่เป็น
อดีต กามที่เป็นอนาคต กามที่เป็นปัจจุบัน ที่เป็นภายใน ที่เป็น
ภายนอก ที่เป็นทั้งภายในและภายนอก ชนิดเลว ชนิดปานกลาง ชนิด
ประณีต เป็นของสัตว์ผู้เกิดในอบาย เป็นของมนุษย์ เป็นของทิพย์ ที่
ปรากฏเฉพาะหน้าที่นิรมิตเอง ที่ผู้อื่นนิรมิต ที่หวังแทน ที่ไม่ได้หวังแทน
ที่ยึดถือของเรา ที่ไม่ยึดถือของเรา ธรรมที่เป็นกามาวจรแม้ทั้งหมด
ธรรมที่เป็นรูปาวจรแม้ทั้งหมด ธรรมที่เป็นอรูปาวจรแม้ทั้งหมด ธรรม
เป็นที่ตั้งแห่งตัณหา เป็นอารมณ์แห่งตัณหา ชื่อว่า กาม เพราะอรรถว่า
อันบุคคลพึงใคร่ เพราะอรรถว่า เป็นที่ตั้งแห่งความกำหนัด เพราะ
อรรถว่า เป็นที่ตั้งแห่งความมัวเมา กามเหล่านั้น เรียกว่า วัตถุกาม.

กิเลสกามเป็นไฉน? คือ ความพอใจ ความกำหนัด ความ
คำริ ความกำหนัดมาก ความคำริและความกำหนัด ความพอใจคือความ
ใคร่ ความกำหนัดคือความใคร่ ความเพติดเพลินคือ ความใคร่ในกาม

ทั้งหลาย ความปรารถนาในกาม ความเสนาหาในกาม ความเร่าร้อนในกาม
ความหลงใหลในกาม ความติดใจในกาม หวังคือกาม ความประกอบ
ในกาม ความยึดถือในกาม เครื่องกั้นคือกามฉันทะ ชื่อว่า กาม.

สมจริงดังคำว่า :-

ดูก่อนกาม เราได้เห็นรากฐานของเจ้าแล้วเจ้าเกิด

เพราะความดำริ เราจักไม่ดำริถึงเจ้า เจ้าจักไม่มีอย่างนี้.

กามเหล่านี้ เรียกว่า กิเลสกาม. คำว่า ในโลก คือ ในอบาย

โลก มนุษยโลก เทวโลก ชั้นธโลก ธาตุโลก อายตนโลก. คำว่า

กามทั้งหลายในโลก ไม่เป็นของอันนรชนละได้โดยง่าย มีความว่า

ก็กามทั้งหลายในโลก เป็นของอันนรชนละได้โดยยาก สละได้โดยยาก

สลัดได้โดยยาก ย้ายได้โดยยาก แหกออกได้โดยยาก ข้ามได้โดยยาก

พ้นได้โดยยาก ก้าวล่วงได้โดยยาก ข้ามพ้นได้โดยยาก เพราะฉะนั้น

จึงชื่อว่า กามทั้งหลายในโลก ไม่เป็นของอันนรชนละได้โดยง่าย

เพราะเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า :-

นรชนเป็นผู้ข้องอยู่ในถ้า เป็นผู้อันกิเลสมากปิดบัง

ไว้แล้ว นรชนเมื่อตั้งอยู่ ก็หยั่งลงในที่หลง นรชนเช่น

นั้นย่อมอยู่ไกลจากกิเลส ก็เพราะกามทั้งหลายในโลกไม่

เป็นของอันนรชนละได้โดยง่าย.

[๑๕] พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า :-

สัตว์เหล่านั้น ผู้ติดพันด้วยความแช่มชื่นในภพ

เพราะเหตุแห่งความปรารถนา มุ่งหวังอยู่ในข้างหลังบ้าง

ในข้างหน้าบ้าง ปรารถนาอยู่ซึ่งกามเหล่านี้ หรือกามที่มี
ในก่อน เป็นผู้หลุดพ้นได้ยาก และไม่ยังบุคคลอื่นให้
หลุดพ้น.

[๑๖] คำว่า ผู้ติดพันด้วยความเข้มข้นในภพเพราะเหตุ
แห่งความปรารถนา มีความว่า ตัณหาเรียกว่า ความปรารถนา ได้แก่
ความกำหนัด ความกำหนัดกล้า ความพอใจ ความชอบใจ ความเพลิดเพลิน
ความกำหนัดด้วยสามารถแห่งความเพลิดเพลิน ความกำหนัดกล้า
แห่งจิต ความปรารถนา ความหลง ความติดใจ ความยินดี ความยินดี
ทั่วไป ความข้อง ความติดพัน ความแสวงหา ความลวง ความให้
สัตว์เกิด ความให้สัตว์เกี่ยวกับทุกข์ ความเย็บไว้ ความที่จิตเป็นดังข่าย
ความที่จิตเป็นดังกระแสน้ำ ความช่นไปในอารมณ์ต่างๆ ความที่จิตเป็น
ดังเส้นด้าย ความกระจายไป ความให้อายุเสื่อมไป ความเป็นเพื่อน
ความตั้งไว้ เครื่องนำไปสู่ภพ ความติดอารมณ์ ความตั้งใจอยู่ในอารมณ์
ความสนิท ความรัก ความเพ่งเล็ง ความผูกพัน ความหวัง ความจำนง
ความประสงค์ ความหวังในรูป ความหวังในเสียง ความหวังในกลิ่น
ความหวังในรส ความหวังในโณภูมัพพะ ความหวังในลาภ ความหวัง
ในทรัพย์ ความหวังในบุตร ความหวังในชีวิต ความปรารถนา ความ
ให้สัตว์ปรารถนา ความที่จิตปรารถนา ความเหนียวรั้ง ความให้สัตว์
เหนียวรั้ง ความที่จิตเหนียวรั้ง ความหวั่นไหว อาการแห่งความหวั่นไหว
ความพริ้งพริ้วด้วยความหวั่นไหว ความกำเริบ ความใคร่ดี ความ
กำหนัดในที่ผิดธรรม ความโลกไม่เสมอ ความใคร่ อาการแห่งความ

ใคร่ ความมุ่งหมาย ความปอง ความปรารถนาดี กามตัณหา ภวตัณหา
วิภวตัณหา ตัณหาในรูปภพ ตัณหาในอรูปภพ ตัณหาในนิโรธ รูป
ตัณหา สัตถตัณหา กันธตัณหา รสตัณหา โผฏฐัพพะตัณหา รัम्म-
ตัณหา โอฆะ โยคะ กันถะ อุปาทาน ความกั้น ความปิด ความบัง
ความผูก ความเข้าไปเสรำหมอง ความนอนเนื่อง ความกั้มรมจิต
ความเป็นดังเถาวัลย์ ความปรารถนาวัตถุต่าง ๆ รากเง่าแห่งทุกข์ เหตุแห่ง
ทุกข์ แคนเกิดแห่งทุกข์ บ่วงมาร เบ็ดมาร วิสัยมาร แน่น้ำ ตัณหา
ข้ายตัณหา ไช้ตัณหา สมุทธตัณหา อภิชฌา โลภะ อกุศลมูล คำว่า
เพราะเหตุแห่งความปรารถนา คือ เพราะเหตุแห่งความปรารถนา
เพราะความปรารถนาเป็นเหตุ เพราะความปรารถนาเป็นปัจจัย เพราะความ
ปรารถนาเป็นตัวละคร เพราะความปรารถนาเป็นแดนเกิด ฉะนั้นจึงชื่อว่า
เพราะเหตุแห่งความปรารถนา.

คำว่า **ผู้ติดพันด้วยความแช่มชื่นในภพ** คือ ความแช่มชื่นใน
ภพอย่างหนึ่ง ได้แก่สุขเวทนา. ความแช่มชื่นในภพ ๒ อย่าง ได้แก่สุข
เวทนา ๑ วัตถุที่ปรารถนา ๑. ความแช่มชื่นในภพ ๑ อย่าง ได้แก่ความ
เป็นหนุ่มสาว ๑ ความไม่มีโรค ๑ ชีวิต ๑. ความแช่มชื่นในภพ ๔ อย่าง
ได้แก่ ลาก ยศ สรรเสริญ สุข. ความแช่มชื่นในภพ ๕ อย่าง ได้แก่
รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ที่น่าพอใจ. ความแช่มชื่นในภพ ๖
อย่าง ได้แก่ความถึงพร้อมแห่งจักขุ ความถึงพร้อมแห่งโสตตะ ความถึง
พร้อมแห่งฆานะ ความถึงพร้อมแห่งชีวาหา ความถึงพร้อมแห่งกาย ความ
ถึงพร้อมแห่งใจ.

คำว่า ผู้ติดพันด้วยความเข้มข้นในภพ คือ ผู้ติดพันในสุข

เวทนา ติดพันในวัตถุที่ปรารถนา ติดพันในความเป็นหนุ่มสาว ติดพันในความไม่มีโรค ติดพันในชีวิต ติดพันในลาภ ติดพันในยศ ติดพันในสรรเสริญ ติดพันในสุข ติดพันในรูป ติดพันในเสียง ติดพันในกลิ่น ติดพันในรส ติดพันในโณภูฏัพพะ ที่น่าพอใจ ติดพัน คือเกี่ยวพัน ผูกพัน ข้อง เกี่ยว หมกมุ่นในความถึงพร้อมแห่งจักขุ ในความถึงพร้อมแห่งโสตะ ในความถึงพร้อมแห่งฆานะ ในความถึงพร้อมแห่งชีวหา ในความถึงพร้อมแห่งกาย ในความถึงพร้อมแห่งใจ เพราะฉะนั้นจึงชื่อว่า ผู้ติดพันด้วยความเข้มข้นในภพ เพราะเหตุแห่งความปรารถนา.

[๑๗] คำว่า สัตว์เหล่านั้น เป็นผู้หลุดพ้นได้ยาก และไม่
ยังบุคคลอื่นให้หลุดพ้น มีความว่า ธรรมที่เป็นวัตถุแห่งความเข้มข้น
ในภพเหล่านั้น อันสัตว์หลุดพ้นได้ยาก หรือสัตว์เหล่านั้นเป็นผู้หลุดพ้น
ได้ยากจากธรรมที่เป็นวัตถุแห่งความเข้มข้นในภพเหล่านั้น.

ธรรมที่เป็นวัตถุแห่งความเข้มข้นในภพเหล่านั้น อันสัตว์หลุดพ้น
ได้ยาก อย่างไร? คือ สุขเวทนา วัตถุที่ปรารถนา ความเป็นหนุ่มสาว
ความไม่มีโรค ชีวิต ลาภ ยศ สรรเสริญ สุข รูป เสียง กลิ่น รส
โณภูฏัพพะ ที่น่าพอใจ ความถึงพร้อมแห่งจักขุ ความถึงพร้อมแห่งโสตะ
ความถึงพร้อมแห่งฆานะ ความถึงพร้อมแห่งชีวหา ความถึงพร้อมแห่ง
กาย ความถึงพร้อมแห่งใจ อันสัตว์พ้นได้ยาก คือหลุดพ้นได้ยาก เปลื้อง
ได้ยาก ปล่อยได้ยาก ย่ำยีได้ยาก แหวกออกได้ยาก ข้ามได้ยาก ข้ามพ้น

ได้ยาก ก้าวล่วงได้ยาก ประพฤติล่วงได้ยาก ธรรมที่เป็นวัตถุแห่งความ
แข่งกันในภพ อันสัตว์หลุดพ้นได้ยาก อย่างนี้.

สัตว์ทั้งหลายเป็นผู้หลุดพ้นได้ยากจากธรรมที่เป็นวัตถุแห่งความแข่ง
ขันในภพเหล่านั้น อย่างไร ? คือ สัตว์ทั้งหลาย เป็นผู้พ้นได้ยาก หลุดพ้น
ได้ยาก ถอนขึ้นได้ยาก ปลดปล่อยได้ยาก พรากรอกได้ยาก นุดออกได้
ยาก จากสุขเวทนา วัตถุที่ปรารถนา ความเป็นหนุ่มสาว ความไม่มีโรค
ชีวิต ลาภ ยศ สรรเสริญ สุข รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะที่น่า
พอใจ ความถึงพร้อมแห่งจักขุ ความถึงพร้อมแห่งโสตะ ความถึงพร้อม
แห่งฆานะ ความถึงพร้อมแห่งชีวหา ความถึงพร้อมแห่งกาย ความถึง
พร้อมแห่งใจ สัตว์ทั้งหลายเป็นผู้หลุดพ้นได้ยาก จากธรรมที่เป็นวัตถุ
แห่งความแข่งกันในภพเหล่านั้น อย่างนี้ เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า สัตว์-
เหล่านั้นเป็นผู้หลุดพ้นได้ยาก อย่างนี้.

คำว่า **และไม่ยังบุคคลอื่นให้หลุดพ้น** มีความว่า สัตว์เหล่านั้น
จมอยู่ด้วยตน ย่อมไม่อาจจะนุดผู้อื่นที่จมอยู่ให้ขึ้นได้ สมจริงดังที่พระผู้มี
พระภาคเจ้าตรัสว่า :- **ดูก่อนจุนทะ บุคคลนั้นหนอ จมอยู่ด้วยตนแล้ว**
จักนุดผู้อื่นที่จมอยู่ขึ้นได้ **ข้อนี้มีในฐานะที่จะมิได้** **ดูก่อนจุนทะ บุคคล**
นั้นหนอ ไม่ฝึกฝน ไม่อบรม ไม่ดับกิเลสด้วยตนแล้ว **จักยังผู้อื่นให้ฝึก**
ฝน ให้อบรม ให้ดับกิเลสได้ **ข้อนี้มีในฐานะที่จะได้** สัตว์เหล่านั้น
ไม่ยังบุคคลอื่นให้หลุดพ้นได้ อย่างนี้. อีกอย่างหนึ่งไม่มีใคร ๆ อื่นที่จะ
ยังสัตว์เหล่านั้นให้พ้นได้ ถ้าสัตว์เหล่านั้นจะพึงพ้นได้ไซ้ สัตว์เหล่านั้นก็
ปฏิบัติอยู่ซึ่งสัมมาปฏิบัติ อนุโลมปฏิบัติ อปจนิกปฏิบัติ อนัตถปฏิบัติ

ธัมมานุธัมมปฏิบัติ โดยตนเอง ด้วยเร็วแรง กำลัง ความเพียร ความ
บากบั่น เร็วแรงของบุรุษ กำลังของบุรุษ ความเพียรของบุรุษ ความ
บากบั่นของบุรุษ ของตนเอง จึงจะพึงพ้นได้ เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า
และไม่ยังบุคคลอื่นให้หลุดพ้น ด้วยประการฉะนี้.

สมจริงดังที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า :-

ดูก่อนโศตกมาณพ เราไม่อาจยังใคร ๆ ที่มีความ
สงสัยในโลกให้หลุดพ้นได้ แต่ท่านรู้เฉพาะซึ่งธรรมอัน
ประเสริฐ พึงข้ามห้วงทุกข์นี้ได้ ด้วยประการอย่างนี้.
เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า และไม่ยังบุคคลอื่นให้หลุดพ้น แม้ด้วย
ประการอย่างนี้.

สมจริงดังที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า :-

ความชั่วอันบุคคลกระทำด้วยตน บุคคลนั้นจักเศร้า
หมองด้วยตนเอง ความชั่วอันบุคคลไม่กระทำด้วยตน
บุคคลนั้น จะบริสุทธิ์ด้วยตนเอง ความบริสุทธิ์ และ ความ
ไม่บริสุทธิ์ เป็นของเฉพาะตน ผู้อื่นไม่พึงให้ผู้อื่นบริสุทธิ์
ได้.

เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า และไม่ยังบุคคลอื่นให้หลุดพ้น แม้ด้วย
ประการอย่างนี้.

สมจริงดังที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า :-

ดูก่อนพราหมณ์ ข้อนีก็ฉันทันนั้น นิพพานก็ตั้งอยู่
หนทางไปนิพพานก็ตั้งอยู่ เราผู้ชักชวนก็ตั้งอยู่ ก็เมื่อเป็น

ดังนั้น สาวกทั้งหลายของเรา ผู้อันเราสั่งสอนอยู่อย่างนี้
พร่ำสอนอยู่อย่างนี้ บางพวกก็บรรลุดีถึงนิพพาน อันจบสิ้น
โดยส่วนเดียว บางพวกก็ไม่บรรลุดู ก่อนพรหมณ์
ในเรื่องนี้เราจะทำอย่างไรได้ ดูก่อนพรหมณ์ พระตถาคต
เป็นเพียงผู้บอกหนทาง พระพุทธเจ้าย่อมบอกหนทาง
สัตว์ทั้งหลายผู้ปฏิบัติอยู่ด้วยตนเอง จึงจะพึงหลุดพ้นได้
เพราะฉะนั้น จึงถือว่า และไม่ยังบุคคลอื่นให้หลุดพ้นแม้
ด้วยประการอย่างนี้ เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า สัตว์เหล่านั้น
เป็นผู้หลุดพ้นได้ยาก และไม่ยังบุคคลอื่นให้หลุดพ้น

[๑๘] คำว่า มุ่งหวังอยู่ในข้างหลังบ้างในข้างหน้าบ้าง มีความ
ว่า อนาคตเรียกว่าข้างหลัง อดีตเรียกว่าข้างหน้าอีกอย่างหนึ่ง อนาคต
ไกลอดีตก็ดี ปัจจุบันไกลอดีตก็ดี เรียกว่า ข้างหลัง อดีตไกลอนาคต
ก็ดี ปัจจุบันไกลอนาคตก็ดี เรียกว่าข้างหน้า.

บุคคลทำความมุ่งหวังในข้างหน้า อย่างไร? คือ บุคคลย่อม
หวนระลึกถึงความเพลิดเพลินในอารมณ์นั้นว่า ในอดีตกาล เราได้มีรูป
อย่างนี้ มีเวทนาอย่างนี้ มีสัญญาอย่างนี้ มีสังขารอย่างนี้ มีวิญญาณอย่างนี้
บุคคลชื่อว่า ทำความมุ่งหวังในข้างหน้า แม้ด้วยประการอย่างนี้.

อีกอย่างหนึ่ง วิญญาณเป็นของพัวพันด้วยฉันทราคะในอารมณ์นั้นว่า
ในอดีตกาลเราได้มีจักขุดังนี้ มีรูปดังนี้ เพราะวิญญาณเป็นของพัวพันด้วย
ฉันทราคะบุคคลนั้นจึงเพลิดเพลินอารมณ์นั้น เมื่อเพลิดเพลินอารมณ์นั้น
จึงชื่อว่า ย่อมกระทำความมุ่งหวังในข้างหน้า แม้ด้วยประการอย่างนี้.

วิญญานเป็นของพัวพันด้วยฉันทราคะในอารมณ์นั้นว่า ในอดีตกาล เราได้มีโศตะดังนี้ มีเสียงดังนี้...ในอดีตกาล เราได้มีมานะดังนี้ มีกลิ่นดังนี้... ในอดีตกาลเราได้มีชีวหาดังนี้ มีรสดังนี้...ในอดีตกาล เราได้มีกายดังนี้ มีโณภูฏัพพะดังนี้... ในอดีตกาล เราได้มีใจดังนี้ มีธรรมดังนี้ เพราะวิญญาน เป็นของพัวพันด้วยฉันทราคะ บุคคลนั้นจึงเพติดเพลินอารมณ์นั้น เมื่อเพติดเพลินอารมณ์นั้น จึงชื่อว่า ย่อมกระทำความมุ่งหวังในข้างหน้า แม้ด้วยประการอย่างนี้.

อีกอย่างหนึ่ง บุคคลย่อมยินดี มุ่งหวัง ถึงความปลื้มใจด้วยการ หัวเราะ การเจรจา การเล่นกับมาตุคามในกาลก่อนบุคคลจึงชื่อว่า ย่อมกระทำความมุ่งหวังในข้างหน้า แม้ด้วยประการอย่างนี้.

บุคคลทำความมุ่งหวังในข้างหลังอย่างไร ? คือ บุคคลตามระลึก ถึงความเพติดเพลินในอารมณ์นั้นว่า ในอนาคตกาล เราพึงมีรูปร่างนี้ เวทนาอย่างนี้ สัญญาอย่างนี้ สังขารอย่างนี้ วิญญานอย่างนี้ บุคคล ชื่อว่าทำความมุ่งหวังในข้างหลัง แม้ด้วยประการอย่างนี้.

อีกอย่างหนึ่ง บุคคลตั้งจิตเพื่อจะได้อารมณ์ที่ยังไม่ได้ว่า ในอนาคต กาล เราพึงมีจักขุดังนี้ มีรูปดังนี้ เพราะเหตุแห่งการตั้งจิตไว้ บุคคลนั้น จึงเพติดเพลินอารมณ์นั้น เมื่อเพติดเพลินอารมณ์นั้น จึงชื่อว่า ย่อมกระทำความมุ่งหวังในข้างหลัง แม้ด้วยประการอย่างนี้.

บุคคลตั้งจิตเพื่อจะได้อารมณ์ที่ยังไม่ได้ว่า ในอนาคตกาลเราพึงมีโศตะ ดังนี้ มีเสียงดังนี้...ในอนาคตกาล เราพึงมีมานะดังนี้ มีกลิ่นดังนี้....ใน อนาคตกาลเราพึงมีชีวหาดังนี้ มีรสดังนี้...ในอนาคตกาลเราพึงมีกายดังนี้

มีโศกฐิฬพะดังนี้...ในอนาคตกาล เราพึงมีใจดังนี้ มีธรรมดังนี้ เพราะเหตุแห่งการตั้งจิตไว้ บุคคลนั้นจึงเพลิดเพลินอารมณ์นั้นเมื่อเพลิดเพลินอารมณ์นั้น บุคคลนั้นจึงชื่อว่า ทำความมุ่งหวังในข้างหลังแม้ด้วยประการอย่างนี้.

อีกอย่างหนึ่ง บุคคลย่อมตั้งจิตเพื่อจะได้อารมณ์ที่ยังไม่ได้ว่า เราจักเป็นเทวราช หรือจักเป็นเทวดาคนใดคนหนึ่ง ด้วยศีลด้วยพรต ด้วยบะ หรือด้วยพรหมจรรย์ เพราะเหตุแห่งการตั้งจิตไว้ บุคคลนั้นจึงเพลิดเพลินอารมณ์นั้น เมื่อเพลิดเพลินอารมณ์นั้น บุคคลนั้นจึงชื่อว่า ทำความมุ่งหวังในข้างหลัง แม้ด้วยประการอย่างนี้ เพราะฉะนั้นจึงชื่อว่า มุ่งหวังอยู่ในข้างหลังบ้าง ในข้างหน้าบ้าง.

[๓๕] คำว่า **ปรารถนาอยู่ซึ่งกามเหล่านี้** หรือ**กามที่มีในก่อน** มีความว่า คำว่า**ซึ่งกามเหล่านี้** คือ อยากรได้ ยินดี ปรารถนา ทะเยอทะยาน เพื่อฝืนถึงกามคุณ ๕ ที่เป็นปัจจุบัน คำว่า **ปรารถนาอยู่ซึ่งกามที่มีในก่อน**มีความว่า ปรารถนาอยู่ บ่นเพื่ออยู่ ราพันอยู่ ถึงกามคุณ ๕ ที่เป็นอดีต เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า **ปรารถนาอยู่ซึ่งกามเหล่านี้หรือกามที่มีในก่อน**เพราะฉะนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า :-

สัตว์เหล่านั้น ผู้ติดพันด้วยความแหม่มชื่นในภพ

เพราะเหตุแห่งความปรารถนา มุ่งหวังอยู่ในข้างหลังบ้าง
ในข้างหน้าบ้างปรารถนาอยู่ซึ่งกามเหล่านี้ หรือกามที่มีใน
ก่อน เป็นผู้หลุดพ้นได้ยาก และไม่ยังบุคคลอื่นให้หลุด
พ้น.

[๔๐] พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า:-

สัตว์เหล่านั้น บรรณา ขวนขวาย หลงใหลอยู่
ในกามทั้งหลายเป็นผู้ตกต่ำ ตั้งอยู่ในกรรมอันไม่เสมอ ถึง
ทุกข์แล้ว ย่อมรำพันอยู่ว่าเราทั้งหลายเคลื่อนจากภพนี้แล้ว
จักเป็นอะไรหนอ.

ว่าด้วยกาม ๒ อย่าง

[๔๑] คำว่า บรรณา ขวนขวาย หลงใหลอยู่ในกาม
ทั้งหลาย มีความว่า กาม โดยห้วงซ้อได้แก่กาม ๒ อย่าง คือ วัตถุ
กาม ๑ กิเลสกาม ๑ ฯลฯ กามเหล่านี้ เรียกว่า วัตถุกาม ฯลฯ กาม
เหล่านี้ เรียกว่า กิเลสกาม. ตัณหา เรียกว่า ความบรรณา ได้
แก่ ความกำหนัด ความกำหนัดกล้า ฯลฯ อภิขณา โลภะ อกุศลมูล
สัตว์ทั้งหลาย กำหนัด บรรณาหลงใหล ติดใจ ลุ่มหลง ซ้อง เกี่ยว
พันพัน ในวัตถุกามทั้งหลายด้วยกิเลสกาม เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า
บรรณาในกามทั้งหลาย. คำว่า ขวนขวาย มีความว่า แม้สัตว์
เหล่าใด ย่อมแสวงหา เสาะหา ค้นหาทั้งหลาย เป็นผู้เที่ยวไปเพื่อ
กาม มักมากในกาม หนักในกาม เอนไปในกาม โอนไปในกาม โน้ม
ไปในกาม น้อมใจไปในกาม มุ่งกามเป็นใหญ่ แม้สัตว์เหล่านั้น ก็ชื่อว่า
ผู้ขวนขวายในกาม. แม้สัตว์เหล่าใด ย่อมแสวงหาเสาะหา ค้นหา รูป
เสียง กลิ่น รส โสภณูปะ ด้วยสามารถแห่งตัณหาเป็นผู้เที่ยวไปเพื่อ
กาม มักมากในกาม หนักในกาม เอนไปในกาม โอนไปในกาม โน้ม

ไปนิกาม น้อมใจไปนิกาม มุ่งนิกามเป็นใหญ่ แม้สัตว์เหล่านั้น ก็ชื่อว่า ผู้ชวนชวายนิกาม.

แม้สัตว์เหล่าใดได้เฉพาะรูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ด้วยสามารถแห่งคณหา เป็นผู้เที่ยวไปเพื่อกาม มกมากนิกาม หนักนิกาม เอนไปนิกาม โอนไปนิกาม โน้มไปนิกาม น้อมใจไปนิกาม มุ่งนิกามเป็นใหญ่ แม้สัตว์เหล่านั้น ก็ชื่อว่า ผู้ชวนชวายนิกาม.

แม้สัตว์เหล่าใด บริโภครูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ด้วยสามารถแห่งคณหา เป็นผู้เที่ยวไปเพื่อกาม มกมากนิกาม หนักนิกาม เอนไปนิกาม โอนไปนิกาม โน้มไปนิกาม น้อมใจไปนิกาม มุ่งนิกามเป็นใหญ่ แม้สัตว์เหล่านั้น ก็ชื่อว่า ผู้ชวนชวายนิกาม.

คนผู้ทำความทะเลาะชื่อว่าชวนชวายนิกามทะเลาะ. คนผู้ทำการงานชื่อว่าชวนชวายนิกามงาน. คนผู้เที่ยวไปในโคจร ชื่อว่าชวนชวายนิกามโคจร. คนผู้เจริญฉน ชื่อว่าชวนชวายนิกามฉน. แม้สัตว์เหล่าใด ย่อมแสวงหา เสาะหา ค้นหา กามทั้งหลายเป็นผู้เที่ยวไปเพื่อกาม มกมากนิกาม หนักนิกาม เอนไปนิกาม โอนไปนิกาม โน้มไปนิกาม น้อมใจไปนิกาม มุ่งนิกามเป็นใหญ่ แม้สัตว์เหล่านั้น ก็ชื่อว่า ผู้ชวนชวายนิกามฉนนันเหมือนกัน.

แม้สัตว์เหล่าใด ย่อมแสวงหา เสาะหา ค้นหา รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ด้วยสามารถแห่งคณหา เป็นผู้เที่ยวไปเพื่อกาม มกมากนิกาม หนักนิกาม เอนไปนิกาม โอนไปนิกาม โน้มไปนิกาม น้อมใจไปนิกาม มุ่งนิกามเป็นใหญ่ แม้สัตว์เหล่านั้น ก็ชื่อว่า ผู้ชวนชวายนิกาม.

แม่สัตว์เหล่าใดได้เฉพาะรูป เสียง กลิ่น รส โภกฐัพพะ ด้วย
สามารถแห่งคันทา เป็นผู้เที่ยวไปเพื่อกาม มักมากในกาม หนักในกาม
เอนไปในกาม โอนไปในกาม โน้มไปในกาม น้อมใจไปในกาม
มุ่งกามเป็นใหญ่ แม่สัตว์เหล่านั้น ก็ชื่อว่า ผู้ขวนขวายในกาม.

คำว่า หลงไหล มีความว่า โดยมากเทวดาและมนุษย์ย่อมหลง
หลงไหล หลงพร้อมอยู่ในกามคุณ ๕ เป็นผู้หลง หลงไหล หลงพร้อม
อันวิชาทำให้ตาบอด หุ้มห่อไว้ ปิดไว้ ปิดบังไว้ ปกปิดไว้ ปกคลุม
ไว้ ครอบงำไว้ เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า ปรารถนา. ขวนขวาย
หลงไหลอยู่ในกามทั้งหลาย.

[๔๒] คำว่า สัตว์เหล่านั้น เป็นผู้ตกต่ำตั้งอยู่ในกรรมอัน
ไม่เสมอ มีความว่า คำว่า ตกต่ำ คือแม่สัตว์ผู้ไปต่ำ ชื่อว่า ผู้ตกต่ำ
แม่ผู้มีความตระหนี่ ก็ชื่อว่า ผู้ตกต่ำ ผู้ไม่เชื่อถือคำ ถ้อยคำ เทศนา
คำสอน ของพระพุทธเจ้าและสาวกของพระพุทธเจ้าทั้งหลาย ก็ชื่อว่า
ผู้ตกต่ำ.

ผู้ไปต่ำ ชื่อว่า ผู้ตกต่ำ อย่างไร? สัตว์ผู้ไปต่ำคือสัตว์ที่ไปสู่นรก
ไปสู่ดิรัจฉานกำเนิด ไปสู่เปรตวิสัย ชื่อว่าไปต่ำ ผู้ไปต่ำอย่างนี้ จึงชื่อว่า
ผู้ตกต่ำ.

ว่าด้วยความตระหนี่ ๕ ประการ

ผู้มีความตระหนี่ ชื่อว่า ผู้ตกต่ำ อย่างไร? ความตระหนี่ ๕
ประการ คือ ความตระหนี่ที่อยู่, ความตระหนี่ตระกูล, ความตระหนี่ลาภ,

ความตระหนี่วรรณะ, ความตระหนี่ธรรม, ความตระหนี่เห็นปานนี้
อาการตระหนี่ ความเป็นผู้ประพฤติดตระหนี่ ความเป็นผู้ปรารถนาต่าง ๆ
ความเหนียวแน่น ความเป็นผู้มีจิตห่อหุ้มเจ็บร้อนในการให้ ความที่จิตอัน
ใคร ๆ ไม่เชื่อถือได้ในการให้ นี้เรียกว่าความตระหนี่. อีกอย่างหนึ่ง
ความตระหนี่ขันธก็ดี ความตระหนี่ธาคูก็ดี ความตระหนี่อายตนะก็ดี
นี้เรียกว่า ความตระหนี่. ความมุ่งจะเอา ก็เรียกว่าความตระหนี่ นี้ชื่อว่า
ความตระหนี่. คนผู้ประกอบด้วยความตระหนี่ ไม่รู้จักถ้อยคำที่ヤาก
กล่าว ประมาทอยู่แล้ว ผู้มีความตระหนี่อย่างนี้ ชื่อว่า ผู้ตกต่ำ.

สัตว์ที่ไม่เชื่อถือคำ ถ้อยคำ เทศนา คำสอนของพระพุทธเจ้าและ
สาวกของพระพุทธเจ้าทั้งหลาย ชื่อว่าผู้ตกต่ำอย่างไร? สัตว์ทั้งหลายไม่
เชื่อถือ ไม่ฟัง ไม่เงี่ยโสตลงฟัง ไม่ตั้งจิตเพื่อจะรู้คำ ถ้อยคำ เทศนา
คำสอนของพระพุทธเจ้าและสาวกของพระพุทธเจ้าทั้งหลาย เป็นผู้ไม่เชื่อ
ฟัง ไม่ทำตามคำ ประพฤติฝ่าฝืน เบือนหน้าไปทางอื่น สัตว์ที่ไม่เชื่อคำ
ถ้อยคำ เทศนา คำสอนของพระพุทธเจ้าและสาวกของพระพุทธเจ้าทั้งหลาย
อย่างนี้ ชื่อว่า ผู้ตกต่ำ.

คำว่า สัตว์เหล่านั้นตั้งอยู่ในกรรมอันไม่เสมอ มีความว่า
สัตว์เหล่านั้น ตั้งอยู่ ตั้งอยู่เฉพาะ ติดแน่น เข้าถึง ติดพัน ติดใจ
ข้อง เกี่ยว เกาะเกี่ยว ในกายกรรม วชิกรรม มโนกรรม การฆ่าสัตว์
การลักทรัพย์ การประพฤติดิฝิดในกาม การกล่าวคำเท็จ คำส่อเสียด
คำหยาบ. คำเพื่อเจ้อ ความเพ่งเล็ง ความปองร้าย ความเห็นผิด
สังขารทั้งหลาย กามคุณ ๕ นีวรณ ๕ ความคิดอ่าน ความปรารถนา

ความตั้งใจ อันไม่เสมอ เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่าสัตว์เหล่านั้นเป็นผู้ตกต่ำ
ตั้งอยู่ในกรรมอันไม่เสมอ.

[๔๓] คำว่า ถึงทุกข์เข้าแล้ว ย่อมรำพันอยู่ มีความว่า คำว่า
ถึงทุกข์เข้าแล้ว คือ เข้าถึงทุกข์ ถึงทุกข์ ประสบทุกข์ ประจบทุกข์
ถึงมาร ประสบมาร ประจบมาร ถึงมรณะ ประสบมรณะ ประจบ-
มรณะเข้าแล้ว เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า ถึงทุกข์เข้าแล้ว. คำว่า
ย่อมรำพันอยู่ คือ ย่อมรำไรถึง เพื่อถึง โศกถึง ลำบากใจ รำพัน
ตบอกร่ำครวญถึง ถึงความหลงไหล เพราะฉะนั้นจึงชื่อว่า ถึงทุกข์
เข้าแล้ว ย่อมรำพันอยู่.

ความสงสัยในอนาคต ๑๕ ประการ

[๔๔] คำว่า เราทั้งหลายเคลื่อนจากภพนี้แล้ว จักเป็น
อะไรหนอ? มีความว่า สัตว์เหล่านั้น แล่นไปสู่ความสงสัย แล่นไปสู่
ความเคลือบแคลง เกิดไม่แน่ใจ ย่อมพุดถึง เพื่อถึง โศกถึง ลำบากใจ
รำพันตบอกร่ำครวญถึง ถึงความหลงไหลอยู่ว่า เราทั้งหลายเคลื่อนจาก
ภพนี้แล้วจักเป็นอะไรหนอ? คือจักเป็นสัตว์เกิดในนรก จักเป็นสัตว์เกิด
ในดิรัจฉานกำเนิด จักเป็นสัตว์เกิดในเปรตวิสัย จักเป็นมนุษย์ จักเป็น
เทวดา จักเป็นสัตว์มีรูป จักเป็นสัตว์ไม่มีรูป จักเป็นสัตว์มีสัญญา จักเป็น
สัตว์ไม่มีสัญญา หรือจักเป็นผู้มีสัญญาก็มิใช่ไม่มีสัญญาก็มิใช่ เราทั้งหลาย
จักมีในอนาคตหรือหนอ หรือจักไม่มีในอนาคต เราทั้งหลายจักเป็นอะไร
หนอแลในอนาคต เราทั้งหลายจักเป็นอย่างไรหนอแลในอนาคต เราทั้ง

หลายจักเป็นอะไรแล้วจึงจักเป็นอะไรอีกในอนาคตกาล ดังนั้น เพราะฉะนั้น
จึงชื่อว่า สัตว์เหล่านั้นย่อมรำพันว่า เราทั้งหลายเคลื่อนจากภพนี้แล้ว
จักเป็นอะไรหนอ ?

เพราะเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า :-

สัตว์เหล่านั้น บรรดา ขวนขวายหลงใหลอยู่
ในกามทั้งหลาย เป็นผู้ตกต่ำ ตั้งอยู่ในกรรมอันไม่เสมอ
ถึงทุกข์แล้วย่อมรำพันอยู่ว่า เราทั้งหลายเคลื่อนจากภพ
นี้แล้ว จักเป็นอะไรหนอ.

[๔๕] พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า :-

เพราะฉะนั้นแล สัตว์ผู้เกิดมา พึงศึกษาในศาสนา
นี้แหละ พึงรู้กรรมอันไม่เสมออย่างใดอย่างหนึ่งในโลก
ว่าเป็นกรรมอันไม่เสมอ ไม่พึงประพฤติกกรรมอันไม่เสมอ
เพราะเหตุแห่งกรรมอันไม่เสมอนั้น นักปราชญ์ทั้งหลาย
ได้กล่าวชีวิตนี้ ว่าเป็นของน้อย.

ว่าด้วยสิกขา ๓

[๔๖] คำว่า เพราะฉะนั้นแล สัตว์ผู้เกิดมา พึงศึกษาใน
ศาสนานี้แหละ มีความว่า คำว่า เพราะฉะนั้น คือ เพราะฉะนั้น
เพราะการณนั้น เพราะเหตุนี้ เพราะปัจจัยนี้ เพราะนิทานนั้น คือ
เพราะเห็นโทษนั้นในกามทั้งหลาย. คำว่า พึงศึกษา มีความว่า พึง
ศึกษาสิกขาทั้ง ๓ คือ อธิศีลสิกขา ๑ อธิจิตตสิกขา ๑ อธิปัญญา
สิกขา ๑

อธิศีลสิกขาเป็นไฉน ? ภิกษุในธรรมวินัยนี้ เป็นผู้มีศีล สำรวม

แล้วด้วยการสำรวมในปาติโมกข์ ถึงพร้อมด้วยอาจาระและโคจร เห็นภัย
ในโทษมีประมาณเล็กน้อย สมาทานศึกษาอยู่ในสิกขาบททั้งหลาย ศีลจันท์
น้อย ศีลจันท์ใหญ่ ศีล ที่ตั้ง เบื้องต้น ความประพฤติ ความสำรวม
ความระวังปาก ประชานแห่งความถึงพร้อมด้วยกุศลธรรมทั้งหลาย นี้เรียก
ว่า **อธิศีลสิกขา**

อธิจิตตสิกขาเป็นไฉน ? ภิกษุในธรรมวินัยนี้ สงัดจากกาม สงัด
จากอกุศลธรรมทั้งหลายบรรลุปฐมฌาน มีวิตก มีวิจารณ์ มีปีติและสุขเกิด
แต่เวกอยู่ เพราะวิตกและวิจารณ์สงบไปจึงบรรลุตุนิยมาน มีความผ่องใส
แห่งใจในภายใน เป็นธรรมเอกผุดขึ้น ไม่มีวิตก ไม่มีวิจารณ์ มีปีติและ
สุขเกิดแต่สมาธิอยู่. เพราะปีติสิ้นไปจึงมีอุเบกขา มีสติสัมปชัญญะ เสวยสุข
ด้วยนามกาย บรรลุตุนิยมานที่พระอรិยะทั้งหลายสรรเสริญว่า ผู้ได้ฌานนี้
เป็นผู้มีอุเบกขา มีสติอยู่เป็นสุข เพราะละสุขและทุกข์ และดับโสมนัส
โทมน์สก่อน ๆ ได้ จึงบรรลุตุนิยมาน ไม่มีทุกข์ ไม่มีสุข มีอุเบกขาเป็น
เหตุให้สติบริสุทธอยู่ นี้เรียกว่า **อธิจิตตสิกขา**.

อธิปัญญาสิกขาเป็นไฉน ? ภิกษุในธรรมวินัยนี้ เป็นผู้มีปัญญา

ประกอบด้วยปัญญาอันให้ถึงความเกิดและความดับ อันประเสริฐ ชำแรก
กิเลสให้ถึงความสิ้นทุกข์ โดยชอบ ภิกษุนั้น ย่อมรู้ชัดตามความเป็นจริงว่า
นี้ทุกข์ นี้ทุกข์สมุทัย นี้ทุกข์นิโรธ นี้ทุกข์นิโรธคามินีปฏิปทา เหล่านั้น
อาสวะ นี้เหตุให้เกิดอาสวะ นี้ความดับอาสวะ นี้ข้อปฏิบัติให้ถึงความดับ
อาสวะ นี้เรียกว่า **อธิปัญญาสิกขา**.

สัตว์ผู้เกิดมา เมื่อนึกถึงศึกษาทั้ง ๓ นี้ เมื่อรู้ เมื่อเห็น เมื่อพิจารณา
เมื่ออธิษฐานจิต เมื่อน้อมใจไปด้วยความเชื่อ เมื่อระคองความเพียร
เมื่อตั้งสติ เมื่อตั้งจิต เมื่อรู้ชัดด้วยปัญญา เมื่อรู้ยิ่งซึ่งธรรมที่ควรรู้อย่างยิ่ง
เมื่อกำหนดรู้ซึ่งธรรมที่ควรกำหนดรู้ เมื่อละธรรมที่ควรละ เมื่อเจริญธรรม
ที่ควรเจริญ เมื่อทำให้แจ้งซึ่งธรรมที่ควรทำให้แจ้ง ฟังศึกษา ฟังประพฤติ
เอื้อเฟื้อ ฟังประพฤติเอื้อเฟื้อโดยชอบ สมาทานประพฤติ.

คำว่า ในศาสนานี้ คือ ในความเห็นนี้ ในความควรนี้ ในความ
ชอบใจนี้ ในความซัดถือนี้ ในธรรมนี้ ในวินัยนี้ ในธรรมวินัยนี้ ใน
ปาพจน์นี้ ในพรหมจรรย์นี้ ในสัตตสุตตันตปิฎกนี้ ในอรรถาพจน์นี้ ในมนุษย
โลกนี้.

คำว่า สัตว์ผู้เกิดมา คือสัตว์ นระ ฯลฯ มนุษย์เพราะฉะนั้น
จึงชื่อว่า เพราะฉะนั้นแล สัตว์ผู้เกิดมา ฟังศึกษาในศาสนานี้
แหละ.

[๔๗] คำว่า ฟังรู้กรรมอันไม่เสมออย่างใดอย่างหนึ่งในโลก
ว่าเป็นกรรมอันไม่เสมอ มีความว่า คำว่า อย่างใดอย่างหนึ่ง คือ
ทั้งปวงโดยอาการทั้งปวง ทั้งปวง โดยประการทั้งปวง ไม่เหลือ ไม่มี
เหลือ, คำว่าอย่างใดอย่างหนึ่ง นี้เป็นเครื่องกล่าวกรรมทั้งสิ้น.

คำว่า ฟังรู้ว่าเป็นกรรมอันไม่เสมอ มีความว่า สัตว์ผู้เกิดมา
ฟังรู้ ฟังรู้ทั่ว รู้แจ้ง รู้เฉพาะ แทะตลอด กายกรรม วจีกรรม มโนกรรม
ปาณาติบาต อทินนาทาน กามสุมิฉฉาจาร มุสาวาท ปิสุณาวาจา
ผรุสวาจา สัมผัสปลาทปะ อภิขณา พยาบาท มิจฉาทิฎฐิติ สังขารทั้งหลาย

กามคุณ ๕ นีวรณ ๕ เจตนาความปรารถนา ความตั้งใจ อันไม่เสมอ
ว่าเป็นกรรมอันไม่เสมอ คำว่า ในโลก คือ ในอบายโลก ฯลฯ อยตน-
โลก เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า พึงรู้กรรมอันไม่เสมออย่างใดอย่างหนึ่ง
ว่าเป็นกรรมอันไม่เสมอ.

[๔๘] คำว่า ไม่พึงประพฤติกกรรมอันไม่เสมอเพราะเหตุ
แห่งกรรมอันไม่เสมอนั้น มีความว่า สัตว์ผู้เกิดมา ไม่พึงประพฤติ
ไม่พึงเอื้อเพื่อประพฤติ ไม่พึงเอื้อเพื่อประพฤติโดยชอบ ไม่พึงสมათาน
ประพฤติซึ่งกรรมอันไม่เสมอ เพราะเหตุแห่งกายกรรม วชิกรรม มโนกรรม
ปาณาติบาต อทินนาทาน กามสุมิจฉาจาร มุสาวาท ปิสุณวาจา
ผรุสวาจา สัมผัสปลापะ อภิขณา พยาบาท มิจฉาทิฎฐิ สังขารทั้งหลาย
กามคุณ ๕ นีวรณ ๕ เจตนาความปรารถนา ความตั้งใจอันไม่เสมอ
เพราะฉะนั้นจึงชื่อว่า ไม่พึงประพฤติกกรรมอันไม่เสมอเพราะเหตุ
แห่งกรรมอันไม่เสมอนั้น.

ชีวิตน้อยด้วยเหตุ ๒ ประการ

[๔๙] คำว่า นักปราชญ์ทั้งหลายได้กล่าวชีวิตนี้ว่าเป็นของ
น้อย มีความว่า ชีวิต ได้แก่อายุ ความตั้งอยู่ ความดำเนินไป ความ
ให้อัตภาพดำเนินไป ความหมุนไป ความเลี้ยว ความเป็นอยู่ ชีวิตินทรีย์
ก็ชีวิตน้อยโดยเหตุ ๒ ประการ คือ ชีวิตน้อยเพราะตั้งอยู่น้อย ๑ ชีวิตน้อย
เพราะมีกิจน้อย ๑.

ชีวิตน้อยเพราะตั้งอยู่น้อย เป็นอย่างไร? ชีวิตเป็นอยู่แล้วใน
ขณะจิตเป็นอดีต ย่อมไม่เป็นอยู่ จักไม่เป็นอยู่ ชีวิตจักเป็นอยู่ในขณะจิต

เป็นอนาคต ย่อมไม่เป็นอยู่ ไม่เป็นอยู่แล้ว ชีวิตย่อมเป็นอยู่ในขณะจิต
เป็นปัจจุบัน ไม่เป็นอยู่แล้ว จักไม่เป็นอยู่.

สมจริงดังที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า :-

ชีวิต อรรถภาพ สุขและทุกข์ทั้งหมดเป็นธรรมประกอบกัน เสมอด้วยจิตดวงเดียว ขณะย่อมเป็นไปพลัน เทวดาเหล่าใด ย่อมตั้งอยู่ตลอดแปดหมื่นสี่พันกับเทวดาเหล่านั้น ย่อมไม่เป็นผู้ประกอบด้วยจิต ๒ ดวงเป็นอยู่เลย ชั้นเหล่าใดของสัตว์ผู้ตาย หรือของสัตว์ที่เป็นอยู่ในโลกนี้ดับแล้ว ชั้นเหล่านั้นทั้งปวงเที่ยวเป็นเช่นเดียวกันดับไปแล้ว มิได้สืบเนื่องกัน ชั้นเหล่าใด แยกไปแล้วในอดีต เป็นลำดับ และชั้นเหล่าใดแยกไปแล้วในอนาคตเป็นลำดับ ความแปลกกันแห่งชั้นทั้งหลายที่ดับไปในปัจจุบัน กับด้วยชั้นเหล่านั้น ย่อมมิได้มีในลักษณะสัตว์ไม่เกิดแล้ว ด้วยอนาคตชั้น ย่อมเป็นอยู่ด้วยปัจจุบันชั้น สัตว์โลกตายแล้ว เพราะความแตกแห่งจิตนี้เป็นบัญญัติทางปรมาตม์ ชั้นทั้งหลายแปรไปโดยฉันทะ ย่อมเป็นไปดุจน้ำไหลไปตามที่ลุ่มฉะนั้น ย่อมเป็นไปตามวาระอันไม่ขาดสาย เพราะอายตนะ ๖ เป็นปัจจัย ชั้นทั้งหลายแตกแล้วมิได้ถึงที่ตั้งอยู่ กองชั้นมิได้มีในอนาคต ชั้นทั้งหลายที่เกิดแล้ว ย่อมตั้งอยู่ เหมือนเมล็ดพันธุ์ผู้กาดตั้งอยู่บนปลายเหล็กแหลมฉะนั้น ก็ความแตกแห่งธรรมชั้นทั้งหลายที่เกิดแล้ว

นั้นสกัดอยู่ข้างหน้าแห่งสัตว์เหล่านั้น ชั้นทั้งหลายมีความ
ทำลายเป็นปกติ มิได้รวมชั้นที่เกิดก่อน ย่อมตั้งอยู่
ชั้นทั้งหลายมาโดยไม่ปรากฏแตกแล้วก็ไปสู่ที่ไม่ปรากฏ
ย่อมเกิดขึ้นและเสื่อมไป เหมือนสายฟ้าแลบในอากาศ
ฉะนั้น.

ชีวิตน้อยเพราะตั้งอยู่น้อย อย่างนี้.

ชีวิตน้อยเพราะมีกิจน้อย อย่างไร? ชีวิตเนื่องด้วยลมหายใจเข้า
ชีวิตเนื่องด้วยลมหายใจออก ชีวิตเนื่องด้วยลมหายใจเข้าและลมหายใจออก
ชีวิตเนื่องด้วยมหาภูตรูป ชีวิตเนื่องด้วยไออุ่น ชีวิตที่เนื่องด้วยอาหารที่
กลืนกิน ชีวิตเนื่องด้วยวิญญาณ รัชกายอันเป็นที่ตั้งแห่งลมหายใจเข้า
และลมหายใจออกเหล่านี้ก็ดี อวิชชา สังขาร ตัณหา อุปาทาน และ
ภพอันเป็นเหตุเดิมแห่งลมหายใจเข้าและลมหายใจออกเหล่านี้ก็ดี ปัจจัยทั้ง
หลายก็ดี ตัณหาอันเป็นแดนเกิดก่อนก็ดี รูปธรรมและอรูปธรรมที่เกิด
ร่วมกัน แห่งลมหายใจเข้าและลมหายใจออกเหล่านี้ก็ดี อรูปธรรมที่ประ
กอบกัน แห่งลมหายใจเข้าและลมหายใจออกเหล่านั้นก็ดี ชั้นที่เกิดร่วมกัน
แห่งลมหายใจเข้าและลมหายใจออกเหล่านี้ก็ดี ตัณหาอันประกอบกันก็ดี
ก็มีกำลังทราวม ธรรมเหล่านั้นมีกำลังทราวมเป็นนิตย์ต่อกันและกัน มิได้ตั้งมั่น
ต่อกันและกัน ย่อมยังกันและกันให้ตกไป เพราะความต้านทานมิได้มีแก่
กันและกัน ธรรมเหล่านั้นจึงไม่ดำรงกันและกันไว้ได้ ธรรมแม้ใดให้ธรรม
เหล่านี้เกิดแล้ว ธรรมนั้นมีได้มี ก็แต่ธรรมอย่างหนึ่ง มิได้เสื่อมไปเพราะ

ธรรมอย่างหนึ่ง ก็ขันธเหล่านี้แตกไปเสื่อมไป โดยอาการทั้งปวง ขันธเหล่านี้อันเหตุปัจจัยมีในก่อนให้เกิดแล้ว แม้เหตุปัจจัยอันเกิดก่อนเหล่าใด เหตุปัจจัยเหล่านั้นก็ตายไปแล้วในก่อน ขันธที่เกิดก่อนก็ดี ขันธที่เกิดภายหลังก็ดี มิได้เห็นกันและกันในกาลไหน ๆ ฉะนั้น ชีวิตจึงชื่อว่า เป็นของน้อยเพราะมีก็น้อย อย่างนี้.

อนึ่ง เพราะเทียบชีวิตของเทวดาชั้นจาตุมมหาราชิกา ชีวิตมนุษย์ก็น้อย คือเล็กน้อยนิดหน่อย เป็นไปชั่วขณะ เป็นไปพลัน เป็นไปชั่วกาลบัดเดียวเดียว ตั้งอยู่ไม่ช้า ดำรงอยู่ไม่นาน เพราะเทียบชีวิตของเทวดาชั้นดาวดึงส์.....เพราะเทียบชีวิตของเทวดาชั้นยามา.....เพราะเทียบชีวิตของเทวดาชั้นดุสิต.....เพราะเทียบชีวิตของเทวดาชั้นนิมมานรดี.....เพราะเทียบชีวิตของเทวดาชั้นปรนิมมิตวสวัตดี.....เพราะเทียบชีวิตของเทวดาเนื่องในหมู่พรหม ชีวิตมนุษย์น้อย คือเล็กน้อย นิดหน่อย เป็นไปชั่วขณะ เป็นไปพลัน เป็นไปชั่วกาลบัดเดียวเดียว ตั้งอยู่ไม่ช้า ดำรงอยู่ไม่นาน.

สมจริงดังที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า :-

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย อายุของพวกมนุษย์นี้น้อย
จำต้องไปสู่ปรโลก มนุษย์ทั้งหลายจำต้องประสบความตาย
ตามที่อยู่แล้วควรทำกุศล ควรประพฤติพรหมจรรย์
ไม่มีมนุษย์ที่เกิดมาแล้วจะไม่ตาย ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ผู้
โดยอมเป็นอยู่นาน ผู้นั้นก็เป็นอยู่ได้เพียง ๑๐๐ ปี หรือที่
เกินกว่า ๑๐๐ ปี ก็มีน้อย.

พระผู้มีพระภาคเจ้าผู้สุคตศาสดา ครั้นตรัสไวยาภรณ์ภยิตินี้จบลง
แล้ว จึงตรัสคาถาประพันธ์ต่อไปอีกว่า :-

อายุของพวกมนุษย์น้อย บุรุษผู้ใคร่ความดี พึงดู
หมิ่นอายุที่น้อยนี้ พึงรีบประพฤติให้เหมือนคนถูกไฟไหม้
ศีรษะ ฉะนั้น เพราะความตายจะไม่มาถึง มิได้มี วันคืน
ย่อมล่วงเลยไปชีวิตก็กระชั้นเข้าไปสู่ความตายอายุของสัตว์
ทั้งหลายย่อมลี้ไปเหมือนน้ำในแม่น้ำน้อย ย่อมลี้ไป
ฉะนั้น.

ว่าด้วยปัญญาที่เรียกว่าธิ

คำว่า นักปราชญ์ทั้งหลาย ได้กล่าวชีวิตนี้ว่าเป็นของน้อย มี
ความว่า นักปราชญ์ทั้งหลายได้แก่ ผู้มีปัญญาทรงจำ ผู้ถึงพร้อมด้วยปัญญา
ทรงจำ ผู้ดีเตียนบาป ปัญญาเรียกว่า ธิ ได้แก่ความรู้ ความรู้ทั่ว ความ
เลือกเฟ้น ความเลือกเฟ้นทั่ว ความเลือกเฟ้นธรรม ความกำหนดดี
ความเข้าไปกำหนด ความเข้าไปกำหนดเฉพาะ ความเป็นบัณฑิต ความ
เป็นผู้ฉลาด ความเป็นผู้มีปัญญารักษาตน ปัญญาเป็นเครื่องจำแนก ปัญญา
เป็นเครื่องคิด ปัญญาเป็นเครื่องเข้าไปเห็น ปัญญาอันกว้างขวางจุแผ่นดิน
ปัญญาเป็นเครื่องทำลายกิเลส ปัญญาอันนำไปรอบ ปัญญาเป็นเครื่องเห็น
แจ้ง ความรู้ลึกทั่ว ปัญญาเป็นเครื่องเจาะแทง ปัญญาเป็นเครื่องเห็นชัด
ปัญญาเป็นใหญ่ ปัญญาเป็นกำลัง ปัญญาเป็นศัสตรา ปัญญาเพียงดังปรา-

สาท ปัญญาอันสว่าง ปัญญาอันแจ่มแจ้ง ปัญญาอันรุ่งเรือง ปัญญาเป็น
ดั่งแก้ว ความไม่หลง ความเลือกเฟ้นธรรม ความเห็นชอบ เพราะเป็น
ผู้ประกอบด้วยปัญญานั้น จึงชื่อว่า ชีรา อีกอย่างหนึ่ง คนผู้มีปัญญาใน
ชั้น มีปัญญาในชาติ มีปัญญาในอายตนะ มีปัญญาในปฏิจสมุปบาท มี
ปัญญาในสติปัญญา มีปัญญาในสัมมัปปธาน มีปัญญาในอิทธิบาท มีปัญญา
ในอินทรีย์ มีปัญญาในพละ มีปัญญาในโพชฌงค์ มีปัญญาในมรรค มี
ปัญญาในผล มีปัญญาในนิพพาน ชื่อว่า ชีรา ผู้มีปัญญาทั้งหลายนั้น
ได้กล่าว คือ กล่าว บอก พูด แสดง แดงว่า ชีวิตมนุษย์น้อย คือ
เล็กน้อย นิดหน่อย เป็นไปชั่วขณะ เป็นไปพลัน เป็นไปตลอดกาลบัดเดียว
เดี๋ยวตั้งอยู่ตลอดกาลไม่ช้า ดำรงอยู่ไม่นาน เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า
นักปราชญ์ทั้งหลายได้กล่าวชีวิตนี้ว่าเป็นของน้อย.

เพราะเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า :-

เพราะฉะนั้นแล สัตว์ผู้เกิดมา พึงศึกษาในศาสนา
นี้แหละ พึงรู้กรรมอันไม่เสมออย่างใดอย่างหนึ่งในโลกว่า
เป็นกรรมอันไม่เสมอ ไม่พึงประพฤติกกรรมอันไม่เสมอ
เพราะเหตุแห่งกรรมอันไม่เสมอนั้น นักปราชญ์ ทั้งหลาย
ได้กล่าวชีวิตนี้ว่าเป็นของน้อย.

[๕๐] พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า :-

เราย่อมเห็นหมู่มสัตว์นี้ ผู้ไปในค้นหาในภพทั้ง
หลายคั่นรณอยู่ในโลก นรชนทั้งหลายที่แล้วยังไม่ปราศจาก
ค้นหาในภพน้อยภพใหญ่ ย่อมรำไรรใจล้าปากมัจจุ.

สัตว์คืนในอยู่ในโลกเพราะตัณหา

[๕๑] คำว่า เราย่อมเห็น.... คืนรนอยู่ในโลก มีความว่า คำว่า ย่อมเห็น คือ ย่อมเห็น ย่อมแลดู ตรวจดู ฟังดู พิจารณา ดูด้วยมังสจักษุบ้าง ทิพยจักษุบ้าง ปัญญาจักษุบ้าง พุทธจักษุบ้าง สมันตจักษุบ้าง.

คำว่า ในโลก คือ ในอบายโลก มนุษยโลก เทวโลก ชั้นโลก ธาตุโลก อายตนโลก.

คำว่า คืนรนอยู่ คือ เราย่อมเห็น ย่อมแลดู ตรวจดู ฟังดู พิจารณา ซึ่งหมู่นี้คืนรน กระเสือกกระสน ทูรันทุราย ห้วนไหว เอนเอียง กระสับกระส่ายอยู่ ด้วยความคืนรนเพราะตัณหา ด้วยความคืนรนเพราะทิวฏฐิ ด้วยความคืนรนเพราะกิเลส ด้วยความคืนรนเพราะความประกอบ ด้วยความคืนรนเพราะผลกรรม ด้วยความคืนรนเพราะทุจริต ด้วยราคะของผู้กำหนด ด้วยโทสะของผู้ขัดเคือง ด้วยโมหะของผู้หลงแล้ว ด้วยมานะเป็นเครื่องผูกพัน ด้วยทิวฏฐิที่ยึดถือไว้ ด้วยความฟุ้งซ่านที่ฟุ้งแล้ว ด้วยความสงสัยที่ไม่แน่ใจ ด้วยอนุสัยที่ถึงกำลังด้วยลาภ ด้วยความเสื่อมลาภ ด้วยยศ ด้วยความเสื่อมยศ ด้วยสรรเสริญ ด้วยนินทา ด้วยสุข ด้วยทุกข์ ด้วยชาติ ด้วยชรา ด้วยพยาธิ ด้วยมรณะ ด้วยโสกะปริเทวะ ทุกข์ โทมนัสและอุปายาส ด้วยทุกข์คือความเกิดในนรก ด้วยทุกข์คือความเกิดในกำเนิดสัตว์ดิรัจฉาน ด้วยทุกข์คือความเกิดในวิสัยแห่งเปรต ด้วยทุกข์คือความเกิดในมนุษย์ ด้วยทุกข์มีความเกิดในครรภเป็นมูล ด้วยทุกข์มีความทั้งอยู่ในครรภเป็นมูล ด้วยทุกข์มีความตลอดจากครรภเป็นมูล

ด้วยทุกข์อันติดตามสัตว์ที่เกิดแล้ว ด้วยทุกข์อันเนื่องแห่งผู้อื่นแห่งสัตว์ผู้เกิดแล้ว ด้วยทุกข์อันเกิดแต่ความขวนขวายของตน ด้วยทุกข์อันเกิดแต่ความขวนขวายของผู้อื่น ด้วยทุกข์อันเกิดแต่ทุกขเวทนา ด้วยทุกข์อันเกิดแต่สังขาร ด้วยทุกข์อันเกิดแต่ความแปรปรวน ด้วยทุกข์เพราะโรคทางจักษุ โรคทางโสตระ โรคทางฆมานะ โรคทางชีวหา โรคทางกาย โรคทางศิระชะ โรคทางหู โรคทางปาก โรคทางพิน โรคไอ โรคหืด โรคไร้หัวใจ โรคไข้พิษ โรคไข้เชื่อมซึม โรคในท้อง โรคลมสลบ โรคบิด โรคจุกเสียด โรคลงราก โรคเรื้อน โรคฝี โรคกลาก โรคมอญคร่อม โรคลมบ้าหมู โรคหิดเปื่อย โรคหิดคัน โรคคุดทะราด โรคหูด โรคละลอก โรคคุดทะราดบวม โรคอาเจียนโลหิต โรคดีกำริบ โรคเบาหวาน โรคเริม โรคพุพอง โรคริดสีดวง ด้วยอาพาธมีดีเป็นสมุฏฐาน อาพาธมีเสมหะเป็นสมุฏฐาน อาพาธมีลมเป็นสมุฏฐาน อาพาธสันนิบาต อาพาธเกิดแต่ฤดูแปรปรวน อาพาธเกิดขึ้นเพราะการบริหารไม่สม่าเสมอ อาพาธเกิดขึ้นแต่ความเพียรเกินกำลัง อาพาธเกิดแต่ผลกรรม ด้วยความหนาว ด้วยความร้อน ด้วยความหิว ด้วยความกระหาย ด้วยปวดอุจจาระ ด้วยปวดปัสสาวะ ด้วยความทุกข์เกิดแต่สัมผัสแห่งเหลือบ ยุง ลม แดด และสัตว์เลื้อยคลาน ด้วยทุกข์เพราะความตายแห่งมารดา ด้วยทุกข์เพราะความตายแห่งบิดา ด้วยทุกข์เพราะความตายแห่งพี่ชายน้องชาย ด้วยทุกข์เพราะความตายแห่งพี่สาวน้องสาว ด้วยทุกข์เพราะความตายแห่งบุตร ด้วยทุกข์เพราะความตายแห่งธิดา ด้วยทุกข์เพราะความฉิบหายแห่งญาติ ด้วยทุกข์เพราะความฉิบหายแห่งภคทรัพย์ ด้วยทุกข์เพราะความ

ฉิบหายแห่งโลกทรัพย์ ด้วยทุกข์เพราะความฉิบหายอันเกิดแต่โรค ด้วย
ทุกข์เพราะความฉิบหายแห่งศีล ด้วยทุกข์เพราะความฉิบหายแห่งทักขิ
เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า เราย่อมเห็น....คตินรนอยู่ในโลก.

[๕๒] คำว่า หมุ่สัตว์นี้ผู้ไปในคณาในภพทั้งหลาย มี
ความว่า คำว่า หมุ่สัตว์ เป็นชื่อของสัตว์.

คำว่า คณา คือ รูปคณา สัตตคณา กันธคณา รสคณา
โณภูฏัพพคณา ชัมมคณา.

คำว่า ผู้ไปในคณา คือไปในคณา ไปตามคณา ชานไปตาม
คณา จมอยู่ในคณา อันคณาให้ตกไปแล้ว อันคณาครอบงำแล้ว
มีจิตอันคณาครอบงำแล้ว.

คำว่า ในภพทั้งหลาย คือในกามภพ รูปภพ อรูปภพ เพราะ
ฉะนั้น จึงชื่อว่า หมุ่สัตว์นี้ผู้ไปในคณาในภพทั้งหลาย.

[๕๓] คำว่า นรชนทั้งหลายที่เลว....ย่อมร่ำไรใกล้ปากมัจจุ
มีความว่า นรชนทั้งหลายที่เลว คือผู้ประกอบด้วยกายกรรม วาจากรรม
มโนกรรม ปาณาติบาต อทินนาทาน กามสุมิฉณาจาร มุสาวาท ปิสุณ-
วาจา ผรุสวาจา สัมผัสปลาปะ อภิขณา พยาบาท มิจฉาทักขิ สังขาร
ทั้งหลาย กามคุณ ๕ นิเวศน์ ๕ เจตนา ความปรารถนา ความตั้งใจอันเลว
เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า เลว ทราม ต่ำช้า ลามก สกปรก ชั่วหยาบ
เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า นรชนทั้งหลายที่เลว.

คำว่า ย่อมร่ำไรใกล้ปากมัจจุ มีความว่า นรชนทั้งหลายเป็นผู้
ถึงมัจจุ ประจวบกับมัจจุเข้าถึงมัจจุถึงมาร ประจวบกับมาร เข้าถึงมาร

ถึงมรรณะ ประจวบกับมรรณะ เข้าถึงมรรณะ ย่อมรำไร บ่นเพื่อ เสรีาโศก
ลำบากใจ รำพัน บอกคร่ำครวญ ถึงความหลงไหล ใกล้เคียงปากมัจจุ
ปากมาร ปากมรรณะ เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า **นรชนทั้งหลายที่เลว....**
ย่อมรำไรใกล้เคียงปากมัจจุ.

ว่าด้วยภพน้อยภพใหญ่

[๕๔] คำว่า **ยังไม่ปราศจากตัณหาในภพน้อยและภพใหญ่**

มีความว่า ตัณหา คือ รูปตัณหา ฯลฯ ชัมมตัณหา.

คำว่า **ในภพน้อยและภพใหญ่** ได้แก่ ภพน้อยและภพใหญ่
คือ กรรมวิภวและวิปากวิภว ในกรรมวิภวเป็นเครื่องเกิดในกามภพ ในวิปากวิภว
เป็นเครื่องเกิดในกามภพ ในกรรมวิภวเป็นเครื่องเกิดในรูปภพ ในวิปากวิภว
เป็นเครื่องเกิดในรูปภพ ในกรรมวิภวเป็นเครื่องเกิดในอรุภพ ในวิปากวิภว
เป็นเครื่องเกิดในอรุภพในความเกิดบ่อย ๆ ในความเป็นไปบ่อย ๆ ใน
ความเข้าถึงบ่อย ๆ ในปฏิสนธิบ่อย ๆ ในอันบังเกิดขึ้นแห่งอตภาพบ่อย ๆ.

คำว่า **ยังไม่ปราศจากตัณหา** คือ ยังไม่ปราศจากตัณหา
มีตัณหายังไม่หมดไป มีตัณหายังไม่สละแล้ว มีตัณหายังไม่สำรอกแล้ว
มีตัณหายังไม่พ้นไปแล้ว มีตัณหายังไม่ละเสียแล้ว มีตัณหายังไม่สละคืน
แล้ว เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า **ยังไม่ปราศจากตัณหาในภพน้อยและ**
ภพใหญ่.

เพราะเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า:-

เราย่อมเห็นหมู่มสัตว์นี้ ผู้ไปในตัณหาในภพทั้งหลาย

ดินร่นอยู่ในโลก นรชนทั้งหลายที่เลว ยังไม่ปราศจากตัณหา
หาในภพน้อยภพใหญ่ ย่อมรำไรใกล้ปากมัจจุ.

[๕๕] พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า :-

ท่านทั้งหลายจงเห็นหมู่มสัตว์ผู้ดินร่นอยู่ในเพราะวัตถุ
ที่ยึดถือว่าต้องเรา เหมือนฝูงปลาดินร่นอยู่ในน้ำน้อยอัน
มีกระแสสั้นไป นรชนเห็นโทษแก่นั้นแล้ว ไม่ทำซึ่งตัณหา
เครื่องเกี่ยวข้องในภพทั้งหลาย พึงเป็นผู้ไม่ยึดถือว่าของ
เราประพศติ.

ว่าด้วยความยึดถือ ๒ อย่าง

[๕๖] คำว่า ท่านทั้งหลายจงเห็นหมู่มสัตว์ผู้ดินร่นอยู่ใน
เพราะวัตถุไม่ยึดถือว่าของเรา มีความว่า ความยึดถือว่าของเรา ได้แก่
ความยึดถือว่าของเรา ๒ อย่าง คือ ความยึดถือว่าของเราด้วยตัณหา ๑
ความยึดถือว่าของเราด้วยทิวฐิ ๑.

ความยึดถือว่าของเราด้วยตัณหา เป็นไฉน ? วัตถุที่ทำให้เป็น
เขต เป็นแดน เป็นส่วน เป็นแผนก กำหนดถือเอา ยึดถือเอาว่าของ
เรา ด้วยส่วนแห่งตัณหาที่มีประมาณเท่าใด ย่อมยึดถือว่าของเรา ซึ่งวัตถุมี
ประมาณเท่านั้น ว่าสิ่งนี้ของเรา สิ่งนั้นของเรา สิ่งมีประมาณเท่านี้ของ
เรา สิ่งของของเรามีประมาณเท่านี้ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ
เครื่องลาด เครื่องนุ่งห่ม ทาสี ทาส แพะ แกะ ไก่ สุกร ช้าง โค
ม้า ลา นาทิน เงิน ทอง บ้าน นิคม ราชธานี แวนแคว้น

ชนบท นางข้าว คลัง เป็นของของเรา ย่อมยึดถือว่าเป็นของเราแม่ซึ่งแผ่นดินใหญ่ทั้งสิ้น ด้วยสามารถแห่งค้นหา ตลอดถึงค้นหาวิปริต ๑๐๘ นี้ชื่อว่า ความยึดถือของเราด้วยค้นหา.

ความยึดถือของเราด้วยทัญญู เป็นไฉน? สักกายทัญญูมีวัตถุ ๒๐ มิจจาทัญญูมีวัตถุ ๑๐ อันตคคาหิกทัญญูมีวัตถุ ๑๐ ความไปคือทัญญู รกษัญญูคือทัญญู กันคารคือทัญญู เสียนนามคือทัญญู ความคืนรนคือทัญญู เครื่องประกอบคือทัญญู ความถือ ความถือมั่น ความยึดมั่น ความยึดถือทางชั่ว ทางผิด ความผิด ลัทธิเดียรฉัตร ความถือโดยแสวงผิด ความถือวิปริต ความถือวิปลาส ความถือผิด ความถือในสิ่งที่ไม่แน่นอนว่าแน่นอน จนถึงทัญญู ๖๒ นี้ชื่อว่า ความยึดถือของเราด้วยทัญญู.

คำว่า ท่านทั้งหลายจงเห็นหมู่มสัตว์ผู้คืนรนอยู่ในเพราะวัตถุที่ยึดถือของเรา มีความว่า หมู่มสัตว์แม้ผู้มีความหวาดระแวงในการแย่งชิงวัตถุที่ยึดถือของเรา ย่อมคืนรน คือ ย่อมคืนรนเมื่อเขากำลังชิงเอาบ้าง เมื่อเขาชิงเอาแล้วบ้าง แม้ผู้มีความหวาดระแวงในความแปรปรวนไปแห่งวัตถุที่ยึดถือของเรา ย่อมคืนรน คือ ย่อมคืนรน ย่อมกระเสือกกระสน ทูรันทุราย ห้วนไหว เอนเอียง กระสับกระส่ายไปมา เมื่อวัตถุนั้นกำลังแปรปรวนอยู่บ้าง เมื่อวัตถุนั้นแปรปรวนไปแล้วบ้าง ท่านทั้งหลายจงเห็น จงแลดู ตรวจดู ฟังดู พิจารณาดู. ซึ่งหมู่มสัตว์ผู้คืนรนกระเสือกกระสน ทูรันทุราย ห้วนไหว เอนเอียง กระสับกระส่ายไปมาอยู่อย่างนี้ เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า ท่านทั้งหลายจงเห็นหมู่มสัตว์ผู้คืนรนอยู่ในเพราะวัตถุที่ยึดถือของเรา.

[๕๗] คำว่า เหมือนฝูงปลาที่คั่นรนอยู่ในน้ำน้อยอันมีกระแสน้ำไป มีความว่า ฝูงปลาที่ถูกฝูงกา เขี้ยว หรือนกยาง จิกฉุดขึ้นกินอยู่ ย่อมคั่นรน กระเสือกกระสน ทูรนทुरาย ห้วนไหว เอนเอียง กระสับกระส่ายไปมาในที่มีน้ำน้อย มีน้ำนิดหน่อย มีน้ำแห้งไป ล้นใด หมู่สัตว์แม้ผู้มีความหวาดระแวงในการแข่งชิงวัตถุที่ยึดถือของเรา ย่อมคั่นรน คือ ย่อมคั่นรนเมื่อเขากำลังชิงเอาบ้าง เมื่อเขาชิงเอาแล้วบ้าง แม้ผู้มีความหวาดระแวงในความแปรปรวนไปแห่งวัตถุที่ยึดถือของเรา ย่อมคั่นรน คือ ย่อมคั่นรน ย่อมกระเสือกกระสน ทูรนทुरาย ห้วนไหว เอนเอียง กระสับกระส่ายไปมา เมื่อวัตถุนั้น กำลังแปรปรวนบ้างแปรปรวนไปแล้วบ้างฉนั้น เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า เหมือนฝูงปลาที่คั่นรนอยู่ในน้ำน้อยอันมีกระแสน้ำไป.

[๕๘] คำว่า นรชนเห็นโทษแก่นั้นแล้ว....พึงเป็นผู้ไม่ยึดถือของเราประพฤติ มีความว่า เห็นแล้ว คือ ประสพ เทียบเคียง พิจารณา ตรวจตรา ทำให้แจ่มแจ้งซึ่งโทษนั้น ในเพราะวัตถุที่ยึดถือของเรา เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า เห็นโทษแก่นั้นแล้ว.

คำว่า พึงเป็นผู้ไม่ยึดถือของเราประพฤติ มีความว่า ความยึดถือของเรา ได้แก่ความยึดถือของเรา ๒ อย่างคือ ความยึดถือของเราด้วยตัณหา ๑ ความยึดถือของเราด้วยทิฏฐิ ๑ ฯลฯ นี้ชื่อว่า ความยึดถือของเราด้วยตัณหา ฯลฯ นี้ชื่อว่า ความยึดถือของเราด้วยทิฏฐิ นรชนพึงละความยึดถือของเราด้วยตัณหา สละคืนความยึดถือของเราด้วยทิฏฐิแล้ว ไม่ยึดถือของเราซึ่งจักขุ โสตะ ฆานะ

ชีวหา กาย ใจ ไม่ยึดถือของเรา คือ ไม่ถือ ไม่ถือมั่น ไม่ยึดมั่น
รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ สกฺข คณะ อาวาส ลาภ ยศ
สรรเสริญ สุข จีวร บิณฑบาต เสนาสนะ. กิลาณปัจฉัยเภสัชบริหาร
กามธาตุ รูปธาตุ อรูปธาตุ, กามภพ รูปภพ อรูปภพ, สัตถุภพ
อสัตถุภพ เนวสัตถุภวานาสัตถุภพ, เอกโวการภพ จตุโวการภพ
ปัญจโวการภพ อดีต อนาคต ปัจจุบัน ทิฏฐสุตมุตตวิญญาตัพพธรรม
พึงประพตฺติไป คือ พึงอยู่ เป็นไป หมุนไปรักษา ดำเนินไป ให้อัฏภาพ
ดำเนินไป เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า นรชนเห็นโทษแก่นั้นแล้ว...พึง
เป็นผู้ไม่ยึดถือของเราประพตฺติ.

[๕๕] คำว่า ไม่ทำซึ่งตัณหาเกี่ยวข้องกับภพทั้งหลาย มี
ความว่า ในภพทั้งหลาย คือในกามภพ รูปภพ อรูปภพ ตัณหาเรียก
ว่า เครื่องเกี่ยวข้อง ได้แก่ความกำหนด ความกำหนด กล้า ฯลฯ อภิขณา
โลกะ อกุศลมูล. คำว่า ไม่ทำซึ่งตัณหาเครื่องเกี่ยวข้องกับภพทั้ง
หลาย คือ ไม่ทำซึ่งตัณหาเครื่องเกี่ยวข้องกับภพทั้งหลายคือ ไม่ทำซึ่ง
ตัณหาเครื่องเกี่ยวข้อง ไม่ทำซึ่งความพอใจ ความรัก ความกำหนด
ความชอบใจ คือไม่ให้เกิด ไม่ให้เกิดเสมอ ไม่ให้บังเกิด ไม่ให้บังเกิด
เฉพาะในภพทั้งหลาย เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า ไม่ทำซึ่งตัณหาเครื่อง
เกี่ยวข้องกับภพทั้งหลาย.

เพราะเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า :-

ท่านทั้งหลายจงเห็นหมู่มสัตว์ผู้ดิ้นรนอยู่ ในเพราะ
วัตถุที่ยึดถือของเรา เหมือนฝูงปลาดิ้นรนอยู่ในน้ำน้อย

อันมีกระแสลื่นไป นรชนเห็นโทษแม้นั้นแล้ว ไม่ทำซึ่ง
ค้นหาเครื่องเกี่ยวข้องในภพทั้งหลาย พึงเป็นผู้ไม่ยึดถือ
ว่าของเราประพฤติ.

[๖๐] พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า :-

ธีรชนพึงกำจัดความพอใจในที่สุดทั้ง ๒ กำหนดรู้
ผัสสะแล้ว ไม่เป็นผู้ตามติดใจ ตนตติเยนกรรมใด ไม่ทำ
กรรมนั้นอยู่ ย่อมไม่ติดในภุญญารมณฺ์ และสุตารมณฺ์.

[๖๑] คำว่า พึงกำจัดความพอใจในที่สุดทั้ง ๒ มีความว่า
ที่สุด คือ ผัสสะเป็นที่สุดอันที่ ๑ ผัสสสมุทัยเป็นที่สุดอันที่ ๒, อดีตเป็น
ที่สุดอันที่ ๑ อนาคตเป็นที่สุดอันที่ ๒, สุขเวทนาเป็นที่สุดอันที่ ๑ ทุกข-
เวทนาเป็นที่สุดอันที่ ๒, นามเป็นที่สุดอันที่ ๑ รูปเป็นที่สุดอันที่ ๒,
อายตนะภายใน ๖ เป็นที่สุดอันที่ ๑ อายตนะภายนอก ๖ เป็นที่สุดอันที่ ๒,
สักกายะเป็นที่สุดอันที่ ๑ สักกายสมุทัยเป็นที่สุดอันที่ ๒, คำว่า ความพอ
ใจ ได้แก่ ความพอใจคือความใคร่ ความกำหนดคือความใคร่ ความ
เพลินคือความใคร่ ในกามทั้งหลาย ความปรารถนาในกาม ความเส่นหา
ในกาม ความเร่าร้อนในกาม ความหลงในกาม ความติดใจในกาม
ห้วงคือกาม ความประกอบในกาม ความยึดถือในกาม เครื่องกั้นทางคือ
กามฉันทะ. คำว่า พึงกำจัดความพอใจในที่สุดทั้ง ๒ คือพึงกำ-
จัด พึงกำจัดเฉพาะ พึงละ พึงบรรเทา พึงทำให้ลื่นไป พึงให้ถึงความ
ไม่มีในภายหลัง ซึ่งความพอใจในที่สุดทั้ง ๒ เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า
พึงกำจัดความพอใจในที่สุดทั้ง ๒.

ว่าด้วยผัสสะต่างๆ

[๖๒] คำว่า กำหนดรู้ผัสสะแล้วเป็นผู้ไม่ตามคิดใจ มีความ
ว่า ผัสสะ ได้แก่ จักขุสัมผัส โสตสัมผัส ฆานสัมผัส ชิวหาสัมผัส
กายสัมผัส มโนสัมผัส อธิวจนสัมผัส ปฐิมสัมผัส สัมผัสเป็นที่ตั้งแห่ง
สุขเวทนา สัมผัสเป็นที่ตั้งแห่งทุกขเวทนา สัมผัสเป็นที่ตั้งแห่งอทุกขมสุข
เวทนา ผัสสะอันสัมปยุตด้วย กุศลจิต ผัสสะอันสัมปยุตด้วย กุศลจิต ผัสสะ
อันสัมปยุตด้วยอัพยากตจิต ผัสสะอันสัมปยุตด้วยกามาวจรจิต ผัสสะอันสัม-
ปยุตด้วยรูปาวจรจิต ผัสสะอันสัมปยุตด้วยอรูปาวจรจิต ผัสสะเป็นสุญญตะ
ผัสสะเป็นอนิมิตตะ ผัสสะเป็นอปปนิหิตะ ผัสสะเป็นโลกียะ ผัสสะเป็น
โลกุตตระ ผัสสะเป็นอดีต ผัสสะเป็นอนาคต ผัสสะเป็นปัจจุบัน ผัสสะ
ใดเห็นปานนี้ คือความถูกต้อง ความถูกต้องพร้อม ความที่จิตถูกต้อง
พร้อม นี้ชื่อว่า ผัสสะ. คำว่า กำหนดรู้ผัสสะแล้ว คือ กำหนดรู้ซึ่ง
ผัสสะ โดยปริญา ๓ ประการ คือ ญาตปริญา ตีรณปริญา ปหาน
ปริญา.

ว่าด้วยปริญา ๓ ประการ

ญาตปริญา เป็นไฉน? ธีรชนย่อมรู้ซึ่งผัสสะ คือ ย่อมรู้ ย่อม
เห็นว่า นี้จักขุสัมผัส นี้โสตสัมผัส นี้ฆานสัมผัส นี้ชิวหาสัมผัส นี้กาย
สัมผัส นี้มโนสัมผัส นี้อธิวจนสัมผัส นี้ปฐิมสัมผัส นี้สัมผัสเป็นที่ตั้งแห่ง
สุขเวทนา นี้สัมผัสเป็นที่ตั้งแห่งทุกขเวทนา นี้สัมผัสเป็นที่ตั้งแห่งอทุกขม
สุขเวทนา นี้ผัสสะอันสัมปยุตด้วยกุศลจิต นี้ผัสสะอันสัมปยุตด้วยอกุศลจิต
นี้ผัสสะอันสัมปยุตด้วยอัพยากตจิต นี้ผัสสะอันสัมปยุตด้วยกามาวจรจิต
นี้ผัสสะอันสัมปยุตด้วยรูปาวจรจิต นี้ผัสสะอันสัมปยุตด้วยอรูปาวจรจิต

นี้ผัสสะเป็นสูญญตะ นี้ผัสสะเป็นอนิมิตตะ นี้ผัสสะเป็นอัปณิหิตะ นี้ผัสสะเป็นโลกิยะ นี้ผัสสะเป็นโลกุตตระ นี้ผัสสะเป็นอดีต นี้ผัสสะเป็นอนาคต นี้ผัสสะเป็นปัจจุบัน นี้เรียกว่า **ญาตปริญญา**.

ติริณปริญญา เป็นไฉน? ชีรชนทำความรู้อย่างนี้แล้ว ย่อมพิจารณาซึ่งผัสสะ คือ ย่อมพิจารณาโดยความเป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นโรค เป็นดังหัวฝี เป็นดังลูกศร เป็นของลำบาก เป็นอาพาธ เป็นอย่างอื่น เป็นของขำรุค เป็นเสนียด เป็นอุบาทว์ เป็นภัย เป็นอุปสรรค เป็นของห้วนไหว เป็นของแตกพัง เป็นของไม่ยั่งยืน เป็นของไม่มีที่ต้านทาน เป็นของไม่มีที่ซ่อนเร้น เป็นของไม่มีที่พึ่ง เป็นของว่าง เป็นของเปล่า เป็นของสูญ เป็นอนัตตา เป็นโทษ เป็นของมีความแปรไป เป็นธรรมดา เป็นของไม่มีแก่นสาร เป็นมลแห่งความลำบาก เป็นดังเพชฌฆาต เป็นของปราศจากความเจริญ เป็นของมีอาสวะ เป็นของอันเหตุปัจจัยปรุงแต่ง เป็นเหยื่อมาร เป็นของมีชาติเป็นธรรมดา เป็นของมีชราเป็นธรรมดา เป็นของมีพยาธิเป็นธรรมดา เป็นของมีมรณะเป็นธรรมดา เป็นของมีโสกะ ปรีทเวะ ทุกข์ โทมนัส และอุปายาส เป็นธรรมดา เป็นของมีความเศร้าหมองเป็นธรรมดา เป็นเหตุเกิดแห่งทุกข์ เป็นของดับไป เป็นของไม่ชวนให้ชุ่มชื่น เป็นอาทีนพ เป็นนิสสรณะ นี้เรียกว่า **ติริณปริญญา**.

ปหานปริญญา เป็นไฉน? ชีรชนพิจารณาอย่างนี้แล้วย่อมละ บรรเทาทำให้สิ้นไป ให้ถึงความไม่มีในภายหลัง ซึ่งฉันทราคะในผัสสะ สมจริงดังที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า:- **ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ฉันทราคะใน**

ผัสสะใด เธอทั้งหลายจงละมันตราคะนั้น ผัสสะนั้นจักเป็นของอันเธอ
ทั้งหลายละแล้ว มีมูลรากอันตัดขาดแล้ว ทำให้ไม่มีที่ตั้งจุจตาลยอดด้วน
ถึงความไม่มีในภายหลัง มีความไม่เกิดขึ้นในอนาคตเป็นธรรมดา โดย
ประการอย่างนี้ นี้เรียกว่า ปหานปริญา.

คำว่า กำหนดรู้ผัสสะแล้ว คือ กำหนดรู้ซึ่งผัสสะ ด้วยปริญา
๓ นี้. คำว่า ไม่เป็นผู้ตามติดใจ มีความว่า ตัณหา เรียกว่า ความ
ติดใจ ได้แก่ ความกำหนด ความกำหนดคล้ายๆ อภิขมา โลภะ
อกุศลมูล ความติดใจนั้น อันบุคคลใดละได้แล้ว ขัดขาดแล้ว สงบได้
แล้ว ระงับได้แล้ว ทำให้ไม่ควรถูกเกิดขึ้น เผลอเสียแล้วด้วยไฟคือญาณ
บุคคลนั้นเรียกว่า เป็นผู้ไม่ติดใจ บุคคลนั้น ไม่ติดใจ คือ ไม่ถึงความ
ติดใจ ไม่หลงใหล ไม่หมกมุ่น ในรูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ
สกุณ คณะ อวาสา ลภ ยศ สรรเสริญ สุข จีวร บิณฑบาต
เสนาสนะ คิลานปัจฉัยเภสัชบริวาร กามธาตุ รูปธาตุ อรูปธาตุ กามภพ
รูปภพ อรูปภพ สัญญาภพ อสัญญาภพ เนวสัญญานาสัญญาภพ เอกโว
การภพ จตุโวการภพ ปัญจโวการภพ อดีตกาล อนาคตกาล ปัจจุบัน
กาล ทิฏฐธรรม สุตธรรม มุตธรรม วิญญาตัพพธรรม คือ เป็นผู้คลาย
ปราศจาก สละ ตำรอก ปล่อย ละ สละคืนความติดใจแล้ว คลาย
ปราศจาก สละ ตำรอก ปล่อย ละ สละคืนความกำหนดแล้ว หมด
ความอยาก ดับแล้ว เย็นแล้ว เสวยความสุข มีตนเป็นจุจพรหมอยู่
เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า กำหนดรู้ผัสสะแล้ว ไม่เป็นผู้ตามติดใจ.

[๖๓] คำว่า ตนติเตียนกรรมใด ไม่ทำกรรมนั้น มีความว่า

กรรมใด คือ ชีรชนยอมติเตียนกรรมใดด้วยตน ชีรชนยอมติเตียนตน เพราะเหตุ ๒ ประการ คือ เพราะกระทำ และเพราะไม่กระทำ.

ชีรชนติเตียนตนเพราะกระทำ และเพราะไม่กระทำ อย่างไร ? ชีรชนยอมติเตียนตนว่า เราทำกายทุจริต ไม่ทำกายสุจริต. เราทำวจีทุจริต ไม่ทำวจีสุจริต. เราทำมโนทุจริต ไม่ทำมโนสุจริต. เราทำปาณาติบาต ไม่ทำความงควั้น จากปาณาติบาต. เราทำอทินนาทาน ไม่ทำความงควั้น จากอทินนาทาน. เราทำกาเมสุมิจฉาจาร ไม่ทำความงควั้นจากกาเมสุมิจฉาจาร. เราทำมุสาวาท ไม่ทำความงควั้นจากมุสาวาท. เราทำปิสฺฐวจา ไม่ทำความงควั้นจากปิสฺฐวจา. เราทำผรุสวจา ไม่ทำความงควั้นจากผรุสวจา. เราทำสัมผฺปลापະ ไม่ทำความงควั้นจากสัมผฺปลापະ. เราทำอภิชฌา ไม่ทำอภิชฌา. เราทำพยาบาท ไม่ทำอัพยาบาท. เราทำมิจฉาทิฎฐิ ไม่ทำสัมมาทิฎฐิ. ชีรชนยอมติเตียนตนเพราะกระทำ และเพราะไม่กระทำอย่างนี้. อีกอย่างหนึ่ง ชีรชนยอมติเตียนตนว่า เราไม่ทำความบริบูรณ์ในศีล ไม่คุ้มครองทวารในอินทรีย์ ไม่รู้จักประมาณในโภชนะไม่หมั่นประกอบความเพียรเป็นเครื่องตื่นอยู่ ไม่ประกอบด้วยสติสัมปชัญญะ ไม่เจริญสติปัฏฐาน ๔ ไม่เจริญสัมมัปปธาน ๔ ไม่เจริญอิทธิบาท ๔ ไม่เจริญอินทรีย์ ๕ ไม่เจริญพละ ๕ ไม่เจริญโกชฌงค์ ๗ ไม่เจริญอริยมรรคมีองค์ ๘ ไม่กำหนดรู้ทุกข์ ไม่ละสมุทัย ไม่เจริญมรรค ไม่ทำให้แจ้งซึ่งนิโรธ ชีรชนยอมติเตียนตนเพราะการทำ และเพราะไม่กระทำ อย่างนี้ไม่ทำกรรมที่ตนติเตียนอย่างนี้ คือ ไม่ยังกรรมนั้นให้เกิด ไม่ให้เกิดพร้อม ไม่ให้บังเกิด ไม่ให้บังเกิดเฉพาะ เพราะฉะนั้น จึงชื่อ

ว่า **ตนติเตยนกรรมใด ไม่กระทำการนั้น.**

[๖๔] คำว่า **ธีรชนย่อมนิมนต์ในทิวาราณและสุตารณ** มีความว่า ความดี ได้แก่ความดี ๒ อย่าง คือ ความดีด้วยดี ๑ ความดีด้วยทิวาราณ ๑ ฯลฯ นี้ชื่อว่า ความดีด้วยดี ฯลฯ นี้ชื่อว่า ความดีด้วยทิวาราณ คำว่า **ธีรชน** คือ บุคคลผู้มีปัญญาเป็นเครื่องทรง ผู้ดำเนินด้วยปัญญา ผู้มีปัญญา ผู้มีความรู้ ผู้มีญาณ ผู้มีปัญญาแจ่มแจ้ง ผู้มีปัญญาเป็นเครื่องทำลายกิเลส ธีรชนละความดีด้วยดี สละคืนความดีด้วยทิวาราณ ย่อมนิมนต์ คือ ไม่คิดพิน ไม่เข้าไปคิด เป็นผู้ไม่คิด ไม่คิดพิน ไม่เข้าไปคิดแล้ว เป็นผู้ออก สละ พินขาด ไม่เกี่ยวข้องแล้ว ในทิวาราณ สุตารณ มุตารณ วิญญูตารณ เป็นผู้มิจิตกระทำให้ปราศจากแดงกิเลสอยู่ เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า **ธีรชนย่อมนิมนต์ในทิวาราณและสุตารณ.**

เพราะเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า :-

**ธีรชนพึงกำจัดความพอใจในที่สุดทั้ง ๒ กำหนด
รู้ดีแล้ว ไม่เป็นผู้ตามดีใจ ตนติเตยนกรรมใด ไม่
ทำการนั้น ย่อมนิมนต์ในทิวาราณและสุตารณ.**

[๖๕] พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า :-

**มุณีกำหนดรู้ดีแล้ว ไม่เข้าไปคิดในความยึด
ถือทั้งหลาย พึงข้ามโอตะได้ เป็นผู้ถอนลูกศรเสียแล้ว
ไม่ประมาท ประพฤติอยู่ ย่อมไม่หวังโลกนี้และโลกหน้า.**

[๖๖] คำว่า **กำหนดรู้ดีแล้ว....พึงข้ามโอตะได้** มีความ

ว่า สัตถุญญา ได้แก่ กามสัตถุญญา พยาบาทสัตถุญญา วิหิงสาสัตถุญญา เนก-
ขัมมสัตถุญญา อพยาบาทสัตถุญญา อวิหิงสาสัตถุญญา รูปสัตถุญญา สัตถุญญา
คันธสัตถุญญา รสสัตถุญญา โสภณัฐพสัตถุญญา รัชมมสัตถุญญา สัตถุญญาใดเห็นปานนี้
คือ ความรู้พร้อม ความเป็นคืออันรู้พร้อม นี้เรียกว่าสัตถุญญา คำว่า
กำหนดรู้สัตถุญญาแล้ว มีความว่า กำหนดรู้สัตถุญญา ด้วยปริญญา ๓ คือ
ญาตปริญญา ตีรูปปริญญา ปหานปริญญา.

ญาตปริญญา เป็นไฉน? มุนิย่อมรู้ปริญญา คือ ย่อมรู้ ย่อม
เห็นว่านี่กามสัตถุญญา นี่พยาบาทสัตถุญญา นี่วิหิงสาสัตถุญญา นี่เนกขัมมสัตถุญญา
นี่อพยาบาทสัตถุญญา นี่อวิหิงสาสัตถุญญา นี่รูปสัตถุญญา นี่สัตถุญญา นี่คันธ-
สัตถุญญา นี่รสสัตถุญญา นี่โสภณัฐพสัตถุญญา นี่รัชมมสัตถุญญา นี้เรียกว่า **ญาต-
ปริญญา**.

ตีรณปริญญา เป็นไฉน? มุนิทำความรู้อย่างนี้แล้ว ย่อมพิจารณา
สัตถุญญาโดยความเป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นโรค เป็นดังหัวฝี เป็น
ดังลูกศร เป็นของลำบาก เป็นอาพาธ เป็นของอื่น เป็นของชำรุด
เป็นเสียด เป็นอุบาทว์ เป็นภัย เป็นอุปสรรค เป็นของหวั่นไหว
เป็นของแตกพัง ฯลฯ เป็นเหตุเกิดแห่งทุกข์ เป็นของดับไป เป็นของ
ชวนให้แค้นขื่น เป็นอาทินพ เป็นนิสสรณะ นี้เรียกว่า **ตีรณปริญญา**.

ปหานปริญญา เป็นไฉน? มุนิพิจารณาอย่างนี้แล้ว ย่อมละ
บรรเทา ทำให้สิ้นไป ให้ถึงความไม่มีในภายหลัง ซึ่งฉันทราคะในสัตถุญญา
สมจริงดังที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย ฉันทราคะใน
สัตถุญญาใด เธอทั้งหลายจงละฉันทราคะนั้นเสีย สัตถุญยานั้นจักเป็นของอัน

เธอทั้งหลายละแล้ว มีมูลรากอันตัดขาดแล้ว ทำให้ไม่มีที่ตั้งจุตตาลยอด
ด้วน ถึงความไม่มีในภายหลัง มีความไม่เกิดขึ้นต่อไปเป็นธรรมดาด้วย
ประการอย่างนี้ นี้เรียกว่า ปหานปริญา.

คำว่า กำหนดรู้สัญญาแล้ว คือ กำหนดรู้สัญญา ด้วยปริญา
๓ นี้ คำว่า พึงข้ามโอฆะได้ คือ พึงข้าม ข้ามขึ้น ข้ามพ้น ล่วง
เลย ก้าวล่วงกามโอฆะ ภวโอฆะ ทิฏฐิโอฆะ อวิชชาโอฆะ เพราะ
ฉะนั้น จึงชื่อว่า กำหนดรู้สัญญาแล้ว พึงข้ามโอฆะได้.

[๖๗] คำว่า มุนิไม่เข้าไปติดในความยึดถือทั้งหลาย มีความ
ว่า ความยึดถือ ได้แก่ ความยึดถือ ๒ อย่าง คือ ความยึดถือด้วยตัณหา ๑
ความยึดถือด้วยทิฏฐิ ๑ ฯลฯ นี้เรียกว่า ความยึดถือด้วยตัณหา ฯลฯ
นี้เรียกว่า ความยึดถือด้วยทิฏฐิ คำว่า มุนิ มีความว่า ญาณ เรียกว่า
โมณะ ได้แก่ ปัญญา ความรู้ทั่ว ฯลฯ ความไม่หลง ความเลิกเฟิ่น
ธรรม ความเห็นชอบ บุคคลประกอบด้วยญาณนั้น ชื่อว่า มุนิ คือผู้ถึง
ญาณที่ชื่อว่า โมณะ โมเนยยะคือ ธรรมที่ทำให้เป็นมุนิ มี ๓ อย่าง คือ
โมเนยยธรรมทางกาย ๑ โมเนยยธรรมทางวาจา ๑ โมเนยยธรรม
ทางใจ ๑.

โมเนยยธรรมทางกาย เป็นไฉน? การละกายทุจริต ๓ อย่าง
ชื่อว่า โมเนยยธรรมทางกาย กายสุจริต ๓ อย่าง ญาณมีกายเป็นอารมณ์
กายปริญา มรรคอันสหจรคด้วยปริญา การละฉันทราคะในกาย ความ
ดับแห่งกายสังขาร ความบรรลุดุตตถณาน ชื่อว่า โมเนยยธรรมทางกาย
นี้ชื่อว่า โมเนยยธรรมทางกาย.

โมเนยธรรมทางวาจา เป็นไฉน ? การละวจีทุจริต ๔ อย่าง
ชื่อว่า โมเนยธรรมทางวาจา วจีทุจริต ๔ อย่าง ญาณมีวาจาเป็นอารมณ์
วาจาปริณญา มรรคอันสหรัคคด้วยปริณญา การละฉันทราคะในวาจา
ความดับแห่งวจีสังขาร ความบรรลุดุติยฌาน ชื่อว่า โมเนยธรรมทางวาจา
นี้ชื่อว่า โมเนยธรรมทางวาจา.

โมเนยธรรมทางใจ เป็นไฉน ? การละมโนทุจริต ๓ อย่าง
ชื่อว่า โมเนยธรรมทางใจ มโนทุจริต ๓ อย่าง ญาณมีจิตเป็นอารมณ์
จิตตปริณญา มรรคอันสหรัคคด้วยปริณญา การละฉันทราคะในจิต ความ
ดับแห่งจิตสังขาร การบรรลุดุติยฌานเวทิตนโรธ ชื่อว่า โมเนยธรรมทางใจ
นี้ชื่อว่า โมเนยธรรมทางใจ.

สมจริงดังที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า :-

บัณฑิตทั้งหลายได้กล่าวบุคคลผู้เป็นมุนีทางกาย

เป็นมุนีทางวาจา เป็นมุนีทางใจ หอาสวะมิได้ ว่าเป็น
มุนีผู้ถึงพร้อมด้วยธรรมที่ทำให้เป็นมุนี เป็นผู้ละกิเลส
ทั้งปวง บัณฑิตทั้งหลายได้กล่าวบุคคลผู้เป็นมุนีทางกาย
เป็นมุนีทางวาจา เป็นมุนีทางใจ หอาสวะมิได้ ว่าเป็น
มุนี ผู้ถึงพร้อมด้วยธรรมที่ทำให้เป็นมุนี เป็นผู้มิบาปอัน
ล้างเสียแล้ว.

ชนผู้ประกอบด้วยธรรมที่ทำให้เป็นมุนี ๓ อย่างนี้ ชื่อว่ามุนี มุนี
มี ๖ จำพวก คือ อาการมุนี อนาคตมุนี เสขมุนี อเสขมุนี ปัจเจกมุนี
มุนิมุนี.

อาการมุณี เป็นไฉน ? คนเหล่าใด เป็นผู้ครองเรือน มีบพคือ นิพพานอันเห็นแล้ว มีศาสนาอันรู้แจ้งแล้ว คนเหล่านั้นชื่อว่า อาการมุณี.

อนาคารมุณี เป็นไฉน ? คนเหล่าใดออกบวช มีบพคือนิพพาน อันเห็นแล้ว มีศาสนาอันรู้แจ้งแล้ว คนเหล่านั้นชื่อว่า อนาคารมุณี.

พระเสขะ ๘ จำพวก ชื่อว่า เสขมุณี.

พระอรหันต์ทั้งหลาย ชื่อว่า อเสขมุณี.

พระปัจเจกพุทธเจ้าทั้งหลาย ชื่อว่า ปัจเจกมุณี.

พระตถาคตอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า ชื่อว่า มุณีมุณี.

สมจริงดังที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า :-

บุคคลไม่เป็นมุณีด้วยความเป็นผู้หนึ่ง แต่เป็นผู้เปล่า
ไม่ใช่ผู้รู้ ส่วนบุคคลใดเป็นบัณฑิต ถือธรรมอันประเสริฐ
ละเว้นบาปทั้งหลาย เหมือนคนที่ถือเครื่องซึ่งตั้งอยู่ฉะนั้น
บุคคลนั้น ชื่อว่าเป็นมุณี เรียกว่าเป็นมุณี โดยเหตุนั้น
และบุคคลใดย่อมรู้ อรรถทั้ง ๒ ในโลก บุคคลนั้นเรียกว่า
เป็นมุณีโดยเหตุนั้น บุคคลใดรู้ธรรมของอัสตบรูชและ
ธรรมของอัสตบรูช ในโลกทั้งปวง ทั้งภายในภายนอก
ก้าวล่วงธรรมเป็นเครื่องข้องและค้นหาเพียงดังว่าพายุดำรง
อยู่ เป็นผู้อันเทวดาและมนุษย์บูชา บุคคลนั้นชื่อว่า มุณี.

คำว่า ความติด ได้แก่ ความติด ๒ อย่าง คือ ความติดด้วย
ตัณหา ๑ ความติดด้วยทิฏฐิ ๑ ฯลฯ นี้ชื่อว่า ความติดด้วยตัณหา ฯลฯ

นี่ชื่อว่า ความคิดด้วยทวิญญู มุณีละความคิดด้วยตัณหา สละกินความคิดด้วย
ทวิญญูข้อมไม่คิด คือ ไม่คิดพัน ไม่เข้าไปคิด เป็นผู้ไม่คิด ไม่คิดพัน
ไม่เข้าไปคิดแล้ว เป็นผู้ออก สละเสีย พันขาด ไม่เกี่ยวข้องแล้วในความ
ยึดถือทั้งหลาย เป็นผู้มึ่จิตกระทำให้ปราศจากแดนกิเลสอยู่ เพราะฉะนั้น
จึงชื่อว่า มุณีไม่เข้าไปคิดในความยึดถือทั้งหลาย.

[๖๘] คำว่า เป็นผู้ถอนลูกศรเสียแล้ว ไม่ประมาท ประพฤติ

อยู่ มีความว่า ลูกศร ได้แก่ลูกศร ๗ อย่าง คือ ลูกศรคือราคะ ลูกศร
คือโทสะ ลูกศรคือโมหะ ลูกศรคือมานะ ลูกศรคือทวิญญู ลูกศรคือความ
โสกะ ลูกศรคือความสงสัย ลูกศรเหล่านี้ อันผู้ใดละได้แล้ว ตัดขาดแล้ว
สงบได้แล้ว ระวังได้แล้ว ทำให้ไม่ควรถูกเกิดขึ้น เผลอแล้วด้วยไฟคือญาณ
ผู้นั้นเรียกว่า เป็นผู้ถอนลูกศรเสียแล้ว คือ ถอน ชัก ดึง ฆุค กระทบ
สละ ตำรอก ปล่อย ละ สละกินลูกศรเสียแล้ว เป็นผู้หมดความอยาก
ดับ เย็นแล้ว เสวยสุข มีตนดุจพรหมอยู่ เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า เป็น
ผู้ถอนลูกศรเสียแล้ว. คำว่า ประพฤติอยู่ คือ ประพฤติอยู่ เทียวอยู่
เป็นไป หมุนไป รักษา ดำเนินไป ให้อัตภาพดำเนินไป. คำว่า เป็น
ผู้ไม่ประมาท คือ เป็นผู้ทำด้วยความเอื้อเพื่อ ทำติดต่อ ทำไม่หยุด
มีความประพฤติไม่ย่อหย่อน ไม่ปลงฉันทะ ไม่ทอดธุระ ในกุศลธรรม
ทั้งหลาย. ความไม่ประมาท คือ ความพอใจ ความพยายาม ความ
อุตสาหะ ความเป็นผู้ขยัน ความเป็นผู้ไม่ถอยกลับ ความเป็นผู้มีสติ
มีสัมปชัญญะ ความเพียรเป็นเครื่องให้กิเลสเร่าร้อน ความเพียรอันสูงสุด
ความตั้งใจ ความประกอบเนื่อง ๆ ความไม่ประมาท ในกุศลธรรมนั้นว่า

เราพึงยังศีลชั้นที่ซึ่งไม่บริบูรณ์ให้บริบูรณ์ หรือพึงอนุเคราะห์ศีลชั้นที่
บริบูรณ์ในที่นั้น ๆ ด้วยปัญญาโดยอุบายอย่างไร ดังนี้. ความไม่ประมาท
คือ ความพอใจ ฯลฯ ในกุศลธรรมนั้นว่า เราพึงยังสมาธิชั้นที่ซึ่งไม่
บริบูรณ์ให้บริบูรณ์ หรือเราพึงอนุเคราะห์สมาธิชั้นที่บริบูรณ์ในที่นั้น ๆ
ด้วยปัญญา โดยอุบายอย่างไร ดังนี้. ความไม่ประมาทคือ ความพอใจ ฯลฯ
ในกุศลธรรมนั้นว่า เราพึงยังปัญญาชั้นที่ซึ่งไม่บริบูรณ์ให้บริบูรณ์ หรือ
พึงอนุเคราะห์ปัญญาชั้นที่บริบูรณ์ในที่นั้น ๆ ด้วยปัญญา โดยอุบายอย่างไร
ดังนี้. ความไม่ประมาท คือความพอใจ ฯลฯ ในกุศลธรรมนั้นว่าเราพึง
ยังวิมุตติชั้นที่ซึ่งไม่บริบูรณ์ให้บริบูรณ์ หรือพึงอนุเคราะห์วิมุตติชั้นที่
บริบูรณ์ในที่นั้น ๆ ด้วยปัญญาโดยอุบายอย่างไร ดังนี้. ความไม่ประมาท
คือ ความพอใจ ฯลฯ ในกุศลธรรมนั้น ว่าเราพึงยังวิมุตติญาณทัสสนชั้น
ที่ซึ่งไม่บริบูรณ์ให้บริบูรณ์ หรือพึงอนุเคราะห์วิมุตติญาณทัสสนชั้นที่
บริบูรณ์ในที่นั้น ๆ ด้วยปัญญาโดยอุบายอย่างไร ดังนี้. ความไม่ประมาท
คือความพอใจ ความพยายาม ความอดุทธาหะ ความเป็นผู้ขยัน ความ
เป็นผู้ไม่ถอยกลับ ความเป็นผู้มีสติสัมปชัญญะ ความเพียรเป็นเครื่องให้
กิเลสเร่าร้อน ความเพียรอันสูงสุด ความตั้งใจ ความประกอบเนื่อง ๆ.
ความไม่ประมาท ในกุศลธรรมนั้นว่าเราพึงกำหนดรู้ทุกข์ที่ซึ่งไม่กำหนดรู้
พึงละกิเลสทั้งหลายที่ยังละไม่ได้ พึงเจริญมรรคที่ซึ่งไม่เจริญ หรือพึงทำ
ให้แจ้งซึ่งนิโรธที่ซึ่งไม่แจ้ง โดยอุบายอย่างไร ดังนี้ เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า
เป็นผู้ถอนลูกศรเสียแล้ว เป็นผู้ไม่ประมาทประพฤติอยู่.

[๖๕] คำว่า ย่อมไม่หวังโลกนี้และโลกหน้า มีความว่า ย่อม
ไม่หวังโลกนี้ คืออรรถภาพของตน, ไม่หวังโลกหน้า คืออรรถภาพในปรโลก.
ไม่หวังโลกนี้คือ รูป เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณของตน.
ไม่หวังโลกหน้า คือ รูป เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณของ
ผู้อื่น. ไม่หวังโลกนี้ คือ อายุขณะภายใน ๖. ไม่หวังโลกหน้า คือ
อายุขณะภายนอก ๖. ไม่หวังโลกนี้ คือ มนุษยโลก. ไม่หวังโลกหน้า
คือ เทวโลก. ไม่หวังโลกนี้ คือ กามธาตุ. ไม่หวังโลกหน้า คือ รูปธาตุ
อรูปรธาตุ. ไม่หวังโลกนี้ คือ กามธาตุ รูปธาตุ. ไม่หวังโลกหน้า
คืออรูปรธาตุ. ไม่หวังไม่ย่อได้ ไม่ยินดี ไม่ปรารถนา ไม่รักใคร่
ไม่พอใจ ซึ่งคติ อุปบัติ ปฏิสนธิ ภพ สงสาร หรือวัฏฏะต่อไป
เพราะนั้น จึงชื่อว่าย่อมไม่หวังโลกนี้และโลกหน้า.

เพราะเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า :-

มุนีกำหนดรู้สัญญาแล้ว ไม่เข้าไปติดในความยึด
ถือทั้งหลาย พึงข้ามโอตะได้ เป็นผู้ถอนลูกศรเสียแล้ว
ไม่ประมาท ประพตติอยู่. ย่อมไม่หวังโลกนี้และโลกหน้า ดังนี้.

อรรถกถาคุหฺงฺกุสฺสุตตนิทเทศ

ในคุหฺงฺกุสฺสุตตนิทเทศที่ ๒ มีวินิจฉัยดังต่อไปนี้ :-

บทว่า สตฺโต ได้แก่ ผู้ช้อง.

บทว่า คุหฺมายิ ได้แก่ ในกาย. ก็กายท่านเรียกว่า ถ้ำ เพราะเป็นห้องที่อยู่ของกิเลสร้าย ๆ มีรากะเป็นต้น.

บทว่า พหฺนฺนํภินฺนโน ได้แก่ อันกิเลสมีรากะเป็นต้น มากปิดบังไว้ด้วยบทว่า พหฺนฺนํภินฺนโน นี้ ท่านกล่าวถึงเครื่องผูกภายใน.

บทว่า ติฏฺฐํ ได้แก่ เมื่อตั้งอยู่ด้วยอำนาจรากะเป็นต้น. กามคุณ ท่านกล่าวว่าโมหะ ในบทว่า โมหฺนํสฺมึ ปคฺคาพฺโห. ด้วยว่า เทวดา และมนุษย์ทั้งหลายย่อมหลงในกามคุณนี้ เป็นผู้ห้อยลงในกามคุณเหล่านั้น. ด้วย บทว่า โมหฺนํสฺมึ ปคฺคาพฺโห นี้ ท่านกล่าวถึงเครื่องผูกภายนอก.

บทว่า พุร วิเวกํ หิ ตถาวิชฺโส ความว่า นรชนผู้มีอย่างนั้นเป็นรูปนั้นอยู่ไกล คือไม่ใกล้ จากวิเวกทั้ง ๓ อย่าง มีกายวิเวกเป็นต้น. เพราะเหตุไร? เพราะกามทั้งหลายในโลก ไม่เป็นของอันนรชนจะละได้โดยง่าย. ท่านอธิบายว่า เพราะกามทั้งหลายในโลก ย่อมไม่เป็นของที่นรชนจะละได้โดยง่าย.

บทว่า สตฺโตติ หิ โข วุตฺตํ ท่านกล่าวว่าโดยนัยมีอาทิอย่างนี้ว่า สัตว์ นรชน มาณพ. พระพุทธพจน์ว่า คุหฺมายิ ที่พระสารีบุตรเถระอธิบายว่า คุหา ตาว วตฺตพฺพา ความว่า ถ้ำควรกล่าวก่อน. ในบทว่า กายฺติ วา เป็นต้น ประกอบบทดังนี้ก่อนว่า กายก็ดี ถ้ำก็ดี ฯลฯ หม้อก็ดี.

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า กายो ได้กล่าวไว้แล้วในสติปัญญาญาณกา
ในหนหลังโดยนัยเป็นต้นว่า ชื่อว่า กาย เพราะอรรถว่าเป็นที่อยู่ของสิ่ง
น่าเกลียดทั้งหลาย.

ชื่อว่า ถ้า เพราะอรรถว่า เป็นห้องที่อยู่ของกิเลสร้ายๆ มีราคะ
เป็นต้น. อาจารย์พวกหนึ่งกล่าวว่า เพราะอรรถว่า ปกปิด ก็มี, คุณใน
ประโยชน์มีอาทิว่า ไปปรับอารมณ์ได้ไกล เทียวไปดวงเดียว ไม่มีรูปรางมี
หทัยรูปเป็นถ้ำที่อาศัย ดังนี้.

ชื่อว่า ร่างกาย เพราะอรรถว่า ถูกกิเลสมีราคะเป็นต้นเผา คุณใน
ประโยชน์มีอาทิว่า เขาเหล่านั้นนั่งระวางมนุษย์แล้วดังนี้.

ชื่อว่า ร่างกายของตน เพราะอรรถว่า กระทำให้มัวเมา คุณใน
ประโยชน์มีอาทิว่า ร่างกายของตนเป็นของเปื่อยเน่าทำลายไป เพราะชีวิต
มีความตายเป็นที่สุด ดังนี้.

ชื่อว่า เรือ เพราะอรรถว่า สัญจรไปในสังสารวัฏ คุณในประโยชน์
มีอาทิว่า คู่ก่อนภิกษุ เธอจงวิดเรื่อนี้เถิด เรือที่เธอวิดแล้วจักถึงเร็ว
ดังนี้.

ชื่อว่า รถ เพราะอรรถว่า มีอิริยาบถคุณในประโยชน์มีอาทิว่า รถ
คือร่างกาย มีศีลเป็นเครื่องประดับ มีฉันทเป็นเพลลา มีความเพียรเป็นล้อ
ดังนี้.

ชื่อว่า ชง เพราะอรรถว่า ลอยเด่น คุณในประโยชน์มีอาทิว่า ชง
เป็นเครื่องปรากฏของรถ ดังนี้.

ชื่อว่า **จอมปลวก** เพราะเป็นที่อยู่ของเหล่ากิมิชาติทั้งหลาย
คุณในประโยชน์มีอาทิว่า คุณก่อนภิกษุ คำว่าจอมปลวกนี้แล เป็นชื่อของกาย
ซึ่งประกอบด้วยมหาภูตรูป ๔ นี้ เหมือนอย่างว่า จอมปลวกภายนอกท่าน
เรียกว่า จอมปลวก ด้วยเหตุ ๔ ประการ คือคายออก ผู้คายออก คาย
ความริษยาออก คายน้ำมันสำหรับเชื่อมออก. ด้วยว่าจอมปลวกนั้น ชื่อว่า
จอมปลวก เพราะอรรถว่า คายสัตว์ต่าง ๆ มีงู พังพอน หนู และตุ๊กแก
เป็นต้น. ชื่อว่า **จอมปลวก** เพราะอรรถว่า ตัวปลวกทั้งหลายใช้จะงอย
ปากคาบดินก้อนเล็ก ๆ มาคายออกก่อขึ้นสูงประมาณสะเอวบ้าง ประมาณ
หัวบรุษบ้าง แม้ฝนตกถึง ๘ สัปดาห์ก็ไม่พังทลาย เพราะน้ำมันคือน้ำลาย
ที่ตัวปลวกทั้งหลายคายออกเชื่อมยึดไว้. แม้ในฤดูร้อน เมื่อเอาดินกำมือ
หนึ่งแต่จอมปลวกนั้น มาบีบด้วยกำมือที่จอมปลวกนั้น น้ำมันก็ไหลออก.
ชื่อว่า **จอมปลวก** เพราะอรรถว่า คายน้ำมันสำหรับเชื่อมออก ด้วย
ประการฉะนี้. แม้กายนี้ก็ฉนั้น ชื่อว่า **จอมปลวก** เพราะอรรถว่า
คายออกซึ่งของไม่สะอาดมีประการต่าง ๆ โดยนัยเป็นต้นว่า คายจีตจาก
นัยน์ตา. พระพุทธเจ้า พระปัจเจกพุทธเจ้าและพระชินาสพทั้งหลายทั้ง
อรรถภาพด้วยสละความใคร่ในอรรถภาพนี้ ดังนั้นจึงชื่อว่าจอมปลวก เพราะ
อรรถว่า อันพระอริยะทั้งหลายคายแล้ว ก็มี.

อนึ่ง กายนี้อันกระดุกสามร้อยท่อนตั้งไว้ มีเอ็นเป็นเครื่องผูก มีเนื้อ
เป็นเครื่องฉาบทา หุ้มห่อไว้ด้วยหนังสด ย้อมไว้ด้วยฝิว ล่อลงเหล่าสัตว์.
ทั้งหมดนั้นอันพระอริยะทั้งหลายคายแล้วที่เดียดังนั้นจึงชื่อว่า จอมปลวก
เพราะอรรถว่า คายความริษยาออก ก็มี. กายนี้เชื่อมไว้ด้วยน้ำมันคือ

ตัณหา ที่พระอริยะทั้งหลายเคยแล้วนั้นแลเพราะตัณหาให้เกิดแล้วอย่างนี้ว่า ตัณหาให้บุรุษเกิด แล่นไปสู่จิตของบุรุษนั้น ดังนั้นจึงชื่อว่าจอมปลวก เพราะอรรถว่า กายน้ำมันสำหรับเชื่อมออก ก็มี.

เหล่าสัตว์ต่าง ๆ ภายในจอมปลวก ย่อมเกิด ถ้ายอจจระ ปัสสาวะ นอนเจ็บไข้ ตายตกไปในจอมปลวกนั่นเอง. จอมปลวกนั้น เป็นเรือน-ตลอด เป็นส้วม เป็นโรงพยาบาล และเป็นสุสานของสัตว์เหล่านั้น ด้วยประการฉะนี้ ฉันทใด แม้ร่างกายของกษัตริย์มหาศาลเป็นต้นก็ฉันทนั้น มีกิมิชาติประมาณแปดหมื่นเหล่า โดยการนับเหล่า อย่างนี้คือ เหล่าสัตว์ ที่อาศัยผิว เหล่าสัตว์ที่อาศัยหนัง เหล่าสัตว์ที่อาศัยเนื้อ เหล่าสัตว์ที่อาศัย เอ็น เหล่าสัตว์ที่อาศัยกระดูก เหล่าสัตว์ที่อาศัยเยื่อในกระดูก ย่อมเกิด ถ้ายอจจระปัสสาวะ นอนกระสับกระส่ายด้วยความไข้ตายตกไปภายในกาย นั้นแหละ โดยไม่คิดนึกว่า นี่เป็นกายของผู้มีอานุภาพมาก ที่คุ้มครอง รักษาแล้ว ประคับคองแต่งแล้ว กายเมื่อนี้ย่อมเป็นเรือนตลอด เป็นส้วม เป็นโรงพยาบาล และเป็นสุสานของสัตว์เหล่านั้น ด้วยประการฉะนี้ ดังนั้นจึงนับว่า **จอมปลวก**.

ชื่อว่า **รัง** เพราะเป็นที่เก็บ คือเป็นรังแห่งโรคเป็นต้น คุณใน ประโยคว่า รูปนี้เป็นรังแห่งโรคศุพัง ดังนี้.

ชื่อว่า **นคร** เพราะอรรถว่าเป็นที่ท่องเที่ยวไปแห่งของชอบใจและ ของไม่ชอบใจ คุณในประโยคว่า นครคือกายของตน เป็นต้น.

ชื่อว่า **กระท่อม** เพราะอรรถว่า เป็นเรือนที่อยู่อาศัยแห่งปฏิสนธิ คุณในประโยคว่า พิจารณาในกระท่อมซึ่งมี ๕ ประตู เป็นต้น.

ชื่อว่า ฝิ เพราะเป็นของเปื่อยเน่า คุณในประโยชน์ว่า คุณก่อนภิกษุ
ทั้งหลาย คำว่า โรค ว่าฝิ ว่าลูกศร นี่เป็นชื่อของกาย เป็นต้น.

ชื่อว่า หม้อ เพราะอรรธว่า แดก คุณในประโยชน์ว่า รู้แจ้งกายนี้
อันเปรียบได้กับหม้อ เป็นต้น.

บทว่า กายสุเสถ อธิวงนั ความว่า การกล่าวนี้ คือมีประการ
ดังกล่าวแล้ว เป็นชื่อของที่อยู่ที่ของสิ่งที่น่าเกลียดทั้งหลายซึ่งสำเร็จแต่มหาภูต
รูป ๔.

บทว่า คุหายิ ได้แก่ ในสรีระ.

บทว่า สตฺโต ได้แก่ ดัดแน่น.

บทว่า วิสตฺโต ได้แก่ ดัดแน่นด้วยอาการต่างๆ มีความกำหนด
ในวรรณะ เป็นต้น.

ชื่อว่า ข้องทั่วไป ด้วยสามารถแห่งความกำหนด ในสัณฐาน.

ชื่อว่า ติดอยู่ ด้วยสามารถแห่งการยึดถือในถ้ำนั้นว่างาม เป็นสุข

ชื่อว่า พันอยู่ ด้วยสามารถแห่งการยึดถือว่าเป็นตน

บทว่า ปลิพฺพุโร ได้แก่ ไม่ปล่อยด้วยสามารถแห่งความกำหนด
ในผัสสะตั้งอยู่.

บทว่า ภิตฺติขีเล ได้แก่ ล้อมซึ่งตอกไว้ที่ฝา.

บทว่า นาคทนฺเต ได้แก่ ที่ไม้งอเช่นกับงาช้าง.

บทว่า สตฺตํ ได้แก่ ติดอยู่ที่ลิมซึ่งตอกติดไว้ที่ฝา.

บทว่า วิสตฺตํ ได้แก่ ติดอยู่ที่ไม้งอ.

บทว่า อาสตฺตํ ได้แก่ ติดอยู่ที่ราวจิวร.

บทว่า ลคฺคํ ได้แก่ ติดอยู่ที่สายระเดียงตากจิวร.

บทว่า ลลิตติ ได้แก่ ดิคอยู่ที่เท้าตั้ง.

บทว่า ปลิพุทฐิ ได้แก่ดิคอยู่ที่เท้าเดียว พึงประกอบความโดยนัย
มีอาทิอย่างนี้ ด้วยประการฉะนี้.

บทว่า ลลคณาธิวจนํ ได้แก่ การกล่าวถึงการคิดแน่นเป็นพิเศษ.

บทว่า จนุโน ได้แก่ อันกิเลสทั้งหลายมีประการดังกล่าวปิดบังไว้
ชื่อว่า คลุมไว้ เพราะปิดบังไว้เหนือ ๆ ขึ้นไป โดยเกิดขึ้นบ่อย ๆ.

บทว่า อาวุโณ ได้แก่ หุ้มห่อไว้.

บทว่า นิวุโต ได้แก่ กั้นไว้.

บทว่า โอบุโณ ได้แก่ ปิดคลุมไว้.

บทว่า ปิหิตโต ได้แก่ ครอบไว้ ครอบรอบปากหม้อข้าวด้วยภาชนะ.

บทว่า ปฏิจจจนุโน ได้แก่ ปกคลุมไว้.

บทว่า ปฏิกุชชิตโต ได้แก่ ให้ตั้งคว่ำหน้า.

บรรดาบทเหล่านั้น บังไว้ ครอบหุ้มและใบไม้เป็นต้นบังไว้ คลุมไว้
คลุมสะพานคลุมแม่น้ำ หุ้มห่อไว้ ครอบกั้นทางสัญจรของประชาชน.

บทว่า วินิพนุโธ มานวเสน ความว่า เป็นผู้ผูกพันในอารมณ์
ต่าง ๆ ตั้งอยู่ด้วยมานะและอติมานะมีอย่างต่าง ๆ.

บทว่า ปรามญฺโจ ทิฏฺฐิวเสน ความว่า เป็นผู้ยึดถือ คืออุบคถา
ถือเอาด้วยทิฏฐิ ๖๒.

บทว่า วิกุเขปคโต อุตฺตจฺจวเสน ความว่า เป็นผู้ถึง คือเข้า
ถึงความพึงชานแห่งจิต ด้วยไม่ตั้งมั่นในอารมณ์.

บทว่า อนิฏฺฐจฺจโถ วิจิจฺฉวเสณ ความว่า เป็นผู้ไม่ถึงความตกลงด้วยวิจิจฉากล่าวคือ ความสงสัยในพระรัตนตรัยเป็นต้น.

บทว่า ถามคโถ อนุสยวเสณ ความว่า เป็นผู้ถึงคือเข้าถึงภวามั่นคง ย่อมตั้งอยู่ด้วยกิเลสที่นอนเนื่องซึ่งละไม่ได้เพราะนำออกได้ยาก

บทว่า รูปรูปายํ ความว่า เข้าถึงรูปทำให้เป็นอารมณ์ ด้วยสามารถเข้าถึงค้นหาและทักขุ.

บทว่า วิญฺญาณํ ติฏฺฐมานํ ความว่า วิญญาณที่มีรูปเป็นอารมณ์ เมื่อตั้งอยู่ ย่อมตั้งอยู่ในอารมณ์นั้น.

บทว่า รูปารมฺมณํ รูปปฺปติฏฺฐํ ความว่า หน่วงเหนี่ยวรูปนั้นแหละเป็นอารมณ์ กระทำรูปนั้นแหละเป็นที่ตั้ง.

บทว่า นนฺหุปเสวนํ ได้แก่ วิญญาณที่รดด้วยน้ำคือค้นหาของผู้ที่มีปีติ.

บทว่า วุฑฺฒึ ได้แก่ ความเจริญ.

บทว่า วิรุพฺพหึ ได้แก่ ความงอกงามด้วยอำนาจแห่งชวณะดวงต่อไป.

บทว่า เวปฺปุลลํ ได้แก่ ความไพบูลย์ด้วยอำนาจตารัมมณะ.

บทว่า อตฺถลิ ราโค เป็นต้น เป็นชื่อของความโลภนั่นเอง ด้วยว่า ความโลภนั้น ท่านเรียกว่า ราคะ ด้วยสามารถแห่งความยินดี, เรียกว่า นันทิ ด้วยสามารถแห่งความเพติดเพลิน, เรียกว่า ตัณหา ด้วยสามารถแห่งความเป็นไปด้วยความอยาก.

บทว่า ปติภูจิติ ตตุถ วิญญานัง วิรูปุหัง ความว่า ตั้งอยู่และ
งอกงาม ด้วยความเป็นธรรมชาติสามารถยังกรรมให้แล่นไปแล้วคร่าไป
ด้วยปฏิสนธิ.

บทว่า ยตุถ เป็นสัตตมมีวิภัตติลงในอรรถว่าวิญญะเป็นไปในภูมิ ๓.
อีกอย่างหนึ่ง บทว่า ยตุถ นี้ ในบทแรก ๆ ทุกบท เป็นสัตตมมีวิภัตติ.

บทว่า อตุถิ ตตุถ สงฺขารานัง วุฑฺฒิ นี้ ท่านกล่าวหมายเอา
สังสารทั้งหลายที่เป็นเหตุแห่งวิญญะต่อไปแห่งนามรูปที่ตั้งอยู่ในวิปากวิญญ์.

บทว่า ยตุถิ อตุถ อายตี ปุณฺพทวารานิพฺพตฺติ ความว่า
ความเกิดในภพใหม่ต่อไปมีอยู่ในที่ใด.

บรรดาสูตรเหล่านั้น สูตรแรก กล่าวด้วยสามารถการได้อารมณ์มี
รูปเป็นต้น. สูตรที่ ๒ กล่าวด้วยสามารถความผลิตเพลินยัง้อารมณ์
นี้นั้นแล. สูตรที่ ๓ กล่าวด้วยสามารถเป็นที่ตั้งแห่งวิญญาน. สูตรที่
กล่าวด้วยสามารถอาหาร ๔ อย่าง และด้วยสามารถเป็นที่ตั้งแห่งวิญญานที่
เป็นกุศลและอกุศล พึงทราบดังนี้.

บทว่า เขญฺญเยน ได้แก่ มากมาย.

บทว่า มฺยุหนฺติ ได้แก่ ย่อมถึงความหลง.

บทว่า สมฺมุญฺหนฺติ ได้แก่ ย่อมหลงโดยวิเศษ.

บทว่า สมฺปมฺมุญฺหนฺติ ได้แก่ ย่อมหลงโดยอาการทั้งปวง. อีก
อย่างหนึ่ง ย่อมหลงเพราะอาศัยรูปารมณ์ ย่อมหลงพร้อมเพราะอาศัย
สัททารมณ์ ย่อมหลงเสมอเพราะอาศัยมุตาารมณ์ คืออารมณ์ที่ทราบแล้ว.

บทว่า อวิชฺชา อนฺธิกตา ความว่า อันอวิชชาคือความไม่รู้
ในฐานะ ๘ ทำให้ตาบอด, อีกอย่างหนึ่ง ปาฐะว่า ตตา ความว่า
เข้าถึงความบอด.

บทว่า ปลาพฺโห ได้แก่เข้าไปแล้ว.

บทว่า โอคาพฺโห ได้แก่ เข้าไปแล้วสู่ส่วนเบื้องต่ำ.

บทว่า อชฺโฌคาพฺโห ได้แก่ เข้าไปสำเนียงคือครอบงำเป็น
พิเศษ.

บทว่า นิมุคฺโค ได้แก่ ก้มหน้าเข้าไป, อีกอย่างหนึ่ง ก้าวลง
ด้วยความเกี่ยวข้องด้วยการเห็น หมกมุ่น ด้วยความเกี่ยวข้องด้วยการฟัง
จมลง ด้วยความเกี่ยวข้องด้วยการกล่าววินความเกี่ยวข้องกัสัตตบุรุษ
ชื่อว่าก้าวลง เว้นการฟังพระสัทธรรม ชื่อว่า หมกมุ่น หรือเว้นการ
ปฏิบัติธรรมสมควรแก่ธรรม ชื่อว่าจมลง.

บทว่า วิเวกา ได้แก่ เจียบ คือ ว่าง.

บทว่า ตโย ได้แก่ การกำหนดจำนวน.

บทว่า กายวิเวโก ได้แก่ ความสงัด คือเว้น คือไม่ชวนชวายน
ทางกาย. แม้นใน จิตฺตวิเวก เป็นต้นกัณฺยนี้แหละ.

บทว่า อธิ ภิกฺขุ ความว่า ชื่อว่า ภิกษุ เพราะเห็นภัยใน
สังสารวัฏ ในศาสนานี้.

บทว่า วิวิตฺตํ ได้แก่ ว่าง คือ ปราศจากเสียง ความว่า มีเสียง
กึกก้องน้อย. ในคัมภีร์วิภังค์ ท่านก็หมายเอาความสงัดนี้แหละ กล่าววว่า
บทว่า วิวิตฺตํ ความว่า แม้ถ้าในที่ผู้มีเสนาสนะและเสนาสนะนั้นไม่

เคลื่อนไปด้วยคฤหัสถ์และบรรพชิตทั้งหลาย เสนาสนะนั้น ชื่อว่า **สังค**.
ชื่อว่า **เสนาสนะ** เพราะอรรถว่า เป็นที่นอนและที่นั่ง คำว่า เสนาสนะ
นี้เป็นชื่อของเตียงและตั้งเป็นต้น. เพราะเหตุนี้ ท่านจึงกล่าวว่า บทว่า
เสนาสน ความว่าแม้เตียง ก็ชื่อว่า **เสนาสนะ**, พุกหมอนก็ดี วิหารก็ดี
เพิงก็ดี ปราสาทก็ดี ทิมคคก็ดี ถ้ำก็ดี ป้อมก็ดี เรือนยอดเดียวก็ดี
ที่เรือนก็ดี กอไผ่ก็ดี โคนไม้ก็ดี มณฑปก็ดี ชื่อว่า **เสนาสนะ**, ก็หรือ
ว่าภิกษุทั้งหลายกลับไปเข้าในที่ใด ที่นั่นทั้งหมด ชื่อว่า **เสนาสนะ**.
อีกอย่างหนึ่ง สถานที่นี้คือ วิหาร เพิง ปราสาท ทิมคค ถ้ำ ชื่อว่า
เสนาสนะคือวิหาร ของใช้นี้คือ เตียง ตั้ง พุก หมอน ชื่อว่า
เสนาสนะคือเตียงตั้ง ของใช้นี้ คือ ปลอกหมอน ซิ่นหนังใช้ปู เครื่อง
ปูลาดหญ้า เครื่องปูลาดใบไม้ ชื่อว่า **เสนาสนะคือสันถัต** ก็หรือว่า
ภิกษุทั้งหลายกลับไปเข้าในที่ใด ที่นี้ชื่อว่า **เสนาสนะคือโอกาส**
เสนาสนะมี ๔ อย่าง ด้วยประการดังพรรณนามาจะนี้. เสนาสนะแม้
ทั้งหมดนั้น ท่านถือเอาด้วยศัพท์ว่า **เสนาสนะ**ทั้งนั้น ก็พระสารีบุตร
เถระเมื่อจะแสดงเสนาสนะที่สมควรแก่ภิกษุผู้มาแต่ทิศทั้ง ๔ ผู้เช่นกันกับนี้
จึงกล่าวคำว่า **อรณฺณ รุกขมฺล** เป็นต้น.

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า **อรณฺณ** ความว่า ป่าที่มาด้วยสามารถ
แห่งภิกษุทั้งหลายนี้ว่า ที่นอกเสนาเขื่อนออกไปทั้งหมดนั้น ชื่อว่า**ป่า**,
เสนาสนะด้านหลังชั่ว ๕๐๐ คันธนู ซึ่งว่า**เสนาสนะป่า**, ก็**เสนาสนะป่า**
ก็**เสนาสนะ**นี้ ย่อมสมควรแก่ภิกษุนี้ ด้วยประการจะนี้. ลักษณะแห่ง
เสนาสนะป่านั้น ได้กล่าวไว้แล้วในฐคณิเทศ ในวิสุทฺธิมรรค.

บพว่า รุกขมุถฺ ใควมว่ ที่สจฺดมิมร่เมหณหทบแห่งใดแห่งหนึ่ง
ชื้อว่ โคนไม้.

บพว่ ปพพตฺ ใด้แก่ เขาศิลล, กัที่เขาศิลลนั้ กภษุณ้งอยู่ที
ร่เมงของรุกขชคทึ่เย้นเพระน้ในตระพ้งห็น ช้่งเต็มด้วน้ใ้ควมเย้น
มิลมเย้นช้่งพดมแแต่ทศต่ง ๆ ร้พพคอยู่ จิตย่อมแน่วแน่. น้ท่นเรย
ว่ ก ในบพว่ กนุทริ ประเทศกูเขทึ่น้ช้ะแล้ว ก็อ้นน้
ท้ลยแล้ว ท่นเรยชอกเขน้ว่เทือกเขบ้่ง ว่หุบเขบ้่ง กัที่ชอก
เขน้ว่ มีทรยเช่นกบแผ่นเงิน ช้่งบนมีโพรสคทึ่เหมือเพคณแแก้วมณ
มีน้หลังไหลคล้ยท่อนแ้วมณ เมื่อกภษุจ้้นสู่ชอกเขเห็นปนนี้ ด้มน้
ช้ระร่งกย พุนทรยลคบ้่งสุกคจิวรน้่งกระท้สมณธรรมอยู่ จิตย่อม
แน่วแน่.

บพว่ คิริคุทฺ ใด้แก่ ระหว่กภูเขสองคูก หรือช่่งใหญ่คล้ย
อุโมงค้ในทึ่แห่งหนึ่งน้แล. ลัษณะของป้ช้ ใด้กล่วไว้แล้วในวิสุทธิ
มรรค.

บพว่ วนปตฺ ใด้แก่ ทึ่ช้่งเลยคณข้่านออกไป ไม้เป็นทึ่เข้
ไปเทยวของมณษย์ท้งหลย เป็นทึ่ไถไม้ได้หวนไม้ได้. เพระเหตุน้แลหะ
ท่นจิงกล่วค้เป็นต้นว่ ค้ว่ วนปตฺ น้เป็นชื้อของเสนสนะท้งหลย
ทึ่ไถล.

บพว่ อพุโภกถิ ใด้แก่ ไม้มีอะไรมุงบ้่ง เมื่อกภษุค้องการกั
ป้กกลคอยู่ในทึ่นี้ได้.

บพว่ ปลลปุลษุ ใด้แก่ กองฟง. กักภษุค้ิงเออฟงออกจก

ลอมฟางใหญ่ทำที่อยู่คล้ายที่เรือนที่เชื่อมเขา แม้เอาฟางใส่ข้างบนกอไม้พุ่มไม้
เป็นต้น นั่งกระทำสมณธรรมอยู่ภายใต้. คำเป็นต้นว่า และเป็นผู้สังัด
ด้วยกายอยู่ดังนี้ ท่านกล่าวหมายเอาเสนาสนะนั้นทั้งหมด มีอธิบายว่า
ภิกขุรูปหนึ่งอธิษฐานจงกรมให้เป็นไป.

บทว่า อิริยติ ได้แก่ ให้อิริยาบถเป็นไป.

บทว่า วตุตติ ได้แก่ ยังความเป็นไปแห่งอิริยาบถให้เกิดขึ้น.

บทว่า ปาเลติ ได้แก่ รักษาอิริยาบถ.

บทว่า ยเปติ ได้แก่ เป็นไป.

บทว่า ยาเปติ ได้แก่ ให้เป็นไป.

บทว่า ปรมชฺชมานํ สมาปฺนุสฺส ได้แก่ ผู้มีความพร้อมเพรียง
ด้วยฉานกุศล.

บทว่า นีวรณฺเห จิตฺตํ วิวิตฺตํ ความว่า ท่านกล่าวว่า ภิกขุ
ผู้บรรลุปฐมฉานมีจิตสังัดจากนิวรรณ์ ดังนี้ เพื่อแสดงว่า จิตแม้สังัดจาก
นิวรรณ์ด้วยอุปจาระ ก็ชื่อว่าสังัดด้วยดีภายในอัปปนา.

บทว่า ภิกขุผู้บรรลุตติยฉาน ตติยฉาน จตุตถฉาน มีจิตสังัด
จากวิตก วิจารณ์ ปิติ สุขและทุกข์ มีนัยนี้เหมือนกัน.

บทว่า รูปสณฺณาย ได้แก่ สัตถุญาในรูปฉาน ๑๕ ด้วยสามารถ
กุศลวิบากและกิริยา.

บทว่า ปฏฺิษสณฺณาย ได้แก่ ปฏฺิษสัตถุญา กล่าวคือทวีปญฺจวิญ-
ญาณ ๑๐ ด้วยสามารถกุศลวิบากและอกุศลวิบาก ที่เกิดขึ้นเพราะจักษุกับ
รูปเป็นต้นกระทบกัน.

บทว่า นานตตสญญา ความว่า จิตย่อมสงบ ก็ว่างจากกา-
มาจรสัญญา ๔๔ ที่เป็นไปในอารมณ์ต่าง ๆ.

ในบทว่า อากาสาณญายตนํ สมาปนฺหสฺส นี้ชื่อว่า อนันตะ
หาที่สุดมิได้ เพราะอรรถว่า อากาสนั้นไม่มีที่สุด อากาหาที่สุดมิได้
ชื่อว่า อากาสนันตะ, อากาสนันตะนั้นแหละ เป็นอากาสาณฺจะ,
อากาสาณฺจะนั้นด้วย เป็นอายตนะแห่งฉาณพร้อมด้วยสัมปยุตธรรมนั้นด้วย
ด้วยอรรถว่า ตั้งมั่น จุจที่อยู่แห่งเวทคาทั้งหลาย ชื่อว่าทวยตนะ. เหตุนี้
จึงชื่อว่า อากาสาณฺจายตนะ. คำนี้เป็นชื่อของฉานที่มีกสิณคณาภิมาภาส
เป็นอารมณ์ ภิกษุผู้บรรลุอากาสาณฺจายตนะนั้น เป็นผู้บรรลุรูปฉาน
กุศลและอรูปฉานกิริยา.

บทว่า รูปสญญา ได้แก่ จากรูปาวจรฉาน และจากอารมณ์
แห่งรูปาวจรฉานนั้น ด้วยหัวข้อคือสัญญา. ด้วยว่า แม้รูปาวจรฉาน
ท่านก็เรียกว่า รูป จุจในประโยคว่า ผู้ได้รูปาวจรแห่งฉานยอมเห็นรูป
เป็นต้น. แม้อารมณ์แห่งรูปาวจรฉานนั้น ท่านก็เรียกว่า รูป จุจในประ
โยคว่า เห็นอารมณ์ภายนอก ซึ่งมีวรรณะสีและมีวรรณะทรมเป็นต้น,
เพราะฉะนั้น คำนี้จึงเป็นชื่อของรูปาวจรฉาน ด้วยหัวข้อคือสัญญาอย่างนี้
ว่า สัญญาในรูป ชื่อว่ารูปสัญญาในที่นี้. ชื่อว่า รูปสัญญา เพราะ
อรรถว่า ฉานนั้นมีสัญญาในรูป อธิบายว่ารูปเป็นชื่อของฉานนั้น. อนึ่ง
คำนี้พึงทราบว่าเป็นชื่อของอารมณ์แห่งฉานนั้น ซึ่งต่างด้วยปฏิวิกสิณเป็น
ต้น, จากสัญญากล่าวคือฉาน ๑๕ อย่าง ด้วยสามารถกุศลวิปากิริยานี้
และจากรูปสัญญากล่าวคืออารมณ์ ๘ อย่าง ด้วยสามารถปฏิวิกสิณเป็นต้นนี้.

บทว่า ปฎิขสญญา ได้แก่ สัจญาที่เกิดขึ้นด้วยการกระทบกัน
ของวัตถุมีจักขุวัตถุเป็นต้น และอารมณ์มีรูปเป็นต้น ชื่อปฎิขสัจญา. คำ
นี้เป็นชื่อของรูปสัจญาเป็นต้น. เหมือนอย่างที่ตรัสว่า บรรดาสัจญาเหล่านี้
นั้น ปฎิขสัจญา เป็นไหน? ก็รูปสัจญา สัทสัจญา คันธสัจญา
รสสัจญา โผฏฐัพพสัจญา สัจญาเหล่านี้เรียกว่า ปฎิขสัจญา. สัจญา
เหล่านั้น เป็นกุศลวิบาก ๕ เป็นอกุศลวิบาก ๕ แล. จากปฎิขสัจญานั้น.

บทว่า นานตตสญญา ได้แก่ จากสัจญาที่เป็นไปในอารมณ์
ต่างๆ หรือจากสัจญาที่มีอารมณ์ต่าง ๆ. เหมือนอย่างที่ตรัสว่า บรรดา
สัจญาเหล่านั้น นานตตสัจญาเป็นไหน? ความรู้พร้อม กิริยาที่รู้พร้อม
ภาวะแห่งผู้ที่มีความรู้พร้อม กิริยาที่รู้พร้อม ภาวะแห่งผู้ที่มีความรู้พร้อม
ของภิกษุผู้ยังมิได้บรรลु ผู้มีความพร้อมเพรียงด้วยมโนธาตุ หรือผู้มีความ
พร้อมเพรียงด้วยมโนวิญญาณธาตุ เหล่านี้เรียกว่า นานตตสัจญา. ท่าน
กล่าวจำแนกไว้ในคัมภีร์วิภังค์ด้วยประการฉะนี้. สัจญาเหล่านั้นท่านประ-
สงค์เอาไว้ในที่นี้. สัจญาที่สงเคราะห์ด้วยมโนธาตุและมโนวิญญาณธาตุ
ของภิกษุผู้ยังมิได้บรรลุ ย่อมเป็นไปในอารมณ์ที่มีความต่างกัน คือมี
สภาวะต่างกัน ต่างโดยรูปและเสียงเป็นต้น.

ก็เพราะกามาวจรกุศลสัจญา ๘ อกุศลสัจญา ๑๒ กามาวจรกุศล
วิปากสัจญา ๑๑ อกุศลวิปากสัจญา ๒ กามาวจรกิริยาสัจญา ๑๑ เหล่านี้
รวมเป็นสัจญา ๔๔ ดังพรรณนามาจะนี้ มีความต่างกัน มีสภาวะต่างกัน
ไม่เหมือนกัน ฉะนี้ท่านจึงเรียกว่า นานตตสัจญา. จากนานตตสัจญานั้น.

บทว่า **จิตตํ วิวิตตํ โหติ** ความว่า ภิกษุผู้บรรลุอากาศานัญ-
จายตนฌาน จิตในฌานย่อมสงบ คือเว้น คือปราศจากความขวนขวาย
จากสัญญาทั้งหลาย กล่าวคือรูปสัญญา ปฏิมสัญญา และนาคตสัญญา.

บทว่า **วิญญาณญายตนํ** ความว่า ฌานชื่อว่า วิญญาณญาย-
ตนะ เพราะอรรถว่ามีวิญญาณนั้นแหละเป็นอารมณ์ ด้วยอรรถว่า เป็น
อารมณ์ที่ตั้งมั่น. คำนี้เป็นชื่อของฌานที่มีวิญญาณซึ่งเป็นไปในอากาศเป็น
อารมณ์. ภิกษุผู้บรรลุฌานนั้น มีจิตสงัดจากอากาศานัญจายตนสัญญาซึ่งมี
ประการดังกล่าวแล้ว.

ก็ในบทว่า **อากิญจัญญายตนํ** นี้ ฌานชื่อว่า อากิญจนะเพราะ
อรรถว่า ไม่มีความกังวล มีอธิบายว่า ฌานนั้นไม่มีอะไร ๆ ที่เหลือ โดย
ที่สุดแม้เพียงกังวล. ภาวะแห่งฌานที่ไม่มีความกังวล ชื่ออากิญจัญญะ
คำนี้เป็นชื่อของอากาศานัญจายตนฌานที่ปราศจากวิญญาณ. ฌานชื่อว่า
อากิญจัญญายตนะ เพราะอรรถว่า มีอากิญจัญญะนั้นเป็นอารมณ์ด้วยอรรถ
ว่า เป็นอารมณ์ที่ตั้งมั่น. คำนี้เป็นชื่อของฌานซึ่งมีความปราศจากวิญญาณ
ที่เป็นไปในอากาศเป็นอารมณ์. ภิกษุบรรลุอากิญจัญญายตนฌานนั้น มีจิต
สงัดจากวิญญาณญายตนสัญญานั้น.

ก็ในบทว่า **เนวสยฺหณาสยฺหณายตนํ** นี้มีวินิจฉัยดังต่อไปนี้
ฌานนั้น ท่านเรียกว่าเนวสยฺหณาสยฺหณายตนะ เพราะไม่มีสัญญาใด สัญญา
นั้นย่อมมีแก่ภิกษุผู้ปฏิบัติแล้วอย่างไร เพื่อจะแสดงสัญญานั้นก่อน ท่าน
ตั้งหัวข้อไว้ว่า **เนวสยฺหณํ** มีสัญญาก็ไม่ใช่ **นาสยฺหณํ** ไม่มีสัญญาก็ไม่ใช่
กล่าวในคัมภีร์วิภังค์ว่า ภิกษุมนสิการถึงอากิญจัญญายตนะนั้นแลโดยความ

เป็นของมีอยู่ เจริญสมบัติที่เหลือนจากสังขาร เหตุนั้นท่านจึงเรียกว่ามี
สัญญาที่ไม่ใช่ ไม่มีสัญญาที่ไม่ใช่.

บรรดาเหล่านั้น บทว่า สนฺตโต มนสิกรโติ ความว่า ภิกษุ
มนสิการแม้ความไม่มีว่าสมบัตินี้มีอยู่หรือไม่หนอเป็นอารมณ์อยู่ ย่อมชื่อ
ว่ามนสิการสมวัตินั้นว่ามีอยู่ เพราะมีสิ่งที่มีอยู่เป็นอารมณ์ อย่างนี้ด้วย
ประการจะนี้. ภิกษุนี้บรรลุนิวาสัญญานาสัญญาตณะนั้น ฌานจิต ย่อม
ว่างจากอากิญจัญญาตณีสัญญานั้น.

บทว่า โสตาปนฺนสฺส ได้แก่ บรรลุโสดาปัตติผล.

บทว่า สกฺกยทิกฺขุจฺฉิยา ได้แก่ จากสักกายทิกฺขุซึ่งมีวัตถุ ๒๐.

บทว่า วิจิจฺจนาย ได้แก่ จากความสงสัยในฐานะ ๘.

บทว่า สีลพฺพตปฺรามาสา ได้แก่ ทิกฺขุที่เกิดขึ้นลูปกล่าวว่าบริสุทฺธิ
โดยศีล บริสุทฺธิโดยพรก.

บทว่า ทิกฺขฺวานุสฺสา ได้แก่ ทิกฺขฺวานุสฺสซึ่งนอนเนื่องอยู่ในสันดาน
เพราะอรรธว่า ยังละไม่ได้. วิจิจฺจนานุสฺสก็เหมือนกัน.

บทว่า ตทฺทกฺกุเจหิ จ ได้แก่ และที่ตั้งอยู่โดยความเป็นอันเดียว
กันกับด้วยสักกายทิกฺขุเป็นต้นเหล่านั้น. ชื่อว่า กิเลส เพราะอรรธว่า ให้
เดือดร้อน และให้ลำบาก. จิตสจฺจ คือว่างจากกิเลสมีสักกายทิกฺขุเป็นต้น
เหล่านั้น.

บทว่า ตทฺทกฺกุฉิ ในที่นี้ ความว่า เอกกฺกุฐะตั้งอยู่ในเหล่าเดียวกัน
มี ๒ คือ ตั้งอยู่ในเหล่าเดียวกันโดยการละ และตั้งอยู่ในเหล่าเดียวกัน
โดยเกิดร่วมกัน.

ก็กิเลสทั้งหลายที่ให้ถึงอบายชื่อว่า ตั้งอยู่ในเหล่าเดียวกัน โดยการละ เพราะอรรถว่า ตั้งอยู่ในบุคคลเดียวกันกับด้วยทวิภูฏีและวิจิกิจจาตราบที่ยัง ละไม่ได้ด้วยโสคาปัตติมรรค. ก็บรรดากิเลส ๑๐ อย่าง ทวิภูฏีและวิจิกิจจา เท่านั้นมาในที่นี้ ส่วนกิเลสที่ให้ถึงอบายที่เหลือ ๘ อย่าง คือ โลกะ โทสะ โมหะ มานะ ถีนะ อุทธัจจะ อหิริกะ อโนตตปปะ เป็นกิเลสที่ตั้งอยู่ในเหล่าเดียวกันกับทวิภูฏีและวิจิกิจจายอมละได้พร้อมกับอนุสัยทั้ง ๒ ด้วย โสคาปัตติมรรค.

อีกอย่างหนึ่ง บรรดากิเลสพันห้าที่มีรากะโทสะโมหะเป็นหัวหน้า เมื่อละทวิภูฏีได้ด้วยโสคาปัตติมรรค ก็เป็นอันละวิจิกิจจาได้พร้อมกับทวิภูฏี กิเลสทั้งปวงที่ให้ถึงอบาย ย่อมละได้พร้อมทวิภูฏีอนุสัยและวิจิกิจจานุสัย ด้วยสามารถตั้งอยู่ในเหล่าเดียวกันโดยการละ. ส่วนที่ตั้งอยู่ในเหล่าเดียวกัน โดยเกิดร่วมกัน ได้แก่อกิเลสที่เหลือลงที่ตั้งอยู่ในจิตแต่ละดวงพร้อมด้วยทวิภูฏี และพร้อมด้วยวิจิกิจจา ก็เมื่อจิตที่เป็นทวิภูฏีสัมปยุต และเป็นอสังขาริก ทั้ง ๒ ละได้ด้วยโสคาปัตติมรรค กิเลสเหล่านี้ คือ โลกะ โทสะ โมหะ อุทธัจจะ อหิริกะ อโนตตปปะที่เกิดร่วมกับจิตเหล่านั้นยอมละได้ด้วย สามารถตั้งอยู่ในเหล่าเดียวกันโดยเกิดร่วมกัน. เมื่อละจิตที่เป็นทวิภูฏีสัมปยุต และเป็นสสังขาริกทั้ง ๒ กิเลสเหล่านี้คือ โลกะ โมหะ ถีนะ อุทธัจจะ อหิริกะ อโนตตปปะ ที่เกิดร่วมกับจิตเหล่านั้น ย่อมละได้ด้วยสามารถ ตั้งอยู่ในเหล่าเดียวกันโดยเกิดร่วมกัน. เมื่อละจิตที่สหระคด้วยวิจิกิจจาได้ กิเลสเหล่านั้นคือ โมหะ อุทธัจจะ อหิริกะ อโนตตปปะ ที่เกิดร่วมกับจิตนั้น ย่อมละได้ด้วยสามารถตั้งอยู่ในเหล่าเดียวกันโดยเกิดร่วมกัน. จิตยอมสังค

จากกิเลสที่ตั้งอยู่ในเหล่าเดียวกัน ๒ อย่างเหล่านั้น อธิบายว่า มรรคจิต
ย่อมสังัด ผลจิตย่อมสังัด คือไม่ประกอบ ไม่ชวนชวาย คือว่าง ด้วย
ประการฉะนี้.

บทว่า สกทาคามิสฺส โอปาริกา กามราคสญฺโฆชนา ความว่า
สังโยชน์กล่าวคือ ความกำหนัดในเมถุน เป็นกิเลสหยาบ คือเป็นกิเลส
หยาบเพราะเป็นปัจจัยแห่งการก้าวล่วงในกายทวารก็กามราคะนั้น ท่าน
เรียกว่า สังโยชน์ เพราะอรรถว่าประกอบเหล่าสัตว์ไว้ในกามภพ.

บทว่า ปฏิมสญฺโฆชนา ได้แก่ สังโยชน์คือพยาบาท. ก็พยาบาท
นั้น ท่านเรียกว่า ปฏิมะ เพราะอรรถว่ากระทบอารมณ์. กิเลสเหล่านั้นแล
ชื่อว่า อนุสัย. เพราะอรรถว่า นอนเนื่องอยู่ในสันดาน ด้วยอรรถว่ามี
กำลัง.

บทว่า อนุสหคตา ได้แก่ ละเอียดคือสุขุม. กามราคสังโยชน์
อย่างละเอียด.

บทว่า กามราคานุสยา ปฏิมานุสยา ได้แก่ กามราคานุสัย
และปฏิมานุสัย อย่างละเอียด ด้วยสามารถนอนเนื่องอยู่ในสันดาน โดย
อรรถว่า ยังละไม่ได้.

บทว่า ตตฺถกฺกุเรหิ จ ความว่า จิตย่อมสังัด คือว่างจากกิเลส
ทั้งหลาย ที่ตั้งอยู่ในเหล่าเดียวกัน ๒ อย่าง ซึ่งมีเนื้อความดังกล่าวแล้ว.

บทว่า อรหโต ได้แก่ ผู้ได้นามว่า พระอรหันต์ เพราะกำจัด
ข้าศึกคือกิเลสทั้งหลายได้.

บทว่า รูปปราคา ได้แก่ ฉันทราคะในรูปภพ.

บทว่า อรูปราคะ ได้แก่ จันทราคะในอรูปภพ.

บทว่า มานา ได้แก่ มานะ ที่มาได้ด้วยอรหัตมรรคนั้นแล,
อุทธัจจะ อวิชชา และมานานุสัยเป็นต้น ก็มาได้ด้วยอรหัตมรรคเหมือนกัน. บรรดาภิเลสเหล่านั้นมานะมีลักษณะpong อุทธัจจะมีลักษณะไม่สงบ อวิชชามีลักษณะมืด ภวราคานุสัยเป็นไปด้วยสามารถรูปราคะและอรูปราคะ.

บทว่า ตเทกภูเรหิ จ ได้แก่ และจากภิเลสทั้งหลายที่ตั้งอยู่ร่วมกันเหล่านั้น.

บทว่า พหิทฺธา จ สพฺพนมิตฺเตหิ ความว่า มรรคจิตย่อมสังัด คือเว้น ไม่ขวนขวาย ผลจิตไม่ประกอบ คือไม่ขวนขวายจากสังขารนิमित ทั้งปวง ที่ถึงการนับว่า ภายนอก คือพ้นภายในเป็นไปภายนอก เพราะอาศัยอกุศลขันธภายในจิตสันดาน.

ในอนุสัยเหล่านั้น ฟังทราบความ ไม่มีแห่งอนุสัยโดยลำดับ ๒ อย่าง คือลำดับ กิเลสและลำดับมรรค ก็โดยลำดับกิเลส กามราคานุสัยและปฏิฆา-
นุสัยด้วยมรรคที่ ๓, มานานุสัยไม่มีด้วยมรรคที่ ๔, ทิฏฐานุสัยและวิจิกิจฉา-
นุสัยไม่มีด้วยมรรคที่ ๑, ภวราคานุสัยและอวิชชานุสัยไม่มีด้วยมรรคที่ ๔
นั้นแล. ส่วนโดยลำดับมรรคทิฏฐานุสัยและวิจิกิจฉานุสัยไม่มีด้วยมรรคที่
๑, กามราคานุสัยและปฏิฆานุสัยเบาบางด้วยมรรคที่ ๒, ไม่มีโดยประการ
ทั้งปวงด้วยมรรคที่ ๓, มานานุสัย ภวราคานุสัย และอวิชชานุสัยไม่มี
ด้วยมรรคที่ ๔.

บทว่า จิตฺตวิวโก ความว่า ความที่มหัคคตจิตแลโลกุตตรจิตว่าง
คือเปล่าจากภิเลสทั้งหลาย.

บทว่า อุปธิวิเวโก ได้แก่ ความว่างเปล่าแห่งอุปธิกล่าวคือกิเลส
ขั้นและอกิสังขาร.

เพื่อจะแสดงอุปธิก่อน พระสารีบุตรเถระจึงกล่าวคำเป็นต้นว่า
อุปธิ วุจจนฺติ กิเลสํ จ ดังนี้.

กิเลสทั้งหลายมีรากจะเป็นต้น เกิดขึ้นแก่ผู้โดยมทำผู้นั้นให้เดือด
ร้อนให้ลำบากด้วย เบญจขันธ์มีรูปเป็นต้น เป็นอารมณ์ของอุปาทานด้วย
ปญฺญาภิสังขาร อปฺปญฺญาภิสังขารและอเนญชาภิสังขารด้วย ชื่อ อุปธิ.

บทว่า อมตํ ความว่า นิพพานชื่อว่า อมตะ เพราะอรรถว่า
ไม่มีมตะกล่าวคือความตาย.

ชื่อว่า อมตะ เพราะอรรถว่า เป็นยา เพราะเป็นปฏิบัติภัยต่อพิษ
คือกิเลส ก็มี.

ตัณหา ท่านเรียกว่า วาณะ เพราะอรรถว่า เย็บ คือร้อยรัดเหล่า
สัตว์ไว้ในสงสาร กำเนิด คติ อุปบัติ วิญญาณฐิติและสัตตาวาสทั้งหลาย.

ชื่อว่า นิพพาน เพราะอรรถว่า ไม่มีกิเลสเป็นเครื่องร้อยรัดใน
นิพพานนั้น.

บทว่า วูปกฺกุฏกายนํ ได้แก่ ผู้มีสรีระปราศจากการคลุกคลีใน
หมู่.

บทว่า เนกขมฺมาภิตานํ ได้แก่ ผู้ยินดีในเนกขัมมะคือปฐม
ฌานเป็นต้น ที่ออกจากกามเป็นต้น คือ ผู้น้อมไปในเนกขัมมะนั้น.

บทว่า ปรมโวทานปฺปตฺตํ . ได้แก่ ผู้บรรลุผลคือความเป็นผู้
บริสุทฺธิ์สูงสุดตั้งอยู่. อาจารย์บางพวกพรรณนาอย่างนี้ว่า ผู้มีจิตบริสุทฺธิ์

เพราะไม่มีอุปกิเลสผู้ถึงซึ่งความเป็นผู้มีจิตผ่องแผ้วอย่างยิ่ง เพราะความเป็นผู้พ้นจากกิเลสทั้งหลาย ผู้มีจิตบริสุทธิ์ด้วยวิกรมกมลปหานละด้วยการข่มไว้ ผู้ถึงซึ่งความเป็นผู้มีจิตผ่องแผ้วอย่างยิ่ง ด้วยสมุจเฉทปหานละด้วยตัดขาด

บทว่า นิรูปธิน . ได้แก่ ผู้มีอุปธิไปปราศแล้ว.

บทว่า วิสขุขารคตานิ ได้แก่ ผู้เข้าถึงนิพพานซึ่งปราศจากสังขาร เพราะตัดอารมณ์คือสังขาร ด้วยสามารถเป็นอารมณ์. แม้ในบทว่า วิสขุขารคต จิตฺตํ นี้ ท่านก็กล่าวว่า วิสขุขาร คือนิพพาน.

บทว่า วิฑูเร ได้แก่ ไกลโดยประการต่าง ๆ.

บทว่า สุวิฑูเร ได้แก่ ไกลด้วยดี.

บทว่า น สนฺตฺติเก ได้แก่ ไม่ใกล้.

บทว่า น สามนฺตฺตา ได้แก่ ไม่ใช่ข้างเคียง.

บทว่า อนาสนฺเน ได้แก่ ไม่ใกล้เกินไป.

บทว่า วูปกฺกฺเข ได้แก่ ไม่ใกล้, ความว่า ไปปราศ.

บทว่า ตาทิโส ได้แก่ ผู้เช่นนั้น.

บทว่า ตสฺสณฺจฺจโร ได้แก่ ผู้ตั้งอยู่ด้วยอาการนั้น.

บทว่า ตปฺปกาโร ได้แก่ ผู้ตั้งอยู่ด้วยประการนั้น.

บทว่า ตปฺปภฺกฺกาโ ได้แก่ ผู้มีส่วนดังนั้น, อีกอย่างหนึ่ง อาจารย์พวกหนึ่งพรรณนาอย่างนี้ว่า ชื่อว่าผู้เช่นนั้น เพราะชื่ออยู่ในถ้ำคืออัทธภาพ, ชื่อว่าผู้ดำรงอยู่ดังนั้น เพราะกิเลสทั้งหลายปกปิดไว้, ชื่อว่าแบบนั้น เพราะหยั่งลงในที่หล่ง, ชื่อว่าเหมือนเช่นนั้น เพราะไกลจากวิเวก ๓,

บทว่า ทปฺปพฺหาย ได้แก่ ไม่เป็นของอันนรชนพึงจะได้โดยง่าย.

บทว่า **ทุจจา** ได้แก่ ไม่อาจเพื่อจะละได้โดยง่าย.

บทว่า **ทูปริจจา** ได้แก่ ไม่อาจเพื่อจะละได้โดยอาการทั้งปวง.

บทว่า **ทุนิมมทยา** ได้แก่ ไม่อาจเพื่อจะกระทำให้ไม่มัวเมา
คือให้มีความมัวเมาออกแล้ว.

บทว่า **ทูปินเวธยา** ได้แก่ ไม่อาจเพื่อจะกระทำการแทงตลอด
คือ ความพ้นได้.

บทว่า **ทุดุตรา** ได้แก่ ไม่อาจเพื่อจะข้ามขึ้นก้าวล่วงไปได้.

บทว่า **ทูปตฺรา** ได้แก่ ไม่อาจเพื่อจะข้ามโดยพิเศษได้.

บทว่า **ทุสฺมตฺกฺกมา** ได้แก่ พึ่งก้าวล่วงได้โดยยาก.

บทว่า **ทูปิตฺวตฺตา** ได้แก่ ยากที่จะให้เป็นไป.

อีกอย่างหนึ่ง อาจารย์บางพวกพรรณนาอย่างนี้ว่า สลัดได้โดยยาก
ด้วยสามารถแห่งปกติ ย่ำยีได้โดยยาก คุจอสฺรพิชที่มีพิษร้าย แหวกออกได้
โดยยาก คุจนาคบาศ ข้ามได้โดยยาก พ้นได้โดยยาก คุจทางกันดาร
ทะเลทรายในฤดูร้อนก้าวล่วงได้โดยยาก คุจคงที่เสื่อโครงหวงแหนข้ามพ้น
ได้โดยยาก คุจคลื่นในมหาสมุทร.

ระสารีบุตรเถระให้สำเร็จความว่า นรชนเช่นนั้นย่อมอยู่ไกลจาก
วิเวก ด้วยคาถาที่ ๑ อย่างนี้แล้วเมื่อกระทำให้แจ้งซึ่งธรรมดาของเหล่า
สัตว์อย่างนั้นอีก จึงกล่าวคาถาว่า **อิฉฺฉานิทานา** เป็นต้น.

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า **อิฉฺฉานิทานา** ได้แก่ มีฉันทหาเป็น
เหตุ.

บทว่า **ภวสาดพฺนุชา** ได้แก่ ผู้ติดพันด้วยความแหม่มชื่นในภพ มีสุขเวทนาเป็นต้น.

บทว่า **เต ทฺพปฺมฺญจา** ได้แก่ ธรรมเป็นที่ตั้งแห่งความแหม่มชื่น ในภพเหล่านั้น.

อีกอย่างหนึ่ง สัตว์เหล่านั้น คือผู้ติดพันในความแหม่มชื่นในภพนั้น เป็นผู้หลุดพ้นได้โดยยาก เพราะเหตุแห่งความปรารถนา.

บทว่า **น หิ อญฺญโมกฺขา** ความว่า ไม่อาจที่จะยังบุคคลอื่น ให้หลุดพ้น.

อีกอย่างหนึ่ง บทนั้นเป็นตติยาวิภคติ สัตว์เหล่านั้นเป็นผู้หลุดพ้นได้ โดยยาก. เพราะเหตุไร? เพราะเป็นผู้อันบุคคลอื่นให้หลุดพ้นไม่ได้ ถ้า สัตว์ทั้งหลายจะพึงหลุดพ้น ก็พึงหลุดพ้นได้ด้วยกำลังของตน เนื้อความ ลงบทนั้นมีดังพรรณนามาจะนี้.

บทว่า **ปฺจฺฉา ปฺเร วาปี อเปกฺขมานา** ความว่า มุ่งหวังกาม ทั้งหลายในอนาคตบ้าง ในอดีตบ้าง.

บทว่า **อิเมว กาม ปฺริเมว ขปฺปี** ความว่า ปรารถนาอยู่ซึ่ง กามเหล่านี้ คือที่เป็นปัจจุบัน หรือกามที่มีในก่อนทั้งสองอย่าง คือที่เป็น อดีตและอนาคต เพราะตัณหาที่มีกำลัง.

อนึ่ง พึงทราบก่อนว่าบททั้ง ๒ เหล่านี้ เชื่อมกับบทนี้ว่า **เต ทฺพปฺมฺญจา น หิ อญฺญโมกฺขา** นั้นแล.

นอกนี้ สัตว์เหล่านั้นแม้มุ่งหวังอยู่ ก็ไม่ปรากฏว่า เมื่อปรารถนา กระทำอะไรอยู่ หรือได้กระทำอะไรแล้ว.

บทว่า **ภวสาดพฺนฺชา** ความว่า ความเข้มข้นในภพ ชื่อว่า **ภวสาดะ** สัตว์เหล่านั้นเป็นผู้ติดพันด้วยความเข้มข้นในภพนั้น คือด้วยความเข้มข้นชมความสุขตั้งอยู่. เพื่อแสดงจำแนกความเข้มข้นนั้น ท่านจึงกล่าวคำว่า **เอกํ ภวสาดํ สุขาเวทนา** เป็นต้น.

ความเป็นแห่งความหนุ่มสาว ชื่อว่า ความเป็นหนุ่มสาว. ความไม่มีแห่งโรค ชื่อว่า ความไม่มีโรค. ความเป็นไปแห่งชีวิตินทรีย์ ชื่อว่า ชีวิต.

บทว่า **ลาโถ** ได้แก่ การได้ปัจจัย ๔.

บทว่า **ยโส** ได้แก่ บริวาร.

บทว่า **ปลํ สตา** ได้แก่ ชื่อเสียง.

บทว่า **สุขํ** ได้แก่ สุขทางกายและทางใจ.

บทว่า **มนปิภา รุปา** ได้แก่ รูปที่เจริญใจ. แม้ในบทที่เหลือทั้งหลายก็นัยนี้แหละ.

บทว่า **จกฺขุสมฺปทา** ได้แก่ ความถึงพร้อมแห่งจักขุ.

บทว่า **จกฺขุสมฺปทา** ท่านกล่าวหมายถึงความชื่นชมความสุขที่เกิดขึ้นว่า จักขุของเราสมบูรณ์ ปรากฏดุจสีหบัญชรที่ติดตั้งไว้ที่วิมานแก้วมณี. แม้ในบทว่า **โสตสมฺปทา** เป็นต้นก็นัยนี้แหละ.

บทว่า **สุขาย เวทนาย (สตุตา) พฺนฺชา ๑ เป ๑ พฺนฺช** เป็นต้นบทเดิม.

บทว่า **วินิพฺนฺชา** ได้แก่ ติดพันด้วยอาการมีอย่างต่าง ๆ.

บทว่า **อาพนุชา** ได้แก่ ดัดพันแต่ต้นโดยวิเศษ.

บทว่า **ลลคา** ได้แก่ แนบกับอารมณ์.

บทว่า **ลลคิตา** ได้แก่ คล้องไว้ดูจกระบอกน้ำอ้อยแขวนไว้ที่ไม้
นาคทันต์.

บทใดไม่ได้กล่าวไว้ในที่นี้ บทนั้น พึงถือเอาโดยนัยที่กล่าวไว้ใน
บทว่า **สตุโต วิสตุโต** เป็นต้น.

บทว่า **น หิ อญฺญโมกฺขา** ความว่า ไม่ยังบุคคลเหล่านี้ให้
หลุดพ้น.

บทว่า **เต วา ภวสาคฺคฺชฺช ทุปฺปมฺมฺญา** ความว่า ธรรมที่
เป็นวัตถุแห่งความชื่นชมความสุขในภพ ยากที่จะพ้นได้.

บทว่า **สตุตา วา เอตุโต ทุมฺโมจยา** ความว่า หรือเหล่าสัตว์
นั้นแล ยากที่จะหลุดพ้นจากวัตถุแห่งความแช่มชื่นในภพนี้.

บทว่า **ทฺรฺรทฺรฺรา** ความว่า ยากที่จะยกขึ้น.

บทว่า **ทฺสฺสทฺมฺทฺรฺรา** ความว่า ยากที่จะยกขึ้นไว้ข้างบน เหมือน
ตักเงื่อมผานรกที่มีเงื่อมผาขาดแล้ว.

บทว่า **ทฺพฺพทฺฐราปนา** ความว่า ยากที่จะให้ตั้งขึ้น.

บทว่า **ทฺสฺสทฺมฺทฺฐราปนา** ความว่า ยากเหลือเกินที่จะยกขึ้นดูจการ
ประดิษฐานอรรถภาพที่ละเอียดบนแผ่นดิน.

บทว่า **เต อตุตฺตนา ปลิปลิปนฺนา** ความว่า จมลงในเปือก-
คมที่ลึกแค่นี้.

บพว่า น สกุกุณติ ปรี ปลิปลินุณ อุกุทธิตุ ความว่า ไม่
อาจที่จะจับมือหรือศีระษะยกผู้อื่นที่จมลงอย่างนั้นแล ขึ้นตั้งไว้บนบก.

บพว่า โส ในบพว่า โส วัต จุนท เป็นบุคคลนิทเทศโดย
อาการที่จะพึงกล่าว. นิทเทศนั้นพึงทราบว่ นำคำอุทเทศว่า โย นี้มา
เชื่อมในบพที่เหลือทั้งหลายอย่างนี้ว่า บุคคลใดจมอยู่ด้วยตน คู่ก่อนจุนท
บุคคลนั้นหนอจักจกผู้อื่นที่จมอยู่ขึ้นได้ ดังนี้.

บพว่า ปลิปลินุโน ท่านกล่าวบุคคลที่จมลงในเปือกตมที่ลึก.
ความว่า คู่ก่อนจุนท เหมือนบุรุษบางคนจมลงในเปือกตมที่ลึกแค่ศีระษะ.
จักจับมือ. หรือศีระษะ. จดแม้คนอื่นที่จมลงอย่างนั้นเหมือนกันขึ้น.

บพว่า เนติ ฐาน วิชชติ ความว่า ก็ข้อที่บุคคลนั้นพึงจกผู้อื่น
ขึ้นให้ตั้งอยู่บนบกนั้นมีฐานะที่จะมีได้.

ก็ในบพว่า อทนุโต อวินีโต อปรีนิพุโต นี้มีวินิจัยดังต่อ
ไปนี้. บุคคลนั้น ชื่อว่าไม่ฝึกฝนเพราะยังมีการเสพผิด ชื่อว่า ไม่อบรม
เพราะไม่ศึกษาวินัย ชื่อว่าไม่ดับกิเลส เพราะยังดับกิเลสไม่ได้. บุคคลนั้น
คือเช่นนั้นจักฝึกฝนผู้อื่น จักการทำให้มีการเสพผิดออกแล้ว จักแนะนำ
จักให้ศึกษาสิกขา ๓ จักให้ด้บรอบ คือจักให้กิเลสทั้งหลายของผู้นั้นดับ.

บพว่า นตุถุณโย โกจิ ความว่า บุคคลอื่นใคร ๆ ที่ชื่อว่า
สามารถจะให้พ้นได้ ย่อมไม่มี.

บพว่า สกน ถาเมน ได้แก่ ด้วยเรี่ยวแรงแห่งญาณของตน.

บพว่า พเลน ได้แก่ ด้วยกำลังแห่งญาณ.

บพว่า วิริเยน ได้แก่ ด้วยความเพียรทางใจอันสัมปยุตด้วยญาณ.

บทว่า ปุริสปรกฺกเมณ ได้แก่ ด้วยความเพียรใหญ่ ซึ่งไม่เหยียบ
ย่ำฐานะอื่น ๆ.

บทว่า นาหิ สหิสฺสามิ มีอธิบายว่า เราจักไม่อาจ คือไม่อาจ
คือจักไม่พยายาม.

บทว่า ปโมจนาย ได้แก่ เพื่อให้หลุดพ้น.

บทว่า กถิ กถิ ได้แก่ ผู้มีความสงสัย.

บทว่า โธตถ เป็นอาลปนะ.

บทว่า ตเรติ ความว่า ฟังข้ามได้.

พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า :-

ความชั่วอันบุคคลกระทำด้วยตน บุคคลนั้นจัก
เศร้าหมองด้วยตนเอง ความชั่วอันบุคคลไม่กระทำด้วยตน
บุคคลนั้นจะบริสุทธิ์ด้วยตนเอง ความบริสุทธิ์และความไม่
บริสุทธิ์เป็นของเฉพาะตน ผู้อื่นไม่พึงให้ผู้อื่นบริสุทธิ์ได้.

ในพระพุทธพจน์นี้มีเนื้อความดังนี้ :- อกุศลกรรมอันบุคคลใด
กระทำด้วยตนเอง บุคคลนั้นจักเสวยทุกข์ในอบาย ๔ เศร้าหมองด้วยตน
เอง แต่ความชั่วอันบุคคลใดไม่กระทำด้วยตน บุคคลนั้นย่อมไปสู่สวรรค์
และนิพพานบริสุทธิ์ได้ด้วยตนเอง ความบริสุทธิ์กล่าวคืออกุศลกรรม ความ
ไม่บริสุทธิ์กล่าวคืออกุศลกรรม เป็นของเฉพาะตน คือย่อมให้ผลในตน
นั้นแหละ แก่เหล่าสัตว์ผู้กระทำ บุคคลอื่นไม่พึงยังบุคคลอื่นให้บริสุทธิ์
คือให้บริสุทธิ์ไม่ได้ มีอธิบายว่า ให้เศร้าหมองไม่ได้ ให้บริสุทธิ์ ไม่ได้.

บทว่า **ติฏฐเตว นิพพาน** ความว่า อมตมหานิพพานที่ตั้งอยู่นั้นแหละ.

บทว่า **นิพพานคามิมคโค** ได้แก่ อริยมรรคเริ่มแต่วิปัสสนา อันเป็นส่วนเบื้องต้น.

บทว่า **ติฏฐามหิ สมาทเปตา** ความว่า เราผู้ให้ถือ ให้ตั้งอยู่เฉพาะ ก็ตั้งอยู่เฉพาะ.

บทว่า **เอว โวทียมานา เอว อนุสาถียมานา** ได้แก่ อันเรากล่าวสอนอยู่อย่างนี้ พร่ำสอนอยู่อย่างนี้, ใน ๒ บทนี้ กล่าวในเรื่องที่เกิดขึ้นแล้ว ชื่อว่า กล่าวสอน. พร่ำสอนในเรื่องที่ยังไม่เกิดขึ้น แสดงอนาคตเป็นต้นว่า แม้ความเสื่อมศกัจจิมิแก่ท่าน คัจฉินี้ชื่อว่าพร่ำสอน แม้ผู้กล่าวต่อหน้า ก็ชื่อว่ากล่าวสอน ผู้ส่งทูตหรือคำสอนไปลับหลัง ชื่อว่า พร่ำสอน. ผู้กล่าวครั้งเดียว ชื่อว่ากล่าวสอน. ผู้กล่าวบ่อย ๆ ชื่อว่าพร่ำสอน. อีกอย่างหนึ่ง ผู้กล่าวสอนนั้นแหละ ชื่อว่าพร่ำสอน.

บทว่า **อปเปกฺขเจ** ได้แก่ บางพวก ความว่า พวกหนึ่ง.

บทว่า **อจฺจนฺตนิฏฺฐิ นิพพาน** **อาราธฺนฺติ** ความว่า ชื่อว่า อัจฉินตะ เพราะอรรถว่า ส่วนสุดกล่าวคือความสิ้นไปและความเสื่อมไป ล่วงไปแล้ว ส่วนสุดล่วงไปแล้วนั้นด้วย จบสิ้นแล้วเพราะไม่เป็นที่เป็นไปแห่งสังขารทั้งปวงด้วย เหตุนี้จึงชื่อว่า มีส่วนสุดล่วงไปแล้ว จบสิ้นแล้ว. ความว่า จบสิ้นโดยส่วนเดียว. สาวกบางพวกบรรลุคือถึงซึ่งนิพพานอัน จบสิ้นโดยส่วนเดียวนั้น.

บทว่า **นาราธฺนฺติ** ได้แก่ ไม่ถึงพร้อม, ความว่า ไม่ได้เฉพาะ.

บพว่า **เอตุถ กุยาหิ** ความว่า ในเรื่องเหล่านี้เราจะทำอะไร
อย่างไรได้.

บพว่า **มคฺคกฺขายี** ได้แก่ ผู้บอกทางปฏิบัติ.

บพว่า **อาจิกฺขติ** แปลว่า นอก.

บพว่า **อตฺตนา ปฏิปชฺชมานา มุญฺเญยฺยู** ความว่า ผู้ปฏิบัติ
อยู่พึงหลุดพ้นเอง.

บพว่า **อติตฺติ อฺปาทาย** ได้แก่ อาศัยอาศัย.

บพว่า **กถํ ปุเร อเปกฺขํ กโรติ** ความว่า กระทำการเห็นคือ
การแลดู ด้วยประการไร.

บพว่า **เอวรูปโ อโหสิ** ความว่า เราได้มีชาติอย่างนี้ มีรูป
อย่างนี้ คือ สูง ต่ำ ผอม อ้วน เป็นต้น.

บพว่า **ตตฺถ นนฺทึ สมฺนุนาเนติ** ความว่า นำมา คือนำเข้า
มาโดยชอบซึ่งค้นหาในรูปารมณฺ์นั้น. แม้ใน เวทนา เป็นต้นก็เช่นนี้
แหละ.

เมื่อจะแสดงความเกิดขึ้นแห่งค้นหาด้วยสามารถวัตถุและอารมณ์
พระสารีบุตรเถระจึงกล่าวคำว่า **อติ เม จกฺขุ** เป็นต้น.

บพว่า **อติ รฺูปา** ได้แก่ มีรูปอย่างนี้.

บพว่า **ตตฺถ ฉนฺทราคะปฏิพฺพชฺช** ความว่า ฉันทะกล่าวคือที่มี
กำลังอ่อน และราคะกล่าวคือมีกำลังแรงในจักขุและรูปเหล่านั้น พัวพัน
คือติดแน่นด้วยฉันทราคะนั้น.

บพว่า **วิญฺญาณํ** ได้แก่ ชวนจิต.

บทว่า **ฉนุทราคปฏิพัทธตา วิญญานสุส** ความว่า เพราะ
ชวนจิตนั้นพัวพันด้วยฉนุทราคะ.

บทว่า **ตทภินนุทติ** ความว่า ย่อมเพลิดเพลินอารมณ์นั้น ด้วย
สามารถค้นหา เมื่อเพลิดเพลินอารมณ์นั้นด้วยสามารถค้นหานั้นแล.

บทว่า **ยานิสฺส ตานิ** ได้แก่ การหวัระาะ การเจรจา และการ
เล่นเหล่านั้น.

บทว่า **ปุพฺเพ** ได้แก่ ในอดีต.

บทว่า **สทฺธิ** ได้แก่ ร่วมกัน.

บทว่า **หสิตลปตฺกิตฺตานิ** ได้แก่ การหวัระาะมีกัณฺฑพินเป็นต้น
การเปล่งวาจาเจรจา และการเล่นมีการเล่นทางกายเป็นต้น.

บทว่า **ตทสุสาเทติ** ความว่า ย่อมชื่นชม คือได้ความชื่นชม
คือยินดีอารมณ์นั้น.

บทว่า **ตี นิกามเทติ** ความว่า ย่อมมุ่งหวัง คือหวังเฉพาะอารมณ์
นั้น.

บทว่า **วิตฺตี อาปชฺชติ** ความว่า ย่อมถึงความยินดี.

บทว่า **สียิ** แปลว่า ฟังเป็น.

บทว่า **อปฺปฏิลทฺรสุส ปฏิลาภาย** ได้แก่ เพื่อประโยชน์แก่
การถึงอารมณ์ที่ยังไม่ถึง.

บทว่า **จิตฺตํ ปณฺิทฺทติ** ความว่า ตั้งจิตไว้.

บทว่า **เจตฺโส ปณฺิธานปจฺจยา** ได้แก่ เพราะเหตุแห่งการตั้ง
จิตไว้.

บทว่า สีเลน วา ได้แก่ ด้วยศีลมีศีล ๕ เป็นต้น.

บทว่า วตุเตน วา ได้แก่ ด้วยสมათานธุดงค์.

บทว่า ตเปณ วา ได้แก่ ด้วยสมათานความเพียร.

บทว่า พุรหมุจริเยน วา นี้แก่ หรือด้วยเมถุนวิริติ.

บทว่า เทโว วา ได้แก่ เทวราชผู้มีอานุภาพมาก.

บทว่า เทวณฺยตโร วา ได้แก่ เทวดาตนใดคนหนึ่งบรรดา
เทวดาเหล่านั้น.

บทว่า ขปฺปนฺตา ได้แก่ กล่าวด้วยสามารถแห่งคุณ.

บทว่า ปชปฺปนฺตา ได้แก่ กล่าวโดยประการ.

บทว่า อภิขปฺปนฺตา ได้แก่ กล่าวโดยพิเศษ. หรือขยายความ
ด้วยสามารถแห่งอุปสรรค.

พระสารีบุตรเถระแสดงเป็นตัวอย่างว่า นรชนเช่นนั้นย่อมอยู่ไกล
จากวิเวก ด้วยคาถาที่ ๑, ทำให้แจ้งซึ่งธรรมดาของเหล่านั้นเช่นนั้น
ด้วยคาถาที่ ๒, บัดนี้เมื่อจะทำให้แจ้งถึงการกระทำกรรมชั่วของนรชนเหล่านั้น
นั้น จึงกล่าวคาถาว่า กามสุ คิทฺธา เป็นต้น.

เนื้อความของคาถานั้นว่า สัตว์เหล่านั้น เป็นผู้ปรารถนาในกามทั้งหลาย
ด้วยค้นหาในการบริโภค เป็นผู้ขวนขวายในกามทั้งหลาย เพราะ
ขวนขวายการแสวงหา เป็นต้น เป็นผู้หลงใหลในกามทั้งหลาย เพราะถึง
ความหลงพร้อม เป็นผู้ตกต่ำ เพราะมีการไปต่ำ เพราะมีความตระหนี่
และเพราะไม่ถึมั้นพระพุทฺธพจน์ เป็นต้น ตั้งอยู่ในกรรมอันไม่เสมอ มี
กรรมอันไม่เสมอทางกาย เป็นต้น ในกาลอันเป็นที่สุด เข้าถึงทุกข์ คือ

ความตาย ย่อมคร่ำครวญอยู่ว่า เราทั้งหลายเคลื่อนจากภพนี้แล้ว จักเป็น
อะไรหนอ.

บทว่า **ลิตฺธา** ได้แก่ ปรรธนาด้วยกามราคะ.

บทว่า **ลธิตา** ความว่า เป็นผู้หวังเฉพาะด้วยความกำหนดเพราะ
ความดำริหลงไหล.

บทว่า **มฺจุจฺจตา** ความว่า เป็นผู้มีความคิดใจเป็นที่ไปในเบื้องหน้า
ด้วยกามตัณหา.

บทว่า **อฺชฺโณปฺนฺนา** ความว่า หมกมุ่น ลุ่มหลง ด้วยความ
เพลิดเพลินในกาม.

บทว่า **ลคฺคตา** ความว่า ติดแน่นด้วยความเสนาหาในกาม.

บทว่า **ลคฺคิตา** ความว่า เป็นอันเดียวกันด้วยความเร่าร้อนใน
กาม.

บทว่า **ปฺลพฺพุทฺธา** ความว่า พัวพันด้วยความสำคัญในกาม.

อีกอย่างหนึ่ง อาจารย์พวกหนึ่งพรรณนาอย่างนี้ว่า **ปรรธนา**
ในเพราะเห็นสิ่งที่เห็นแล้ว **หลงไหล** ในเพราะเห็นเนื่อง ๆ **ติดใจ** ใน
เพราะการกระทำความเกี่ยวข้อง **ลุ่มหลง** ในเพราะการกระทำความคุ้น
เคย **ข้อง** ในเพราะการตามรอยด้วยความเสนาหาเกี่ยว ในเพราะความ
เข้าถึงเป็นคู่ ๆ **พัวพัน** ก็เป็นผู้ไม่ยอมปล่อยแล้ว ๆ เล่า ๆ นั้นเอง.

บทว่า **เอสฺนฺติ** ได้แก่ หวังเฉพาะ.

บทว่า **ควเอสฺนฺติ** ได้แก่ แสวงหา.

บทว่า **ปริยสนฺติ** ได้แก่ ต้องการคือปรารถนาด้วยอาการทั้งปวง.

อีกอย่างหนึ่ง หาคว่า ในอารมณ์ที่เห็นแล้ว ความงาม ความไม่
งาม มี ไม่มี ดังนี้ เมื่อจะทำให้เป็นที่รักด้วยเครื่องหมายเพราะทำให้
ประจักษ์ในสุภารมณ์และอสุภารมณ์ ชื่อว่าแสวงหา ชื่อว่าเสาะหาแสวง
หา ด้วยสามารถแห่งจิต เสาะหา ด้วย สามารถแห่งการประกอบ ค้นหา
ด้วยสามารถแห่งการกระทำ. ชื่อว่า เป็นผู้เที่ยวไปเพื่อกาม เพราะอรรถ
ว่า เที่ยวไปอาศัยคือหยั่งลงสู่กาม ๒ อย่างนั้น, ชื่อว่าเป็นผู้มักมากในกาม
เพราะอรรถว่า มักมาก คือยังกามเหล่านั้นแลให้เจริญ ให้เป็นไปโดย
มาก. ชื่อว่า เป็นผู้หนักในกาม เพราะอรรถว่า ไหม้ ทำกามเหล่านั้น
แหละ ให้เป็นอารมณ์อย่างหนักหน่วง, ชื่อว่าเป็นผู้เอนไปในกาม เพราะ
อรรถว่า เป็นผู้เอนคือน้อมไปในกามเหล่านั้นอยู่. ชื่อว่าเป็นผู้โอนไปใน
กาม เพราะอรรถว่า เป็นผู้เอนไปในกามเหล่านั้นอยู่, ชื่อว่าเป็นผู้โน้ม
ไปในกาม เพราะอรรถว่า เป็นผู้โน้มไปในกามเหล่านั้นแหละ, เพราะ
เป็นผู้แขวนอยู่ที่กามเหล่านั้นอยู่, ชื่อว่าเป็นผู้น้อมใจไปในกาม เพราะ
อรรถว่า เป็นผู้ครอบงำเกี่ยวข้องด้วยความลุ่มหลงในกามเหล่านั้นเที่ยวไป,
ชื่อว่าเป็นผู้มุ่งกามเป็นใหญ่ เพราะอรรถว่า ทำกามเหล่านั้นแหละให้เป็น
ใหญ่ ให้เป็นหัวหน้าเที่ยวไป, อีกอย่างหนึ่ง อาจารย์พวกหนึ่งพรรณนา
อย่างนี้ว่า เป็นผู้เที่ยวไปเพื่อกาม เพราะปรารถนาอารมณ์, เป็นผู้มักมาก
ในกาม เพราะใคร่อารมณ์, เป็นผู้หนักในกาม เพราะชอบใจอารมณ์,
เป็นผู้เอนไปในกาม เพราะมีอารมณ์น่ารัก, เป็นผู้โอนไปในกาม เพราะ
มีอารมณ์ประกอบด้วยกาม, เป็นผู้โน้มไปในกาม เพราะมีอารมณ์เป็นที่

ตั้งแห่งความกำหนัด. เป็นผู้น้อมใจไปในกาม เพราะมีอารมณ์เป็นที่ตั้งแห่งความลุ่มหลง. เป็นผู้มุ่งกามเป็นใหญ่ เพราะมีอารมณ์เป็นที่ตั้งแห่งความผูกพัน.

ในบทว่า รูป ปริเยสนฺติ เป็นต้น พึงทราบว่า ท่านกล่าววท ปริเยสนฺติ ด้วยสามารถการแสวงหาลาภของผู้ที่ยังไม่ได้ลาภ. ท่านกล่าววท ปฏิลภฺนฺติ ด้วยสามารถลาภอยู่ในมือแล้ว. ท่านกล่าววท ปริญฺชนฺติ ด้วยสามารถการใช้สอย.

ชื่อว่าคนผู้ทำความทะเลาะ เพราะอรรถว่า ทำความทะเลาะวิวาท, ชื่อว่า ขวนขวายในความทะเลาะ เพราะอรรถว่า ประกอบในความทะเลาะนั้น, แม้ในคนทำการทำงานเป็นต้นกัณยานี้แหละ.

บทว่า โจรเร จรฺนฺโต ความว่า เทียวไปอยู่ในโจรมีช่องหญิงแพศยา เป็นต้น หรือในโจรมีสติปัญญาเป็นต้น. ผู้ประกอบในโจรเหล่านั้น ชื่อว่า ขวนขวายในโจร.

ชื่อว่าผู้เจริญฉน เพราะอรรถว่า มีฉนด้วยสามารถเข้าไปเพ่งอารมณ์. ผู้ประกอบในฉนนั้น ชื่อว่า ขวนขวายในฉน.

บทว่า อวิ คจฺจนฺติ ได้แก่ ไปสู่อบาย.

บทว่า มจฺจฺริโน ได้แก่ ผู้ซ่อนสมบัติของตน.

บทว่า วจฺนํ ได้แก่ คำพูด.

บทว่า พุยฺปลํ ได้แก่ ถ้อยคำ.

บทว่า เทสนํ ได้แก่ โอวาทชี้แจง.

บทว่า อนฺนฺติญฺจํ ได้แก่ คำพร้าสอน.

บทว่า น อาภินนฺติ ได้แก่ ไม่เชื่อถือ ไม่ทำความเคารพ ปาฐะ
ว่า น อลฺลียนฺติ ก็มี ความก็อย่างเดียวกัน.

เพื่อแสดงความตระหนี่โดยวัตถุ ท่านจึงกล่าวว่า ปญฺจ มจฺจริยานิ
อवासมจฺจริยํ เป็นต้น. บรรดาความตระหนี่เหล่านั้น ความตระหนี่ใน
ที่อยู่ ชื่อว่า อवासมจฺจริยะ. แม้ในบทที่เหลือทั้งหลายก็เช่นนี้แหละ.
อารามทั้งสี่ก็ตาม บริเวณก็ตาม ห้องนอนห้องเดียวก็ตาม ที่พักกลางคืน
เป็นต้นก็ตาม ชื่อว่าที่อยู่, อยู่สบาย ได้ปัจจัยทั้งหลาย ในที่ใด ที่นั้นพึง
ทราบว่าเป็น อवास

ภิกษุรูปหนึ่งไม่ต้องการให้ภิกษุผู้มีศีลเป็นที่รักผู้สมบูรณ์ด้วยวัตร มา
ในอาวาสนั้น คิดว่าแม้ภิกษุที่มาแล้วก็ขอให้รีบไปเสีย นี้ชื่อว่า อवास-
มจฺจริยะ, แต่ภิกษุผู้ไม่ต้องการให้พวกภิกษุผู้ก่อการทะเลาะวิวาท เป็นต้น
อยู่ในที่อยู่นั้น ไม่เป็นอवासมจฺจริยะ.

บทว่า กุถํ ได้แก่ กุฎอุปัฏฐากบ้าง สกุฎญาคิบ้าง ภิกษุไม่ต้อ
งการให้ภิกษุอื่นเข้าไปในสกุฎนั้น เป็นกุถมจฺจริยะ แต่เมื่อไม่ต้องการ
ให้บุคคลลามกเข้าไป ไม่ชื่อว่าเป็นมจฺจริยะ ด้วยว่าบุคคลลามกนั้นยอม
ปฏิบัติเพื่อทำลายความเลื่อมใสของอุปัฏฐากและญาติเหล่านั้นเสีย. แต่เมื่อ
ไม่ต้องการให้ภิกษุผู้สามารถรักษาความเลื่อมใสไว้ได้ เข้าไปในสกุฎนั้น
ชื่อว่าเป็นมจฺจริยะ.

บทว่า ลาภํ ได้แก่ ลาภคือปัจจัย นั้นเอง เมื่อภิกษุผู้มีศีลรูป
อื่นได้ลาภอยู่ที่เดียว ภิกษุคิดว่า จงอย่าได้ ดังนี้ ย่อมเป็นลาภมจฺจริยะ
แก่ภิกษุใดทำสหฺทาไทยให้ตกไป ให้พินาศด้วยไม่บริโภคนและบริโภคนไม่ดี

เป็นต้น แม้ของบุคคลนั้นก็ไม่ได้แก่ผู้อื่น. เห็นภิกษุนั้นแล้วคิดว่า ถ้าภิกษุ
นี้ไม่ได้ลาภนี้ ภิกษุผู้มีศีลรูปอื่นพึงได้ พึงบริโภค ดังนี้ ย่อมไม่เป็น
มัจฉริยะ.

วรรณะแห่งสตรีระกัถิ วรรณะคือคุณความดีก็ดี ซึ่งว่า วรรณะ.
ในวรรณะ ๒ อย่างนั้น ผู้ที่เมื่อเขากล่าวกันว่า ผู้อื่นมีรูปน่าเลื่อมใส ดังนี้
ไม่ประสงค์จะกล่าว ซึ่งว่าตระหนี่วรรณะแห่งสตรี. ผู้ที่ไม่ประสงค์จะ
กล่าวสรรเสริญ ผู้อื่นด้วยศีลคุณชกปฏิบัติ อาจาระ ชื่อว่าวรรณะมัจฉริยะ.

บทว่า ฌมโม ได้แก่ ปริยัติธรรมและปฏิบัติธรรม บรรดาธรรม
๒ อย่างนั้น พระอริยสาวกทั้งหลายย่อมไม่ตระหนี่ปฏิบัติธรรม ย่อม
ปรารถนาให้โลกพร้อมทั้งเทวโลกแห่งตลอดธรรมที่คนแห่งตลอดแล้ว ย่อม
ปรารถนาว่า ขอคนอื่น ๆ จงรู้ปฏิบัติธรรมนั้นด้วย. ชื่อว่า ธรรมมัจ-
ฉริยะ ในธรรมคือพระพุทธรพจน์นั้นแลมีอยู่. บุคคลผู้ประกอบด้วยธรรม
มัจฉริยะนั้น รู้คุณฐะหรือถามรรคที่ลี้ลับอันใด ไม่ประสงค์จะให้คน
อื่น ๆ รู้คุณฐะหรือถามรรคอันนั้น แต่ผู้ใดไม่ให้โดยสอบสวนบุคคลแล้ว
อนุเคราะห์ด้วยธรรม หรือโดยสอบสวนธรรมอนุเคราะห์บุคคล ผู้นี้ไม่ชื่อ
ว่ามีธรรมมัจฉริยะ.

ในข้อนั้น บุคคลบางคนเป็นคนโลเล บางเวลาเป็นสมณะ บาง
เวลาเป็นพราหมณ์ บางเวลาเป็นนิครนถ์. ก็ภิกษุใดไม่ให้ด้วยคิดว่าบุคคลนี้
ทำลายข้อธรรมซึ่งเป็นพระพุทธรพจน์ที่มีมาโดยประเพณีเกลี้ยงเกลาละเอียด
อ่อน แล้วจกร้อนใจ ภิกษุนี้ชื่อว่าไม่ให้โดยสอบสวนบุคคลอนุเคราะห์
ธรรม, ส่วนภิกษุใดไม่ให้ด้วยคิดว่าธรรมนี้เกลี้ยงเกลาละเอียดอ่อน ถ้า

บุคคลผู้นี้จักถือเอา กิจกพยากรณ์พระอรหัตผลกระทำให้แจ้งซึ่งคนจัก
ฉิบหาย ภิกษุนี้ชื่อว่าไม่ให้โดยสอบสวนธรรมอนุเคราะห์บุคคล. แต่ภิกษุ
ใดไม่ให้ด้วยคิดว่า ถ้าบุคคลผู้นี้จักถือเอาธรรมนี้ กิจก็สามารถทำลายลัทธิ
ของพวกเราได้ ภิกษุนี้ชื่อว่ามิธรรมมังจริยะโดยแท้.

บรรดาความตระหนี่ ๕ ประการเหล่านี้ บุคคลเป็นยักษ์ก็ตามเป็น
เปรตก็ตาม ขกหยากเชื่อในอวาสนั้นเกินไปด้วยศรัทธา เพราะอวาสน
มังจริยะก่อน.

เมื่อบุคคลเห็นสกุลนั้นกระทำการให้ทานและความนับถือเป็นต้นแก่ผู้
อื่น คิดว่า สกุลของเรานี้แตกแล้วหนอ ถึงแก่เลือดพุ่งออกจากปากก็มี
ท้องเดินก็มี ไล่ใหญ่ออกมาเป็นขึ้นน้อยขึ้นใหญ่ก็มี เพราะกุลมังจริยะ.

บุคคลตระหนี่ลากที่มีอยู่ ของสงฆ์ก็ตามของคณะก็ตาม บริโภค
เหมือนบริโภคส่วนบุคคลย่อมเกิดเป็นยักษ์ก็มี เป็นเปรตก็มี เป็นงูเหลือม
ใหญ่ก็มี เพราะลากมังจริยะ.

ก็บุคคลสรรเสริญคุณที่ควรสรรเสริญของตน ไม่สรรเสริญของผู้อื่น
กล่าวโทษนั้น ๆ ว่า ผู้นี้มีคุณอย่างไร ไม่ให้ปรียดีและอะไร ๆ แก่ใคร ๆ
ย่อมมีวรรณะทรามและเป็นใบ้เหมือนแพะ เพราะความตระหนี่วรรณะแห่ง
ศรัทธาและวรรณะคือคุณความดี และเพราะความตระหนี่ปรียดีธรรม.

อีกอย่างหนึ่ง บุคคลย่อมหมกหม้ออยู่ในเรือนโหละ เพราะความ
ตระหนี่ที่อยู่ เป็นผู้มีลาภน้อย เพราะความตระหนี่สกุล, บังเกิดในคฤณรค
เพราะความตระหนี่ลาก, เมื่อบังเกิดในภพ ย่อมไม่มีวรรณะ เพราะความ

ตระหนี่วรรณะ, บังเกิดในกุกกุนทร คือ นรกถ่านเพลิง เพราะความตระหนี่ธรรม.

ความตระหนี่ ด้วยสามารถแห่งผู้ตระหนี่. อากาเรแห่งความตระหนี่ ชื่อว่าอากาเรตระหนี่. ภาวะแห่งผู้ประพฤติด้วยความตระหนี่ คือผู้มีความพร้อมเพรียงด้วยความตระหนี่ ชื่อว่าความเป็นผู้ประพฤติดะหนี่, ชื่อว่าผู้ปรารธนาต่าง ๆ เพราะอรรถว่า ปรารธนาที่จะป้องกันสมบัติของคนทั้งหมดว่า จงเป็นของเราเท่านั้น อย่าเป็นของผู้อื่น ภาวะแห่งผู้ปรารธนาต่าง ๆ ชื่อว่า ความเป็นผู้ปรารธนาต่าง ๆ คำนี้เป็นชื่อของความตระหนี่อย่างอ่อน. ปุถุชน ท่านเรียกว่าผู้เหนียวแน่น. ภาวะแห่งผู้เหนียวแน่นนั้น ชื่อว่าความเหนียวแน่น, คำนี้เป็นชื่อของความตระหนี่อย่างแรง ก็บุคคลที่ประกอบด้วย ความตระหนี่อย่างแรงนั้น ย่อมห้ามแม้ผู้อื่นที่ให้ทานแก่คนอื่นอยู่.

สมจริงดังที่ท่านกล่าวไว้ว่า :-

คนตระหนี่นี้ความดำริชั่ว แม้มัจฉาทิฎฐิ ไม่เอื้อ

เพื่อย่อมห้ามผู้ให้ทานแก่พวกคนผู้ขอโภชนะอยู่.

ชื่อว่า ผู้มีจิตเจ็บริ้อนในการให้ เพราะอรรถว่า จิตยอมเป็นไป ด้วยความเจ็บริ้อน คือยอมขัดเคืองเพราะเห็นพวกราชก. ภาวะแห่งผู้มีจิตเจ็บริ้อนในการให้ ชื่อว่าความเป็นผู้มีจิตเจ็บริ้อนในการให้.

อีกนัยหนึ่ง การถือทัพพี ท่านเรียกว่ากุกกะ, ก็เมื่อบุคคลจะเอาข้าวใส่หม้อข้าวให้เต็มถึงขอบหม้อ ใช้ทัพพีสำหรับตักข้าวที่บิดเบี้ยวไปทุกส่วนตักใส่ ย่อมไม่อาจใส่ให้เต็มได้, จิตของบุคคลผู้มีความตระหนี่ก็อย่าง

นั้น ย่อมหดหู่ เมื่อจิตหดหู่ แม้อกายของเขาก็หดหู่ ไค้งอ บิดเบี้ยว
อย่างนั้นเหมือนกัน ไม่เหยียดยื่นออกได้ ฉะนั้นท่านจึงกล่าวว่า ความ
เป็นผู้มีจิตเจ็บร้อนในการให้ ชื่อว่า ความตระหนี่.

บทว่า **อคุหิตคุดฺดี จิตฺตสฺส** ความว่า ความที่จิตกั้นอย่างเหยียด
ยื่นไม่ได้ถือเอาโดยอาการมิให้ท่านเป็นต้น ในการกระทำอุปการะแก่คน
อื่น ๆ ก็เพราะบุคคลผู้มีความตระหนี่ เป็นผู้ไม่ประสงค์จะให้สมบัติของ
ตนแก่คนอื่น ประสงค์จะถือเอาสมบัติของผู้อื่น. ฉะนั้น ความตระหนี่นี้
พึงทราบว่ามีลักษณะซ่อนสมบัติของตน และมีลักษณะถือเอาสมบัติของผู้
อื่น ด้วยสามารถแห่งความตระหนี่ที่เป็นไปว่า จงเป็นของเราเท่านั้น
อย่าเป็นของผู้อื่น.

บทว่า **ขมุจฺจริยมฺปิ มจฺจริยํ** ความว่า อุปบัติภพกล่าวคือ
เบญจจันท์ของตนไม่สาธยายถึงคนอื่น ๆ ชื่อว่าความตระหนี่ ความตระหนี่
ที่เป็นไปว่า จงเป็นของเราเท่านั้น อย่าเป็นของผู้อื่น ชื่อว่าความ
ตระหนี่จันท์. แม้ในความตระหนี่ธาตุและความตระหนี่อายคนะ ก็นัยนี้
แหละ.

บทว่า **กาโห** ได้แก่ ความถือด้วยมุ่งจะถือเอา.

บทว่า **อวทญฺญตฺยา** ได้แก่ ด้วยความไม่รู้พระดำรัสแม้ที่พระ-
สัพพัญญุพุทธเจ้าทั้งหลายตรัสไว้.

ก็บุคคลเมื่อไม่ให้แก่จากทั้งหลาย ชื่อว่า ย่อมไม่รู้คำที่ยากเหล่านี้
นั้นกล่าว.

บทว่า **ขนา ปนตฺตา** ได้แก่ คนผู้อยู่ปราศจากสติ.

บทว่า **วจนั** ได้แก่ คำกล่าวอย่างย่อ.

บทว่า **พยุปลั** ได้แก่ คำกล่าวอย่างพิสดาร.

บทว่า **เทศนั** ได้แก่ คำที่แสดงอุปมาชี้แจงเนื้อความ.

บทว่า **อนุสญฺญิ** ได้แก่ คำที่ให้กำหนดบ่อย ๆ.

อีกอย่างหนึ่ง การกล่าวชี้แจง ชื่อว่า **วจนะ**. การกล่าวให้ถือเอาชื่อว่า **พยุปละ**. การกล่าวแสดงเนื้อความ ชื่อว่า **เทศนา**. การกล่าวแสดงโดยบท ชื่อว่า **อนุสญฺญิ**.

อีกอย่างหนึ่ง การกล่าวให้ทุกข์คือความหวาดสะดุ้งพินาศไป ชื่อว่า **วจนะ**. การกล่าวให้ทุกข์คือความเร่าร้อนพินาศไป ชื่อว่า **พยุปละ**. การกล่าวให้ทุกข์ในอบายพินาศไป ชื่อว่า **เทศนา**. การกล่าวให้ทุกข์ในภพพินาศไป ชื่อว่า **อนุสญฺญิ**.

อีกอย่างหนึ่ง คำที่ประกอบการแทงตลอดด้วยการกำหนดรู้ทุกข์ตั้งชื่อว่า **วจนะ**. คำที่ประกอบการแทงตลอดด้วยการละสมุทัยตั้งชื่อว่า **พยุปละ**. คำที่ประกอบการแทงตลอดด้วยการทำให้แจ้งซึ่งนิโรธตั้งชื่อว่า **เทศนา**. คำที่ประกอบการแทงตลอดด้วยการทำมรรคตั้งให้เกิดชื่อว่า **อนุสญฺญิ**. อาจารย์พวกหนึ่งพรรณนาโดยนัยมีอาทิอย่างนี้ ด้วยประการฉะนี้.

บทว่า **น สุตฺตฺสนฺติ** ความว่า ไม่ฟัง.

บทว่า **น โสตี** **โอทฺหนฺติ** ความว่า ไม่ตั้งโสตคือหูเพื่อฟัง.

บทว่า **น อณฺเฏ** **จิตฺตึ** **อุปฺภฺรฺเปณฺติ** ความว่า ไม่ดำรงจิตเพื่อจะรู้.

บทว่า อนสุสวา ความว่า ไม่ฟังโอวาท.

บทว่า อวจนกร ความว่า ชื่อว่า ไม่ทำตามคำ เพราะอรรถ
ว่าแม้ฟังอยู่ ก็ไม่ทำตามคำ.

บทว่า ปฏิโลมวตฺติโน ความว่า เป็นผู้ฝ่าฝืนเป็นไป.

บทว่า อญฺเณเนว มุขํ กโรนฺติ ความว่า แม้กระทำอยู่ก็ไม่ให้
เห็นหน้า.

บทว่า วิสเม ความว่า ชื่อว่า ไม่เสมอ เพราะเป็นปฏิปักษ์ต่อ
กรรมที่เสมอ ซึ่งสมมติว่ากายสุจริตเป็นต้น ในกรรมอันไม่เสมอนั้น

บทว่า นิวิฐฺจา ความว่า เข้าไปแล้วนำออกได้ยาก.

บทว่า กายกมุเม ความว่า ในกายกรรมที่เป็นไปทางกายก็ตาม
ที่เป็นไปด้วยกายก็ตาม. แม้ในวจิกรรมเป็นต้น ก็นัยนี้แหละ.

บรรดากรรมเหล่านั้น กายกรรม วจิกรรม มโนกรรม ท่าน
จำแนกด้วยสามารทแห่งทฺจริต. พึงทราบว่ปาณาติบาตเป็นต้น ท่าน
จำแนกด้วยสามารทแห่งอกุศลกรรมบถ ๑๐. พรรณนาบทที่เป็นสาธารณะ
ในที่นี้ เท่านั้นก่อน.

ก็ในบทที่เป็นสาธารณะทั้งหลาย การทำสัตว์มีชีวิตให้ตกลงไป
ชื่อว่า ปาณาติบาต ท่านอธิบายว่า การฆ่าสัตว์ การเบียดเบียนสัตว์.
ก็ในบทว่า ปาโณ นี้ โดยโวหารได้แก่ สัตว์ โดยปรมัตถ์ได้แก่ ชีวิติน
ทริยฺ. ก็เจตนาฆ่าที่เป็นไปทางกายทวารและวจิทวาร ทวารใดทวารหนึ่ง
ซึ่งตั้งขึ้นด้วยความเพียรเข้าไปตัดอินทริยคือชีวิต ของผู้มีความสำคัญใน
สัตว์มีชีวิตนั้นว่าเป็นสัตว์มีชีวิต ชื่อว่า ปาณาติบาต. ปาณาติบาตนั้น

ในบรรดาสัตว์มีชีวิตทั้งหลายมีดิรัจฉานเป็นต้นที่เร้นจากคุณ ในสัตว์เล็ก มีโทษน้อย ในสัตว์ตัวใหญ่ มีโทษมาก. เพราะเหตุไร? เพราะปโยคะใหญ่, แม้เมื่อปโยคะเท่ากัน ก็เพราะวัตถุใหญ่. บรรดามนุษย์เป็นต้น ผู้มีคุณ สัตว์ที่มีคุณน้อย มีโทษน้อย ที่มีคุณมาก มีโทษมาก. ก็เมื่อ สรีระและคุณเท่ากัน มีโทษน้อยเพราะกิเลสและความเพียรอ่อน, มีโทษมากเพราะกิเลสและความเพียรกล้าแข็ง พึงทราบดังพรรณนามาจะนี้.

ปาณาติบาตนั้นมืองค์ ๕ คือ สัตว์มีชีวิต ๑ รู้ยู่ว่าสัตว์มีชีวิต ๑ จิตคิดจะฆ่า ๑ ทำความเพียรที่จะฆ่า ๑ สัตว์ตายด้วยความเพียรนั้น ๑ มีปโยคะ ๖ คือ สาทัดติกปโยคะ อาณัตติกปโยคะ ๑ นิสสัคคิยปโยคะ ๑ ถาวรปโยคะ ๑ วิชชามยปโยคะ ๑ อิทิมยปโยคะ ๑. เมื่อจะอธิบาย เนื้อความนี้อย่างพิสดาร ก็จะยืดยาวเกินไป ฉะนั้นจักไม่อธิบายเรื่องนั้น ให้พิสดาร. ผู้ต้องการทราบข้อความอื่นและข้อความอย่างนั้น พึงตรวจดู สมันตปาสาทิกา อรรถกถาพระวินัย ถือเอาเถิด.

การถือเอาสิ่งของที่เจ้าของเขาไม่ให้ ชื่อว่า **อทินนาทาน**, ท่าน อธิบายว่า การลัก การขโมย การทำโจรกรรม.

ในบทว่า **อทินนาทาน** นั้น บทว่า **อทินน** ได้แก่ ของอัน เจ้าของเขาหวงแหน ซึ่งเป็นที่เจ้าของเขาทำได้ตามความปรารถนา ไม่ควร แก่อาชญาและไม่มีโทษ. ก็เจตนาคิดที่จะลักที่ตั้งขึ้นด้วยความเพียรถือเอา สิ่งนั้น ของผู้มีความสำคัญในของอันเจ้าของเขาหวงแหนนั้น ว่าเป็นของ อันเจ้าของเขาหวงแหน ชื่อว่า อทินนาทาน. อทินนาทานนั้น ในวัตถุ ที่เป็นของคนอื่นแล้ว มีโทษน้อย. ในวัตถุที่เป็นของคนอื่นประณีต มีโทษ

มาก. เพราะเหตุไร ? เพราะวัตถุประณีต. เมื่อวัตถุเท่ากัน ในวัตถุที่เป็นของผู้ยิ่งด้วยคุณ มีโทษมาก, ในวัตถุที่เป็นของผู้มีคุณธรรมกว่าคุณนั้น ๆ โดยเทียบผู้ยิ่งด้วยคุณนั้น ๆ มีโทษน้อย.

อทินนาทานนั้น มีองค์ ๕ คือ ของอันเจ้าของเขาหวงแหน ๑ รู้อยู่ว่าของอันเจ้าของเขาหวงแหน ๑ จิตคิดจะลัก ๑ ทำความเพียรเพื่อที่จะลัก ๑ ได้ของนั้นมาด้วยความเพียรนั้น ๑. มีปโยคะ ๖ มีสาเหตุกปโยคะเป็นต้นนั่นเอง. กปโยคะเหล่านั้นแล เป็นไปได้ด้วยสามารถอาหารเหล่านั้นคือ ไถยอาหาร ปลัยหาอาหาร ปฏิฉันทนาอาหาร ปริกปาวาหาร กุสาวาหาร ตามสมควร. นี่เป็นความย่อในข้ออทินนาทานนี้ ด้วยประการฉะนี้ ส่วนความพิสดารได้กล่าวไว้แล้วในอรรถกถาสมันตปาสาทิกา.

ก็ในบทว่า กามเมสุ มิจฺฉาจารो นี้ มีวินิจฉันต์ดังต่อไปนี้ :-

บทว่า กามเมสุ ได้แก่ ความประพฤติเมถุน หรือวัตถุแห่งเมถุน.

บทว่า มิจฺฉาจารो ได้แก่ ความประพฤติลามก ซึ่งต้องดำเนินโดยส่วนเดียว. แต่โดยลักษณะ เจตนาก้าวล่วงอกมณีสฐาน ที่เป็นไปทางกายทวาร ด้วยความประสงค์อัสัทธิธรรม ชื่อว่า กามเมสุมิจฺฉาจาร. ในกามเมสุมิจฺฉาจารนั้น จะกล่าวถึงอกมณีสฐานของพวกบุรุษก่อนซึ่งได้แก่ หึงที่มารดาภิรักษา, หึงที่บิดาภิรักษา, หึงที่มารดาบิดาภิรักษา, หึงที่พี่ชายน้องชายภิรักษา, หึงที่พี่สาวน้องสาวภิรักษา, หึงที่ญาติภิรักษา, หึงที่โคตรภิรักษา, หึงที่ธรรมภิรักษา, หึงที่มีอารักขา, หึงที่มีอาชญา, รวมเป็นหึง ๑๐ ประเภทมีหึงที่มารดาภิรักษาเป็นต้น. หึงที่ช่วยมาด้วยทรัพย์, หึงที่อยู่ด้วยความพอใจ, หึงที่อยู่ด้วยโภคะ, หึงที่อยู่ด้วยผ้า,

หญิงที่ผู้ใหญ่จับมือคนทั้งสองจุ่มลงในน้ำแล้วมอบให้, หญิงที่บุรุษช่วยปลง
ภาระหนักแล้วมาอยู่ด้วย, หญิงที่เป็นทาสีแล้วยกขึ้นเป็นภรรยา, หญิงที่
เป็นลูกจ้างแล้วได้เป็นภรรยา, หญิงที่บุรุษไปรบชนะได้มา, หญิงที่เป็น
ภรรยาชั่วคราว, รวมเป็นหญิง ๑๐ ประเภท มีหญิงที่ช่วยมาด้วยทรัพย์
เป็นต้น รวมทั้งหมดเป็นหญิง ๒๐ ประเภท. เป็นอคมณีสฐานของพวก
บุรุษ.

ส่วนในสตรีทั้งหลาย บุรุษอื่น ๆ ซื่อว่าเป็นอคมณีสฐานของสตรี ๑๒
ประเภท คือ หญิงที่มีอารักขา, และหญิงที่มีอาชญา ๒ ประเภท และหญิง
ที่ช่วยมาด้วยทรัพย์เป็นต้น ๑๐ ประเภท. ก็มีจกจารณีนัน ในอคมณีสฐาน
ที่เว้นจากคุณมีศีลเป็นต้น มีโทษน้อย. ในอคมณีสฐานที่สมบูรณ์ด้วยคุณ
มีศีลเป็นต้น มีโทษมาก.

กามสุมีจกจารณีนันมีองค์ ๔ คือ วัตถุที่ไม่พึงถึง ๑ จิตคิดจะเสพ
ในวัตถุนั้น ๑ ปโยคะในการเสพ ๑ การยังมรรคต่อมรรคให้จกกัน ๑
มีปโยคะเดียวคือสาหัตถิกปโยคะนั้นแล.

บทว่า มุสา ได้แก่ วจีปโยคะ หรือกายปโยคะ ซึ่งหักประโยชน์
ของผู้ที่มุ่งจะกล่าวให้ผิดเจตนาที่ตั้งขึ้นด้วยกายโยคะหรือวจีปโยคะซึ่งกล่าว
ให้ผิด ของผู้ที่มุ่งจะกล่าวให้ผิดนั้น ด้วยความประสงค์จะกล่าวให้ผิด
ชื่อว่ามุสาวาท.

อีกนัยหนึ่ง บทว่า มุสา ได้แก่ เรื่องไม่จริง ไม่แท้.

บทว่า วาโท ได้แก่ การให้รู้เรื่องไม่จริงไม่แท้นั้นว่าจริงว่าแท้.
ก็โดยลักษณะเจตนาที่ตั้งขึ้นด้วยวิญญูตอย่างนั้นของผู้ประสงค์จะให้ผู้อื่นรู้

เรื่องไม่จริงว่าจริง ชื่อว่า **มุสาวาท** มุสาวาทนั้น มีโทษน้อย, เพราะประโยชน์ที่หักนั้นน้อย มีโทษมากเพราะประโยชน์ที่หักนั้นมาก.

อีกอย่างหนึ่ง สำหรับพวกคฤหัสถ์ มุสาวาทที่เป็นไปโดยนัยเป็นต้นว่า สิ่งของของคนไม่มี ด้วยความประสงค์จะไม่ให้เขา ดังนี้ มีโทษน้อย, มุสาวาทที่บุคคลเป็นพยานกล่าวเพื่อหักประโยชน์ มีโทษมาก, สำหรับพวกบรรพชิต มุสาวาทที่เป็นไปโดยนัยที่ได้น้ำมัน หรือเนยใสเมื่อน้อยมา แต่กล่าวว่าเต็ม ด้วยความประสงค์จะให้หัวเราะกันว่า วันนี้ในบ้านมีน้ำมันไหลเหมือนแม่น้ำ ดังนี้ มีโทษน้อย, แต่เมื่อกกล่าวถึงสิ่งที่ไม่ได้เห็นเลย โดยนัยเป็นต้น ว่า เห็น ดังนี้ มีโทษมาก. มุสาวาทนั้นมีองค์ ๔ คือ เรื่องไม่จริง ๑ จิตคิดจะพูดให้ผิด ๑ เพียรกล่าวปดออกไป ๑ ข้อความที่ตนกล่าวนั้น คนอื่นรู้เข้าใจ ๑. มีประโยชน์เดียว คือ สาคัดติกปิโยคนั้นแล.

ในบทว่า **ปิสฺฐวจา** เป็นต้น มีวินิจฉัยดังต่อไปนี้ :-

บุคคลกล่าววาจานั้นแก่ผู้ใด กระทำความรักของคน ความส่อเสียดของผู้อื่น ในหทัยของผู้นั้น ด้วยวาจาใด วาจานั้น ชื่อว่า **ปิสฺฐวจา**.

ก็บุคคลกระทำความหยาบกะตนบ้าง กะผู้อื่นบ้าง ด้วยวาจาใด วาจาใดเป็นวาทาหยาบตัวเอง ไม่สบายหู ไม่สบายใจ วาจานี้ ชื่อว่า **ผรุสวจา**.

บุคคลพูดพร่ำคำหละหละไร้ประโยชน์ ด้วยวาจาใดวาจาะนั้น ชื่อว่า **สัมผัปปลาปะ** พูดเพื่อเจ้อ. เจตนาแม่ที่เป็นมูลเหตุแห่งวาทา

เหล่านั้น ก็ได้ชื่อว่า ปิสุณวจา เป็นต้นเหมือนกัน. เจตนาอันแต่ละท่านประสงค์ในที่นี้ดังนี้แล.

ในบทว่า ปิสุณวจา นั้น เจตนาที่ตั้งขึ้นด้วยกายปิโยคะหรือ วจีปิโยคะ เพื่อทำผู้อื่นให้แตกกันก็ดี เพื่อทำความรักนั้นก็ดี ของผู้ที่มีจิตเศร้าหมอง ชื่อว่า ปิสุณวจา ปิสุณวจานั้น มีโทษน้อย. เพราะผู้ที่ทำให้แตกกันนั้นมีคุณน้อย. มีโทษมาก เพราะผู้ที่ทำให้แตกกันมีคุณมาก.

ปิสุณวจานี้มีองค์ ๔ คือ ผู้อื่นที่จะพึงให้แตกกัน ๑ ความมุ่งทำให้แตกกันว่า คนเหล่านี้จักแตกกัน จักแยกจากกัน ด้วยประการฉะนี้ ก็ดี ความการทำให้เป็นที่รักว่า เราจักเป็นที่รัก เป็นที่พิสวาส ด้วยประการฉะนี้ ก็ดี ๑ เพียรกล่าวต่อเสียดออกไป ๑ ข้อความที่คนกล่าวนั้นคนนั้นรู้ เข้าใจ ๑.

เจตนาที่หยาบโดยส่วนเดียว ซึ่งตั้งขึ้นด้วยกายประโยคหรือวจีประโยคตัดจุดสำคัญของร่างกายของผู้อื่น ชื่อว่า ผรุสวจา, ปิโยคะแม้ตัดจุดสำคัญของร่างกาย ก็ไม่เป็นผรุสวจา เพราะจิตอ่อน เหมือนอย่างบิดามารดาบางครั้งก็กล่าวกะบุตรน้อย ๆ ถึงอย่างนี้ว่า พวกโจรจงทำพวกเจ้าให้เป็นชินน้อยชินใหญ่ ดังนี้ แต่ก็ไม่ปรารถนาแม้กลีบอุบลที่ตกลงข้างบนลูกน้อย ๆ เหล่านั้น. อาจารย์และอุปัชฌาย์ทั้งหลาย บางคราวก็กล่าวกะพวกนินิตอย่างนี้ว่า พวกนี้ไม่มีหิริ ไม่มีโอตตปะปะหรือ จงขับพวกมันออกไป แต่ยอมปรารถนาให้พวกนินิตเหล่านั้น พร้อมด้วยอาคมและอธิคมโดยแท้ไม่เป็นผรุสวจา เพราะจิตอ่อน ฉันทใจ, แม้ไม่เป็น

ผรุสวาจา เพราะคำกล่าวอ่อน ก็หามิได้ฉนั้น. คำว่า ท่านทั้งหลายจง ให้ผู้นอนเป็นสุขเถิด ของผู้ประสงค์จะมา จะไม่เป็นผรุสวาจา หามิได้ เลย. ก็วาจานี้เป็นผรุสวาจาแท้ เพราะจิตหยาบ. ผรุสวาจานั้น มีโทษ น้อย เพราะผู้ที่ผรุสวาจาเป็นไปหมายถึงนั้น มีคุณน้อย. มีโทษมาก เพราะผู้นั้นมีคุณมาก.

ผรุสวาจานั้นมีองค์ ๓ คือ ผู้อื่นที่จะฟังคำ ๑ จิตโกรธ ๑ คำ ๑.

อกุศลเจตนาที่ตั้งขึ้นด้วยกายปโยคะหรือวจิปโยคะให้รู้เรื่องไม่เป็น ประโยชน์ ชื่อว่าสัมผัปปลาปะ เพราะอรรถว่า เป็นเครื่องพูดพร่ำคำเหลว และไร้ประโยชน์. สัมผัปปลาปะนั้น มีโทษน้อย เพราะมีการช่องเสพ น้อย มีโทษมาก เพราะมีการช่องเสพมาก.

สัมผัปปลาปะนั้นมีองค์ ๒ คือความมุ่งกล่าวเรื่องไร้ประโยชน์ มี เรื่องภารตยุทธ์ และเรื่องชิงนางสีดาเป็นต้น ๑ กล่าวกถาอย่างนั้นเป็น รูป ๑.

ชื่อว่า อภิขณา เพราะอรรถว่า เฟ่งเล็ง อธิบายว่า มุ่งสิ่งของ ผู้อื่น เป็นไปด้วยความเป็นผู้โน้มไปในสิ่งของนั้น. อภิขณานั้น มีลักษณะเฟ่งเล็งสิ่งของของผู้อื่น ว่า โอ สิ่งนี้พึงเป็นของเราหนอ มีโทษน้อย และมีโทษมาก เหมือนอทินนาทาน.

อภิขณานั้นมีองค์ ๒ คือ สิ่งของของผู้อื่น ๑ การโน้มมาเพื่อตน ๑. ด้วยว่า เมื่อความโลกซึ่งมีสิ่งของของผู้อื่นเป็นที่ตั้งแต่เกิดขึ้นแล้ว กรรมบถ ก็ยังไม่แตก. ๑ ทรายที่ยังไม่โน้มมาเพื่อตนว่า โอ สิ่งนี้พึงเป็นของเราหนอ.

ชื่อว่า พยาบาท เพราะอรรถว่า ยังประโยชน์เกื้อกูลและความสุข

ให้ถึงความพินาศ. พยาบาทนั้น มีลักษณะประทุษร้ายด้วยใจ เพื่อให้ผู้อื่นพินาศ มีโทษน้อยและมีโทษมากเหมือนผรุสวาจา.

พยาบาทนั้นมืองค์ ๒ คือ สัตว์อื่น ๑ คิดให้สัตว์อื่นนั้นพินาศ ๑. ก็เมื่อความโกรธซึ่งมีสัตว์อื่นเป็นวัตถุแม่เกิดขึ้นแล้ว กรรมบถก็ยังไม่แตก ครอบงำไม่ได้คิดให้ผู้นั้นพินาศว่า โอ ผู้นี้พึงถูกทำลาย พึงพินาศหนอ.

ชื่อว่า **มิจจาทิฏฐิ** เพราะอรรถว่า เห็นผิดเพราะไม่มีความยึดถือตามเป็นจริง. มิจจาทิฏฐินั้น มีลักษณะเป็นทัศนวิปริต โดยนัยเป็นต้นว่าทานที่ให้แล้วไม่มีผล มีโทษน้อย และมีโทษมากเหมือนสัมผัปปลาปะ.

สัตว์เหล่านั้นย่อมสงสัยด้วยสามารถแห่งรูปเป็นต้นว่า เราทั้งหลายจักเป็นสัตว์มีสัญญา จักเป็นสัตว์ไม่มีสัญญา จักเป็นสัตว์มีสัญญาก็มิใช่ไม่มีสัญญาก็มิใช่. ย่อมสงสัยตนโดยนัยมีอาทิว่า เราทั้งหลายจักมีหรือหนอแล ? ย่อมสงสัยความที่คนมีอยู่และไม่มีอยู่ในอนาคต เพราะอาศัยอาการแห่งสัตสตทิฏฐิและอาการแห่งอุจเฉททิฏฐิในข้อนี้ว่า เราทั้งหลายจักมีหรือหนอแล. หรือจักไม่มี.

บทว่า **ที นุ โข ภวิสฺสาม** ความว่า สัตว์เหล่านั้นอาศัยความเข้าถึงชาติและเพศ สงสัยว่า เราทั้งหลายจักเป็นกษัตริย์ พราหมณ์ แพศย์ ศูทร คฤหัตถ์ บรรพชิต เทวดาและมนุษย์อย่างใดอย่างหนึ่งหรือหนอแล ?

บทว่า **ถถิ นุ โข ภวิสฺสาม** ความว่าอาศัยอาการแห่งทรวด ทรงสงสัยว่า เราทั้งหลายจักเป็นผู้สูงต่ำ ขาว ดำ มีประมาณ และหาประมาณมิได้เป็นต้น อย่างใดอย่างหนึ่ง. แต่อาจารย์บางพวกกล่าวว่าอาศัย

ความเป็นใหญ่และปราศจากมานะเป็นต้น สงสัยโดยเหตุว่า เราทั้งหลาย
จักเป็นเหตุการณ์อะไรหนอแล.

บทว่า ก็ หุตฺวา ก็ ภวิสฺสาม นฺ โข มยฺ ความว่า อาศัย
ชาติเป็นต้น สงสัยคนอื่นต่อจากตนไป ว่า เราทั้งหลายเป็นกษัตริย์แล้ว
จักเป็นพราหมณ์หนอแล ฯลฯ เป็นเทวดาแล้วจักเป็นมนุษย์ ดังนี้.

ก็บทว่า อทฺธานํ ในที่ทั้งปวงนั้นเทียว เป็นชื่อของกาลเวลา.
เหตุใดท่านจึงกล่าวคำนี้ว่า ตสฺมา หิ ลิกฺขเขต ฯเป ฯ อาหุ
ธีรา ดังนี้ บรรดาบทเหล่านั้น.

บทว่า ลิกฺขเขต ความว่า พึงรำลึกถึงสิกขา๓ บทว่า อิเชว
ได้แก่ ในศาสนานี้แหละ.

ก็ในบทเหล่านั้น ชื่อว่า ลิกฺขา เพราะอรรถว่า พึงศึกษา.

บทว่า ติสฺโส เป็นการกำหนดจำนวน.

บทว่า อธิศีลสิกฺขา ความว่า ชื่อว่า อธิศีล เพราะอรรถว่า
ศีลยิ่ง คือสูงสุด, ศีลยิ่งนั้นด้วย ชื่อว่า ลิกฺขา เพราะพึงศึกษาด้วย
ดังนั้นจึงชื่อว่า อธิศีลสิกฺขา. ในอธิจิตตสิกฺขา และอธิปัญญาสิกฺขา
ก็นัยนี้แหละ,

และในสิกขา๓ เหล่านี้ ศีลเป็นไฉน? อธิศีลเป็นไฉน? จิตเป็น
ไฉน? อธิจิตเป็นไฉน? ปัญญาเป็นไฉน? อธิปัญญาเป็นไฉน? จะได้
อธิบายต่อไป :-

อธิบายศีลก่อน ได้แก่ ศีล ๕ ศีล ๑. นั่นเอง. เมื่อพระพุทธเจ้า
เสด็จอุบัติขึ้นก็ตาม ยังมีได้เสด็จอุบัติขึ้นก็ตาม ศีลนั้นก็เป็นที่ไปอยู่ในโลก

เมื่อพระพุทธเจ้าเสด็จอุบัติขึ้นแล้ว ทั้งพระพุทธเจ้า ทั้งเหล่าพระสาวก ก็ให้มหาชนสมาทานในศีลนั้น เมื่อพระพุทธเจ้ายังมีได้เสด็จอุบัติขึ้น พระปัจเจกพุทธเจ้าทั้งหลายด้วย สมณพราหมณ์ผู้ตั้งอยู่ในธรรม ผู้เป็นกรรมวาทีด้วย พระเจ้าจักรพรรดิมหाराชด้วย พระมหาโพธิสัตว์ทั้งหลายด้วย ให้มหาชนสมาทาน. สมณพราหมณ์ผู้เป็นบัณฑิตก็สมาทานแม้ด้วยตนเอง. พวกเขาเหล่านั้นบำเพ็ญกุศลธรรมนั้นแล้วย่อมเสวยราชสมบัติในเทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย.

ก็ศีลคือความสำรวมในพระปาติโมกข์ ท่านเรียกว่า อธิศีล. อธิศีลนั้น ยิ่งด้วย สูงสุดด้วยของโลกียศีลทั้งหมด คุณดวงอาทิตย์เป็นยอดยิ่งของแสงสว่างทั้งหลาย คุณเขาสีเนรุสูงสุดของภูเขาทั้งหลายจะนั้น ย่อมเป็นไปในพุทธุปาทกาลเท่านั้น นอกจากพุทธุปาทกาล ย่อมไม่เป็นไป. ด้วยว่าสัตว์อื่นย่อมไม่อาจที่จะยกบัญญัติขึ้นขึ้นตั้งไว้ได้, แต่พระพุทธเจ้าทั้งหลายเท่านั้น ทรงตัดกระแสแห่งอชฌาจารทางกายทวารและวจีทวารโดยประการทั้งปวง ทรงบัญญัติศีลสังวรนั้น ซึ่งสมควรแก่การละเมิดนั้น ๆ. ศีลแม้ของผู้สำรวมในปาติโมกข์ ซึ่งสัมปยุตด้วยมรรคผลนั้นแล ก็ชื่อว่า อธิศีล.

กุศลจิต ๘ ดวงอันเป็นกามาพจร และจิตที่สัมปยุตด้วยสมาบัติ ๘ ดวงอันเป็นโลกียะ พึงทราบว่าเป็น จิตนั่นเอง เพราะทำร่วมกัน. ก็ความเป็นไปของจิตนั้นด้วย การชักชวนให้สมาทานและการสมาทานด้วย ในกาลที่พระพุทธเจ้าเสด็จอุบัติขึ้นและมีได้เสด็จอุบัติขึ้น พึงทราบตามนัยที่กล่าวแล้วในศีลนั้นเทียว. จิตที่สัมปยุตด้วยสมาบัติ ๘ ซึ่งเป็นบาทแห่ง

วิปัสสนา ท่านเรียกว่า **อธิจิต**. อธิจิตนั้น ยิ่งด้วย สูงสุดด้วย ของโลกียจิตทั้งหลาย เหมือนอธิศีลยิ่งด้วยสูงสุดด้วยของศีลทั้งหลายฉะนั้น และมีในพุทธุปาทกาลเท่านั้น นอกจากพุทธุปาทกาลหาไม่ หนึ่ง มรรคจิตและผลจิตที่ยิ่งกว่านั้นแล ชื่อว่า **อธิจิต**.

กัมมัสสกตาญาณที่เป็นไปโดยนัยเป็นต้นว่า ทานที่ให้แล้วมีผล ยัญที่บูชาแล้วมีผล ดังนี้ ชื่อว่า **ปัญญา**. ปัญญา นั้น เมื่อพระพุทธเจ้าเสด็จอุบัติขึ้นก็ตาม มิได้เสด็จอุบัติขึ้นก็ตาม ย่อมเป็นไปอยู่ในโลก เมื่อพระพุทธเจ้าเสด็จอุบัติขึ้นแล้ว ทั้งพระพุทธเจ้า ทั้งเหล่าพระสาวก ก็ให้มหาชนสมาทานในปัญญานั้น. เมื่อพระพุทธเจ้ายังมีได้เสด็จอุบัติขึ้น พระปัจเจกพระพุทธเจ้าทั้งหลายด้วย สมณพราหมณ์ผู้ตั้งอยู่ในธรรม ผู้เป็นกรรมวาทีด้วย พระเจ้าจักรพรรดิมหाराชด้วย พระมหาโพธิสัตว์ทั้งหลายด้วย ให้มหาชนสมาทาน. บัณฑิตทั้งหลายก็สมาทานแม้ด้วยตนเอง. จริงอย่างนั้น อังคุรเทพบุตรได้ในมหาทานสองหมื่นปี. เวลามพราหมณ์ พระเวสสันดร และมนุษย์ผู้เป็นบัณฑิตอื่น ๆ เป็นอันมากได้ให้มหาทานทั้งหลาย. เขาเหล่านั้นบำเพ็ญกุศลธรรมนั้นแล้วได้เสวยสมบัติในเทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย. ก็วิปัสสนาญาณที่กำหนดไตรลักษณ์การ ท่านเรียกว่า **อธิปัญญา**. อธิปัญญานั้น ยิ่งด้วย สูงสุดด้วย ของโลกียปัญญาทั้งหมด เหมือนอธิศีลและอธิจิต ยิ่งด้วยสูงสุดด้วยของศีลและจิตทั้งหลาย และนอกจากพุทธุปาทกาล ย่อมไม่เป็นที่ไปในโลก. หนึ่ง ปัญญาที่สัมปยุตด้วยมรรคผลที่ยิ่งกว่านั้นนั่นแล ชื่อว่า **อธิปัญญา**.

บัดนี้ พระสารีบุตรเถระเมื่อจะแสดงสิกขาเป็นอย่างไร ๆ จึงกล่าวว่า อริศีลสิกขาเป็นไหน ? ภิกษุในธรรมวินัยนี้ เป็นผู้มึศีล สำรวมแล้วด้วยความสำรวมในปาติโมกข์อยู่ ดังนี้ เป็นต้น.

คำว่า **อิช** เป็นคำแสดงคำสอนซึ่งเป็นที่อาศัยของบุคคลผู้ถึงพร้อมด้วยกรณีกัจฉอันเป็นส่วนเบื้องต้น ผู้บำเพ็ญศีลโดยประการทั้งปวง และเป็นคำปฏิเสธภาวะอย่างนั้นของศาสนาอื่น. สมจริงดังพระดำรัสที่ตรัสไว้ว่า คู่ก่อนภิกษุทั้งหลายสมณะในศาสนานี้แล ฯลฯ ลัทธิอื่น ๆ วางจากสมณะ ผู้รู้ทั่วถึงดังนี้.

คำว่า **ภิกษุ** เป็นคำแสดงบุคคลผู้บำเพ็ญศีลนั้น คำว่า **ปาฏิโมกข-
ธัมม** **วุโต** นี้เป็นคำแสดงความที่บุคคลนั้นตั้งอยู่ในความสำรวมใน
ปาติโมกข์.

คำว่า **วิหริติ** นี้ เป็นคำแสดงความที่บุคคลนั้น มีความพร้อมเพรียง
ด้วยวิหารธรรมอันสมควรแก่ปาติโมกข์สังวรนั้น.

คำว่า **อาจารย์โคจรสมุปนฺโน** นี้ เป็นคำแสดงธรรมที่เป็นอุปการะ
แก่ปาติโมกข์สังวรของบุคคลนั้น.

คำว่า **อณุมตฺเตสุ วชฺเชสุ ภยทสฺสาวิ** นี้ เป็นคำแสดงความ
ไม่เคลื่อนจากปาติโมกข์เป็นธรรมดาของบุคคลนั้น.

คำว่า **สมาทาย** นี้ เป็นคำแสดงการถือสิกขาบททั้งหลายโดยครบ
ถ้วนของบุคคลนั้น.

คำว่า **สิกฺขติ** นี้ เป็นคำแสดงความเป็นผู้มีพร้อมเพรียงด้วย
สิกขาของบุคคลนั้น.

คำว่า **สิกขาปเทสุ** นี้ เป็นคำแสดงธรรมที่พึงศึกษาของบุคคล
นั้น.

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า **ภิกขุ** ความว่า ชื่อว่า ภิกขุ เพราะ
อรรถว่า เห็นภัยในสังสารวัฏ, ชื่อว่า **ผู้มีศีล** เพราะอรรถว่า ศีลของภิกขุ
นั้นมีอยู่, คำว่า **ศีล** ในที่นี้ คืออะไร. ชื่อว่า **ศีล** ด้วยอรรถว่า **การ
ปฏิบัติ**. ชื่อว่าการปฏิบัตินี้ คืออะไร? คือ**การสมาทาน** ความว่า ความ
เป็นผู้มีกายกรรมเป็นต้นไม่กระจัดกระจาย ด้วยสามารถแห่งความเป็นผู้มี
ศีลดี หรือว่า เป็นที่รองรับ, ความว่า ความเป็นที่รองรับกุศลธรรมทั้ง
หลาย คือเป็นที่ตั้ง. ก็ในบทนี้ ปราชญ์ผู้รู้ลักษณะศัพท์ ย่อมรู้ตามเนื้อ
ความทั้ง ๒ นั้นนั่นแหละ. แต่อาจารย์อื่น ๆ พรรณาไว้ว่า ชื่อว่า **ศีล**
ด้วยอรรถว่า ประพฤติเคร่งครัด. ด้วยอรรถว่า อาจารย์, ด้วยอรรถว่า
การปฏิบัติ. ด้วยอรรถว่า ศีระยะ, ด้วยอรรถว่า เย็น, ด้วยอรรถว่า
เป็นที่ปลอดภัย.

การปฏิบัติเป็นลักษณะของศีล แม้ที่ขยายไปเป็น

**อเนกประการ เหมือนความเป็นสนิทัตสนะเป็นลักษณะ
ของรูปที่ขยายไปเป็นอเนกประการฉะนั้น.**

เหมือนอย่างว่า ความเป็นสนิทัตสนะเป็นลักษณะของรูปายตนะซึ่ง
แม้ขยายเป็นอเนกประการมีชนิดเจียวและเหลืองเป็นต้น เพราะไม่ก้าวล่วง
ความเป็นสนิทัตสนะแม้ของรูปที่ขยายเป็นชนิดเจียวเป็นต้น ฉะนั้น, การ
ปฏิบัติที่กล่าวไว้ด้วยสามารถสมาทานกายกรรมเป็นต้น และด้วยสามารถ
เป็นที่ตั้งแห่งกุศลธรรมทั้งหลาย นั้นแหละเป็นลักษณะของศีลแม้ขยายเป็น

อเนกประการ มีชนิดเจตนาเป็นต้น เพราะไม่ก้าวล่วงสมათานและความเป็นที่ตั้งของศีลซึ่งแม้ขยายเป็นชนิดเจตนาเป็นต้น ฉะนั้น

ก็ความกำจัดความเป็นผู้ทุศีล และคุณอันหาโทษมิได้ ท่านกล่าวว่า ชื่อว่า รศ ของศีลซึ่งมีลักษณะอย่างนี้ ด้วยอรรถว่า เป็นกิจและสมบัติ.

เพราะฉะนั้น ชื่อว่าศีลนี้ ฟังทราบว่ามีกำจัดความเป็นผู้ทุศีลเป็นรศ เพราะอรรถว่าเป็นกิจ ว่า มีคุณอันหาโทษมิได้เป็นรศ เพราะอรรถว่าเป็นสมบัติ.

ศีลนั้นมีความสะอาดเป็นปัจจุปัจฐาน โอต-
ตปัปะ และหิริ ท่านผู้รู้ทั้งหลายพรรณนาว่าเป็นปทัชฐาน
ของศีลนั้น.

ก็ศีลนั้น มีความสะอาดซึ่งท่านกล่าวไว้อย่างนี้ว่า ความสะอาดกาย ความสะอาดวาจา ความสะอาดใจเป็นปัจจุปัจฐาน ย่อมปรากฏ คือ ถึงความเป็นแห่งการรับเอาด้วยความสะอาด. ก็หิริและโอตตปัปะท่านผู้รู้ทั้งหลายพรรณนาว่าเป็นปทัชฐานของศีลนั้น. อธิบายว่า เป็นเหตุใกล้. ด้วยว่า เมื่อหิริและโอตตปัปะมีอยู่ ศีลย่อมเกิดขึ้นและตั้งอยู่ เมื่อหิริและโอตตปัปะไม่มี ศีลย่อมไม่เกิดขึ้น ย่อมไม่ตั้งอยู่ ดังนี้แล. บุคคลเป็นผู้มีศีลด้วยศีลอย่างที่อธิบายมานี้. ธรรมมีเจตนาเป็นต้น ของบุคคลผู้งดเว้นจากปาณาติบาตเป็นต้นก็ดี ของบุคคลผู้บำเพ็ญวัตรปฏิบัติที่ดี ฟังทราบ ว่า ชื่อว่า ศีล. สมจริงดังที่ท่านกล่าวไว้ในปฏิสัมภิทามรรคว่า อะไรชื่อว่า ศีล ?

เจตนาชื่อว่าศีล, เจตสิกชื่อว่าศีล, ความสำรวมชื่อว่าศีล การไม่ก้าวล่วงชื่อว่าศีล.

บรรดาศีลเหล่านั้น เจตนาของบุคคลผู้งดเว้นจากปาณาติบาตเป็นต้น กี่ดี ของบุคคลผู้บำเพ็ญวัตรปฏิบัติที่ดี ชื่อ **เจตนาศีล**, ความงดเว้นของผู้ที่งดเว้นจากปาณาติบาตเป็นต้น ชื่อ **เจตสิกศีล**, อีกอย่างหนึ่งเจตนาในกรรมบถ ๑ ของผู้ละปาณาติบาตเป็นต้น ชื่อ **เจตนาศีล**, ธรรมคือความไม่เพ่ง ความไม่พยายามและสัมมาทิวฐิ ที่ตรัสไว้ในสังยุตตนิกายมหารวรรค โดยนัยเป็นต้นว่าภิกษุละความเพ่ง มีใจปราศจากความเพ่งอยู่ดังนี้ชื่อ **เจตสิกศีล**. สังวร ในบทว่า **อัม รโร สิลัม** นี้ พึงทราบว่ามี ๕ อย่าง คือ **ปาติโมกขสังวร สติสังวร ญาณสังวร ขันติสังวร วิริยสังวร** การกระทำสังวรนั้นต่าง ๆ กัน จักมีแจ้งข้างหน้า.

บทว่า **อวิตถุกโม สิลัม** ความว่า ความไม่ก้าวล่วงทางกายทางวาจาของผู้สมาทานศีล ก็ในที่นี้ บทว่า **อัม รโร สิลัม อวิตถุกมสิลัม** นี้แหละเป็นศีลโดยตรง บทว่า **เจตนาสิลัม เจตสิกสิลัม** เป็นศีลโดยปริยาย พึงทราบดังนี้.

บทว่า **ปาติโมกข์** ได้แก่ ศีลส่วนที่เป็นสิกขาบท. เพราะศีลนั้นปลด คือเปลื้องผู้ที่คุ้มครองรักษาศีลนั้นให้พ้นจากทุกข์ทั้งหลายมีทุกข์ที่เป็นไปในอบายเป็นต้น ฉะนั้น ท่านจึงเรียกว่า ปาติโมกข์.

บทว่า **ปาติโมกข์อัม รโร รุโ** ได้แก่ผู้ประกอบด้วยความสำรวมในปาติโมกข์.

บทว่า อาจารย์โคจรสมฺปนฺโน ได้แก่ ผู้ถึงพร้อมด้วยอาจารย์
และโคจร.

บทว่า อณุมตฺเตสุ ได้แก่ มีประมาณน้อย.

บทว่า วชฺเชสุ ได้แก่ ในอกุศลธรรมทั้งหลาย.

บทว่า ภยทสฺสาวิ ได้แก่ เห็นภัย.

บทว่า สมมทาย ได้แก่ ถือเอาโดยชอบ.

บทว่า ลิกฺขติ ลิกฺขาปเทสุ ได้แก่ สมมทานศึกษาสิกขาบท
นั้น ๆ.

อีกอย่างหนึ่ง บทว่า สมมทาย ลิกฺขติ ลิกฺขาปเทสุ ความว่า
สมมทาน ศึกษาข้อใดข้อหนึ่งซึ่งควรศึกษาในสิกขาบททั้งหลาย คือใน
ส่วนแห่งศึกษาทั้งหลาย ทางกายก็ตาม ทางวาจาก็ตาม ทั้งหมดนั้น.

บทว่า ขุทฺทโก ลีลฺกฺขนุโธ ได้แก่ ศิลชั้นรซึ่งมีส่วนเหลือลงมี
สังฆาทิเสสเป็นต้น.

บทว่า มหฺนฺโต ได้แก่ ซึ่งหาส่วนเหลือลงมิได้มีปาราชิกเป็นต้น.

ก็เพราะภิกษุเชื่อว่าข่อมตั้งอยู่ในศาสนาด้วยปาติโมกขศีล ฉะนั้น ปา-
ติโมกขศีลนั้น ท่านจึงกล่าวว่า เป็นที่ตั้ง. ชื่อว่า เป็นที่ตั้ง เพราะ
อรรถว่า เป็นที่ตั้งแห่งภิกษุ หรือเป็นที่ตั้งแห่งกุศลธรรมทั้งหลายเท่านั้น.
เนื้อความนี้ พึงทราบด้วยสามารถแห่งสูตรเป็นต้นว่า นระผู้มีปัญญาตั้งอยู่
ในศีลดังนี้ด้วย ว่า คุณก่อนมหาบพิตร ศีลเป็นที่ตั้งแห่งกุศลธรรมทั้งปวง
ดังนี้ด้วย ว่า คุณก่อนมหาบพิตรกุศลธรรมทั้งปวงของบุคคลผู้ตั้งอยู่ในศีล
แล ข่อมไม่เสื่อมไป.

ศิลนี้นั้น ชื่อว่าเป็นเบื้องต้น ด้วยอรรถว่า เกิดขึ้นก่อน. สมจริงดังที่ตรัสไว้ว่า เนอะขัดติยะ เพราะเหตุที่นั่นแหละ เธอจงชำระเบื้องต้นแห่งกุศลธรรมทั้งหลายแล ก็อะไรเป็นเบื้องต้นแห่งกุศลธรรมทั้งหลาย ศิลที่บริสุทธิ์ดีแล้วและทิวลิปที่ตรง ดังนี้. เหมือนอย่างว่า นายช่างสร้างนครประสงค์จะสร้างนคร จึงชำระที่ตั้งนครก่อน ต่อนั้นจึงสร้างนคร แบ่งกำหนดเป็น ถนน ทาง ๔ แพร่ง ทาง ๓ แพร่ง ในภายหลัง ฉันท. พระโยคาวจรชำระศิลเป็นเบื้องต้น ต่อนั้นจึงทำให้แจ้งซึ่งสมาธิ วิปัสสนามรรค ผล และนิพพานในภายหลัง ฉันทันนั้นเหมือนกัน. ก็หรือว่าช่างย้อมผ้า ชักผ้าด้วยน้ำค้าง ๓ อย่างก่อน เมื่อผ้าสะอาดแล้วจึงไล่สีตามที่ต้องการ ฉันท. ก็หรือว่าช่างเขียนผู้ฉลาด ต้องการจะเขียนรูปภาพ จึงขัดผ้าเป็นเบื้องต้นทีเดียว ต่อนั้นจึงสร้างรูปภาพขึ้นในภายหลัง ฉันท. พระโยคาวจรชำระศิลให้บริสุทธิ์แต่ต้นทีเดียว ย่อมทำให้แจ้งซึ่งธรรมทั้งหลายมีสมณะและวิปัสสนาเป็นต้นในภายหลัง ฉันทันนั้นเหมือนกัน. เพราะฉะนั้นท่านจึงกล่าวว่า ศิลเป็นเบื้องต้น ดังนี้.

ศิลนี้นั้น ชื่อว่า จรณะ เพราะความเป็นคุณที่พึงเห็นเสมอด้วยจรณะ ก็เท่า ท่านเรียกว่า จรณะ เหมือนอย่างว่า อภิสังขารคือการไปสู่ทิศย่อมไม่เกิดแก่คนเท่าค้วน ย่อมเกิดแก่คนมีเท้าบริบูรณ์เท่านั้น ฉันท. การไปแห่งญาณเพื่อบรรลุนิพพาน ย่อมไม่สำเร็จแก่บุคคลผู้มีศีลขาดค้างพริ้ว ไม่บริบูรณ์นั้น, แต่การไปแห่งญาณเพื่อบรรลุนิพพาน ย่อมสำเร็จแก่บุคคลผู้มีศีลไม่ขาด ไม่ค้างพริ้ว บริบูรณ์ฉันทันนั้น. เพราะฉะนั้น ท่านจึงกล่าวศิลว่า จรณะ.

ศีลนั้น ชื่อว่า **สังยนะ** ด้วยสามารถแห่งความสำรวม. ชื่อว่า **สังวระ** ด้วยสามารถแห่งความระวัง. ดังนั้น ท่านจึงกล่าวทั้ง**ศีลสังยนะ** ทั้ง**ศีลสังวระ** แม้ด้วยบททั้ง ๒ ก็ในบทนี้มีเนื้อความของคำว่า **ชื่อว่า** **สังยนะ** เพราะอรรถว่าสำรวม หรือยังบุคคลผู้คืนรนก้าวล่วงให้สำรวม คือไม่ให้บุคคลนั้นคืนรนก้าวล่วง. **ชื่อว่า** **สังวระ** เพราะอรรถว่า **กั้น** คือ ปิดทวาร ด้วยความสำรวมการก้าวล่วง.

บทว่า **มุขํ** ได้แก่ สูงสุด หรือเป็นประมุข. เหมือนอย่างว่า อาหาร ๔ อย่างของสัตว์ทั้งหลาย เข้าทางปากแล้วแผ่ไปยังอวัยวะต่างๆ นั้น ใด แม้พระโยคาวจรทั้งหลายก็ฉนั้นนั้น เข้าสู่กุศลอันเป็นไปในภูมิ ๔ ด้วยปาก คือศีล ยังความสำเร็จแห่งประโยชน์ให้ถึงพร้อม. เพราะฉะนั้น บทว่า **โมกฺขํ** จึงมีความว่า ประมุข หัวหน้า เป็นสภาพถึงก่อน ประเสริฐที่สุด เป็นประธาน.

บทว่า **กุสลาณํ ฐมฺมานํ สมาปตฺติยา** ความว่า พึงทราบว่าเป็นประมุข เป็นหัวหน้า เป็นสภาพถึงก่อน เป็นสิ่งประเสริฐสุด เป็นประธาน เพื่อประโยชน์แก่การได้ เฉพาะซึ่งกุศลอันเป็นไปในภูมิ ๔.

บทว่า **วิวิจฺเจว กาเมหิ** ความว่า สงัด คือเว้น คือหลีกออกจากกามทั้งหลาย ก็อักษรว่า **เอว** ในว่า **วิวิจฺเจว** นั้น พึงทราบว่า มีเนื้อความอันแน่นอน ก็เพราะมีเนื้อความอันแน่นอน ฉะนั้น ท่านจึงแสดงความที่กามทั้งหลายแม้ไม่มีอยู่ในเวลาเข้าปฐมฌานเป็นปฏิปักษ์ต่อปฐมฌานนั้น และความบรรลุปฐมฌานนั้น ด้วยการสลักกามนั่นเอง. อย่างไรก็ตาม ก็เมื่อกระทำความแน่นอนอย่างนี้ว่า **วิวิจฺเจว กาเมหิ** ดังนี้

ปฐมฌานนี้ย่อมปรากฏ กามทั้งหลายยังเป็นปฏิบัติต่อฌานนี้แน่ เมื่อกาม
เหล่านี้มีอยู่ ปฐมฌานนี้ย่อมไม่เป็นไป เหมือนเมื่อความมืดมีอยู่ แสงสว่าง
แห่งประทีปก็ไม่มี การบรรลุปฐมฌานนั้นย่อมมีด้วยการสลักแกมเหล่านั้น
นั้นแล เหมือนสลักฝิ่งในถึงฝิ่งนอกฉะนั้น เพราะฉะนั้น ท่านจึงกระทำ
ความแน่นอน. ในเรื่องนั้น พึงมีคำถามว่า เหตุไรความแน่นอนนี้ ท่านจึง
กล่าวไว้ในบทแรกเท่านั้น ไม่กล่าวในบทหลัง บุคคลแม้ไม่สงัดจากอกุศล
ธรรมทั้งหลาย จะพึงเข้าปฐมฌานอยู่หรือ ก็ข้อนี้อย่าพึงเห็นอย่างนั้นเลย
ด้วยว่าท่านกล่าวความแน่นอนในบทแรกเท่านั้น โดยการออกไปจากกาม
นั้น ก็ฌานนี้เป็นเครื่องออกไปของกามทั้งหลายนั้นแล เพราะก้าวล่วงด้วย
ศีลซึ่งกามธาตุ และเพราะเป็นปฏิบัติต่อกามราคะ. เหมือนอย่างที่ท่านกล่าว
ว่า :- การออกไปแห่งกามทั้งหลายคือเนกขัมมะ. ก็แม้ในบทหลังท่านพึง
กล่าว เหมือนที่นำอักษร เอว มากกล่าวไว้ในข้อนี้ว่า คุณก่อนนิกขุทั้งหลาย
สมณะที่ ๑ ในศาสนานี้เน้นเทียว สมณะที่ ๒ ในศาสนานี้ดังนี้. เพราะไม่
อาจที่จะเข้าฌานอยู่ โดยไม่สงัดจากอกุศลธรรมกล่าวคือนิ वर्ณแม้อื่น ๆ จาก
นี้ได้ ฉะนั้น พึงเห็นความนี้แม้ทั้งสองบทย่างนี้ว่า สงัดจากกามทั้งหลาย
นั้นเทียว สงัดจากอกุศลธรรมทั้งหลายนั้นเทียว. กัตตังควิเวก วิกขัมภณ-
วิเวก สมุจเฉทวิเวก ปฏิปัสสทธิวิเวก นิสสรณวิเวก และจิตตวิเวก กายวิเวก
อุปวิเวก ย่อมถึงความสงเคราะห์ด้วยคำอันเป็นสาธารณะนี้ว่า สงัด ก็จริง
อยู่ แม้ถึงอย่างนั้น กายวิเวก จิตตวิเวก วิกขัมภณวิเวก ก็พึงเห็นในกาล
อันเป็นส่วนเบื้องต้น. กายวิเวก จิตตวิเวก สมุจเฉทวิเวก และนิสสรณวิเวก
พึงเห็นในขณะแห่งโลกุตตรมรรค.

ก็ วัตถุกาม เหล่าใดที่ท่านกล่าวไว้ในที่นี้เป็นต้นว่า วัตถุกาม เป็นไฉน? คือรูปที่น่าชอบใจ คังนี้ด้วย กิเลสกาม เหล่าใดที่ท่านกล่าวไว้ในที่นี้เป็นอย่างนี้ว่า กามคือ ฉันทะ กามคือ ราคะ กามคือ ฉันทราคะ กามคือ สังกัปปะ กามคือ สังกัปปราคะ คังนี้ด้วยวัตถุกาม และกิเลส กามเหล่านั้นแม่ทั้งหมด พึงเห็นว่า ท่านสงเคราะห์ด้วยบทนี้ว่า กามเมหิ คังนี้ทั้งนั้น.

เมื่อเป็นอย่างนั้น บทว่า วิวิจเจว กามเมหิ มีเนื้อความว่า สัจด์ แล้วแม้จากวัตถุกามทั้งหลาย ก็ถูก. ด้วยบทนั้น ภายวิเวกเป็นอันกล่าวแล้ว.

บทว่า วิวิจจ อกุสเลหิ ชมุเมหิ มีเนื้อความว่า สัจด์แล้วจาก กิเลสกามทั้งหลาย หรือจากอกุศลทั้งปวง ก็ถูก. ด้วยบทนั้น จิตตวิเวก เป็นอันกล่าวแล้ว. ก็ในข้อนี้ การสละกามสุข เป็นอันท่านให้เป็นแจ้งแล้ว โดยคำว่า สัจด์จากวัตถุกามทั้งหลายนั้นแล ด้วยบทแรก, การกำหนดเนกขัมมสุข เป็นอันท่านให้เป็นแจ้งแล้ว โดยคำว่าสัจด์จากกิเลส กามทั้งหลาย ด้วยบทที่ ๒. การละวัตถุแห่งสังกิลเสของกามเหล่านั้นโดย คำว่าสัจด์จากวัตถุกามและกิเลสกามทั้งหลายอย่างนี้ เป็นอันท่านให้แจ่มแจ้งแล้วด้วยบทแรก. การละสังกิลเส เป็นอันท่านให้แจ่มแจ้งแล้วด้วย บทที่ ๒ การสละเหตุแห่งความโลเล เป็นอันท่านให้แจ่มแจ้งแล้วด้วย บทแรก การสละเหตุแห่งความเป็นพาล เป็นอันท่านให้แจ่มแจ้งแล้วด้วย บทที่ ๒. และความบริสุทธิ์แห่งความเพียร เป็นอันท่านให้แจ่มแจ้งแล้ว ด้วยบทแรก ภายชำระ อาสยะ ที่อาศัยให้สะอาด เป็นอันท่านให้แจ่มแจ้ง

แล้วด้วยบทที่ ๒ ฟังทราบด้วยประการฉะนี้. บรรดาถามทั้งหลายที่กล่าวไว้
ไว้ในบทว่า **กามहि** นี้ในฝ่ายวัตถุถาม มีนัยเท่านี้ก่อน.

แต่ในฝ่ายกิเลสถาม กามฉันทนั้น แลซึ่งมีประเภทไม่น้อย เป็นต้น
ว่า ฉันทะ และราคะอย่างนี้ ท่านประสงคฺว่า กาม, ก็กามนั้นแม้นับ
เนื่องในอกุศล ท่านก็แยกกล่าวโดยเป็นปฏิบัติต่อมาน ในวิภังค์ โดย
นัยว่า ในกามเหล่านั้น กามฉันทะเป็นไฉน? คือกาม ดังนี้ เป็นต้น.

อีกอย่างหนึ่ง ท่านกล่าวไว้ในบทแรก เพราะเป็นกิเลสถาม ใน
บทที่ ๒ เพราะนับเนื่องด้วยอกุศล. อนึ่ง ท่านไม่กล่าวว่า **กามโต** ท่าน
กล่าวว่า **กามहि** โดยประเภทไม่น้อยของกามนั้น, อนึ่ง แม้เมื่อธรรม
เหล่านั้นเป็นอกุศลมีอยู่ ท่านก็กล่าวนิรณันนฺและ โดยแสดงความเป็น
ข้าศึกคือปฏิบัติต่อองค์มานสูง ๆ ขึ้นไป ในวิภังค์โดยนัยเป็นต้นว่า ใน
ธรรมเหล่านั้น อกุศลธรรมเป็นไฉน? คือ กามฉันทะ ดังนี้, ก็นิรณันนฺทั้ง
หลายเป็นข้าศึกต่อองค์มานทั้งหลาย ท่านอธิบายไว้ว่า องค์มานทั้งหลาย
นั้นแล เป็นปฏิบัติ เป็นผู้ทำลาย เป็นผู้พิฆาตนิรณันนฺเหล่านั้น, จริง
อย่างนั้น ท่านกล่าวไว้ในปิฎกว่า สมมติเป็นปฏิบัติต่อกามฉันทะ ปิตติ
เป็นปฏิบัติต่อพยาบาท วิตกเป็นปฏิบัติต่อฉันทมิทธะ สุขเป็นปฏิบัติ
ต่ออุทฺธจกุกกฺจะ วิจารเป็นปฏิบัติต่อวิจิจจา. ความสังคด้วยความข่ม
กามฉันทะ เป็นอันท่านกล่าวแล้วในที่นี้ด้วยบทว่า **วิวิจฺเจว กามहि** นี้
ด้วยประการฉะนี้.

ความสังคด้วยความข่มนิรณันนฺทั้ง ๕ เป็นอันท่านกล่าวแล้วด้วยบทว่า
วิวิจฺจ อกุสเลหิ ธมฺเมหิ นี้ ก็ด้วยการยึดถือสิ่งที่เขาไม่ยึดถือกัน

ความสังัดด้วยความข่มกามฉันทะ เป็นอันท่านกล่าวแล้วด้วยบทแรก^๑
ความสังัดด้วยความข่มนิวรณ์ที่เหลือ เป็นอันท่านกล่าวแล้วด้วยบทที่ ๒.^๒
ด้วยประการนั้น.

ความสังัดด้วยความข่มโลภะซึ่งมีประเภทแห่งกามคุณ ๕ เป็นอารมณ์
ในอภุศลมูล ๓ เป็นอันท่านกล่าวแล้วด้วยบทแรก ความสังัดด้วยความข่ม
โทสะและโมหะซึ่งมีประเภทแห่งอาฆาตวัตถุเป็นต้นเป็นอารมณ์ ย่อมเป็น
อันท่านกล่าวแล้วด้วยบทที่ ๒.

อีกอย่างหนึ่ง ในธรรมทั้งหลายมีโอฆะเป็นต้น ความสังัดด้วยความ
ข่มกาโมฆะ กามโยคะ กามาสวะ กามุปาทาน อภิขฌาภายคันถะ และ
กามราคสังโยชน์ เป็นอันท่านกล่าวแล้วด้วยบทแรก. ความสังัดด้วยความ
ข่มโอฆะ โยคะ อาสวะ อุปาทาน คันถะ และสังโยชน์ที่เหลือ เป็น
อันท่านกล่าวแล้วด้วยบทที่ ๒.

ความสังัดด้วยความข่มตัณหาและธรรมที่สัมปยุตด้วยตัณหานั้น เป็น
อันท่านกล่าวแล้วด้วยบทแรก. ความสังัดด้วยความข่มอวิชชาและธรรมที่
สัมปยุตด้วยวิชชานั้น เป็นอันท่านกล่าวแล้วด้วยบทที่ ๒.

อีกอย่างหนึ่ง ความสังัดด้วยความข่มจิตอุปบาท ๘ ที่สัมปยุตด้วยโลภะ
เป็นอันท่านกล่าวแล้วด้วยบทแรก ความสังัดด้วยความข่มจิตอุปบาทที่เป็น
อภุศลที่ ๔ ที่เหลือเป็นอันท่านกล่าวแล้วด้วยบทที่ ๒. พึงทราบด้วยประการ

๑. วิวิจเจว กามเมหิ.

๒. วิวิจจ อภุสเสหิ.

ก็พระสารีบุตรเถระแสดงองค์แห่งการละของปฐมฉานด้วยคำมีประมาณเท่านี้แล้ว บัดนี้เพื่อจะแสดงองค์แห่งการประกอบ จึงกล่าวคำเป็นต้นว่า สวิตกุก์ สวิจาร์ ดังนี้.

บรรดาวิตกและวิจารเหล่านั้น วิตกมีลักษณะยกจิตขึ้นสู่อารมณ์ วิจารมีลักษณะประคองจิตไว้ในอารมณ์ วิตกและวิจารเหล่านั้น แม้เมื่อไม่แยกกันในอารมณ์อะไร ๆ วิตกเข้าถึงจิตก่อนด้วยอรรถว่าหยาบและเป็นธรรมชาติถึงก่อน คุณการเคาะระฆัง. วิจารตามพัวพันด้วยอรรถว่าละเอียด และด้วยสภาพตามเคล้า คุณเสียงครางของระฆัง.

ก็วิตกมีการแผ่ไปในอารมณ์นี้ เป็นความไหวของจิตในเวลาที่เกิดขึ้นครั้งแรก คุณการกระพือปีกของนกที่ต้องการจะบินไปในอากาศ และคุณการโผลงตรงดอกปทุมของภมรที่มีใจผูกพันอยู่ในกลีบ, วิจารมีความเป็นไปสงบ ไม่เป็นความไหวเกินไปของจิต คุณการกางปีกของนกที่ร่อนอยู่ในอากาศ และคุณการหมุนของภมรที่โผลงตรงดอกปทุม ในเบื้องบนของดอกปทุม.

แต่ในอรรถกถาทุกนิบาตท่านกล่าวว่า วิตกเป็นไปด้วยภาวะติดไปกับจิตในอารมณ์ เหมือนเมื่อนกใหญ่บินไปในอากาศ ปีกทั้งสองจับลมแล้วก็หยุดกระพือปีกไปจะนั้น. วิจารเป็นไปด้วยภาวะตามเคล้า เหมือนการบินไปของนกที่กระพือปีกเพื่อให้จับลมจะนั้น. คำนั้น ข่อมควรในการเป็นไปด้วยการตามพัวพัน. ก็ความแปลกของวิตกวิจารเหล่านั้น ข่อมปรากฏในปฐมฉานและทุดิฉาน.

อีกอย่างหนึ่ง เมื่อบุคคลใช้มือข้างหนึ่งจับภาชนะที่มีสนิมจับอย่าง
มัน ใช้มืออีกข้างหนึ่งขัดถูด้วยแปรงทำด้วยหางม้าที่จุ่มน้ำมัน ผสมผงละ-
เอียด. วิตกเหมือนมือที่จับมัน วิจารเหมือนมือที่ขัดถู. เหมือนเมื่อช่าง
หม้อใช้ท่อนไม้หมุนแป้นทำภาชนะอยู่ วิตกคู่มือที่กด วิจารคู่มือที่ตัก
แต่งข้างโน้นข้างนี้. และเหมือนบุคคลที่ทำวงเวียน วิตกติดไปกับจิต คุจ
ขาที่ปักกันอยู่ตรงกลาง, วิจารตามเกล้า คุจขาที่หมุนรอบนอก. ฉานนี้
ท่านกล่าวว่า **สวิตทุก์ สวิจาร์** เพราะอรรถว่า ย่อมเป็นไปกับด้วย
วิตกนี้ด้วย ด้วยวิจารนี้ด้วย คุจตันไม่มีทั้งดอกและผล ด้วยประการฉะนี้.

ในบทว่า **วิเวกซ์** นี้ ความสังัดชื่อว่า วิเวก ความว่า ปราศจาก
นิรวณ. อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่าวิเวก เพราะอรรถว่า สังัด. อธิบายว่า
กองธรรมที่สัมปยุตด้วยฉาน ซึ่งสังัดจากนิรวณ. ชื่อว่า วิเวกชะ เพราะ
อรรถว่า เกิดแต่วิเวกนั้น หรือในวิเวกนั้น.

ในบทว่า **ปิติสุข** นี้ ชื่อว่า **ปิติ** เพราะอรรถว่า อิ่มใจ. ปิติ
นั้นมีลักษณะคัมค้ำ. ก็ปิตินี้มี ๕ อย่างคือ ขุททกปิติ ปิติเล็กน้อย ๑,
ขณิกปิติ ปิติชั่วขณะ ๑, โอกันตिकाปิติ ปิติเป็นระลอก ๑, อุพเพง-
คาปิติ ปิติไหลลลย ๑. ฃรณาปิติ ปิติซาบซาบ ๑.

บรรดาปิติ ๕ อย่างนั้น **ขุททกปิติ** อาจทำพอให้ขนชูชันใน
สรีระทีเดียว, **ขณิกปิติ** ย่อมเป็นเช่นกับฟ้าแลบ เป็นขณะ ๆ **โอก-**
กันตिकाปิติ ให้รู้สึกชูลงมา ๆ ในกาย คุจคลื่นซัดฝั่งทะเล, **อุพเพง-**
คาปิติ เป็นมีปิติมิกำลัง ทำกายให้ลอยขึ้นโลกไปในอากาศหาประมาณไม่
ได้. **ฃรณาปิติ** เป็นปิติมิกำลังยิ่ง ก็เมื่อฃรณาปิตินั้นเกิดขึ้นแล้ว สรีระ

ทั้งสิ้นจะรู้สึกเย็นซาบซ่า คุณเต็มไปด้วยเม็ดฝน และคุณเวียงเขาที่ห้วงน้ำใหญ่ไหลบ่ามานั้น.

ก็ปีติทั้ง ๕ อย่างนี้เมื่อถือเอาห้องถึงความแก่กล้า ย่อมยังปีสัททิตั้งสองคือกายปีสัททิตและจิตปีสัททิตให้บริบูรณ์.

ปีสัททิตเมื่อถือเอาห้องถึงความแก่กล้า ย่อมยังสุขทั้ง ๒ คือสุขทั้งทางกายและสุขทางใจให้บริบูรณ์.

สุขเมื่อถือเอาห้องถึงความแก่กล้า ย่อมยังสมาธิ ๓ อย่างคือ ขณิกสมาธิ อุปจารสมาธิ และอัปนาสมาธิให้บริบูรณ์.

บรรดาปีติเหล่านั้น พรรณาปีติที่เป็นมูลแห่งอัปนาสมาธิ เมื่อเจริญถึงความประกอบด้วยสมาธิ นี้ท่านประสงค์เอาว่า ปีติ ในอรรถนี้.

ก็อีกบทหนึ่ง ชื่อว่า สุข เพราะอรรถว่า สบาย อธิบายว่า เกิดขึ้นแก่คนใด ย่อมทำคนนั้นให้ถึงความสบาย. อีกอย่างหนึ่ง ความสบายชื่อว่าสุขธรรมชาติใดย่อมกลืนกินและชูดอกเสียได้โดยง่าย ซึ่งอาหารทางกายทางใจ ฉะนั้นธรรมชาตินั้นชื่อว่า สุข. คำนี้เป็นชื่อของโสมนัสสเวทนา สุขนั้นมีลักษณะสำราญ. ปีติและสุขเหล่านั้นเมื่อไม่แยกกันในอารมณ์อะไร ๆ ความยินดีด้วยการได้เฉพาะอารมณ์ที่น่าปรารถนา ชื่อว่า ปีติ ความเสวยรสแห่งอารมณ์ที่ได้เฉพาะแล้ว ชื่อว่า สุข. ที่ใดมีปีติที่นั่นมีสุข ที่ใดมีสุขที่นั่นมีปีติใด ไม่แน่นอน.

ปีติสงเคราะห์เข้าในสังขารชั้น สุขสงเคราะห์เข้าในเวทนาชั้น. คนที่ลำบากในทางกัณการ ปีติเหมือนเมื่อเห็น หรือได้ฟังป่าไม้และน้ำ,

สุขเหมือนเมื่อเข้าไปสู่ร่มเงาของป่าไม้และบริโภคน้ำ ก็บทนี้พึงทราบว่าจะกล่าวไว้ เพราะภาวะที่ปรากฏในสมัยนั้น ๆ.

ฉานนี้ท่านกล่าวว่า ปิติสุข เพราะอรรถว่า ปิตินี้ด้วย สุขนี้ด้วย มีอยู่แก่ฉานนี้ หรือในฉานนี้. อีกอย่างหนึ่งปิตีด้วย สุขด้วย ชื่อว่า ปิติและสุข คุณธรรมและวินัยเป็นต้น. ชื่อว่ามีปิติและสุขเกิดแต่วิเวกอย่างนี้ เพราะอรรถว่า ปิติและสุขเกิดแต่วิเวก มีอยู่แก่ฉานนี้ หรือในฉานนี้ ก็ฉานฉันใด ปิติและสุขก็ฉันนั้นย่อมเกิดแต่วิเวกทั้งนั้น ในที่นี้. ก็ปิติและสุขเกิดแต่วิเวกนั้น มีอยู่แก่ฉานนี้ เพราะเหตุดังนี้ นั้น แม้จะกล่าวว่า วิเวก ปิตีสุข รวมเป็นบทเดียวกันทีเดียว ย่อโดยไม่ลบลวิภคิตี ก็ควร.

บทว่า **ปรหม** ความว่า ชื่อว่า ที่ ๑ เพราะเป็นลำดับแห่งการนับ ชื่อว่า ที่ ๑ เพราะอรรถว่า ฉานนี้เกิดขึ้นเป็นที่ ๑ ก็มี.

บทว่า **ฉาน** ได้แก่ ฉาน ๒ อย่าง คือ **อารัมมณูปนิชฉาน** และ **ลักขณูปนิชฉาน**, ในฉาน ๒ อย่างนั้น สมบัติ ๘ ถึงการนับว่า **อารัมมณูปนิชฉาน** เพราะอรรถว่า เข้าไปเพ่งอารมณ์มีปฐวิ-กสิณเป็นต้น. ก็วิปัสสนา มรรค ผล ชื่อว่า **ลักขณูปนิชฉาน**.

ในวิปัสสนา มรรค ผล เหล่านี้ **วิปัสสนา** ชื่อว่า **ลักขณูปนิชฉาน** เพราะเข้าไปเพ่งอนิจลักษณะเป็นต้น, **มรรค** ชื่อว่า **ลักขณูปนิชฉาน** เพราะกิจที่ทำด้วยวิปัสสนา สำเร็จด้วยมรรค. ส่วน **ผล** ชื่อว่า **ลักขณูปนิชฉาน** เพราะอรรถว่า เข้าไปเพ่งนิโรธสัจจะ ซึ่งเป็นลักษณะแท้.

ในฉาน ๒ อย่างนั้น ในที่นี้ ท่านประสงค์อารัมมณูปนิชฌาน
ในกาลเป็นส่วนเบื้องต้นประสงค์ลักขณูปนิชฌาน ในขณะที่แห่งโลกุตตร
มรรค เพราะฉะนั้นพึงทราบว่ ฉาน เพราะเข้าไปเพ่งอารมณ์ด้วย,
เพราะเข้าไปเพ่งลักษณะด้วย. เพราะเผาข้าศึกคือกิเลสด้วย.

บทว่า อุปสมุปชช ได้แก่เข้าถึงแล้ว มีอธิบายว่า บรรลุแล้ว.
อีกอย่างหนึ่งให้เข้าถึงพร้อมแล้ว มีอธิบายว่า ให้สำเร็จแล้ว.

บทว่า วิหริตี ความว่า ย่อมเคลื่อนไหวด้วยการอยู่แห่งอิริยาบถ
ที่สมควรแก่ฉานนั้น คือเป็นผู้มีความพร้อมเพรียงด้วยฉานซึ่งมีประการ
ดังกล่าวแล้ว ยังความเคลื่อนไหว คือความเป็นไปแห่งอัทธภาพให้สำเร็จ.

ก็ปฐมฉานนี้ นั้น ละองค์ ๕ ประกอบองค์ ๕ มีความงาม ๓ อย่าง
ถึงพร้อมด้วยลักษณะ ๑๐.

ในปฐมฉานนั้น พึงทราบความที่ละองค์ ๕ ด้วยสามารถละนิวรรณ์
๕ เหล่านั้น คือ กามฉันทะ พยาบาท ถีนมิทระ อุทัจจกุกกุจะ
วิจิกิจฉา ด้วยว่า เมื่อละนิวรรณ์เหล่านั้นไม่ได้ ปฐมฉานนั้นย่อมไม่เกิดขึ้น
เพราะเหตุนี้ท่านจึงกล่าวนิวรรณ์เหล่านี้ ว่าเป็นองค์แห่งการละของ
ปฐมฉานนั้น.

ก็อกุศลธรรมแม้เหล่าอื่น จะละได้ในขณะแห่งฉานก็จริง ถึง
อย่างนั้น นิวรรณ์เหล่านั้นแหละ ก็ยังทำอันตรายแก่ฉานได้ โดยวิเสส.
ด้วยว่า จิตที่ถูกกามฉันท์เล้าโลมด้วยอารมณ์ต่าง ๆ ย่อมไม่ตั้งมั่นในอารมณ์
เป็นที่ตั้งแห่งความแน่วแน่ หรือจิตนั้นถูกกามฉันท์ครอบงำ ย่อมไม่
ดำเนินไปเพื่อละกามธาตุ ถูกพยาบาทกระทบกระทั่งในอารมณ์ ย่อมไม่

เป็นไปติดต่อ, ถูกถิ่นมิทธะครอบงำ ย่อมเป็นจิตไม่ควรแก่การงาน, ถูกอุทธัจจะกุกกุจจะนำไปในเบื้องหน้า เป็นจิตไม่สงบทีเดียว ย่อมหมุนไปรอบ, ถูกวิจิกิจฉาเข้าไปกระทบ ย่อมไม่ขึ้นสู่ปฏิบัติที่ให้การบรรลุ ฌานสำเร็จ นิเวศน์เหล่านั้นแล ท่านกล่าวว่า องค์แห่งการละ เพราะกระทำอันตรายแก่ฌานโดยวิเสส ด้วยประการดังนี้.

ก็เพราะวิตกยกจิตขึ้นสู่อารมณ์ วิจารประคองจิตไว้ในอารมณ์, ปีติเกิดแต่ปโยคสมบัติแห่งจิตที่มีสังโยคอันวิตกวิจารเหล่านั้น สำเร็จแล้ว ด้วยความไม่ฟุ้งซ่าน การทำความเอิบอím, และสุขกระทำเพิ่มความเพิ่มพูน, ลำดับนั้น เอกัคคตาซึ่งเป็นสัมปยุตธรรมที่เหลือของปฐมฌานนั้น อันการติดไปกับจิต การตามเคล้า ความเอิบอím และความเพิ่มพูนเหล่านี้ อนุเคราะห์แล้วย่อมตั้งมั่นเสมอและ. โดยชอบในอารมณ์เป็นที่ตั้งแห่งความ แน่วแน่ ฉะนั้นพึงทราบความที่ประฌานประกอบองค์ ๕ ด้วยสามารถ ความเกิดขึ้นแห่งองค์ ๕ เหล่านี้ คือ วิตก วิจาร ปีติ สุข เอกัคคตาจิต. ด้วยว่าเมื่อองค์ ๕ เหล่านี้เกิดขึ้นแล้ว ฌานชื่อว่าย่อมเกิดขึ้น เพราะเหตุ นั้น องค์ ๕ เหล่านี้ ท่านจึงกล่าวว่า เป็นองค์ประกอบ ๕ ประการของ ปฐมฌานนั้น.

เพราะฉะนั้น ไม่พึงถือเอาว่า มีฌานอื่นที่ประกอบด้วยองค์ ๕ เหล่านี้ เหมือนอย่างว่า ท่านกล่าวว่า เสนามีองค์ ๔ คนตรีมีองค์ ๕ มรรคมีองค์ ๘ ก็ด้วยสามารถสักว่าองค์เท่านั้น ฉนใด, แม้ปฐมฌานนี้ ก็ฉนนั้น พึงทราบว่า ท่านกล่าวว่ามีองค์ ๕ ก็ตาม ว่าประกอบด้วยองค์ ๕ ก็ตาม ก็ด้วยสามารถสักว่าองค์เท่านั้น. ก็องค์ ๕ เหล่านี้ในขณะแห่ง

อุปจาร ก็จริง ถึงอย่างนั้นในอุปจาร ก็มีกำลังกว่าจิตปกติ แต่ในปฐมฌานนี้แม้มีกำลังกว่าอุปจาร ก็สำเร็จเป็นถึงลักษณะแห่งรูปาวจร.

กวิตกในปฐมฌานนี้ ยกจิตขึ้นสู่อารมณ์ เกิดขึ้นโดยอาการอันสะอาดมาก วิจารณ์ประคองจิตไว้กับอารมณ์อย่างยิ่ง ปิติและสุข แผ่ไปสู่กายแม้เป็นที่สุดแห่งสภาวะ. เพราะเหตุนี้ท่านจึงกล่าวว่า โดยสภาพแห่งกายนั้น อะไร ๆ ที่ปิติและสุขอันเกิดแต่วิเวกไม่ถูกต้องแล้ว ย่อมไม่มี. แม้เอกัคคตาคิดก็เกิดขึ้นถูกต้องด้วยดีในอารมณ์ คุมพื้นผอบข้างบนถูกต้อง พื้นผอบข้างล่างระนั้น องค์เหล่านั้นแตกต่างจากองค์เหล่านั้นดังนี้.

ในองค์เหล่านั้น เอกัคคตาคิด มิได้แสดงไว้ในปาฐะนี้ว่า สวิตกกัม สวิจาร์ ดังนี้ก็จริง ถึงอย่างนั้นก็เป็นองค์เหมือนกัน เพราะท่านกล่าวไว้ในวิภังค์อย่างนี้ว่า บทว่า ฌานัง ได้แก่ วิตก วิจารณ์ ปิติ สุข เอกัคคตาคิดดังนี้. ก็พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงทำอุทเทสด้วยอธิบายใด อธิบายนั้นแล พระสารีบุตรเถระนี้ ประกาศแล้วในวิภังค์ ดังนี้แล.

ก็ในบทว่า ติวริชกฺขยาณั ทสฺส กฺขณสมฺปนฺนํ นี้ ความที่ปฐมฌาน มีความงาม ๓ คือเบื้องต้น ท่ามกลาง และที่สุด และพึงทราบความที่ปฐมฌานถึงพร้อมด้วยลักษณะ ๑. ด้วยสามารถแห่งลักษณะของเบื้องต้น ท่ามกลางและที่สุดเหล่านั้นนั่นแล.

ในข้อนี้มีบาลีดังนี้ :- ปฏิปทาวิสุทธิเป็นเบื้องต้นแห่งปฐมฌาน การเพิ่มพูนอุเบกขาเป็นท่ามกลาง, ความรื่นเริงเป็นที่สุด.

ปฏิบัติปทาวิสุทธิเป็นเบื้องต้นแห่งปฐมฌาน. เบื้องต้นมีลักษณะเท่าไร? เบื้องต้นมีลักษณะ ๓ จิตบริสุทธิจากอันตรายแห่งปฐมฌานนั้น, เพราะ

บริสุทธิ จิตจึงดำเนินไปสู่สมณนิมิตอันเป็นท่ามกลาง, เพราะดำเนินไป
จิตจึงแล่นไปในสมณนิมิตนั้น, จิตบริสุทธิจากอันตราย ๑ เพราะบริสุทธิ
จิตจึงดำเนินไปสู่สมณนิมิต ๑ เพราะดำเนินไป จิตจึงแล่นไปในสมณ
นิมิตนั้น ๑ ปฏิบัติวิสุทธิเป็นเบื้องต้น แห่งปฐมฌาน เบื้องต้นมีลักษณะ
๓ เหล่านี้ เพราะเหตุนี้ ท่านจึงกล่าวว่า ปฐมฌานมีความงามในเบื้องต้น
และถึงพร้อมด้วยลักษณะ ๓.

การเพิ่มพูนอุเบกขาเป็นท่ามกลางแห่งปฐมฌาน ท่ามกลางมีลักษณะ
เท่าไร? ท่ามกลางมีลักษณะ ๓ เข้าถึงจิตบริสุทธิ เข้าถึงสมณปฏิบัติ
เข้าถึงที่ประชุมเอกัตตารมณฺ์ เข้าถึงจิตบริสุทธิ ๑ เข้าถึงสมณปฏิบัติ ๑
เข้าถึงที่ประชุมเอกัตตารมณฺ์ ๑ การเพิ่มพูนอุเบกขาเป็นท่ามกลางแห่ง
ปฐมฌาน ท่ามกลางมีลักษณะ ๓ เหล่านี้ เพราะเหตุนี้ท่านจึงกล่าวว่า
ปฐมฌานมีความงามในท่ามกลาง และถึงพร้อมด้วยลักษณะ ๓.

ความรื่นเริงเป็นที่สุดแห่งปฐมฌาน ที่สุดมีลักษณะเท่าไร. ที่สุดมี
ลักษณะ ๔ ชื่อว่าความรื่นเริง เพราะอรรถว่า **ไม่ล่วงธรรมที่เกิด**
ในปฐมฌาน นั้น, ชื่อว่า **ความรื่นเริง** เพราะอรรถว่า **อินทรีย์**
ทั้งหลายมีรสเดียวกัน, ชื่อว่า **ความรื่นเริง** เพราะอรรถว่า **นำมา**
ซึ่งความเพียรที่เข้าถึงปฐมฌานนั้น, ชื่อว่า **ความรื่นเริง** เพราะ
อรรถว่า **คบหา**. ความรื่นเริงเป็นที่สุดแห่งปฐมฌาน ที่สุดมีลักษณะ ๔
เหล่านี้ เพราะเหตุนี้ ท่านจึงกล่าวว่า ปฐมฌานมีความงามเป็นที่สุด
และถึงพร้อมด้วยลักษณะ ๔ ดังนี้.

อาจารย์พวก ๑ พรรณอย่างนี้ว่า ในบาลีนั้น ชื่อว่า ปฏิปทา-
วิสุทธิ ได้แก่ อุปจาระที่เป็นไปกับด้วยสัมภาระ, ชื่อว่า การเพิ่มพูน
อุเบกขา ได้แก่ อัปปนา, ชื่อว่า ความรื่นเริง ได้แก่ การพิจารณา.

ก็เพราะท่านกล่าวไว้ในบาลีว่า เอกัคคตาคิจมีปฏิปทาวิสุทธิเป็น
ลักษณะด้วย, เพิ่มพูนอุเบกขาคด้วย, รื่นเริงด้วยญาณด้วย ดังนี้, ฉะนั้น
พึงทราบปฏิปทาวิสุทธิ ด้วยสามารถแห่งการมาภายในอัปปนานั้นแล. พึง
ทราบการเพิ่มพูนอุเบกขา ด้วยสามารถแห่งกิจของคตรมัชฌัตตุเปกขา,
และพึงทราบความรื่นเริง ด้วยสามารถแห่งความสำเร็จแห่งญาณที่ผ่อง
แผ้วด้วยการยังความไม่ล่วงธรรมทั้งหลายเป็นต้นให้สำเร็จ อย่างไร? ก็
ในวาระที่อัปปนาเกิดขึ้นนั้น หมุกิเลสกล่าวคือนิรณโฑเป็นอันตรายต่อฌาน
นั้น จิตย่อมบริสุทธิจากหมุกิเลสนั้น. เพราะบริสุทธิ จิตจึงเว้นจากเครื่อง
กั้น ดำเนินไปสู่สมณนิมิตอันมีในท่ามกลาง, อัปปนาสมาธิที่เป็นไปพร้อม
นั้นแล ชื่อว่า สมณนิมิตอันมีในท่ามกลาง. ลำดับนั้นปริจิตเข้าถึงความ
เป็นอย่างนั้น ด้วยการน้อมไปสู่สันตติ ๑ ชื่อว่า ย่อมดำเนินไปสู่สมณนิมิต
อันมีในท่ามกลาง เพราะดำเนินไปอย่างนั้น จึงชื่อว่า ย่อมเล่นไปใน
ปฐมฌานนั้น ด้วยการเข้าถึงความเป็นอย่างนั้น. ปฏิปทาวิสุทธิที่ยังอาการ
ซึ่งมีอยู่ในปริมจิตให้สำเร็จ พึงทราบด้วยสามารถแห่งการบรรลุในอุปปา-
ทกขณะแห่งปฐมฌานก่อน.

ก็เพราะไม่ต้องทำจิตที่บริสุทธิ์อย่างนี้ให้บริสุทธิ์อีก บุคคลจึงไม่ชวน
ขวยในการให้บริสุทธิ์ ชื่อว่า ย่อมเพ่งจิตที่บริสุทธิ์. เมื่อไม่ชวนขวยใน
การตั้งจิตที่ดำเนินไปสู่สมณะ ด้วยการเข้าถึงภาวะแห่งสมณะอีก ชื่อว่า ย่อม

เพ่งจิตที่ดำเนินไปสู่สมณะ ก็เพราะความที่จิตนั้นดำเนินไปสู่สมณะนั้นแล บุคคลจึงละความเกี่ยวข้องกับด้วยกิเลส ไม่ต้องขวนขวายในการประชุม เอกัตตารมณ์ของจิตที่ตั้งมั่นแล้วด้วยเอกัตตารมณ์อีก ชื่อว่า ย่อมเข้าถึงที่ประชุมเอกัตตารมณ์. พึงทราบการเพิ่มพุลอุเบกขา ด้วยสามารถแห่งกิจของคตรมัชฌัตตูปেকขา ด้วยประการฉะนี้.

อนึ่ง ธรรมที่เนื่องกันเป็นคู่ กล่าวคือสมาธิและปัญญา ซึ่งเกิดในปฐมฌานนั้น อันอุเบกขาเพิ่มพูนแล้วอย่างนี้ ไม่เป็นไปล่วงกันและกันเป็นไป, อินทรีย์มีศรัทธาเป็นต้น มีรสเป็นอันเดียวกันด้วยวิมุตติรส เพราะพ้นจากกิเลสต่าง ๆ เป็นไป. ความเพียรที่ถึงความ เป็นไปกับด้วยรูป ไม่เป็นไปล่วงธรรมเหล่านั้น สมควรแก่ภาวะที่มีรสเป็นอันเดียวกันเป็นไป. และการคบหาที่เป็นไปในขณะนั้นแห่งปฐมฌานนั้น อากาโรเหล่านั้นแม้ทั้งหมด เพราะสำเร็จ เพราะเห็นโทษนั้น ๆ และอานิสงส์นั้น ๆ ในความเศร้าหมองและความผ่องแผ้ว ด้วย ญาณ จึงรื่นเริง บริสุทธิ์ ผ่องแผ้ว ด้วยประการนั้น ๆ ฉะนั้น พึงทราบความรื่นเริง ด้วยสามารถแห่งความสำเร็จกิจแห่งญาณที่ผ่องแผ้วด้วยการยังความไม่เป็นไปล่วงธรรมทั้งหลายเป็นต้น ให้สำเร็จท่านกล่าวไว้ดังนี้.

บทว่า วิตถุกวิจารานํ วุปสมา ความว่า เพราะองค์ ๒ เหล่านี้คือ วิตถุกด้วย วิจารณด้วย สงบไป มีอธิบายว่า เพราะไม่ปรากฏในขณะแห่งทุติยฌาน.

ในทุติยฌานนั้น พึงทราบว่า ธรรมแห่งปฐมฌานทั้งหมด ไม่มีในทุติยฌานก็จริง ถึงอย่างนั้น ผัสสะเป็นต้น ในปฐมฌานเป็นอย่าง ๑

ในทุติยฆานนี้เป็นอย่าง ๑ ก็เพื่อแสดงองค์ที่หายาบว่า การบรรลุตุติยฆานเป็นต้นอื่นจากปฐมฆาน ย่อมมิได้เพราะก้าวล่วงองค์ที่หายาบ ดังนี้ ท่านจึงกล่าวอย่างนี้ว่า **วิตกกุจิจารณํ รูปสมา** ดังนี้.

ในบทว่า **อชฺฌตฺตํ** นี้ ท่านประสงคฺ์ภายในที่แน่นอน อธิบายว่า เกิดในตน คือบังเกิดในสันดานของตน.

บทว่า **สมฺปสทาณํ** ความว่า ศรัทธา ท่านเรียกว่า สมฺปสทาณะ ความพอใจ แม้ฆานก็ชื่อสมฺปสทาณะ เพราะประกอบด้วยความพอใจศุจฝ้าเขียว เพราะประกอบด้วยสีเขียว.

อีกอย่างหนึ่ง เพราะฆานนั้นยังใจให้พอใจ เพราะประกอบด้วยความพอใจ และเพราะยังความกำเริบแห่งวิตกกุจิจารให้สงบ ฉะนั้น ท่านจึงเรียกว่า สมฺปสทาณะ. และในอรรถวิกิปปนี พึงทราบการเชื่อมบทอย่างนี้ว่า **สมฺปสทาณํ เจตโส** มีความพอใจแห่งใจ ดังนี้. ส่วนในอรรถวิกิปปแรก พึงประกอบบท **เจตโส** นี้ กับบท **เอโภทิกาวณ** ในอรรถวิกิปปนั้นมีอรรถโยชนาดังต่อไปนี้ :-

ชื่อว่า **เอโภทิก** เพราะอรรถว่า เป็นธรรมเอกมุคฺ์ขึ้น อธิบายว่า เป็นธรรมเลิศ คือ ประเสริฐ เพราะไม่ถูกวิตกกุจิจารท่วมทับมุคฺ์ขึ้น. ความจริงแม้ธรรมที่ประเสริฐ ท่านก็เรียกว่า เป็นเอกในโลก.

อีกอย่างหนึ่ง ธรรมที่เว้นจากวิตกกุจิจาร เป็นธรรมเอก คือไม่มีธรรมที่เป็นไปร่วม ย่อมเป็นไปดังนี้ก็มี.

อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า **อุทิก** เพราะอรรถว่า ยังสัมปยุตธรรมทั้งหลายให้เกิด ความว่า ให้ตั้งขึ้น, ธรรมนั้นเป็นเอก เพราะอรรถว่า ประเสริฐ

ด้วย ตั้งขึ้นด้วย ดังนั้น จึงชื่อว่า **เอโกทิ**. คำว่า **เอโกทิ** นี้ เป็นชื่อของสมาธิ ทุติยฌานนี้มีความเป็นธรรมเอกผุดขึ้น เพราะอรรถว่า ยังธรรมเอกผุดขึ้นนี้ ให้เกิด คือให้เจริญด้วยประการฉะนี้, ก็ธรรมเอกผุดขึ้นนี้นั้น เพราะเป็นของใจ ไม่ใช่ของสัตว์ ไม่ใช่ของชีวิต ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวทุติยฌานนี้ว่า **เจตโส เอโกทิภาว** ดังนี้.

อนึ่ง ศรัทธา นี้ และสมาธิที่ชื่อว่า **เอโกทิ** นี้ มีอยู่แม้ในปฐมฌานมิใช่หรือ เมื่อเป็นเช่นนั้น เหตุไรจึงกล่าวไว้ในที่นี้เท่านั้นว่า **สมุปสาทน** **เจตโส เอโกทิภาว** ดังนี้ ข้อนี้จะอธิบายดังต่อไปนี้ :-

ก็ปฐมฌานนี้ย่อมไม่ผ่องใสด้วยดี เพราะวิตกวิจารณ์กำเริบ เหมือนน้ำกระเพื่อมเพราะระลอกคลื่น ฉะนั้น แม้เมื่อมีศรัทธา ท่านก็ไม่กล่าวว่า **สมุปสาทน** และเพราะไม่ผ่องใสด้วยดีนั่นเอง แม้สมาธิก็ไม่ปรากฏด้วยดีในฌานนี้ ฉะนั้น ท่านจึงไม่กล่าวแม้ว่า **เอโกทิภาว** แต่ในฌานนี้ ศรัทธามีกำลังได้โอกาส เพราะไม่มีวิตกวิจารณ์เป็นเครื่องกั้วล. และทั้งสมาธิก็ปรากฏ เพราะได้ศรัทธาที่มีกำลังเป็นสหายนั่นเอง. เพราะฉะนั้นพึงทราบว่า ฌานนี้เท่านั้น ท่านกล่าวไว้อย่างนี้.

บทว่า **อวิตุก** **อวิจารณ์** ความว่า ชื่อว่า **ไม่มีวิตก** เพราะอรรถว่า วิตกไม่มีในฌานนี้ หรือแก่ฌานนี้ เพราะละได้ด้วยภavana. ชื่อว่า **ไม่มีวิจารณ์** ก็โดยนัยนี้แหละ. ในที่นี้ท่านท้วงว่า แม้ด้วยบทว่า **วิตกวิจารณ์รูปสมา** ก็สำเร็จความนี้แล้วมิใช่หรือ เมื่อเป็นเช่นนั้น เหตุไรท่านจึงกล่าวว่า **อวิตุก** **อวิจารณ์** อีก? ข้อนี้จะอธิบายดังต่อไปนี้ :-

ความนี้สำเร็จแล้วอย่างนี้ที่เดียว แต่บทนี้ มิได้แสดงความนั้น พวกเราได้กล่าวแล้วมิใช่หรือ เพื่อแสดงองค์ที่หายาบว่า การบรรลุทุติยฌานเป็นต้นอื่นจากปฐมฌาน ย่อมมิได้เพราะก้าวล่วงองค์ที่หายาบ ดังนี้ ท่านจึงกล่าวอย่างนี้ว่า **วิตกวิจارانํ ฐปสฺมา** ดังนี้.

อีกอย่างหนึ่ง เพราะวิตกและวิจาร์สงบไป ฌานนี้จึงมีความผ่อนคลายไม่ใช้เพราะความสกรปรกของกิเลสหมดไป และเพราะวิตกและวิจาร์สงบไป จึงมีความเป็นธรรมเอกผุดขึ้น ซึ่งไม่เหมือนอุปจารฌาน เพราะละนิวรณ์ได้ เหมือนปฐมฌาน เพราะองค์ฌานปรากฏ คำนี้เป็นคำแสดงเหตุแห่งความผ่อนคลายและความเป็นธรรมเอกผุดขึ้น อย่างนี้ด้วยประการฉะนี้.

อนึ่งเพราะวิตกและวิจาร์สงบไป ฌานนี้จึงไม่มีวิตก ไม่มีวิจาร์ ไม่เหมือนตติยฌานและจตุตถฌาน และไม่เหมือนจกขุวิญญาณเป็นต้น เพราะไม่มี นี่เป็นคำแสดงเหตุแห่งความเป็นฌานไม่มีวิตกไม่มีวิจาร์ มิใช่แสดงเพียงความไม่มีวิตกและวิจาร์.

คำนี้เรียกว่า **อวิตกํ อวิจาร์** ดังนี้ เป็นคำแสดงเพียงความไม่มีแห่งวิตกและวิจาร์เท่านั้น, เพราะฉะนั้น แม้กล่าวอรรถวิภังค์แรกแล้ว ก็พึงกล่าวเหมือนกัน ดังนี้แล.

บทว่า **สมาธิขํ** ความว่า เกิดแต่สมาธิในปฐมฌาน หรือแต่สมาธิที่เป็นสัมปยุตธรรม. ในบทนั้น แม้ปฐมฌานเกิดแต่สมาธิที่เป็นสัมปยุตธรรมก็จริง. ถึงอย่างนั้น ฌานนี้แลก็ควรที่จะกล่าวว่า **สมาธิขํ** เพราะมันคงที่สุด และเพราะผ่อนคลายด้วยดี ด้วยเว้นจากความกำเริบแห่ง

วิตกและวิจารณ์. เพราะฉะนั้น ท่านจึงกล่าวมานี้ท่านนั้นว่า สมมติฯ เพื่อกล่าวสรรเสริญมานี้.

บทว่า ปิติสฺสํ นี้มีนัยดังกล่าวแล้วนั้นแล.

บทว่า ทุตฺตํ ได้แก่ ที่ ๒ โดยลำดับการนับ. ชื่อว่า ทุตฺตํ เพราะอรรถว่า มานนี้เกิดเป็นที่ ๒ ดังนี้ก็มี.

บทว่า ปิตฺติยา จ วิจารณ์ว่า ความเกลียดชังก็ดี ความก้าวล่วงก็ดี ซึ่งปิตฺติมีประการดังกล่าวแล้ว ชื่อว่า วิจารณ์. ก็ จ ศัพท์ระหว่างบททั้ง ๒ มีอรรถว่าประมวล. จ ศัพท์นั้นย่อประมวลซึ่งความสงบหรือซึ่งความสงบแห่งวิตกและวิจารณ์, ในบทนั้น จ ศัพท์ย่อประมวลความสงบนั้นแล ในกาลใด ในกาลนั้นพึงทราบการประกอบความอย่างนี้ว่า เพราะปิตฺติสิ้นไปด้วยเพราะสงบอะไร ๆ อย่างยิ่งด้วย. ก็ด้วยความประกอบนี้ วิจารณ์ ย่อมมีความเกลียดชัง, เพราะฉะนั้น พึงเห็นความดังนี้ว่า เพราะเกลียดชัง ปิตฺติด้วยเพราะก้าวล่วงปิตฺติด้วย. ก็ จ ศัพท์ย่อประมวลซึ่งความสงบแห่งวิตกและวิจารณ์ ในกาลใด ในกาลนั้นพึงทราบการประกอบความอย่างนี้ว่า เพราะปิตฺติสิ้นไปด้วย เพราะวิตกและวิจารณ์อะไร ๆ สงบไปอย่างยิ่งด้วย. ก็ด้วยการประกอบความนี้ วิจารณ์ย่อมมีความว่าก้าวล่วง เพราะฉะนั้น พึงเห็นความดังนี้ว่า เพราะก้าวล่วงปิตฺติด้วย เพราะวิตกและวิจารณ์สงบไปด้วย.

ก็วิตกและวิจารณ์เหล่านี้สงบแล้วในทุตฺตมานั้นแล ก็จริง ถึงอย่างนั้นท่านก็กล่าวบทนี้ เพื่อแสดงมรรคของมานี้ และเพื่อกล่าวสรรเสริญมานี้. ถามว่า ก็เมื่อกล่าวว่ เพราะวิตกและวิจารณ์สงบไปดังนี้ มานนี้

ย่อมปรากฏ ความสงบแห่งวิตกและวิจารณ์เป็นมรรคแห่งฌานนี้ มิใช่หรือ ?
แก้วว่า เหมือนอย่างว่า เมื่อกล่าวถึงการละอย่างนี้ว่า เพราะละสังโยชน์
เบื้องต่ำ ๕ มีสีกายทิฏฐิเป็นต้น แม้ที่ยังละไม่ได้ในอริยมรรคที่ ๓ ย่อม
เป็นการกล่าวสรรเสริญ เพื่อให้เกิดอุตสาหะแก่ผู้ที่ชวนชวายเป็นบรรลุมาน
นั้น จันใด เมื่อกล่าวถึงความสงบวิตกและวิจารณ์แม้ที่ยังไม่สงบในที่นี้ ย่อม
เป็นการกล่าวสรรเสริญ ฉะนั้นเหมือนกัน. เพราะฉะนั้น ความนี้ท่าน
กล่าวเพราะกล่าวล่วงปีติ และเพราะวิตกและวิจารณ์สงบไป.

ในบทว่า อุเบกขาโก จ วิหริติ นี้ ชื่อว่า อุเบกขา เพราะ
อรรถว่า เห็นโดยความเข้าถึง อธิบายว่า เห็นเสมอ คือเป็นผู้ไม่ตกไป
ในฝักใฝ่เลยเห็น. ผู้พร้อมเพรียงด้วยศรัทธา ท่านเรียกว่า ผู้มีอุเบกขา
เพราะเป็นผู้ประกอบด้วยอุเบกขานั้น ซึ่งบริสุทธิไพบูลย์มีกำลัง. ก็อุเบกขา
มี ๑๐ อย่าง คือ จพังคุเบกขา, พรหมวิหารอุเบกขา, โพชฌังคุเบกขา,
วิริยอุเบกขา, สังขารอุเบกขา, เวทนุเบกขา, วิปัสสนุเบกขา, ตัตตรมัชฌัตตุ
เบกขา, ฌานอุเบกขา, และปาริสุทธิอุเบกขา.

บรรดาอุเบกขาเหล่านั้น อุเบกขาที่มีภาวะปกติคือบริสุทธิ เป็น
อาการระคล่องแห่งอารมณ์ ๖ ทั้งที่นำปรารธนาและไม่นำปรารธนา ใน
ทวาร ๖ ของพระจิณาสพ มาในบาลีอาคตสถานอย่างนี้ว่า ภิกษุผู้มีจิณาสพ
ในศาสนานี้ เห็นรูปด้วยจักขุแล้ว ไม่ดีใจ ไม่เสียใจ เป็นผู้มีอุเบกขา มี
สติสัมปชัญญะอยู่ดังนี้ นี้ชื่อว่า จพังคุเบกขา.

อุเบกขาที่มีอาการเป็นกลางในสัตว์ทั้งหลาย มาในบาลีอาคตสถาน

อย่างนี้ว่า มีใจสหระคด้วยอุเบกขาแผ่ไปสู่ทิศ ๑ อยู่ ดังนี้ นี้ชื่อว่า พรหม
วิหารอุเบกขา.

อุเบกขาที่มีอาการเป็นกลางแห่งสหชาตธรรมทั้งหลาย มาในบาลีอาค-
คตสถานอย่างนี้ว่า เจริญอุเบกขาสัมโพชฌงค์ซึ่งอาศัยวิเวก ดังนี้ นี้ชื่อว่า
โพชฌังคอุเบกขา.

อุเบกขากล่าวคือความเพียรที่ไม่ปรารถนินไป ไม่ย่อหย่อนนินไป
มาในบาลีอาคตสถานอย่างนี้ว่า มนสิการถึงอุเบกขานิमितตามกาลอันสมควร
ดังนี้ นี้ชื่อว่า วิริยอุเบกขา.

อุเบกขาที่พิจารณานิเวรณเป็นต้นแล้วเป็นกลางในการถือเอา ข้อตกลง
มาในบาลีอาคตสถานอย่างนี้ว่า สังขารอุเบกขาเกิดขึ้นด้วยสามารณแห่งสมาธิ
เท่าไร สังขารเปกขาเกิดขึ้นด้วยสามารณแห่งวิปัสสนา เท่าไร สังขารอุเบ-
กขา ๘ เกิดขึ้นด้วยสามารณแห่งสมาธิ สังขารอุเบกขา ๑๐ เกิดขึ้นด้วย
สามารณแห่งวิปัสสนา ดังนี้ นี้ชื่อว่า สังขารอุเบกขา.

อุเบกขาที่เรียกกันว่าไม่ทุกข์ไม่สุข มาในบาลีอาคตสถานอย่างนี้ว่า
สมัยใด กุศลจิตฝ่ายกามาพจรเกิดขึ้นแล้ว สหระคด้วยอุเบกขา ดังนี้ นี้
ชื่อว่า เวทนุเปกขา.

อุเบกขาที่เป็นกลางในการพิจารณา มาในบาลีอาคตสถานอย่างนี้ว่า
ละสิ่งที่มีอยู่เป็นอยู่นั้นเสีย ได้เฉพาะอุเบกขา ดังนี้ นี้ชื่อว่า วิปัสสนุ
เบกขา.

อุเบกขาที่มาในเขวาปนกธรรมทั้งหลายมีฉันทะเป็นต้น ซึ่งสหชาต-
ธรรมนำไปด้วยดีแล้ว นี้ชื่อว่า ตัตตรมัชฌัตตอุเปกขา.

อุเบกขาที่ไม่ให้การตกไปในฝักใฝ่เกิดขึ้นในอารมณ์นั้น แม้เป็นสุขอย่างยอดเยี่ยม มาในบาลีอาคตสถานอย่างนี้ว่า เป็นผู้มียุเบกขาอยู่ ดังนี้ ชื่อว่า ฌานูเบกขา.

อุเบกขาที่บริสุทธิ์จากข้าศึกคือกิเลสทั้งปวง ไม่ต้องขวนขวายแม้ในการยังข้าศึกคือกิเลสให้สงบ มาในบาลีอาคตสถานอย่างนี้ว่า จึงบรรลุจุดตถุภาพ ไม่มีทุกข์ไม่มีสุข มีอุเบกขาเป็นเหตุให้สติบริสุทธิ์อยู่ ดังนี้ ชื่อว่า ปาริสุทธียุเบกขา.

บรรดาอุเบกขาเหล่านั้น จพังคุเปกขา พรหมวิหารุเปกขา โภชณังคุเปกขา ตัตตรมัชฌัตตุเปกขา ฌานูเปกขา และปาริสุทธุเปกขา โดยความก็เป็นตัตตรมัชฌัตตุเปกขาอย่างเดียวกัน. ก็ตัตตรมัชฌัตตุเปกขานั้น มีประเภทดังนี้โดยประเภทแห่งตำแหน่งนั้น ๆ คุณสมบัติแม้คนเดียว มีประเภทเป็นเด็ก เป็นหนุ่มสาว เป็นผู้ใหญ่ เป็นเสนาบดี และเป็นพระราชาธิบดี. เพราะเหตุนี้ ในอุเบกขาเหล่านี้ ในที่ใดมีจพังคุเปกขา ในที่นั้นไม่มีโภชณังคุเปกขาเป็นต้น ก็หรือในที่ใดมีโภชณังคุเปกขา ในที่นั้นไม่มีจพังคุเปกขาเป็นต้น พึงทราบดังนี้.

อุเบกขาเหล่านั้น โดยความก็เป็นอย่างเดียวกัน ฉันทิ แต่สังขารุเปกขาและวิปัสสนุเปกขา โดยความก็เป็นอย่างเดียวกัน ฉันทิ ก็ปัญญานั้นแล แบ่งเป็น ๒ อย่างด้วยสามารถแห่งกิจ เหมือนอย่างว่า บุรุษถือท่อนไม้เหมือนท่อนไม้ที่เข้าเรือนเวลาเย็น เห็นมันนอนอยู่ในฉาง กลับ พิจารณาว่า งูหรือมิใช่หนอ เห็นลักษณะงูชัด ๑ อย่างก็หมดสงสัย เกิดความเป็นกลางในการค้นหาว่า งู ไม่ใช่ งู ฉันทิ ความเป็นกลางใน

การพิจารณาความไม่เที่ยงของสังขารทั้งหลายเป็นต้น ในเมื่อเห็นไตรลักษณ์ ด้วยวิปัสสนาญาณ เกิดขึ้นแก่ผู้ปรารถนาวิปัสสนา ฉะนั้นนั่นแลความเป็นกลางนี้ชื่อว่า วิปัสสนูปেকขา. ก็เมื่อบุรุษนั้นจับงูไว้มันด้วยท่อนไม้มีลักษณะเหมือนกับแพะ คิดว่า เราจะไม่เบียดเบียนงูนี้ และจะไม่ให้งูนี้กัดเรา จะพึงปล่อยไปอย่างไร เมื่อกำลังคิดหาวิธีปล่อยอยู่นั้นแล มีความเป็นกลางในการจับงูไว้ ฉะนั้น เมื่อบุคคลเห็นภพทั้ง ๓ เหมือนถูกไฟไหม้ เพราะเห็นไตรลักษณ์แล้ว ความเป็นกลางในการยึดถือสังขารมีขึ้นฉะนั้น เหมือนกัน ความเป็นกลางนี้ชื่อว่า สังขารูปেকขา. แม้สังขารูปเอกขาก็ย่อมสำเร็จด้วยความสำเร็จแห่งวิปัสสนูปেকขา ด้วยประการฉะนี้. ก็ด้วยประการนี้ สังขารูปเอกขานี้จึงแบ่งเป็น ๒ โดยกิจ กล่าวคือความเป็นกลางในการพิจารณาและการยึดถือ. ส่วนวิริยูปเอกขาและเวทนูปเอกขาต่างกันและกัน และต่างจากอุเบกขาที่หลือลงทั้งหลายโดยครามเท่านั้นแล.

และท่านสรุปไว้ในที่นี้ว่า :-

อุเบกขา โดยพิสดารมี ๑๐ คือ ตัตรมัชฌัตตูปเอกขา

พรหมวิหารูปเอกขา โภชนังคูปเอกขา ฉพังคูปเอกขา ฌานูปเอกขา ปาริสุตตูปเอกขา วิปัสสนูปเอกขา สังขารูปเอกขา เวทนูปเอกขา วิริยูปเอกขา แบ่งที่เป็นความเป็นกลางเป็นต้น ๖ ที่เป็นปัญญา ๒ อย่าง อย่างละ ๒ รวมเป็น ๔ ดังนี้.

บรรดาอุเบกขาเหล่านี้ ฌานูปเอกขาท่านประสงค์เอาในที่นี้ ด้วยประโยชน์การฉะนี้. ฌานูปเอกขานั้น มีมัชฌัตตความเป็นกลาง เป็นลักษณะ. ในข้อนี้ท่านกล่าวไว้ว่า ก็ฌานูปเอกขานี้ โดยความก็คือ ตัตรมัชฌัตตูปเอกขา

นั่นเอง มิใช่หรือ และฉนานุเปกขานันก็มีอยู่แม้ในปฐมฉนและทุติยฉน ฉนนั้น ฉนานุเปกขานันจึงควรกล่าวแม้ในฉนนันอย่างนี้ว่า เป็นผู้มีอุเบกขาอยู่ เพราะเหตุไรท่านจึงไม่กล่าวไว้ เพราะไม่ประกอบกิจที่จะต้องชวนชวาย ด้วยว่าฉนานุเปกขานันไม่มีกิจในฉนนันที่ต้องชวนชวาย เพราะวิตกเป็น ดันครอบงำไว้ แต่ในฉนนี้ เพราะวิตกวิจรรและปีติมิได้ครอบงำ จึง เป็นเหมือนเงยศีรษะขึ้น มีกิจที่ต้องชวนชวาย ฉนนั้น จึงกล่าวไว้.

ในบทว่า สโต จ สมฺปชาโน นี้ มีวินิจฉัยดังต่อไปนี้ :- ชื่อว่า มีสติ เพราะอรรถว่า ระลึกได้. ชื่อว่า มีสัมปชัญญะ เพราะอรรถ ว่า รู้ตัว. สติด้วยสัมปชัญญะด้วย ท่านกล่าวโดยบุคคลลาภิชฐาน สติมี ลักษณะระลึกได้ สัมปชัญญะมีลักษณะไม่ลุ่มหลง ในข้อนั้น สติและ สัมปชัญญะนี้มีอยู่แม้ในฉนตัน ๆ ก็จริง ถึงอย่างนั้น เมื่อบุคคลลืมนสติ ไร้สัมปชัญญะ แม้เพียงอุจารก็ไม่สำเร็จ จะป่วยกล่าวไปยถึงอัปนะ. เพราะฉนเหล่านั้นมีองค์หยาบ จิตของบุรุษก็เหมือนภาคพื้น ย่อมมีคติ เป็นสุข. ในฉนเหล่านั้นไม่ต้องชวนชวายกิจแห่งสติสัมปชัญญะ แต่เพราะ ฉนนี้สุขุมเพราะละองค์ที่หยาบได้ จึงต้องปรารธนาคติแห่งจิตกำหนดกิจ แห่งสติสัมปชัญญะของบุรุษจุกมมิต โคนันแล ท่านกล่าวไว้ในที่นี้ ด้วย ประการฉนนี้.

ยังมีอะไร ๆ ที่พึงทราบให้ยิ่งขึ้นไปอีกว่า ลูกโคที่ยังดื่มน้ำ ถูกพราก จากแม่โค เมื่อไม่ระวังรักษา ก็เข้าหาแม่โคอีกร้าไป ฉนใด สุขใน ตติฉนนันก็ฉนนัน ถูกพรากจากปีติ เมื่อไม่รักษาด้วยสติสัมปชัญญะ พึงเข้าหาปีติอีกนันเทียว พึงสัมปยุตด้วยปีติอยู่นันเอง. อนึ่งเหล่าสัตว์ก็ยัง

กำหนดนึกในสุขอยู่นั้นเอง. เพื่อแสดงอรรถพิเศษแม้ว่า ก็สุขนี้เป็นสุข
ที่หวานยิ่งเพราะไม่มีสุขที่ยิ่งกว่านั้น ก็ความไม่กำหนดนึกในสุขในขณะนี้
ย่อมมีด้วยอานุภาพสติสัมปชัญญะ มิใช่มีด้วยอย่างอื่น ดังนี้ ท่านจึงกล่าว
คำนี้ไว้ในที่นี้นั้นแล.

บัดนี้ จะวินิจฉัยบทนี้ว่า สุขญจ กายน ปฏิสั เวเทติ ดังนี้
ความผูกใจในการเสวยสุขของผู้มีความพร้อมเพรียงด้วยตติยฌาน ย่อมไม่
มีก็จริง แม้เมื่อเป็นเช่นนั้น เหตุใดผู้มีความพร้อมเพรียงด้วยตติยฌาน
นั้นจึงมีสุขอันสัมปยุตด้วยนามกาย เพราะตติยฌานนั้น มีสุขอันสัมปยุตด้วย
นามกายอย่างใดอย่างหนึ่งนั้นเป็นสมภูฐาน เหตุใดรูปกายอันรูปที่ประณีต
จึงจะถูกต้องแล้ว เพราะรูปกายอันรูปที่ประณีตยังถูกต้องแล้ว แม้ออก
จากฌานแล้วก็พึงเสวยสุข. ฉะนั้น เมื่อจะแสดงความนั้น ท่านจึงกล่าว
ว่า สุขญจกายน ปฏิสั เวเทติ ดังนี้.

บัดนี้ จะวินิจฉัยในบทนี้ว่า ยนุตั อริยา อัจจขนุติ อุเปกข
โก สติมา สุขวิหารี ดังนี้ พระอริยะทั้งหลายมีพระพุทธเจ้าเป็นต้น
ทรงสรรเสริญ แสดง บัญญัติแต่งตั้ง เปิดเผย จำแนก กระทำให้
ตื่นขึ้นประกาศซึ่งบุคคลผู้มีความพร้อมเพรียงด้วยตติยฌานนั้น เพราะ
เหตุการณ์แห่งฌานใด อธิบายว่า สรรเสริญ สรรเสริญว่าอย่างไร?
สรรเสริญว่าเป็นผู้มีอุเบกขา มีสติ อยู่เป็นสุข. พึงทราบการประกอบความ
ในบทนี้เห็นว่าเข้าตติยฌานนั้นอยู่ ก็เพราะเหตุไรพระอริยะเหล่านั้น
จึงสรรเสริญตติยฌานนั้นอย่างนี้เพราะควรแก่การสรรเสริญ คือ เพราะผู้มี
อุเบกขาในตติยฌานแม้ถึงบารมีคือสุข ซึ่งเป็นสุขอย่างยิ่ง ก็ไม่ถูกความ

ติดสุขในฉณานันนั้น จตุครว่าไว้ชีวิต เป็นผู้มิตติ เพราะความเป็นผู้มีสติ
ตั้งมั่น โดยอาการที่ปีติจะเกิดขึ้นไม่ได้และเพราะเสวยสุขที่พระอริยะยินดี
คือที่อริยชนเสพนั่นแล และเป็นสุขไม่เศร้าหมอง ด้วยนามกาย ฉะนั้น
จึงเป็นผู้ควรแก่การสรรเสริญ พระอริยะทั้งหลายเมื่อประกาศคุณที่เป็นเหตุ
ควรแก่การสรรเสริญอย่างนี้เหล่านี้ จึงสรรเสริญตติยฉณานันนั้น โดยควร
แก่การสรรเสริญอย่างนี้ว่า อุปกุขโก สติมา สุขวิหารี ประการฉะนี้
พึงทราบดังนี้.

บทว่า ตติย ได้แก่ ที่ ๓ โดยลำดับการนับ. ฉณานัน นี้ชื่อว่า
ตติยะ เพราะอรรถว่า เกิดขึ้นเป็นที่ ๓ ดังนี้ก็มี.

บทว่า สุขุสุต จ ปหانا ทุกุขสุต จ ปหانا ความว่า
เพราะละสุขทางกายและทุกข์ทางกาย.

บทว่า ปุพฺพเว ได้แก่ สุขและทุกข์นั้นแล ในกาลก่อน มิใช่ใน
ขณะแห่งจตุตถฉณาน.

บทว่า โสมนสุตโทมนสุตานิ อตฺถงฺคมา ความว่า เพราะ
ถึงความดับแห่งโสมนัสและโทมนัสทั้ง ๒ แม้เหล่านี้ คือ สุขทางใจ และ
ทุกข์ทางใจ ในก่อนเที่ยว ท่านอธิบายว่าเพราะละ นั้นเอง. ก็การละ
โสมนัสโทมนัสเหล่านั้นมีในกาลไร มีในขณะแห่งอุปจาระของฉณานทั้ง ๔
โสมนัส ละได้ในขณะแห่งอุปจาระของฉณานที่ ๔ นั้นเอง.

ทุกข์โทมนัสและสุข ละได้ในขณะแห่งอุปจาระของฉณานที่ ๑ ที่ ๒
และที่ ๓ พึงทราบการละสุข ทุกข์ โสมนัส และโทมนัส ที่กล่าวไว้
แม้ในที่นี้ ตามลำดับอุทเทสแห่งอินทรีย์ทั้งหลายในอินทริยวิภังค์ ซึ่งมีได้

กล่าวไว้ตามลำดับการละสุข ทุกข์ โสมนัส และโทมนัสเหล่านั้น ด้วยประการฉะนี้.

ก็ถ้าสุข ทุกข์ โสมนัส และโทมนัสเหล่านี้ ละได้ในขณะแห่งอุปจาระของฌานนั้น ๆ เท่านั้น, เมื่อเป็นเช่นนั้นเหตุไรพระผู้มีพระภาคเจ้า จึงตรัสความดับในฌานทั้งหลายนั้นแลไว้อย่างนี้ว่า ก็ทุกขินทรีย์เกิดขึ้นในที่ไหน ก็ย่อมดับไม่เหลือ คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย ภิกษุในธรรมวินัยนี้สังัดจากก้านทั้งหลาย ฯลฯ บรรลุปฐมฌานอยู่ ทุกขินทรีย์ที่เกิดขึ้นในปฐมฌาน ย่อมดับไม่เหลือ ก็โทมนัสสินทรีย์ สุขินทรีย์ โสมนัสสินทรีย์ เกิดขึ้นในที่ไหน ก็ย่อมดับไม่เหลือ คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย ภิกษุในธรรมวินัยนี้ เพราะละสุข ฯลฯ บรรลุจตุตถฌานอยู่ โสมนัสสินทรีย์ที่เกิด มโนจตุตถฌานนี้ ก็ย่อมดับไม่เหลือ ดังนี้ เพราะดับอย่างสมบูรณ์ ก็ความดับอย่างสมบูรณ์มิใช่ความดับแห่งสุข ทุกข์ โสมนัส และโทมนัสเหล่านั้น ในปฐมฌานเป็นต้น.

อนึ่ง ความดับนั้นแหละมิใช่ความดับอย่างสมบูรณ์ในขณะแห่งอุปจาระ จริงอย่างนั้น ทุกขินทรีย์แม้ดับในอุปจาระแห่งปฐมฌาน ในเพราะการละต่าง ๆ พึงเกิดขึ้นเพราะสัมผัสแห่งเหลือบยุงเป็นต้นก็มี เพราะลำบากด้วยอาสนะไม่เรียบก็มี แต่ภายในอัปปนาไม่มีเลย.

อีกอย่างหนึ่ง ทุกขินทรีย์แม้ที่ดับในอุปจาระนี้ ย่อมไม่เป็นอันดับความดี เพราะไม่ถูกปฏิบัติกำจัด ก็กายทั้งปวงหยั่งลงสู่ความสุขด้วยการแผ่ไปแห่งปีติภายในอัปปนา. และทุกขินทรีย์ของกายหยั่งลงสู่ความสุข ย่อมเป็นอันดับด้วยดี เพราะถูกปฏิบัติกำจัด สำหรับโทมนัสสินทรีย์ที่แม้

ละได้ในอุปจาระแห่งทุกขนิทานในเพราะการละต่าง ๆ นั้นแล เพราะเมื่อมีความลำบากกาย และความเดือนร้อนใจซึ่งมีวิตกวิจารณ์เป็นปัจจัย โทมัสสันทรีย์นั้นย่อมเกิดขึ้น และจะเกิดขึ้นไม่ได้ในเพราะไม่มีวิตกวิจารณ์ อนึ่งยังละวิตกวิจารณ์ในอุปจาระแห่งทุกขนิทานไม่ได้เลย ดังนั้น โทมัสสันทรีย์นั้นพึงเกิดขึ้นในทุกขนิทานนั้น เพราะยังละปัจจัยไม่ได้. แต่ในทุกขนิทานนั้นไม่ใช่ออย่างนั้น เพราะละปัจจัยได้ สุชินทรีย์แม้ที่ละได้ในอุปจาระแห่งทุกขนิทาน ก็อย่างนั้นพึงเกิดขึ้นแก่กายที่มีปิตีเป็นสมภูฐานและรูปอันประณีตถูกต้องแล้ว แต่ในคตนิทานไม่ใช่ออย่างนั้น.

ด้วยว่า ปิตีที่เป็นปัจจัยแก่สุขในคตนิทาน ดับโดยประการทั้งปวงแล. โทมัสสันทรีย์แม้ที่ละได้ในอุปจาระแห่งจตุตถนิทานก็อย่างนั้น พึงเกิดขึ้นเพราะใกล้ และเพราะไม่ก้าวล่วงแล้วโดยชอบ เพราะไม่มีอุเบกขาที่ถึงอัปปนา แต่ในจตุตถนิทานไม่ใช่ออย่างนั้น.

ก็เพราะฉะนั้นแล ทุกขนิทรีย์ที่เกิดขึ้นในจตุตถนิทานนี้จึงดับไม่เหลือ ดังนั้น ท่านจึงกระทำการถือเอาว่าไม่เหลือไว้ในนิทานนั้น ๆ แล. ในเรื่องนี้ มีผู้ท้วงว่าเมื่อเป็นอย่างนั้น เวทนาเหล่านี้ แม้ละได้แล้วในอุปจาระแห่งนิทานนั้น ๆ เหตุไรจึงนำมารวมไว้ในที่นี้ แก้วว่า เพื่อถือเอาสะดวก.

ก็อทุกขมสุขเวทนาที่ท่านกล่าวว่า **อทุกขมสุข** นี้ใด อทุกขมสุขเวทนานั้นสุขุม รู้แจ้งได้ยาก ใคร ๆ ไม่อาจจะถือเอาโดยสะดวก. เพราะฉะนั้น จึงนำเวทนาเหล่านี้ทั้งหมดมารวมไว้ เพื่อถือเอาสะดวก เหมือนคนเลี้ยงโคนาคีทั้งหมดมารวมไว้ในคอกแห่งหนึ่ง เพื่อจะจับโคคู้ที่ใคร ๆ ไม่อาจจะเข้าไปจับได้ด้วยวิธีไร ๆ ครั้นแล้วเอานำโคออกทีละตัว ให้คน

จับโคดูตัวนั้นที่หาตามลำดับ ด้วยคำว่า ตัวนี้คือโคดูตัวนั้น พวกท่านจงจับมัน ฉะนั้นแล ครั้นแสดงเวทนาเหล่านั้นที่นำมารวมไว้แบบนี้แล้ว ก็อาจที่จะถือเอาเวทนานี้ที่ไม่ใช่สุข ไม่ใช่ทุกข์ ไม่ใช่โสมนัส ไม่ใช่โทมนัสว่า นี่คือออกุขมสุขเวทนา.

อีกอย่างหนึ่ง เวทนาเหล่านี้ พึงทราบว่าเป็นการกล่าวไว้เพื่อแสดงปัจจัยแก่เจโตวิมุตติอันเป็นออกุขมสุข. ก็การละสุขทุกข์เป็นต้น เป็นปัจจัยแก่เจโตวิมุตตินั้น เหมือนอย่างทีกล่าวไว้ว่า คุณก่อนอาวุโส ปัจจัยเพื่อการเข้าถึงเจโตวิมุตติที่เป็นออกุขมสุข มี ๔ แล คุณก่อนอาวุโส ภิกษุในธรรมวินัยนี้ เพราะละสุข ฯลฯ เข้าจตุตถฌานอยู่ คุณก่อนอาวุโส ปัจจัย ๔ เหล่านี้แล เพื่อการเข้าถึงเจโตวิมุตติที่เป็นออกุขมสุขดังนี้.

อีกอย่างหนึ่ง สักกายทิฏฐิเป็นต้นไม่ที่ละได้ในที่อื่น ท่านก็กล่าวไว้ว่า ละได้ในเวลานั้น เพื่อกล่าวสรรเสริญตติยมรรค^๑ ฉันทใด เวทนาเหล่านั้น พึงทราบว่าเป็นการกล่าวไว้ในที่นี้ เพื่อกล่าวสรรเสริญฌานนั้น ฉันทนั้น.

อีกอย่างหนึ่ง เวทนาเหล่านี้ พึงทราบว่าเป็นการกล่าวไว้เพื่อแสดงว่าราคะและโทสะอยู่ไกลยิ่ง ในเวลานี้ด้วยการกำจัดปัจจัย.

ด้วยว่าในเวทนาเหล่านี้ สุขเป็นปัจจัยแก่โสมนัส โสมนัสเป็นปัจจัยแก่ราคะ ทุกข์เป็นปัจจัยแก่โทมนัส โทมนัสเป็นปัจจัยแก่โทสะ และราคะ โทสะที่มีปัจจัยก็ถูกกำจัดด้วยการทำลายความสุขเป็นต้นเสีย ดังนั้นจึงมีอยู่ในที่ไกลยิ่ง ฉะนั้นแล.

๑. อนาคามิมรรค.

บทว่า **อทุกข์มสุข** ความว่า ชื่อว่า ไม่มีทุกข์ เพราะความไม่
แห่งทุกข์ ชื่อว่า ไม่มีสุข เพราะความไม่มีแห่งสุข.

ด้วยบทนี้ ท่านแสดงตติยเวทนาซึ่งเป็นปฏิปักษ์ต่อทุกข์สุข ใน
ฉานนี้ มิใช่แสดงเพียงความไม่มีทุกข์สุข, อทุกข์มสุขที่ชื่อว่าตติยเวทนา
ท่านเรียกว่า อุเบกขา ก็มี. อุเบกขานั้น ฟังทราบว่ามีความสะดวก
ที่ตรงกันข้ามกันอิฏฐารมณ์ และอนิฏฐารมณ์เป็น **ลักษณะ** มีความเป็น
กลางในอารมณ์เป็นรส มีความไม่เด่นชัดเป็น**ปัจจุปปัจฐาน** มีความดับ
แห่งสุขทุกข์เป็น**ปทัฏฐาน**.

บทว่า **อุเบกขาสติปริสุทธี** ได้แก่ มีความบริสุทธิ์แห่งสติที่
ให้เกิดด้วยอุเบกขา. กิเลสในฉานนี้บริสุทธิ์ดี, และความบริสุทธิ์แห่งสตินั้น
การทำความด้วยอุเบกขา มิใช่ด้วยอย่างอื่น. เพราะฉะนั้น ฉานนี้ท่านจึงเรียกว่า
มีอุเบกขาเป็นเหตุให้สติบริสุทธิ์แห่งสติในฉานนี้ มีด้วยอุเบกขาใด อุเบกขา
นั้น ฟังทราบว่าเป็นเหตุให้สติบริสุทธิ์โดยความ. อนึ่งมิใช่ด้วยอุเบกขา
นั้นอย่างเดียวที่เป็นเหตุให้สติบริสุทธิ์ในฉานนี้ ยังมีสัมปยุตธรรมแม้
ทั้งปวงด้วย, แต่ท่านยกสติขึ้นแสดงเป็นข้อสำคัญ.

ในฉานเหล่านั้น อุเบกขานี้มีอยู่ในฉานทั้ง ๓ หลัง ๆ กันจริง ก็
เหมือนอย่างว่าดวงจันทร์ถึงมีอยู่ในกลางวัน ก็ไม่บริสุทธิ์ส่องใส เพราะ
ถูกรังสีดวงอาทิตย์ครอบงำ และเพราะไม่ได้ราตรี ซึ่งเป็นสภาวะกันโดย
ความเป็นดวงจันทร์หรือโดยเป็นอุปการะแก่ตน ฉนใด ดวงจันทร์ คือ
ตัตรมฆณัตตูปกขา นี้ก็ฉนนั้น ถึงมีอยู่ก็ไม่บริสุทธิ์ ในประเภทแห่งปฐม
ฉานเป็นต้น เพราะถูกเดชแห่งธรรมที่เป็นข้าศึกมีวิตกเป็นต้นครอบงำ

และเพราะไม่ได้ราตรี คืออุเบกขาเวทนาซึ่งเป็นสภาคะกัน. อนึ่ง เมื่ออุเบกขานั้นไม่บริสุทธี สติเป็นต้นแม่เกิดร่วมกัน ก็ไม่บริสุทธีไปด้วย เหมือนรัศมีแห่งดวงจันทร์ไม่บริสุทธีในกลางวัน ฉะนั้น, เพราะฉะนั้น จึงมิได้กล่าวในฉานเหล่านั้น แม้ฉานเดียวว่า มีอุเบกขาเป็นเหตุให้สติบริสุทธี. แต่ในจตุตถฉานนี้ ดวงจันทร์คือ ตัตรมัชฌัตตูปেকขา นี้ บริสุทธีอย่างยิ่ง เพราะไม่มีเศษแห่งธรรมที่เป็นข้าศึกมีวิตกเป็นต้นครอบงำ และเพราะได้ราตรีคือ อุเบกขาเวทนา ซึ่งเป็นสภาคะกัน.

สติเป็นต้นแม่ที่เกิดร่วมกัน ย่อมบริสุทธีผุดผ่อง เพราะตัตรมัชฌัตตูปেকขานั้นบริสุทธี เหมือนรัศมีแห่งดวงจันทร์บริสุทธีฉะนั้น เพราะฉะนั้น จตุตถฉานนี้เท่านั้น ฟังทราบว่าเป็นท่านกล่าวว่า มีอุเบกขาเป็นเหตุให้สติบริสุทธี.

บทว่า จตุตถ์ ความว่า ที่ ๔ โดยลำดับการนับ ฉานนี้ชื่อว่า จตุตถะ เพราะอรรถว่า เกิดขึ้นเป็นที่ ๔ ดังนี้ก็มี.

บทว่า ปญญา โหติ ความว่า ชื่อว่า เป็นผู้มปัญญา เพราะอรรถว่า ปัญญาของภิกษุนั้นมีอยู่.

บทว่า อุตฺยตฺถคามินิยา ได้แก่ เครื่องให้ถึงความเกิดด้วยเครื่องให้ถึงความดับด้วย.

บทว่า สนนฺนาคโต ได้แก่ บริบูรณ์.

บทว่า อริยาย ได้แก่ ปราศจากโทษ.

บทว่า นิพฺพตฺธิกาย ได้แก่ เป็นไปในฝักใฝ่แห่งการชำแรกกิเลส.

บทว่า ทุกฺขกฺขยคามินิคา ได้แก่ เครื่องให้ถึงนิพพาน. ในบท

มีอาทิอย่างนี้ว่า โส อิทั ทุกฺขํ ดังนี้ พึงทราบความอย่างนี้ว่า ย่อมรู้ชัด คือแห่งตลอดทุกขสังขมาทั้งปวงตามความเป็นจริง ด้วยการแห่งตลอดลักษณะพร้อมทั้งรสาว่า ทุกฺขํมีประมาณเท่านี้ ทุกฺขํไม่ยิ่งไปกว่านี้. ย่อมรู้ชัด คือแห่งตลอดต้นหาซึ่งเป็นเหตุเกิดแห่งทุกฺขํ นั้นตามความเป็นจริง ด้วยการแห่งตลอดลักษณะพร้อมทั้งรสาว่า นี้ เหตุเกิดแห่งทุกฺขํ, ย่อมรู้ชัด คือ แห่งตลอดนิพพานซึ่งเป็นฐานะที่ทุกฺขํและทุกขสมุทัยทั้ง ๒ นั้นถึงแล้วดับไป คือทุกฺขํและทุกขสมุทัยทั้ง ๒ นั้น เป็นต้นไปไม่ได้ตามความเป็นจริง ด้วยการแห่งตลอดลักษณะพร้อมทั้งรสาว่า นี้ความดับแห่งทุกฺขํ. และย่อมรู้ชัด คือแห่งตลอดอริยมรรคเครื่องให้ถึงความดับแห่งทุกฺขํนั้น ตามความเป็นจริง ด้วยการแห่งตลอดลักษณะพร้อมทั้งรสาว่า นี้ ปฏิปทาเครื่องดำเนินให้ถึงความดับแห่งทุกฺขํ.

พระสารีบุตรเถระครั้งแสดงสัจจะทั้งหลายโดยย่ออย่างนี้แล้ว บัดนี้เมื่อจะแสดงโดยปริยายด้วยสามารถแห่งกิเลส จึง กล่าวคำว่า. อิม อาสวา ดังนี้ เป็นต้น. อาสวะเหล่านั้น พึงทราบตามนัยที่กล่าวแล้ว.

พระสารีบุตรเถระครั้งแสดงสิกขา ๓ อย่างนี้แล้ว บัดนี้เพื่อจะแสดงลำดับสิกขา ๓ เหล่านั้นอย่างบริบูรณ์ จึงกล่าวคำว่า อิม่า ติสฺโส สิกขาโย อวชฺชนฺโต ลิกฺขเยยฺย ดังนี้ เป็นต้น.

คำนั้นมีความดังต่อไปนี้ :- สัตว์ผู้เกิดมาเมื่อเมื่อนึกถึงพึงศึกษาเพื่อให้บริบูรณ์เป็นอย่างไร, ครั้นนึกถึงแล้ว เมื่อรู้ว่า สิกขาชื่อนี้ พึงศึกษา, ครั้นรู้แล้ว เมื่อเห็นอยู่บ่อยๆ พึงศึกษา, ครั้นเห็นแล้ว เมื่อพิจารณาตามที่เห็นแล้ว พึงศึกษา, ครั้นพิจารณาแล้ว เมื่ออธิษฐานจิตให้มั่นใน

สิกขา ๓ นั้นแล ฟังศึกษา, แม้เมื่อกระทำกิจของตน ๆ ที่สัมปยุตด้วย สิกขานั้น ๆ ด้วย ศรัทธา วิริยะ สติ สมาธิ ปัญญา ฟังศึกษา, เมื่อกระทำกิจนั้น ๆ แม้ในกาลเป็นที่รู้ยิ่งซึ่งธรรมที่ควรรู้อยิ่ง ชื่อว่า ฟังศึกษา สิกขา ๓ ดังนี้. ฟังประพฤติเอื้อเพื่ออริศีล. ฟังประพฤติเอื้อเพื่ออริจิต, ฟังสมาทานประพฤติอริปัญญา.

บทว่า อธิ เป็นบทเดิม. คำสอนของพระสัพพัญญูพุทธเจ้ากล่าว คือ ไตรสิกขานั้นแล พระสารีบุตรเถระกล่าวแล้วด้วยบท ๑๐ บท มีบท ว่า อมิตฺตา ทิฏฺฐิยา เป็นต้น. ก็คำสอนนั้นท่านเรียกว่า ทิฏฺฐิ เพราะพระผู้มีพระภาคพุทธเจ้าทรงเห็นแล้ว. คำสอนนั้นแล ท่านเรียกว่า จันฺติ ด้วยสามารถความอดกลั้น, เรียกว่า รุจิ ด้วยสามารถความชอบใจ. เรียกว่า อาทายะ ด้วยสามารถความยึดถือ. เรียกว่า ธรรม ด้วย อรรถว่า สภาวะ, เรียกว่า วินัย ด้วยอรรถว่า ฟังศึกษา. เรียกว่า ธรรมวินัย แม้ด้วยเหตุทั้ง ๒ นั้น. เรียกว่า ปาพจน์ ด้วยสาหารตเป็นไปทั่ว, เรียกว่า พรหมจรรย์ ด้วยอรรถว่า ประพฤติธรรมอันประเสริฐ, เรียกว่า สัตถุศาสน์ ด้วยสามารถประทานคำปราสอน.

เพราะเหตุนี้ ในบทว่า อมิตฺตา ทิฏฺฐิยา เป็นต้น ฟังทราบ ความอย่างนี้ว่า ในพุทธธรรมวินัยนี้ ในพุทธปาพจน์นี้ ในพุทธพรหม จรรย์นี้ ในพุทธสัตถุศาสน์นี้ ที่ตรัสไว้อย่างนี้ว่า คู่ก่อนโคตมิ ในพุทธ ทิฏฺฐินี้ ในพุทธจันตินี้ ในพุทธรุจินี้ ในพุทธอาทายะนี้ ในพุทธธรรม ในพุทธวินัยนี้ เธอพึงรู้ธรรมเหล่าใดแล้ว ธรรมเหล่านี้เป็นไปเพื่อมี กำหนด ไม่เป็นไปเพื่อคลายกำหนด. เป็นไปเพื่อความประกอบ ไม่เป็น

ไปเพื่อคลายความประกอบ, เป็นไปเพื่อความสะสม ไม่เป็นไปเพื่อปราศ
จากความสะสม, เป็นไปเพื่อความยึดมั่น ไม่เป็นไปเพื่อความสละวาง,
เป็นไปด้วยความมักมาก ไม่เป็นไปเพื่อความมักน้อย, เป็นไปเพื่อความไม่
สันโดษ ไม่เป็นไปเพื่อความสันโดษ, เป็นไปเพื่อความคลุกคลีด้วยหมู่คณะ
ไม่เป็นไปเพื่อความสงัด, เป็นไปเพื่อความเกียจคร้าน ไม่เป็นไปเพื่อ
ปรารถนาความเพียร, เป็นไปเพื่อความเป็นผู้เลี้ยงยาก ไม่เป็นไปเพื่อความ
เป็นผู้เลี้ยงง่าย. ดูก่อนโคตมี เธอพึงทรงจำธรรมเหล่านั้นไว้โดยส่วนเดียว
ว่า นั่นใช่ธรรม, นั่นไม่ใช่วินัย. นั่นไม่ใช่สัตตภูศาสน์ดังกล่าวมาแล้วนี้,
ดูก่อนโคตมี อนึ่งเธอพึงรู้ธรรมเหล่าใดแล ว่า ธรรมเหล่านั้นเป็นไปเพื่อ
คลายกำหนด ไม่เป็นไปเพื่อมีกำหนด, ฯลฯ เป็นไปเพื่อความเป็นผู้เลี้ยง
ง่าย, ดูก่อนโคตมี เธอพึงทรงจำธรรมเหล่านั้นไว้โดยส่วนเดียวว่านั่นเป็น
ธรรม, นั่นเป็นวินัย, นั่นเป็นสัตตภูศาสน์.

อีกอย่างหนึ่ง คำสอนทั้งสิ้น กล่าวคือ ไตรสิกขานั้น ชื่อว่า ทิฏฐิ
เพราะพระผู้มีพระภาคพุทธเจ้าทรงเห็นแล้ว เพราะเป็นปัจจัยแก่สัมมาทิฏฐิ
และทรงมีสัมมาทิฏฐิเป็นประธาน. ชื่อว่า ขันติ ด้วยสามารถความควร
ของพระผู้มีพระภาคเจ้า ชื่อว่า รุจิ ด้วยสามารถความชอบใจ, ชื่อว่า
อาทายะ ด้วยสามารถยึดถือ, ชื่อว่า ธรรม เพราะอรรถว่า ทรงการก
ของตนไม่ให้ตกไปในอบายทั้งหลาย, ชื่อว่า วินัย เพราะอรรถว่า กำจัด
ฝ่ายสังกิเลสของธรรมนั้นนั่นแล. ชื่อว่า ธรรมวินัย เพราะอรรถว่า เป็น
ธรรมด้วยเป็นวินัยด้วย, อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า ธรรมวินัย เพราะอรรถว่า
กำจัดอกุศลธรรมทั้งหลายด้วยกุศลธรรม.

เพราะเหตุนี้แหละจึงตรัสว่า เย จ โข ตวํ โคตมิ ชมฺเม
ขานเยยฺยาลิ อิม ชมฺมา วิรคาย ฯเปฯ เอกํ เสน โคตมิ ขานเยย-
ยาลิ เอโส ชมฺโม เอโส วินโย เอตํ สตุตฺตาสนํ ดังนี้. อีกอย่าง
หนึ่ง ชื่อว่า ธรรมวินัย เพราะอรรถว่า นำไปให้วิเศษด้วยธรรม มิใช่
ด้วยอาชญา เป็นต้น, สมจริงดังที่ท่านกล่าวไว้ว่า :-

คนบางพวกฝึกด้วยท่อนไม้ ด้วยขอ และด้วยเส้น
ทั้งหลาย พระผู้แสวงคุณอันยิ่งใหญ่ทรงฝึกผู้ประเสริฐ มิ
ใช่ด้วยอาชญา มิใช่ด้วยศัสตรา. และว่า สำหรับผู้ฝึก
โดยธรรม ผู้รู้แจ้งอยู่จะต้องขะมักเขม้นอะไร.

ธรรมหรือวินัย ชื่อธรรมวินัย. ความจริงธรรมนี้นำไปให้วิเศษ
ซึ่งประโยชน์คือธรรมอันหาโทษมิได้ มิใช่ประโยชน์มีโทษสมบัติในภพ
เป็นต้น.

เพราะเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย
ภิกษุอยู่ประพฤติพรหมจรรย์นี้มิใช่เพื่อหลอกลวงประชาชน. ความพิสดาร
ว่า แม้พระปณณเถระก็กล่าวว่ คู่ก่อนอาวุโส ภิกษุอยู่ประพฤติพรหม
จรรย์ในพระผู้มีพระภาคเจ้าเพื่ออนุปาทาปรินิพพาน.

อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า วินัย เพราะอรรถว่า นำไปให้ประเสริฐ,
นำไปให้ประเสริฐโดยธรรม ชื่อว่า ธรรมวินัย. จริงอยู่ ธรรมวินัยนี้
ย่อมนำไปสู่นิพพานอันประเสริฐ จากธรรมมีสังสารวัฏเป็นต้น หรือจาก
ธรรมมีความโศกเป็นต้น.

อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า ธรรมวินัย เพราะอรรถว่า นำไปให้วิเศษ

เพื่อธรรม มิใช่เพื่อพวกเจ้าลัทธิทั้งหลาย. ก็พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงเป็น
โดยธรรม นำไปให้วิเศษซึ่งธรรมนั้นแหละ.

อีกอย่างหนึ่ง เพราะธรรมทั้งหลายนั้นแล เป็นธรรมควรรู้อย่าง ควร
กำหนดรู้ ควรละ ควรเจริญ และควรทำให้แจ้ง ฉะนั้นแล จึงชื่อว่า
ธรรมวินัย เพราะอรรถว่า นำไปให้วิเศษในธรรมทั้งหลาย มิใช่ในสัตว์
และมิใช่ในชีวิตทั้งหลาย.

ชื่อว่า ปวจนะ เพราะอรรถว่า คำเป็นประธานโดยคำของชน
เหล่าอื่น ด้วยความพร้อมทั้งอรรถและพยัญชนะเป็นต้น คำเป็นประธาน
นั้นแหละ คือปวจนะ.

ชื่อว่า พรหมจรรย์ เพราะเป็นความประพฤติประเสริฐกว่าความ
ประพฤติทั้งปวง.

ชื่อว่า สัตถุศาสน์ เพราะอรรถว่า เป็นคำสอนของพระผู้มีพระ
ภาคเจ้า ผู้เป็นศาสดาของเทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย. หรือชื่อว่า สัตถุศาสน์
เพราะอรรถว่า คำสอนเป็นศาสดา ดังนี้ก็มี. จริงอยู่ ธรรมวินัยนั้นแล
ชื่อว่า เป็นศาสดา เพราะพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า ธรรมวินัยนั้นจัก
เป็นศาสดาของเธอทั้งหลาย ในเมื่อเราล่วงไปแล้ว ฟังทราบความของบท
เหล่านั้นอย่างนี้ด้วยประการฉะนี้.

ก็เพราะภิกษุผู้บำเพ็ญสิกขา ๓ โดยประการทั้งปวง ย่อมปรากฏใน
ศาสนานี้เท่านั้น ไม่ปรากฏในศาสนาอื่น ฉะนั้น ท่านจึงทำกำหนดนี้ว่า
อิมิสฺสา และ อิมฺสูมฺมิ ในบทนั้น ๆ ฟังทราบดังนี้.

ชื่อว่า ชีวิต เพราะอรรถว่า เป็นเครื่องเป็นอยู่แห่งสัมปยุตธรรม

นั้น ๆ. ชื่อว่า อินทรีย์ เพราะอรรถว่า ให้กระทำอรรถว่าเป็นใหญ่ในลักษณะตามรักษา. อินทรีย์คือชีวิต ชื่อว่า **ชีวิตินทรีย์**. ชีวิตินทรีย์นั้น มีสันตติเป็นใหญ่ในความเป็นไป. ก็ชีวิตินทรีย์นั้น มีการรักษาธรรมที่แยกจากคนไม่ได้โดยลักษณะเป็นต้นเป็นลักษณะ, มีความเป็นไปแห่งธรรมเหล่านั้นเป็นรส, มีความตั้งอยู่แห่งธรรมเหล่านั้นแหละเป็น**ปัจจุ****ป****ัญฐาน**, มีธรรมที่พึงยังชีวิตให้เป็นไปเป็น**ปทัชฐาน**. ก็แม้เมื่อการทรงไว้มีการตามรักษาเป็นลักษณะเป็นต้นมีอยู่. ชีวิตินทรีย์นั้นยอมตามรักษาธรรมเหล่านั้นในขณะที่มีอยู่นั้นแล. คุณนี้ตามรักษาดอกอบลเป็นต้น, และยอมรักษาธรรมแม้ที่เกิดขึ้นแล้วจากปัจจัยทั้งหลายตามที่เป็นของคุณคุณที่เลี้ยงรักษาคุณมาร, ย่อมเป็นไปด้วยความเกี่ยวเนื่องธรรมที่ทำให้เป็นไปเองคุณนายทำยังเรือให้แล่นไป ไม่เป็นไปล่วงกัณณะ เพราะไม่มีธรรมที่พึงให้เป็นไปของคุณ ไม่ตั้งอยู่ในกัณณะ เพราะทำลายอยู่เอง คุณได้ตะเกียงน้ำมัน เมื่อสิ้นไป ย่อมยังเปลวประทีปให้สิ้นไปฉะนั้น, และไม่เว้นจากอานุภาพแห่งความเป็นไปและความตั้งอยู่ เพราะยังสำเร็จกิจนั้น ๆ ในขณะที่ตามที่กล่าวแล้ว พึงเห็นดังนี้.

บทว่า **จิติปริตตตาย** วา ได้แก่ เพราะจิตិขณน้อยคือหน่วยหนึ่ง.

บทว่า **อปุปก** ได้แก่แก่น้อย คือ ลามก.

บทว่า **สรสปริตตตาย** วา ได้แก่ เพราะกิจหรือสมบัติทั้งหลาย ซึ่งเป็นปัจจัยของคุณ น้อยคือ มีกำลังน้อย เพื่อจะแสดงเหตุทั้ง ๒ นั้นเป็นส่วน ๆ พระเสริบุตรจึงกล่าวว่า **กถ** **จิติปริตตตาย** เป็นต้น.

บรรดาบทเหล่านั้น บทมีอาทิอย่างนี้ว่า **อดีต จิตตกุขณ**
ชีวิตุถ ดังนี้ พึงทราบว่า ท่านกล่าวหมายถึงอรูปชีวิต โดยความที่อรูป
เป็นประธานโดยรูป แม้เมื่อรูปธรรมทั้งหมดยังไม่ดับ ในกาลเป็นที่ดับ
แห่งจิตในความเป็นไปในปัญญาโวการภพ หรือหมายถึงจิตจิตในปัญญา
การภพ โดยความดับแห่งรูปธรรมและอรูปธรรมทั้งปวงกับจิตจิต หรือ
หมายถึงจิตโวการภพเพราะความไม่มีแห่งรูปในจิตโวการภพ.

บทว่า **อดีต จิตตกุขณ** ความว่า บุคคลผู้มีความพร้อมเพรียง
ด้วยชีวิตนั้น กล่าวได้ว่าเป็นอยู่แล้ว ในกาลที่มีความพร้อมเพรียงด้วย
กัณขณะแห่งจิตเป็นอดีต.

บทว่า **น ชีวิติ** ความว่า กล่าวไม่ได้ว่า เป็นอยู่ในปัจจุบัน.

บทว่า **น ชีวิตุสสติ** ความว่า แม้จะกล่าวว่ จักเป็นอยู่ในอนาคต
ก็ไม่ได้.

บทว่า **อนาคเต จิตตกุขณ ชีวิติสสติ** ความว่า กล่าวได้ว่า
จักเป็นอยู่ ในกาลที่มีความพร้อมเพรียง ด้วยขณะเป็นที่เกิดขึ้นแห่งจิต
เป็นอนาคต.

บทว่า **น ชีวิติ** ความว่า กล่าวไม่ได้ว่าเป็นอยู่.

บทว่า **น ชีวิตุถ** ความว่า แม้จะกล่าวว่เคยเป็นอยู่แล้วในอดีต
ก็ไม่ได้.

บทว่า **ปจจุปปนฺเน จิตตกุขณ ชีวิติ** ความว่า กล่าวได้ว่า
เป็นอยู่ในกาลที่มีความพร้อมด้วยขณะแห่งจิตเป็นปัจจุบัน.

บทว่า **น ชีวิตุถ** ความว่า กล่าวไม่ได้ว่าเคยเป็นอยู่แล้วในอดีต.

บพว่า น ชีวิสุตติ ความว่า แม้จะกล่าวว่าจะเป็นอยู่ในอนาคต
ก็ไม่ได้.

กาลานี้ว่า ชีวิต อุตตภาโว จ สุขทุกขา จ ดังนี้ ท่านกล่าว
หมายเอาปัญญาโวการภพนั้นแล เพราะถูกทุกขเวทนาที่ได้มาเพราะยังไม่พ้น
ปัญญาโวการภพยึดไว้. อย่างไร ?

บพว่า ชีวิต ได้แก่ สังขารชั้นโดยห้วงคือชีวิต.

บพว่า อุตตภาโว ได้แก่รูปชั้น. สุขและทุกข์กระทำอุเบกขา
เวทนาไว้ภายใน ดังนั้นจึงชื่อว่า เวทนาชั้น เพราะท่านกล่าวไว้ว่า
อุเบกขาท่านกล่าวว่า สุข นั้นเพียวเพราะมีอยู่.

วิญญูณชั้น ท่านกล่าวว่า จิต.

แม้สัญญาชั้น ก็พึงทราบที่ท่านกล่าวไว้แล้วด้วยสามารถแห่งการ
มุ่งลักษณะ เพราะมีลักษณะเดียวกันกับลักษณะแห่งชั้น เพราะชั้น ๔
เหล่านี้ ท่านได้กล่าวไว้แล้วแล.

ความเป็นประธานแห่งอรุปรธรรม ย่อมเป็นอันท่านกล่าวแล้วว่า
เอกจิตตสมายุตตา เพราะความไม่เป็นไปแห่งรูปที่มีกรรมเป็นสมุฏฐาน
เป็นต้น ซึ่งพ้นอรุปรธรรมในชั้น ๕ ที่กล่าวแล้วอย่างนี้.

แม้รูปในอัญญูสัตตว์ ย่อมเป็นไปไม่พ้นกำลังกรรมเข้าไปสัมผัสไว้
ในที่นี้ อย่างไร ? แม้รูปของผู้เข้านิโรธทั้งหลายก็เป็นไปไม่พ้นกำลังแห่ง
ปฐมสมาบัติเลย.

ความเป็นประธานแห่งจิตพึงทราบที่ท่านกล่าวแล้วว่า เอกจิตต-
สมายุตตา ด้วยความเป็นเหตุแห่งประธานของความเป็นไปแห่งรูป ใน

ฐานะที่เป็นไปแห่งตนของรูปธรรมซึ่งมีสภาวะกระทำความเป็นไปแห่งรูป ให้เป็นของมีอยู่ของคนทีเดียวเป็นไป แม้ในฐานะที่เป็นไปไม่ได้ของคน อย่างนี้. เมื่อรูปยังดำรงอยู่นั้นแล ชื่อว่าความดับของสัตว์ทั้งหลายย่อมมิได้ด้วย ความดับแห่งจิตที่เป็นประธานของความเป็นไปแห่งรูป ในปวัตติกาล ในปัญจโวการภพ ด้วยประการฉะนี้. ดังนั้นท่านจึงกล่าวว่า **ลหุโส วุตตเต ขโณ** สามารถแห่งรูปธรรมนั่นเอง.

อีกอย่างหนึ่งพึงทราบว่ ท่านกล่าวหมายจุดิจิตในปัญจโวการภพ. เมื่อท่านกล่าวอยู่อย่างนี้ บทว่า **สุขทุกขา จ** ได้แก่ สุขเวทนาที่เป็นไปทางกายและทางจิต และทุกขเวทนาที่เป็นไปทางกายแห่งทางจิต. แม้ไม่มีอยู่ในขณะแห่งจุดิจิต ท่านก็กล่าวว่า ย่อมดับพร้อมกับจุดิจิต ด้วยมีสันตติร่วมกัน. พึงทราบว่ ท่านกล่าวหมายถึงจตุโวการภพ ก็มี. สัญญาขั้นที่ท่านถือเอาว่า อตภาพ ด้วยความที่ท่านกล่าวสัญญาขั้นว่า อตภาพในที่อื่น. อย่างไร? สุข ทุกข์ และโทมนัสทางกายแม้ไม่มีในพรหมโลก ก็พึงทราบว่ ท่านถือเอาเวทนาขั้นที่ได้โดยเวทนาสามัญว่า **สุขทุกขา จ** ดังนี้.

บทที่เหลือ เช่นกับที่กล่าวแล้วนั้นแล, รวมทั้งในวิกัป ๓ เหล่านี้ ด้วย.

บทว่า **เกวลา** ความว่า ไม่มีความยั่งยืน ความสุข และความงามทั้งสิ้น คือ ไม่เจือปนด้วยความยั่งยืน ความสุข และความงามเหล่านั้น. ขณะแห่งชีวิตเป็นต้น เร็ว คือนิดหน่อยเหลือเกิน. เพราะเป็นไปชั่วขณะจิตเดียว ย่อมเป็นไปโดยนัยที่กล่าวแล้วว่า **ลหุโส วุตตติขุโณ**.

พระสารีบุตรเถระเมื่อจะแสดงความไม่เป็นไปร่วมกันของจิต ๒ ดวง
จึงกล่าวคาถาว่า จูพาสีติ สหสุตานิ เป็นต้น.

บทว่า จูพาสีติ สหสุตานิ กปฺปา ติญฺจนฺติ เย มรฺ
ความว่า หมู่เทพเหล่าใดมีอายุแปดหมื่นสี่พันกัป ย่อมตั้งอยู่ในภพชั้น
เนวสัณฺญาณาสัณฺญาตนะ. บาลีว่า เย นรา ดังนี้ก็มี.

บทว่า น เตวฺ เตปิ ชีวนฺติ ทฺวีหิ จิตฺเตหิ สมานิตา
ความว่า เทพแม่เหล่านั้น ย่อมเป็นผู้ประกอบด้วยจิต ๒ ดวงโดยความเป็น
อันเดียวกัน เป็นอยู่ด้วยจิตที่เกี่ยวเนื่องกันเป็นคู่ หามิได้เลย แต่ย่อมเป็น
อยู่ด้วยจิตดวงเดียวเท่านั้น.

บัดนี้ พระสารีบุตรเถระเมื่อจะแสดงมรรณกาล จึงกล่าวคาถาว่า เย
นิริทฺธา เป็นต้น.

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า เย นิริทฺธา ความว่า ชั้นเหล่าใด
ดับแล้ว คือถึงซึ่งความตั้งอยู่ไม่ได้.

บทว่า นรฺนตฺตสฺส ได้แก่ ดายแล้ว.

บทว่า ติญฺจฺมานสฺส วา ได้แก่ หรือยังดำรงอยู่.

บทว่า สพฺเพปิ สทิสฺสา ขนฺธา ความว่า ชั้นแม้ทั้งปวง
เป็นชั้นที่ดับต่อจากจุดก็ตาม เป็นชั้นที่ดับในเมื่อเป็นไปก็ตาม ชื่อว่า
เป็นเช่นเดียวกัน ด้วยอรรถว่า อาจที่จะสืบต่อได้อีก.

บทว่า คตา อปฺปฏิสนฺธิกา ความว่า ชั้นเหล่านั้นท่านกล่าว
ว่า ดับไปแล้ว มิได้สืบเนื่องกัน เพราะไม่มีชั้นที่ดับแล้วมาสืบเนื่องอีก.

บัดนี้พระสารีบุตรเถระเพื่อจะแสดงว่า ชั้นที่ดับในกาลทั้ง ๓ ไม่มี
ความต่างกัน จึงกล่าวคาถาว่า อนนุตรา เป็นต้น.

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า อนนุตรา จ เย ภงฺกา เย จ
ภงฺกา อนาคตา ความว่า ชั้นเหล่าใด เป็นอดีตติดต่อกัน แรกแล้ว
คือดับแล้ว และชั้นเหล่าใด เป็นอนาคตก็จักแตก.

บทว่า ตทนฺตเร ได้แก่ชั้นที่เป็นปัจจุบัน ซึ่งดับในระหว่างชั้น
ที่เป็นอดีตและชั้นที่เป็นอนาคตเหล่านั้น.

บทว่า เวสฺมุมิ นตฺถิ ลกฺขณฺเ ความว่า ความไม่เสมอกันชื่อ
ว่าความแปลกกัน ความแปลกกันนั้นไม่มี. อธิบายว่า ไม่มี ความต่างกัน
จากชั้นเหล่านั้น. ชื่อว่า ลักษณะ เพราะอรรถว่า กำหนด ในลักษณะ
นั้น.

บัดนี้ พระสารีบุตรเถระเมื่อจะกล่าวความที่ชั้นที่เป็นอนาคต ไม่
เจือปนด้วยชั้นที่เป็นปัจจุบัน จึงกล่าวคาถาว่า อนิพฺพตฺเตน น ชาโต
 เป็นต้น.

บทว่า อนิพฺพตฺเตน น ชาโต ความว่าไม่เกิดแล้ว ด้วยชั้น
ที่เป็นอนาคต ซึ่งยังไม่เกิด คือไม่ปรากฏ พระเถระกล่าวถึงความที่ชั้นที่
เป็นอนาคต ไม่เจือปนด้วยชั้นที่เป็นปัจจุบัน.

บทว่า ปจฺจุปฺนฺเนน ชีวติ ความว่า ย่อมเป็นอยู่ด้วยชั้นที่เป็น
ปัจจุบัน ในชั้นที่เกิดขึ้นในขณะ ด้วยบทนี้ ท่านกล่าวว่า ย่อมไม่เป็นอยู่
ด้วยจิต ๒ ดวงในขณะเดียวกัน.

บทว่า **จิตตงฺกมโต** ความว่า ตายแล้วเพราะความคับแค้นจิต เพราะความเป็นอยู่ไม่ได้ด้วยจิต ๒ ดวงในขณะที่เดียวกัน บาลีว่า **อุปริโต จิตตงฺกา** ดังนี้ก็มี, บทบาลีนั้นตรงทีเดียว.

บทว่า **ปลฺลุตฺตติ** **ปรมฺภูจฺจียา** ความว่า เพียงเป็นบัญญัติตามลำดับ คำว่า รูปของสัตว์ทั้งหลายย่อมเสื่อมโทรม แต่ชื่อและโคตรหาเสื่อมโทรมไม่ ชื่อว่าโดยปรมัตถ์ เพราะอรรถว่า มีความตั้งมั่นเป็นอย่างยิ่ง เพราะเป็นสภาพไม่เสื่อมโทรม อธิบายว่า ตั้งมั่นโดยสภาวะ, ความจริง ตั้งอยู่เพียง บัญญัติเท่านั้นว่า **นายทตฺตตาย** **นายมิตฺรตาย**.

อีกอย่างหนึ่ง บทว่า **ปรมฺตฺถึยา** ได้แก่ เป็นปรมัตถ์ บัญญัติชื่อว่า ปรมัตถิกา เพราะอรรถว่า มีอรรถอย่างยิ่ง บัญญัติว่า ตายแล้วมิได้ กล่าวเพราะอาศัยนัยฉิธรรม คุณการกล่าวอาศัยนัยฉิธรรม โดยบัญญัติว่า **อชฺฎากาต** - ท้องฟ้า ท่านกล่าวอาศัยธรรม กล่าวคือความแตกแห่งชีวิ-
ดินทรีย์.

บทว่า **อนิธานคตา** **ภงฺกา** ความว่า ชั้นเหล่าใดแตกแล้วชั้น เหล่านั้น ย่อมไม่ถึงความทรงอยู่ คือการตั้งอยู่ ดังนั้น จึงชื่อว่า **มิได้ถึงความตั้งอยู่**.

บทว่า **ปฺลฺลุโข** **นตฺถิ** **อนาคเต** ความว่า ความเป็นกลุ่ม คือความเป็นกอง แห่งชั้นเหล่านั้น ย่อมไม่มีแม้ในอนาคต.

บทว่า **นิพฺพตฺตาเยว** **ติฏฺฐนฺติ** ความว่า ชั้นทั้งหลายที่เกิดขึ้น

เป็นปัจจุบัน เป็นชั้นที่มีความเสื่อมไปเป็นธรรมดา ย่อมตั้งอยู่ในจิตขณะแห่งชั้นปัจจุบันนั้น. เหมือนอะไร ?

บทว่า อารคุเต สาสปูปมา ความว่าเหมือนเมล็ดพันธุ์ฝักกาดตั้งอยู่บนปลายเหล็กแหลม.

บัดนี้ พระเถระเมื่อจะแสดงความพินาศของชั้นทั้งหลาย จึงกล่าวถากว่า นิพพุตตานํ เป็นต้น.

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า นิพพุตตานํ ฐมฺมานํ ได้แก่ ชั้นปัจจุบัน.

บทว่า ภฺจฺโถ เนสํ ปฺรภฺจฺโถ ความว่า ความแตกแห่งชั้นเหล่านั้น ตั้งอยู่ข้างหน้า.

บทว่า ปโลภฐมฺมา ได้แก่ ธรรมที่มีความพินาศเป็นสภาวะ.

บทว่า ปุราณเหหิ อมิสฺสุตา ความว่า ไม่เจือปน คือไม่เกี่ยวข้องด้วยชั้นทั้งหลายที่เกิดขึ้นในก่อน.

บัดนี้ พระเถระเมื่อจะแสดงความไม่ปรากฏแห่งชั้นทั้งหลาย จึงกล่าวถากว่า อทฺตฺสนฺโต อายนฺติ เป็นต้น.

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า อทฺตฺสนฺโต อายนฺติ ความว่า มาคือ เกิดขึ้น ไม่ปรากฏเลย.

บทว่า ภฺจฺคา คฺจฺจนฺตฺตฺสนฺนํ ความว่า แยกแล้วก็ไปสู่ความไม่ปรากฏ ต่อจากที่แตก.

บทว่า วิชฺชุปฺปาโทว อากาเส ได้แก่ คุจสายฟ้าแลบในอากาศกลางแจ้ง.

บทว่า **อุปฺปชฺชนฺติ** **วฺยฺนฺติ** จ ความว่า ย่อมเกิดขึ้นและย่อม
แตกไป พื้นเบื้องต้นและที่สุด. อธิบายว่าพินาศ คุจในข้อความมีอาทิ
อย่างนี้ว่า ดวงจันทร์ขึ้นเต็มดวงลอยอยู่ ฉะนั้น.

ครั้นแสดงความตั้งอยู่เพียงเล็กน้อยอย่างนี้แล้ว บัดนี้ พระเถระเมื่อ
จะแสดงความมีกิจน้อย จึงกล่าวคำว่า **กถํ** **สฺรสฺปริตฺตตฺตย** เป็นต้น.

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า **อสุสาสุปฺนิพฺพชฺ** **ชีวิตํ** ความว่า
ชีวิตินทรีย์ที่เนื่องด้วยลมนาสิกที่เข้าไปภายใน.

บทว่า **ปสุสาโส** ได้แก่ ลมนาสิกที่ออกภายนอก.

บทว่า **อสุสาสฺปสุสาสา** ได้แก่ ทั้ง ๒ นั้น.

บทว่า **มหาภูตฺตฺตฺตฺตฺต** ความว่า ชีวิตเนื่องด้วยมหาภูตรูป คือ
ดิน น้ำ ไฟ ลม ซึ่งมีสมภูฐาน ๔.

บทว่า **กฺวพิงฺการาหารุปฺนิพฺพชฺ** ได้แก่ เนื่องด้วยอาหารคือ
คำข้าวมีเครื่องบริโภคนและเครื่องคั้นเป็นต้น.

บทว่า **อสุมุปฺนิพฺพชฺ** ได้แก่ เนื่องด้วยเตโชธาตุ อันเกิดแก่กรรม.

บทว่า **วิญฺญาณฺณปฺนิพฺพชฺ** ได้แก่ เนื่องด้วยวิญญาณในภวังค์คือ
เนื่องด้วยภวังคจิต, ที่ท่านมุ่งหมายกล่าวไว้ว่า อายุ ใออุณ และวิญญาณ
ย่อมละลายนี้ไปในกาลใด ดังนี้.

บัดนี้ พระเถระเมื่อจะแสดงเหตุให้มีกำลังธรรมของธรรมเหล่านั้น
จึงกล่าวคำว่า **มุสมฺปิ** **อิเมถํ** **ทฺตฺตฺต** เป็นต้น.

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า **มุสมฺปิ** ความว่า ชื่อว่าแม้เป็นเหตุเดิม
ด้วยอรรถว่า เป็นที่ตั้ง จจริงอยู่ ทรชกายเป็นเหตุเดิมแห่งลมหายใจเข้า

และลมหายใจออก อวิชา กรรม ตัณหา และอาหารเป็นเหตุเดิมแห่งมหาภูตรูป.

บทว่า อิมลั ได้แก่ ลมหายใจเข้าเป็นต้น ซึ่งมีประการดังกล่าวแล้ว ก็ที่กล่าวแล้วด้วยสามารถแห่งเหตุที่เนื่องด้วยชีวิตินทรีย์ บรรดาลมหายใจเข้าเป็นต้นเหล่านั้น เมื่ออย่างหนึ่ง ๆ ไม่มีชีวิตินทรีย์ก็ย่อมตั้งอยู่ไม่ได้.

บทว่า ทุพฺพลั ได้แก่ มีกำลังน้อย.

บทว่า ปุพฺพเหตุปิ ความว่า แม้อวิชา สังขาร ตัณหา อุปาทาน และภพ กล่าวคือเหตุ ซึ่งเป็นเหตุแห่งวิปากวัฏฏนี้ในอดีตชาติ แห่งลมหายใจเข้าเป็นต้นเหล่านี้ มีกำลังทราม.

บทว่า เยปิ ปจฺจยา เตปิ ทุพฺพลา ได้แก่ สาธารณปัจฉัย มีอารมณ์ปัจฉัย เป็นต้น.

บทว่า ปภวิกา ได้แก่ ตัณหาที่เป็นประธานเกิดขึ้น.

บทว่า สหฺภูปิ ได้แก่ รูปธรรมและอรูปธรรม แม้ที่ร่วมภพกัน.

บทว่า สมฺปโยคาปิ ได้แก่ อรูปธรรมแม้ที่ประกอบพร้อมกัน.

บทว่า สหฺชาปิ ได้แก่ แม้เกิดขึ้นด้วยกันในจิตดวงเดียว.

บทว่า ยาปิ ปโยจิกา ได้แก่ ตัณหาที่เป็นมูลแห่งวัฏฏะ.

ชื่อว่า ปโยจิกา เพราะอรรถว่า ประกอบเข้าแล้ว เพื่อที่จะประกอบด้วยสามารถแห่งจติและปฏิสนธิ, สมจริงดังที่ท่านกล่าวไว้ว่า บุรุษมีตัณหาเป็นที่ ๒.

บทว่า นิจฺจตุพฺพลา ได้แก่ มีกำลังทรามโดยไม่มีระหว่าง.

บทว่า อนนฺวญฺจิตา ได้แก่ ไม่ตั้งลง คือไม่น้อมลงตั้งอยู่

บทว่า ปริปาศยนฺติ อิม ความว่า ธรรมเหล่านี้ย่อมยังกันและกันให้ตกไป คือซัดไป.

บทว่า อญฺญมมญฺญสฺส ได้แก่ แก่กันและกัน ความว่า ๑ ต่อ ๑. หิ คัพฺพํ เป็นนิบาตในอรรถแห่ง เหตุ.

บทว่า นตฺถิ ตายิตา ความว่า ความต้านทาน คือรักษา มิได้มี.

บทว่า น จาปี ฐเปฺนฺติ อญฺญมมญฺญํ ความว่า ธรรมเหล่านี้ไม่อาจดำรงธรรมอื่นไว้ได้.

บทว่า โยปี นิพฺพตฺตโก โส น วิชฺชติ ความว่า ธรรมใดเป็นที่เกิดขึ้นแห่งธรรมเหล่านี้, ธรรมนั้นก็มิได้มีในบัดนี้.

บทว่า น จ เกนจิ โกจิ หายติ ความว่า ธรรมอะไร ๆ คือแม้สักอย่างหนึ่ง ย่อมไม่เสื่อมไปเพราะอำนาจของธรรมอะไร ๆ.

บทว่า ภฺจฺจุพฺยา จ อิม หิ สพฺพโส ความว่า ก็ขั้นเหล่านี้ แม้ทั้งหมด ก็ควรถึงความดับไปโดยอาการทั้งปวง.

บทว่า ปุริเมหิ ปภาวิตา ความว่า ขั้นเหล่านี้ อันเหตุปัจจัยมีมาก่อนเหล่านี้ ให้เป็นไปคือให้เกิดขึ้น.

บทว่า เยปี ปภวิกา ได้แก่ เหตุปัจจัยในก่อนที่เป็นไปคือให้เกิดขึ้นเหล่านี้ใด.

บทว่า เต ปุเร มตา ความว่า ปัจจัยมีประการดังกล่าวแล้วนั้น เป็นไปไม่ได้แล้ว ถึงความตายแล้วก่อนที่เดี๋ยว.

บทว่า ปุริมาปิ จ ปจฺฉิมปิ จ ได้แก่ ชั้นที่เกิดก่อน คือ ที่มีเหตุปัจจัยในก่อนก็ดี ชั้นที่เกิดภายหลัง คือที่เกิดขึ้นพร้อมด้วยปัจจัย ในเมื่อเหตุปัจจัยเป็นไปก็ดี.

บทว่า อญฺญมญฺญํ น กทาจิ มทุทํ สฺ ความว่า ไม่เคยเห็น กันและกันในกาลไหน ๆ ม อักษรท่านกล่าวด้วยสามารถแห่งบทสนธิ.

บทว่า จาคุมฺมหาราชิกานํ เทวานํ ความว่า เทวดาเหล่านั้น ชื่อว่า จาคุมมหาราชิกา เพราะอรรถว่า มีมหाराชทั้ง ๔ กล่าวคือ ท้าว ๕ ธรรฐ ท้าววิรุพหก ท้าววิรุปักข์ และท้าวฤเวร เป็นใหญ่. ชื่อว่า เทพ เพราะอรรถว่า รุ่งเรืองด้วยรูปเป็นต้น. เทวดาชั้นจาคุมมหาราชิกาเหล่านั้น อยู่ท่ามกลางสิเนรุบรรพต, บรรดาเทวดาเหล่านั้น พวกที่อยู่ที่บรรพตก็มี พวกที่อยู่ในอากาศก็มี อยู่ต่อ ๆ กันไปถึงจักรวาลบรรพต. เทวดาเหล่านี้ คือ พวกจิตทาปโทสิกะ พวกมโนปโทสิกะ พวกสีตลาหกะ พวก อุณหวลาหกะ จันทิมเทพบุตร สุริยเทพบุตร แม้ทั้งหมดอยู่เทวโลกชั้น จาคุมมหาราชิกาทั้งนั้น. ชีวิตของเทวดาชั้นจาคุมมหาราชิกาเหล่านั้น.

บทว่า อูปาทาย ได้แก่ อาศัย.

บทว่า ปริตุตฺถํ ได้แก่ ปฏิเสชความเจริญ คุณในข้อความว่า วยของเราแกรอบ ชีวิตของเราน้อย เป็นต้น.

บทว่า โลกํ ได้แก่ เหลือเวลาน้อย. ปฏิเสชวันยาวนาน.

บทว่า ขณิกํ ได้แก่ เหลือเวลาน้อย ปฏิเสชระหว่างกาล, คุณใน ข้อความว่า มรณะชั่วขณะ ฉานชั่วขณะ เป็นต้น.

บทว่า **ลหุก** ได้แก่ เบาพร้อม คุณในข้อความว่า ปฏิเสธความ
เกียจคร้าน เป็นไปรวดเร็วอย่างนี้เป็นต้น.

บทว่า **อิศุตร** ได้แก่ เร็ว ปฏิเสธอย่างแข็งแรง คุณในข้อความว่า
ภักดีเดียวเดียว ศรัทธาเดียวเดียว เป็นต้น.

บทว่า **อนทุณิก** ได้แก่ ทนอยู่ได้ไม่นานด้วยสามารถแห่งกาล
คุณในข้อความว่า ตลอดกาลยาวนาน เป็นต้น.

บทว่า **น จิรฎุจติก** ความว่า ชื่อว่า ดำรงอยู่ไม่นาน เพราะ
อรรถว่า ตั้งอยู่ไม่นานในวัน ๆ ปฏิเสธวัน คุณในข้อความว่า พระสัทธรรม
ดำรงอยู่ไม่นาน เป็นต้น.

บทว่า **ดาวตีสาน** ความว่า ชื่อว่าดาวดิงส์ เพราะอรรถว่า ชน
๓๓ คน เกิดขึ้นในภพนั้น. อีกอย่างหนึ่ง ท่านกล่าว คำว่าดาวดิงส์ว่า
เป็นชื่อของเทวดาเหล่านั้น ดังนี้ก็มี, เทวดาแม่เหล่านั้น อยู่บรรพตก็มี
อยู่ในอากาศก็มี อยู่ต่อ ๆ กันไปถึงจักรวาลบรรพต ขึ้นยามาเป็นต้น
ก็เหมือนกัน ก็แม้ในเทวโลกชั้น ๑ เหล่าเทวดาที่อยู่ต่อ ๆ กัน ไปไม่ถึง
จักรวาลบรรพต ย่อมไม่มี.

ชื่อว่า **ยามา** เพราะอรรถว่า ไป, คือถึง, ได้แก่ บรรลุถึงซึ่ง
ทิพยสุข.

ชื่อว่า **คูสิต** เพราะอรรถว่า ยินดีแล้ว ร่าเริงแล้ว.

ชื่อว่า **นิมมานรตี** เพราะอรรถว่า เนรมิตโกะทั้งหลายตามที่
ชอบใจแล้วยินดีอยู่ในกาลที่ประสงคฺจะยินดีด้วยโกะที่เกินกว่าอารมณ์ที่ตก
แต่งไว้ตามปกติ.

ชื่อว่า **ปรนิมิตตวสวัตติ** เพราะอรรถว่า ยังอำนาจให้เป็นไปใน โภคะทั้งหลายที่เทวดาเหล่าอื่นรู้อวาระจิตเนรมิตให้.

ชื่อว่า **เนื่องในหมู่พรหม** เพราะอรรถว่า ประกอบแล้วด้วยธรรม เป็นเครื่องสืบต่อพรหมธรรมในหมู่พรหม, รูปพรหมแม่ทั้งหมด ท่านถือเอาแล้ว.

บทว่า **คมนีนโย** แปลว่า ต้องไป.

บทว่า **สมปราโย** ได้แก่ ปรโลก.

บทว่า **โย ภิกขเว จิร ชีวติ โส วสุสสตี** ความว่า ผู้ใด ดำรงอยู่ได้เพียง ๑๐๐ ปี.

บทว่า **อปปี วา ภิกขโย** ความว่า ผู้ที่ดำรงอยู่เกิน ๑๐๐ ปี ชื่อว่าดำรงอยู่ถึง ๒๐๐ ปีไม่มี.

บทว่า **หิเพยฺย น** ความว่า พึงดูหมิ่นชีวิตนั้น คือพึงคิดเป็น สิ่งเลวทราม. ท่านกล่าวว่า **หิเพยฺยานัน** ดังนี้ก็มี.

บทว่า **อจฺจนฺตติ** ได้แก่ ย่อมก้าวล่วง.

บทว่า **อโหฺรตฺตา** ได้แก่ กำหนดคืนและวัน.

บทว่า **อุปรุชฺชตติ** ความว่า ชีวิตินทรีย์ย่อมดับ คือเข้าถึงความ ไม่มี.

บทว่า **อายุ ชียติ มจฺจัน** ความว่า อายุสังขารของสัตว์ทั้งหลายย่อมถึงความสิ้นไป.

บทว่า **กฺุณฺนทีนํ ว โหฺทก** ความว่า น้ำในแม่น้ำน้อยที่ขาดน้ำ ย่อมสิ้นไป ฉนฺได อายุของสัตว์ทั้งหลายย่อมสิ้นไป ฉนฺนํ. ก็โดยปรมัตถ์

ขณะแห่งชีวิตของสัตว์ทั้งหลายน้อยเหลือเกิน เพียงเป็นไปชั่วขณะจิตเดียวเท่านั้น ล้อรถเมื่อหมุนก็หมุนด้วยประเทศแห่งคุมอย่างเดียวกันเท่านั้น, เมื่อตั้งอยู่ที่ตั้งอยู่ด้วยประเทศแห่งคุมอย่างเดียวนั้นแหละ ฉันทิชีวิตของสัตว์ทั้งหลายนั้น เป็นไปชั่วขณะจิตเดียว ฉันทันนั้น พอจิตดวงนั้นดับ ท่านเรียกสัตว์ว่า **ดับ** คือ ตาย.

บทว่า **ฐิรา** ได้แก่ นักปราชญ์ **ฐิรา** อีกบท ๑ ได้แก่ บัณฑิต.

บทว่า **ฐิติมา** ความว่า ชื่อว่า **ฐิติมา** เพราะอรรถว่า มีปัญญาเป็นเครื่องทรง.

บทว่า **ฐิติสมฺปนฺนา** ความว่า ผู้ประกอบด้วยความเป็นบัณฑิต.

บทว่า **ฐิกุติปาปา** ความว่า ผู้ติเตียนบาป. เพื่อจะแสดงปริยายของบทนั้นนั่นแล พระสารีบุตรเถระจึงกล่าวว่า **ฐิ วุจฺจติ ปญฺญา** ปัญญาเรียกว่า **ฐิ** ดังนี้ เป็นต้น.

บรรดาบทเหล่านั้น ชื่อว่า **ปัญญา** เพราะอรรถว่า รู้ทั่ว, รู้ทั่วอะไร? รู้ทั่วอริยสัจทั้งหลาย โดยนัยว่า นี้ทุกข์ เป็นต้น. แต่ในอรรถกถาท่านกล่าวว่า ปัญญา ด้วยสามารถประกาศให้รู้ทั่ว ประกาศให้รู้ทั่วว่าอย่างไร? ประกาศให้รู้ทั่วว่า อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา. ปัญญานั้น ชื่อว่า อินทรีย์ ด้วยอรรถว่า เป็นใหญ่ เพราะครอบงำวิชาเสียได้.

อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า **อินทรีย์** เพราะอรรถว่า ให้กระทำความเป็นใหญ่ ในลักษณะที่ปรากฏ. อินทรีย์คือปัญญา ชื่อว่า ปัญฺณินทรีย.

ก็ปัญญานี้มีความสว่างเป็นลักษณะ และมีความรู้ทั่วเป็น

ลักษณะเหมือนอย่างว่า ในเรือนมีฝา ๔ ด้าน เวลากลางคืน เมื่อจุด
ประทีป ความมืดย่อมหายไป ความสว่างย่อมปรากฏ จันใด ปัญญา
ความสว่างเป็นลักษณะก็จันนั้น. ชื่อว่าแสงสว่างที่เสมอด้วยแสงสว่างแห่ง
ปัญญา ไม่มี. ก็เมื่อผู้มีปัญญานั่งโดยบัลลังก์เดียว หมั่นโลกธาตุย่อมมี
แสงสว่างเป็นอันเดียวกัน. เพราะเหตุนี้พระเถระจึงกล่าวว่า มหาบพิตร
บุรุษถือประทีปน้ำมันเข้าไปในเรือนที่มีมืด ประทีปเข้าไปแล้วย่อมกำจัด
ความมืดให้เกิดแสงสว่างส่องแสงสว่าง ทำรูปทั้งหลายให้ปรากฏได้ จันใด
มหาบพิตร ปัญญาก็จันนั้นเหมือนกัน เมื่อเกิดขึ้น ย่อมกำจัดความมืดคือ
อวิชชา ให้เกิดแสงสว่างคือวิชชา ส่องแสงแห่งญาณ ทำอริยสัจ ๔ ให้
ปรากฏได้. มหาบพิตร ปัญญาที่มีความสว่างเป็นลักษณะอย่างนี้ที่เดียวแล.

อีกอย่างหนึ่ง เหมือนแพทย์ผู้ฉลาด ย่อมรู้โทษณะเป็นต้น ที่เป็น
สัปปายะและไม่เป็นสัปปายะ ของผู้ป่วยได้ทั้งหลาย จันใด ปัญญาก็จันนั้น
เมื่อเกิดขึ้น ย่อมรู้ทั่วซึ่งกรรมทั้งหลายที่เป็นกุศลและอกุศลที่ควรเสพและ
ไม่ควรเสพ ที่เลวและประณีต ที่ดำและขาว และมีส่วนเปรียบ. สมจริงดัง
คำที่พระธรรมเสนาบคิกกล่าวไว้ว่า คุณก่อนอาวุโส เพราะอรรถว่า ย่อมรู้ทั่ว
ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่าปัญญา รู้ทั่วอะไร? รู้ทั่วว่า นี้ทุกข์ ดังนี้. คำนี้
พึงให้พิสดาร พึงทราบความที่ปัญญานั้น มีความรู้ทั่วเป็นลักษณะอย่างนี้.

อีกนัยหนึ่ง ปัญญาที่มีการแทงตลอดตามภาวะเป็นลักษณะ, หรือ
มีการแทงตลอดไม่ผิดพลาดเป็นลักษณะ คุณการแทงตลอดของลูกธนู
ของผู้ฉลาด, มีความสว่างในอารมณ์เป็นรส คุณประทีป มีความไม่ลุ่มหลง
เป็นปัจจุปัจฐาน คุณคนชำนาญป่าไปป่า ฉะนั้น.

บทว่า ขนฺธธีรา ความว่า ชื่อว่า ผู้มีปัญญาในชั้น เพราะ
อรรถว่า ยังญาณให้เป็นไปในชั้น ๕, ชื่อว่า ผู้มีปัญญาในธาตุ เพราะ
อรรถว่า ยังญาณให้เป็นไปในธาตุ ๑๘, แม้ในบทที่เหลือทั้งหลาย ก็พึง
นำความไปประกอบโดยนัยนี้.

บทว่า เต ธีรา เอวมานฺหิ สฺ ความว่า บัณฑิตเหล่านั้นกล่าวไว้
แล้วอย่างนี้.

บทว่า กถนฺนุติ ได้แก่ กล่าววว่า น้อย นิดหน่อย.

บทว่า ภณฺนุติ ได้แก่ หน้อยหนึ่ง เป็นไปชั่วขณะ.

บทว่า ทิปฺยณฺนุติ ได้แก่ เริ่มตั้งว่า เร็ว เดี่ยวเดียว.

บทว่า โวหฺรณฺนุติ ได้แก่ แผลงด้วยวิธีต่าง ๆ ว่า ตั้งอยู่ตลอดกาล
ไม่ช้า ดำรงอยู่ได้ไม่นาน.

บัดนี้ พระเถระเมื่อจะแสดงความคิดเห็นแห่งความพินาศของพวกที่
ไม่การทําอย่างนี้ จึงกล่าวคาถาว่า ปสฺสตามิ เป็นต้น.

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า ปสฺสตามิ ได้แก่ เห็นด้วยมังสัจจกฺขเป็น
ต้น.

บทว่า โลเก ได้แก่ ในอบายเป็นต้น.

บทว่า ปรีณฺนุทฺมานํ ได้แก่ ดินรนไปข้างโน้นด้วยข้างนี้ด้วย.

บทว่า ปชฺ อิมํ ได้แก่ หมู่สัตว์นี้.

บทว่า ตณฺหาคตฺติ ได้แก่ ผู้ไปในตณฺหา. อธิบายว่า ถูตณฺหา
ครอบงำให้ตกลงไป.

บทว่า ภเวสุ ได้แก่ ในกามภพเป็นต้น.

บทว่า หินา นรา ได้แก่รชนผู้มีภาระงานแล้ว.

บทว่า มจฺจุมุเข ลปฺนฺติ ความว่า คร่ำครวญอยู่ในปากแห่ง
มรณะที่ถึงในกาลที่สุด.

บทว่า อวิตตฺตฺหา เส ได้แก่ ยังไม่ปราศจากคณา.

บทว่า ภวา ได้แก่ กามภพเป็นต้น.

บทว่า ภเวสุ ได้แก่ ในกามภพเป็นต้น. อีกอย่างหนึ่ง บทว่า
ภวาทเวสุ ได้แก่ ในภพน้อยภพใหญ่. ท่านอธิบายว่า ในภพทั้งหลาย
บ่อย ๆ.

บทว่า ปสฺสามิติ มํ สจฺกฺขนาปี ปสฺสามิ ความว่า มังสัจฺจ ๒
อย่าง คือ สสัมการจกฺขุ ปสฺสาทจกฺขุ. ก้อนเนื้อที่กำหนดด้วยความโค้ง
ของลูกตา ๒ ข้าง คือข้างล่างด้วยกระดูกเขี้ยวตา ข้างบนด้วยกระดูกหัว
ข้างนอกด้วยขนตา เกี่ยวเนื่องด้วยสมองซึ่งมีเส้นเอ็นเส้นนอกท่ามกลางเป้า
ตาวิจิตรด้วยวงดำเป็นตาขาวดำดำ นี้ชื่อ สสัมการจกฺขุ. ประสาทซึ่งผูก
ที่ก้อนเนื้อนี้ ติดเนื่องในชั้นเนื้อนี้ อาศัสมหาภูตรูป ๔ นี้ชื่อ ปสฺสาทจกฺขุ
ซึ่งประสงคฺในที่นี่.

ปสฺสาทจกฺขุนั้นยังเชื่อมุมจกฺขุ ๗ ชั้นให้เอิบอาบ เหมือนปุยนุ่น
ชุ่มในน้ำมันในปุยนุ่น ๗ ชั้น ในวงกลมที่เห็นในประเทศที่เกิดขึ้นแห่ง
สัณฐานสรีระ ของผู้ที่ยืนอยู่ตรงหน้า ท่ามกลางดวงตาดำซึ่งล้อมรอบ
ดวงตาขาวของสสัมการจกฺขุนั้น ให้สำเร็จความเป็นวัตถุและทวาร ตาม
สมควรแก่จักขุวิญญานเป็นต้น สักว่าพอมมีโอกาสโดยประมาณตั้งอยู่.

ปสาทจักขุนัน ชื่อว่าจักขุ เพราะอรรถว่า บอกให้รู้จักอะไร ๆ.
ข้าพเจ้าเห็นด้วยมังสจักขุนัน.

บทว่า **ทิพฺพจกฺขุณา** ได้แก่ ด้วยทิพจักขุอย่างนี้ว่า คุณก่อน
ภิกษุทั้งหลาย เราได้เห็นแล้วแล ด้วยทิพจักขุอันบริสุทธิ์.

บทว่า **ปญฺญาจกฺขุณา** ได้แก่ ด้วยปัญญาจักขุที่มาอย่างนี้ว่า ธรรม
จักขุที่ปราศจากธุลีไม่มีมลทินเกิดขึ้นแล้ว.

บทว่า **พุทฺธจกฺขุณา** ได้แก่ ด้วยพุทธจักขุที่มาอย่างนี้ว่า คุณก่อน
ภิกษุทั้งหลาย เราตรวจดูอยู่ซึ่งโลกด้วย **พุทธจักขุ** ได้เห็นแล้วแล.

บทว่า **สมฺมตฺตจกฺขุณา** ได้แก่ ด้วยสมันตจักขุ ที่มาอย่างนี้ว่า
สัพพัญญุตญาณท่านเรียกว่า **สมันตจักขุ**.

บทว่า **ปสฺสามิ** ได้แก่ เห็นรูปด้วยมังสจักขุ เหมือนเห็นมะขาม
ป้อมในฝ่ามือด้วยมังสจักขุ.

บทว่า **ทกฺขามิ** ความว่า รู้พร้อมซึ่งจุดและอุบัตติด้วยทิพจักขุ.

บทว่า **โอลฺลเกมิ** ความว่า ตรวจดูอริยสัจ ๔ ด้วยปัญญาจักขุ.

บทว่า **นิชฺฌายามิ** ความว่า คิคอินทรีย์ ๕ มีศรัทธาเป็นต้น ด้วย
พุทธจักขุ.

บทว่า **อุปปริกฺขามิ** ความว่า เห็นโคตรอบ คือแสวงหาทางที่
ควรแนะนำ ๕ ประการ ด้วยสมันตจักขุ.

บทว่า **ตณฺหาพฺพทนาย ผนฺทมานัน** ได้แก่ ห้วนไหวด้วยความ
ห้วนไหวเพราะตณฺหา. ความคั่นรณเพราะทักขุเป็นต้น ต่อจากนี้ ซึ่งมี

สัตว์ผู้คิรินเพราะทุกข์คือความพินาศแห่งทิวฎีเป็นที่สุด ง่ายทั้งนั้น เพราะ
มีนัยดังกล่าวแล้ว.

บทว่า สมฺพหุทมานิ ได้แก่ คิรินบ่อย ๆ.

บทว่า วิพฺพหุทมานิ ได้แก่ ห้วนไหด้วยวิธีต่าง ๆ.

บทว่า เวธฺมานิ ได้แก่ สันอยู่.

บทว่า ปเวธฺมานิ ได้แก่ สันด้วยความเพียร.

บทว่า สมฺปเวธฺมานิ ได้แก่ สันอยู่บ่อย ๆ, อีกอย่างหนึ่ง ท่าน
ขยายบทด้วยอุปสรรค.

บทว่า ตณฺหานุคฺติ ได้แก่ เข้าไปตามคัตถหา.

บทว่า ตณฺหานุสฺสุ ได้แก่ แผลไปตามคัตถหา.

บทว่า ตณฺหยาปนฺนํ ได้แก่ จมลงในคัตถหา.

บทว่า ตณฺหยา ปาติติ ได้แก่ อันคัตถหาซัดไป. ปาฐะว่า ปริปา-
ติติ ก็มี.

บทว่า อภิภูติ ได้แก่ อันคัตถหาย่ำยี่คือท่วมทับแล้ว.

บทว่า ปริยาทินฺนุจฺจติ ได้แก่ มีจิตอันคัตถหาซัดไว้หมดสิ้น.

อีกอย่างหนึ่ง ไปในคัตถหาเหมือนไปตามห้วงน้ำ, ไปตามคัตถหา
เหมือนตกไปตามปัจฉัยแห่งรูปที่มีวิญญูญาณครอง, ซ่านไปตามคัตถหา เหมือน
แหนแห่ปิดหลังน้ำจมอยู่ในคัตถหา. เหมือนจมลงในหลุมอุจจาระ, อัน
คัตถหาให้ตกไป เหมือนตกจากยอดไม้ลงเหว, อันคัตถหาครอบงำ เหมือน
ประกอบรูปที่มีวิญญูญาณครอง.° มีจิตอันคัตถหาครอบงำแล้ว เหมือนมี
วิปัสสนาเกิดขึ้นแก่ผู้กำหนดรูปที่มีวิญญูญาณครอง.°

๑. รูปอันคัตถหาและทิวฎีเข้าไปซัดไว้โดยความเป็นผลและเป็นอารมณ์ของอุปาทานได้.

อีกอย่างหนึ่งไปในตัณหา ด้วยกามฉันทะ ไปตามตัณหาด้วยความ
กระหายในกาม, ซ่านไปตามตัณหาด้วยความหมักคองในกาม, จมอยู่ใน
ในตัณหา ด้วยความเร่าร้อนเพราะกาม, อันตัณหาให้ตกไปด้วยความจบ
สิ้นเพราะกาม, อันตัณหาครอบงำเพราะโอฆะคือกาม, มีจิตอันตัณหาครอบ
งำแล้ว เพราะยึดมั่นกาม, อาจารย์พวกหนึ่งพรรณนาไว้อย่างนี้ ด้วย
ประการฉะนี้.

บทว่า กามภเว ได้แก่ ภพกามาพจร.

บทว่า รูปภเว ได้แก่ ภพรูปาพจร.

บทว่า อรูปภเว ได้แก่ ภพอรูปาพจร. ความต่างกันของภพเหล่านี้
นั้นได้ประกาศแล้วในหนหลังนั้นแล.

บทว่า ภวาทเวสุ ภวาทเว ความว่า บทว่า ภโว ได้แก่
กามธาตุ บทว่า อภโว ได้แก่ รูปธาตุและอรูปรธาตุ.

อีกอย่างหนหลัง บทว่า ภโว ได้แก่ กามธาตุ รูปธาตุ.

บทว่า อภโว ได้แก่ อรูปธาตุ. ในภพน้อยภพใหญ่เหล่านั้น.

บทว่า กมฺมภเว ได้แก่ กรรมวิภู.

บทว่า ปุณฺณภเว ได้แก่ วิปากวิภูที่เป็นไปในภพใหม่.

บทว่า กามภเว ได้แก่ กามธาตุ.

บทว่า กมฺมภเว ได้แก่ กรรมวิภู. ในบทเหล่านั้น กรรมภพ
ชื่อว่า ภพ เพราะอรรถว่า ทำให้เกิด.

บทว่า กามภเว ปุณฺณภเว ได้แก่ วิปากวิภู ซึ่งเป็นภพที่เข้าถึง

กามธาตุ. **วิปากภพ** ชื่อว่า ภพ เพราะอรรถว่า เกิด แม้ในรูปภพ
เป็นต้นกั้นนั้นแหละ.

และคำว่า กามภเว รูปภเว อรูปภเว ในที่นี้ ท่านกล่าวหมายเอา
โอกาสภพ.

ในภพทั้ง ๓ บทว่า **กมุทภเว** ได้แก่ กรรมวัฏ.

บทว่า **ปุนพุกเว** ท่านกล่าวหมายเอาอุบัติภพเหมือนกัน.

บทว่า **ปุนปุณฺณ** ภเว ได้แก่ ในการเกิดขึ้นไป ๆ มา ๆ.

บทว่า **คติยา** ได้แก่ คติ ๕ อย่างใดอย่างหนึ่ง.

บทว่า **อตุตทวารินิพพุตติยา** ได้แก่ ความบังเกิดขึ้นแห่ง
อติภาพทั้งหลาย.

บทว่า **อวิตตณฺหา** เป็นบทเดิม.

บทว่า **อวิตตณฺหา** ความว่า ชื่อว่ายังไม่ปราศจากคตินหา เพราะ
อรรถว่า ยังปราศจากคตินหาไม่ได้ เพราะไม่มีขณิกปหานะ คุจขณิกสมาธิ.

บทว่า **อจฺจตุตตณฺหา** ความว่า ชื่อว่า มีคตินหายังไม่สละแล้ว
เพราะอรรถว่า มีคตินหายังไม่สละไม่ได้ เพราะไม่มีตทังคปหานะ.

บทว่า **อวฺนุตตณฺหา** ความว่า ชื่อว่า มีคตินหายังไม่สำรอกแล้ว
เพราะอรรถว่า มีคตินหายังไม่สำรอกไม่ได้ เพราะไม่มีวิกขัมภนปหานะ.

บทว่า **อมุตฺตตณฺหา** ความว่า ชื่อว่า มีคตินหายังไม่พ้นไปแล้ว
เพราะอรรถว่า มีคตินหายังไม่พ้นไปได้ เพราะไม่มีสมุจเฉทปหานะล่วงส่วน.

บทว่า **อปฺปหีนตณฺหา** ความว่า ชื่อว่า มีคตินหายังไม่ละเสียแล้ว
เพราะอรรถว่า มีคตินหายังไม่ละไม่ได้ เพราะไม่มีปฏิปัสสัทธิปหานะ.

บทว่า **อปฺปฏินิสฺสฏฺฐรตฺตฺหา** ความว่า ก็ชื่อว่า มีตัณหายังไม่
สละคืนแล้ว เพราะไม่สละคืนสังกิเลสส่วน ที่ตั้งมั่นอยู่ในภพ เพราะ
ไม่มีนิสสรณปหานะ.

บัดนี้ เพราะผู้ยังไม่ปราศจากตัณหาคืนรนและบ่นเพื่ออยู่ ฉะนั้น
พระสารีบุตรเถระเมื่อจะชักชวนในการกำจัดตัณหา จึงกล่าวคาถาว่า
มมายุเต เป็นต้น.

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า **มมายุเต** ได้แก่ ในเพราะวัตถุที่ยึด
ถือของเรา. พระเถระกล่าวเรียกผู้ฟังทั้งหลายด้วยบทว่า **ปฺลฺลสฺส**.

บทว่า **เอตมฺปิ** ได้แก่ โทษเมื่อนั้น บทที่เหลือปรากฏแล้วทั้งนั้น.

บทว่า **เทว มมตฺตา** ได้แก่ อาลัย ๒ อย่าง.

บทว่า **ยวตฺตา** เป็นนิบาตในอรรถที่กำหนดตัด.

บทว่า **ตฺตฺหาสฺสฺขฺวาเตน** ได้แก่ ส่วนแห่งตัณหา.

บทว่า **สฺงฺขา สฺงฺขาคฺตํ** โดยความเป็นอย่างเดียวกันเหมือนในข้อ
ความว่า ก็ส่วนแห่งความเนิ่นช้า มีตัณหาเป็นเหตุ เป็นต้น.

บทว่า **สิมฺกตํ** ได้แก่ เว้นจากโทษที่ไม่มีขอบเขต.

บทว่า **มฺริยาทกตํ** ความว่า คุณในข้อความว่า ฟังสมมติสิมามี-
โยชน์ ๑ เป็นอย่างยิ่ง เป็นต้น.

บทว่า **โอรฺชิตํ** ได้แก่ เว้นจากโทษที่ไม่มีกำหนดถ้อยคำจุดันไม้
ที่อยู่ในระหว่างแดนซึ่งกำหนดไว้.

บทว่า **ปฺริยฺนฺตกตํ** ได้แก่ กำหนดไว้ คือ ทำที่สุตรอบว่า ดันไม้

ที่อยู่ในระหว่างแดนเป็นสาธารณะของทั้งสองฝ่าย ทำให้เป็นเหมือนแฉก
ต้นตาลที่เนื่องเป็นอันเดียวกัน.

บทว่า **ปริกุกหิต** ได้แก่ ถือเอาโดยอาการทั้งปวง พื้นที่ผู้อื่น
อาศัยแม้ในระหว่างกาล.

บทว่า **มมายิต** ได้แก่ ทำอาลัยเหมือนเสนาสนะของภิกษุผู้เข้า
จำพรรษา.

บทว่า **อิท มม** ได้แก่ ตั้งอยู่ในที่ไกล.

บทว่า **เอต มม** ได้แก่ ตั้งอยู่ในที่ใกล้.

บทว่า **เอตุตถ** ได้แก่ กำหนดบริขาร จุจในข้อความว่า แม้
เพียงเท่านั้นก็ไม่พึงกล่าวตอบ.

บทว่า **เอตุตาวตา** เป็นการกำหนดด้วยนิบาต แม้ในอรรถว่า
กำหนด จุจในข้อความว่า จุก่อนมหานาม ด้วยคำเพียงเท่านั้นแล.

บทว่า **เกวลมุปี มหาปฐวี** ได้แก่ แผ่นดินใหญ่แม้ทั้งสิ้น.

บทว่า **อฏฐตตตทหวิปริต** ได้แก่ ขยายไปเป็นคัตถา ๑๐๘,
หากจะถามว่า เป็น ๑๐๘ ได้อย่างไร? คัตถาที่เป็นไปในชวณวิถีในจักขุ
ทวารเป็นต้นอย่างนี้ว่า รูปคัตถา ๗๗^๑ ธรรมคัตถามีอารมณ์เช่นกับบิดา
จุจได้นามฝ่ายบิดา ในข้อความมีอาทิอย่างนี้ว่า บุตรแห่งเศรษฐี บุตร
แห่งพราหมณ์ ดังนี้.

ก็ในบทนี้ ชื่อว่ารูปคัตถา เพราะอรรถว่าคัตถามีรูปเป็นอารมณ์
คือคัตถาในรูป, รูปคัตถานั้น ที่ยินดีรูปเป็นไปด้วยความกำหนดในกาม

๑. สัตถคัตถา, กันธคัตถา, รสคัตถา, โสภณัพพคัตถา.

ชื่อ กามตัณหา, ที่ยินดีเป็นไปอย่างนี้ว่า รูปเที่ยง ยั่งยืน มั่นคง ด้วย
ความกำหนดที่สหรถด้วยสัสสตทัญญู ชื่อ ภวตัณหา, ที่ยินดีเป็นไป
อย่างนี้ว่า รูปขาดสูญ พินาศ ตายแล้ว จักไม่เกิด ด้วยความกำหนดที่
สหรถด้วยอจุณฑทัญญู ชื่อ วิภวตัณหา, รูปตัณหา มี ๓ อย่าง อย่างนี้
ด้วยประการฉะนี้.

แม้สัททตัณหาเป็นต้น ก็เหมือนรูปตัณหา. ตัณหาเหล่านั้นเป็นตัณหา
วิปริต ๑๘. ตัณหาเหล่านั้น ในรูปภายในเป็นต้น ๑๘ ในรูปภายนอกเป็นต้น
๑๘ รวมเป็น ๓๖. ที่เป็นอดีต ๓๖ อนาคต ๓๖ ปัจจุบัน ๓๖ รวมเป็น
๑๐๘ ด้วยประการฉะนี้.

อีกอย่างหนึ่ง รูปที่อาศัยรูปภายในเป็นต้นมีอาทิอย่างนี้ว่า เมื่อบพว่า
อสุมี มีอยู่ บพว่า อิตฺถสุมี ก็ย่อมมี, เพราะอาศัยรูปภายใน มี ๑๘
รูปที่อาศัยรูปภายนอกเป็นต้นว่า เมื่อบพว่า อสุมี มีอยู่ด้วยบพนี้ บพว่า
อิตฺถสุมี ก็ย่อมมีด้วย บพว่า เพราะอาศัยรูปภายนอก มี ๑๘ รวมเป็น ๓๖.
ที่เป็นอดีต ๓๖ อนาคต ๓๖ ปัจจุบัน ๓๖ รวมเป็นตัณหาวิปริต ๑๐๘ แม้
อย่างนี้ด้วยประการฉะนี้.

บพว่า วิสตีวตฺถุกา สกฺกายทัญญู ความว่า ชื่อว่าสักกายทัญญูเพราะ
อรรถว่า ทัญญูในกายนั้น ในเมื่อกายกล่าวคือขันธปัญจกะมีอยู่ ด้วยอรรถว่า
มีอยู่ซึ่งเกิดขึ้นทำวัตถุที่เป็นไป ด้วยสามารถยึดถือเป็น ๔ ส่วน โดยนัยมี
อาทิว่า พิจารณารูปในรูปหนึ่ง ๆ แห่งขันธ ๕ มีรูปเป็นต้น.

บพว่า ทสวตฺถุกา มิจฺฉาทัญญู ได้แก่ มิจฉาทัญญูที่เป็นไปโดย
นัยมีอาทิว่าทานที่ให้แล้ว ไม่มีผล ษัณฺฑที่บูชาแล้ว ไม่มีผล. อีกอย่างหนึ่ง.

ทิวฏฐิที่ไมเ่แน่นอนน เป็นทิวฏฐิที่เหลวไหลเพราะยึดถือผิด ชื่อมิจฉาทิวฏฐิ ชื่อมิจฉาทิวฏฐิเพราะอรรถว่า ทิวฏฐิอันบังเกิดทั้งหลายรังเกียจ เพราะไม่นำประโยชน์มาดังนี้ก็มี.

มิจฉาทิวฏฐินั้นมีความยึดมั่นโดยไม่แยกคายเป็นลักษณะ, มีความยึดถือเป็น รส, มีความยึดมั่นผิดเป็น ปัจจุปปัญฐาน, มีความเป็นผู้ใคร่เห็นพระอริยะทั้งหลายเป็น ปทัฏฐาน, พึงเห็นว่า มีโทษอย่างยิ่ง.

บทว่า ทสวตตุกา อนตคคาหิกา ทิวฏฐิ ได้แก่ ทิวฏฐิที่เป็นไปโดยนัยเป็นต้นว่า โลกเที่ยง, โลกไม่เที่ยง, โลกมีที่สุด, เป็นไปอย่างนี้ด้วยสามารถทำส่วนหนึ่ง ๆ เป็นที่ตั้งยึดถือ ชื่ออันทคคาหิกาทิวฏฐิมิวัตถุ ๑๐.

บทว่า ยา เอวรูปา ทิวฏฐิ ได้แก่ ทิวฏฐิที่มีชาติอย่างนี้.

บทว่า ทิวฏฐิคตํ ได้แก่ ความเป็นไปในทิวฏฐิทั้งหลาย. ทศณะนี้ชื่อว่า ทิวฏฐิคตํ เพราะอรรถว่า หยั่งลงในภายในแห่งทิวฏฐิ ๖๒.

รชฏฐุเพราะอรรถว่าก้าวล่วงได้ยากคือทิวฏฐิ ชื่อว่า รชฏฐุคือทิวฏฐิ คุจรชฏฐุหญา รชฏฐุปา รชฏฐุภูเข.

ชื่อว่า กันดาร์คือทิวฏฐิ เพราะอรรถว่ามีภัยเฉพาะหน้าที่น่ารังเกียจ คุจกันดาร์เพราะโจร กันดาร์เพราะสัตว์ร้าย กันดาร์เพราะขาดน้ำ และ ดันดาร์เพราะข้าวยากหมากแพง.

ชื่อว่า เสียนหนามคือทิวฏฐิ เพราะอรรถว่าแทงตลอด และ เพราะอรรถว่าทวนซึ่งสั้มาทิวฏฐิ. ด้วยว่ามิจฉาทศณะเมื่อเกิดขึ้นย่อมแทงตลอด และทวนสั้มาทศณะ.

ชื่อว่า ความคืนรนคือทักขิ เพราะอรรถว่า คืนรนจนผิครูป
ด้วยทักขิ เพราะบางครั้งก็ยึดถือความเที่ยง บางครั้งก็ยึดถือความขาดสูญ.
ก็คนผู้มีทักขิย่อมไม่อาจตั้งมั่นในอารมณ์เดียว บางครั้งก็ลื้อยไปตามความ
เที่ยง บางครั้งก็ลื้อยไปตามความขาดสูญ.

ชื่อว่า ทักขิสังโยชน์ เพราะอรรถว่า ทักขินั้นแล ชื่อว่าสังโยชน์
ด้วยอรรถว่า ผูกพันไว้.

ชื่อว่า คาหะ ความถือ เพราะอรรถว่า ถือเอาอารมณ์ไว้มั่น
คฺจจะเข้เป็นต้นคาบบุรุษ.

ชื่อว่า ย่อมตั้งมั่น เพราะความตั้งมั่น. จริงอยู่ที่ทักขินี้ตั้งมั่นแล้ว
ถือเอาด้วยปวัตติภาพที่มีกำลัง.

ชื่อว่า อภินเวส ยึดมั่น เพราะอรรถว่า ย่อมยึดมั่นว่าเที่ยงเป็นต้น.

ชื่อว่า ปรามาสะ เพราะอรรถว่า ลูบคลำไปข้างหน้าว่าเที่ยงเป็นต้น
ก้าวล้วงสภาวะแห่งธรรม.

ชื่อว่า มิจฉามัคคะ ทางชั่ว เพราะอรรถว่าทางที่บัณฑิตรังเกียจ
เพราะไม่นำประโยชน์มาหรือทางแห่งอบายที่บัณฑิตรังเกียจ.

ชื่อว่า มิจฉาปะละ เพราะเป็นทางที่ไม่แน่นอน, เหมือนอย่างว่า
ทางที่คนหลงทิศยึดถือว่า นี่เป็นทางของบ้านชื่อนั้น ย่อมไม่ทำให้เขาถึง
บ้านนั้นได้ ฉะนั้น ทักขิที่คนมีทักขิยึดถือเอาว่า เป็นทางสู่สุคติ ก็ไม่ส่ง
เขาให้ถึงสุคติได้ ฉะนั้น ฉะนั้นจึงชื่อว่า ทางผิด เพราะเป็นทางที่ไม่ถูก.

ชื่อว่า ความเห็นผิด เพราะมีความเห็นผิดเป็นสภาวะ.

ชื่อว่า ทำ เพราะอรรถว่า เป็นที่ข้ามแห่งคนพาลทั้งหลาย โดย
หมุนไปรอบในที่นั่นเอง. ทำนั้นด้วยเป็นบ่อเกิดแห่งความพินาศทั้งหลาย
ด้วย ดังนั้นจึงชื่อว่า ติตถายตนะ ลัทธิดีรธีย์. อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า
อายตนะ ด้วยอรรถว่า เป็นประเทศที่เกิด และเป็นที่อยู่อาศัยของเดิรธีย์
ทั้งหลาย ดังนั้นจึงชื่อว่า ลัทธิดีรธีย์ ความถือที่เป็นความแสวงหาผิด
หรือความถือโดยความแสวงหาผิด ดังนั้นจึงชื่อว่า ความถือโดยแสวงหาผิด.

ความถือผิดสภาวะ ชื่อว่าความถือวิปริต ความถือที่เปลี่ยนแปลง
ไปโดยนัยเป็นต้นว่า ถือในสิ่งที่ไม่เที่ยงว่าเที่ยง ชื่อว่าความถือวิปลาต.

ความไม่ถือเอาโดยอุบาย ชื่อว่า ความถือผิด. ความถือในเรื่อง
ที่ไม่แน่นอน ไม่ใช่สภาวะ ว่า แท้ แน่นอนเป็นสภาวะ ชื่อว่า ความ
ถือในสิ่งที่ไม่แน่นอนว่าแน่นอน.

บทว่า ยาวตา ได้แก่ มีประมาณเท่าใด.

บทว่า ทฺวาตฺถุจฺจิกตานิ ได้แก่ ทิฏฐิ ๖๒ ที่มาในพรหม-
ชาลสูตร.

บทว่า อจฺเจตฺตฺสฺกฺโกนฺปิ ผนฺตฺตฺติ ความว่า แม้ผู้มีความหวาด
ระแวงเกิดขึ้นว่า คนทั้งหลายจักแย่งชิงข่มขี้ถือเอาโดยพลการ ย่อมหวั่นไหว.

บทว่า อจฺฉิขฺชฺนฺเตปิ ได้แก่ ในเมื่อเขากำลังแย่งชิงโดยนัยที่
กล่าวแล้วข้าง.

บทว่า อจฺฉิณฺเณปิ ได้แก่ ในเมื่อเขาแย่งชิงถือเอาแล้วโดยนัยที่
กล่าวแล้วข้าง.

บทว่า วิปริณามตฺสฺกิโนปิ ได้แก่ แม้ผู้มีความหวาดระแวง โดย
ความเป็นแปลงเป็นอย่างอื่นบ้าง.

บทว่า วิปริณามนฺเตปิ ได้แก่ ในเวลาที่เปลี่ยนแปลงไปบ้าง.

บทว่า วิปริณเตปิ ได้แก่ เมื่อวัตถุนั้นเปลี่ยนแปลงไปแล้วบ้าง.

บทว่า ผนฺทฺหฺนฺติ ได้แก่ ข่อมหฺวันไหว.

บทว่า สฺมฺผนฺทฺหฺนฺติ ได้แก่ ข่อมหฺวันไหวโดยอาการทั้งปวง.

บทว่า วิปฺผนฺทฺหฺนฺติ ได้แก่ ข่อมหฺวันไหวโดยอาการมีอย่างต่าง ๆ.

บทว่า เวชฺชนฺติ ได้แก่ เห็นภัยแล้วหฺวันไหว.

บทว่า ปเวชฺชนฺติ ได้แก่ หฺวันไหวเป็นพิเศษ เพราะภัยที่น่า
หวาดเสียว.

บทว่า สมฺปเวชฺชนฺติ ได้แก่ หฺวันไหวโดยอาการทั้งปวง เพราะ
ภัยที่ทำให้ชนลูกชนพอง.

บทว่า ผนฺทฺมานเ เป็นทฺตฺยวิภักฺตติ พหฺวจนะ.

บทว่า อปฺโปทฺเท ได้แก่ มีน้ำน้อย.

บทว่า ปรีตฺโตทฺเท ได้แก่ มีน้ำนิดหน่อย.

บทว่า อุกฺกปรียาทาเน ได้แก่ มีน้ำล้นไป.

บทว่า พลาภาหิ วา ได้แก่ ผูกบักษีที่เหลือจากที่กล่าวแล้ว.

บทว่า ปรีปาตฺยมานา ได้แก่ เบียดเบียนอยู่ กระทบกระทั่งอยู่.

บทว่า อุกฺกชฺปิยมานา ได้แก่ นำมาแต่ระหว่างเปือกตม หรือ
กลืนกิน.

บทว่า **ขชฺชมานา** ได้แก่ เกี่ยวกินอยู่. ปลาทั้งหลายย่อมค้ำขึ้น
เพราะฝูงกา ย่อมกระเสือกกระสนเพราะฝูงเหยี่ยว ย่อมทรมนทรมายเพราะฝูง
นกยาง ย่อมหวั่นไหวด้วยสามารถแห่งความตายในเวลาที่ถูกคาบด้วยจะงอย
ปาก ย่อมเอนเอียงในเวลาถูกจิก ย่อมกระสับกระส่ายในเวลาใกล้ตาย.

บทว่า **ปสฺสิตฺวา** ได้แก่ เห็นโทษมิใช่คุณ.

บทว่า **ตฺถยิตฺวา** ได้แก่ เปรียบเทียบคุณและโทษ.

บทว่า **ตฺริยิตฺวา** ได้แก่ ยังคุณและโทษให้พิสดาร.

บทว่า **วิภาวยิตฺวา** ได้แก่ ปล่อยคือเว้นวัตถุอันทรม.

บทว่า **วิญฺจฺตํ กตฺวา** ได้แก่ ให้ถึงความสำเร็จ คือยกเว้น.

อีกอย่างหนึ่ง เห็นด้วยการเปลื้องโทษที่เคลื่อนกล่นแล้วจำแนกเป็น
เรื่อง ๆ. เทียบเคียงด้วยการเปลื้องโทษที่ไม่มีกำหนดแล้วทำการกำหนด,
พิจารณาด้วยการเปลื้องวัตถุโทษแล้วแบ่งเป็นส่วน ๆ. ตรวจตราด้วยการ
เปลื้องโทษความลุ่มหลงแล้วตีราคา ทำให้แจ่มแจ้งด้วยการเปลื้องโทษความ
เป็นก่อนแล้วแบ่งส่วนตามปกติ.

บทว่า **ปหาย** ได้แก่ ละแล้ว

บทว่า **ปฏินิสฺสชฺชิตฺวา** ได้แก่ สละคืนแล้ว.

บทว่า **อมฺมายนฺโต** ได้แก่ ไม่กระทำอาลัยด้วยค้นหาและทฤษฎี.

บทว่า **อคุคฺคณฺหนฺโต** ได้แก่ ไม่ถือเอาส่วนเบื้องต้นแห่งทฤษฎี
ด้วยปัญญา.

บทว่า **อปฺรามสนฺโต** ได้แก่ ไม่การทำการสละลงด้วยวิตก.

บทว่า **อนภินิวิสฺสฺโต** ได้แก่ ไม่เข้าไปด้วยทฤษฎีที่ก้าวลงแน่นอน.

บทว่า อภุพพมานโ ได้แก่ ไม่กระทำด้วยตัณหาเครื่องยึดถือ.

บทว่า อชนยมานโ ได้แก่ ไม่ให้เกิดด้วยตัณหาที่เกิดขึ้นในภพใหม่.

บทว่า อสณฺขนฺยมานโ ได้แก่ ไม่ให้เกิดพร้อมเป็นพิเศษ.

บทว่า อนิพฺพตฺตยมานโ ได้แก่ ไม่ให้บังเกิดด้วยตัณหาคือ
ความปรารถนา.

บทว่า อนภินิพฺพตฺตยมานโ ได้แก่ ไม่ให้บังเกิดเฉพาะด้วย
อาการทั้งปวง, อีกอย่างหนึ่ง บทเหล่านี้ ท่านขยายความด้วยอุปสรรค.

พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงความยินดีด้วยคาถาแรก และโทษ
ด้วย ๔ คาถาค่อจากนั้น ในที่นี้ ด้วยประการฉะนี้ บัดนี้ เพื่อจะแสดงการสลัด
ออกพร้อมด้วยอุบาย และอานิสงส์แห่งการสลัดออก, หรือแสดงโทษความ
ต่ำช้าและความเศร้าหมองของกามทั้งหลายด้วยคาถาเหล่านี้ ทั้งหมด บัดนี้
เพื่อจะแสดงอานิสงส์ในเนกขัมมะ ท่านจึงกล่าวคาถา ๒ คาถาว่า อุโฆสุ
อนฺเตสุ เป็นต้น.

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า อุโฆสุ อนฺเตสุ ได้แก่ ในที่สุดที่
กำหนดไว้เป็นคู่ ๆ มีผัสสะและผัสสสมุทัย เป็นต้น.

บทว่า วินยฺเย จนฺทํ ได้แก่ กำจัดฉันทราคะ.

บทว่า ผสฺสํ ปริญฺญา ได้แก่ กำหนดรู้นามรูปแม้ทั้งสิ้น คือ
ผัสสะมีจักขุสัมผัส เป็นต้น หรืออรูปธรรมแม้ทั้งสิ้นที่สัมปยุตด้วยผัสสะนั้น
โดยทำนองแห่งผัสสะและรูปธรรม โดยมีวัตถุทวารของอรูปธรรมเหล่านั้น
เป็นอารมณ์ ด้วยปริญา ๓.

บทว่า อนานุกฺกฺโข ได้แก่ ไม่ติดใจในธรรมทั้งปวงมีรูป เป็นต้น.

บทว่า ยทตฺตกรหิ ตทกฺขุพฺพมาโน ความว่า ไม่กระทำความที่ตน
ติเตียน.

บทว่า น ลิมฺปติ ทิฏฺฐสุเตสุ ชีโร ความว่า ชีรชนผู้ถึงพร้อม
ด้วยปัญญาเห็นปานนี้นั้น ย่อมไม่คิดด้วยการคิดแม้สักอย่างหนึ่งแห่งการคิด
ทั้งสองในธรรมทั้งหลาย ทั้งที่เห็นแล้วและฟังแล้ว คือไม่คิดอะไร ๆ เหมือน
อากาศ ย่อมเป็นผู้ถึงความสงบแล้วยิ่งนัก.

บทว่า ผลฺลิสฺส เอโก อนฺนโต ได้แก่ ผัสสะเป็นกำหนดอันหนึ่ง.
ชื่อว่า ผัสสะ เพราะอรรถว่า ถูกต้อง ผัสสะนี้นั้น มีการถูกต้องเป็น
ลักษณะ, มีการเสียดสีเป็นรส, มีการประชุมเป็นปัจจุปัจฐาน, มี
อารมณ์ที่อยู่ในคลองเป็นปทัฐาน.

ก็ผัสสะนี้แม้เป็นรูปธรรม ก็เป็นไปโดยอาการถูกต้องในอารมณ์นั้น
แล ดังนั้นจึงชื่อว่า มีการถูกต้องเป็นลักษณะ, และแม้ไม่คิดแน่นอนเป็น
เอกเทศ ก็เสียดสี คุจรูปเสียดสีจักขุ เสียดสีหู จิตเสียดสีอารมณ์ ดังนั้น
จึงชื่อว่า มีการเสียดสีเป็นรส, อีกอย่างหนึ่ง ฟังทราบว่ามี การเสียดสี
เป็นรส ด้วยรสแม้มีอรรถว่าสมบัติ เพราะเกิดขึ้นแต่การเสียดสีของวัตถุ
และอารมณ์. สมจริงดังที่ท่านกล่าวไว้ในอรรถกถาว่า ผัสสะที่เป็นไปใน
ภูมิ ๔ ที่จะชื่อว่าไม่มีการถูกต้องเป็นลักษณะนั้นย่อมไม่มี ก็ผัสสะที่มีการ
เสียดสีเป็นรส ย่อมเป็นไปในทวาร ๕ ทีเดียวนั้น ด้วยว่า คำว่า มีการถูกต้อง
เป็นลักษณะก็ดี มีการเสียดสีเป็นรสก็ดี เป็นชื่อของผัสสะที่เป็นไปในทวาร
๕, คำว่า มีการถูกต้องเป็นลักษณะ, มิใช่มีการเสียดสีเป็นรส เป็นชื่อ
ของผัสสะที่เป็นไปทางมโนทวาร และท่านกล่าวคำนี้แล้ว ได้นำพระสูตร

นี้มาว่า :-

มหาบพิตร เหมือนมีแพะ ๒ ตัวต่อสู้กัน พึงเห็นจักษุเหมือนแพะ
สัตว์ที่ พึงเห็นรูปเหมือนแพะตัวที่ ๒ พึงเห็นผัสสะเหมือนการเข้าสู่
กันของแพะ ๒ ตัวนั้น ผัสสะมีการถูกต้องเป็น ลักษณะ และมีการเสียดสี
เป็นรส เหมือนกันฉนั้นนั้น มหาบพิตรเหมือนสลักแอกไถ ๒ อันเสียด
เสียดกัน แม้สัตว์ทั้ง ๒ ก็พึงเบียดเสียดกัน พึงเห็นจักษุเหมือนสัตว์ตัวที่ ๑
พึงเห็นรูปเหมือนสัตว์ตัวที่ ๒ พึงเห็นผัสสะเหมือนการเข้าเบียดเสียด
กันของสัตว์ ๒ ตัวนั้น ผัสสะมีการถูกต้องเป็นลักษณะ และมีการ
เสียดสีเป็นรส เหมือนกันฉนั้นนั้น พึงทราบความพิสดารดังต่อไปนี้ :-
เหมือนอย่างว่า จักขุวิญญาณเป็นต้น ท่านกล่าวโดยชื่อว่าจักขุ ในข้อ
ความว่า เห็นรูปด้วยจักขุ เป็นต้น ฉนั้นใด จักขุวิญญาณเป็นต้น
เหล่านั้น แม้ในที่นี้ก็พึงทราบว่า ท่านกล่าวโดยชื่อว่า จักขุ ฉนั้นนั้น.

เพราะฉะนั้น เนื้อความในข้อความว่า พึงเห็นจักษุอย่างนี้ เป็นต้น
พึงทราบโดยนัยนี้ว่า พึงเห็นจักขุวิญญาณอย่างนี้. เมื่อเป็นอย่างนั้น แม้
ในพระสูตรนี้ ก็ย่อมสำเร็จเนื้อความว่ามีการเสียดสีเป็นรส ด้วยรสซึ่งมีกิจ
เป็นอรรถนั้นแล เพราะการเสียดสีของจิตกับอารมณ์ แต่มีการประชุมกัน
เป็นปัจจุปัจฐาน เพราะประกาศความเสียดสีด้วยการประชุมกันแห่งธรรม
ทั้ง ๓ อย่างด้วยสามารถแห่งเหตุของตน เพราะผัสสะนี้ท่านประกาศในที่นั้น
ด้วยสามารถแห่งการประกอบเหตุอย่างนี้ว่าความเป็นไปร่วมกันของธรรม
๓ อย่าง,^๑ เป็นผัสสะ ดังนั้นสุดตบตันี้จึงมีเนื้อความนี้ว่า ชื่อว่า ผัสสะ

๑. ธรรม ๓ อย่างคือ จักขุ ๑ รูป ๑ จักขุวิญญาณ ๑.

เพราะความเป็นไปร่วมกันของธรรม ๓ อย่าง, ผัสสะมิใช่เพียงเป็นไปร่วมกันเท่านั้น แต่ย่อมปรากฏด้วยอาการนั้นนั่นแล เพราะท่านประกาศไว้เช่นนั้น ดังนั้นท่านจึงกล่าวว่า มีการประชุมกันเป็นปัจจุปัจภูฐาน อนึ่ง ผัสสะชื่อว่า มีเวทนาเป็นเครื่องปรากฏ แม้ด้วยความปรากฏซึ่งมีผลเป็นอรรถอธิบายว่า ด้วยว่าผัสสะนี้ยังเวทนาให้ปรากฏ คือให้เกิดขึ้น. ก็ผัสสะนี้คือจิตซึ่งเป็นที่อาศัยของตน เพราะอาศัยจิต เมื่อให้เกิดขึ้น แม้มีสิ่งอื่นกล่าวคือวัตถุหรืออารมณ์เป็นปัจจัย ย่อมยังเวทนาให้เกิดขึ้น มิใช่ในวัตถุหรือในอารมณ์ เหมือนไออุ่นที่อาศัยธาตุกล่าวคือรัง แม้มีความร้อนภายนอกเป็นปัจจัย ก็ย่อมกระทำความร้อนในนิสัยของตน มิใช่ในความร้อนกล่าวคือถ่านเพลิงที่ปราศจากเปลวภายนอกแม้เป็นปัจจัยของตน ฉะนั้นพึงทราบดังนี้.

อนึ่ง ผัสสะนี้ ท่านกล่าวว่า มีอารมณ์ที่อยู่ในคลองเป็นปทัฏฐาน เพราะเกิดขึ้นโดยไม่มีอันตราย ในอารมณ์ที่แวดล้อมด้วยอินทรีย์ซึ่งเกิดจากนั้นและที่ประมวลมา. ผัสสะตั้งขึ้น คือเกิดขึ้นแต่ปัจจัยใด ปัจจัยนั้นท่านเรียกว่า ผัสสสมุทัย. สมจริงดังที่ท่านกล่าวไว้ว่า เพราะสพายตนะเป็นปัจจัยจึงเกิดผัสสะ.

พึงทราบว่า อดีตทุกะ ท่านกล่าวด้วยสามารถแห่งกาล.

เวทนาทุกะ ท่านกล่าวด้วยสามารถแห่งสุขทุกข์ เพราะทำอุเบกขา เวทนาให้เป็นสุขอย่างเดียว เพราะท่านกล่าวไว้ว่า ก็อุเบกขา ท่านกล่าวว่าเป็นสุขอย่างเดียว เพราะสงบ.

นามรูปทุกะ ท่านกล่าวด้วยสามารถแห่งรูปธรรมและอรูปธรรม.

อายตนะทุกะ. ท่านกล่าวด้วยสามารถแห่งความเป็นไปในสังสารวัฏ.

สักกายทุกะ ท่านกล่าวด้วยสามารถแห่งเบญจขันธ์.

บรรดาบทเหล่านั้น ชื่อว่า สุข เพราะอรรถว่าเป็นไปสบาย. ชื่อว่า เวทนา เพราะอรรถว่า เสวยอารมณ์. ชื่อว่า ทุกข์ เพราะอรรถว่าเป็นไปลำบาก. นาม มีความนุ่มไปเป็นลักษณะ. รูป มีความแตกดับไปเป็นลักษณะ, อายตนะภายใน ๖ มีจักขวายตนะเป็นต้น, อายตนะภายนอก ๖ มีรูปายตนะเป็นต้น, เบญจขันธ์ มีรูปขันธ์เป็นต้น เป็นสักกายะด้วยอรรถว่า มีอยู่, อวิชา กรรม ตัณหา อาหาร ผัสสะ, และนามรูป เป็นสักกายสมุทัย.

บทว่า จกฺขุสมฺผลฺโส ความว่า ชื่อว่า จักขุ เพราะอรรถว่า บอกให้รู้จักอะไร ๆ อธิบายว่า ยินดี คือทำให้แจ้งซึ่งรูป. สัมผัสที่เป็นไปทางจักขุ ชื่อจักขุสัมผัสสะ.

ก็จักขุสัมผัสสะนั้นเป็นปัจจัยแก่เวทนาที่สัมปยุตกับด้วยตน ด้วยอำนาจปัจจัย ๘ ปัจจัย คือ สหชตตะ, อัญญมัญญะ, นิสสยะ, วิปากะ, อาหาระ, สัมปยุตตะ, อตถิ, อวิกตะ,

ชื่อว่า โสตะ เพราะอรรถว่า ฟัง โสตะนั้น ให้สำเร็จความเป็นวัตถุและทวารตามควรแก่โสตวิญญาณเป็นต้น ตั้งอยู่ในประเทศมีสัมภูฐานคังเจาะด้วยนิ้วมือ มีขนสีแดงบาง ๆ ขึ้นคลุม ภายในช่องสัทมการโสตะ.

สัมผัสที่เป็นไปทางโสตะ ชื่อโสสมสัมผัสสะ. แม้ในฆานสัมผัสสะ เป็นต้น ก็นัยนี้แหละ.

ชื่อว่า **ฆานะ** เพราะอรรถว่า **คม ฆานะ** นั้น ให้สำเร็จความเป็นวัตถุและทวารตามควรแก่ฆานวิญญาน เป็นต้น ตั้งอยู่ในประเทศมีลักษณะดังกิบแพะ ภายในช่องสัมผัสการฆานะ.

ชื่อว่า **ชีวหา** เพราะอรรถว่า **เรียกชีวิต**. อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า **ชีวหา** ด้วยอรรถว่า **ลิ้มรส**. ชิวหานั้นให้สำเร็จความเป็นวัตถุและทวารตามควรแก่ชีวหาวิญญาน เป็นต้น ตั้งอยู่ในประเทศมีลักษณะดังปลายกลีบดอกอุบลที่ทะลุตรงกลางใบข้างบน เว้นปลายสุด โคน และข้าง ๆ แห่งสัมผัสการชีวหา.

ชื่อว่า **กาย** เพราะอรรถว่า เป็นที่เกิดขึ้นแห่งธรรมที่เป็นไปกับด้วยอาสวะที่น่ารังเกียจทั้งหลาย.

บทว่า **อาโย** แปลว่า เป็นประเทศที่เกิดขึ้น. กายประสาทให้สำเร็จความเป็นวัตถุและทวารตามควรแก่กายวิญญาน เป็นต้น โดยมากตั้งอยู่ในภพนั้น ตลอดเวลาที่ความเป็นไปแห่งสังขารที่มีใจครองยังมีอยู่ในภพนี้.

ชื่อว่า **มโน** เพราะอรรถว่า **รู้ อธิบายว่า รู้แจ้ง**.

บทว่า **มโน** ได้แก่ **ภวังคจิต** ที่เป็นไปกับด้วยอวิชชนะ สัมผัสที่เป็นไปทางมโน ชื่อมโนสัมผัสสะ.

เพื่อจะแสดงว่า สัมผัสทั้ง ๖ อย่าง นับเป็น ๒ อย่างเท่านั้น ฉะนั้น พระเถระจึงกล่าวว่า **อริจนสมุผลุโส ปฏิฆสมุผลุโส** สัมผัสทางนาม สัมผัสทางรูป.

อริจนสัมผัสสะเป็นไปทางมโนทวาร ปฏิฆสัมผัสสะเป็นไปทางปัญจทวาร เพราะเกิดขึ้นด้วยการกระทบวัตถุและอารมณ์ เป็นต้น.

สัมผัสเป็นอารมณ์แห่งสุขเวทนา ชื่อว่า เป็นที่ตั้งแห่งสุขเวทนา.
สัมผัสเป็นอารมณ์แห่งทุกขเวทนา ชื่อว่า เป็นที่ตั้งแห่งทุกขเวทนา. สัมผัส
เป็นอารมณ์แห่งอทุกขมสุขเวทนา ชื่อว่า เป็นที่ตั้งแห่งอทุกขมสุขเวทนา.

บรรดาบทเหล่านั้น ชื่อว่า สุข เพราะอรรถว่า เป็นไปสบาย
อธิบายว่า เกิดขึ้นแก่ผู้ใด ก็ทำให้ผู้นั้นให้มีความสุข, อีกอย่างหนึ่ง ชื่อ
ว่าสุข เพราะอรรถว่า ขุด และเกี่ยวกิน ซึ่งความลำบากกายและใจเสียได้
ด้วยดี.

ชื่อว่า ทุกข์ เพราะอรรถว่า เป็นไปลำบาก อธิบายว่า เกิดขึ้น
แก่ผู้ใด ก็ทำให้ผู้นั้นให้มีความทุกข์.

ชื่อว่า อทุกขมสุข เพราะอรรถว่า ทุกข์ก็ไม่ใช่ สุขก็ไม่ใช่ ม
อักษรท่านกล่าวด้วยบทสนธิ. ผัสสะที่ว่าเป็น กุสล เป็นดี ท่านกล่าว
ด้วยสามารถแห่งชาติ. บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า กุสล ได้แก่ ผัสสะ
ที่สัมปยุตด้วยกุศลจิต ๒๑ ดวง.

บทว่า อกุสล ได้แก่ ผัสสะที่สัมปยุตด้วยอกุศลจิต ๑๒ ดวง.

บทว่า อพฺยากโต ได้แก่ ผัสสะที่สัมปยุตด้วย อพฺยากจิต กล่าว
คือ วิปากจิต และกิริยาจิตที่เหลือ.

พระสารีบุตรเถระเมื่อชี้แจงด้วยสามารถแห่งประเภทของภพใหม่ จึง
กล่าว กามาวจร เป็นต้น.

ผัสสะที่สัมปยุตด้วยกามาวจรจิต ๕๔ ดวง ชื่อว่า กามาวจร.

ชื่อว่า **รูปาวจร** เพราะอรรถว่า ละกามภพ ท่องเที่ยวไปในรูปภพ
ผัสสะที่สัมผัสด้วยรูปาวจรจิต ๑๕ ดวง ด้วยสามารถแห่งกุศลและอัปยาคตะ.

ชื่อว่า **อรูปาวจร** เพราะอรรถว่า ละกามภพและรูปภพ ท่องเที่ยว
ไปในอรูปภพ ผัสสะที่สัมผัสด้วยอรูปาวจรจิต ๑๒ ด้วยสามารถแห่งกุศล
และอัปยาคตะ.

บัดนี้ พระเถระเมื่อจะแสดงด้วยสามารถแห่งความยึดมั่น จึงกล่าว
ว่า **สุญญโต** เป็นต้น.

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า **สุญญโต** เป็นต้น ความว่า ท่าน
เรียกว่า สุญญตะ เพราะว่างจากราคะ โทสะ โมหะ, เรียกว่า อนิมิตตะ
เพราะไม่มีเครื่องหมายแห่งราคะ โทสะ โมหะ, เรียกว่า อัปปณิหิตะ
เพราะไม่มีที่ตั้งแห่งราคะ โทสะ โมหะ.

บัดนี้ พระเถระเมื่อจะแสดงด้วยสามารถผัสสะที่นับเนื่องและไม่นับ
เนื่องในวิภูฏะ จึงกล่าววว่า **โลภियो** เป็นต้น.

วิภูฏะ ท่านเรียกว่า โลก ด้วยอรรถว่า แดกหัก พังทลาย, ผัสสะ
ชื่อว่า โลภियะ เพราะอรรถว่า ประกอบไว้ในโลก ด้วยภาวะที่นับเนื่อง
ในโลกนั้น, ชื่อว่า อุตตระ เพราะอรรถว่า ข้ามขึ้นแล้ว, ชื่อว่า โลกุต-
ตระ เพราะอรรถว่า ข้ามขึ้นจากโลก เพราะภาวะที่ไม่นับเนื่องในโลก.

บทว่า **มุสนา** ได้แก่ อาการที่ถูกต้อง.

บทว่า **สมมุสนา สมมุสิตตฺต** ท่านขยายด้วยอุปสัค.

บทว่า **เอว** **ณาค** **กตฺวา** ได้แก่ ทำให้ปรากฏอย่างนี้, เมื่อรู้
ย่อมพิจารณา คือย่อมเห็น ย่อมคิดโดยอาการที่พึงเป็นไปเบื้องบน ย่อม

พิจารณาโดยความเป็นอนิจจัง เพราะมีความเป็นไปในที่สุดคืออนิจจัง และ
แลเพราะมีเบื้องต้นและที่สุด.

ชื่อว่า โดยความเป็นทุกข์ เพราะมีความเกิดขึ้นและความเสื่อม
ไปบีบคั้น และเพราะเป็นที่ตั้งแห่งทุกข์.

ชื่อว่า โดยความเป็นโรค เพราะจะต้องให้เป็นที่ไปด้วยปัจจัย และ
เพราะเป็นมูลแห่งโรค.

ชื่อว่า โดยความเป็นดังหัวผี เพราะประกอบด้วยโรคเสียดท้อง
โดยเป็นทุกข์ เพราะมีการไหลออกแห่งของไม่สะอาดคือกิลีส และเพราะ
ขึ้นพองแก่รอบแตกไป ด้วยความเกิดขึ้น ความเสื่อมโทรมและความแตก
ดับ.

ชื่อว่า โดยความเป็นดังลูกศร เพราะให้เกิดความบีบคั้น เพราะ
เจาะแทงภายใน และเพราะมีภาวะที่นำออกได้ยาก.

ชื่อว่า โดยความเป็นของลำบาก เพราะเป็นภาวะที่น่าดิเตียน
เพราะไม่นำมาซึ่งความเจริญและเพราะเป็นที่ตั้งแห่งความชั่ว.

ชื่อว่า โดยความเป็นอาพาธ เพราะไม่ให้เกิดเสรีภาพ และเพราะ
เป็นปทัฏฐานแห่งอาพาธ.

ชื่อว่า โดยความเป็นอย่างอื่น เพราะไม่มีอำนาจ และเพราะ
ความเป็นชื่อ.

ชื่อว่า โดยความเป็นของชำรุด เพราะชำรุดด้วยพยาธิชราและ
มรณะ.

ชื่อว่า โดยความเป็นเสียด เพราะนำมาซึ่งความพินาศมิใช่น้อย.

ชื่อว่า โดยความเป็นอุบาทว์ เพราะนำมาซึ่งความฉิบหายมากมาย ซึ่งไม่มีใครรู้ได้และเพราะเป็นที่ตั้งแห่งอันตรายทุกอย่าง.

ชื่อว่า โดยความเป็นภัย เพราะเป็นบ่อเกิดแห่งภัยทั้งปวง เพราะเป็นปฏิปักษ์ต่อหัวใจเข้าอย่างยิ่งกล่าวคือความสงบทุกข์.

ชื่อว่า โดยความเป็นอุปสรรค เพราะพัวพันด้วยความฉิบหายมิใช่น้อย เพราะเข้าไปดำรงไว้ซึ่งโทษ และเพราะไม่ควรแก่การอดกลั้นคุณอุปสรรค.

ชื่อว่า โดยความเป็นของหวั่นไหว เพราะหวั่นไหวด้วยพยาธิชรา และมรณะ และด้วยโลกธรรมมีลาภเป็นต้น.

ชื่อว่า โดยความเป็นของแตกพัง เพราะเข้าถึงความแตกพังเป็นปกติ ด้วยความเพียรและด้วยสิ่งที่มีรส.

ชื่อว่า โดยความเป็นของไม่ยั่งยืน เพราะทำความมั่นคงทั้งปวงให้ถึงความพินาศ และเพราะไม่มีความมั่นคง.

ชื่อว่า โดยความเป็นของไม่มีที่ต้านทาน เพราะความไม่ต้านทาน และเพราะไม่ได้ความปลอดภัย.

ชื่อว่า โดยความเป็นของไม่มีที่ซ่อนเร้น เพราะความเป็นของไม่ควรที่จะติดแน่น และเพราะไม่กระทำกิจซ่อนเร้นแม้ของผู้ที่ติดแน่น.

ชื่อว่า โดยความเป็นของไม่มีที่พึง เพราะไม่มีความเป็นผู้กระทำที่พึงจากภัย แก่ผู้อาศัยทั้งหลาย.

ชื่อว่า โดยความเป็นของว่าง เพราะว่างจากอรรถาพที่ยังขึ้น งาม
เป็นสุข ตามที่กำหนดไว้.

ชื่อว่า โดยความเป็นของเปล่า เพราะความเป็นของว่างนั่นเอง
หรือเพราะเป็นของน้อย. จริงอยู่แม่ของน้อย ท่านก็เรียกว่า เปล่าในโลก.

ชื่อว่า โดยความเป็นของสูญ เพราะเว้นจากเจ้าของผู้อยู่อาศัย
ผู้รู้ ผู้กระทำ และผู้อธิษฐาน.

ชื่อว่า โดยความเป็นอนัตตา เพราะความที่ตนเองมิใช่เจ้าของ
เป็นต้น.

ชื่อว่า โดยความเป็นโทษ. เพราะมีทุกข์เป็นไป และเพราะความ
เป็นโทษของทุกข์อีกอย่างหนึ่ง.

ชื่อว่า อาทีนพ เพราะอรรถว่า พัดไป คือไป เป็นไป ซึ่ง
เบื้องต้น คำนี้เป็นชื่อของคนกำพร้าว แม้ขันธทั้งหลายก็กำพร้าวเหมือนกัน
โดยความเป็นโทษ เพราะเป็นเช่นกับโทษ.

ชื่อว่า โดยความเป็นของมีความแปรปรวนเป็นธรรมดา
เพราะมีปกติแปรปรวน ๒ อย่าง คือ ด้วยชราและมรณะ.

ชื่อว่า โดยความเป็นของไม่มีแก่นสาร เพราะทูปพลภาพ
เหมือนกระพี้ และเพราะทำลายความสุข.

ชื่อว่า โดยความเป็นมูลแห่งความลำบาก เพราะเป็นเหตุแห่ง
ความลำบาก.

ชื่อว่า โดยความเป็นดังเพชฌฆาต เพราะฆ่าความคุ้นเคย
เหมือนศัตรูที่อยู่ต่อหน้าทำเป็นมิตร.

ชื่อว่า โดยความเป็นของปราศจากความเจริญ เพราะปราศ-
จากความเจริญ และเพราะมีความเสื่อม.

ชื่อว่า โดยความเป็นของมีอาสวะ เพราะมีอาสวะเป็นปทัฏฐาน.

ชื่อว่า โดยความเป็นของอันเหตุปัจจัยปรุงแต่ง เพราะเป็น
ของอันเหตุและปัจจัยทั้งหลายปรุงแต่งแล้ว.

ชื่อว่า โดยความเป็นเหยื่อมาร เพราะเป็นเหยื่อแห่งมัจจุรและ
กิเลสมาร.

ชื่อว่า โดยความเป็นของมีชาติชราพยาธิและมรณะเป็น
ธรรมดา เพราะมีชาติ ชรา พยาธิ และมรณะเป็นปกติ.

ชื่อว่า โดยความเป็นของมีโสกะ บริเทวะ และอุปายาสะ
เป็นธรรมดา เพราะเป็นเหตุแห่งโสกะ บริเทวะ และอุปายาสะ.

ชื่อว่า โดยความเป็นของมีความเศร้าหมองเป็นธรรมดา
เพราะมีอารมณ์แห่งค้นหาทกฺขิตฺตจฺจิต และสังกิเลสทั้งหลายเป็นธรรมดา.

ชื่อว่า โดยความเป็นเหตุเกิดแห่งทุกข์ เพราะความเกิดขึ้นด้วย
สามารถแห่งอวิชชา กรรม ตัณหา และสพายตนะ.

ชื่อว่า โดยความเป็นของดับไป เพราะไม่มีเหตุเกิดแห่งทุกข์
เหล่านั้น.

ชื่อว่า โดยความเป็นของชวนให้ชุ่มชื้น เพราะความชุ่มชื้น
ที่มีความหวานด้วยสามารถแห่งฉันทราคะในผัสสะ.

ชื่อว่า โดยความเป็นอาทินพ เพราะความแปรปรวนแห่งผัสสะ.

ชื่อว่า โดยความเป็นนิสสรณะ เพราะการออกไปแห่งความ
เข้มแข็งและอาทินทั้งสอง. ปาฐะที่เหลือในบทว่า **ติเรติ** เหล่านี้ พึง
เห็นในบทว่า **ติเรติ** ทุกบท.

บทว่า **ปชหติ** ความว่า นำออกจากสันดานของตน.

บทว่า **วิโนเทติ** ความว่า บรรเทา.

บทว่า **พยนุตติกโรติ** ความว่า ทำให้สิ้นสุด.

บทว่า **อนภาวจุคเมติ** ความว่า ให้ถึงความไม่มีในภายหลัง.

ชื่อว่า **มีมูลรากอันตัดขาดแล้ว** เพราะอรรถว่า มูลรากที่สำเร็จ
ด้วยตัณหาและอวิชชาของฉันทราคะเหล่านั้น ถูกตัดขาดแล้วด้วยศัสตราคือ
อริยมรรค.

ชื่อว่า **ทำให้ไม่มีที่ตั้งดุจตาลยอดด้วน** เพราะอรรถว่า ทำที่ตั้ง
แห่งฉันทราคะเหล่านั้น ราวกะว่าตาลยอดด้วน. เหมือนอย่างว่า ถอนต้น
ตาลขึ้นพร้อมทั้งรากแล้วทำประเทศนั้นเป็นเพียงที่ตั้งของต้นตาลนั้น ความ
เกิดขึ้นของต้นตาลนั้น ย่อมไม่ปรากฏอีก ฉันทใด, ถอนรสมิรูปเป็นต้น
พร้อมทั้งราก ด้วยศัสตราคือ อริยมรรค แล้วทำจิตสันดานเป็นเพียงที่ตั้ง
แห่งฉันทราคะเหล่านั้น โดยภาวะเดิมที่เกิดขึ้นแล้วในก่อน ฉันทราคะ
เหล่านั้นแม้ทั้งหมด ท่านเรียกว่า ทำให้ไม่มีที่ตั้งดุจตาลยอดด้วน ฉันทนั้น.

บทว่า **ยสุเสโส** ได้แก่ ความดีใจนั้น ของบุคคลใด.

บทว่า **สมุจฺฉินฺโน** ได้แก่ ตัดขาดแล้วโดยชอบ.

บทว่า **วุปสนฺโต** ได้แก่ สงบได้แล้วด้วยผล.

บทว่า **ปฏิบัติสุทฺโธ** ได้แก่ ระวังได้แล้วด้วยปฏิบัติสัทธาธิปไตย,

อีกอย่างหนึ่งท่านขยายบทด้วยอุปสรรค.

บทว่า อภัพฺพูปฺตฺติโก ได้แก่ ไม่ควรเพื่อจะเกิดขึ้นอีก.

บทว่า ฌานคฺคินา ททฺโธ ได้แก่ เผลแล้วด้วยไฟคือมรรค
ญาณ.

อีกอย่างหนึ่ง อาจารย์พวกหนึ่งพรรณานาอย่างนี้ว่า ละได้แล้วพร้อม
ด้วยวัตถุ เหมือนทิ้งไปพร้อมกับภาชนะที่ใส่ยาพิษ. ตัดพร้อมทั้งราก
เหมือนตัดรากเถาวัลย์มีพิษ ดังนั้นจึงชื่อว่า ตัดขาดแล้ว, สงบได้แล้ว
เหมือนราคน้ำดับถ่านไฟในเตา, ระวังได้แล้ว เหมือนหยาดน้ำที่ตกลง
ในถ่านไฟที่ดับแล้ว, ทำให้ไม่ควรเกิดขึ้น เหมือนพืชที่ถูกตัดเหตุเกิด
ของหน่อเสียแล้ว. เผลเสียแล้วด้วยไฟคือญาณ เหมือนต้นไม้มีพิษถูก
ฟ้าผ่า ดังนี้.

บทว่า วิตเคโธ นี้ท่านกล่าวด้วยสามารถแห่งการสละภาวะของตน.

บทว่า วิตเคโธ นี้กล่าวด้วยสามารถแห่งการสละภาวะที่ยังมีอาลัย
ในอารมณ์.

บทว่า วนฺตเคโธ นี้กล่าวด้วยสามารถแสดงภาวะไม่ถือเอา.

บทว่า มุตฺตเคโธ นี้กล่าวด้วยสามารถแห่งการเปลื้องจากสันตติ.

บทว่า ปหีนเคโธ นี้กล่าวด้วยสามารถแสดงความไม่ตั้งมั่น ในบาง
คราวของจิตที่พ้นแล้ว.

บทว่า ปฏินิสฺสํกฺขเคโธ นี้ กล่าวด้วยสามารถแสดงการสลัดออก
ซึ่งความติดใจที่เคียดถือไว้.

บทว่า วิตฺตราโค วิตฺตราโค จตฺตฺตราโค วนฺตฺตราโค พิงฺประ

กอบโดยนัยที่กล่าวแล้ว.

บรรดาเหล่านั้น ชื่อว่า **เคธะ** ด้วยสามารถแห่งความดีใจ,
ชื่อว่า **ราคะ** ด้วยสามารถแห่งความยินดี,

บทว่า **นิจฺฉโต** ได้แก่ มีศัณหาออกแล้ว. ปาฐะว่า **นิจฺฉโต**
ก็มีความว่า เว้นจากหลังคาคือศัณหา.

บทว่า **นิพฺพุโต** ได้แก่ มีสภาวะดับแล้ว.

บทว่า **สีติญฺจโต** ได้แก่ มีความเย็นเป็นสภาวะ.

บทว่า **สุขปฺปฏิสฺส เวทึ** ได้แก่ มีสภาวะเสวยสุขทางกายและสุข
ทางใจ.

บทว่า **พฺรหฺมญฺเฐน** ได้แก่ มีสภาวะสูงสุด.

บทว่า **อตฺตนา** ได้แก่ จิต.

บทว่า **กตฺตฺตา จ** ได้แก่ เพราะทำกรรมชั่วด้วย.

บทว่า **อกตฺตฺตา จ** ได้แก่ เพราะไม่ทำกรรมดีด้วย.

บทว่า **กตฺ เม กายทฺวจฺจริตฺ อกตฺ เม กายสุจฺจริตฺ** เป็นต้น
กล่าวด้วยสามารถการไม่งดเว้นและการงดเว้นและการงดเว้นทางทวาร และ
ด้วยสามารถกรรมบถ.

บทว่า **สีเลสุมฺหิ น ปริปริการี** เป็นต้น กล่าวด้วยสามารถ
ปาริสุทธิสีล ๔.

บทว่า **ชาครियมนนฺยุตฺโต** กล่าวด้วยสามารถชาครณธรรม ๕.

บทว่า **สตีสมฺปชฺฌเณน** กล่าวด้วยสามารถสาดถกสัมปชัญญะ
 เป็นต้น.

โพธิปักขิยธรรมทั้งหลายมีบทว่า **จตุตถาโร สติปฏฺฐานา** เป็นต้น
กล่าวด้วยสามารถโลกิยะและโลกุตตระ.

บททั้ง ๔ มีบทว่า **ทุกฺขํ เม อปริณฺยตํ** เป็นต้น กล่าวด้วย
สามารถอริยสังฆิทรานี้. บทเหล่านั้นมีเนื้อความปรากฏแล้ว เพราะมี
นัยดังที่กล่าวไว้ในที่นั้น ๆ.

บททั้ง ๗ ว่า **ธีโร ปญฺชิตโต** เป็นต้น มีเนื้อความได้กล่าวไว้
แล้วเหมือนกัน. อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า **ธีร** ด้วยอรรถว่า ไม่หวั่นไหวใน
ทุกฺขํ, ชื่อว่า **ปญฺชิต** ด้วยอรรถว่า ไม่ลอยไปในสุข. ชื่อว่า **ปญฺชวา**
ด้วยอรรถว่า ทำความสะสมประโยชน์ปัจจุบันและประโยชน์ข้างหน้า, ชื่อ
ว่า **พฺพฺฐิมา** ด้วยอรรถว่า ไม่หวั่นไหวในประโยชน์ตนประโยชน์ท่าน,
ซึ่งว่า **ณฺณิ** ด้วยอรรถว่า ลึกและตื้น และด้วยอรรถว่า ไม่ลอยหลัง,
ชื่อว่า **วิภาวี** ด้วยอรรถว่า แจ่มแจ้งในอรรถที่ปกปิดลึกลับ, ชื่อว่า
เมธาวี เพราะอรรถว่า เช่นกับตาซึ่ง ด้วยอรรถว่า เขาจะลงจนหมด
กิเลส.

บทว่า **น ลิมฺปติ** ความว่า ไม่ติดในความเกิดของตน เหมือน
รอยเขียนในอากาศ.

บทว่า **น ปลิมฺปติ** ความว่า ไม่ติดโดยพิเศษ.

บทว่า **น อุปลิมฺปติ** ความว่า แม้ประกอบก็ไม่ติด เหมือนรอย
เขียนในฝ่ามือ.

บทว่า **อลิตฺโต** ความว่า แม้ประกอบก็ไม่เศร้าหมองเหมือนแก้ว
มณีที่วางไว้ในผ้าแคว้นกาสิ.

บทว่า อัส ลิตฺโต ความว่า ไม่เศร้าหมองเป็นพิเศษ เหมือนผ้า
แคว้นกาสิที่พันไว้ที่แก้วมณี.

บทว่า อนุปลิตฺโต ความว่า แม้เข้าไปก็ไม่ติดแน่นเหมือนหยาด
น้ำบนใบบัว.

บทว่า นิกฺขนโต ความว่า ออกไปภายนอก เหมือนหนืออก
จากเรือนจำ

บทว่า นิสุตฺตฺโวจ ความว่า ละขาดแล้ว เหมือนผ้าเศร้าหมองที่
อมิตรคลุมไว้.

บทว่า วิปฺปมฺมุโต ความว่า พ้นด้วยดี เหมือนยังความยินดีใน
วัตถุที่น่าถือเอาให้พินาศแล้วไม่มาอีก.

บทว่า วิสึ ยุตฺโต ความว่า ไม่ประกอบด้วยกิเลสทั้งหลาย โดย
ความเป็นอันเดียวกัน เหมือนคนไข้หายจากพยาธิฉะนั้น.

บทว่า วิมฺริยาทิกเตน เจตฺตา ความว่า มีจิตกระทำให้ปราศ
จากแดนกิเลส. อธิบายว่า มีจิตพ้นแล้วจากกิเลสทั้งปวง โดยภพทั้งปวง
โดยอารมณ์ทั้งปวง.

ก็ในคถาว่า สัตฺถุญฺญํ ปริญฺญา เป็นต้น ความย่อดังต่อไปนี้ มิใช่
ผัสสะแต่อย่างเดียวเท่านั้น ก็อีกอย่างหนึ่งแล มุนีกำหนดรู้สัญญาต่างด้วย
กามสัญญาเป็นต้น แม้นามรูป โดยแนวแห่งสัญญาหรือโดยนัยที่กล่าวแล้ว
ในก่อนนั้นแล ด้วยปริญญา ๓ พึงข้ามพ้นโอฆะทั้ง ๔ ด้วยปฏิปทานี้
ข้อนั้นมุนีนั้นข้ามโอฆะได้แล้ว ไม่เข้าไปคิดในความยึดถือด้วยตัณหาและ
ทิฏฐิ เพราะละกิเลสคือตัณหาและทิฏฐิได้ เป็นมุนีมีอาสวะสิ้นแล้ว เป็นผู้

ถอนลูกศรเสียแล้ว เพราะถอนลูกศรคือกิเลสมีรากะเป็นต้นได้แล้ว เป็นผู้ไม่ประมาทเที่ยวไป เพราะถึงความไพบลูย์แห่งสติ หรือเป็นผู้ไม่ประมาทเที่ยวไปในกาลเบื้องต้น เป็นผู้ถอนลูกศรได้ด้วยเที่ยวไปด้วยความไม่ประมาทนั้น ย่อมไม่หวังโลกนี้และโลกหน้า ซึ่งต่างโดยอรรถภาพของตนและของผู้อื่นเป็นต้น ย่อมปรินิพพานเพราะดับจirimจิตเสียได้โดยแท้ เหมือนไฟหมดเชื้อ ฉะนั้น พระสารีบุตรเถระวางระเบียบธรรมนั้นแล จบเทศนาด้วยอรรถธรรมคือพระอรหัตต์ ด้วยประการฉะนี้ แต่มิได้ยังมีมรรคหรือผลให้เกิดขึ้นด้วยเทศนานี้ เพราะท่านแสดงแก่พระชีมาสพดังนี้แล.

ชื่อว่า **สัญญา** เพราะอรรถว่า จำอารมณ์ ชนิดสี่เที่ยวเป็นต้นได้.

สัญญานั้น มีความจำได้เป็น**ลักษณะ**, มีความรู้อย่างเฉพาะเป็น**รส**, ก็สัญญาที่เป็นไปในภูมิ ๔ ชื่อว่ามีความจำได้เป็น**ลักษณะ**, สัญญาทั้งหมดมีความจำได้เป็น**ลักษณะ**ทั้งนั้น, ก็สัญญาใดย่อมจำได้ด้วย**ความรู้**ยิ่ง ในที่นี้สัญญานั้น ชื่อว่ามีความรู้อย่างเฉพาะเป็น**รส**. พึงทราบความเป็นไปของสัญญาที่มีความรู้อย่างเฉพาะเป็น**รส**นั้น ในเวลาที่ช่างไม้ทำเครื่องหมายไว้ที่ไม้จำไม้นั้นได้ด้วยเครื่องหมายนั้นอีก และในเวลาที่กำหนดเครื่องหมายมิใช่คำเป็นต้นของบุรุษ จำบุรุษนั้นได้ว่า ผู้นี้ คือคนชื่อนั้น ด้วยเครื่องหมายนั้นอีก และในเวลาที่เขาหน้าทีภณฑาคาริกผู้ดูแลเครื่องประดับของพระราชานักหนังสือชื่อที่เครื่องประดับนั้น ๆ เมื่อมีรับสั่งว่า จงนำเครื่องประดับชื่อนั้นมา ก็จุดประทีปเข้าห้องที่แข็งแรง อ่านหนังสือแล้วนำเครื่องประดับนั้น ๆ นั้นแลมาได้.

อีกนัยหนึ่ง สัญญาที่มีความจำได้เป็น**ลักษณะ** ด้วยสามารถรวบรวม

ทุกอย่างไว้ได้, มีการกระทำนิมิตซึ่งเป็นปัจจัยแห่งความจำได้อีกเป็นรส เหมือนช่างตากเป็นต้นทำเครื่องหมายไว้ที่ไม่เป็นต้น. มีการกระทำความยึดมั่นเป็น**ปัจจุปัญฐาน** ด้วยสามารถนิมิตตามที่ยึดถือไว้ เหมือนคนตาบอดคูช้าง, หรือมีความตั้งอยู่ไม่นานเป็น**ปัจจุปัญฐาน** เพราะมีความเป็นไปไม่หยั่งลงในอารมณ์ เหมือนฟ้าแลบ, มีอารมณ์ตามที่เข้าไปตั้งมั่นแล้วเป็น **ปทัฐาน** เหมือนความจำว่าบุรุษ ของเหล่าลูกเนื้อน้อย ๆ ที่เกิดขึ้นในหมูกนเคี้ยงหญ้าฉะนั้น.

ก็สัญญาใดสัมปยุตด้วยญาณในที่นี้, สัญญานั้นย่อมเป็นไปตามญาณนั้นแล ธรรมที่เหลือในปถพีที่เป็นไปกับด้วยสัมภาระเป็นต้น พึงทราบว่าเป็นเหมือนปฐพีเป็นต้น.

สัญญาที่ปฏิสังขตด้วยกาม ชื่อ**กามสัญญา**, สัญญาที่ปฏิสังขตด้วยพยาบาท ชื่อ**พยาปนาทสัญญา** สัญญาที่ปฏิสังขตด้วยวิหิงสา ชื่อ**วิหิงสาสัญญา**.

บรรดาสัญญานี้เหล่านั้นสัญญา ๒ ย่อมเกิดขึ้นทั้งในสัตว์ทั้งในสังขารทั้งหลาย, ก็กามสัญญาย่อมเกิดขึ้นแก่ผู้ตรึงถึงสัตว์หรือสังขารทั้งหลายซึ่งเป็นที่รักที่ชอบใจ, พยาปนาทสัญญาเกิดขึ้นตั้งแต่เวลาโกรธแค้นสัตว์หรือสังขารทั้งหลายซึ่งไม่เป็นที่รักไม่เป็นที่ชอบใจ จนถึงพินาศไป, วิหิงสาสัญญาไม่เกิดขึ้นในสังขารทั้งหลาย ด้วยว่าสังขารที่ชื่อว่าให้ถึงทุกข์ไม่มี แต่เกิดขึ้นในสัตว์ทั้งหลาย ในเวลาคิดว่าสัตว์เหล่านี้จึงมากัน จงขาดสูญ จงพินาศ หรืออย่าได้มี ดังนี้, สัญญาที่ปฏิสังขตด้วยเนกขัมมะชื่อ**เนกขัมมสัญญา** เนกขัมมสัญญานั้นเป็นกามาวจรในกาลเป็นส่วนเบื้องต้นแห่งอสุภ เป็น

รูปาวจรในอสุกฆาน, เป็นโลกุตตระในกาลที่มรรคผลเกิดขึ้นเพราะทำมานั้น ให้เป็นบาท.

สัญญาที่ปฏิสังขตด้วยอัพยาบาท ชื่ออัพยาบาทสัญญา อัพยาบาทสัญญานั้นเป็นกามาวจรในกาลเป็นส่วนเบื้องต้นแห่งเมตตา เป็นรูปาวจรในเมตตามาน, เป็นโลกุตตระในกาลที่มรรคผลเกิดขึ้น เพราะทำมานั้น ให้เป็นบาท.

สัญญาที่ปฏิสังขตด้วยอวิหิงสา ชื่ออวิหิงสาสัญญา อวิหิงสาสัญญานั้นเป็นกามาวจรในกาลเป็นส่วนเบื้องต้นแห่งกรุณา เป็นรูปาวจรในกรุณาฆานเป็นโลกุตตระในกาลที่มรรคผลเกิดขึ้น เพราะทำมานั้น ให้เป็นบาท.

ในกาลใดอโลกะเป็นข้อสำคัญ ในกาลนั้น สัญญา ๒ เหล่านี้ย่อมไปตามอโลกะนั้น, ในกาลใดเมตตาเป็นข้อสำคัญ ในกาลนั้นสัญญา ๒ เหล่านี้ย่อมไปตามเมตตานั้น, ในกาลใดกรุณาเป็นข้อสำคัญในกาลนั้น สัญญา ๒ เหล่านี้ย่อมไปตามกรุณานั้นแล.

สัญญาที่เกิดขึ้นปรารภรูปารมณฺ์ ชื่อรูปสัญญา. แม้ในสัททสัญญานี้ เป็นต้น ก็เช่นนี้แหละ. คำนี้เป็นชื่อของสัญญานั้นแหละโดยอารมณฺ์ แม้วัตถุที่เกิดแต่จักขุสัมผัส เป็นต้น ย่อมเป็นอันท่านกล่าวแล้วทีเดียว เพราะได้กล่าวอารมณฺ์ทั้งหลายไว้แล้ว.

บทว่า ยา เอวรูป สยณา ความว่าพึงทราบสัญญามีอาทิอย่างนี้ว่า. สัญญาเกิดแต่ปฏิสัมพัต สัญญาเกิดแต่อธฺวจนสัมพัต แม้อื่น ๆ บรรดาบทเหล่านั้น.

บทว่า อธิวจนสมมุสสุชา สลฺยา ได้แก่ สัญญาที่เป็นไปทาง ทวาร ๖ โดยปริยายนั่นเอง. ก็รูปชั้น ๓ ที่เป็นไปข้างหลังเอง ย่อมได้ ชื่อว่า อธิวจนสัมผัสสชาสัญญา เพราะสหชาตสัญญาของตน.

แต่โดยตรง สัญญาที่เป็นไปทางทวาร ๕ ชื่อปฏิฆสัมผัสสชา สัญญา. สัญญาที่เป็นไปทางมโนทวาร ชื่ออธิวจนสัมผัสสชาสัญญา. สัญญาเหล่านั้นพึงทราบว่าเป็นอหิเรกสัญญา.

บทว่า สลฺยา ได้แก่ สภาวนาม.

บทว่า สลฺยหานนา ได้แก่ อาการที่รู้พร้อม.

บทว่า สลฺยหานิตตฺต ได้แก่ ความเป็นคือความรู้พร้อม.

บทว่า อวิชฺชมฺ ความว่า กายทฺวจริตเป็นต้น ชื่อว่า ไม่พึงประสบ ด้วยอรรถว่า ไม่ควรบำเพ็ญ. อธิบายว่า ไม่พึงได้. กายทฺวจริตเป็นต้นนั้น ชื่อว่า อวิชชา. เพราะอรรถว่า ประสบสิ่งที่ไม่พึงประสบ.

กายสุจฺริตเป็นต้น ชื่อว่า พึงประสบโดยตรงกันข้ามกับกายทฺวจริต เป็นต้นนั้น.

กายสุจฺริตเป็นต้นนั้น ชื่อว่า อวิชชา. เพราะอรรถว่า ไม่ประสบ สิ่งที่ไม่พึงประสบ.

ชื่อว่า อวิชชา เพราะอรรถว่า กระทำอรรถว่ากองแห่งชั้นทั้งหลาย. อรรถว่าที่ต่อแห่งอายตนะทั้งหลาย, อรรถว่าสุญแห่งธาตุทั้งหลาย, อรรถว่าเป็นใหญ่แห่งอินทรีย์ทั้งหลาย, อรรถว่าแท้แห่งสัจจะทั้งหลาย ให้ไม่รู้แล้ว.

ชื่อว่า **อวิชา** เพราะอรรถว่า กระทำเนื้อความ ๔ อย่าง ที่กล่าว
แล้วด้วยสามารถบีบคั้นทุกข์เป็นต้น ให้ไม่รู้แล้ว.

ชื่อว่า **อวิชา** เพราะอรรถว่า ยังสัตว์ทั้งหลายให้เล่นไปในกำเนิด,
คติ, ภพ, วิญญูณจิตติ และสัตตาวาสทั้งหลาย ในสงสารอันไม่มีที่สุด.

ชื่อว่า **อวิชา** เพราะอรรถว่า เล่นไปในสตรีและบุรุษเป็นต้น
ซึ่งไม่มีอยู่โดยปรมาตม ไม่เล่นไปในขันธเป็นต้นซึ่งมีอยู่.

อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า **อวิชา** เพราะปกปิดกรรมทั้งหลายที่อาศัย
วัตถุและอารมณ์แห่งจักขุวิญญูณเป็นต้นเกิดขึ้นก็มี. ซึ่งอวิชาโอฆะนั้น.

ฟังข้ามขึ้น ด้วยสามารถกาโมฆะ **ฟังข้ามพ้น** ด้วยสามารถ
ภโวฆะ, **ฟังล่วงเลย** ด้วยสามารถทิฏฐิฆะ, **ฟังก้าวล่วง** ด้วยสามารถ
อวิชาโฆฆะ.

อีกอย่างหนึ่ง **ฟังข้ามขึ้น** ด้วยสามารถละด้วยโสคาปัตติมรรค, **ฟัง
ข้ามพ้น** ด้วยสามารถละด้วยสกทาคามิมรรค, **ฟังล่วงเลย** ด้วยสามารถ
ละด้วยอนาคามิมรรค, **ฟังก้าวล่วง** ด้วยสามารถละด้วยอรหัตตมรรค.

อีกอย่างหนึ่ง บท ๕ บทมีบทว่า **ตเรยฺย** เป็นต้น ฟังประกอบ
ด้วยปหานะ มี **ตทังคปหานะ** เป็นต้น อาจารย์บางพวกกล่าวไว้ดังนี้.

พระสารีบุตรเถระครั้งกล่าวว่า ญาณ เรียกว่า โมณะ ดังนี้แล้ว เพื่อ
จะแสดงญาณนั้นโดยประเภท จึงกล่าวว่า ยา **ปญฺญา ปชานนา**
เป็นต้น.

เวนนัยที่กล่าวแล้วนั้นนั่นเอง ฟังทราบบทว่า **อโมโห ฐมฺมวិจโย**
ดังต่อไปนี้.

อโหชะความไม่หลง เป็นปฏิบัติต่อการไม่เจริญในกุศลธรรมทั้งหลาย คือเป็นเหตุให้เจริญ. บุคคลมีความไม่หลง ย่อมถือเอาไม่วิปริตจากการถือเอาวิปริตของคนหลง. บุคคลทรงจำความแน่นอนโดยเป็นความแน่นอน ย่อมเป็นไปในสภาวะที่เป็นจริง ด้วยความไม่หลง. ก็คนหลงย่อมถือเอาความจริง ว่าไม่จริง และความไม่จริง ว่าจริง ย่อมมีทุกข์เพราะไม่ได้สิ่งที่ปรารถนา ด้วยประการนั้น.

คนไม่หลงย่อมไม่มีมรณทุกข์ เพราะเกิดแต่การพิจารณา มีอาทิอย่างนี้ว่า จะได้อายุทุกข์นั้นแต่ไหนในที่นี่. ก็ความตายด้วยความลุ่มหลงเป็นทุกข์ และความตายด้วยความลุ่มหลงนั้น ไม่มีแก่คนไม่หลง. บรรพชิตทั้งหลายย่อมอยู่ร่วมกันเป็นสุข ไม่บังเกิดในกำเนิดเดิรชาน. ก็คนที่ลุ่มหลงเป็นนิจย่อมเข้าถึงกำเนิดเดิรชานด้วยความหลง. และความไม่หลงเป็นปฏิบัติต่อความหลง. กระทำให้ไม่มีความเป็นกลาง ด้วยอำนาจความหลง. อวิหิงสาสัญญา ธาตุสัญญา การปฏิบัติมีชฌิมาปฏิบัติ การทำลาย ๒ คณฐะหลัง ย่อมมีด้วยความไม่หลง. สติปัญญา ๒ ข้อหลัง ย่อมสำเร็จด้วย อานุภาพของความไม่หลงนั้นแล.

ความไม่หลงเป็นปัจจัยให้เป็นผู้มีอายุยืน. ด้วยว่าคนผู้ไม่หลง รู้ประโยชน์และมีประโยชน์, เว้นสิ่งที่ไม่เป็นประโยชน์ เสพเฉพาะสิ่งที่เป็นประโยชน์, ย่อมมีอายุยืน, ไม่เสื่อมจากอรรถสมบัติ. ก็คนผู้ไม่หลงเมื่อการทำสิ่งที่เป็นประโยชน์แก่ตนนั้นแล ย่อมยังคนให้ถึงพร้อมด้วยความไม่หลง ย่อมเป็นปัจจัยแห่งการอยู่อย่างประเสริฐ เป็นผู้ดับในฝ่ายที่เป็นกลาง.

คนไม่หลง ย่อมเห็นอนัตตาด้วยความไม่หลง เพราะไม่มีความสงสัย ทั้งปวง. ก็คนไม่หลงเป็นคนฉลาดถือเอาความแน่นอน ย่อมรู้ชั้นปริญญา ซึ่งไม่ใช่ผู้นำ. โดยความไม่ใช่ผู้นำ เหมือนอย่างว่า เห็นอนัตตาเพราะ ความไม่หลง จันใด. ความไม่หลงเพราะเห็นอนัตตา จันนั้น. ก็ใครแล รู้ความว่างเปล่าแห่งอตฺตาแล้ว จะพึงถึงความลุ่มหลงอีก แล.

บทว่า เตน ฌาเณน สมนุนาโคโต ความว่า พระเสขะเป็นต้นผู้มี ความพร้อมเพรียงด้วยญาณมีประการดังกล่าวแล้วนั้น ชื่อว่า มุนี.

บทว่า โมนปฺปตฺโต ความว่า ถึงแล้วซึ่งความเป็นมุนี ด้วยญาณ ที่ได้เฉพาะแล้ว.

บทว่า ตีณิ เป็นบทกำหนดจำนวน.

บทว่า โมนะยฺยานิ ได้แก่ ธรรมคือข้อปฏิบัติ ที่กระทำความ เป็นมุนี คือกระทำให้เป็นมุนี. ในบทว่า กายโมเนยฺย เป็นต้น มี วินิจฉัยดังต่อไปนี้. ข้อที่พึงบัญญัติด้วยสามารถแห่งกายวิญญุตติ และรูป กาย ชื่อว่า โมนะยฺยธรรมทางกาย. ข้อที่พึงบัญญัติด้วยสามารถแห่งวจี วิญญุตติและสัททวาจา ชื่อว่า โมนะยฺยธรรมทางวาจา. ข้อที่พึงบัญญัติ ด้วยสามารถแห่งจิตที่เป็นไปในมโนทวารเป็นต้น ชื่อว่า โมนะยฺยธรรม ทางใจ.

บทว่า ติวริชกายทฺวจฺจริตํ ปหานํ ได้แก่ การละความประพฤติ ชั่วที่เป็นไปทางกาย ๓ อย่าง มีปาณาติบาตเป็นต้น.

บทว่า กายสุจฺจริตํ ได้แก่ ความประพฤติดีที่เป็นไปทางกาย.

บทว่า กายารมฺมณฺณ ญาณํ ได้แก่ ญาณในธรรมที่มีกายเป็น
อารมณ์ ที่ทำกายให้เป็นอารมณ์เป็นไปด้วยสามารถแห่งอนิจจัง เป็นต้น.

บทว่า กายปริญฺญา ได้แก่ ญาณที่เป็นไปด้วยสามารถรู้กาย ด้วย
ญาณปริญฺญา ตีรณปริญฺญา และปหานปริญฺญา.

บทว่า ปริญฺญาสทฺโศ มคฺโค ได้แก่ มรรคที่พิจารณากาย
ภายในให้เกิดขึ้น ชื่อว่าสทฺโศด้วยปริญฺญา.

บทว่า กาย ฌนฺทราคตฺส ปหานํ ได้แก่ การละนันทราคะ
คือค้นหาในกาย.

บทว่า กายสงฺขารนิโรธํ ได้แก่ ความดับคือการปิดลมหายใจ
เข้า และลมหายใจออก, คือการเข้าสมาบัติ. คือจตุตถฌาน.

บทว่า วชิสงฺขารนิโรธํ ได้แก่ ความดับ คือการปิดวิตกวิจารณ์,
คือการเข้าสมาบัติ, คือทุติยฌาน.

บทว่า จิตฺตสงฺขารนิโรธํ ได้แก่ ความดับ คือการกั้นสัญญา
และเวทนา คือการเข้าสัญญาเวทิตนโรธสมาบัติ.

ในบทว่า กายมฺหิ เป็นต้น ในคาถาแรกมีวินิจฉัยดังต่อไปนี้ :-
ชื่อว่า ผู้เป็นมุนีทางกาย ด้วยสามารถละกายทุจริตได้, ชื่อว่าผู้เป็นมุนี
ทางวาจา ด้วยสามารถละวจีทุจริตได้, ชื่อว่า ผู้เป็นมุนี ทางใจ ด้วย
สามารถละมโนทุจริตได้, ชื่อว่า ผู้เป็นมุนีทางใจผู้หาอาสวะมิได้ ด้วย
สามารถละอกุศลทั้งปวงได้.

บทว่า โมนฺยฺยสมฺปนฺนํ ความว่า ชื่อว่าผู้ถึงพร้อมด้วยธรรมที่
ทำให้เป็นมุนี เพราะรู้สิ่งทีควรรู้แล้วตั้งอยู่ในผล.

บทว่า **อาหุสพฺพปฺปาทิโน** ความว่า บัณฑิตทั้งหลายกล่าวว่า เป็นผู้ละกิเลสทั้งปวงเพราะละกิเลสทั้งปวงตั้งอยู่.

ในคาถาที่ ๒ มีวินิจฉัยดังต่อไปนี้ :- บทว่า **นิหฺนฺตปฺปํ** ความว่า บัณฑิตทั้งหลายกล่าวว่าเป็นผู้มีบาปอันล้างเสียแล้ว เพราะเป็นผู้ล้างคือชำระบาปทั้งปวง ที่เกิดขึ้นในอายตนะแม่ทั้งปวงกล่าวคือ ภายในและภายนอก ด้วยสามารถอารมณ์ภายในและภายนอก ด้วยมรรคญาณตั้งอยู่แล้ว พึงเห็นเนื้อความอย่างนี้ ด้วยประการฉะนี้.

มุนีผู้ครองเรือน ชื่ออการมุนี, มุนีผู้เข้าบรรพชา ชื่ออนาคารมุนี. พระเสขะ ๗ ชื่อเสขมุนี, พระอรหันต์ทั้งหลาย ชื่ออเสขมุนี, พระปัจเจกพุทธเจ้าทั้งหลาย ชื่อปัจเจกมุนี. พระสัมมาสัมพุทธเจ้าทั้งหลาย ชื่อมุนิมุนี.

พระสารีบุตรเถระกล่าวว่า **กตเม อการมุนิโน** อีกด้วยสามารถแห่งการถามเพื่อใครจะตอบ.

บทว่า **อการิกา** ได้แก่ผู้ชวนชวยในการทำงานของผู้ครองเรือนมีกสิกรรมและโครัคกกรรมเป็นต้น.

บทว่า **ทิฏฺฐปฺปทา** ได้แก่ ผู้มีนิพพานอันเห็นแล้ว.

บทว่า **วิญฺญตฺตาสนา** ความว่า ชื่อว่ามีคำสอนอันรู้แจ้งแล้ว เพราะอรรถว่ามีคำสอนคือไตรสิกขาอันรู้แจ้งแล้ว.

บทว่า **อนาคารา** ความว่า บรรพชิตทั้งหลาย ท่านเรียกว่าอนาคารมุนี เพราะอรรถว่า ไม่มีกิจการงานของผู้ครองเรือนมีกสิกรรมและโครัคกกรรมเป็นต้น.

บทว่า **สตฺต เสฏฺฐา** ความว่า ชื่อว่า **เสขมุนี** เพราะอรรถว่า พระอริยบุคคล ๗ มีพระโศดาบันเป็นต้น ยังศึกษาในไตรสิกขา.

พระอรหันต์ทั้งหลาย ชื่อว่าเสขมุนีเพราะอรรถว่า ไม่ต้องศึกษา. พระปัจเจกพุทธเจ้าทั้งหลาย ชื่อว่าปัจเจกมุนี เพราะอรรถว่า แต่ละองค์ นั้นแต่ไม่มีครูอาจารย์ อาศัยการณนั้น ๆ ตรีสรู้อริยสัจ ๔.

ในบทว่า **มุนิมุนิโน วุจฺจนฺติ ตถาคตา** นี้ มีวินิจฉัยดังต่อไปนี้ :- พระผู้มีพระภาคเจ้า ทรงพระนามว่า **ตถาคต** ด้วยเหตุ ๘ ประการ คือ :-

๑. เพราะเสด็จมาอย่างนั้น
๒. เพราะเสด็จไปอย่างนั้น
๓. เพราะเสด็จมาสู่ลักษณะที่แท้
๔. เพราะตรีสรูธรรมที่แท้จริง ตามที่เป็นจริง
๕. เพราะทรงเห็นอารมณ์ที่แท้จริง
๖. เพราะมีพระวาจาที่แท้จริง
๗. เพราะทรงกระทำเองและให้ผู้อื่นการทำ
๘. เพราะทรงครอบงำ

ตถาคต ในอรรถว่าเสด็จมาอย่างนั้น

พระผู้มีพระภาคเจ้า ทรงพระนามว่า **ตถาคต** เพราะเสด็จมาอย่างนั้น เป็นอย่างไร ?

เหมือนอย่างพระสัมมาสัมพุทธเจ้าองค์ก่อน ๆ ทรงชวนชวายเป็นประโยชน์แก่อุทฺถลแก่โลกทั้งปวงเสด็จมาแล้ว. ท่านอธิบายไว้อย่างไร ?

พระผู้มีพระภาคเจ้าองค์ก่อน ๆ เสด็จมาด้วยอภินิหารใด พระผู้มีพระภาคเจ้าแม่ของเราทั้งหลาย ก็เสด็จมาด้วยอภินิหารนั้นเหมือนกัน. อีกอย่างหนึ่ง พระผู้มีพระภาคเจ้าองค์ก่อน ๆ ทรงบำเพ็ญบารมี ๓๐ ทศ :- คือบารมี ๑๐ อุบาสรมี ๑๐ ปรมัตถบารมี ๑๐ กล่าวคือ ทาน ศีล เนกขัมมะ ปัญญา วิริยะ ขันติ สัจจะ อธิษฐาน เมตตา และอุเบกขา. ทรงบริจาคนิพพาน ๕ ประการ :- คือ บริจาคอวัยวะ บริจาคคณินันดา บริจาคทรัพย์ บริจากราชสมบัติ และบริจาคบุตรภริยา. ทรงบำเพ็ญบุญประโยชน์ บุญจริยา การแสดงธรรม และญาติศตจริยาเป็นต้น. ทรงถึงที่สุดแห่งพุทธจริยาเสด็จมาแล้วอย่างใด พระผู้มีพระภาคเจ้าแม่ของเราทั้งหลาย ก็เสด็จมาเหมือนอย่างนั้น. อนึ่งพระผู้มีพระภาคเจ้าองค์ก่อน ๆ ทรงเจริญเพิ่มพูนสติปัญญา ๔ สัมมัปปธาน ๔ อิทธิบาท ๔ อินทรี ๕ พละ ๕ โพชฃงค์ ๗ อริยมรรคมีองค์ ๘ เสด็จมาแล้วอย่างใด พระผู้มีพระภาคเจ้าแม่ของเราทั้งหลาย ก็เสด็จมาเหมือนอย่างนั้น. พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงพระนามว่า ตถาคต เพราะเสด็จมาอย่างนั้น เป็นอย่างนี้ :-

พระมุนีทั้งหลายมีพระที่ปึงกรพุทธเจ้าเป็นต้น เสด็จมาสู่ความเป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้าในโลกนี้ อย่างไรก็ดี แม้พระศากยมุนีนี้ เสด็จมาเหมือนอย่างนั้น ด้วยเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงทรงพระนามว่า ตถาคต ดังนี้.

ตถาคต ในอรรถว่าเสด็จไปอย่างนั้น

พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงพระนามว่า ตถาคต เพราะเสด็จไปอย่างนั้นเป็นอย่างไร ?

เหมือนอย่างพระผู้มีพระภาคเจ้าองค์ก่อน ๆ ประสูติในบัดเดียนั้นก็เสด็จไป. ก็พระผู้มีพระภาคเจ้าเหล่านั้นเสด็จไปอย่างไร ? จริงอยู่ พระผู้พระภาคเจ้าเหล่านั้นประสูติในบัดเดียนั้นเอง ประทับยืนบนปฐพีด้วยพระยுகลบาทอันเสมอกัน บ่ายพระพักตร์ไปเบื้องทิศอุดร เสด็จไปโดยย่างพระบาท ๗ ก้าว, ดังพระบาลีที่ตรัสไว้ว่า :- คู่ก่อนอนันท์ พระโพธิสัตว์ประสูติบัดเดียนั้น ก็ประทับยืนด้วยพระยுகลบาทอันเสมอกัน บ่ายพระพักตร์ไปเบื้องทิศอุดร เสด็จไปโดยย่างพระบาท ๗ ก้าว. เมื่อทำวามหาพรหมกันพระเสวตฉัตร ทรงเหลียวดูทั่วทิศ ทรงเปล่งอัสภิวาจาว่า เราเป็นผู้เลิศในโลก, เราเป็นผู้เจริญที่สุดในโลก, เราเป็นผู้ประเสริฐที่สุดในโลก, การเกิดครั้งนี้เป็นการเกิดครั้งสุดท้าย. บัดนี้ ภพใหม่ไม่มีต่อไป ดังนี้.

และการเสด็จไปของพระผู้มีพระภาคเจ้านั้น ก็เป็นอาการอันแท้ไม่แปรผัน ด้วยความเป็นบุญนิมิตแห่งการบรรลุคุณวิเศษหลายประการคือ ข้อที่พระองค์ประสูติในบัดเดียนั้นเอง ก็ได้ประทับยืนด้วยพระยுகลบาทอันเสมอกัน นี่เป็นบุญนิมิตแห่งการได้อธิปไตย ๔ ของพระองค์.

อนึ่ง ความที่พระองค์บ่ายพระพักตร์ไปเบื้องทิศอุดร เป็นบุญนิมิตแห่งความเป็นโลกุตตรธรรมทั้งปวง, การย่างพระบาท ๗ ก้าว เป็นบุญนิมิตแห่งการได้รัตนะ คือ โพชฌงค์ ๗ ประการ, อนึ่ง การยกพัดจามรขึ้น ที่กล่าวไว้ในคำนี้ว่า พัดจามรทั้งหลายมีด้ามทอง ก็โบกสะบัดนี้เป็นบุญนิมิตแห่งการขำยี่เศียรถึยทั้งปวง, การกั้นพระเสวตฉัตร เป็นบุญนิมิตแห่งการได้เสวตฉัตรอันบริสุทธิ์ประเสริฐ คือพระอรหัตตวิมุตติ

ธรรม, การทอดพระเนตรเห็ยวคฺคัฏฐิต เป็นบุพนิมิตแห่งการได้พระ
อนาวรณญาณคือความเป็นพระสัพพัญญู, การเปล่งอาสภิวาจา เป็น
บุพนิมิตแห่งการประกาศพระธรรมจักรอันประเสริฐ อันใคร ๆ เปลี่ยนแปลง
ไม่ได้ แม้พระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์นี้ก็เสด็จไปเหมือนอย่างนั้น และ
การเสด็จไปของพระองค์นั้น ก็ได้เป็นอาการอันแท้ ไม่แปรผันด้วยความ
เป็นบุพนิมิตแห่งการบรรลุคุณวิเศษเหล่านั้นแล. ด้วยเหตุนี้ พระโบราณา-
จารย์ทั้งหลายจึงกล่าวว่ :-

พระควัมบดีโคตมน์นั้น ประสูติแล้วในบัดเดียนั้น ก็
ทรงสัมผัสพื้นดินด้วยพระยุคลบาทสม่าเสมอ เสด็จย่าง
พระบาทไปได้ ๗ ก้าว และฝูงเทพยดาเจ้าก็กางกั้นเศวต-
ฉัตร พระโคตมน์นั้นครั้งเสด็จไปได้ ๗ ก้าว ก็ทอด
พระเนตรไปรอบทิศเสมอกัน ทรงเปล่งพระสุรเสียง
ประกอบด้วยองค์ ๘ประการ ปานดังราชสีห์ยืนอยู่บนยอด
บรรพตฉะนั้น ดังนี้.

พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงพระนามว่า ตถาคต เพราะเสด็จไปอย่างนั้น
เป็นอย่างนี้. อีกอย่างหนึ่ง พระผู้มีพระภาคเจ้าองค์ก่อน ๆ เสด็จไปแล้ว
ฉันใด พระผู้มีพระภาคเจ้าแม่พระองค์นี้ ก็เหมือนกันฉันนั้นนั่นเทียว
ทรงละกามฉันทะด้วยเนกขัมมะเสด็จไปแล้ว ฯลฯ ทรงละนิวรณ์ด้วย
ปฐมฌาน ทรงละนิจสัญญาด้วยอนิจจานุปีสสนา ฯลฯ ทรงละกิเลส
ทั้งหมดได้ด้วยอรหัตตมรรค เสด็จไปแล้ว พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงพระนาม
ว่า ตถาคต เพราะเสด็จไปอย่างนั้น แม้เป็นอย่างนี้.

ตลาคตในอรรถว่าเสด็จมาสู่ลักษณะที่แท้

พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงพระนามว่า ตลาคต เพราะเสด็จมาสู่ลักษณะที่แท้ เป็นอย่างไร.

ปฐวีธาตุมีความเข้มแข็งแท้ไม่แปรผันเป็นลักษณะ, อาโปธาตุมีการไหลเป็นลักษณะ, เตโชธาตุมีความร้อนเป็นลักษณะ, วาโยธาตุมีความเคร่งตึงเป็นลักษณะ, อากาศธาตุมีการสัมผัสได้เป็นลักษณะ, วิญญาณธาตุมีการรู้อารมณ์เป็นลักษณะ, รูปมีการสลายแปรปรวนเป็นลักษณะ.

เวทนามีการเสวยอารมณ์เป็นลักษณะ, สัตถุญามีการจำอารมณ์เป็นลักษณะ, สังขารมีการปรุงแต่งอารมณ์เป็นลักษณะ, วิญญาณมีการรู้อารมณ์เป็นลักษณะ.

วิตถมีการขกจิตขึ้นสู่อารมณ์เป็นลักษณะ, วิจารมีการตามเคล้าอารมณ์เป็นลักษณะ, ปิติมีการแผ่ไปเป็นลักษณะ, สุขมีความยินดีเป็นลักษณะ, เอกัคคตาคิจมีการไม่ฟุ้งซ่านเป็นลักษณะ, สัทธินทรีย์มีการน้อมใจเชื่อเป็นลักษณะ, วิริยอินทรีย์มีการประคองเป็นลักษณะ, สตินทรีย์มีการบำรุงเป็นลักษณะ, สมารินทรีย์มีความไม่ฟุ้งซ่านเป็นลักษณะ ปัญญินทรีย์มีการรู้อารมณ์ต่าง ๆ เป็นลักษณะ.

สัทธาพละมีการไม่หวั่นไหวในอารมณ์เป็นที่ตั้งแห่งความไม่เชื่อเป็นลักษณะ, วิริยพละมีการไม่หวั่นไหวในอารมณ์เป็นที่ตั้งแห่งความเกียจคร้านเป็นลักษณะ, สติพละมีการไม่หวั่นไหวในอารมณ์เป็นที่ตั้งแห่งความมีสติพ้นเพื่อนเป็นลักษณะ, สมาริพละมีการไม่หวั่นไหวในอารมณ์เป็นที่ตั้ง

แห่งความฟุ้งซ่านเป็นลักษณะ, ปัญญาพละมีการไม่หวั่นไหวในอารมณ์เป็นที่ตั้งแห่งอวิชาเป็นลักษณะ.

สติสัมโพชฌงค์ มี อุปฏฐานะ การบำรุงเป็นลักษณะ, ชัมมวิย- สัมโพชฌงค์ มีปวิยะการเลือกเฟ้นเป็นลักษณะ, วิริยสัมโพชฌงค์ มี ปิคคหะการประคองเป็นลักษณะ, ปิตีสัมโพชฌงค์ มี ผรณะการแผ่ไปเป็นลักษณะ, ปัสสัทธิสัมโพชฌงค์ มี อุปสมะความสงบเป็นลักษณะ, สมาริ สัมโพชฌงค์ มีอวิกเขปะความไม่ซัดส่ายเป็นลักษณะ, อุเบกขาสัมโพชฌงค์ มีปฏิสังขการ เฟงเฉพาะเป็นลักษณะ.

สัมมาทิฏฐิมีการเห็นเป็นลักษณะ, สัมมาสังกัปปะมีการยกจิตขึ้นสู่อารมณ์เป็นลักษณะ, สัมมาวาจามีการกำหนดยึดถือเป็นลักษณะ, สัมมา กัมมันตะมีการตั้งขึ้นเป็นลักษณะ, สัมมาอาชีวะมีความผ่องแผ้วเป็นลักษณะ, สัมมาวายามะมีการประคองเป็นลักษณะ, สัมมาสติมีการบำรุงเป็นลักษณะ, สัมมาสมาธิมีความไม่ฟุ้งซ่านเป็นลักษณะ.

อวิชามีความไม่รู้เป็นลักษณะ, สังขารมีความตั้งใจเป็นลักษณะ, วิญญาณมีการรู้อารมณ์เป็นลักษณะ, นามมีการน้อมไปสู่อารมณ์เป็นลักษณะ, รูปมีการสลายแปรปรวนเป็นลักษณะ, สพายตนะมีการสืบต่อเป็นลักษณะ, ผัสสะมีการกระทบอารมณ์เป็นลักษณะ, เวทนามีการเสวยอารมณ์เป็นลักษณะ, ตัณหามีความเป็นเหตุเป็นลักษณะ, อุปาทานมีการยึดมั่นเป็นลักษณะ, ภพมีความเพิ่มพูนเป็นลักษณะ, ชาติมีความบังเกิดขึ้นเป็นลักษณะ, ชรามีความทรุดโทรมเป็นลักษณะ, มรณะมีการเคลื่อนย้ายจากภพที่ปรากฏอยู่เป็นลักษณะ,

ธาตุมีความว่างเปล่าเป็นลักษณะ, อายุคนะมีการสืบต่อเป็นลักษณะ, สติปัญญาที่มีการบำรุงเป็นลักษณะ, สัมมัมปชานมีการเริ่มตั้งเป็นลักษณะ, อิทธิบาทมีความสำเร็จเป็นลักษณะ, อินทรีย์มีความเป็นใหญ่ยิ่งเป็นลักษณะ, พละมีความไม่หวั่นไหวเป็นลักษณะ, โพชนงค์มีการนำออกจากทุกข์เป็นลักษณะ, มรรคมีการเป็นเหตุเป็นลักษณะ, สัจจะมีความแท้เป็นลักษณะ, สมณะมีความไม่ฟุ้งซ่านเป็นลักษณะ, วิปัสสนามีการตามพิจารณาเห็นเป็นลักษณะ, สมณะและวิปัสสนามีรสเป็นหนึ่งเป็นลักษณะ, ธรรมที่ขนานคู่กันมีการไม่ครอบงำเป็นลักษณะ, ศีลวิสุทธิมีการสำรวมเป็นลักษณะ, จิตตวิสุทธิมีความไม่ซัดส่ายเป็นลักษณะ, ทิฏฐิวิสุทธิมีการเห็นเป็นลักษณะ, ขยัญญามีการตัดได้เด็ดขาดเป็นลักษณะ, อนุปปาตญานมีการระงับเป็นลักษณะ,

ฉันทะมีมูลเป็นลักษณะ, มนสะการมีการตั้งขึ้นเป็นลักษณะ, ผัสสะมีการประชุมเป็นลักษณะ, เวทนามีการชานไปในอารมณ์เป็นลักษณะ, สมามีความประชุมเป็นลักษณะ, สติมีความเป็นใหญ่เป็นลักษณะ, ปัญญา มีความยอดเยี่ยมกว่านั้นเป็นลักษณะ, วิมุตติมีสาระเป็นลักษณะ, พระนิพพานอันหยั่งลงสู่อมตะมีปริโยสานเป็นลักษณะ, ซึ่งแต่ละอย่างเป็นลักษณะที่แท้ไม่แปรผัน, พระผู้มีพระภาคเจ้าเสด็จมาสู่ลักษณะที่แท้ด้วยพระญาณคติ คือ ทรงบรรลु ทรงบรรลुโดยลำดับ ไม่ผิดพลาดอย่างนี้. เหตุ นั้น จึงทรงพระนามว่า ตถาคต. พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงพระนามว่า ตถาคต เพราะเสด็จมาสู่ลักษณะที่แท้ เป็นอย่างนี้.

ตถาคต ในอรรถว่าตรัสรู้ธรรมที่แท้

พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงพระนามว่า **ตถาคต** เพราะตรัสรู้ธรรมที่แท้
จริง ตามที่เป็นจริง เป็นอย่างไร ?

อริยสัจ ๔ ชื่อว่าธรรมที่แท้จริง. อย่างที่ตรัสว่า คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย อริยสัจ ๔ เหล่านี้ เป็นธรรมที่แท้ ไม่แปรผัน ไม่กลายเป็นอย่างอื่น. อริยสัจ ๔ อะไรบ้าง ? คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย ชื่อนี้ว่า นี้ทุกข์ ดังนี้ เป็นธรรมที่แท้ ไม่แปรผัน ไม่กลายเป็นอย่างอื่น พึงทราบความพิสดารต่อไป. พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสรู้อริยสัจ ๔ เหล่านี้ เหตุนี้ จึงได้รับพระนามว่า **ตถาคต** เพราะตรัสรู้ธรรมที่แท้ ก็ **คต** ศัพท์ในที่นี้ มีเนื้อความว่า ตรัสรู้.

อีกอย่างหนึ่ง สภาวะที่ชราและมรณะเกิดและประชุมขึ้นเพราะมีชาติ เป็นปัจจัย เป็นสภาวะที่แท้ ไม่แปรผัน ไม่กลายเป็นอย่างอื่น. ฯลฯ สภาวะที่สังขารทั้งหลายเกิดและประชุมขึ้นเพราะมีอวิชชาเป็นปัจจัย เป็นสภาวะที่แท้ ไม่แปรผัน ไม่กลายเป็นอย่างอื่น. สภาวะที่อวิชชาเป็นปัจจัยแก่สังขารทั้งหลาย ฯลฯ. สภาวะที่ชาติเป็นปัจจัยแก่ชราและมรณะ เป็นสภาวะที่แท้ ไม่แปรผัน ไม่กลายเป็นอย่างอื่น. พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสรู้ธรรมที่แท้นั้นทั้งหมด แม้เพราะเหตุนี้ จึงได้รับพระนามว่า **ตถาคต** เพราะตรัสรู้ธรรมที่แท้ พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงพระนามว่า **ตถาคต** เพราะตรัสรู้ธรรมที่แท้จริง ตามที่เป็นจริง เป็นอย่างนี้.

ตลาคค ในอรรถว่าทรงเห็นอารมณ์ที่แท้จริง

พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงพระนามว่า ตลาคค เพราะทรงเห็นอารมณ์ที่แท้จริง เป็นอย่างไร ?

พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงรู้ทรงเห็นโดยประการทั้งปวง ซึ่งอารมณ์อันชื่อว่ารูปรามณ์ ที่มาปรากฏทางจักขุทวารของหมู่สัตว์พร้อมทั้งเทวดาและมนุษย์ในโลกนี้กับเทวโลก คือของสัตว์ทั้งหลายอันหาประมาณมิได้. และอารมณ์นั้นอันพระองค์ผู้ทรงรู้ทรงเห็นอยู่อย่างนี้ ทรงจำแนกด้วยสามารถ อิฏฐารมณ์และอนิฏฐารมณ์เป็นต้น หรือด้วยสามารถ. บทที่ได้ในอรรถที่ได้เห็น ที่ได้ยิน ที่ได้ทราบ และได้รู้ ๑๓ วาระบ้าง ๕๒ นัยบ้าง มีชื่อมากมายโดยนัยเป็นต้นว่า รูป คือรูปายตนะ เป็นไฉน ? คือรูปใด อาศัสมหาภูตรูป ๔ เป็นแสงสี เป็นรูปที่เห็นได้ เป็นรูปที่กระทบได้ เป็นรูปสีเขียว เป็นรูปสีเหลือง ดังนี้ ย่อมเป็นอารมณ์ที่แท้จริงอย่างเดียว ไม่มีแปรผัน, แม้ในอรรถมีเสียงเป็นต้น ที่มาปรากฏแม้ทางโสตทวารเป็นต้น ก็นัยนี้. ข้อนี้สมด้วยพระบาลีที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า :- คุณก่อน ภิภุขุทั้งหลาย อารมณ์ใดในโลกพร้อมทั้งเทวดา พร้อมทั้งมาร พร้อมทั้งพรหม พร้อมทั้งสมณพราหมณ์ พร้อมทั้งเทวดาและมนุษย์ได้เห็น ได้ยิน ได้ทราบ ได้รู้ ถึงแล้ว แสวงหาแล้ว ค้นคว้าแล้วด้วยใจ เราข่อมรู้ซึ่งอารมณ์นั้น รู้ยิ่งแล้วซึ่งอารมณ์นั้น อารมณ์นั้นตลาคคทราบแล้ว ปรากฏแล้วแก่ตลาคคดังนี้. พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงพระนามว่า ตลาคค เพราะทรงเห็นอารมณ์ที่แท้จริง เป็นอย่างนี้. พึงทราบความสำเร็จ บทว่า ตลาคค มีเนื้อความว่า ทรงเห็นอารมณ์ที่แท้จริง นั้น.

ตลาคติในอรรถว่ามีพระวาทที่แท้จริง

พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงพระนามว่า ตลาคติ เพราะมีพระวาทที่แท้จริง เป็นอย่างไร ?

ตลอดราตรีใดที่พระผู้มีพระภาคเจ้าประทับนั่งบนอปราศิตบัลลังก์ ณ โขนิมณฑลสถาน ทรงย่ำยี่มารทั้ง ๔ แล้ว ตรัสรู้พระอนุตรตรัสสัมมาสัมโพธิญาณ และตลอดราตรีใดที่พระองค์เสด็จปรินิพพานด้วยอนุปาติเสสนิพพานธาตุ ในระหว่างไม้สาละทั้งคู่ ในระหว่างนี้ คือในกาลประมาณ ๔๕ พรรษา พระวาทใดที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ในปฐมโพธิกาลก็ดี ในมัชฌิมโพธิกาลก็ดี ในปัจฉิมโพธิกาลก็ดี คือสุดตะ เกยยะ ฯลฯ เวทัลละ, พระวาทนั้นทั้งหมด อันใคร ๆ ดิเคียนไม่ได้ ไม่ขาด ไม่เกิน โดยอรรถะ และโดยพยัญชนะ บริบูรณ์โดยอาการทั้งปวง บรรเทาความเมา คือ ราคะ โทสะ โมหะ, ในพระวาทนั้นไม่มีความพลั้งพลาดแม้เพียงปลายขนทราย พระวาทนั้นทั้งหมด ย่อมแท้จริงอย่างเดียว ไม่ผันแปร ไม่กลายเป็นอย่างอื่น คุณประทับไว้ด้วยตราอันเดียวกัน คุณดวงไว้ด้วยทะนานใบเดียวกัน และคุณซึ้งไว้ด้วยตาซึ้งอันเดียวกัน. ด้วยเหตุนี้จึงตรัสว่า :- คุณก่อน จุนทะ ตลอดราตรีใดที่ตลาคติตรัสรู้อนุตรตรัสสัมมาสัมโพธิญาณ และตลอดราตรีใดปรินิพพานด้วยอนุปาติเสสนิพพานธาตุ ในระหว่างนี้ คำใดที่ตลาคติกล่าว พูด แสดง คำนั้นทั้งหมด ย่อมเป็นคำแท้อย่างเดียว ไม่เป็นอย่างอื่น เหตุนี้จึงได้นามว่า ตลาคติ ดังนี้ ก็ในที่นี้ ศัพท์ คต มีเนื้อความเท่า คท แปลว่า คำพูด. พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงพระนามว่า ตลาคติ เพราะมีพระวาทที่แท้จริง เป็นอย่างนี้.

อนึ่ง มีอธิบายว่า อากทน์ เป็น อากโท แปลว่า คำพูด. มี
วิเคราะห์ว่า ตโล อวิปริโต อากโท อสุชาติ ตลาคโต แปลว่า
ชื่อว่า ตลาคต เพราะมีพระวาจาแท้จริง ไม่วิปริต โดยแปลง ท เป็น
ต ในอรรถนี้ พึงทราบความสำเร็จบทย่างนี้ ด้วยประการฉะนี้.

ตลาคตในอรรถว่าทำเองและให้ผู้อื่นทำ

พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงพระนามว่า ตลาคต เพราะทรงกระทำเอง
และให้ผู้อื่นกระทำ เป็นอย่างไร ?

จริงอยู่ พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงมีพระวรกายตรงกับพระวาจา ทรง
มีพระวาจาตรงกับพระวรกาย ฉะนั้น ทรงมีพระวาจาอย่างใด ก็ทรงกระทำ
ทำอย่างนั้น. และทรงกระทำอย่างใดก็ทรงมีพระวาจาอย่างนั้น อธิบายว่า
ก็พระองค์ผู้เป็นอย่างนี้มีพระวาจาอย่างใด แม้พระวรกายก็ทรงเป็นไป
คือทรงประพฤติอย่างนั้น และพระวรกายอย่างใด แม้พระวาจาก็ทรงเป็น
ไป คือทรงประพฤติอย่างนั้น. ด้วยเหตุนี้แล จึงตรัสว่า คู่ก่อนภิกษุ
ทั้งหลาย ตลาคตพูดอย่างใด กระทำอย่างนั้น กระทำอย่างใด พูดอย่าง
นั้น. ด้วยเหตุนี้จึงชื่อว่า ยถาวาที ตลาคาโร ยถาคาโร ตถาวาที
เหตุนี้จึงได้พระนามว่า ตลาคต ดังนี้. พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงพระ
นามว่า ตลาคต เพราะทรงกระทำเองและให้ผู้อื่นกระทำ เป็นอย่างนี้.

ตลาคตในอรรถว่าครอบงำ

พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงพระนามว่า ตลาคต เพราะทรงครอบงำ
เป็นอย่างไร ?

พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงครอบงำสรรพสัตว์ เบื้องบนถึงภวักคพรหม เบื้องล่างถึงเวจีเป็นที่สุด เบื้องขวางในโลกธาตุนหาประมาณมิได้ ด้วยศีล ด้วยสมาธิ ด้วยปัญญา ด้วยวิมุตติ ด้วยวิมุตติญาณทัสสนะ การจะชั่งหรือประมาณพระองค์หาไม่ พระองค์เป็นผู้ไม่มีใครเทียบเคียงได้ อันใคร ๆ ประมาณไม่ได้ เป็นผู้ยอดเยี่ยม เป็นพระราชาที่พระราชาทรงบูชา คือเป็นเทพยิ่งกว่าเทพทั้งหลาย เป็นสักกะยิ่งกว่าสักกะทั้งหลาย เป็นพรหมยิ่งกว่าพรหมทั้งหลาย. ด้วยเหตุนี้ จึงตรัสว่า คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย ในโลกพร้อมทั้งเทวดา พร้อมทั้งมาร พร้อมทั้งพรหม ในหมู่สัตว์ พร้อมทั้งสมณะและพราหมณ์ พร้อมทั้งเทวดาและมนุษย์ ตถาคตเป็นผู้ยิ่งใหญ่ อันใคร ๆ ครอบงำไม่ได้ เป็นผู้เห็นถ่องแท้ เป็นผู้ทรงอำนาจ เหตุนี้จึงได้รับพระนามว่า **ตถาคต** ดังนี้.

ในข้อนี้ ฟังทราบความสำเร็จบทย่างนี้ **อโคท** แปลว่า **โอสถ** ก็เหมือน **อโคท** ที่แปลว่าวาจา ก็โอสถนี่คืออะไร? คือเทศนาวิลาส และบุญพิเศษ. ด้วยว่า พระผู้มีพระภาคเจ้านี้ทรงครอบงำผู้มีวาตะตรงกันข้ามทั้งหมด และโลกพร้อมทั้งเทวดา เหมือนนายแพทย์ผู้มีอำนาจมาก ครอบงำทั้งหลายด้วยทิพยโอสถ ฉะนั้น. พระผู้มีพระภาคเจ้า บัณฑิต ฟังทราบว่า ทรงพระนามว่า**ตถาคต** เพราะเหตุว่า ทรงมีพระโอสถ คือเทศนาวิลาส และบุญพิเศษ อันแท้ ไม่วิปริต ในการครอบงำโลกทั้งปวง ดังนี้ เพราะแปลง **ท** เป็น **ต** พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงพระนามว่า **ตถาคต** เพราะอรรถว่า ทรงครอบงำ เป็นอย่างนี้.

อีกอย่างหนึ่ง พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงพระนามว่า ตถาคต เพราะเสด็จไปด้วยกิริยาที่แท้ ก็มี, ทรงพระนามว่า ตถาคต เพราะทรงถึงกิริยาที่แท้ ก็มี.

บทว่า คโต ความว่า หยั่งรู้ เป็นไปล่วง บรรลุ ปฏิบัติ ในความ ๔ อย่างนั้น. พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงพระนามว่า ตถาคต เพราะทรง หยั่งรู้ โลกทั้งสิ้นด้วยศีรณปริยญา ชื่อว่าด้วยกิริยาที่แท้. ทรงพระนามว่า ตถาคต เพราะทรงเป็นไปล่วง ซึ่งโลกสมุทัยด้วยปหานปริยญา ชื่อว่าด้วยกิริยาที่แท้. ทรงพระนามว่า ตถาคต เพราะทรงบรรลุ โลกนิโรธด้วยสังขิกิริยา ชื่อว่าด้วยกิริยาที่แท้. ทรงพระนามว่า ตถาคต เพราะทรงปฏิบัติปฏิบัติทาอันให้ถึงโลกนิโรธ ชื่อว่ากิริยาที่แท้.

ด้วยเหตุนี้ พระดำรัสใดที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย โลกตถาคตตรัสรู้แล้ว ตถาคตพรากแล้วจากโลก. ก่อนภิกษุทั้งหลาย โลกสมุทัยตถาคตตรัสรู้แล้ว โลกสมุทัยตถาคตละได้แล้ว. คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย โลกนิโรธตถาคตตรัสรู้แล้ว โลกนิโรธตถาคตทำให้แจ้งแล้ว คุณก่อนภิกษุทั้งหลายปฏิบัติทาอันให้ถึงโลกนิโรธตถาคตตรัสรู้แล้ว ปฏิบัติทาอันให้ถึงโลกนิโรธตถาคตเจริญแล้ว คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย ธรรมชาติใดของโลกพร้อมทั้งเทวดา ฯลฯ ธรรมชาตินั้นทั้งหมดตถาคตตรัสรู้แล้ว เหตุนี้ จึงได้นามว่า ตถาคต ดังนี้. พึงทราบเนื้อความแห่งพระดำรัสนั้น แม้อย่างนี้. อนึ่ง แม้ข้อนี้ก็เป็นเพียงมุขในการแสดงภาวะที่พระตถาคตมีพระนามว่าตถาคต เท่านั้น. ที่จริง พระตถาคตเท่านั้นจะพึงพรรณนาภาวะที่พระตถาคต มีพระนามว่า ตถาคต โดยอาการทั้งปวง

ได้. อนึ่ง เพราะพระพุทธรเจ้าทั้งปวงเป็นผู้มีพระคุณเสมอเหมือนแม่ด้วย
คุณของพระตถาคต. ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า ตถาคต ด้วยสามารถแห่ง
พระพุทธรเจ้าทั้งปวง.

บทว่า อรหันโต ความว่า พระตถาคต ชื่อว่าเป็นพระอรหันต์
เพราะเป็นผู้ไกลจากกิเลสทั้งหลาย เพราะทรงทำลายข้าศึกทั้งหลาย เพราะ
ทรงหักก้ำแห่งสังสารจักร เพราะเป็นผู้ควรแก่ปัจจัยเป็นต้น และเพราะไม่
มีความลับในการทำบาป. จริงอยู่ พระตถาคตนั้นทรงไกล คือทรงดำรง
อยู่ในที่ไกลแสนไกลจากสรรพกิเลสทั้งหลาย เพราะทรงกำจัดกิเลสทั้งหลาย
พร้อมทั้งวาสนาได้ด้วยมรรค เหตุนี้จึงทรงพระนามว่า อรหันต์ เพราะ
ทรงไกลจากกิเลส.

พระผู้เป็นนาถะพระองค์นั้น ชื่อว่าทรงไกลจากกิเลส
และเป็นผู้ไม่มีความพร้อมเพรียง เพราะไม่ทรงพร้อมเพรียง
ด้วยโทษทั้งหลาย เหตุนี้จึงทรงพระนามว่า อรหันต์
อนึ่ง ข้าศึกคือกิเลสเหล่านั้น พระตถาคตพระองค์นั้นทรงกำจัดแล้ว
ด้วยมรรค เหตุนี้จึงทรงพระนามว่า อรหันต์ เพราะทรงกำจัดข้าศึกทั้ง
หลาย.

เพราะข้าศึกแม่ทั้งปวงกล่าวคือ ราคะเป็นต้น พระผู้
เป็นนาถะทรงกำจัดแล้วด้วยศัสตราคือปัญญา ฉะนั้นจึง
ทรงพระนามว่า อรหันต์.
อนึ่ง สังสารจักรนั้นใด มีคุณสำเร็จด้วยอวิชาและภวตัณหา มีก้ำ
คือปัญญาภิสังขารเป็นต้น. มีกงคือชราและมรณะ. อันเพล่าซึ่งสำเร็จด้วย

อาสาสมุทฺทัยร้อยกุมไว้ในรถคือภพ ๓ หมุนไปตลอดกาลหาเบื้องต้นมิได้.
กำแพงสังสารจักรนั้นทั้งหมด พระตถาคตนั้นประทับยืนบนปฐพีคือศีล
ด้วยพระยุคลบาทคือวิริยะ ณ โขรัมมณฑลสถาน. ทรงถือขวานคือ ญาณอัน
กระทำคามลีนไปแห่งกรรม ด้วยพระหัตถ์คือศรัทธา ทรงหักเสี้ยนแล้ว.
เหตุนี้จึงทรงพระนามว่า อรหันต์.

เพราะกำลังแห่งสังสารจักรอันพระโลกนาถทรงหักเสี้ยน
แล้วด้วยดาบคือ ญาณ ฉะนั้น พระองค์จึงได้พระนามว่า
อรหันต์.

อนึ่ง พระตถาคตย่อมควรซึ่งปัจจัย มีจีวรเป็นต้น และบุชาพิเศษ
เพราะทรงเป็นอัครทักษิณียบุคคล. เพราะเหตุนี้แหละ เมื่อพระตถาคต
เสด็จอุบัติขึ้นแล้ว เทวดาและมนุษย์ผู้มหัศจรรย์ทั้งหลายจึงไม่บูชาในที่อื่น.
จริงอย่างนั้น ท้าวสหัมบดีพรหมทรงบูชาพระตถาคตด้วยพวงรัตนะ ประ
มาณเขาสีเนรุ. เหล่าเทวดาและมนุษย์อื่น ๆ มีพระเจ้าพิมพิสารและพระ
เจ้าปเสนทิโกศลเป็นต้น ก็บูชาตามกำลัง. พระเจ้าอโศกมหาราชก็ทรง
สละพระราชทรัพย์ ๖ โกฏิ สร้างวิหารแปดหมื่นสี่พันวิหารทั่วชมพูทวีป
อุทิศพระผู้มีพระภาคเจ้าถึงแม้ปรินิพพานแล้ว จะป่วยกล่าวไปไยถึงบุชา
พิเศษของคนอื่น ๆ เหตุนี้จึงทรงพระนามว่า อรหันต์ แม้เพราะเป็นผู้
ควรแก่ปัจจัยเป็นต้น.

เพราะพระโลกนาถพระองค์นี้ ย่อมควรซึ่งบุชาพิเศษ
กับด้วยปัจจัยทั้งหลาย ฉะนั้นพระชินเจ้าจึงควรแก่พระนาม
นี้ว่าอรหันต์ในโลกตามสมควรแก่บรรณ.

เหมือนอย่างว่า คนพาลที่สำคัญคนว่าเป็นบัณฑิตบางพวกในโลก
กระทำบาปในที่ลับเพราะกลัวถูกตำหนิ ฉนั้นใด พระตถาคตนี้ไม่กระทำ
บาปฉนั้นนั้นในกาลไหน เหตุฉนั้นจึงทรงพระนามว่า อรหันต์ แม้เพราะไม่
มีที่ลับในการทำบาป.

**เพราะที่ลับในการทำกรรมชั่ว ไม่มีแก่พระตถาคตผู้
คงที่ ฉะนั้นพระตถาคตนี้จึงปรากฏพระนามว่า อรหันต์
เพราะไม่มีที่ลับ.**

แม้ในที่หึ่งปวงก็กล่าวไว้อย่างนี้ว่า :-

**เพราะทรงไกลจากข้าศึกคือกิเลส และเพราะทรงกำ
จัดข้าศึกคือกิเลสเสียแล้ว พระมุนีนั้นทรงหักก้ำแห่งสัง-
สารจักรได้แล้ว เป็นผู้ควรแก้ป้อจจัยเป็นต้น ไม่ทรงกระทำ
บาปทั้งหลายในที่ลับ เหตุฉนั้นจึงทรงพระนามว่า อรหันต์.**

ก็พระพุทเจ้าหึ่งปวง เป็นผู้สม่าเสมอกันแม้ด้วยคุณคือความเป็น
พระอรหันต์ ฉะนั้นพระสารีบุตรเถระจึงกล่าววว่า อรหันุโต ด้วยสามารถ
แห่งพระพุทเจ้าแม่หึ่งปวง.

บทว่า **สมุมาสมพุทธา** ความว่า ชื่อว่าสมมาสมพุทธา เพราะ
ตรัสรู้ธรรมหึ่งปวงโดยชอบและด้วยพระองค์เอง. จริยอย่างนั้น พระตถา-
คตนี้ ตรัสรู้โดยชอบและด้วยพระองค์เองซึ่งธรรมหึ่งปวง คือซึ่งธรรมที่
ควรรู้อย่าง โดยความเป็นธรรมที่ควรรู้อย่าง, ซึ่งธรรมที่ควรกำหนดรู้ โดย
ความเป็นธรรมที่ควรกำหนดรู้, ซึ่งธรรมที่ควรละ โดยความเป็นธรรมที่
ควรละ, ซึ่งธรรมที่ควรทำให้แจ้ง โดยความเป็นธรรมที่ควรทำให้แจ้ง,

และซึ่งธรรมที่ควรเจริญ โดยความเป็นธรรมที่ควรเจริญ เพราะเหตุอัน
แหละ พระองค์จึงตรัสว่า:-

ดูก่อนพราหมณ์ ธรรมที่ควรรู้อย่าง เรารู้ยิ่งแล้ว ธรรม
ที่ควรเจริญ เราเจริญแล้ว และธรรมที่ควรละ เราละได้
แล้ว ฉะนั้น เราจึงเป็น พุทธะ.

อีกอย่างหนึ่ง พระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์นั้นตรัสรู้โดยชอบและด้วย
พระองค์เอง ซึ่งธรรมทั้งหลายแล้วด้วยการยกขึ้นเป็นบท ๆ อย่างนี้ว่า จักขุ
ชื่อว่า ทุกขสังข, ตัณหาอันมีมาแต่เดิม ที่เป็นสมุฏฐาน โดยความเป็นมูล
เหตุแห่งจักขุนั้น ชื่อว่าสมุทัยสังข. ความไม่เป็นไปแห่งทุกขสังขและสมุทัย-
สังขทั้ง ๒ ชื่อว่า นิโรธสังข, ปฏิปทาเครื่องรู้ชัดนิโรธ ชื่อว่า มรรคสังข.
ในโสตะ ฆานะ ชิวหา กายะ และมโน ก็นัยนี้.

อนึ่ง อายตนะ ๖ มีรูปอายตนะ เป็นต้น, หมวดแห่งวิญญาณ ๖
มีจักขุวิญญาณ เป็นต้น, ผัสสะ ๖ มีจักขุสัมผัสสะ เป็นต้น, เวทนา ๖ มี
จักขุสัมผัสสะเวทนา เป็นต้น, สัญญา ๖ มีรูปสัญญา เป็นต้น, เจตนา ๖
มีรูปสัญญาเจตนา เป็นต้น. วิตก ๖ มีรูปวิตก เป็นต้น, วิจาร ๖ มีรูปวิจาร เป็นต้น,
ขันธ ๕ มีรูปขันธ เป็นต้น, กสิณ ๑๐, อนุสสติ ๑๐, สัญญา ๑๐ มีอุทธุ
มาตกสัญญา เป็นต้น. อากาธ ๑๒ มีเกสา เป็นต้น, อายตนะ ๑๒, ธาตุ ๑๘
ภพ ๕ มีกามภพ เป็นต้น, ฌาน ๔ มีปฐมฌาน เป็นต้น. อัมปมัญญา ๔
มีเมตตภาวนา เป็นต้น, อรูปสมาบัติ ๔. องค์แห่งปฏิจสมุปปาท โดย
ปฏิโลมมีชราและมรณะ เป็นต้น โดยอนุโลมมีวิชชา เป็นต้น พึงประกอบ
โดยนัยนี้เหมือนกัน.

ในบทเหล่านั้นมีการประกอบความเฉพาะบทดังต่อไปนี้ :- พระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์นั้น ตรัสรู้ คือตรัสรู้โดยสมควร ได้แก่ทรงแทงตลอด โดยชอบและด้วยพระองค์เอง ซึ่งธรรมทั้งปวง ด้วยการยกขึ้นเป็นบท ๆ อย่างนี้ว่า ชราและมรณะ ชื่อว่าทุกข์สัง, ชาติชื่อว่าสมุทัยสัง, การสลัดออกซึ่งสังจะทั้งสอง ชื่อว่านิโรธสัง, ปฏิปทาเครื่องรู้ชนิดนิโรธชื่อว่า มรรคสัง. ก็หรือว่า ชื่อว่าสัมมาสัมพุทธะ ด้วยสามารถแห่งวิโมกข์จันติกญาณ เพราะตรัสรู้โดยชอบและด้วยพระองค์เอง ซึ่งข้อควรแนะนำอะไร ๆ ที่มีอยู่ทั้งหมด ก็การจำแนกบทเหล่านั้น จักมีแจ้งข้างหน้าแล. ก็เพราะพระพุทธเจ้าทั้งปวงเป็นผู้สม่าเสมอแม่ด้วยคุณแห่งพระสัมมาสัมพุทธเจ้า. ฉะนั้น พระเถระจึงกล่าวว่า **สมมาสมพุทธา** ด้วยสามารถแม่แห่งพระพุทธเจ้าทั้งปวง.

บทว่า **โมเนน** ความว่า จริงอยู่ บุคคลชื่อว่าเป็นมุนี ด้วยความเป็นผู้หนึ่งด้วยมรรคญาณ กล่าวคือโมไนยปฏิบัติโดยแท้. แต่ในที่นี้

บทว่า **โมเนน** ท่านกล่าวหมายเอาคุณนิภาพ.

บทว่า **มูพุหโรโป** ได้แก่ เป็นผู้เปล่า.

บทว่า **อวิทุตฺถ** ได้แก่ ไม่ใช่ผู้รู้ ด้วยว่าบุคคลแม้เป็นผู้หนึ่งเห็นปานนี้ ก็ไม่ชื่อว่าเป็นมุนี. อีกอย่างหนึ่ง ย่อมชื่อว่ามีด้วยความเป็นผู้หนึ่งอธิบายว่า ความเป็นคนเปล่า และความเป็นคนไม่รู้อะไรเลย.

บทว่า **โย จ ตฺถ ว ปคฺคยฺห** ความว่า เหมือนอย่างว่า คนยื่นถือเครื่องซึ่งอยู่ ถ้าเกินก็เอาออก ถ้าพร่องก็เพิ่มเข้า ฉนใด บุคคลนำไปคือเว้นความชั่วเหมือนคนซึ่งเอาส่วนที่เกินออก ยังความดีให้เต็ม เหมือน

คนซึ่งเพิ่มส่วนที่พร่องให้เต็ม ฉะนั้น. อธิบายว่า ก็เมื่อบุคคลกระทำอยู่
อย่างนี้ ถือเอาธรรมอันประเสริฐ คือสูงสุดนั้นแล กล่าวคือศีล สมาธิ
ปัญญา วิมุตติ วิมุตติญาณทัสสนะ ละเว้นบาปคืออกุศลกรรมทั้งหลาย
บุคคลนั้น ชื่อว่ามุนี.

บทว่า เตน โส มุนิ ความว่า หากจะถามว่า ก็เพราะเหตุไร
ผู้นั้นจึงชื่อว่าเป็นมุนี พึงตอบว่า ผู้นั้นชื่อว่าเป็นมุนี เพราะเหตุที่กล่าว
แล้วในหนหลังนั้น.

บทว่า โย มุนาติ อุโภ โลเก ความว่า บุคคลใดย่อมรู้ธรรมดา
ทั้งสองเหล่านี้ ในจันทรโลกเป็นต้นนี้ โดยนัยเป็นต้นว่า เหล่านั้นเป็น
จันทรมีในภายใน เหล่านี้ภายนอก ดังนี้ คุณคนยกเครื่องซึ่งขึ้นรู้ยู่ฉะนั้น.

บทว่า มุนิ เตน ปวฺจจติ ความว่า เรียกว่าเป็นมุนี ก็ด้วยเหตุ
นั้นนั่นเทียว.

กล่าวว่ อสตยจ เป็นต้น มีความย่อดังต่อไปนี้ :- ธรรมของ
อัสตบรูษและของสัตบรูษต่างโดยเป็นอกุศลและกุศลนี้ใด บุคคลนั้นรู้ธรรม
ของอัสตบรูษและของสัตบรูษนั้น วิญญาณเครื่องสอดส่องในโลกทั้งปวง
นี้ว่า เป็นภายในและภายนอก ล่วงเลยคือก้าวล่วงธรรมเป็นเครื่องข้อง ๓
อย่างมีรากะเป็นต้น. และข่าย ๒ อย่าง คือ ตัณหาและทิฏฐิ ดำรงอยู่
เพราะรู้ธรรมประเสริฐนั้นแล. ชื่อว่าเป็นมุนี เพราะประกอบด้วยญาณ
เครื่องสอดส่องนั้น กล่าวคือโมณะ.

ก็กล่าวว่ เทวมนุสฺสสฺหิ ปุชฺชิตํ นี้เป็นคำชมเชยบุคคลนั้น ด้วยว่า

บุคคลนั้นเป็นผู้ควรแก่การบูชาของเทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย เพราะเป็น
มุณีผู้มีอาสวะสิ้นแล้ว ฉะนั้นท่านจึงกล่าวอย่างนี้.

บทว่า สลล เป็นบทเดิม.

บทว่า สตุต สลลานิ เป็นบทกำหนดจำนวน.

บทว่า รากสลล ความว่า ชื่อว่า ลูกศรคือรากะ เพราะอรรถว่า
ชื่อว่าลูกศร เพราะให้เกิดความบีบคั้น เพราะเจ้าเข้าไปภายใน เพราะ
ถอนออกได้ยาก. คือชื่อว่ารากะ เพราะอรรถว่า ยินดี. แม้ในลูกศรคือ
โทสะเป็นต้น ก็นัยนี้เหมือนกัน.

บทว่า อพพุพหุสลโล เป็นบทเดิม.

บทว่า อพพุहितสลโล ได้แก่ นำลูกศรออกแล้ว.

บทว่า อุตุฏฐสลโล ได้แก่ จุดลูกศรขึ้น.

บทว่า สมทุฐฐิตสลโล ท่านกล่าวด้วยสามารถอุปสรรค.

บทว่า อุปปาฐิตสลโล ได้แก่ ถอนลูกศรขึ้น.

บทว่า สมุปปาฐิตสลโล ท่านกล่าวด้วยสามารถอุปสรรค.

บทว่า สกุกจุกการี ความว่า เป็นผู้ทำโดยเคารพ ด้วยสามารถ
ทำโดยเคารพบุคคลหรือไทยธรรม ด้วยการเจริญกุศลธรรมมีทานเป็นต้น.
เป็นผู้ทำติดต่อ ด้วยการทำติดต่อกันไปด้วยสภาวะติดต่อ. เป็นผู้ทำไม่หยุด
ด้วยการทำโดยไม่หยุดยั้ง. กิ่งกำไปได้หน่อยหนึ่งแล้วหยุดอยู่หน่อยหนึ่ง
ไม่ไปติดต่อกัน อุปมานี้ฉันใด บุคคลใดในวันหนึ่งให้ทานก็ดี ทำการ
บูชาก็ดี ฟังธรรมก็ดี แม้ทำสมณธรรมก็ดี ทำไม่นาน ไม่ยังการทำนั้นให้
เป็นไปติดต่อ อุปมัยนี้ก็ฉันนั้นนั่นแล. บุคคลนั้น เรียกว่าเป็นผู้ทำไม่ติด

ต่อกันไป ไม่ทำให้ติดต่อกันไป. บุคคลนี้ไม่ทำอย่างนั้น เหตุนั้นจึงชื่อว่า เป็นผู้ทำไม่หยุด.

บทว่า **อนิลินวุตติโก** ความว่า เป็นผู้มีความประพฤดิย่อหย่อน หามิได้ เพราะมีการแผ่ไป กล่าวคือการทำไม่มีระหว่าง เหตุนั้นจึงชื่อว่า เป็นผู้มีความประพฤดิไม่ย่อหย่อน.

บทว่า **อนิกขิตตจฺจนุโท** ความว่า ชื่อว่าเป็นผู้ไม่ปลงฉันทะ เพราะความที่ไม่ปลงฉันทะในความเพียรทำกุศล.

บทว่า **อนิกขิตตฺธโร** ความว่า ชื่อว่าเป็นผู้ไม่ทอดธุระ เพราะไม่ปลงธุระคือความเพียร อธิบายว่า เป็นผู้มิใจไม่ทอดเลย.

บทว่า **โย ตตฺถ จฺนุโท จ วาจาโม จ** ความว่า ความพอใจใน ธรรมคือความเป็นผู้ใคร่เพื่อกระทำ, ความพยายามกล่าวคือประกอบความ อุตสาห์ด้วยสามารถความขะมักเขม้น, และความเป็นผู้ขยันด้วยสามารถ ความขะมักเขม้นมีประมาณยิ่ง. นี้ชื่อว่าความพยายาม ด้วยอรรถว่าไปสู่ฝั่ง. นี้ชื่อว่าความอุตสาห์ ด้วยอรรถว่าไปก่อน. นี้ชื่อว่าความเป็นผู้ขยันด้วย อรรถว่ามีประมาณยิ่ง.

บทว่า **อปฺปฏิวานี จ** ได้แก่ ความไม่ถอยกลับ.

บทว่า **สติ จ สมฺปชฺฌณฺญจ** ความว่า ชื่อว่าสติ ด้วยอรรถว่า ระลึกได้ ชื่อว่า สัมปชฌญะ ด้วยอรรถว่า รู้ตัว. อธิบายว่า รู้โดย ประการทั้งหลายโดยรอบ. พึงทราบประเภทแห่งสัมปชฌญะนี้ คือ สาดตก สัมปชฌญะ, สัมปายสมปชฌญะ, โจรสัมปชฌญะ, อสัมโมหสัมปชฌญะ.

บทว่า **อาตปฺปี** ได้แก่ ความเพียรเครื่องเผากิเลส.

บทว่า ปธานํ ได้แก่ ความเพียรอันสูงสุด.

บทว่า อธิฏฺฐานํ ได้แก่ ความตั้งมั่นในการทำสมาธิ.

บทว่า อนุโยโค ได้แก่ ความประกอบเนื่องๆ.

บทว่า อปฺปมาโท ได้แก่ ความไม่มัวเมา คือความไม่อยู่ปราศจากสติ.

บทว่า อิมํ โลกํ นาสีสตี เป็นบทเดิม.

บทว่า สกตฺตภาวํ ได้แก่ อัตถภาพของตน.

บทว่า ปรตฺตภาวํ ได้แก่ อัตถภาพในปรโลก. รูปและเวทนาเป็นต้นของตน คือ จันท์ ๕ ของตน รูปและเวทนาเป็นต้นของผู้อื่นคือ จันท์ ๕ ในปรโลก.

บทว่า กามธาตุํ ได้แก่ กามภพ.

บทว่า รูปธาตุํ ได้แก่ รูปภพ.

บทว่า อรูปธาตุํ ได้แก่ อรูปภพ.

เพื่อแสดงทุกข์ด้วยสามารถแห่งรูปและรูปอีก พระเถระจึงกล่าว กามธาตุ รูปธาตุ ไว้ส่วนหนึ่ง กล่าวอรูปธาตุไว้ส่วนหนึ่ง.

บทว่า คตี วา ความว่า คติ ๕ ท่านกล่าวด้วยสามารถเป็นที่ตั้ง.

บทว่า อูปตฺตตี วา ความว่า กำเนิด ๔ ท่านกล่าวด้วยสามารถความบังเกิด.

บทว่า ปฏิสนฺธิ วา ความว่า ปฏิสนธิ ท่านกล่าวด้วยสามารถการสืบต่อแห่งภพ ๑.

พระสุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย มหานิทเทส เล่ม ๕ ภาค ๑ - หน้าที่ 410

บทว่า ภวฺ ภา ท่านกล่าวด้วยสามารถกรรมและภพ.

บทว่า สํ สารี ภา ท่านกล่าวด้วยสามารถตัดขาดขันธเป็นต้น.

บทว่า วญฺญํ ภา ความว่า ไม่หวังวิญญะที่เป็นไปในภุมิ ๓ ดัง
นี้แล.

สัทธัมมปิชาโชติกา อรรถกถามหานิทเทส

อรรถกถาคุหฺฏฐกสุตตนิทเทส

จบสูตรที่ ๒

พจนานุกรมพุทธศาสนที่ ๓

ว่าด้วยเดียรธีย์กับมุณี

[๗๐] พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า :-

เดียรธีย์บางพวกมีใจชั่ว ย่อมติเตียนโดยแท้ แม้ชน
เหล่าอื่นเข้าใจว่าจริง ก็ติเตียนตาม แต่มุณีย่อมไม่เข้าถึง
วาทะติเตียนที่เกิดแล้ว เพราะเหตุนั้น ก็เลศเครื่องตรึงจิต
จึงมิได้มีแก่มุณีในที่ไหน ๆ.

[๗๑] คำว่า เดียรธีย์บางพวกมีใจชั่ว ย่อมติเตียนโดยแท้

มีความว่า เดียรธีย์เหล่านั้นมีใจชั่ว คือมีใจอันโทษประทุษร้าย มีใจผิด
มีใจผิดเฉพาะ มีใจอันโทษมากกระทบ มีใจอันโทษมากกระทบเฉพาะ มีใจ
อาฆาต มีใจอาฆาตเฉพาะ ย่อมติเตียน คือเข้าไปติเตียนพระผู้มีพระภาค
เจ้าและภิกษุสงฆ์ ด้วยคำไม่จริง เพราะฉะนั้นจึงชื่อว่า เดียรธีย์บาง
พวกมีใจชั่ว ย่อมติเตียนโดยแท้.

[๗๒] คำว่า แม้ชนเหล่าอื่นเข้าใจว่าจริง ก็ติเตียนตาม มี

ความว่า ชนเหล่าใด เชื่อถือ กำหนดอยู่ น้อมใจเชื่อต่อเดียรธีย์เหล่านั้น
เข้าใจว่าจริง มีความสำคัญว่าจริง, เข้าใจว่าแท้ มีความสำคัญว่าแท้.
เข้าใจว่าแน่ มีความสำคัญว่าแน่, เข้าใจว่าเป็นจริง มีความสำคัญว่าเป็น

จริง. เข้าใจว่าไม่วิปริต, มีความสำคัญว่าไม่วิปริต, คนเหล่านั้นก็ติเตียน คือเข้าไปติเตียนพระผู้มีพระภาคเจ้าและภิกษุสงฆ์ ด้วยคำไม่จริง. เพราะฉะนั้นจึงชื่อว่า แม้ชนเหล่าอื่นเข้าใจว่าจริง ก็ติเตียนตาม.

[๗๓] คำว่า แต่มุนียอมไม่เข้าถึงวาทะติเตียนที่เกิดแล้ว มี ความว่า วาทะนั้นเป็นวาทะเกิดแล้ว เป็นวาทะเกิดพร้อม บังเกิดแล้ว บังเกิดเฉพาะแล้ว ปรากฏแล้ว คือเสียงประกาศแต่บุคคลอื่น คำดำ คำ ติเตียนพระผู้มีพระภาคเจ้าและภิกษุสงฆ์ ด้วยคำอันไม่จริง, เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า วาทะติเตียนที่เกิดแล้ว. คำว่า มุนี ในคำว่า มุนียอม ไม่เข้าถึง มีความว่า ญาณ เรียกว่า โมนะ ได้แก่ ปัญญา ความรู้ ทั่ว ๆ ๗ ความไม่หลง ความเลื่อมใสในธรรม ความเห็นชอบ บุคคล ประกอบด้วยญาณนั้น ชื่อว่ามุนี คือผู้ถึงญาณที่ชื่อว่า โมนะ ๗๗ บุคคล ใ้รู้ธรรมของอัสตบรูชและธรรมของสัสตบรูชในโลกทั้งปวง ทั้งภายใน ภายนอก ก้าวล่วงธรรมเป็นเครื่องข้องและค้นหาเพียงดังข้าย ดำรงอยู่ เป็นผู้อันเทวดาและมนุษย์บูชาแล้วบุคคลนั้นชื่อว่ามุนี. บุคคลใดจะเข้าถึง วาทะติเตียน บุคคลนั้นยอมเข้าถึงวาทะติเตียน ด้วยเหตุ ๒ ประการ. คือ เป็นผู้กระทำ ย่อมเข้าถึงวาทะติเตียนด้วยความเป็นผู้กระทำ ๑, เป็นผู้ถูก เขาว่า เขาติเตียน ย่อมโกรธขัดเคือง โต้ตอบ ทำความโกรธ ความเคือง ความขง ให้ปรากฏว่า เราไม่เป็นผู้กระทำ ๑, บุคคลใดจะเข้าถึงวาทะ ติเตียน บุคคลนั้นยอมเข้าถึงวาทะติเตียน ด้วยเหตุ ๒ ประการนี้. มุนีไม่ เข้าถึงวาทะติเตียนด้วยเหตุ ๒ ประการ. คือเป็นผู้ไม่กระทำ ย่อมไม่เข้า ถึงวาทะติเตียนด้วยความเป็นผู้ไม่กระทำ ๑, เป็นผู้ถูกเขาว่า เขาติเตียน

ยอมไม่โกรธ ไม่เคือง ไม่ได้ตอบ ไม่ทำความโกรธ ความเคือง ความ
ซัง ให้ปรากฏว่า เราไม่เป็นผู้กระทำ ๑, มุนิยอมไม่เข้าถึง ไม่เข้าไปถึง
ไม่ถือ ไม่ยึดมั่น ไม่ถือมั่นวาทะติเตียน ด้วยเหตุ ๒ ประการนี้. เพราะ
ฉะนั้นจึงชื่อว่า แต่มุนิยอมไม่เข้าถึงวาทะติเตียนที่เกิดแล้ว.

ว่าด้วยกิเลสเครื่องตรึงจิต ๓

[๗๔] เพราะเหตุ^๑นั้น กิเลสเครื่องตรึงจิตจึงมีได้มีแก่^๒มุนิใน
ที่^๓ไหน ๆ มีความว่า คำว่า เพราะเหตุ^๑นั้น คือ เพราะเหตุ^๑นั้น เพราะ.
การ^๔นั้น เพราะค^๕นั้น เพราะป^๖ัจจ^๗นั้น เพราะนิ^๘ทาน^๙นั้น ความเป็นผู้มี
จิตอันโทสะมากกระทบก็ดี ความเป็นผู้มีกิเลสเครื่องตรึงจิตเกิดขึ้นก็ดี ย่อม
ไม่มีแก่^๒มุนิ. กิเลสเครื่องตรึงจิต ๕ อย่างก็ดี กิเลสเครื่องตรึงจิต ๓ อย่าง
คือ รากะ โทสะ โมหะ ก็ดี ย่อมไม่มี คือ ไม่มีอยู่ ไม่ปรากฏ ไม่
เข้าไปได้ คือกิเลส^{๑๐}นั้น ๆ เป็นกิเลสอันมุนิละเสียแล้ว ตัดขาดแล้ว สงบ
แล้ว ระวังแล้ว ทำให้ไม่ควรเกิดขึ้นได้ เผลอเสียแล้วด้วยไฟ คือ ญาณ.

คำว่า ในที่^๓ไหน ๆ คือในที่^๓ไหน ๆ ในที่ใดที่หนึ่ง ทุก ๆ แห่ง
ในภายใน ในภายนอก หรือทั้งภายในทั้งภายนอก เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า
เพราะเหตุ^๑นั้นกิเลสเครื่องตรึงจิตจึงมีได้มีแก่^๒มุนิ ในที่^๓ไหน ๆ
เพราะเหตุ^๑นั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า :-

เดียร^๑ถีย์บางพวกมีใจ^๒ชั่ว ย่อมติเตียนโดยแท้ แม้
ชนเหล่า^๓อื่นเข้าใจว่าจริง ก็ติเตียนตาม แต่มุนิยอมไม่เข้า
ถึงวาทะติเตียนที่เกิดแล้ว เพราะเหตุ^๑นั้น กิเลสเครื่องตรึง
จิต จึงมีได้มีแก่^๒มุนิในที่^๓ไหน ๆ.

[๗๕] พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า :-

บุคคลผู้ไปตามความพอใจ ตั้งมั่นแล้วในความ
ขบใจพึงล่วงทิวฏฐิของตนได้อย่างไรเล่า แต่บุคคลเมื่อ
กระทำให้เต็มด้วยตนเอง รู้ยงใด ก็พึงกล่าวอย่างนั้น.

ว่าด้วยทิวฏฐิ

[๗๖] คำว่า พึงล่วงทิวฏฐิของตนได้อย่างไรเล่า มีความว่า
เดียรถีย์เหล่าใด มีทิวฏฐิอย่างนี้ มีความพอใจ ความขบใจ ลัทธิ อธิษาศัย
ความประสงค์อย่างนี้ว่า พวกเราฆ่านางปริพาชิกาชื่อสุนทริเสียแล้ว ประ
ภาศโทษของพวกสมณศากยบุตรแล้ว จักนำคินมาซึ่งลาภยศสักการะ สัม
มานะนั้น โดยอุบายอย่างนี้ เดียรถีย์เหล่านั้น ไม่อาจล่วงทิวฏฐิ ความพอ
ใจ ความขบใจ ลัทธิ อธิษาศัย ความประสงค์ของตนได้. โดยที่แท้
ความเสื่อมขณันนั้นแหละ ก็กลับย้อนมาถึงพวกเดียรถีย์นั้น เพราะฉะนั้นจึง
ชื่อว่า บุคคลพึงล่วงทิวฏฐิของตนได้อย่างไรเล่า แม้ด้วยประการอย่าง
นี้.

อีกอย่างหนึ่ง ผู้ใดมีวาตะอย่างนี้ว่า โลกเที่ยง สิ่งนี้ แหละจริง สิ่งอื่น
เปล่าบุคคลนั้นพึงล่วง ก้าวล่วง ก้าวล่วงด้วยดี ล่วงเลยทิวฏฐิ ความพอใจ
ความขบใจ ลัทธิ อธิษาศัย ความประสงค์ของตนได้อย่างไร. ข้อนี้เป็น
เพราะเหตุอะไร. เพราะเหตุว่า ทิวฏฐินั้นอันบุคคลนั้นสมาทานแล้ว ถือ
เอา ยึดถือ ถือนั่น คิดใจ น้อมใจ ให้บริบูรณ์อย่างนั้น เพราะฉะนั้น

จึงชื่อว่า บุคคลพึงล่วงทิฐิของตนได้อย่างไรเล่า แม้ด้วยประการ
อย่างนี้.

บุคคลใดมีวาตะอย่างนี้ว่า โลกไม่เที่ยง.... โลกมีที่สุด.... โลกไม่มีที่สุด
....ชีพก็อันนั้น สรีระก็อันนั้น....ชีพเป็นอื่น สรีระก็เป็นอื่น....สัตว์เบื้อง
หน้าแต่ตายแล้วย่อมเป็นอีก....สัตว์เบื้องหน้าแต่ตายแล้วย่อมไม่เป็นอีก.....
สัตว์เบื้องหน้าแต่ตายแล้วย่อมเป็นอีกก็มี ย่อมไม่เป็นอีกก็มี....สัตว์เบื้องหน้า
แต่ตายแล้วย่อมเป็นอีกก็หามิได้ ย่อมไม่เป็นอีกก็หามิได้ สิ่งนี้แหละจริง
สิ่งอื่นเปล่า บุคคลนั้นพึงล่วง ก้าวล่วง ก้าวล่วงด้วยดี ล่วงเลยทิฐิ
ความพอใจ ความชอบใจ ลัทธิ อชยาศัย ความประสงค์ของตนได้อย่างไร
ไร. ข้อนี้เป็นเพราะเหตุอะไร. เพราะเหตุว่า ทิฐินั้น อันบุคคลนั้น
สมาทานถือเอายึดถือ ถ้อมมั่น คิดใจ น้อมใจ ให้บริบูรณ์เหล่านั้น เพราะ
ฉะนั้น จึงชื่อว่า บุคคลพึงล่วงทิฐิของตนได้อย่างไรเล่า. แม้ด้วย
ประการอย่างนี้.

[๗๗] คำว่า **บุคคลผู้ไปตามความพอใจตั้งมั่นแล้วในความ
ชอบใจ** มีความว่า **ผู้ไปตามความพอใจ** คือ บุคคลนั้นยอมไป ออก
ไป ลอยไป เคลื่อนไป ตามทิฐิ ความพอใจ ความชอบใจ ลัทธิของ
ตน. บุคคลยอมไป ออกไป ลอยไป เคลื่อนไป ด้วยยานช้าง ยานรถ
ยานม้า ยานโค ยานแกะ ยานแพะ ยานอฐ ยานลา จันได บุคคลนั้น
ยอมไป ออกไป ลอยไป เคลื่อนไปตามทิฐิ ความพอใจ ความชอบใจ
ลัทธิของตน นั้นนั่นนั่นแล. เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า **ผู้ไปตามความ
พอใจ** คำว่า **ตั้งมั่นแล้วในความชอบใจ** มีความว่า ตั้งมั่น ตั้งอยู่

ติดพัน เข้าถึง คิดใจ น้อมใจไป ในทิวฐิ ความพอใจ ความชอบใจ
ลักษณะของตน เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า บุคคลผู้ไปตามความพอใจ ตั้ง
มั่นแล้วในความชอบใจ.

[๗๘] คำว่า บุคคลเมื่อกระทำให้เต็มด้วยตนเอง มีความว่า
บุคคลกระทำให้เต็ม ให้บริบูรณ์ ไม่บกพร่อง ให้เลิศ ประเสริฐ วิเศษ
เป็นประธาน อุดม บวร คือยังทิวฐินั้นให้เกิด ให้เกิดพร้อม ให้บังเกิด
ให้บังเกิดเฉพาะด้วยตนเองว่า พระศาสดานี้เป็นพระสัพพัญญู พระธรรม
นี้อันพระศาสดาตรัสดีแล้ว คณะสงฆ์นี้ปฏิบัติดีแล้ว ทิวฐินี้เจริญ ปฏิบัติ
นี้อันพระศาสดาทรงบัญญัติดีแล้ว มรรคนี้เป็นเครื่องนำออก เพราะฉะนั้น
จึงชื่อว่า บุคคลเมื่อกระทำให้เต็มด้วยตนเอง.

[๗๙] คำว่า รู้ยงใด ก็พึงกล่าวอย่างนั้น มีความว่า บุคคล
รู้ยงใด ก็พึงกล่าว บอก พูด แสดง แดงอย่างนั้น. คือ รู้ยงใดว่า
โลกเที่ยง สิ่งนี้แหละจริง สิ่งอื่นเปล่า ก็พึงกล่าว บอก พูด แสดง
แดงอย่างนั้น. รู้ยงใดว่า โลกไม่เที่ยง ฯลฯ สัตว์เบื้องหน้าแต่ตายแล้ว
ย่อมเป็นอีก ก็หามิได้ ย่อมไม่เป็นอีก ก็หามิได้ สิ่งนี้แหละจริง สิ่งอื่น
เปล่า ก็พึงกล่าว บอก พูด แสดง แดงอย่างนั้น เพราะฉะนั้น จึง
ชื่อว่า รู้ยงใด ก็พึงกล่าวอย่างนั้น เพราะเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้า
จึงตรัสว่า :-

บุคคลผู้ไปตามความพอใจ ตั้งมั่นแล้วในความชอบ
ใจ พึงล่วงทิวฐิของตนได้อย่างไรเล่า แต่บุคคลเมื่อกระทำ
ให้เต็มด้วยตนเอง รู้ยงใด ก็พึงกล่าวอย่างนั้น.

[๘๐] พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า :-

ชนใดไม่มีกรรม ย่อมบอกศีลและวัตรของตน
แก่ชนเหล่าอื่น ผู้ฉลาดทั้งหลายกล่าวชนเหล่านั้นว่า ไม่มี
อริยธรรม อนึ่ง ชนใดย่อมบอกตนเอง ผู้ฉลาดทั้งหลาย
ก็กล่าวชนนั้นว่า ไม่มีอริยธรรม.

[๘๑] คำว่า ชนใด...ย่อมบอกศีลและวัตรของตน มีความ
ว่า คำว่า ใด คือ เช่นใด ประกอบอย่างไร จัดแจงอย่างไร มีประการ
อย่างไร ถึงฐานะใด ประกอบด้วยกรรมใด เป็นกษัตริย์ เป็นพราหมณ์
เป็นแพศย์ เป็นศูทร เป็นคฤหบดี เป็นบรรพชิต เป็นเทวดา หรือเป็น
มนุษย์ คำว่า ศีลและวัตร มีความว่า บางแห่งเป็นศีลและเป็นวัตร
บางแห่งเป็นวัตรแต่ไม่เป็นศีล.

ว่าด้วยศีลและวัตร

เป็นศีลและเป็นวัตร เป็นไฉน ? ภิกษุในธรรมวินัยนี้ เป็นผู้มิ
ศีลสำรวมด้วยความสำรวมในปาติโมกข์ ถึงพร้อมด้วยอาจารย์และโคจรอยู่
เป็นผู้เห็นภัยในโทษทั้งหลายมีประมาณน้อย สมาทานศึกษาอยู่ในสิกขาบท
ทั้งหลาย ความสำรวม ความระวัง ความไม่กำลวง ในสิกขาบททั้งหลาย
นั้น นี้เป็นศีล. ความสมาทานชื่อว่า เป็นวัตร เพราะอรรถว่า สำรวม
จึงชื่อว่า ศีล เพราะอรรถว่า สมาทาน จึงชื่อว่า วัตร นี้เรียกว่า เป็น
ศีลและเป็นวัตร.

เป็นวัตรแต่ไม่เป็นศีล เป็นไหน ? ฐดวงค์ ๘ คือ อารัญญกัณฑ์-
ฐดวงค์ ปิณฑปาติกัณฑ์ ฐดวงค์ ปิงสุกุกัณฑ์ ฐดวงค์ เตจิวริกัณฑ์ ฐดวงค์ สप्तทาน-
จาริกัณฑ์ ฐดวงค์ ขลุปัจฉิมกัณฑ์ ฐดวงค์ เนสัชชีกัณฑ์ ฐดวงค์ ยถาสันถติกัณฑ์-
ฐดวงค์ นี้เรียกว่า **เป็นวัตรแต่ไม่เป็นศีล.**

แม้การสมาทานความเพียร ก็เรียกว่า **เป็นวัตรแต่ไม่เป็นศีล.**
กล่าวว่า พระมหาสัตว์ทรงประครองตั้งพระทัยว่า จงเหลืออยู่แต่หนัง เอ็น
และกระดูก ก็ตามที เนื้อและเลือด ในสรีระจงเหือดแห้งไปเกิด อริฐผล
ใดอัน จะพึงบรรลุด้วยเรี่ยวแรงของบุรุษ ด้วยกำลังของบุรุษ ด้วยความ
เพียรของบุรุษ ด้วยความยากบั่นของบุรุษ ไม่บรรลุอริฐผลนั้นแล้วจักไม่
หยุดความเพียร ดังนี้. แม้การสมาทานความเพียรเห็นปานนี้ ก็เรียกว่า **เป็น
วัตรแต่ไม่เป็นศีล.**

พระมหาสัตว์ทรงประครองตั้งพระทัยว่า จิตของเราจักยังไม่หลุดพ้น
จากอาสวะทั้งหลาย เพราะไม่ถ่อมมันเพียงใด เราจักไม่ทำลายบงลังก์นี้เพียง
นั้น แม้การสมาทานความเพียรเห็นปานนี้ ก็เรียกว่า **เป็นวัตรแต่ไม่
เป็นศีล.**

ภิกษุประครองตั้งจิตว่า :-

เมื่อลูกศรคือคณหาอันเรายังถอนไม่ได้แล้ว เราจัก

ไม่กิน เราจักไม่ดื่ม ไม่ออกจากวิหาร ทั้งจักไม่เอนข้าง.

ดังนี้.

แม้การสมาทานความเพียรเห็นปานนี้ ก็เรียกว่า **เป็นวัตรแต่ไม่
เป็นศีล.**

ภิกษุประคองจิตว่าของเราจักยังไม่หลุดพ้นจากอาสวะทั้งหลาย เพราะไม่ถือนั่นเพียงใด เราจักไม่ลุกขึ้นจากอาสนะนี้เพียงนั้น....จักไม่ลงจากที่จงกรม....จักไม่ออกจากวิหาร....จักไม่ออกจากเรือนมีหลังคาแถบเดียว.... ไม่ออกจากปราสาท....จักไม่ออกจากเรือนโล้น ....จักไม่ออกจากถ้ำ....จัก ไม่ออกจากที่เรือน....จักไม่ออกจากกุฏิ....จักไม่ออกจากเรือนยอด....จักไม่ ออกจากป้อม....จักไม่ออกจากโรงกลม....จักไม่ออกจากเรือนที่มีเครื่องกั้น ....จักไม่ออกจากศาลาที่บำรุ้ง....จักไม่ออกจากมณฑป....จักไม่ออกจากโคน ต้นไม้เพียงนั้นดังนี้. แม้การสมาทานความเพียรเห็นปานนี้ ก็เรียกว่า เป็น วัตรแต่ไม่เป็นศีล.

ภิกษุประคองตั้งจิตว่า ในเช้าวันนี้แหละ เราจักนำมา นำมาด้วยดี บรรลุ ถูกต้อง ทำให้แจ้ง ซึ่งอริยธรรมดังนี้. แม้การสมาทานความเพียร เห็นปานนี้ ก็เรียกว่า เป็นวัตรแต่ไม่เป็นศีล.

ภิกษุประคองตั้งจิตว่า ในเที่ยงวันนี้แหละ.....ในเย็นนี้แหละ.....ในกาล ก่อนกัณฑ์แหละ....ในกาลภายหลังกัณฑ์แหละ....ในยามต้นนี้แหละ....ในยาม กลางนี้แหละ.....ในยามหลังนี้แหละ.....ในข้างแรมนี้แหละ.....ในข้างขึ้นนี้ แหละ....ในฤดูฝนนี้แหละ....ในฤดูหนาวนี้แหละ....ในฤดูร้อนนี้แหละ....ใน ตอนวัยต้นนี้แหละ....ในตอนวัยกลางนี้แหละ....ในตอนวัยหลังนี้แหละ เรา จักนำมา นำมาด้วยดี บรรลุ ถูกต้อง ทำให้แจ้ง ซึ่งอริยธรรม ดังนี้. แม้การสมาทานความเพียรเห็นปานนี้ ก็เรียกว่า เป็นวัตรแต่ไม่เป็นศีล.

คำว่า **ชน** คือสัตว์ นระ มาณพ บุรุษ บุคคล ผู้มีชีวิต ผู้เกิด

สัตว์เกิด ผู้มีกรรม มนุษย์ เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า **ชนใด...ย่อมบอก
ศีลและวัตรของตน.**

[๘๒] คำว่า **ไม่มีใครถามย่อมบอก....แก่ชนเหล่าอื่น** มีความ
ว่า **ชนเหล่าอื่น** คือ กษัตริย์ พราหมณ์ แพศย์ ศูทร คฤหัตถ์
บรรพชิต เทวดา มนุษย์. คำว่า **ไม่มีใครถาม** คือ อันใคร ๆ ไม่
ถาม ไม่ไต่ถาม ไม่ขอร้อง ไม่เชิญ ไม่เชื่อเชิญ. คำว่า **ย่อมบอก**
คือ ย่อมอวดอ้างศีลบ้าง วัตรบ้าง ศีลและวัตรบ้างของตน ได้แก่ ย่อม
อวดอ้าง บอก พูด แสดง แดงว่า ข้าพเจ้าเป็นผู้ถึงพร้อมด้วยศีลบ้าง
ถึงพร้อมด้วยวัตรบ้าง ถึงพร้อมด้วยศีลและวัตรบ้าง ถึงพร้อมด้วยชาติบ้าง
ถึงพร้อมด้วยโคตรบ้าง ถึงพร้อมด้วยความเป็นบุตรแห่งสกุลบ้าง ถึงพร้อม
ด้วยความเป็นผู้มีรูปร่างงามบ้าง ถึงพร้อมด้วยทรัพย์บ้าง ถึงพร้อมด้วย
การศึกษาบ้างถึงพร้อมด้วยหน้าที่การงานบ้าง ถึงพร้อมด้วยขอบเขตศิลปะ
บ้าง ถึงพร้อมด้วยวิทยฐานะบ้าง ถึงพร้อมด้วยศุภะบ้าง ถึงพร้อมด้วย
ปฏิกานบ้าง ถึงพร้อมด้วยวัตถุอย่างใดอย่างหนึ่งบ้าง ออกบวชจากสกุล
สูงบ้าง ออกบวชจากสกุลใหญ่บ้าง ออกบวชจากสกุลมีโภคสมบัติมากบ้าง
ออกบวชจากสกุลมีโภคสมบัติใหญ่บ้าง เป็นผู้มั่งมีชื่อเสียง มียศกว่าพวก
คฤหัตถ์และบรรพชิตบ้าง เป็นผู้ได้จิ๋ว บิณฑบาตเสนาสนะและคิลาน
ปัจจัยแก่สังฆบริวารบ้าง เป็นผู้ทรงจำพระสูตรบ้าง เป็นผู้ทรงพระวินัยบ้าง
เป็นธรรมกถึกบ้าง เป็นผู้ถืออยู่ป่าเป็นวัตรบ้าง เป็นผู้ถือบิณฑบาตเป็น
วัตรบ้าง เป็นผู้ถือทรงผ้าบังสกุลเป็นวัตรบ้าง เป็นผู้ถือทรงไตรจีวรเป็น
วัตรบ้าง เป็นผู้ถือเทียวบิณฑบาตตามลำดับตรอกเป็นวัตรบ้าง เป็นผู้ถือ

ไม่ฉันทัดหนหลังเป็นวัตรบ้าง เป็นผู้ถือการนั่งเป็นวัตรบ้าง เป็นผู้ถืออยู่
ในเสนาสนะที่เขาจัดให้อย่างไรเป็นวัตรบ้าง เป็นผู้ได้ปฐมฌานบ้าง เป็น
ผู้ได้ทุติยฌานบ้าง เป็นผู้ได้ตติยฌานบ้าง เป็นผู้ได้จตุตถฌานบ้าง เป็น
ผู้ได้อากาสนัญญาตนสมาบัติบ้าง เป็นผู้ได้วิญญาณัญญาตนสมาบัติบ้าง
เป็นผู้ได้เนวสัญญานาสัญญาตนสมาบัติบ้าง เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า ไม่มี
ใครถามย่อมบอก.....แก่ชนเหล่าอื่น.

[๘๓] คำว่า ผู้ฉลาดทั้งหลายเรียกชนนั้นว่า ไม่มีอริยธรรม

มีความว่า ผู้ฉลาด ได้แก่ ผู้ฉลาดเหล่าใดเหล่าหนึ่ง คือ ผู้ฉลาดในชั้น
ผู้ฉลาดในธาตุ ผู้ฉลาดในอายตนะ ผู้ฉลาดในปฏิจสมุปบาท ผู้ฉลาดใน
สติปัฏฐาน ผู้ฉลาดในสัมมปปธาน ผู้ฉลาดในอิทธิบาท ผู้ฉลาดใน
อินทรีย์ ผู้ฉลาดในพละ ผู้ฉลาดในโพชฌงค์ ผู้ฉลาดในมรรค ผู้ฉลาดในผล
ผู้ฉลาดในนิพพาน ผู้ฉลาดเหล่านั้นกล่าว บอก พูด แสดง แดงอย่างนี้ว่า
ธรรมนั้นของพวกอนารยชนธรรมนั้นไม่ใช่ของพวกอริยชน ธรรมนั้นของ
พวกคนพาล ธรรมนั้นไม่ใช่ของพวกบัณฑิต ธรรมนั้นของพวกอสัต
บุรุษ ธรรมนั้นไม่ใช่ของพวกสัตบุรุษ เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า ผู้
ฉลาดทั้งหลายเรียกชนนั้นว่า ไม่มีอริยธรรม.

[๘๔] คำว่า ชนใดย่อมบอกตนเอง มีความว่า อตฺตา เรียก

ว่า ตน. คำว่า ย่อมบอกเอง ได้แก่ ย่อมอวดอ้างซึ่งตนเองนั้นแล
คือย่อมอวดอ้าง บอก พูด แสดง แดงว่า ข้าพเจ้าเป็นผู้ถึงพร้อมด้วย
ศีลบ้าง ถึงพร้อมด้วยวัตรบ้าง ถึงพร้อมด้วยศีลและวัตรบ้าง ถึงพร้อม
ด้วยชาติบ้าง ถึงพร้อมด้วยโคตรบ้าง ถึงพร้อมด้วยความเป็นบุตรแห่ง
สกุลบ้าง ถึงพร้อมด้วยความเป็นผู้มีรูปงามบ้าง ถึงพร้อมด้วยทรัพย์บ้าง

ถึงพร้อมด้วยการศึกษาบ้าง ถึงพร้อมด้วยหน้าที่การงานบ้าง ถึงพร้อมด้วย
ขอบเขตศิลปะบ้าง ถึงพร้อมด้วยวิทยฐานะบ้าง ถึงพร้อมด้วยสุตะบ้าง
ถึงพร้อมด้วยปฏิภาณบ้าง ถึงพร้อมด้วยวัตถุอย่างใดอย่างหนึ่งบ้าง ออก
บวชจากสกุลสูงบ้าง ออกบวชจากสกุลใหญ่บ้าง ออกบวชจากสกุลมีโภค
สมบัติมากบ้าง ออกบวชจากสกุล โภคสมบัติใหญ่บ้าง เป็นผู้มั่งมีชื่อเสียงมี
ยศกว่าพวกคฤหัสถ์และบรรพชิตบ้าง เป็นผู้ได้จิวร บิณฑบาต เสนาสนะ
และคิลานปัจฉิมภัตตบริวารบ้าง เป็นผู้ทรงจำพระสูตรบ้าง เป็นผู้ทรง
พระวินัยบ้าง เป็นธรรมกถึกบ้าง เป็นผู้ถืออยู่ป่าเป็นวัตรบ้าง เป็นผู้ถือ
บิณฑบาตเป็นวัตรบ้าง เป็นผู้ถือทรงผ้าบังสุกุลเป็นวัตรบ้าง เป็นผู้ถือ
ทรงไตรจีวรเป็นวัตรบ้าง เป็นผู้ถือเกี่ยวบิณฑบาตตามลำดับตรอกเป็นวัตร
บ้าง เป็นผู้ถือไม่ฉันภัตตหลังเป็นวัตรบ้าง เป็นผู้ถือการนั่งเป็นวัตร
บ้าง เป็นผู้ถืออยู่ในเสนาสนะที่เขาจัดให้อย่างไรเป็นวัตรบ้าง เป็นผู้ได้
ปฐมฌานบ้าง เป็นผู้ใดทุกขนิทานบ้าง เป็นผู้ใดตติยฌานบ้าง เป็นผู้ใด
อากาธานัญญาตนสมาบัติบ้าง เป็นผู้ใดวิญญานัญญาตนสมาบัติบ้าง
เป็นผู้ใดอภิญญาตนสมาบัติบ้าง เป็นผู้ใดเนวสัญญานาสัญญาตน
สมาบัติบ้าง เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า **ชนโดยย่อมอบตนเอง**. เพราะเหตุ
นั้นพระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า :-

**ชนใดไม่มีใครถาม ย่อมบอกศีลและวัตรของตน
แก่ชนเหล่านี้ ผู้ฉลาดทั้งหลายกล่าวชนนั้นว่า ไม่มี
อริยธรรม อนึ่งชนโดยย่อมอบตนเอง ผู้ฉลาดทั้งหลาย
กล่าวชนนั้นว่า ไม่มีอริยธรรม.**

[๘๕] พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า :-

แต่ว่าภิกษุผู้สงบ ดับกิเลสในตนแล้ว ไม่อวดใน
ศีลทั้งหลายว่า เราเป็นดังนี้ ผู้ฉลาดทั้งหลายกล่าวภิกษุ
นั้นว่า มีอริยธรรม อนึ่ง กิเลสเป็นเหตุพุงขึ้นมิได้มีแก่
ภิกษุใด ในที่ไหน ๆ ในโลก ผู้ฉลาดทั้งหลายก็กล่าวภิกษุ
นั้นว่า มีอริยธรรม.

ผู้ได้ชื่อว่าภิกษุ

[๘๖] คำว่า **แต่ว่าภิกษุผู้สงบ ดับกิเลสในตนแล้ว** มีความว่า
ชื่อว่า **ผู้สงบ** เพราะเป็นผู้สงบ คือระงับ เข้าไประงับ เผา ดับ
ปราศจากสงบระงับ ความกำหนัด ความขัดเคือง ความหลง ความ
โกรธ ความผูกโกรธ ความลบหลู่ ความตีเสมอ ความริษยา ความ
ตระหนี่ ความหลง ความโอ้อวด ความกระด้าง ความแข่งดี ความถือตัว
ความดูหมิ่น ความเมา ความประมาท กิเลสทั้งปวง ทุจริตทั้งปวง
ความกระวนกระวายทั้งปวง ความเร่าร้อนทั้งปวง ความเดือดร้อนทั้งปวง
อกุศลธรรมทั้งปวงจึงชื่อว่าเป็นผู้สงบ เข้าไปสงบ ดับ สงบระงับแล้ว
เพราะฉะนั้นจึงชื่อเป็นผู้สงบ.

คำว่า **ภิกษุ** มีความว่า เพราะเป็นผู้ทำลายธรรม ๗ ประการจึงชื่อ
ว่า **ภิกษุ** คือทำลายสักกายทิฐิ วิจิกิจฉา สิลัพพตปรามาส ราคะ โทสะ
โมหะ และมานะ ภิกษุนั้นทำลายแล้วซึ่งอกุศลธรรมอันลามก อันเป็น
ปัจจัยแห่งความมัวหมอง ให้เกิดในภพใหม่ มีความกระวนกระวายมีวิบาก
เป็นทุกข์ เป็นที่ตั้งแห่งชาติ ชราและมรณะต่อไป.

สมจริงดังที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า :-

ดูก่อนสภียะ ผู้ใดควรแก่การชมเชยเหล่านี้ว่า ถึง
ปรีนิพพานแล้ว ด้วยธรรมเป็นหนทางอันตนให้เจริญ ข้าม
ความสงสัยเสียแล้ว ละแล้วซึ่งความเลื่อมและความเจริญ
อยู่จนแล้ว และเป็นผู้มีภพใหม่สิ้นแล้ว ผู้นั้น ชื่อว่าภิกษุ.
อนึ่ง ผู้สงบ ชื่อว่า ภิกษุ. คำว่า ผู้ดับกิเลสในตนแล้ว
มีความว่า เพราะเป็นผู้ดับความกำหนัด ความขัดเคือง ความหลง
ความโกรธ ความผูกโกรธ ความลบหลู่ ความตีเสมอ ความริษยา
ความตระหนี่ ความตวง ความโอ้อวด ความกระด้าง ความแข็งดี ความ
ถือตัว ความดูหมิ่น ความเมา ความประมาท กิเลสทั้งปวง ทุจริตทั้ง
ปวง ความกระวนกระวายทั้งปวง ความเร่าร้อนทั้งปวง ความเดือนร้อน
ทั้งปวง อกุศลธรรมทั้งปวง จึงชื่อว่า ผู้ดับกิเลสในตนแล้ว เพราะฉะนั้น
จึงชื่อว่า แต่ภิกษุผู้สงบ ดับกิเลสในตนแล้ว.

[๘๗] คำว่า **ไม่อวดในศีล**ทั้งหลายว่าเราเป็นดังนี้ มีความ
ว่า ศัพท์ว่า **อิตฺติ** เป็นศัพท์ต่อบท เกี่ยวข้องแห่งบท บริบูรณ์แห่งบท
เป็นที่ประชุมอักษร เป็นความสละสลายแห่งพยัญชนะ ศัพท์ว่า **อิตฺติ**
นั้นเป็นไปตามลำดับ.

คำว่า **ไม่อวดในศีล**ทั้งหลาย มีความว่า ภิกษุบางรูปในธรรม
วินัยนี้ เป็นผู้อวด เป็นผู้โอ้อวด คือยอมอวด ย่อมโอ้อวดว่า ข้าพเจ้า
เป็นผู้ถึงพร้อมด้วยศีลบ้าง ถึงพร้อมด้วยวัตรบ้าง ถึงพร้อมด้วยศีลและ
วัตรบ้าง ถึงพร้อมด้วยญาคิบ้าง ถึงพร้อมด้วยโคตรบ้าง ถึงพร้อมด้วย
ความเป็นบุตรแห่งสกุลบ้าง ถึงพร้อมด้วยความมีรูปงามบ้าง ฯลฯ เป็นผู้ได้

เนวสัจญานาสัจญายตนสมาบัติบ้าง ภิกษุหนุ่มไม่เอาด ไม่โง่เอาดอย่างนั้น
คือเป็นผู้งัด เว้น เว้นขาด ออก สลัดออก พ้นขาด ไม่เกี่ยวข้องด้วย
ความเอาด เป็นผู้มึนจิตกระทำให้ปราศจากแดงกิเลสอยู่ เพราะฉะนั้นจึง
ชื่อว่า ไม่เอาดในศีลทั้งหลายว่าเราเป็นดังนี้.

ว่าด้วยผู้มีอริยธรรม

[๘๘] คำว่า ผู้ฉลาดทั้งหลายกล่าวภิกษุนี้ว่านี่อริยธรรม
มีความว่า คำว่า ผู้ฉลาด ได้แก่ผู้ฉลาดเหล่าใดเหล่าหนึ่ง คือผู้ฉลาด
ในชั้นนี้ ฉลาดในชาติ ฉลาดในอายตนะ ฉลาดในปฏิจจสมุปบาท ฉลาด
ในสติปัญญา ฉลาดในสัมมปปธาน ฉลาดในอิทธิบาท ฉลาดในอินทรีย์
ฉลาดในพละ ฉลาดในโพชฌงค์ ฉลาดในมรรค ฉลาดในผล ฉลาดใน
นิพพาน ผู้ฉลาดเหล่านั้นย่อมกล่าว คือ กล่าว บอก พูด แสดง แแถลง
อย่างนี้ว่า ธรรมนั้นของพวกอารยชน ธรรมนั้นมีใช้ของพวกอนารยชน
ธรรมนั้นของบัณฑิต ธรรมนั้นมีใช้ของพวกคนพาล ธรรมนั้นของสัตบุรุษ
ธรรมนั้นมีใช้ของอสัตบุรุษ เพราะฉะนั้นจึงชื่อว่า ผู้ฉลาดทั้งหลาย
กล่าวภิกษุนี้ว่ามีอริยธรรม.

[๘๙] คำว่า กิเลสเป็นเหตุพัวพันมิได้มีแก่ภิกษุใด ในที่
ไหน ๆ ในโลก มีความว่า คำว่า ภิกษุใด คือพระอรหันต์ผู้มีอาสวะ
สิ้นแล้ว.

คำว่า กิเลสเป็นเหตุพัวพัน คือกิเลสเป็นเหตุพัวพัน ๗ ประการ
คือ รากะ โทสะ โมหะ มานะ ทิฏฐิ กิเลส และกรรม. กิเลสเป็น

เหตุพุดขึ้นเหล่านี้ มิได้มี คือ ไม่มี ไม่ปรากฏ ไม่เข้าไปได้ คือเป็นธรรมชาติ
อันภิกษุนั้นละเสียแล้ว ตัดขาด สงบ ระวัง ทำให้ไม่ควรเกิดขึ้นได้
เผาเสียแล้วด้วยไฟ คือญาณ.

คำว่า ในที่ไหน ๆ คือในที่ไหน ๆ. ในที่ใดที่หนึ่งทุก ๆ แห่ง
ในภายใน ในภายนอก หรือทั้งภายในทั้งภายนอก.

คำว่า ในโลก คือในอบายโลก มนุษยโลก เทวโลก ชั้นชโลก
ชาตโลก อาตณโลก เพราะฉะนั้นจึงชื่อว่า กิเลสเป็นเหตุพุดขึ้นมิได้มีแก่
ภิกษุใดในที่ไหน ๆ ในโลก. เพราะเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า :-

แต่ว่าภิกษุผู้สงบ ดับกิเลสในตนแล้ว ไม่อวดใน
ศีลทั้งหลายว่า เราเป็นดังนี้ ผู้ฉลาดทั้งหลายกล่าวภิกษุ
นั้นว่า อริยธรรม. อนึ่ง กิเลสเป็นเหตุพุดขึ้น มิได้มีแก่
ภิกษุใด ในที่ไหน ๆ ในโลก ผู้ฉลาดทั้งหลายก็กล่าวภิกษุ
นั้นว่า มีอริยธรรม.

ว่าด้วยทิวฏฐิธรรม

[๕๐] พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า :-

ทิวฏฐิธรรมทั้งหลายของเจ้าทิวฏฐิใด เป็นธรรมที่
บุคคลนั้นกำหนดแล้ว ที่ปัจฉัยปรุงแต่ง กระทำไว้ใน
เบื้องหน้า ไม่ขาวสะอาด มีอยู่ และบุคคลนั้นเป็นผู้อาศัย
อานิสงส์ที่เห็นอยู่ในตน และอาศัยสันติที่กำเริบที่อาศัยกัน
เกิดขึ้น เขาพึงยกตนหรือข่มผู้อื่น.

[๕๑] คำว่า **ทิวฏฐิธรรมทั้งหลายของเจ้าทิฏฐิใดเป็นธรรมที่บุคคลนั้นกำหนดแล้ว ที่ปัจจัยปรุงแต่ง** มีความว่า คำว่า กำหนด ได้แก่ความกำหนด ๒ อย่าง คือความกำหนดด้วยตัณหา ๑ ความกำหนดด้วยทิฏฐิ ๑ ฯลฯ นี้ชื่อว่า ความกำหนดด้วยตัณหา ฯลฯ นี้ชื่อว่า ความกำหนดด้วยทิฏฐิ.

คำว่า **ที่ปัจจัยปรุงแต่ง** คือ อันปัจจัยปรุงแต่งแล้ว ปรุงแต่งวิเศษแล้ว ปรุงแต่งเฉพาะแล้ว ให้ตั้งลงพร้อมแล้ว เพราะฉะนั้นจึงชื่อว่า **ที่ปัจจัยปรุงแต่ง**. อีกอย่างหนึ่ง คำว่า **ที่ปัจจัยปรุงแต่ง** ได้แก่ที่ไม่เที่ยง อันปัจจัยปรุงแต่งแล้ว เป็นธรรมอาศัยกันเกิดขึ้น มีความสิ้นไป ความเสื่อมไป มีความตำรอก มีความดับเป็นธรรมดา เพราะฉะนั้นจึงชื่อว่า **ที่ปัจจัยปรุงแต่ง**.

คำว่า **ใด** ได้แก่ แห่งเจ้าทิฏฐิ. ทิวฏฐิ ๖๒ ประการ เรียกว่า ทิวฏฐิธรรม เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า **ทิวฏฐิธรรมทั้งหลายของเจ้าทิฏฐิใดเป็นธรรมที่บุคคลนั้นกำหนดแล้ว ที่ปัจจัยปรุงแต่ง**.

[๕๒] คำว่า **กระทำไว้ในเบื้องหน้า ไม่ขาวสะอาด มีอยู่** มีความว่า คำว่า **กระทำไว้ในเบื้องหน้า** ได้แก่ การกระทำไว้ในเบื้องหน้า ๒ อย่าง คือ การกระทำไว้ในเบื้องหน้าด้วยตัณหา ๑ การกระทำไว้ในเบื้องหน้าด้วยทิฏฐิ ๑ ฯลฯ นี้ชื่อว่า การกระทำไว้ในเบื้องหน้าด้วยตัณหา ฯลฯ นี้ชื่อว่า การกระทำไว้ในเบื้องหน้าด้วยทิฏฐิ บุคคลนั้นไม่ละการกระทำไว้ในเบื้องหน้าด้วยตัณหา ไม่สละคืนการกระทำไว้ในเบื้องหน้าด้วยทิฏฐิ เพราะเป็นผู้ไม่ละการกระทำไว้ในเบื้องหน้าด้วยตัณหา

เพราะเป็นผู้ไม่สละคืนการกระทำไว้ในเบื้องหน้าด้วยทิวฏฐิ บุคคลนั้นชื่อว่า
เที่ยวทำตัดหาบ้าง ทิวฏฐิบ้าง ไว้ในเบื้องหน้า คือชื่อว่าเป็นผู้มีตัดหาเป็น
ธงชัย มีตัดหาเป็นธงยอด มีตัดหาเป็นใหญ่ มีทิวฏฐิเป็นธงชัย มีทิวฏฐิ
เป็นธงยอด มีทิวฏฐิเป็นใหญ่ เป็นผู้อันตัดหาบ้าง ทิวฏฐิบ้างแวดล้อม
เที่ยวไป เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า **กระทำไว้ในเบื้องหน้า**.

คำว่า **มีอยู่** ได้แก่ ย่อมมี ย่อมปรากฏ ย่อมเข้าไปได้.

คำว่า **ไม่ขาวสะอาด** ได้แก่ ไม่ขาวสะอาด ไม่ผ่องแผ้ว ไม่
บริสุทธิ์ คือเศร้าหมอง มัวหมอง เพราะฉะนั้นจึงชื่อว่า **กระทำไว้ใน
เบื้องหน้า ไม่ขาวสะอาด มีอยู่**.

[๕๗] คำว่า **อานิสงส์ที่เห็นอยู่ในตน** มีความว่า บทว่า
ยทตฺตนิ ตัดบทเป็น **ย** **อตฺตนิ** ทิวฏฐิ เรียกว่า **ตน**. บุคคลนั้นย่อม
เห็นอานิสงส์ ๒ อย่าง แห่งทิวฏฐิของตน คือ **อานิสงส์มีในชาตินี้ ๑,**
อานิสงส์มีในชาติหน้า ๑.

อานิสงส์แห่งทิวฏฐิมีในชาตินี้เป็นไฉน ? ศาสตราเป็นผู้มีทิวฏฐิอย่างใด
พวกสาวกเป็นผู้มีทิวฏฐิอย่างนั้น พวกสาวกย่อมสักการะ เคารพ นับถือ
บูชา ยำเกรงศาสดาผู้มีทิวฏฐิอย่างนั้น และย่อมได้จีวร บิณฑบาตเสนาสนะ.
และคิลานปัจฉิมภัตตบริขาร ที่มีศาสดานั้นเป็นเหตุ นี้ชื่อว่า **อานิสงส์
แห่งทิวฏฐิมีในชาตินี้**.

อานิสงส์แห่งทิวฏฐิมีในชาติหน้า เป็นไฉน ? บุคคลนั้นย่อมหวังผล
ในอนาคตว่า ทิวฏฐินี้ควรเพื่อความเป็นนาค เป็นครุฑ เป็นยักษ์ เป็น
อสูร เป็นคนธรรพ์ เป็นมหาราช เป็นพระอินทร์ เป็นพรหม หรือเป็น

เทวดา ทัณฺณินี้ควรเพื่อความหมดจด หมดจดวิเศษ บริสุทฺธิ์ หลุดไป
พ้นไป หลุดพ้นไป ด้วยทัณฺณินี้ สัตว์ทั้งหลายย่อมหมดจด หมดจดวิเศษ
บริสุทฺธิ์ หลุดไป พ้นไป หลุดพ้นไป ด้วยทัณฺณินี้ เราจักหมดจด หมด
จดวิเศษ บริสุทฺธิ์ หลุดไป พ้นไป หลุดพ้นไปด้วยทัณฺณินี้ดังนี้ นี้ชื่อว่า
อานิสงส์แห่งทัณฺณินี้ในชาติหน้า.

บุคคลนั้นย่อมเห็น แลเห็น เหลียวเห็น เล็งเห็น พิจารณาเห็น
ซึ่งอานิสงส์แห่งทัณฺณิจของตน ๒ ประการนี้ เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า อานิ-
สงส์ที่เห็นอยู่ในตน.

ว่าด้วยสันติ ๓

[๕๔] คำว่า บุคคลนั้นเป็นผู้อาศัยอานิสงส์และอาศัยสันติ
ที่กำเริบ ที่อาศัยกันเกิดขึ้น มีความว่า สันติมี ๓ ประการ คือ
สันติโดยส่วนเดียว ๑, สันติโดยองค์นั้น ๆ ๑, สันติโดยสมมติ ๑.

สันติโดยส่วนเดียว เป็นไฉน ? อมตนิพพาน คือ ความระงับ
สังขารทั้งปวง ความสลละคืนอุปธิทั้งปวง ความสิ้นตัณหา ความตำรอก
ความดับ ความออกจากตัณหา เรียกว่าสันติโดยส่วนเดียว นี้ชื่อว่า สันติ
โดยส่วนเดียว.

สันติโดยองค์นั้น ๆ เป็นไฉน ? บุคคลผู้บรรลุปฐมฌานมีนิวรณ
สงบไป. ผู้บรรลุตติยฌานมีวิตกและวิจารณ์สงบไป. ผู้บรรลุตติยฌานมีปีติ
สงบไป. ผู้บรรลุดจตุตถฌานมีสุขและทุกขสงบไป. ผู้บรรลุดอกาสานัญ
จายตนฌาน มีรูปสัญญา ปฏิมสัญญา นานัตตสัญญา สงบไป. ผู้บรรลุด

วิญญาณัญญาตณณาน มีอากาสาณัญญาตณสัณญาตงบไป. ผู้บรรลุนิวาสัญญา
ญาตณณาน มีวิญญาณัญญาตณสัณญาตงบไป. ผู้บรรลุนิวาสัญญานาสัญ
ญาตณณาน มีอากัญญาตณสัณญาตงบไป. นี้ชื่อว่า สันติโดยองค์
นั้น ๆ.

สันติโดยสมมติ เป็นไฉน? ทิฎฐิ ๖๒ ประการ เรียกว่า สันติ
โดยสมมติ. อนึ่ง สันติโดยสมมติพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงประสงค์เอาว่า
สันติในกาลานี้.

คำว่า บุคคลนั้นเป็นผู้อาศัยอันสงฆ์ และอาศัยสันติที่กำเริบ
ที่อาศัยกันเกิดขึ้น มีความว่า อาศัย คือ พัวพัน ติดพัน ติดใจ
น้อมใจถึงสันติอันกำเริบ คือ สันติอันกำเริบทั่ว เอนไป เอียงไป ห้วน
ไปไหว กระทบกระถัง อันตนกำหนดแล้ว อันคนกำหนดทั่วแล้วไม่เที่ยง
อันปัจจุปัจจุแต่งแล้ว อาศัยกันเกิดขึ้น มีความสิ้นไป เสื่อมไป สාරอก
ไปดับไปเป็นธรรมดา เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า บุคคลนั้นเป็นผู้อาศัย
อันสงฆ์และอาศัยสันติที่กำเริบที่อาศัยกันเกิดขึ้น เพราะเหตุนี้
พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า :-

ทิฎฐิธรรมทั้งหลายของเจ้าทิฎฐิใด เป็นธรรมที่
บุคคลนั้นกำหนดแล้ว ที่ปัจจุปัจจุแต่ง กระทำไว้ใน
เบื้องหน้า ไม่ขาวสะอาด มีอยู่ และบุคคลนั้นเป็นผู้อาศัย
อันสงฆ์ที่เห็นอยู่ในตน และอาศัยสันติที่กำเริบที่อาศัยกัน
เกิดขึ้นเขาพึงยกตนหรือข่มผู้อื่น.

ว่าด้วยความถ้อยมั่น

[๔๕] พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า :-

ความถ้อยมั่นด้วยทฤษฎี ย่อมไม่เป็นอาการที่กล่าวล่วง
โดยง่ายเลย การถึงความตกลงในธรรมทั้งหลายแล้วถ้อยมั่น
ก็ไม่เป็นอาการที่กล่าวล่วงโดยง่าย เพราะฉะนั้น ในความ
ถ้อยมั่นเหล่านั้น นรชนย่อมสละธรรมต่าง ยึดถือธรรมบ้าง.

[๔๖] คำว่า ความถ้อยมั่นด้วยทฤษฎี ย่อมไม่เป็นอาการที่
กล่าวล่วงโดยง่ายเลย มีความว่า คำว่า ความถ้อยมั่นด้วยทฤษฎี คือ
ความถ้อยมั่น ยึดถือมั่นว่า โลกเที่ยง สิ่งนี้เท่านั้นจริง สิ่งอื่นเปล่า ชื่อว่า
ความถ้อยมั่นด้วยทฤษฎี หรือความถ้อยมั่น ยึดถือมั่นว่า โลกไม่เที่ยง สิ่ง
นี้เท่านั้นจริง สิ่งอื่นเปล่า โลกมีที่สุด...โลกไม่มีที่สุด...ชีพอันนั้น สรรีระ
ก็อันนั้น...ชีพเป็นอื่น สรรีระก็เป็นอื่น....สัตว์เบื้องหน้าแต่ตาย ย่อมเป็น
อีก...สัตว์เบื้องหน้าแต่ตาย ย่อมไม่เป็นอีก...สัตว์เบื้องหน้าแต่ตาย ย่อม
เป็นอีกก็มี ย่อมไม่เป็นอีกก็มี...สัตว์เบื้องหน้าแต่ตาย ย่อมเป็นอีกก็หามิได้
ย่อมไม่เป็นอีกก็หามิได้ สิ่งนี้เท่านั้นจริง สิ่งอื่นเปล่า ดังนี้ชื่อว่าความ
ถ้อยมั่นด้วยทฤษฎี เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่า ความถ้อยมั่นด้วยทฤษฎี คำว่า
ย่อมไม่เป็นอาการที่กล่าวล่วงโดยง่ายเลย คือ ย่อมไม่เป็นอาการที่กล่าว
ล่วงโดยยาก ข้ามโดยยาก ข้ามพ้นโดยยาก กล่าวล่วงพ้นไปโดยยากเป็นไป
ล่วงโดยยาก เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า ความถ้อยมั่นด้วยทฤษฎี ย่อมไม่
เป็นอาการที่กล่าวล่วงโดยง่ายเลย.

[๕๑] คำว่า การถึงความตกลงในธรรมทั้งหลายแล้วถ้อมมัน มีความว่า คำว่า ในธรรมทั้งหลาย คือ ในทิวฎฐิ ๖๒.

คำว่า ถึงความตกลง มีความว่า ตัดสินแล้ว ซึ่งขาด ค้นหา แสวงหา เทียบเคียง ตรวจตรา สอบสวน ทำให้แจ่มแจ้งแล้วจึงจับมัน ยึดมัน ถ้อมมัน รวบถือ รวบรวมถือ คือ ความถือ ความยึดถือ ความยึดมั่น ความถ้อมมั่น ความน้อมใจเชื่อว่า สิ่งนี้จริง แท้ แน่ เป็นสภาพจริง เป็นยามจริง มิได้วิปริต เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า การถึงความตกลงในธรรมทั้งหลายแล้วถ้อมมัน.

[๕๒] คำว่า เพราะฉะนั้น ในความถ้อมมันเหล่านั้น นรชน.. มีความว่า คำว่า เพราะฉะนั้น คือ เพราะฉะนั้น เพราะการณนั้น เพราะเหตุ นั้น เพราะปัจจัยนั้น เพราะนิทานนั้น.

คำว่า นรชน คือ สัตว์ นระ มาณพ บุรุษ บุคคล ผู้มีชีวิต ผู้เกิด สัตว์เกิด ผู้มีกรรม มนุษย์.

คำว่า ในความถ้อมมัน เหล่านั้น คือ ในความถ้อมมันด้วยทิวฎฐิทั้งหลายนั้น เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า เพราะฉะนั้น ในความถ้อมมันเหล่านั้น นรชน.

ว่าด้วยการสละ ๒ อย่าง

[๕๓] คำว่า ย่อมสละธรรมบ้าง ยึดถือธรรมบ้าง มีความว่า คำว่า ย่อมสละ คือ ย่อมสละด้วยเหตุ ๒ ประการ คือสละด้วยการตัดสินของผู้อื่น ๑, ไม่สำเร็จประโยชน์เองจึงสละ ๑.

นรชนย่อมสละด้วยการตัดสินของผู้อื่น อย่างไร ? ผู้อื่นย่อมตัดสินว่า ศาสดานั้นไม่ใช่สัตบุรุษ ธรรมแห่งศาสดานั้น ไม่เป็นธรรมอันศาสดากล่าวดีแล้ว หมุกณะไม่เป็นผู้ปฏิบัติดี ทิฎฐิไม่เป็นทิฎฐิอันเจริญ ปฏิปทาไม่เป็นปฏิปทาอันศาสดาบัญญัติดีแล้ว มรรคไม่เป็นทางนำออกจากทุกข์ ความหมจดจ ความหมจดจวิเศษ ความบริสุทธิ์ ความพ้น ความพ้นวิเศษ หรือความพ้นรอบมิได้มีในลัทธินี้ ประชาชนไม่หมจดจ ไม่หมจดจวิเศษ ไม่หมจดจรอบ ไม่พ้น ไม่พ้นวิเศษ หรือไม่พ้น รอบเพราะลัทธินั้น ลัทธินั้นเลวทราม ต่ำช้า ลามก สกปรก ต่ำต้อย ผู้อื่นย่อมตัดสินอย่างนี้. เมื่อผู้อื่นตัดสินให้เป็นอย่างนี้ ย่อมสละศาสดา สละธรรมที่ศาสดานั้นบอก สละหมุกณะ สละทิฎฐิ สละปฏิปทา สละมรรค. นรชนย่อมสละด้วยการตัดสินของผู้อื่น อย่างนี้.

นรชนไม่สำเร็จประโยชน์เองจึงสละ อย่างไร ? นรชนไม่ยังคิดให้สำเร็จประโยชน์ ย่อมสละคิด ไม่ยังวัตรให้สำเร็จประโยชน์ ย่อมสละวัตร ไม่ยังคิดและวัตรให้สำเร็จประโยชน์ ย่อมสละคิดและวัตร. นรชน ไม่สำเร็จประโยชน์เองจึงสละ อย่างนี้.

คำว่า ย่อมยึดถือธรรมบ้าง คือ นรชนย่อมถือ ย่อมยึดมั่น ย่อมถือมั่นซึ่งศาสดา ธรรมที่ศาสดานั้นบอก หมุกณะ ทิฎฐิ ปฏิปทา มรรค เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า ย่อมสละธรรมบ้าง ยึดถือธรรมบ้าง. เพราะเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า :-

ความถือมั่นด้วยทิฎฐิ ย่อมไม่เป็นอาการที่ก้าวล่วง
โดยง่ายเลย การถึงความตกลงในธรรมทั้งหลายแล้วถือมั่น

ก็ไม่เป็นอาการที่กำลั่งโดยง่าย เพราะฉะนั้น ในความ
ถ่อมมันเหล่านั้น นรชนย่อมสละธรรมบ้าง ยึดถือธรรมบ้าง.

ว่าด้วยผู้มีปัญญา

[๑๐๐] พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า :-

ทฤษฎีที่กำหนดเพื่อเกิดในภพน้อยและภพใหญ่ ย่อมไม่มี
มีแก่บุคคลผู้มีปัญญา ในที่ไหน ๆ ในโลก เพราะบุคคล
ผู้มีปัญญาละมารยาและมานะได้แล้ว เป็นผู้ไม่มีกิเลส
เครื่องเข้าถึง จะพึงไปด้วยกิเลสอะไรเล่า.

[๑๐๑] คำว่า ทฤษฎีที่กำหนดเพื่อเกิดในภพน้อยและภพใหญ่
ย่อมไม่มีแก่บุคคลผู้มีปัญญา ในที่ไหน ๆ ในโลก มีความว่า
ปัญญา เรียกว่า โธนะ ได้แก่ ความรู้ ความรู้ทั่ว ความเลือกเฟ้น
ความเลือกเฟ้นทั่ว ความเลือกเฟ้นธรรม ความกำหนดความดี ความเข้าไป
กำหนด ความเข้าไปกำหนดเฉพาะ ความเป็นบัณฑิตความเป็นผู้ฉลาด
ความเป็นผู้มีปัญญารักษาดน ปัญญาเครื่องจำแนก ปัญญาเครื่องคิด ปัญญา
เครื่องเข้าไปเห็น ปัญญาอันกว้างขวางดุจแผ่นดิน ปัญญาเครื่องทำลาย
กิเลส ปัญญาอันนำไปรอบ ปัญญาเครื่องเห็นแจ้ง ความรู้สีกตัว ปัญญา
เครื่องเจาะแทง ปัญญาเครื่องเห็นชัด ปัญญาเป็นใหญ่ ปัญญาเป็นกำลัง
ปัญญาเพียงดังศีลตรา ปัญญาเพียงดังปราสาท ปัญญาอันสว่าง ปัญญาอัน
แจ่มแจ้ง ปัญญาอันรุ่งเรือง ปัญญาเพียงดังแก้ว ความไม่หลง ความ
เลือกเฟ้นธรรม ความเห็นชอบ. เพราะเหตุไร ปัญญาจึงเรียกโธนา ?

เพราะปัญญานั้น เป็นเครื่องกำจัด ล้าง ชำระ ชักฟอก ซึ่งกายทุจริต วิจิ-
ทุจริต มโนทุจริต ราคะ โทสะ โมหะ ความโกรธ ความผูกโกรธ
ความลบหลู่ ความตีเสมอ ความริษยา ความตระหนี่ ความหลง ความ
โง่เขลา ความกระด้าง ความแข็งดี ความถือตัว ความคู้หมิ่น ความเมา
ความประมาท กิเลสทั้งปวง ทุจริตทั้งปวง ความกระวนกระวายทั้งปวง
ความเร่าร้อนทั้งปวง ความเดือนร้อนทั้งปวง อกุศลธรรมทั้งปวง. เพราะ
เหตุนี้ **ปัญญา** จึงเรียกว่า **โธนา**.

อีกอย่างหนึ่ง สัมมาทิฏฐิเป็นเครื่องกำจัด ล้าง ชำระ ชักฟอก ซึ่ง
มิจฉาทิฏฐิ, สัมมาสังกัปปะ....ซึ่งมิจฉาสังกัปปะ, สัมมาวาจา....ซึ่งมิจฉา-
วาจา, สัมมากัมมันตะ....ซึ่งมิจฉากัมมันตะ, สัมมาอาชีวะ....ซึ่งมิจฉา-
อาชีวะ, สัมมาวายามะ....ซึ่งมิจฉาวายามะ. สัมมาสติ....ซึ่งมิจฉาสติ, สัมมา
สมาธิ...ซึ่งมิจฉาสมาธิ, สัมมาญาณะ....ซึ่งมิจฉาญาณะ, สัมมาวิมุตติเป็น
เครื่องกำจัด ล้าง ชำระ ชักฟอก ซึ่งมิจฉาวิมุตติ. อีกอย่างหนึ่ง อริย
มรรคมีองค์ ๘ กำจัด ล้าง ชำระ ชักฟอกกิเลสทั้งปวง ทุจริตทั้งปวง
ความกระวนกระวายทั้งปวง ความเร่าร้อนทั้งปวง ความเดือนร้อนทั้งปวง
อกุศลธรรมทั้งปวง พระอรหันต์เข้าถึง เข้าถึงพร้อม เข้าไป เข้าไปพร้อม
เข้าชิด เข้าชิดพร้อม ประกอบแล้ว ด้วยธรรมทั้งหลายอันเป็นเครื่อง
กำจัดเหล่านี้. เพราะฉะนั้น พระอรหันต์จึงชื่อว่า ผู้มีปัญญา. พระอรหันต์
นั้น กำจัดราคะ บาป กิเลส ความเร่าร้อนเสียแล้ว ฉะนั้น จึงชื่อว่า
ผู้มีปัญญา.

คำว่า ในที่ไหน ๆ คือ ใน ในที่ไหน ๆ ในที่ใดที่หนึ่งทุก ๆ
แห่ง ในภายใน ในภายนอก หรือทั้งภายในทั้งภายนอก.

คำว่า ในโลก คือ ในอบายโลก ฯลฯ ในอายตนโลก.

คำว่า กำหนด ได้แก่ ความกำหนด ๒ อย่าง คือ ความกำหนด
ด้วยคัมภีร์ ความกำหนดด้วยทิวฐิ ๑ ฯลฯ นี้ชื่อว่า ความกำหนดด้วย
คัมภีร์ ฯลฯ นี้ชื่อว่า ความกำหนดด้วยทิวฐิ.

คำว่า ในภพน้อยและภพใหญ่ ได้แก่ ในภพน้อยและภพใหญ่
คือ ในกรรมวิภู และวิปากวิภู. ในกรรมวิภูเป็นเครื่องเกิดในกามภพ ใน
วิปากวิภูเป็นเครื่องเกิดในกามภพ. ในกรรมวิภูเป็นเครื่องเกิดในรูปภพ
ในวิปากวิภูเป็นเครื่องเกิดในรูปภพ. ในกรรมวิภูเป็นเครื่องเกิดในอรุภพ
ในวิปากวิภูเป็นเครื่องเกิดในอรุภพ. ในความเกิดบ่อย ๆ ในความไป
บ่อย ๆ ในความเข้าถึงบ่อย ๆ. ในปฏิสนธิบ่อย ๆ ในความบังเกิดขึ้นแห่ง
อติภาพบ่อย ๆ.

คำว่า ทิวฐิที่กำหนดเพื่อเกิดในภพน้อยและภพใหญ่ ย่อม
ไม่มีแก่บุคคลผู้มีปัญญา ในที่ไหน ๆ ในโลก คือ ทิวฐิที่กำหนด
กำหนดทั่ว ประทุงแต่ง ตั้งมั่นในภพน้อยและภพใหญ่ทั้งหลาย ย่อมไม่มี
มิได้มี ไม่ปรากฏ ไม่เข้าไปได้ แก่บุคคลผู้มีปัญญา ในที่ไหน ๆ ในโลก
คือย่อมเป็นทิวฐิ อันบุคคลผู้มีปัญญานั้นละเสียแล้ว ตัดขาด สงบ ระงับ
ทำให้ไม่ควรเกิดขึ้นได้ เสาเสียแล้วด้วยไฟคือญาณ เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า
ทิวฐิที่กำหนดเพื่อเกิดในภพน้อยและภพใหญ่ ย่อมไม่มีแก่บุคคล
ผู้มีปัญญา ในที่ไหน ๆ ในโลก.

ว่าด้วยมารยาและมานะ

[๑๐๒] คำว่า **บุคคลผู้มีปัญญามารยาและมานะได้แล้ว**

มีความว่า ความประพฤติกว้าง เรียกว่า **มารยา**. บุคคลบางคนในโลก นี้ประพฤติทุจริตด้วยกาย ประพฤติทุจริตด้วยวาจา ประพฤติทุจริตด้วยใจ แล้ว ย่อมตั้งความปรารถนาอันลามก เพราะเหตุที่จะปกปิดทุจริตนั้น คือ ย่อมปรารถนาว่า ใคร ๆ อยากรู้เรา คำริว่า ใคร ๆ อยากรู้เรา กล่าววาจา ว่า ใคร ๆ อยากรู้เรา ย่อมพยายามด้วยกายว่า ใคร ๆ อยากรู้เรา ความ ลวง ความเป็นผู้มีความลวง ความไม่นึกถึง ความอำพราง ความปลอม ความปิดบัง ความหลีกเลี่ยง ความซ่อน ความซ่อนเร้น ความปิดความ ปกปิด ความไม่ทำให้ตื่น ความไม่เปิดเผย ความปิดด้วยดี ความการทำ ชั่ว เห็นปานนี้ นี้เรียกว่า ความลวง.

คำว่า **มานะ** ได้แก่ ความถือตัวอย่าง คือ ความที่จิตใฝ่สูง.

ความถือตัว ๒ อย่าง คือ ความยกตน, ความข่มผู้อื่น.

ความถือตัว ๓ อย่าง คือ ความถือตัวว่า เราดีกว่าเขา, เราเสมอ เขา, เราเลวกว่าเขา.

ความถือตัว ๔ อย่าง คือ บุคคลยังความถือตัวให้เกิดเพราะลาภ. ยังความถือตัวให้เกิดเพราะยศ, ยังความถือตัวให้เกิดเพราะความสรรเสริญ ยังความถือตัวให้เกิดเพราะความสุข.

ความถือตัว ๕ อย่าง คือ บุคคลยังความถือตัวให้เกิดว่า เราได้ รูปที่ชอบใจ ยังความถือตัวให้เกิดว่า เราได้เสียงที่ชอบใจ, ยังความถือ

ตัวให้เกิดว่า เราได้กลิ่นที่ชอบใจ ยังความถือตัวให้เกิดว่า เราได้รสที่ชอบใจ, ยังความถือตัวให้เกิดว่า เราได้โณภูัพพะที่ชอบใจ.

ความถือตัว ๖ อย่าง คือ บุคคลยังความถือตัวให้เกิดด้วยความถึงพร้อมแห่งตา,.....ความถึงพร้อมแห่งหู ความถึงพร้อมแห่งจมูก,.....ความถึงพร้อมแห่งลิ้น,.....ความถึงพร้อมแห่งกาย, บุคคลยังความถือตัวให้เกิดด้วยความถึงพร้อมแห่งใจ

ความถือตัว ๗ อย่าง คือ ความถือตัว, ความถือตัวจัด, ความถือตัวและความถือตัวจัด, ความถือตัวเลว, ความถือตัวยิ่ง, ความถือตัวว่าเรามี, ความถือตัวผิด.

ความถือตัว ๘ อย่าง คือ บุคคลยังความถือตัวให้เกิดเพราะลาภ, ยังความถือตัวเลวให้เกิดเพราะความเสื่อมลาภ, ยังความถือตัวให้เกิดเพราะยศ, ยังความถือตัวเลวให้เกิดเพราะความเสื่อมยศ, ยังความถือตัวให้เกิดเพราะสรรเสริญ, ยังความถือตัวเลวให้เกิดเพราะนินทา. ยังความถือตัวให้เกิดเพราะสุข, ยังความถือตัวเลวให้เกิดเพราะทุกข์.

ความถือตัว ๙ อย่าง คือ ความถือตัวว่าเราเป็นผู้ดีกว่าคนอื่น ความถือตัวว่าเราเป็นผู้เสมอกับคนดี, ความถือตัวว่าเราเป็นผู้เลวกว่าคนดี, ความถือตัวว่าเราเป็นผู้ดีกว่าคนชั้นเดียวกัน, ความถือตัวว่าเราเป็นผู้เสมอกับคนชั้นเดียวกัน, ความถือตัวว่าเราเป็นผู้เลวกว่าคนชั้นเดียวกัน. ความถือตัวว่าเราเป็นผู้ดีกว่าคนเลว, ความถือตัวว่าเราเป็นผู้เสมอกับคนเลว, ความถือตัวว่าเราเป็นผู้เลวกว่าคนเลว.

ความถือตัว ๑๐ อย่าง คือ บุคคลบางคนในโลกนี้ ยังความถือตัว ให้เกิดเพราะชาติ ๑ เพราะโคตร ๑ เพราะความเป็นบุตรแห่งสกุล ๑ เพราะความเป็นผู้มีรูป ๑ เพราะทรัพย์ ๑ เพราะการเรียน ๑ เพราะหน้าที่การงาน ๑ เพราะชอบเขตศิลาปะ ๑ เพราะวิทยฐานะ ๑ เพราะสุตะ ๑ เพราะปฏิภาณ ๑ เพราะวัตถุอย่างใดอย่างหนึ่ง ๑^๑ ความถือตัว กิริยา ที่ถือตัว ความที่จิตถือตัว ความใฝ่สูง ความพูนขึ้น ความทนงตัว ความ ยกตัว ความที่จิตใคร่สูงคองง นี้เรียกว่า ความถือตัว.

คำว่า บุคคลผู้มีปัญญาละมารยาและมานะได้แล้ว คือบุคคล ผู้มีปัญญา ละ เว้น บรรเทา ทำให้หมด ทำให้ไม่มี ซึ่งมารยาและมานะ เพราะฉะนั้นจึงชื่อว่า บุคคลผู้มีปัญญาและมารยาและมานะได้แล้ว.

ว่าด้วยกิเลสเครื่องเข้าถึง ๒ อย่าง

[๑๐๓] คำว่า บุคคลผู้มีปัญญานั้นเป็นผู้ไม่มีกิเลสเครื่อง เข้าถึง จะพึงไปด้วยกิเลสอะไรเล่า มีความว่า กิเลสเครื่องเข้าถึง ได้แก่ กิเลสเครื่องเข้าถึง ๒ อย่างคือ กิเลสเครื่องเข้าถึงคือตัณหา ๑ กิเลส เครื่องเข้าถึงคือทิฏฐิ ๑ ฯลฯ นี้ชื่อว่า กิเลสเครื่องเข้าถึง คือตัณหา ฯลฯ นี้ชื่อว่า กิเลสเครื่องเข้าถึงคือทิฏฐิ.

บุคคลผู้มีปัญญานั้นละกิเลสเครื่องเข้าถึงคือตัณหา สละคืนกิเลส เครื่องเข้าถึงคือทิฏฐิ เพราะเป็นผู้ละกิเลสเครื่องเข้าถึงคือตัณหา เพราะ เป็นผู้สละคืนกิเลส เครื่องเข้าถึงคือทิฏฐิ จึงชื่อว่า ไม่มีกิเลสเครื่อง เข้าถึง.

๑. นับแล้วได้ ๑๒.

บุคคลผู้มีปัญญานั้นจะพึงไปด้วย รากะ โทสะ โมหะ มานะ ทิฏฐิ
อุทธัจจะ วิจิกิจฉา ออนุสัยอะไรเล่า เป็นผู้กำหนด ชัดเคื่อง หลง ผูกพัน
ถือนั้นถึงความฟุ้งซ่าน ถึงความไม่ตกลง ถึงโดยเร็วแรง กิเลสเครื่อง
ปรุงแต่งเหล่านั้น อันผู้มีปัญญานั้นละแล้ว เพราะเป็นผู้ละกิเลสเครื่องปรุง
แต่งแล้ว จะพึงไปสู่คติทั้งหลายด้วยกิเลสอะไรเล่าว่า เป็นสัตว์เกิดในนรก
เกิดในกำเนิดดิรัจฉาน เกิดในเปรตวิสัย เป็นมนุษย์ เป็นเทวดา เป็น
สัตว์มีรูป เป็นสัตว์ไม่มีรูป เป็นสัตว์มีสัญญา เป็นสัตว์ไม่มีสัญญา หรือ
เป็นสัตว์มีสัญญาก็มิใช่ ไม่มีสัญญาก็มิใช่ บุคคลผู้มีปัญญานั้น ไม่มีเหตุ
ไม่มีปัจจัย ไม่มีการณะ อันเป็นเครื่องไป เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า เป็นผู้
ไม่มีกิเลสเครื่องเข้าถึง จะพึงไปด้วยกิเลสอะไรเล่า เพราะเหตุนี้
พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า :-

ทิฏฐิที่กำหนด เพื่อเกิดในภพน้อยและภพใหญ่
ย่อมไม่มีแก่บุคคลผู้มีปัญญา ในที่ไหน ๆ ในโลก เพราะ
บุคคลผู้มีปัญญาละมารยาและมานะได้แล้ว เป็นผู้ไม่มี
กิเลสเครื่องเข้าถึง จะพึงไปด้วยกิเลสอะไรเล่า.

[๑๐๔] พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า :-

บุคคลผู้ไม่มีกิเลสเครื่องเข้าถึง ย่อมเข้าถึงวาทะ
ติเตียนในธรรมทั้งหลายใด ๆ จะพึงกล่าวติเตียนบุคคลผู้
ไม่มีกิเลสเครื่องเข้าถึง ด้วยกิเลสอะไรอย่างไรเล่า เพราะ
ทิฏฐิถือว่ามีตน ทิฏฐิถือว่าไม่มีตน ย่อมไม่มีแก่บุคคลผู้
ไม่มีกิเลสเครื่องเข้าถึงนั้น บุคคลผู้ไม่มีกิเลสเข้าถึงนั้น
สลัดเสียแล้วซึ่งทิฏฐิทั้งปวงในโลกนี้แหละ.

[๑๐๕] คำว่า บุคคลผู้มีกิเลสเครื่องเข้าถึง ย่อมเข้าถึง

วาทะติเตียนในธรรมทั้งหลาย มีความว่า คำว่า กิเลสเครื่องเข้า

ถึง ได้แก่กิเลสเครื่องเข้าถึง ๒ อย่างคือ กิเลสเครื่องเข้าถึงคือ ตัณหา ๑

กิเลสเครื่องเข้าถึงคือ ทิฏฐิ ๑ ฯลฯ นี้ชื่อว่า กิเลสเครื่องเข้าถึงคือ ตัณหา

ฯลฯ นี้ ชื่อว่า กิเลสเครื่องเข้าถึงคือ ทิฏฐิ.

บุคคลนั้น ไม่ละกิเลสเครื่องเข้าถึงคือตัณหา ไม่ละสิ้นกิเลสเครื่อง
เข้าถึงคือทิฏฐิ เพราะเป็นผู้ไม่ละกิเลสเครื่องเข้าถึงคือตัณหา เพราะเป็นผู้
ไม่ละสิ้นกิเลสเครื่องเข้าถึงคือทิฏฐิ จึงเข้าถึงวาทะติเตียนในธรรมทั้งหลาย
ว่า เป็นผู้กำหนด ขัดเคือง หลง ผูกพัน ถือมั่น ถึง ความฟุ้งซ่าน
ถึงความไม่ตกลง หรือถึงโดยเร็วแรง กิเลสเครื่องปรุงแต่งเหล่านั้น
อันบุคคลนั้น ไม่ละแล้ว เพราะเป็นผู้ไม่มีกิเลสเครื่องปรุงแต่งจึงเข้าถึง
วาทะติเตียนโดยคติ คือเข้าถึง เข้าไปถึง รับถือนั้น วาทะติเตียนว่า
เป็นสัตว์เกิดในนรก เกิดในกำเนิดดิรัจจัน เกิดในเปรตวิสัย เป็นมนุษย์
เป็นเทวดา เป็นสัตว์มีรูป เป็นสัตว์ไม่มีรูป เป็นสัตว์มีสัญญา เป็น
สัตว์ไม่มีสัญญา หรือเป็นสัตว์มีสัญญาก็มิใช่ไม่มีสัญญาก็มิใช่ เพราะฉะนั้น
จึงชื่อว่า บุคคลผู้มีกิเลสเครื่องเข้าถึง ย่อมเข้าถึงวาทะติเตียน
ในธรรมทั้งหลาย.

[๑๐๖] คำว่า ใคร ๆ จะฟังกล่าวติเตียนบุคคลผู้ไม่มีกิเลส

เครื่องเข้าถึง ด้วยกิเลสอะไรอย่างไรเล่า มีความว่า คำว่า กิเลส

เครื่องเข้าถึง ได้แก่กิเลสเครื่องเข้าถึง ๒ อย่าง คือกิเลสเครื่องเข้าถึงคือ

ตัณหา ๑ กิเลสเครื่องเข้าถึงคือทิฏฐิ ๑ ฯลฯ นี้ชื่อว่ากิเลสเครื่องเข้าถึง

คือตัณหา ฯลฯ นี้ชื่อว่ากิเลสเครื่องเข้าถึงคือทิฏฐิ.

บุคคลนั้นละกิเลสเครื่องเข้าถึงคือตัณหา สละคืนกิเลสเครื่องเข้าถึงคือทิฏฐิ เพราะเป็นผู้ละกิเลสเครื่องเข้าถึงคือตัณหา เพราะเป็นผู้สละคืนกิเลสเครื่องเข้าถึงคือทิฏฐิ.

ใคร ๆ จะฟังกล่าวติเตียนบุคคลผู้ไม่มีกิเลสเครื่องเข้าถึง ด้วยราคะ โทสะ โมหะ มานะ ทิฏฐิ อุทธัจจะ วิจิกิจฉา อนุสัยอะไรเล่าว่าเป็นผู้กำหนด ขัดเคือง หลง ผูกพัน ถือมั่นถึงความพึงชาน ถึงความไม่ตกลงหรือถึงโดยเร็วแรง กิเลสเครื่องปรุงแต่งอันบุคคลเหล่านั้นละแล้ว เพราะเป็นผู้ละกิเลสเครื่องปรุงแต่งแล้ว. ใคร ๆ จะฟังกล่าว คติของบุคคลเหล่านั้น ด้วยกิเลสอะไรเล่าว่าเป็นผู้เกิดในนรก ฯลฯ หรือเป็นผู้ที่มีสัญญาก็มีไซ้ ไม่มีสัญญาก็ไม่มีไซ้ บุคคลผู้ไม่มีกิเลสเครื่องเข้าถึงนั้น ไม่มีเหตุ ไม่มีปัจจัย ไม่มีภาระ เครื่องกล่าว บอก พูด แสดง แดงได้ เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า ใคร ๆ จะฟังกล่าวติเตียนบุคคลผู้ไม่มีกิเลสเครื่องเข้าถึง ด้วยกิเลสอะไรอย่างไรเล่า.

ว่าด้วยทิฏฐิ

[๑๐๗] คำว่า เพราะทิฏฐิถือว่ามีตน ทิฏฐิถือว่าไม่มีตน ย่อมไม่มีแต่บุคคลผู้ไม่มีกิเลสผู้เข้าถึงนั้น มีความว่า ทิฏฐิถือว่ามีตน ได้แก่ สัสตทิฏฐิย่อมไม่มี ทิฏฐิถือว่าไม่มีตน ได้แก่ อจเจททิฏฐิ ย่อมไม่มีทิฏฐิถือว่ามีตน คือสิ่งที่ถือย่อมไม่มี ทิฏฐิถือว่าไม่มีตน คือสิ่งที่พึงปล่อยย่อมไม่มีผู้ใดมีสิ่งที่ถือ ผู้ที่นั่นชื่อว่า ย่อมมีสิ่งที่พึงปล่อย ผู้ใดมีสิ่งที่พึงปล่อยผู้ที่นั่น ชื่อว่ามีสิ่งที่ถือ พระอรหันต์ก้าวล่วงความถือและความ

ปล่อยล่วงเลยความเจริญและความเสื่อมเสียแล้ว พระอรหันต์นั้นอยู่จบ
พรหมจรรย์เป็นเครื่องอยู่ ประพฤติธรรมเป็นเครื่องประพฤติแล้ว ฯลฯ
ไม่มีภพใหม่เพราะฉะนั้นจึงชื่อว่า ทิฏฐิธื่อว่ามีตัวตน ทิฏฐิธื่อว่าไม่มี
ตนย่อมไม่มีแก่บุคคลผู้ไม่มีกิเลสเครื่องเข้าถึง.

[๑๐๘] คำว่า เพราะบุคคลผู้ไม่มีกิเลสเครื่องเข้าถึงนั้น
สลัดเสียแล้วซึ่งทิฏฐิทั้งปวงในโลกนี้แหละ มีความว่า ทิฏฐิ ๖๒
อันบุคคลผู้ไม่มีกิเลสเครื่องเข้าถึงนั้น ละตัดขาด สงบ ระงับ ทำไม่ไหว
ควรเกิดขึ้นได้ เผลอเสียแล้วด้วยไฟคือญาณ. บุคคลผู้ไม่มีกิเลสเครื่องเข้าถึง
นั้นสลัดแล้ว คือ กำจัด กำจัดด้วยดี กำจัดออก ละ บรรเทา ทำให้
ในรูปไปถึงความไม่มี ซึ่งทิฏฐิทั้งปวง ในโลกนี้แหละ เพราะฉะนั้น
จึงชื่อว่า บุคคลผู้ไม่มีกิเลสเครื่องเข้าถึงนั้น สลัดเสียแล้วซึ่งทิฏฐิ
ทั้งปวง ในโลกนี้แหละ. เพราะเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึง
ตรัสว่า :-

บุคคลผู้มีกิเลสเครื่องเข้าถึง ย่อมเข้าถึงวาทะติเตียน
ในธรรมทั้งหลาย ใคร ๆ จะฟังกล่าวติเตียนบุคคลผู้ไม่มี
กิเลสเครื่องเข้าถึง ด้วยกิเลสอะไร อย่างไรเล่า เพราะ
ทิฏฐิธื่อว่ามีตน ทิฏฐิธื่อว่าไม่มีตน ย่อมไม่มีแก่บุคคลผู้
ไม่มีกิเลสเครื่องเข้าถึงนั้น สลัดเสียแล้วซึ่งทิฏฐิทั้งปวง
ในโลกนี้แหละดังนี้.

จบ ทุฏฐิฏฐกสูตรคณินิทเทสที่ ๓

อรรถกถาทุฏฐัฏฐกสูตรนิกาย

ฟังทราบวินิจฉัยในคาถาแรก ในทุฏฐัฏฐกสูตรก่อน.

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า **วทนต์ิ** ความว่า ย่อมคิดเทียบพระผู้มีพระภาคเจ้าและภิกษุสงฆ์.

บทว่า **ทุฏฐมนปิ** **เอเก** **อญฺเณปิ** **เว** **สจฺจมนา** ความว่า บทว่า **บางพวก** ได้แก่ เดียรถีย์บางพวกมีใจอันโทษประทุษร้าย บางพวกแม้มีความสำคัญเช่นนั้นก็มีใจอันโทษประทุษร้าย อธิบายว่า ชนเหล่าใดฟังเดียรถีย์เหล่านั้นแล้วเชื่อ ชนเหล่านั้นเข้าใจว่าจริง.

บทว่า **วาทญจ** **ชาติ** ความว่า คำคำอย่างหนึ่งที่เกิดขึ้น.

บทว่า **มุณี โน** **อุเปติ** ความว่า มุณีคือพระพุทธเจ้า ย่อมไม่เข้าถึงเพราะมิใช่ผู้กระทำ และเพราะความไม่กำเริบ.

บทว่า **ตสฺมา** **มุณี** **นตฺถิ** **จิโล** **กุหิณฺจิ** ความว่า เพราะเหตุนี้ มุณีนี้ ฟังทราบว่ามีกิเลสเครื่องตรึงจิต ด้วยกิเลสเครื่องตรึงจิตมีรากเป็นต้นในที่ไหน ๆ.

บทว่า **ทุฏฐมนา** ความว่า มีใจอันโทษทั้งหลายที่เกิดขึ้นประทุษร้ายแล้ว.

บทว่า **วิรุฏฐมนา** ความว่า มีใจอันกิเลสเหล่านั้นกั้นไว้ไม่ให้ช่องแก่กุศล.

บทว่า **ปฏิวิรุฏฐมนา** ท่านขยายด้วยสามารถอุปสรรค.

บทว่า **อาหตฺมนา** ความว่า ชื่อว่า มีใจอันโทษมากกระทบ

เพราะอรรถว่า เดียรถีย์เหล่านั้นมีใจอันปฏิมะมากระทบแล้ว.

บทว่า **ปจฺจาหตมฺนา** ท่านขยายด้วยสามารถแห่งอุปสรรคเหมือนกัน.

บทว่า **อาฆาติตมฺนา** ความว่า ชื่อว่า มีใจอาฆาต เพราะอรรถว่า เดียรถีย์เหล่านั้นมีใจอาฆาตด้วยสามารถวิหิงสา.

บทว่า **ปจฺจฺฆาติตมฺนา** ท่านขยายด้วยสามารถอุปสรรคเหมือนกัน อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า มีใจชั่วด้วยสามารถความโกรธ ชื่อว่ามีใจอันโทษ ประทุษร้าย ด้วยสามารถความผูกโกรธไว้ ชื่อว่า มีใจผิด ด้วยสามารถลบหลู่คุณท่าน ชื่อว่า มีใจผิดเฉพาะ ด้วยสามารถตีเสมอ ชื่อว่ามีใจอันโทษมากระทบเฉพาะ ด้วยสามารถโทษ ชื่อว่า มีใจอาฆาต อาฆาตเฉพาะ ด้วยสามารถพยาบาท ชื่อว่า มีใจชั่ว มีใจอันโทษประทุษร้ายแล้ว เพราะไม่ได้ปัจจัยทั้งหลาย ชื่อว่า มีใจผิด มีใจผิดเฉพาะ เพราะเสื่อมยศ ชื่อว่า มีใจอันโทษมากระทบ มากระทบเฉพาะ เพราะดิเตียน ชื่อว่า มีใจอาฆาต อาฆาตเฉพาะ เพราะเป็นผู้มีความพร้อมเพรียงด้วยทุกขเวทนา อาจารย์บางพวกพรรณนา โดยนัยมีอาทิอย่างนี้ ด้วยประการฉะนี้.

บทว่า **อุปฺวทฺนฺติ** ความว่า ยังครหาให้เกิดขึ้น.

บทว่า **อญฺเตน** ความว่า ไม่มีอยู่.

บทว่า **สทฺทฺหนฺตา** ความว่า ยังศรัทธาให้เกิดขึ้นด้วยสามารถ ความเลื่อมใส.

บทว่า **โอกฺปฺเปนฺตา** ความว่า หยั่งลงกำหนดด้วยสามารถแห่งคุณ.

บทว่า อธิมุจฺจนฺตา ความว่า ออกค้ำถ้อยคำของเดียรถีย์เหล่านั้น
ลงความเห็นด้วยสามารถความเลื่อมใส.

บทว่า สจฺจมฺนา ความว่า เข้าใจว่าจริง.

บทว่า สจฺจสฺสฺสนฺโน ความว่า มีความสำคัญว่าจริง.

บทว่า ตถมฺนา ความว่า เข้าใจว่าไม่วิปริต.

บทว่า ฐตมฺนา ความว่า เข้าใจว่ามีความเป็นจริง.

บทว่า ยถาวมฺนา ความว่า เข้าใจว่าไม่หวั่นไหว.

บทว่า อวิปริตมฺนา ความว่า เข้าใจว่าตั้งใจแน่วแน่.

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า สจฺจมฺนา สจฺจสฺสฺสนฺโน พึงทราบ
ว่า ท่านกล่าวคุณของผู้ที่พูดจริง.

บทว่า ตถมฺนา ตถสฺสฺสนฺโน ท่านกล่าวคุณที่เชื่อมต่อความจริง.

บทว่า ฐตมฺนา ฐตสฺสฺสนฺโน ท่านกล่าวคุณที่เป็นความตั้งมั่น.

บทว่า ยถาวมฺนา ยถาสฺสฺสนฺโน ท่านกล่าวคุณที่ควรเชื่อ
ถือได้.

บทว่า อวิปริตมฺนา อวิปริตสฺสฺสนฺโน ท่านกล่าวคุณคือพูดไม่ผิด.

บทว่า ปโรโต โฆโส ความว่า มีศรัทธาเกิดขึ้นแต่สำนักผู้อื่น.

บทว่า อุกุโโส ความว่า คำคำ ๑๐ อย่างมีชาติเป็นต้น อย่างใด
อย่างหนึ่ง.

บทว่า โย วาหิ อูเปติ ความว่า บุคคลใดเข้าถึงคำติเตียน.

บทว่า การโก วา ความว่า ผู้มีโทษอันกระทำแล้วก็ดี.

บทว่า การกตายน ความว่า ด้วยความที่มีโทษอันกระทำแล้ว.

บทว่า วุจฺจมาโน ความว่า ถูกเขากล่าวอยู่.

บทว่า อุปวทิตฺตนาโน ความว่า ถูกเขาติเตียนอยู่ คือว่า ถูก
ตำหนิโทษ.

บทว่า กุปฺปติ ความว่า ข่อมโกรธ.

บทว่า จิตฺตชาติปิ นตฺถิ ความว่า ชื่อว่า ผู้มีกิเลสเครื่องตรึง
จิตเกิดแล้ว เพราะอรรถว่า มีกิเลสเครื่องตรึงจิตคือปฏิฆะ กล่าวคือความ
เป็นหยากเชื้อแห่งจิตโดยความผูกพัน เกิดแล้ว ภาวะแห่งผู้มีกิเลสเครื่อง
ตรึงจิตเกิดแล้วนั้น ชื่อว่า ความเป็นผู้มีกิเลสเครื่องตรึงจิตเกิดแล้ว ความ
เป็นผู้มีกิเลสเครื่องตรึงจิตเกิดแล้วเมื่อนั้น ข่อมไม่มีคือมีอยู่หาไม่ได้.

บทว่า ปญฺจปี เจโตจึลา ความว่า ผู้มีความกำหนัดในกาย
มีความกำหนัดในรูป บริโภคอาหารเต็มท้องพอแก่ความต้องการ ประกอบ
ความสุขในการนอน ความสุขในการดูแล ประพฤติพรหมจรรย์ ปรรณนา
เทพนิกายหมู่ใดหมู่หนึ่งว่า เราจักเป็นเทวดา หรือเทพอื่น ๆ ด้วยศีล พรต
ตบะ หรือพรหมจรรย์นี้ กิเลสเครื่องตรึงใจ กล่าวคือความเป็นหยากเชื้อ
โดยความผูกพันจิต แม้ ๕ อย่าง เห็นปานนี้ ข่อมไม่มี.

ครั้นตรัสพระคานีแล้ว พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสถามพระอานนท-
เถระว่า อานนท ภิกษุทั้งหลายถูกกล่าวบริภาษสพประมาทอยู่อย่างนี้
กล่าวอะไรกันบ้าง พระอานนทเถระกราบทูลว่า มิได้กล่าวอะไร ๆ เลย
พระเจ้าข้า พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า อานนท ภิกษุทั้งหลายไม่พึงเป็น
ผู้นิ่งในที่ทั้งปวงด้วยคิดว่า เราเป็นผู้มีศีล ด้วยว่าคนทั้งหลายในโลกข่อม
ไม่รู้ว่ามีบัณฑิตปนกับเหล่าพาลเมื่อไม่กล่าว ดังนี้แล้วได้ตรัสพระคานีว่า

บทว่า สกฺกาโร ได้แก่ การกระทำความเคารพด้วยปัจจัย ๔.

บทว่า สมฺนํโส ได้แก่ การนับถือมากด้วยใจ.

บทว่า ปจฺจําหริสฺสุตํ ความว่า จักยังลากเป็นต้นให้บังเกิด.

บทว่า เอวํ ทิฏฺฐจิกํ ได้แก่ มีลัทธินี้ เพราะชนผู้เป็นเดียรฉัตรเหล่านั้นมีลัทธินี้ อย่างนี้ว่า พวกเราจักยังลากเป็นต้นนั้นให้บังเกิด อนึ่งชนผู้เป็นเดียรฉัตรเหล่านั้นพอใจและชอบใจว่า เรามีธรรม มีประการดังกล่าวแล้ว อีกอย่างหนึ่ง ชนผู้เป็นเดียรฉัตรเหล่านั้น มีจิตมีภาพอย่างนี้ที่คิดว่า ความคิดของเรามีอยู่ ฉะนั้น พระสารีบุตรเถระเมื่อจะแสดงว่าชนผู้เป็นเดียรฉัตรเหล่านั้นมีความพอใจพร้อมกับทิฏฐิที่ดี มีความชอบใจพร้อมกับทิฏฐิและความพอใจที่ดี มีลัทธิตั้งพร้อมกับทิฏฐิความพอใจและความชอบใจที่ดี มีอหยาตย์พร้อมกับทิฏฐิความพอใจความชอบใจและลัทธิตั้งที่ดี มีความประสงค์พร้อมกับทิฏฐิความพอใจ ความชอบใจ ลัทธิตั้ง และอหยาตย์ที่ดี ดังนี้ จึงกล่าวว่า เอวํ ทิฏฺฐจิกํ ฯลฯ เอวํ อธิปฺปายา ดังนี้

บทว่า สกํ ทิฏฺฐิ ได้แก่ ทศนะของตน.

บทว่า สกํ ขนฺตี ได้แก่ ความอดกลั้นของตน.

บทว่า สกํ รุจฺฉิ ได้แก่ ความชอบใจของตน.

บทว่า สกํ ลทฺธิ ได้แก่ ลัทธิตั้งของตน.

บทว่า สกํ อหฺมุตฺตํ ได้แก่ อหยาตย์ของตน.

บทว่า สกํ อธิปฺปายํ ได้แก่ ภาวะของตน.

บทว่า อติทุกฺกมิตฺตํ ได้แก่ เพื่อก้าวล่วงพร้อม.

บทว่า อลฺโฆ เสว โยโส ความว่า ความเสื่อมยศนั้นนั้นแหละ ย้อนมาถึงโดยส่วนเดียว.

บทว่า เต ปจฺจากโต ความว่า ย้อนมาเป็นของเดียรถีย์เหล่านั้น.

บทว่า เต เป็นทุติยาวิภคติ ลงในอรรถแห่งนัฏฐีวิภคติ.

บทว่า อถวา เป็นบทแสดงระหว่างเนื้อความ.

บทว่า สสุโต ได้แก่ เทียง คือยังยืน.

บทว่า โลโก ได้แก่ อตภาพ.

บทว่า อิทเมว สจฺจํ โมฆมณฺญํ ความว่า สิ่งนี้เท่านั้นจริงแท้
สิ่งอื่นเปล่า.

บทว่า สมตฺตา ได้แก่ สมบูรณ์.

บทว่า สมากินฺนา ได้แก่ ถือเอาโดยชอบ.

บทว่า คหิตา ได้แก่ เข้าไปถือเอา.

บทว่า ปรามญฺจา ได้แก่ ถูกต้องถือเอาโดยอาการทั้งปวง.

บทว่า อภินิวิฏฺจา ได้แก่ ได้ที่พึงเป็นพิเศษ.

บทว่า อสสุโต พึงทราบโดยปริยายตรงกันข้ามกับที่กล่าวแล้ว.

บทว่า อนุตฺวา ได้แก่ มีที่สุด.

บทว่า อนนุตฺวา ได้แก่ ไม่มีที่สุดคือความเจริญ.

บทว่า ตํ ชิวํ ได้แก่ ชีพอีกอันนั้น ท่านทำเป็นลิงควิปลาส.

บทว่า ชิวํ ก็ได้แก่ อตตานันเอง.

บทว่า ตถาคโต ได้แก่ สัตว์, อาจารย์บางพวกกล่าวว่า
พระอรหันต์.

บทว่า ปรมฺมรณฺา ได้แก่ ต่อจากตายไป ความว่าปรโลก.

บทว่า น โหติ ตถาคโต ปรมุขรณา ความว่า ต่อจาก
ตายไป ย่อมไม่เป็นอีก.

บทว่า โหติ จ น จ โหติ ตถาคโต ปรมุขรณา ความว่า
ต่อจากตายไป ย่อมเป็นอีกก็มี ย่อมไม่เป็นอีกก็มี.

บทว่า เนว โหติ น น โหติ ตถาคโต ปรมุขรณา ความว่า
ย่อมเป็นอีกก็หามิได้ ด้วยสามารถขาดสูญ ย่อมไม่เป็นอีกก็หามิได้ ด้วย
สามารถเที่ยง.

บทว่า สกาย ทิฏฐิยา เป็นต้น เป็นตติยาวิภัตติ.

บทว่า อลฺลิโน ได้แก่ เป็นอันเดียวกัน.

บทว่า สยฺ สมตฺตํ กโรติ ความว่า เปลื้องความบกพร่องกระทำ
ตนให้เต็มโดยชอบด้วยนี้.

บทว่า ปริปฺปลุณฺณ ความว่า เปลื้องโทษที่เกินเลย กระทำให้
สมบูรณ์.

บทว่า อโนมฺ ความว่า เปลื้องโทษที่เลว กระทำให้ไม่ลามก.

บทว่า อคฺคํ ได้แก่ เป็นต้น.

บทว่า เสฏฺฐํ ได้แก่ เป็นประธาน คือปราศจากโทษ.

บทว่า วิเสฏฺฐํ ได้แก่ เจริญที่สุด.

บทว่า ปาโมกฺขํ ได้แก่ ยิ่ง.

บทว่า อุตฺตมํ ได้แก่ วิเศษ คือไม่มีในเบื้องต้น.

บทว่า ปวริ กโรติ ความว่ากระทำให้สูงสุดเป็นพิเศษ.

อีกอย่างหนึ่ง อาจารย์พวกหนึ่ง พรรณนาอย่างนี้ว่า กระทำให้เลิศ ด้วยเปลื้องโทษที่นอนเนื่องให้ประเสริฐ ด้วยเปลื้องโทษที่เป็นสังกิลส ให้วิเศษ ด้วยเปลื้องโทษที่เป็นอุปกิลสให้เป็นวิสัยฎี ด้วยเปลื้องโทษที่เต็มให้เป็นประธาน ด้วยเปลื้องโทษปานกลางให้อุดม ด้วยเปลื้องโทษ อุดมและปานกลางให้บรร.

บทว่า อัย สตุธา สพุพญญ ความว่า พระศาสดาของพวกเรา นี้ เป็นพระสัพพัญญู ด้วยสามารถทรงรู้ทุกอย่าง.

บทว่า อัย ฌโม สุวากุขาโต ความว่า พระธรรมของพวกเรา นี้พระศาสดาตรัสแล้วด้วยดี.

บทว่า อัย คโณ สุปฏิปนุโน ความว่า พระสงฆ์ของพวกเรา นี้ปฏิบัติแล้วด้วยดี.

บทว่า อัย ทิฏฺฐิ กทฺฐิกา ความว่า ลัทธิของพวกเรา นี้ดี.

บทว่า อัย ปฏิปทา สุปญฺญตฺตา ความว่า ปฏิปทาอันเป็นส่วนเบื้องต้นของพวกเรา นี้ อันพระศาสดาทรงบัญญัติแล้วด้วยดี.

บทว่า อัย มคฺโค นียฺยานิโก ความว่า มรรคเครื่องนำออก เป็นพัก ๆ ของพวกเรา นี้ เป็นเครื่องนำออก บุคคลย่อมการทำให้เต็มที่ ด้วยตนเอง ด้วยประการฉะนี้.

บทว่า กถฺยฺย ได้แก่ ฟังพูดว่า โลกเที่ยง ฟังแสดงว่า สิ่งนี้ แผลงจริง สิ่งอื่นเปล่า ฟังแถลงว่า โลกมีที่สุด คือให้ถือเอาโดยวิธีมี อย่างต่าง ๆ ว่า ย่อมเป็นอีกก็มี ย่อมไม่เป็นอีกก็มี.

ลำดับนั้น พอล่วง ๗ วัน พระราชาได้รับสั่งให้ท้าวทศพนัน เวลาเย็นเสด็จไปวิหาร ถวายบังคมพระผู้มีพระภาคเจ้ากราบทูลว่า ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ เมื่อความเสื่อมยศเกิดขึ้นเช่นนี้ ควรจะแจ้งแม่แก่ข้าพระองค์มิใช่หรือ เมื่อพระราชากราบทูลอย่างนี้แล้ว พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า มหาบพิตร การแจ้งแก่คนอื่นว่า เราเป็นผู้มีศีล สมบูรณ์ด้วยคุณความดี ดังนี้ ไม่สมควรแก่พระอริยะทั้งหลาย ดังนี้แล้วได้ทรงภาสิตคาถาที่เหลือว่า โย อตุตโน สีลวตานิ ดังนี้ เพื่อเป็นเหตุให้เกิดเรื่องนั้น.

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า สีลวตานิ ได้แก่ ศีลทั้งหลายมีพระปาติโมกข์เป็นต้น และอตุตโนทั้งหลายมีอริยัญญุตตังคเป็นต้น.

บทว่า อนานุปุญฺโจะ ได้แก่ อันใคร ๆ ไม่ถาม.

บทว่า ปาวา ได้แก่ ย่อมกล่าว.

บทว่า อนริยธมฺมํ กุสลา ตมาหุ โย อาตุมานํ สยเมว-
ปาวา ความว่า ชนิดย่อมบอกตนว่าเที่ยงนั้นแลอย่างนี้ ผู้ฉลาดทั้งหลายย่อมกล่าววาตะของชนนั้นอย่างนี้ว่า นั้นไม่ใช่ธรรมของอริยชน.

บทว่า อตุติ สีลญฺเจว วตุตตญจ ความว่า เป็นศีลด้วยนั้นเทียว เพราะอรรถว่า สัจจ เป็นวัตรด้วย เพราะอรรถว่า สมาทาน.

บทว่า อตุติ วตุตฺ น สีลํ . ความว่า ข้อนั้นเป็นวัตรแต่ไม่เป็นศีล ด้วยอรรถดังกล่าวแล้ว.

บทว่า กตมํ เป็นกถุคัมยตาปุจจา.

บทว่า อิธ ภิกฺขุ สีลวา เป็นต้น มีนัยดังกล่าวแล้วนั้นแล.

บทว่า **ธัมมวราญญ** ความว่า ด้วยอรรถว่า การทำความสำรวม
ถือด้วยอรรถว่า ปิดทวารที่กำลวง.

บทว่า **สมาทานญญ** ความว่า ด้วยอรรถว่า ถือเอาโดยชอบ
ซึ่งสิกขาบทนั้น ๆ.

บทว่า **อารญญิกังค** ความว่า ชื่อว่า อารญญิกะ เพราะอรรถว่า
มีที่อยู่อาศัยในป่า องค์แห่งผู้มีที่อยู่อาศัยในป่า ชื่ออารญญิกังคะ.

บทว่า **บิณฑปาติกังค** ความว่า ก็การตกลงแห่งก้อนอามิสกล่าว
คือภิกษา ชื่อว่า บิณฑบาต ท่านอธิบายว่า การตกลงในบาตรแห่งก้อน
ภิกษาที่คนเหล่าอื่นถวาย. ชื่อว่า บิณฑปาติกะ เพราะอรรถว่า. บิณฑบาตร
นั้น คือ เข้าหาสกุลนั้น ๆ แสวงหา. อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า บิณฑปาติ
เพราะอรรถว่า มีการเที่ยวไปเพื่อก่อนข้าวเป็นวัตร.

บทว่า **ปติตุ** แปลว่า การเที่ยวไป บิณฑปาตินั้นแหละเป็น.
บิณฑปาติกะ, องค์แห่งบิณฑปาติกะผู้เที่ยวไปเพื่อก่อนข้าวเป็นวัตร ชื่อ
บิณฑปาติกังคะ เหตุ ท่านเรียกว่า **องค์**. เพราะเหตุนั้น ภิกษุนั้นเป็น
ผู้เที่ยวไปเพื่อก่อนข้าวเป็นวัตร ด้วยการสมาทานใด การสมาทานนั้น พึง
ทราบว่าเป็นชื่อขององค์นั้นโดยนัยนี้แหละ.

ผ้าชื่อว่า **บังสุกุล** เพราะอรรถว่า เป็นเหมือนเกลือกลั้วด้วยฝุ่น
ในที่นั้น ๆ ด้วยอรรถว่า ฟุ้งไป เพราะตั้งอยู่บนฝุ่นทั้งหลายในที่แห่งใด
แห่งหนึ่ง มีถนน ป่าช้า และกองหยากเยื่อเป็นต้น. อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า
บังสุกุล เพราะอรรถว่า ถึงภาวะน่าเกลียดเหมือนฝุ่น ท่านอธิบายว่า ถึง
ความเป็นของน่ารังเกียจ การทรงไว้ซึ่งผ้าบังสุกุลที่มีค่าไขอันได้แล้วอย่างนี้

ชื่อว่า บังสกุล การทรงไว้ซึ่งผ้าบังสกุลเป็นปกติของภิกษุนั้น เหตุอัน
ภิกษุนั้นถึงชื่อว่า บังสกุลิก ผู้ทรงไว้ซึ่งผ้าบังสกุล องค์แห่งภิกษุผู้ทรงไว้
ซึ่งผ้าบังสกุลนั้นชื่อบังสกุลิกังคะ.

ชื่อว่า เตจิวริก เพราะอรรถว่า มีไตรจีวรกล่าวคือ สังฆาฏิ
อุตตราสงค์ และอันตราสก เป็นปกติ องค์แห่งเตจิวริกผู้มีไตรจีวรเป็น
ปกติ ชื่อเตจิวริกังคะ.

บทว่า สप्तทานจาริกงคฺ ความว่า ความขาด ท่านเรียกว่า ทานะ.
ปราศจากความขาด ชื่อว่า อปทานะ อธิบายว่าไม่ขาด กับด้วยการ
ปราศจากความขาด ชื่อว่า สप्तทานะ. ท่านอธิบายว่า เว้นจากความขาด
คือ ตามลำดับเรือน. ชื่อว่า สप्तทานจารี เพราะอรรถว่า มีการเที่ยวไป
ตามลำดับเรือนเป็นปกติ. สप्तทานจารีนั้นแหละเป็นสप्तทานจาริกะ. องค์
แห่งสप्तทานจาริกะผู้เที่ยวไปตามลำดับเรือนเป็นปกติ ชื่อสप्तทานจาริกังคะ.

บทว่า ขลุ ในบทว่า ขลุปัจฉภตฺตติงคฺ เป็นนิบาตลงใน
อรรถปฏิเสธ มีผู้ปวารณา ภัตที่ได้มาภายหลัง ชื่อว่า ปัจฉภตฺ. การ
บริโภคภัตที่ได้มาภายหลัง ชื่อว่า ปัจฉภตฺโกชนฺ. ชื่อว่า ปัจฉภตฺตติงคะ
เพราะอรรถว่า มีปัจฉภตฺเป็นปกติ. เพราะทำสัญญาในปัจฉภตฺโกชนฺนั้น
ว่าปัจฉภตฺ มิใช่ปัจฉภตฺตติงคะ. ชื่อว่า ขลุปัจฉภตฺตติงคะ คำนี้เป็นชื่อของการ
บริโภคมามากเกินซึ่งห้ามไว้ด้วยสามารถสมาทาน. องค์แห่งขลุปัจฉภตฺตติงคะ
ผู้ไม่บริโภคภัตที่ได้มาภายหลัง ชื่อ ขลุปัจฉภตฺตติงคังคะ.

บทว่า **เนสชชิกงค** ความว่า ชื่อว่า เนสชชิกะ เพราะอรรถว่า มีการห้ามการนอน อยู่ด้วยการนั่งเป็นปกติ องค์แห่งเนสชชิกะ ผู้ห้ามการนอนอยู่ด้วยการนั่ง ชื่อว่า เนสชชิกังคะ.

บทว่า **ยถาสนถติงค** ความว่า เสนาสนะที่เขาจัดไว้ใด ๆ นั้น แล ชื่อว่า เสนาสนะตามทีจัดไว้. คำนี้เป็นชื่อเสนาสนะที่เขาแสดงก่อน อย่างนี้ว่า เสนาสนะนี้ย่อมถึงแก่ท่าน ชื่อว่า ยถาสนถติกะ เพราะอรรถว่า มีการอยู่ในเสนาสนะตามทีจัดไว้เป็นปกติ. องค์แห่งยถาสนถติกะผู้อยู่ในเสนาสนะตามทีจัดไว้เป็นปกติ ชื่อว่า ยถาสนถติงคะ.

องค์เหล่านี้ทั้งหมดนั้นแล ชื่อว่า **ชฺชุดงค** เพราะอรรถว่า เป็นองค์แห่งภิกษุผู้กำจัด เพราะกำจัดกิเลสด้วยสมาทานนั้น ๆ. หรืออรรถว่า มีญาณที่ได้ไภวหารว่า **ชฺชุตะ** เพราะกำจัดกิเลส เป็นองค์. อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า **ชฺชุดงค** เพราะอรรถว่า ชฺชุตะเหล่านั้นด้วย. ชื่อว่าเป็นองค์ เพราะกำจัดกรรมที่เป็นปฏิปักษ์ด้วยการปฏิบัติด้วย ดังนี้ก็มี. ในข้อนี้พึงทราบวินิจฉัยโดยอรรถว่าอย่างนี้ก่อน.

ก็ชฺชุดงคเหล่านี้ทั้งหมดนั้นแล มีเจตนาเครื่องสมาทานเป็น**ลักษณะ**. สมจริงดังที่ตรัสไว้ว่า บุคคลผู้ตั้งใจแน่วแน่นั้น ย่อมตั้งใจแน่วแน่ด้วยกรรมใด กรรมเหล่านั้น คือจิตและเจตสิก. เจตนาเครื่องสมาทานนั้น คือชฺชุดงค. ข้อที่ห้ามนั้น คือ**วัตถุ**. ก็ชฺชุดงคทั้งหมดนั้นแล มีความกำจัดความอยากได้เป็นรส มีความไม่อยากได้เป็น**ปัจจุปัจฐาน**. มีอริยธรรมมีความปรารถนาน้อยเป็นต้น เป็น**ปทัชฐาน**. ในข้อนี้พึงทราบวินิจฉัยโดยลักษณะเป็นต้น ด้วยประการฉะนี้.

ความจมลงแห่งความเพียร ซึ่งมีประการดังกล่าวแล้ว จักไม่มี. ปาฐะว่า
สณฺฐานํ ก็มี ความก็อย่างนี้แหละ.

บทว่า จิตฺตํ ปุคฺคณฺหาติ ความว่า ประคองจิต คือ อุตสาหะ.

บทว่า ปทฺทติ ความว่า ได้ตั้งอยู่เฉพาะ.

บทว่า นาถิสฺสํ ความว่า เราจักไม่เคี้ยวกิน คือจักไม่บริโภค.

บทว่า น ปวีสุตฺตมฺปิ ความว่า จักไม่ดื่มข้าวยาสูบและน้ำดื่มเป็นต้น.

บทว่า วิหารโต น นิกฺขเม ความว่า ไม่พึงออกภายนอกเสนา-
สนะ.

บทว่า นปี ปลฺลํ นิปาเตสฺสํ ความว่า จักไม่ทำให้ศีรษะตกคือ
ตั้งอยู่บนเตียง ตั่ง พื้น หรือบนที่ปูลาดคือเสื่อลำแพน.

บทว่า ตณฺหาสฺสฺสฺส ออนุหเต ความว่า เมื่อถูกศรกล่าวคือตัณหา
เรายังถอนไม่ได้ อธิบายว่า ยังไม่ปราศจากไป.

บทว่า อิมํ ปลฺลํ ได้แก่ การนั่งเนื่องด้วยขาที่สู้เข้าโดยรอบ.

บทว่า น ภินฺทิสฺสฺสฺส ได้แก่ จักไม่ละ.

บทว่า ยาว เม น อนุปาทาย ได้แก่ ไม่ยึดถือด้วยอุปาทาน ๔.

บทว่า อาสเวหิ ได้แก่ จากอาสวะ ๔ มีกามาสวะเป็นต้น.

บทว่า วิมฺจุจิสฺสฺสฺส ได้แก่ จักยังไม่หลุดพ้นด้วยสมุจเฉทวิมุตติ.

บทเริ่มต้นว่า น ตาวาหํ อิมฺมุหา อาสนา รุฏฺฐหริสฺสฺสฺส
จนถึงบทว่า รุกฺขมฺมุตา นิกฺขมฺมิสฺสฺสฺส ท่านกล่าวด้วยสามารถแห่งโอกาส.

บทว่า อิมฺสมฺมึเยว ปุพฺพณฺุหสมฺมึ อริยธมฺมมาหริสฺสฺสฺส จน
ถึงบทว่า คิมฺมุเห ท่านกล่าวด้วยสามารถแห่งกาล.

บทว่า ปุริเม วโยขนุเช เป็นต้น ท่านกล่าวด้วยสามารถแห่งวัย
เป็นต้น.

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า อาสนา น วุฏฺฐหิสุสามิ ความว่า
จักไม่ลุดจากอาสนะที่นั่งแล้ว.

บทว่า อฑฺฒโยคา ได้แก่ เรือนเพิง.

บทว่า ปาสาทา ได้แก่ ปราสาทยาว.

บทว่า หมฺมียา ได้แก่ เรือนโล้น.

บทว่า คูหาย ได้แก่ ถ้ำฝุ่น.

บทว่า เลณา ได้แก่ ถ้ำภูเขาทั้งที่มีขอบเขต และไม่มี.

บทว่า กุฎฺฐียา ได้แก่ กุฎีที่ฉาบทาเป็นต้น.

บทว่า กุฎฺฐาคารา ได้แก่ เรือนที่ยกยอดขึ้นทำ.

บทว่า อญฺญา ได้แก่ หอคอยบนหลังคาประตู่.

บทว่า มาพา ได้แก่ โรงกลม. ที่อยู่อาศัยพิเศษอย่างหนึ่ง เชื่อ
ว่า เรือนที่มีเครื่องกั้น บางท่านกล่าวว่า เรือนที่มีหลังคา ก็มี.

บทว่า อุปญฺจฺจานสาธา ได้แก่ หอประชุม หรือหอฉัน มณฑป
เป็นต้นก็ปรากฏเหมือนกัน.

บทว่า อริยธมฺมํ ได้แก่ ธรรมที่ปราศจากโทษ หรือธรรมของ
พระอริยะทั้งหลาย คือ ของพระพุทธเจ้า พระปัจเจกพุทธเจ้า และพระ-
สาวกทั้งหลาย.

บทว่า อาหริสุสามิ ได้แก่ จักนำมาใกล้จิตของเราด้วยศีล.

บทว่า สมฺมาหริสุสามิ ได้แก่ จักนำมาเป็นพิเศษด้วยสมาธิ.

บทว่า อธิจฺฉิตฺตสฺส มิได้แก่ จักถึงด้วยสามารถแห่งการได้เฉพาะ
ด้วยเหตุคง.

บทว่า ผสฺสยฺสส มิได้แก่ จักถูกต้องด้วยมรรค.

บทว่า สจฺฉิตฺตสฺส มิได้แก่ จักการทำให้ประจักษ์ด้วยผล.
อีกนัยหนึ่ง จักนำมาด้วยโศคาปัตติมรรค, จักนำมาด้วยดีด้วยสกทาคา-
มิมรรค จักบรรลุด้วยอนาคามิมรรค, จักถูกต้องด้วยอรหัตตมรรค, จัก
กระทำให้แจ้งด้วยปัจจเวกขณะ.

บทว่า ผสฺสยฺสส ในนัยทั้งสอง มีความว่า จักถูกต้องนิพพาน
ด้วยนามกาย.

บทว่า อปฺปญฺโจ เป็นบทเดิม บทนั้นมีคำว่า อันใคร ๆ ไม่ถาม.

บทว่า อปฺปจฺฉิตฺต ความว่า ไม่ให้รู้แล้ว.

บทว่า อยาจฺฉิตฺต ความว่า ไม่ขอร้อง.

บทว่า อนชฺเชตฺต ความว่า ไม่บังคับ บางท่านกล่าวว่า ไม่
ปรารถนา.

บทว่า อปฺปสฺสทิตฺต ความว่า ไม่เชื่อเชิญ.

บทว่า ปาวตฺติ ความว่า ย่อมกล่าว.

บทว่า อหฺมสฺส มิแปลว่า เป็นเรา.

บทว่า ชาตฺติยา วา ความว่า ด้วยชาติกษัตริย์และชาติพราหมณ์บ้าง.

บทว่า โคตฺตเตน วา ความว่า ด้วยโคตมโคตรเป็นต้นบ้าง.

บทว่า โกลปฺปุตฺติเยน วา ความว่า ด้วยความเป็นบุตรของ
ตระกูลบ้าง.

บทว่า **วณฺณโปกฺขรตย** วา ความว่า ด้วยความเป็นผู้มีรูปร่างงามบ้าง.

บทว่า **ธเนน** วา ความว่า ด้วยทรัพย์สมบัติบ้าง.

บทว่า **อชฺฌเนน** วา ความว่า ด้วยกระทำการเชื่อเชิญบ้าง.

บทว่า **กมฺมายตเนน** วา การงานนั้นแหละ ชื่อว่ากัมมายนะ ด้วยการงานนั้น มีกสิกรรมและโครัคกกรรมเป็นต้นบ้าง.

บทว่า **สิปฺปานตเนน** วา ความว่า ด้วยธนูศิลป์เป็นต้นบ้าง.

บทว่า **วิชฺชฎฺฐาเนน** วา ความว่า ด้วยวิชฌฐานะ ๑๘ อย่างบ้าง.

บทว่า **สุเตน** วา ความว่า ด้วยคุณคือความเป็นพหูสูตบ้าง.

บทว่า **ปฏฺฐิภาเนน** วา ความว่า ด้วยญาณกล่าวคือปฏฺฐิภาณในเหตุและมีไช้เหตุ.

บทว่า **อุจฺจจากุลา** ความว่า จากตระกูลกษัตริย์และตระกูลพราหมณ์. ด้วยบทนี้ ย่อมแสดงความเป็นใหญ่โดยชาติและโคตร.

บทว่า **มหาโภคกุลา** ความว่า จากตระกูลคฤหบดีมหาศาล. ด้วยบทนี้ ย่อมแสดงความเป็นใหญ่โดยความมั่งคั่ง.

บทว่า **อุพฺพารโภคกุลา** ความว่า จากตระกูลแพศย์ที่เหลื่อลงเป็นต้น ด้วยบทนี้ ย่อมแสดงถึงทองและเงินเป็นต้นมากมาย ด้วยว่าแม้พวกจัณฑาลก็มีโกกะโอพาร.

บทว่า **ธาวโต** แปลว่า ปราบกฏ.

บทว่า **ยสฺสี** ความว่า ถึงพร้อมด้วยบริวาร.

บทว่า **สุตตุนฺติโก** แปลว่า เป็นผู้ชวนชวายนในพระสูตร.

บทว่า **วินยฺชโร** แปลว่า เป็นผู้ทรงพระวินัยปิฎก.

บทว่า **ธมฺมกถิโก** แปลว่า ผู้ชำนาญพระอภิธรรม.

บทว่า **อารญฺญโก** เป็นต้น ท่านกล่าวเพื่อแสดงข้อปฏิบัติอันเป็นส่วนเบื้องต้นแห่งอรรถ.

บทว่า **ปจฺมสุต ฌานสุต ลากิ** เป็นต้น ท่านกล่าวด้วยสามารถแสดงรูปสมบัติและอรูปสมบัติ ๘ แล้วแสดงปฏิเวธ.

บทว่า **ปาวตติ** เป็นบทเดิม.

บทว่า **กเถติ** ความว่า ย่อมกล่าวว่า ข้าพเจ้าเป็นอาจารย์ผู้ทรงปิฎก.

บทว่า **ภณฺติ** ความว่า กระทำให้ปรากฏว่า ข้าพเจ้าเป็นผู้ถืออรรถ.

บทว่า **ทีปยฺติ** ความว่า ชี้แจงว่า ข้าพเจ้าเป็นผู้ได้รูปฌาน.

บทว่า **โวหฺรติ** ความว่า เปล่งวาจาว่า ข้าพเจ้าเป็นผู้ได้รูปฌาน.

บทว่า **ขนฺธุกุสลา** ความว่า ผู้ฉลาดในสามัญลักษณะซึ่งเป็นไปกับด้วยลักษณะในชั้น ๕ อธิบายว่า ผู้ฉลาดด้วยสามารถแห่งญาณปริยญา ตีรณปริยญา และปหานปริยญา แม้นในชาติ อยตนะ และปฏิจจสมุปบาท เป็นต้น ก็นั้นนี้แหละ

บทว่า **นิพฺพานกุสลา** ความว่า ผู้ฉลาดในนิพพาน.

บทว่า **อนริยานํ** ได้แก่ มิใช่อริยะ.

บทว่า **เอโส ธมฺโม** ได้แก่ สภาวะนี้.

บทว่า พาลานํ ได้แก่ พวกมิใช่บัณฑิต.

บทว่า อสปุริสถานํ ได้แก่ พวกมิใช่คนดี.

บทว่า อตฺตา ได้แก่ ซึ่งตน.

บทว่า สนฺโต ความว่า ชื่อว่าผู้สงบเพราะความเข้าไปสงบกิเลสมี
รากะเป็นต้น, ชื่อว่า ผู้ดับกิเลสในตนแล้ว ก็เหมือนกัน.

บทว่า อิติหฺนฺติ สีเสสุ อกฺคฺตฺมาโน ความว่า ไม่อวดในศีล
ทั้งหลาย โดยนัยเป็นต้นว่า ข้าพเจ้าเป็นผู้ถึงพร้อมด้วยศีล ด้วยประการ
ฉะนี้. ท่านอธิบายไว้ว่า ไม่กล่าววาทาโอ้อวดคนซึ่งเป็นนิติตแห่งศีล.

บทว่า ตมฺริยธมฺมํ กุสลา วทฺหฺติ ความว่า ผู้ฉลาดในขั้น
เป็นต้น มีพระพุทธเจ้าเป็นต้น ย่อมกล่าวความไม่อวดในศีลของภิกษุ
นั้นว่าเป็นอริยธรรม.

บทว่า ยสฺสฺสฺสฺสทา นตฺถิ กุหฺลฺยจฺจิ โลเก ความว่า กิเลส ๗
ประการ มีรากะเป็นต้น เป็นเหตุพหูขึ้น มิได้มีแก่ภิกษุใด คือแก่พระชินาสพ
ในที่ไหน ๆ ในโลก. เชื่อมความว่าผู้ฉลาดทั้งหลายย่อมกล่าวความไม่อวด
นั้นของภิกษุนั้น อย่างนี้ว่า นี่เป็น อริยธรรม.

บทว่า สนฺโต เป็นบทเดิม.

บทว่า รากฺสฺสฺส ตมิตตฺตา ความว่า เพราะระงับรากะ ซึ่งมี
ความกำหนดเป็นลักษณะได้ แม้ในโทสะเป็นต้น ก็นัยนี้แหละ.

บทว่า วิชฺฌาตตฺตา ความว่า เพราะเผากิเลสเครื่องเร่าร้อนทั้ง
ปวงได้.

บทว่า นิพพุตตดา ความว่า เพราะดับกิเลสเครื่องเผาทั้งปวงได้.

บทว่า วิคตตดา ความว่า เพราะปราศจากคือไกลอภิสังขารฝ่าย
อกุศลทั้งปวง.

บทว่า ปฏิปสฺสทฺชตตดา ความว่า เพราะความเกิดขึ้นแห่งความ
สงบระงับโดยอาการทั้งปวง.

บทว่า สตฺตุนฺหิ ฐมฺมานํ ภินฺนตฺตดา ภิกฺขุ ความว่า ชื่อว่า
ภิกษุ เพราะทำลายธรรม ๗ ประการที่จะกล่าวข้างหน้าดำรงอยู่. กิเลส ๓
อย่างเหล่านั้น คือ สักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา สีสัพพตปรามาส ทำลายด้วย
โสดาปัตติมรรค, กิเลสอย่างหยาบ ๒ อย่างเหล่านี้ คือ กามราคะ โทสะ
ทำลายได้ด้วยสกทาคามิมรรค. กิเลส ๒ อย่างเหล่านั้นนั่นแหละที่เป็นอยู่
ละเอียด ทำลายได้ด้วยอนาคามิมรรค. กิเลส ๒ อย่างเหล่านี้ คือ โมหะ
มานะ ทำลายด้วยอรหัตมรรค.

อนึ่ง เพื่อจะแสดงกิเลสทั้งหลายที่เหลือพระสารีบุตรเถระจึงกล่าวว่า
ภิกษุ นั้น ทำลายแล้วซึ่งอกุศลธรรมอันลามก ดังนี้.

บทว่า สจฺจกิเลตฺติกา ได้แก่ อันเป็นปัจจัยแห่งความมัวหมอง.

บทว่า โปโณพฺภวิกา ได้แก่ ให้เกิดในภพใหม่.

บทว่า สทฺทรา ได้แก่ ชื่อว่ามีความกระวนกระวาย เพราะอรรถ
ว่า เป็นที่มีความกระวนกระวายคือกิเลส. ปาฐะว่า สทฺทรา ก็มี ความว่า
เป็นไปกับด้วยความกระวนกระวาย.

บทว่า ทฺกฺขวิปกา ความว่า ให้ทุกข์ในเวลาให้ผล.

บทว่า **อายุตี ชาติขรามรณียา** ความว่า เป็นปัจจัยแก่ชาติ

ชรา และมรณะ ในอนาคตกาล.

กาลว่า **ปชฺเชน กเตน อตุตฺตนา** เป็นต้น มีประมวลเนื้อความ
ดังนี้ว่า ผู้ใดควรแก้คำชมเชยเหล่านี้ดังนี้ว่า ถึงปรินิพพานแล้วด้วยธรรม
อันเป็นทางอันตนให้เจริญแล้ว ข้ามความสงสัยได้แล้ว เพราะถึงความดับ
รอบกิเลส และละแล้วซึ่งความเสื่อมและความเจริญ มีประเภทคือวิบัติและ
สมบัติ ความเสื่อมและความเจริญ ความขาดสูญและความเที่ยง บาปและบุญ
อยู่จบมรรค เป็นผู้มิภพใหม่สิ้นแล้ว ผู้นั้นชื่อว่า **ภิกษุ**.

ปาฐะ ๒ ว่า **อิติหิ ว่า อิทธิ** ท่านยกปาฐะว่า **อิทธิ** หมายถึง
เอาการตอบทเป็นต้นว่า **อิติ**. บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า **อิติ** ได้แก่
บทที่กล่าวแล้ว.

บทว่า **ปทสนฺหุติ** ได้แก่ การตอบททั้งหลายชื่อปทสนหุติความว่า
การเชื่อมบท.

บทว่า **ปทสฺ สกฺโถ** ได้แก่ ความเป็นอันเดียวกันของบททั้งหลาย.

บทว่า **ปทปาริปุริ** ได้แก่ ความบริบูรณ์แห่งบททั้งหลาย ความ
เป็นอันเดียวกันของบททั้งสอง.

บทว่า **อกฺขรสมวาโย** ความว่า เพื่อแสดงว่าแม้บททั้งหลายเป็น
อันเดียวกันก็ดี ไม่บริบูรณ์ก็ดี นี่ย่อมไม่เป็นที่ประชุมคือรวมแห่งอักษรทั้ง
หลายอย่างนี้ พระสารีบุตรเถระจึงกล่าวว่า **อกฺขรสมวาโย** ดังนี้.

บทว่า **พฺยณฺชนสลิฏฺฐตา** ความว่า ความประจักษ์แจ้งอรรถแห่ง
พญฺณชนะทั้งหลาย คือแห่งอรรถและพญฺณชนะที่กล่าวแล้วเพื่อความบริบูรณ์

แห่งการรวบรวมพยัญชนะ ความอ่อน มิใช่ความไม่เรียบร้อยแห่งปาฐะ เพราะเป็นความไพเราะแห่งเหตุทั้งหลาย.

บทว่า ปทานุพุพพาเมตฺติ ความว่า ความเป็นลำดับแห่งบททั้งหลาย ชื่อว่าความเป็นไปตามลำดับบท อธิบายว่า ความเป็นลำดับแห่งบท.

บทว่า เมตฺติ ได้แก่ บทนั้น หากจะถามว่า บทไหน พึงตอบว่า บทว่า อิติ นี้ ม อักษรในบทว่า เมตฺติ นี้ ท่านกล่าวต่อบท.

บทว่า กตุลฺลิ โหติ ความว่า เป็นผู้มีปกติกกล่าวยกตนว่า ข้าพเจ้า เป็นผู้ถึงพร้อมด้วยศีล.

บทว่า กตุลฺลิตฺติ ความว่า ย่อมกล่าวโดยนัยที่กล่าวแล้ว.

บทว่า วิกตุลฺลิตฺติ ความว่า ย่อมกล่าวมืออย่างต่าง ๆ.

บทว่า กตุลฺลนา แปลว่า กล่าว.

บทว่า อารโต ความว่า แต่ที่ไกล.

บทว่า วิรโต ความว่า ยินดีด้วยความปราศจากด้วยลามารถก้าวข้ามฐานะ.

บทว่า ปฏิวีรโต ความว่า เป็นผู้ออกจากฐานะนั้นแล้วไม่ประกอบ โดยอาการทั้งปวงยินดีบรรดาบทเหล่านั้น อารตะ คือเหมือนเห็นปีศาจแล้วหนีไป วิรตะ คือวิ่งไปรอบ ๆ เหมือนเมื่อช้างย่ำเหยียบ ปฏิวีรตะ คือ ย่ำเหยียบเหมือนทหารต่อสู้กันสำเร็จแล้วไป.

บทว่า ชีณาสวสฺส ได้แก่ ผู้มีอาสวะคือกิเลส ลีนแล้ว.

บพว่า **กมุสุตโต** ได้แก่ กิเลสเป็นเหตุฟูขึ้นแห่งกรรม กล่าวคือ
บุญญาภิสังขาร อบุญญาภิสังขาร และอานัญญาภิสังขาร เพราะฟูขึ้น.

บพว่า **ตสฺสึเม** ความว่า กิเลสเป็นเหตุฟูขึ้นเหล่านี้ มิได้มีแก่
ผู้นั้น คือผู้มีอาสวะ สิ้นแล้ว.

พระสารีบุตรแสดงข้อปฏิบัติของพระปัจเจกโพธิ์อย่างนี้แล้ว บัดนี้
เมื่อจะแสดงข้อปฏิบัติของเดิรยทั้งหลายผู้มีทิฏฐิ จึงกล่าวว่า **ปกปฺปิตา**
สงฺขตา

บรรดาบพเหล่านั้น บพว่า **ปกปฺปิตา** ความว่า อันบุคคลกำหนด
แล้ว.

บพว่า **สงฺขตา** ความว่า อันปัจจัยปรุงแต่งแล้ว.

บพว่า **ยสฺส** ความว่า ของผู้มีทิฏฐิคนใดคนหนึ่ง.

บพว่า **ธมฺมา** ได้แก่ ทิฏฐิทั้งหลาย.

บพว่า **ปุรฺกฺขตา** ได้แก่ กระทำไว้เบื้องหน้า.

บพว่า **สนฺติ** ได้แก่ มีอยู่.

บพว่า **อโวกาตา** ได้แก่ ไม่ขาวสะอาด.

บพว่า **ยทตฺตนิ ปสฺสตี อานิสฺสํ สํ ตฺนฺนิสฺสึโต กุปฺปปฏิจฺจน-**
ตฺนฺตี ความว่า ทิฏฐิธรรมเหล่านี้ของเจ้าทิฏฐิใด เป็นธรรมอันบุคคลกระทำ
ไว้ในเบื้องหน้า ไม่ขาวสะอาด มีอยู่ เจ้าทิฏฐินั้นเป็นผู้เป็นอย่างนี้ คือ
เพราะเห็นสักการะเป็นต้น ที่เป็นไปในทิฏฐิธรรม และอานิสงส์มคฺคิวิเสส
เป็นต้นที่เป็นไปในสัมปรายภพ ของทิฏฐินั้นในตน ฉะนั้นจึงเป็นผู้อาศัย
ทิฏฐิ กล่าวคือ สันติที่กำเริบที่อาศัยกันเกิดขึ้น เพราะอาศัยอานิสงส์นั้น

และความกำเริบนั้นเกิดขึ้น และเพราะเป็นสันติสมมติ เขาเพียงคนหรือ
เพียงผู้หนึ่งด้วยคุณและโทษแม้ไม่เป็นจริง เพราะอาศัยทฎฐินั้น.

บทว่า **สงฺขตา** เป็นบทเดิม.

บทว่า **สงฺขตา** ความว่า อันปัจจัยทั้งหลายมาประชุมกันกระทำ
ท่านขยายบทด้วย อุปสรรค.

บทว่า **อภิสงฺขตา** ความว่า อันปัจจัยทั้งหลายปรุงแต่งแล้ว.

บทว่า **สณฺหาปีตา** ความว่า ตั้งไว้โดยชอบด้วยสามารถแห่งปัจจัย
นั้นแล.

บทว่า **อนิจฺจา** ความว่า เพราะมีแล้วไม่มี.

บทว่า **ปฏิจฺจสมุปฺปนฺนา** ความว่า อาศัยวัตถุและอารมณ์เกิดขึ้น.

บทว่า **ขยฺยมฺมา** ความว่า มีความสิ้นไปตามลำดับเป็นสภาวะ.

บทว่า **วยฺยมฺมา** ความว่า มีความล้อมรอบด้วยสามารถแห่งความ
เป็นไปเป็นสภาวะ.

บทว่า **วิราชฺชมฺมา** ความว่า มีความไปปราศอย่างไม่กลับเป็น
สภาวะ.

บทว่า **นิโรชฺชมฺมา** ความว่า มีความดับเป็นสภาวะ, อธิบายว่า
มีความไม่เกิดขึ้นเป็นธรรมดา คือมีความเป็นแล้วดับไปเป็นสภาวะ.

บทว่า **ทฎฺฐิติกสฺส** ความว่า แห่งบุคคลผู้ยึดทฎฐิ ๖๒ ตั้งอยู่.

บทว่า **ปุเรกฺขา** ความว่า กระทำไว้ในเบื้องหน้า.

บทว่า **ตณฺหาโร** ความว่า ที่ค้นหาเป็นธงชัย ด้วยอรรถว่า
ยกขึ้น ชื่อว่ามีค้นหาเป็นธงชัย เพราะอรรถว่า มีธงคือค้นหา ชื่อว่ามี

ค้นหาเป็นขงยอด เพราะอรรถว่า มีคณหานั้นแหละเป็นขงยอด ด้วยอรรถ
ว่า เทียวไปข้างหน้า.

บทว่า **ตณฺหาริปเตยฺโย** ความว่า ชื่อว่ามีคณหาเป็นใหญ่ เพราะ
อรรถว่า คณหาหาโดยความเป็นใหญ่ ด้วยสามารถความเป็นใหญ่ด้วยความ
พอใจ อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่ามีคณหาเป็นใหญ่ เพราะอรรถว่า มีคณหา
เป็นใหญ่. แม้นในบทว่า มีทิกฺขุเป็นขงชัยเป็นต้น ก็นัยนี้เหมือนกัน.

บทว่า **อโวทาตา** ความว่าไม่บริสุทธิ.

บทว่า **สงฺกิลิฏฺฐา** ความว่า เสรำหมองเอง.

บทว่า **สงฺกิลิสฺสิกา** ความว่า เป็นอารมณ์ที่ตั้งแห่งความเดือดร้อน.

บทว่า **เทว อนิสฺส เส ปสฺสตี** แปลว่าข่อมเห็นคุณ ๒ อย่าง.

บทว่า **ทิกฺขุชรมฺมิถฺยจ อนิสฺส สฺ** ความว่า อานิสงส์ซึ่งเป็นธรรม
ประจักษ์ในอรรถภาพนี้แหละด้วย.

บทว่า **สมฺปฺปฺรายิกํ** ความว่า อานิสงส์ซึ่งจะพึงถึงในปรโลกด้วย.

บทว่า **ยํ ทิกฺขุริโก สตุถา โหติ** แปลว่า ศาสดาเป็นผู้มีลัทธิติ
อย่างไร.

บทว่า **ตํ ทิกฺขุจิกา สวกา โหนฺติ** ความว่า แม้สาวกทั้งหลาย
ผู้ฟังคำของศาสดานั้น ก็เป็นผู้มีลัทธิติอย่างนั้น.

บทว่า **สกุโรหนฺติ** ความว่า ข่อมกระทำให้ถึงสักการะ.

บทว่า **ครุโรหนฺติ** ความว่า ข่อมกระทำให้ถึงความเคารพ.

บทว่า **มานฺนฺติ** ความว่า ข่อมประพตติรักด้วยใจ.

บทว่า **ปฺนุหนฺติ** ความว่า ข่อมบูชาด้วยนํ้าปัจจัย ๔ มาบูชา.

บทว่า **อปจิติ** **กโรนุติ** ความว่า ย่อมกระทำให้ถึงความยำเกรง.

บรรดาบทเหล่านั้นสาวกทั้งหลายสักการะ คือปรุ้งแต่งปัจจัย ๔ ทำให้ประณีต ๆ ถวายแก่ศาสดาใด ศาสดานั้นชื่อว่าอันสาวกทั้งหลายสักการะแล้ว สาวกทั้งหลายย่อมเริ่มตั้งถวายความเคารพในศาสดาใด ศาสดานั้นชื่อว่าอันสาวกทั้งหลายย่อมเคารพแล้ว สาวกทั้งหลายย่อมมีใจประพฤติกึ่งซึ่งศาสดาใด ศาสดานั้นชื่อว่าอันสาวกทั้งหลายนับถือแล้ว สาวกทั้งหลายย่อมกระทำอย่างนั้นแก่ทั้งหมดแก่ศาสดาใด ศาสดานั้นชื่อว่าอันสาวกทั้งหลายบูชาแล้ว สาวกทั้งหลายย่อมกระทำความเคารพอย่างยิ่ง มีกราบไหว้ ลูกรับ และประนมมือเป็นต้น แก่ศาสดาใด ศาสดานั้นชื่อว่าอันสาวกทั้งหลายยำเกรงแล้ว อาจารย์บางพวกอธิบายว่า สักการะด้วยกาย เคารพด้วยวาจา นับถือด้วยใจ บูชาด้วยลาภ.

บทว่า **อลิ** **นาคตุตตาย** **วา** ความว่า พอ คือควรเพื่อเป็นพยานาค.

บทว่า **สุปฺนฺตตุตตาย** **วา** ความว่า เพื่อเป็นพญาครุฑ.

บทว่า **ยกุขตุตตาย** **วา** ความว่า เพื่อความเป็นเสนาบดียักษ์.

บทว่า **อสฺรตุตตาย** **วา** ความว่า เพื่อเป็นอสูร.

บทว่า **คณฺฐพฺพตุตตาย** **วา** ความว่า เพื่อบังเกิดในหมู่เทพคนธรรพ์.

บทว่า **มหาราชตุตตาย** **วา** ความว่า เพื่อความเป็นท้าวมหาราช ๔ องค์ใดองค์หนึ่ง.

บทว่า **อินฺหตุตตาย** **วา** ความว่า เพื่อความเป็นท้าวสักกะ.

บทว่า **พुरुหมตฺตตาย** वा ความว่า เพื่อความเป็นพรมองค์ใด
องค์หนึ่งในหมู่พรมเป็นต้น.

บทว่า **เทวตฺตตาย** वा ความว่า เพื่อความเป็นสมมติเทพเป็นต้น
องค์ใดองค์หนึ่ง.

บทว่า **สุทฺธิยา** ความว่า พอดีควรเพื่อความเป็นผู้บริสุทธิ์.

บทว่า **วิสุทฺธิยา** ความว่า เพื่อความเป็นผู้บริสุทธิ์ล่วงส่วนเว้น
จากมลทินทั้งปวง.

บทว่า **ปริสุทฺธิยา** ความว่า เพื่อความเป็นผู้บริสุทธิ์โดยอาการ
ทั้งปวง.

บรรดาบทเหล่านั้น เพื่อความเป็นใหญ่ในกำเนิดเดิรฉาน ชื่อว่า
เพื่อความหมดจด เพื่อความเป็นใหญ่ในเทวโลก ชื่อว่าเพื่อความหมดจด
วิเศษ. เพื่อความเป็นใหญ่ในพรมโลก ชื่อว่าเพื่อความบริสุทธิ์. เพื่อ
ก้าวล่วงแปดหมื่นสี่พันกัปพันไป ชื่อว่าเพื่อหลุดไป เพื่อพันไปโดยไม่
มีอันตราย ชื่อว่าเพื่อพันไป. เพื่อพันไปโดยอาการทั้งปวง ชื่อว่าเพื่อหลุด
พันไป.

บทว่า **สุชฺฌนฺติ** ความว่า ย่อมถึงความหมดจดด้วยความเป็น
บรรพชิตในลัทธิอื่น ๆ นั้น.

บทว่า **วิสุชฺฌนฺติ** ความว่า ย่อมหมดจดด้วยวิธีหลายอย่าง ด้วย
ความเป็นผู้ถือบรรพชาประกอบด้วยการปฏิบัติ.

บทว่า **ปริสุชฺฌนฺติ** ความว่า ถึงความสำเร็จแล้วหมดจดด้วย
อาการทั้งปวง ย่อมหลุดไปด้วยธรรมอันเป็นลัทธิอื่น ๆ ของศาสดาเหล่า

นั้น ย่อมพ้นไปด้วยโอวาทของศาสดานั้น ย่อมหลุดพ้นไปด้วยอนุศาสน์
ของศาสดานั้น.

บทว่า **สุขุณิสฺสามิ** เป็นต้น ท่านกล่าวด้วยสามารถแห่งอนาคต.

บทว่า **อายุตี ผลปาฎิภงฺขิ** ความว่า หวังผลคือวิบากในอนาคต
ด้วยว่า ทัฎฐิที่พวกเจ้าทัฎฐิประพฤติกว้างนี้ เมื่อสำเร็จผลย่อมให้สำเร็จเป็น
สัตว์นรกบ้าง เป็นสัตว์ในกำเนิดเดียรถยานบ้าง.

บทว่า **อจฺจนฺตฺสนฺติ** ความว่า สันติคือการออกไปล่วงส่วน.

บทว่า **ตทฺทฺสนฺติ** ความว่า ฆานชื่อว่าสันติโดยองค์นั้น ๆ เพราะ
อรรถว่า ยังองค์ที่มีใช้คุณมีนิเวศน์เป็นต้นให้สงบ ด้วยองค์ที่เป็นคุณมี
ปฐมฆานเป็นต้น.

บทว่า **สมฺมตฺสนฺติ** ความว่า สันติโดยทัฎฐิ ด้วยสามารถกล่าว
รวม.

เพื่อแสดงสันติเหล่านั้นเป็นส่วน ๆ พระสารีบุตรเถระจึงกล่าวว่า
กตมา **อจฺจนฺตฺสนฺติ** เป็นต้น.

บททั้งหลายมีอาทิอย่างนี้ว่า **อมตํ นิพฺพานํ** มีเนื้อความดังกล่าว
แล้วในหนหลังนั้นแล.

บททั้งหลายมีอาทิอย่างนี้ **ปรหมฺฆฺฆานํ สฺมาปฺนฺนฺสฺส นีวเรณ**
สนฺตา โหนฺติ ท่านกล่าวด้วยสามารถความสมบูรณ์ภายในอัปปนา.

อีกอย่างหนึ่ง สันติโดยสมมติ ประสงค์เอาว่าสันติในอรรถนี้ ดังนั้น
จึงห้ามสันติ ๒ อย่างนอกนี้ แสดงสันติโดยสมมติเท่านั้น.

บทว่า **กุปฺปฺสนฺติ** ได้แก่ สันติอันกำเริบ ด้วยสามารถให้เกิด

วิบากและเปลี่ยนแปลง.

บทว่า ปกุปฺปสนฺติ ได้แก่ สันตอันกำเริบโดยพิเศษ.

บทว่า เอริตสนฺติ ได้แก่ สันตอันหวั่นไหว.

บทว่า สมริตสนฺติ ได้แก่ สันตที่ให้กำเริบโดยพิเศษ.

บทว่า จลิตสนฺติ เป็นไวพจน์ของบทว่า สมริตสนฺติ นั้นเอง.

บทว่า ฆฎิตสนฺติ ได้แก่ สันตที่บีบคั้น.

บทว่า สนฺติ นิสฺสุโต ได้แก่ อาศัยสันตกล่าวคือทิวฺฐิ.

บทว่า อสฺสุโต ได้แก่ ปรารธนา คืออาศัยโดยพิเศษ.

บทว่า อลฺลิสฺโน ได้แก่ เป็นอันเดียวกัน. พึงทราบวินิจฉัยใน
การอาศัยอย่างนี้ก่อน.

พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า :-

ความถ้อยมั่นด้วยทิวฺฐิ ย่อมไม่เป็นอาการที่เป็นไป
ล่วงโดยง่ายเลย การถึงความตกลงในธรรมทั้งหลายแล้ว
ถ้อยมั่น ก็ไม่เป็นอาการที่เป็นไปล่วงโดยง่าย เพราะฉะนั้น
ในความถ้อยมั่นเหล่านั้น นรชนย่อมสละธรรมบ้าง ย่อม
ยึดถือธรรมบ้าง.

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า ทิวฺฐินิวฺเสสา ความว่า ความถ้อยมั่น
ด้วยทิวฺฐิ กล่าวคือความยึดมั่นว่าสิ่งนี้จริง.

บทว่า น หิ สุวาทิวฺตฺตา ความว่า ย่อมไม่เป็นอาการที่จะพึง
เป็นไปล่วงได้โดยสะดวก.

บทว่า ฐมฺเมสุ นิจฺเจยฺย สมุคฺคหิตฺ มีอธิบายว่า ความถ้อยมั่น

ด้วยทิวฏฐิที่จีฆาดธรรมที่ถ้อมันนั้น ๆ ในธรรมคือทิวฏฐิ ๖๒ ว่าเป็นธรรม
ที่ถ้อมันเป็นไปก็ไม่เป็นอาการที่เป็นไปล่วงโดยง่าย.

บทว่า ตสฺมา นโร เตสุ นิเวสเนสุ นิสฺสตี อาทิจฺจ
ธมฺมํ มีอธิบายว่า เพราะไม่เป็นอาการที่เป็นไปล่วงโดยง่าย ฉะนั้น ใน
ความถ้อมันด้วยทิวฏฐิเหล่านั้นแล นรชนย่อมสละบ้าง ย่อมยึดถือบ้าง ซึ่ง
ศาสดาผู้กล่าวธรรมชนิดถือศีลแพะ ถือศีลโค ถือศีลสุนัข อยู่หลุมทราย
ซึ่งร้อน ๕ ประการ ทำความเพียรเป็นผู้กระโหย่ง และนอนบนหนาม
เป็นต้น และซึ่งธรรมนั้น ๆ ชนิดเป็นหมู่เป็นต้น เหมือนลิงป่า ละบ้าง
ถือบ้าง ซึ่งกึ่งไม้ันั้น ๆ เมื่อสละบ้าง ยึดถือบ้างอย่างนี้ ฟังยังยศและ
ความเสื่อมยศให้เกิดขึ้นแก่ตนเองแก่ผู้อื่นบ้าง ด้วยคุณและโทษทั้งหลายแม้
ไม่มีอยู่ เพราะความเป็นผู้มีจิตไม่ตั้งมั่น.

บทว่า ทฺวตฺตวตฺตา ความว่า ขากที่จะก้าวล่วง.

บทว่า ทฺุตฺตรา ความว่า ข้ามขึ้นได้ยาก.

บทว่า ทฺุปรฺตรา, ทฺุสฺสมตฺตฺกฺกมา, ทฺุพฺพิตฺตวตฺตา ท่านขยาย
ด้วยอุปสรรค.

บทว่า นิจฺฉินฺตฺวา ความว่า ตกลงว่าเที่ยง.

บทว่า วิญฺฉินฺตฺวา ความว่า ฆีฆาดด้วยวิธีต่าง ๆ ว่าเป็นอัตตา.

บทว่า วิจฺฉินฺตฺวา ความว่า แสวงหา.

บทว่า ปวิจฺฉินฺตฺวา ความว่า แสวงหาโดยอาการทั้งปวง ด้วยความ
ถ้อมันว่าอัตตา ปาฐะว่า นิจฺฉินฺตฺวา วิจฺฉินฺตฺวา ก็มี.

บทว่า โอทิสฺสคฺคาโห ความว่า ถือเอาไม่พิเศษ.

บทว่า วิธคุคาโห ความว่า ถือเอาด้วยสามารถส่วนแบ่ง คจฺใน
ประโยชน์ว่า แบ่งเป็นส่วน ๆ เป็นต้น.

บทว่า วรคุคาโห ความว่า ถือเอาสูงสุด.

บทว่า โภฏฐาสคุคาโห ความว่า ถือเอาด้วยสามารถอวัยวะ.

บทว่า อุจฺจยคุคาโห ความว่า ถือเอาด้วยสามารถเป็นกอง.

บทว่า สมฺมจฺจยคุคาโห ความว่า ถือเอาด้วยสามารถส่วนแบ่งและ
ด้วยสามารถเป็นกอง.

บทว่า อิหํ สจฺจํ ความว่า นี้แหละเป็นสภาวะ.

บทว่า ตจฺจํ ความว่า แท้คือมิใช่สภาวะผันแปร.

บทว่า ตถํ ได้แก่ เว้นจากความแปรปรวน.

บทว่า ภูตํ แปลว่า จริง.

บทว่า ยถาวํ แปลว่า ตามความเป็นจริง.

บทว่า อวิปริตํ แปลว่า ไม่ผันแปร.

บทว่า นิรสุตฺติ ความว่า ข้อมสละ คือข้อมทอดทิ้ง.

บทว่า ปรวิจฺฉินฺทนาย วา ความว่า ด้วยการชี้แจงโดยคน
เหล่าอื่น.

บทว่า อนภิสมฺมณฺเฑว ความว่า ไม่ถึงพร้อม หรือไม่อาจ
จึงสละ.

บทว่า ปโร วิจฺฉินฺทติ ความว่า ผู้อื่นกระทำการแยก.

บทว่า นตฺถตฺถ ความว่า ไม่มีลักษณะนี้.

บทว่า สิลํ อนภิสมฺมณฺเฑว ความว่า ไม่ยังศีลให้ถึงพร้อม.

บทว่า **สึลํ นิสฺสุตฺติ** ความว่า ย่อมสละศีล แม้ในบทอื่น ๆ จากนี้ก็นัยนี้แล.

ก็ทักขณีกี่กำหนดเพื่อเกิดในภพน้อยและภพใหญ่ ย่อมไม่มีแก่บุคคลผู้ซึ่งว่ามีปัญญา เพราะประกอบด้วยปัญญาเครื่องกำจัด โทษมีมิจจากิฏฐิ ทั้งปวงเป็นต้นนั้น ในที่ไหน ๆ ในโลก เพราะบุคคลผู้มีปัญญาละม้าย และมานะได้แล้ว เป็นผู้ไม่มีกิเลสเครื่องเข้าถึง จะพึงไปด้วยกิเลสอะไรเล่า ท่านอธิบายไว้อย่างไร ท่านอธิบายว่า ทักขณีกี่กำหนดในภพนั้น ๆ ย่อมไม่มีแก่บุคคลผู้ซึ่งว่ามีปัญญา เพราะประกอบด้วยธรรมเครื่องกำจัด คือ แก่พระอรหันต์ผู้มีบาปทั้งปวงอันกำจัดเสียแล้ว ในที่ไหน ๆ ในโลก บุคคลนั้นเชื่อว่าเป็นผู้มีปัญญา เพราะไม่มีทักขณีกี่ที่พวกเดียรฉัตรทั้งหลายใช้ปกปิดกรรมชั่วที่ตนกระทำ ถึงออกตัวอย่างนี้ด้วยมายาบ้าง ด้วยมานะบ้าง และเพราะละม้ายมานะเช่นนั้น จะพึงไปด้วยโทษทั้งหลายมีราคะเป็นต้นอะไรเล่า บุคคลนั้นเป็นผู้ไม่มีกิเลสเครื่องเข้าถึงจะพึงไปสู่บัญญัติในทักขณิธรรม หรือในคติวิเสสมีนรกเป็นต้นในสัมปรายภพด้วยกิเลสอะไรเล่า ด้วยว่าบุคคลนั้นเชื่อว่าเป็นผู้ไม่มีกิเลสเครื่องเข้าถึง เพราะไม่มีกิเลสเครื่องเข้าถึงคือตัณหาและทักขณีกี่ทั้งสอง.

บทว่า **กึการณํ** "ได้แก่" เพราะเหตุอะไร.

บทว่า **โธนา วุจฺจติ ปญฺญา** ความว่า ปัญญา ท่านเรียกว่า โธนา เพราะเหตุไร ?

บทว่า **ตาย ปญฺญา** **กายทฺวจฺจติ** ความว่า ชื่อว่า ทฺวจฺจติ เพราะอรรถว่า ประพฤติชั่วหรือเพราะเสียด้วยอำนาจกิเลส ซึ่งเป็นไปทาง

กาย กำจัดได้ด้วยปัญญานั้น คือที่มีประการดังกล่าวแล้ว.

บทว่า **ฐตถจ โธตถจ** ได้แก่ ให้ห้วนไหวแล้วและชำระแล้ว.

บทว่า **สนุโธตถจ** ได้แก่ ชำระแล้วโดยชอบ.

บทว่า **นิทุโธตถจ** ความว่า ชักฟอกด้วยดีโดยพิเศษ.

บทว่า **ราโค ฐโต จ** เป็นต้น พึงประกอบด้วยสามารทแห่งมรรค ๔.

บทว่า **สมมาทิฏฐิยา มิจฉาทิฏฐิ ฐตา จ** ความว่า มิจฉาทิฏฐิ ให้ห้วนไหวชำระได้ด้วยสัมมาทิฏฐิที่สัมปยุตด้วยมรรค แม้ในสัมมาสังกัปปะ เป็นต้นก็นั้นแหละ. สมจริงดังที่ตรัสไว้ว่า คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย มิจฉาทิฏฐิของบุคคลผู้เป็นสัมมาทิฏฐิ ย่อมหมดกำลัง พึงให้พระสูตรพิสดาร.

บทว่า **สมมาถาณณ** ได้แก่ ญาณที่สัมปยุตด้วยมรรค หรือ ปัจจเวกขณญาณ.

บทว่า **มิจฉาถาณ** ได้แก่ ญาณที่วิปริต คือญาณที่ไม่แท้ และ โมหะที่เกิดขึ้นด้วยอาการพิจารณาว่า ในการกระทำบาปทั้งหลาย เราทำบาปด้วยสามารถความคิดที่สุขุม เป็นอันทำดีแล้ว.

บทว่า **สมมาวิมุตติยา มิจฉาวิมุตติ** ความว่า วิมุตติที่วิปริต คือวิมุตติที่ไม่แท้นั้นแหละ ซึ่งเรียกกันว่าเจโตวิมุตติ กำจัดได้ด้วยสมุจเฉท-วิมุตติ.

บทว่า **อรหา อิมหิ โชนิเยหิ ฐมเมหิ** ความว่า พระอรหันต์ ดำรงอยู่ไกลจากกิเลสมีราคะ เป็นต้น ย่อมเป็นผู้เข้าถึงด้วยธรรมเป็นเครื่องกำจัดกิเลสเหล่านี้ คือที่มีประการดังกล่าวแล้ว.

บทว่า **โชน** ได้แก่บุคคลผู้มีปัญญา เพราะเหตุานั้น พระสารีบุตร เถระจึงกล่าวว่า **โส ฐตราโค** เป็นต้น.

บทว่า **มายา วุจฺจติ วณฺณนิกา จริยา** ความว่า ความประพฤตินี้
ชื่อว่าลวง เพราะอรรถว่า มีกิริยาลวง คือกระทำลวง.

บทว่า **ตปฺปฏิจฺฉาทนเหตุ** ความว่า เพราะเหตุที่ไม่ประกาศ
ทุจฺริตเหล่านั้น.

บทว่า **ปาปิกํ อิจฺฉํ ปณฺทหติ** ความว่า ย่อมตั้งความปรารถนา
ลามก.

บทว่า **มา มํ ชณฺณฺยติ อิจฺฉติ** ความว่า คนอื่น ๆ ย่าได้รู้ว่า
เราทำบาป.

บทว่า **สงฺกปฺเปติ** ความว่า ยังวิตกให้เกิดขึ้น.

บทว่า **วาชํ ภาสติ** ความว่า ภิกษุทั้งที่รู้อยู่ ก้าวล่วงบัญญัติ
กระทำการหมัก ทำเป็นผู้สงบ กล่าวว่ ชื่อว่าการทำผิดพระวินัยไม่มี
แก่พวกเรา.

บทว่า **กาเยน ปฺรกุณฺณติ** ความว่า ประพฤติวัตรด้วยกาย เพราะ
จะปกปิดโทษที่มีอยู่ว่า เราทำกรรมลามกนี้แล้วใคร ๆ ย่าได้รู้.

ชื่อว่า **มีมายา**. เพราะอรรถว่า มีมายาที่ลวงตา. ภาวะแห่งผู้มี
มายา ชื่อว่า **ความเป็นผู้มีมายา**.

ชื่อว่า **ความไม่นึกถึง** เพราะอรรถว่า เป็นเครื่องไม่นึกถึงอย่าง
ยิ่ง เพราะกระทำแล้ว จะปกปิดความชั่วอีกของสัตว์.

ชื่อว่า **ความอำพราง** เพราะอรรถว่า อำพรางโดยแสดงเป็น
อย่างอื่น ด้วยกิริยาทางกายและทางวาจา.

ชื่อว่า **ความปลอม** เพราะอรรถว่า เป็นเครื่องปลอมของสัตว์
ทั้งหลาย อธิบายว่า การทำให้ผิด.

ชื่อว่า **ความปิดบัง** เพราะโยนบาปทั้งหลายออกไปเสียว่า เรามีได้
กระทำอย่างนี้.

ชื่อว่า **ความหลีกเลี้ยง** เพราะเลี้ยงไปว่า เรามีได้กระทำอย่างนี้.

ชื่อว่า **ความซ่อน** เพราะสำรวมด้วยกายเป็นต้น.

ชื่อว่า **ความซ่อนเร้น** เพราะซ่อนโดยภาวะรอบข้าง.

ชื่อว่า **ความปิด** เพราะอรรถว่า ปิดบาปไว้ด้วยกายกรรมและวจี
กรรม เหมือนปิดคูถไว้ด้วยหญ้าและใบไม้.

ความปิดตามส่วนโดยประการทั้งปวง ชื่อว่า **ความปกปิด**

ชื่อว่า **ความไม่ทำให้ตื่น** เพราะอรรถว่า ไม่กระทำให้ตื่นแสดง.

ชื่อว่า **ความไม่เปิดเผย** เพราะอรรถว่า ไม่กระทำให้ปรากฏ
แสดง.

ความปิดด้วยดี ชื่อว่า **ความปิดด้วยดี**.

ชื่อว่า **ความกระทำชั่ว** เพราะกระทำความชั่วแม้อีก ด้วยสามารถ
แห่งการปกปิดความชั่วที่ทำแล้ว.

บทว่า **อัย วุจฺจติ** ความว่า นี้เรียกว่า ชื่อว่ามาชา มีลักษณะปก
ปิดความชั่วที่ทำแล้ว ที่บุคคลประกอบแล้ว ย่อมเหมือนถ่านเพลิงที่เข้าปิด
ไว้ เหมือนตอที่น้ำปิดไว้ และเหมือนศัสตราที่ผ้าเก่าพันไว้.

บทว่า **เอกวิเรน มาโน** ความว่า ความถือตัวโดยกำหนดอย่าง
เดียว คือโดยส่วนเดียว.

บทว่า ยา จิตฺตฺสฺส อุนฺณติ ความว่า ความยกจิตขึ้นสูง นี้
ชื่อว่า ความถือตัว. ในบทนี้ ท่านกล่าวถึงความถือตัวที่ให้งงเกิดขึ้นไม่
ถูกต้องบุคคล.

บทว่า อตฺตฺกํ สมนานิ ความว่า ความถือตัวด้วยการตั้งตนไว้
ในเบื้องบน.

บทว่า ปรวมฺภนฺนานิ ความว่า ความถือตัวด้วยการกระทำความ
ลามกแก่ตนอื่น. ความถือตัว ๒ อย่างนี้ ท่านกล่าวด้วยสามารถอาการที่
เป็นไปอย่างนั้นโดยมาก.

บทว่า เสยฺโยหฺมสุมิตฺติ มาโน ความว่า ความถือตัวที่เกิดขึ้นว่า
เราดีกว่าเขา เพราะอาศัยชาติเป็นต้น คือความถือตัวว่าไม่มีใครเสมอ. แม้
ในความถือตัวว่า เสมอเขาเป็นต้น ก็เช่นนี้แล. ความถือตัว ๓ อย่างแม้
ท่านก็กล่าวด้วยสามารถอาการที่เป็นไปอย่างนั้น ไม่อาศัยคุณวิเศษของ
บุคคลด้วยประการฉะนี้. บรรดาความถือตัวเหล่านั้น ความถือตัวอย่าง
หนึ่ง ๆ ย่อมเกิดขึ้นแก่คนดีกว่า คนเสมอกันและคนเลว แม้ทั้ง ๓. บรรดา
คน ๓ ประเภทเหล่านั้น ความถือตัวว่าเราดีกว่าเขามีความถือตัวตามความ
จริงของคนที่ดีกว่าเขานั้นแล มิใช่ความถือตัวตามความจริงของตนที่เหลือ.
ความถือตัวว่าเราเสมอเขา เป็นความถือตัวตามความจริงของตนที่เสมอกัน
นั้นและ มิใช่ความถือตัวตามความจริงของตนที่เหลือ. ความถือตัวว่า
เราเลวกว่าเขา เป็นความถือตัวตามความจริงของตนที่เลวกว่าเขานั้นแล
มิใช่ความถือตัวตามความจริงของตนที่เหลือ. ความถือตัว ๔ อย่าง ท่าน
กล่าวด้วยสามารถโลกธรรม. ความถือตัว ๕ อย่าง ท่านกล่าวด้วยสามารถ

กามคุณ ๕. ความถือตัว ๖ อย่าง ท่านกล่าวด้วยสามารถความถึงพร้อมแห่งจักขุเป็นต้น.

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า **มานั ชนติ** ความว่า ยังความถือตัวให้เกิดขึ้น.

ในนิเทศความถือตัว ๗ อย่าง มีวินิจัยดังต่อไปนี้:-

บทว่า **มานโ** ได้แก่ ความพอง.

บทว่า **อติมานโ** ได้แก่ ความถือตัวที่เกิดขึ้นด้วยสามารถพุดดูหมิ่น ว่า คนที่เสมอเราโดยชาติเป็นต้น ไม่มี.

บทว่า **มานาติมานโ** ได้แก่ ความถือตัวที่เกิดขึ้นว่า เมื่อก่อนผู้นี้เสมอเรา บัดนี้เราเป็นผู้ประเสริฐ ผู้นี้เป็นผู้เลวกว่า ความถือตัวนี้เหมือนภาระซ้อนภาระ. พระสารีบุตรเถระกล่าวว่า **มานาติมานโ** เพื่อแสดงว่า ชื่อว่า ความถือตัวและความถือตัวจัด อาศัยความถือตัวว่าเสมอเขาที่มีมาก่อน.

บทว่า **โอมานโ** ได้แก่ ความถือตัวว่าแล้ว. ชื่อว่าความถือตัวที่ท่านกล่าวว่าเป็นคนแล้ว ดังนี้ชื่อว่า ความถือตัวว่าแล้ว.

อีกอย่างหนึ่ง พึงทราบความถือตัวนี้ว่า ความถือตัวว่าแล้วในบทนี้ ด้วยสามารถทำตนไว้ภายใต้เป็นไปอย่างนี้ว่า เข้าเป็นผู้มีชาติ ชาติของเจ้าเหมือนชาติกา เจ้าเป็นผู้มีโคตร โคตรของเจ้าเหมือนโคตรจันฑาล เจ้ามีเสียง เสียงของเจ้าเหมือนเสียงกา.

บทว่า **อริมานโ** ความว่า ความถือตัวว่าบรรลุแล้ว ที่เกิดขึ้นแก่ผู้ยังไม่บรรลุสัจจะ ๔ แต่มีความสำคัญว่าบรรลุแล้ว ผู้มีความสำคัญในกิจ

ที่พึ่งทำด้วยมรรค ๔ ที่ตนยังมีได้ทำแล้วว่าทำแล้ว ผู้มีความสำคัญในธรรมคือสังขะ ๔ ที่ตนยังไม่บรรลุว่าบรรลุแล้ว ผู้มีความสำคัญในพระอรหัตที่ตนยังไม่แจ้งว่าทำให้แจ้งแล้ว ชื่อว่า ความถือตัวยิ่ง ก็ความถือตัวนี้ย่อมเกิดขึ้นแก่ใคร ? ย่อมไม่เกิดขึ้นแก่ใคร ? ย่อมไม่เกิดขึ้นแก่พระอริยสาวกเลย. เพราะพระอริยสาวกนั้น เกิดโสมนัสด้วยการพิจารณามรรคผลนิพพาน และกิเลสที่ได้ละแล้ว และกิเลสที่ยังเหลืออยู่ ไม่มีความสงสัยในการแทงตลอดอริยคุณ ฉะนั้น ความถือตัวว่าเราเป็นพระสกทาคามีเป็นต้น จึงไม่เกิดขึ้นแต่พระโสดาบันเป็นต้น. ความถือตัวนี้ย่อมไม่เกิดขึ้นแก่คนทุกศีล. เพราะคนทุกศีลนั้นเป็นผู้หมดหวังในการบรรลุอริยคุณทีเดียว. ย่อมไม่เกิดขึ้นแม้แก่ผู้มีศีล ทีละเลขกรรมฐาน เอาแต่หลับนอนอยู่เรื่อย. แต่ย่อมเกิดขึ้นแก่ผู้มีศีลบริสุทธิ์ ผู้ไม่ประมาทในกรรมฐาน กำหนดนามรูปข้ามความสงสัยได้ด้วยปัจจัยปริคคหญาณ แล้วยกขึ้นสู่พระไตรลักษณ์พิจารณาสังขารธรรมเริ่มวิปัสสนา. และเมื่อเกิดขึ้น ย่อมเป็นผู้ได้สมณะล้วน ๆ บ้าง เป็นผู้ได้วิปัสสนาล้วน ๆ บ้าง ดำรงอยู่ในระหว่าง. ก็ท่านนั้นเมื่อไม่เห็นกิเลสกำเริบ ๑๐ ปีบ้าง ๒๐ ปีบ้าง ๓๐ ปีบ้าง ย่อมสำคัญว่าเราเป็นโสดาบันก็มี เป็นสกทาคามีก็มี เป็นอนาคามีก็มี. แต่ผู้ได้สมณะและวิปัสสนา ย่อมดำรงอยู่ในพระอรหัตทีเดียว. เพราะท่านข่มกิเลสทั้งหลายได้ด้วยกำลังสมาธิ กำหนดสังขารทั้งหลายได้ด้วยกำลังวิปัสสนา ฉะนั้นกิเลสทั้งหลายจึงไม่กำเริบตลอด ๖๐ ปีบ้าง ๘๐ ปีบ้าง ๑๐๐ ปีบ้าง พระชินาสพเท้านั้นย่อมมีการเที่ยวไปแห่งจิต พระชินาสพนั้น เมื่อไม่เห็นกิเลสกำเริบตลอดกาลนั้นอย่างนี้ ถึงไม่ดำรงอยู่ในระหว่าง ก็สำคัญว่าเราเป็นพระอรหันต์.

บทว่า **อสุมิมาโน** ความว่า ความถือตัวที่เกิดขึ้นในเบญจจันฐว่า
รูปเป็นต้นคือเรา โดยนัยเป็นต้นว่า เราเป็นในรูป.

บทว่า **มิจุจามาโน** ความว่า ความถือตัวที่เกิดขึ้นด้วยขอบเขต
การงาน ขอบเขตศีลปะ วิชยฐานะ สุตะ ปฏิภาณ และศีลพรตที่ลามก
และด้วยทิวฐิที่ลามก.

บรรดาบทเหล่านั้น การงานของชาวประมง คนขังปลา และพวก
พราน ชื่อว่า **ขอบเขตการงานที่ลามก**.

ความเป็นผู้ฉลาดในการทอดข่ายจับปลา และทำไซค์กปลา และใน
การวางบ่วงดักสัตว์และการปักขวาก เป็นต้น ชื่อว่า **ขอบเขตศีลปะที่
ลามก**.

วิชาที่ทำร้ายผู้อื่นอย่างใดอย่างหนึ่ง ชื่อว่า **วิชยฐานะที่ลามก**.

สุตะที่ประกอบด้วยเรื่องการตฤทุธ และเรื่องชิงนางสีดาเป็นต้น
ชื่อว่า **สุตะที่ลามก**.

ปฏิภาณในการแต่งกาย การฟ้อนรำ และร้องเพลงเป็นต้นที่
ประกอบด้วยคำเป็นทุกภายิต ชื่อว่า **ปฏิภาณที่ลามก**.

ศีลแพะ ศีลโค ชื่อว่า **ศีลที่ลามก**. แม้วัตรที่เป็นวัตรแพะวัตรโค
ก็เหมือนกัน.

ทิวฐิอย่างใดอย่างหนึ่งในบรรดาทิวฐิ ๖๒ ชื่อว่า **ทิวฐิที่ลามก**.
ความถือตัว ๘ อย่างมีเนื้อความง่ายทั้งนั้น.

ในนิทเทสความถือตัว ๘ อย่าง มีวินิจัยดังต่อไปนี้

ความถือตัว ๕ อย่าง มีถือตัวว่าเราเป็นผู้ดีกว่าคนดีเป็นต้น ท่าน
กล่าวอาศัยบุคคล.

ก็ในบทนี้ ความถือตัวว่าเราเป็นผู้ดีกว่าคนดี ย่อมเกิดขึ้นแก่พวก
พระราชาและพวกบรรพชิต. ด้วยว่าพระราชาย่อมกระทำความถือตัวนี้ว่า
มีใครที่เสมอเรา ด้วยแวนแคว้น หรือด้วยทรัพย์และพาหนะทั้งหลาย.

แม้บรรพชิตก็กระทำความถือตัวนี้ว่า มีใครที่เสมอเรา ด้วยคุณมีศีล
และรุดงค์เป็นต้น. แม้ความถือตัวว่า เราเป็นผู้เสมอกับคนดี ก็เกิดขึ้นแก่
พวกพระราชาและพวกบรรพชิตเหล่านั้นเหมือนกัน. ด้วยว่า พระราชา
ย่อมกระทำความถือตัวนี้ว่า เรามีการกระทำต่างอะไรกับพระราชาเหล่าอื่น
ด้วยแวนแคว้น หรือด้วยทรัพย์และพาหนะทั้งหลาย. แม้บรรพชิตก็กระทำ
ความถือตัวนี้ว่า เรามีการกระทำต่างอะไรกับภิกษุอื่น ด้วยคุณมีศีลและ
รุดงค์เป็นต้น.

แม้ความถือตัวว่า เราเป็นผู้เร็วกว่าคนดี ก็เกิดขึ้นแก่พวกพระราชา
และพวกบรรพชิตเหล่านั้นเหมือนกัน. ด้วยว่า แวนแคว้นหรือทรัพย์และ
พาหนะเป็นต้น ของพระราชาองค์ใดไม่อุดมสมบูรณ์ พระราชาองค์นั้น
ย่อมกระทำความถือตัวนี้ว่า เราเชื่อว่าพระราชาอะไร เป็นเพียงเรียกเรา
อย่างสะดวกว่าพระราชาเท่านั้น. แม้บรรพชิตที่มีลาภสักการะน้อย ก็กระทำ
การถือตัวนี้ว่า เราผู้ไม่มีลาภสักการะ เชื่อว่า ธรรมกถิกอะไร เชื่อว่า
พหูสูตอะไร เชื่อว่า มหาเถระอะไร เป็นเพียงกล่าวว่ เราเป็นธรรมกถิก
เป็นพหูสูต เป็นมหาเถระเท่านั้น.

ความถือตัวว่า เราเป็นผู้ดีกว่าคนอื่นขึ้นเดียวกัน ย่อมเกิดขึ้นแก่อิสสรชน
มีอมาตย์เป็นต้น. ด้วยว่าอมาตย์ย่อมกระทำความถือตัวทั้งหลายเหล่านั้นว่า
ราชบุรุษอื่นมีใครที่เสนอเราด้วยสมบัติในแว่นแคว้น หรือโกถะยานพาหนะ
เป็นต้น ดังนี้บ้าง. ว่าเรามีการกระทำต่างอะไรกับราชบุรุษอื่น ๆ ดังนี้บ้าง,
ว่า เรามีชื่อว่า อมาตย์เท่านั้น แต่ไม่มีแม่สีกว่าอาหารและเครื่องนุ่งห่ม
เราชื่อว่าอมาตย์อะไร ดังนี้บ้าง.

ความถือตัวว่า เราเป็นผู้ดีกว่าคนเลว เป็นต้น ย่อมเกิดขึ้นแก่พวกร
ทาสเป็นต้น. ด้วยว่าทาสย่อมกระทำความถือตัวทั้งหลายเหล่านี้ว่า ชื่อว่า
ทาสอื่นมีใครที่เสมอเราฝ่ายมารดาที่ตาม ฝ่ายบิดาที่ตาม ทาสอื่น ๆ ไม่อาจ
จะเป็นอยู่ เกิดเป็นทาสเพราะปากท้อง แต่เราดีกว่า เพราะมาตามเชื้อสาย
ดังนี้บ้าง, ว่า เรามีการกระทำต่างอะไรกับทาสชื่อโน้น ด้วยความเป็นทาส
แม้ทั้งสองฝ่าย เพราะมาตามเชื้อสาย ดังนี้บ้าง, ว่า เราเข้าถึงความเป็นทาส
เพราะปากท้อง แต่ไม่มีฐานะทาสโดยที่สุดแห่งมารดา บิดา เราชื่อว่าทาส
อะไรดังนี้บ้าง.

แม้พวกปุถุภุสะและพวกจัญทาลเป็นต้น ก็กระทำความถือตัวเหล่านี้
เหมือนทาสนั้นแล.

ก็ในบทนี้ ความถือตัวที่เกิดขึ้นว่า เราเป็นผู้ดีกว่าคนดี เป็นความ
ถือตัวที่แท้. ความถือตัว ๒ อย่างนอกนี้ มิใช่ความถือตัวที่แท้

บรรดาความถือตัวที่แท้และไม่แท้ ๒ อย่างนั้น ความถือตัวที่แท้
ฆ่าด้วยอหัตตมรรค, ความถือตัวที่ไม่แท้ ฆ่าด้วยโสคาปัตติมรรค.

ความถือตัวว่าเราเป็นผู้ดีกว่าคนดี ในที่นี้เป็นความถือตัวที่เกิดขึ้น
อย่างนี้ว่า เราเป็นผู้ประเสริฐ ด้วยอรรถว่า สูงสุดกว่าคนผู้สูงสุด.

ความถือตัวว่า เราเป็นผู้เสมอกับคนดี เป็นความถือตัวที่เกิดขึ้น
อย่างนี้ว่า เราเป็นผู้เสมอ ด้วยอรรถว่า เสมอกับคนสูงสุด.

ความถือตัวว่า เราเป็นผู้เร็วกว่าคนดี เป็นความถือตัวที่เกิดขึ้น
อย่างนี้ว่า เราเป็นผู้เร็ว ด้วยอรรถว่า ลามกกว่าคนสูงสุด.

ความถือตัว ๓ อย่างเหล่านี้ คือ ความถือตัวว่าดีกว่าเขา ความถือ
ตัวว่าเสมอเขา ความถือตัวว่าเร็วกว่าเขา ย่อมเกิดขึ้นแก่คนดี ด้วย
ประการฉะนี้.

ความถือตัว ๓ อย่างว่า เราเป็นคนดี เป็นคนเสมอกัน เป็น
คนเร็ว ย่อมเกิดขึ้นแม้แก่คนที่เสมอกัน.

แม้คนเลวก็เกิดความถือตัว ๓ อย่างว่า เราเป็นคนเลว เป็นคน
เสมอกัน เป็นคนดี.

ในนิเทศความถือตัว ๓ อย่าง มีวินิจฉัยดังต่อไปนี้ :-

บทว่า อิธกัจโจ มานัง ชนคติ ความว่า บุคคลบางคนย่อมยัง
ความถือตัวให้เกิด.

บทว่า ชาติยา วา ได้แก่ เพราะความถึงพร้อมด้วยชาติมีความเป็น
กษัตริย์ เป็นต้น.

บทว่า โคตุเตน วา ได้แก่ เพราะโคตรเลิศลอย มีโคตรโคตร
 เป็นต้น.

บทว่า โกลปุตฺติเยน วา ได้แก่ เพราะความเป็นบุตรตระกูลใหญ่.

บพว่า วัฒนโปกขรตย วา ใต้แก่ เพราะความเป็นผู้มีสิริระ
สมบุรณ์ด้วยวรรณะ ก็สิริระท่านเรียกว่า โปกขระ ความว่า เพราะความ
ที่บุคคลนั้นเป็นผู้มีรูปงาม เพราะความถึงพร้อมด้วยวรรณะ.

บพว่า ฌเนน วา ใต้แก่ เพราะความเป็นผู้ถึงพร้อมด้วยทรัพย์
ความว่า ทรัพย์ของเราที่ฝังไว้ประมาณไม่ได้.

บพว่า อชฌเนน วา ใต้แก่ เพราะการเรียน.

บพว่า กมฺมายตเนน วา ใต้แก่ เพราะหน้าที่การงานที่เป็นไป
โดยนัยมีอาทิอย่างนี้ว่า เหล่าสัตว์ที่เหลือเป็นเช่นกาปีกหัก แต่เราเป็นผู้มี
ฤทธิ์มาก มีอำนาจมาก หรือว่าเราทำกรรมใด ๆ กรรมนั้น ๆ ย่อมสำเร็จ.

บพว่า ลิปฺปายตเนน วา ใต้แก่ เพราะชอบเจตศิลปะที่เป็นไป
โดยนัยมีอาทิอย่างนี้ว่า เหล่าสัตว์ที่เหลือเป็นผู้ไร้ศิลปะ เราเป็นผู้มีศิลปะ.

บพว่า วิชฺขุฏฺฐาเนน วา ใต้แก่ มีนัยดังกล่าวแล้วในหนหลังนั้นแล.

บพว่า สุตฺเตน วา ใต้แก่ เพราะสุตะมีอาทิอย่างนี้ว่า เหล่าสัตว์
ที่เหลือเป็นผู้มีสุตะน้อย แต่เราเป็นพหูสูต.

บพว่า ปฏฺฐิภาเนน วา ใต้แก่ เพราะปฏิกาณมีอาทิอย่างนี้ว่า
เหล่าสัตว์ที่เหลือเป็นผู้หาปฏิกาณมิได้ แต่เรามีปฏิกาณหาประมาณมิได้

บพว่า อญฺญตรญฺญตฺเรณ วตฺตุนา ใต้แก่ เพราะวัตถุเคลื่อนที่
มิได้กล่าวถึง.

บพว่า โย เอวฺรุโป มาโน ใต้แก่ ชื่อว่ามานะด้วยสามารถ
กระทำความถือตัว.

บพว่า มลฺลณนา มลฺลิตฺตํ แสดงความเป็นอาการ ชื่อว่า

ความไม่สูง. ด้วยอรรถว่ายกขึ้น ชื่อว่า ความฟูขึ้น เพราะอรรถว่า ฟูขึ้น คือยกขึ้นตั้งไว้. ซึ่งบุคคลผู้มีความถือตัวเกิดขึ้น. ชื่อว่า ความทนงตัว. ด้วยอรรถว่า ยกขึ้นพร้อม. ชื่อว่า ความยกตัว เพราะอรรถว่า ประคอง จิตด้วยอรรถว่ายกขึ้น ชงที่ขึ้นไปสูงในบรรดาชงเป็นอันมาก ท่านเรียกว่า เกตุ แม้ความถือตัวเมื่อเกิดขึ้นบ่อย ๆ ก็ชื่อว่าเกตุ เพราะอรรถว่าเหมือน ชง ด้วยอรรถว่า ขึ้นไปสูง โดยเทียบเคียงชงอื่น ๆ. ชื่อว่า ความไคร่ สูงดุจชง เพราะอรรถว่า ปราภวนาสูงดุจชงนั้น ภาวะแห่งความไคร่สูง ดุจชงนั้น ชื่อว่าความไคร่สูงดุจชง. ก็ความไคร่สูงดุจชงนั้น เป็นของจิต มิใช่ของคน เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า ความที่จิตไคร่สูงดุจชง. ก็ จิตที่สัมปยุตด้วยความถือตัว ย่อมปราภวนาชง ภาวะแห่งจิตนั้น ชื่อว่า ความถือตัว กล่าวคือชง แล.

บุคคลผู้มีปัญญาละก็เว้นมาษาและมานะ คือบุคคลผู้มีปัญญานั้นใด คือพระอรหันต์ เว้นกิเลสทั้งหลายได้ด้วยสามารถบรรเทา และทำให้ไม่มี เป็นต้น โดยนัยที่กล่าวแล้วในหนหลังตั้งอยู่ บุคคลผู้มีปัญญานั้นจะพึงไปด้วยกิเลสมีรากะเป็นต้นอะไรเล่า.

บทว่า เนรยโกติ วา ได้แก่ ว่าเป็นสัตว์ผู้บังเกิดขึ้นนรก. แม้ ในสัตว์ผู้เกิดในกำเนิดดิรัจฉานเป็นต้น ก็นัยนี้เหมือนกัน.

บทว่า โส เหตุ นตฺถิ ความว่า บุคคลผู้มีปัญญาพึงบังเกิดใน คติเป็นต้น ด้วยเหตุให้เกิดใด เหตุนั้นไม่มี.

บทว่า ปจฺจโย เป็นไวพจน์ของบทว่า เหตุ นั้น.

บทว่า การณ ได้แก่ ฐานะ ก็การณะ ท่านกล่าวว่า เป็นฐานะ

แห่งผลของตน เพราะมีความเป็นไปเนื่องด้วยผลนั้น. เพราะฉะนั้น บุคคล
ผู้มีปัญญาพึงบังเกิดในคติเป็นต้น ด้วยเหตุใด ด้วยปัจจัยใด เหตุนั้นปัจจัย
นั้นซึ่งเป็นการณะ ไม่มี.

ก็ผู้ใดเป็นผู้มีกิเลสเครื่องเข้าถึง เพราะมีกิเลสเครื่องเข้าถึง ๒ อย่าง
นั้น ผู้นั้นพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า :-

บุคคลผู้มีกิเลสเครื่องเข้าถึง ย่อมเข้าถึงวาทะติเตียน
ในธรรมทั้งหลาย ใคร ๆ จะพึงกล่าวติเตียนบุคคลผู้ไม่มี
กิเลสเครื่องเข้าถึง ด้วยกิเลสอะไร อย่างไรเล่า เพราะ
ทฤษฎีถือว่ามีตน ทฤษฎีถือว่าไม่มีตน ย่อมไม่มีแก่บุคคลผู้
ไม่มีกิเลสเครื่องเข้าถึงนั้น บุคคลผู้ไม่มีกิเลสเครื่องเข้าถึง
สลัดเสียแล้วซึ่งทฤษฎีทั้งปวง ในโลกนี้แหละ.

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า อุปโย ได้แก่ ผู้อาศัยค้นหาและทฤษฎี.

บทว่า ฐมมสุ อุเปติ วาทิ ความว่า ย่อมเข้าถึงวาทะติเตียน
ในธรรมทั้งหลายนั้น ๆ อย่างนี้ว่า เป็นผู้กำหนดบ้าง เป็นผู้ประทุษร้ายบ้าง.

บทว่า อนุปยิ เกน กลิ วเพยฺย ความว่า ใคร ๆ จะพึงติเตียน
พระชินาสพผู้ชื่อว่าไม่มีกิเลสเครื่องเข้าถึง เพราะละค้นหาและทฤษฎีได้ว่า
เป็นผู้กำหนดบ้าง เป็นผู้ประทุษร้ายบ้าง ด้วยราคาหรือโทษอะไรเล่า.
พระชินาสพเป็นผู้อันใคร ๆ ไม่ควรกล่าวติเตียนอย่างนี้เลย. อธิบายว่า
พระชินาสพนั้นจักเป็นผู้ปกปิดสิ่งที่กระทำแล้ว เหมือนพวกเดียรถีย์หรือ.

บทว่า อตุตฺ นิรตุตฺ น หิ ตสฺส อตุติ ความว่า เพราะ
ทฤษฎีว่ามีตน หรือทฤษฎีว่าขาดสูญ ย่อมไม่มีแก่บุคคลผู้ไม่มีกิเลสเครื่องเข้า

ถึงนั้น. อีกอย่างหนึ่ง แม้ความถือและความปล่อยที่ร้องเรียกกันว่ามิตน และไม่มีตน ก็ไม่มี. หากจะถามว่า เพราะเหตุไรจึงไม่มี.

บทว่า **อโธสิ โส ทิฏฐิมิเชว สพุพ** ความว่า เพราะบุคคล ผู้ไม่มีกิเลสเครื่องเข้าถึงนั้น สัตว์เสียแล้ว ละแล้ว บรรเทาแล้ว ซึ่งทิฏฐิ ทั้งปวง ด้วยน้ำคือญาณในอรรถาพินี้แหละ. พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงจบ พระธรรมเทศนาด้วยขอดคือพระอรหัต ด้วยประการฉะนี้. พระราชาทรง สดับพระธรรมเทศนานั้นแล้วทรงดีพระทัย ถวายบังคมพระผู้มีพระภาคเจ้า แล้วเสด็จหลีกไปแล้ว.

บทว่า **รตุโธติ วา** ได้แก่ เป็นผู้กำหนดด้วยวาระ. แม้อันบทว่า **ทฎฺฐโธติ วา** เป็นต้น ก็นัยนี้เหมือนกัน.

บทว่า **เต อภิสงฺขารอปปหีนา** ความว่า ปุญญาภิสังขาร อปุญญาภิสังขาร และอานัญญาภิสังขารเหล่านั้น อันบุคคลนั้นไม่ละแล้ว.

บทว่า **อภิสงฺขารัน อปปหีนตุตา** ความว่า เพราะความ สภาพเครื่องปรุงแต่งกรรม ซึ่งมีประการดังกล่าวแล้วเหล่านั้น อันบุคคลนั้น ไม่ละแล้ว.

บทว่า **คตฺติยา วาทิ อูเปติ** ความว่า ย่อมเข้าถึงการกล่าวโดย คติ ๕ อย่างใดอย่างหนึ่ง เพราะเหตุนั้น พระสารีบุตรเถระจึงกล่าววาท ย่อมเข้าถึง เข้าไปถึงวาทะติเตียนโดยคติว่าเป็นสัตว์เกิดในนรก ดังนี้.

บทว่า **วเทยฺย** ได้แก่ ฟังกล่าว.

บทว่า **คหิตํ นตุถิ** ความว่า สิ่งที่ยังถือเอาข้อมไม่มี.

บทว่า มุญฺจิตพฺพํ นตฺถิ ความว่า สิ่งทีฟึงปล่อยยอมไม่มี เพราะ
ความเป็นผู้ปล่อยแล้วตั้งอยู่.

บทว่า ยสฺสตฺถฺถิ คหิตฺ ความว่า บุคคลใดมีสิ่งที่ถือว่า เราของเรา.

บทว่า ตสฺสตฺถฺถิ มุญฺจิตพฺพํ ความว่า บุคคลนั้นยอมมีสิ่งที่ฟึง
ปล่อย บททั้งหลายข้างหน้า ฟึงกลับกันประกอบ.

บทว่า คหณมุญฺจนา สมตฺถิกนฺโต ความว่า พระอรหันต์
ก้าวล่วงจากความถือและความปล่อย.

บทว่า วุฑฺฒิปฺริหานีวตีวตฺโต ความว่า ก้าวล่วงความเจริญและ
ความเสื่อมเป็นไป.

บทตั้งต้นว่า โส วุฑฺฒวาโส จนถึงบทสุดท้าย ฅานคฺคินา
ทตฺตฺตานี มีนัยดังกล่าวแล้วในหนหลังนั้นแล.

บทว่า อโหสิ ความว่า ตัดแล้ว.

บทว่า ฐฺนึ สนฺฐฺนึ นิตฺฐฺนึ ท่านขยายด้วยอุปสรรค แล.

สัทธัมมป้ชโชติกา อรรถกถา มหานิทเทส

อรรถกถาทุฎฐฺฐกสูตรนิตเทส

จบ สูตรที่ ๓

สุตฺตัญญกสุตตนิทเทสที่ ๔

ว่าด้วยผู้พิจารณาเห็นความหมดจด

[๑๐๙] พระผู้มีพระภาคเจ้า ตรัสว่า :-

เราย่อมเห็นนรชนผู้หมดจด ว่าเป็นผู้ไม่มีโรคเป็น
อย่างยิ่ง ความหมดจดดีย่อมมีแก่นรชน เพราะความเห็น
บุคคลเมื่อรู้เฉพาะอย่างนี้รู้แล้วว่า ความเห็นนี้เป็นเยี่ยม
ดังนี้ ย่อมเชื่อว่า ความเห็นนั้นเป็นญาณ บุคคลนั้นชื่อว่า
เป็นผู้พิจารณาเห็นความหมดจด.

[๑๑๐] คำว่า เราย่อมเห็นนรชนผู้หมดจด ว่าเป็นผู้
ไม่มีโรคเป็นอย่างยิ่ง มีความว่า เราย่อมเห็นนรชนผู้หมดจด คือเรา
ย่อมเห็น ย่อมแลดู เพ่งดู ตรวจสอบ พิจารณาเห็นนรชนผู้หมดจด คำว่า
ไม่มีโรคเป็นอย่างยิ่ง คือถึงความเป็นผู้ไม่มีโรคเป็นอย่างยิ่ง ถึงธรรม
อันเกษม ถึงธรรมเป็นที่ต้านทาน ถึงธรรมเป็นที่เร้น ถึงธรรมเป็นสรวณะ
ถึงธรรมเป็นที่ไปข้างหน้า ถึงธรรมไม่มีภัย ถึงธรรมไม่เคลื่อน ถึงธรรม
ไม่ตาย ถึงนิพพานเป็นอย่างยิ่ง. เพราะฉะนั้นจึงชื่อว่า เราย่อมเห็น
นรชนผู้หมดจด ว่าเป็นผู้ไม่มีโรคเป็นอย่างยิ่ง.

[๑๑๑] คำว่า ความหมดจดดีย่อมมีแก่นรชน เพราะความ
เห็น มีความว่า ความหมดจด หมดจดพิเศษ หมดจดรอบ ความพัน
พันพิเศษ พันรอบ ย่อมมีแก่นรชน คือนรชนย่อมหมดจด หมดจดพิเศษ

หมจดครอบ ย่อมพ้น พันวิเศษ พันรอบ เพราะความเห็นรูปด้วยจักขุ-
วิญญาณ เพราะฉะนั้นจึงชื่อว่า ความหมจดดีย่อมมีแก่นรชน
เพราะความเห็น.

[๑๑๒] คำว่า บุคคลเมื่อรู้เฉพาะอย่างนี้ รู้แล้วว่า ความ
เห็นนี้เป็นเยี่ยม ดังนี้. มีความว่า บุคคลเมื่อรู้เฉพาะ คือ รู้ทั่ว รู้วิเศษ
รู้วิเศษเฉพาะ แทงตลอดอยู่อย่างนี้ รู้แล้วคือ ทราบแล้ว สอบสวนแล้ว
พิจารณาแล้ว ตรวจตราแล้ว ทำให้แจ่มแจ้งแล้วว่า ความเห็นนี้เป็นเยี่ยม
คือ เลิศ ประเสริฐ วิเศษ เป็นประธาน เป็นสูงสุด เป็นอย่างยิ่ง
เพราะฉะนั้นจึงชื่อว่า บุคคลเมื่อรู้เฉพาะอย่างนี้ รู้แล้วว่า ความ
เห็นนี้เป็นเยี่ยม. ดังนี้.

[๑๑๓] คำว่า ย่อมเชื่อว่า ความเห็นนั้นเป็นญาณ บุคคล
นั้น ชื่อว่า เป็นผู้พิจารณาเห็นความหมจด มีความว่า บุคคลใด
ย่อมเห็นนรชนผู้หมจด บุคคลนั้นชื่อว่า เป็นผู้พิจารณาเห็นความหม
จด คำว่า ย่อมเชื่อว่าความเห็นนั้นเป็นญาณ มีความว่า บุคคลนั้น
ย่อมเชื่อความเห็นรูปด้วยจักขุวิญญาณ ว่าเป็นญาณ เป็นทาง เป็นคลอง
เป็นเครื่องนำออก. เพราะฉะนั้นจึงชื่อว่า ย่อมเชื่อว่า ความเห็นนั้น
เป็นญาณ บุคคลนั้น ชื่อว่า เป็นผู้พิจารณาเห็นความหมจด
เพราะเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า :-

เราย่อมเห็นนรชนผู้หมจด ว่าเป็นผู้ไม่มีโรคเป็น
อย่างยิ่ง ความหมจดดีย่อมมีแก่นรชนเพราะความเห็น
บุคคลเมื่อรู้เฉพาะอย่างนี้ รู้แล้วว่าความเห็นนี้เป็นเยี่ยม

ดังนี้ ย่อมเชื่อว่า ความเห็นนั้นเป็นญาณ บุคคลนั้นชื่อ
ว่า เป็นผู้พิจารณาเห็นความหมดจด.

[๑๑๘] พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า:-

หากว่า ความหมดจดย่อมมีแก่นรชนด้วยความเห็น
หรือว่านรชนนั้น ย่อมละทุกข์ได้ด้วยญาณไชรี นรชนนั้นผู้
ยังมีอุปธิ ย่อมหมดจดได้ด้วยมรรคอื่น เพราะทิวณฺฐีย่อม
บอกนรชนนั้นว่า เป็นผู้พูดอย่างนั้น.

ว่าด้วยความหมดจดเป็นต้น

[๑๑๕] คำว่า หากว่าความหมดจดย่อมมีแก่นรชนด้วยความ
เห็น มีความว่า หากว่า ความหมดจด ความหมดจดพิเศษ ความหมด
จครอบ ความพ้น ความพ้นพิเศษ ความพ้นรอบ ย่อมมีแก่นรชน คือ
นรชนย่อมหมดจด หมดจดพิเศษ หมดจครอบ ย่อมพ้น พ้นพิเศษ
พ้นรอบ ด้วยความเห็นรูปด้วยจักขุวิญญาณ. เพราะฉะนั้นจึงชื่อว่า หาก
ว่าความหมดจดย่อมมีแก่นรชนด้วยความเห็น.

[๑๑๖] คำว่า หรือว่า นรชนนั้นย่อมละทุกข์ได้ด้วยญาณ
ไชรี มีความว่า หากว่า นรชนย่อมละชาติทุกข์ ชราทุกข์ พยาธิทุกข์
มรณทุกข์ ทุกข์คือความโศก ความรำไร ทุกข์กาย ทุกข์ใจ และความ
คับแค้นใจ ได้ด้วยความเห็นรูปด้วยจักขุวิญญาณไชรี. เพราะฉะนั้น จึง
ชื่อว่า หรือว่า นรชนนั้นย่อมละทุกข์ได้ด้วยญาณไชรี.

[๑๑๗] คำว่า นรชนนั้นผู้ยังมีอุปธิ ย่อมหมดจดได้ด้วย
มรรคอื่น มีความว่า นรชนย่อมหมดจด หมดจดพิเศษ หมดจครอบ

ยอมพัน พันวิเศษ พันรอบ. ด้วยมรรคอื่น ก็อมรรคอันไม่หมดจด
ปฏิบัติทางอื่นไม่น่าออก นอกจากสติปัญญา สัมมปชาน อิทธิ
บาท อินทรีย์ พละ โพชฌงค์ อริยมรรค ๘ คำว่า ผู้ยังมีอุปธิ คือยังมี
ราคะ โทสะ โมหะ มานะ ตัณหา ทิฏฐิ กิเลส อุปาทาน. เพราะ
ฉะนั้นจึงชื่อว่า นรชนนั้นผู้ยังมีอุปธิ ย่อมหมดจดได้ด้วยมรรคอื่น.

[๑๐๘] คำว่า เพราะทิฏฐิยอมบอกนรชนนั้นว่า เป็นผู้พูด
อย่างนั้น มีความว่า ทิฏฐินั้นแหละยอมบอกบุคคลนั้นว่า บุคคลนี้เป็น
มิฉะทิฏฐิมีความเห็นวิปริต. แม้เพราะเหตุนี้ คำ เป็นผู้พูดอย่างนั้น
คือ เป็นผู้พูด บอก กล่าว แสดง แผลงอยู่อย่างนั้น คือ เป็นผู้พูด
บอก กล่าว แสดง แผลงว่า โลกเที่ยง สิ่งนี้แหละจริง สิ่งอื่นเป็นโมฆะ
โลกไม่เที่ยง... โลกมีที่สุด... โลกไม่มีที่สุด... ชิพอันนั้น สรีระก็อันนั้น....
ชิพเป็นอย่างอื่น สรีระก็เป็นอย่างอื่น.... สัตว์เบื้องหน้าแก่ตายยอมเป็นอีก....
สัตว์เบื้องหน้าแก่ตายยอมไม่เป็นอีก.... สัตว์เบื้องหน้าแก่ตาย ย่อมเป็นอีก
ก็มี ย่อมไม่เป็นอีกก็มี.... สัตว์เบื้องหน้าแก่ตาย ย่อมเป็นอีกก็หามิได้ ย่อม
ไม่เป็นอีกก็หามิได้ สิ่งนี้แหละจริง สิ่งอื่นเป็นโมฆะ เพราะฉะนั้นจึงชื่อ
ว่า เพราะทิฏฐิยอมบอกนรชนนั้นว่า เป็นผู้พูดอย่างนั้น เพราะ
เหตุนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า :-

หากว่า ความหมดจดยอมมีแก่นรชน ด้วยความเห็น
หรือว่านรชนนั้นยอมละทุกขได้ด้วยญาณไฉร นรชนนั้น
ผู้ยังมีอุปธิ ย่อมหมดจดได้ด้วยมรรคอื่น เพราะทิฏฐิยอม
บอกนรชนนั้นว่า เป็นผู้พูดอย่างนั้น.

[๑๑๕] พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า :-

พราหมณ์ไม่กล่าวความหมจดใจในอารมณ์ที่เห็น
อารมณ์ที่ได้ยิน สีสและวัตร หรืออารมณ์ที่ทราบ โดย
มรรคอื่น พราหมณ์นั้นผู้ไม่เข้าไปคิดในบุญและบาป ละ
เสียซึ่งตน. เรียกว่าเป็นผู้ไม่ทำเพิ่มเติมอยู่ในโลกนี้.

[๑๒๐] คำว่า พราหมณ์ไม่กล่าวความหมจดใจในอารมณ์ที่
เห็น อารมณ์ที่ได้ยิน สีสและวัตร หรืออารมณ์ที่ทราบ โดยมรรค
อื่น มีความว่า ศัพท์ว่า น เป็นปฏิเสธ. คำว่า พราหมณ์ มีความว่า
บุคคลชื่อว่าเป็นพราหมณ์ เพราะลดยเสียแล้วซึ่งกรรม ๗ ประการ คือ
เป็นผู้ลดยสัถกายทิฎฐิ วิจิจจนา สัตถัพตปรามาส ราคะ โทสะ โมหะ
มานะ และบุคคลผู้เป็นพราหมณ์นั้น ลดยเสียแล้วซึ่งอกุศลกรรมอันลามก
ทั้งหลาย อันเป็นปัจจัยแห่งความเศร้าหมอง ให้เกิดในภพใหม่ มีความ
กระวนกระวาย มีวิบากเป็นทุกข์ เป็นปัจจัยแห่งชาติชราและมรณะต่อไป
สมจริงดังที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า :-

ดูก่อนสภียะ บุคคลใดลดยบาปทั้งปวงเสียแล้ว
ปราศจากมลทิน มีจิตตั้งมั่นด้วยดี มีตนตั้งอยู่แล้ว บุคคล
นั้น เรียกว่า เป็นผู้สำเร็จกิจเพราะลวงสงสารได้แล้ว อัน
ตณหาทิฎฐิไม่อาศัย เป็นผู้คงที่ เรียกว่า เป็นพราหมณ์.

ว่าด้วยการเชื่อถือเป็นมงคล ไม่เป็นมงคล

คำว่า พราหมณ์ไม่กล่าวความหมจด.....โดยมรรคอื่น มี
ความว่า พราหมณ์ไม่กล่าว ไม่บอก ไม่พูด ไม่แสดง ไม่แถลง ซึ่งความ

หมดจด ความหมดจดพิเศษ ความหมดจดรอบ ความพ้น ความพ้นพิเศษ ความพ้นรอบ โดยมรรคอื่น คือ โดยมรรคอื่นไม่หมดจด ปฏิปทาผิด ทาง อันไม่นำออก นอกจากสติปัญญา สัมมัปปธาน อิทธิบาท อินทรีย์ พละ โภชณฺ์ อริยมรรคมีองค์ ๘. เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า พรหมณ์ไม่ กล่าวความหมดจด...โดยมรรคอื่น คำว่า ในอารมณ์ที่เห็น อารมณ์ที่ ได้ยิน สิลและวัตร หรืออารมณ์ที่ทราบ มีความว่า สมณพรหมณ์ บางพวกปรารถนาความหมดจดด้วยการเห็นรูป สมณพรหมณ์เหล่านั้น ย่อมเชื่อถือการเห็นรูปบางอย่างว่า เป็นมงคล ย่อมเชื่อถือการเห็นรูปบาง อย่างว่า ไม่เป็นมงคล.

สมณพรหมณ์เหล่านั้น ย่อมเชื่อถือการเห็นรูปเหล่านี้ว่า เป็น มงคล สมณพรหมณ์เหล่านั้นลุกขึ้นแต่เช้า ย่อมเห็นรูปทั้งหลายที่ถึงเหตุ เป็นมงคลยิ่ง คือ เห็นนกแอ่นลม เห็นผลมะตูมอ่อนที่เกิดขึ้นโดยบุษย์ฤกษ์ เห็นหญิงมีครรภ์ เห็นคนที่ให้เด็กหญิงจิ้งจอกเดินไป เห็นหม้อน้ำเต็ม เห็น ปลาตะเพียน เห็นม้าอาชาไนย เห็นรถที่เทียมด้วยม้าอาชาไนย เห็นโคตัว ผู้ เห็นแม่โคต่าง ย่อมเชื่อถือการเห็นรูปเห็นปานนี้ว่า เป็นมงคล.

สมณพรหมณ์เหล่านั้น ย่อมซึ่งถือการเห็นรูปเหล่านี้ว่า ไม่เป็น มงคล สมณพรหมณ์เหล่านั้นเห็นกองฟาง เห็นหม้อเปรียง เห็นหม้อ เปลา เห็นนกกฟ้อน เห็นสมณะเปลือย เห็นลา เห็นยานที่เทียมด้วยลา เห็นยานที่เทียมด้วยพาหนะตัวเดียว เห็นคนตาบอด เห็นคนง่อย เห็นคน กระจอก เห็นคนเปลี้ย เห็นคนแก่ เห็นคนเจ็บ เห็นคนตาย ย่อมเชื่อ ถือการเห็นรูปเห็นปานนี้ว่า ไม่เป็นมงคล พอควร สมณพรหมณ์เหล่านี้

นั้น เป็นผู้ปรารถนาความหมดจดด้วยการเห็นรูป ย่อมเชื่อถือความหมด
จด ความหมดจดพิเศษ ความหมดจดรอบ ความพ้น ความพ้นวิเศษ
ความพ้นรอบ ด้วยการเห็นรูป.

มีสมณพราหมณ์บางพวก ปรารถนาความหมดจด ด้วยการได้ยิน
เสียง สมณพราหมณ์เหล่านั้น ย่อมเชื่อถือการได้ยินเสียงบางอย่างว่า เป็น
มงคล ย่อมเชื่อถือการได้ยินเสียงบางอย่างว่า ไม่เป็นมงคล

สมณพราหมณ์เหล่านั้น ย่อมเชื่อถือการได้ยินเสียงเหล่าไหนดว่า เป็น
มงคล พอควร. สมณพราหมณ์เหล่านั้นลุกขึ้นแต่เช้า ย่อมได้ยินเสียงทั้ง
หลายที่ถึงเหตุเป็นมงคลยิ่ง คือ ได้ยินเสียงว่าเจริญ เสียงว่าเจริญอยู่ เสียง
ว่าเต็มแล้ว เสียงว่าขาด เสียงว่าไม่เศร้าโศก เสียงว่ามีใจดี เสียงว่าฤกษ์ดี
เสียงว่ามงคลดี เสียงว่ามีสิริ หรือเสียงว่าเจริญด้วยสิริ ย่อมเชื่อถือการได้
ยินเสียงเห็นปานนี้ว่า เป็นมงคล.

สมณพราหมณ์เหล่านั้น ย่อมเชื่อถือการได้ยินเสียงเหล่าไหนดว่า ไม่
เป็นมงคล ? สมณพราหมณ์เหล่านั้นย่อมได้ยินเสียงว่าคนตาบอด เสียง
ว่าคนง่อย เสียงว่าคนกระจอก เสียงว่าคนเปลี้ย เสียงว่าคนแก่ เสียงว่าคน
เจ็บ เสียงว่าคนตาย เสียงว่าถูกตัด เสียงว่าถูกทำลาย เสียงว่าไฟไหม้
เสียงว่าของหา หรือเสียงว่าของไม่มี ย่อมเชื่อถือการได้ยินเสียงเห็นปาน
นี้ว่า ไม่เป็นมงคล สมณพราหมณ์เหล่านั้นเป็นผู้ปรารถนาความหมดจด
ด้วยการได้ยินเสียง ย่อมเชื่อถือความหมดจด ความหมดจดพิเศษ ความ
หมดจดรอบ ความพ้น ความพ้นวิเศษ ความพ้นรอบ ด้วยการได้ยิน
เสียง.

ว่าด้วยความหมจดด้วยศีล

มีสมณพราหมณ์บางพวก ปรรณาคความหมจดด้วยศีล สมณพราหมณ์เหล่านั้น ย่อมเชื่อถือความหมจด ความหมจดพิเศษ ความหมจดครอบ ความพ้น ความพ้นพิเศษ ความพ้นรอบ ด้วยเหตุสักว่าศีล เหตุสักว่าความสำรวม เหตุสักว่าความระวัง เหตุสักว่าความไม่ละเมียดศีล ปรีพาศกผู้เป็นบุตรนางปรีพาศิกา ชื่อสมณมณฑิกา. กล่าวอย่างนี้ว่า คุณก่อนช่างไม้ เราข่อมบัญญัติบุรุษบุคคลผู้ประกอบด้วยธรรม ๔ ประการนี้แล ว่าเป็นผู้มีกุศลถึงพร้อมแล้ว มีกุศลเป็นอย่างยิ่ง เป็นผู้ถึงพระอรหัตต์อันอุดมที่ควรถึง เป็นสมณะ เป็นผู้อันใคร ๆ ต่อสู้ไม่ได้ ธรรม ๔ ประการเป็นไฉน. คุณก่อนช่างไม้ บุรุษบุคคลในโลกนี้ ข่อมไม่ทำบาปกรรม ด้วยกาย ๑ ข่อมไม่กล่าววาจาอันลามก ๑ ข่อมไม่ดำริถึงเหตุที่พึงดำริอันลามก ๑ ข่อมไม่อาศัยอาชีพอันลามกเป็นอยู่ ๑ คุณก่อนช่างไม้ เราข่อมบัญญัติบุรุษผู้ประกอบด้วยธรรม ๔ ประการนี้แล ว่าเป็นผู้มีกุศลถึงพร้อมแล้ว มีกุศลเป็นอย่างยิ่ง เป็นผู้ถึงพระอรหัตต์อันอุดมที่ควรถึง เป็นสมณะ เป็นผู้อันใคร ๆ ต่อสู้ไม่ได้ สมณพราหมณ์บางพวก ปรรณาคความหมจดด้วยศีล สมณพราหมณ์เหล่านั้นย่อมเชื่อถือความหมจด ความหมจดพิเศษ ความหมจดครอบ ความพ้น ความพ้นพิเศษ ความพ้นรอบ ด้วยเหตุสักว่าศีล เหตุสักว่าความสำรวม เหตุสักว่าความระวัง เหตุสักว่าความไม่ละเมียดศีล อย่างนี้แล.

ว่าด้วยความหมจดด้วยวัตร

มีสมณพราหมณ์บางพวก ปรรณาคความหมจดด้วยวัตร สมณพราหมณ์เหล่านั้นเป็นผู้ประพฤดิหัตถ์วัตรบ้าง ประพฤดิอัสสวัตรบ้าง

ประพตติโควัตรบ้าง ประพตติกุกุวัตรบ้าง ประพตติกาวัตรบ้าง
ประพตติวาสุเทววัตรบ้าง ประพตติพลเทววัตรบ้าง ประพตติปุณณภัต-
วัตรบ้าง ประพตติมณีภัตวัตรบ้าง ประพตติอักษวัตรบ้าง พระพตตินาค
วัตรบ้าง ประพตติสุป็นณวัตรบ้าง ประพตติยักขวัตรบ้าง ประพตติอสุร
วัตรบ้าง ประพตติคันธัพพวัตรบ้าง ประพตติมหาราชวัตรบ้าง ประพตติ
จันทวัตรบ้าง ประพตติสุริยวัตรบ้าง ประพตติอินทวัตรบ้าง ประพตติ
พรหมวัตรบ้าง ประพตติเทววัตรบ้าง ประพตติทิสวัตรบ้าง สมณพราหมณ์
เหล่านั้นปรารธนาความหมจดด้วยวัตร ย่อมเชื่อถือความหมจด ความ
หมจดครอบ ความพ้น ความพ้นวิเศษ ความพ้นรอบ ด้วยวัตร.

มีสมณพราหมณ์บางพวก ปรารธนาความหมจดด้วย**อารมณ์ที่**
ทราบ มีพราหมณ์เหล่านั้นลุกขึ้นแต่เช้า ย่อมจับต้องแผ่นดิน จับต้อง
ของสดเขียว จับต้องโคมัย จับต้องเต่า เขยิบข้าย จับต้องเกวียนบรรทุก
งา เคี้ยวกินงาสีขาว ทาน้ำมันงาสีขาว เคี้ยวไม้สีฟันขาว อาบน้ำด้วยดินสอ-
พอง นุ่งขาว โปกผ้าโปกสีขาว สมณพราหมณ์เหล่านั้นปรารธนาความ
หมจดด้วย**อารมณ์ที่ทราบ** ย่อมเชื่อถือความหมจด ความหมจดวิเศษ
ความหมจดครอบ ความพ้น ความพ้น วิเศษ ความพ้นรอบ ด้วย**อารมณ์**
ที่ทราบ.

คำว่า พราหมณ์ไม่กล่าวความหมจดใน**อารมณ์ที่เห็น**
อารมณ์ที่ได้ยิน **ศีลและวัตร** หรือ**อารมณ์ที่ทราบ** โดยมรรคอื่น
มีความว่า พราหมณ์ไม่กล่าว ไม่บอก ไม่แสดง ไม่แถลงความ
หมจด โดยความหมจดด้วยการเห็นรูปบ้าง โดยความหมจดด้วยการ

ไฉนเสียบ้าง โดยความหมจดด้วยศีลบ้าง โดยความหมจดด้วยวัตรบ้าง โดยความหมจดด้วย อารมณ์ที่ทราบบ้าง. เพราะฉะนั้นจึงชื่อว่า พราหมณ์ ไม่กล่าวความหมจดในอารมณ์ ที่เห็น อารมณ์ที่ได้ยิน ศีลและ วัตร หรืออารมณ์ที่ทราบ โดยมรรคอื่น.

ว่าด้วยการละบุญบาป

[๑๒๑] คำว่า พราหมณ์นั้นผู้ไม่เข้าไปติดในบุญและบาป มีความว่า กุศลภิกษุสังขารอันให้ปฏิสนธิในไตรชาตุ (กามชาตุ รูปชาตุ อรูปชาตุ) อย่างใดอย่างหนึ่ง เรียกว่าบุญ. อกุศลทั้งหมดเรียกว่าบาปไม่ใช้บุญ ปุญญาภิสังขาร อปุญญาภิสังขาร อาเนญชาภิสังขาร เป็นสภาพอันพราหมณ์ละเสียแล้ว มีมูลรากอันตัดขาดแล้ว ทำให้ตั้งอยู่ไม่ได้จุจตาลยอดด้วน ทำให้ถึงความไม่มีในภายหลัง มีความไม่เกิดขึ้นต่อไปเป็นธรรมดา ในกาลใดในกาลนั้น พราหมณ์นั้นชื่อว่ายอมไม่ติด ไม่ติดพัน ไม่เข้าไปติด เป็นผู้ไม่คิด ไม่ติดพัน ไม่เข้าไปติดแล้ว เป็นผู้ออกไป สละเสีย พ้นขาด ไม่เกี่ยวข้องแล้ว ในบุญและบาป เป็นผู้มิมีจิตกระทำให้ปราศจากแดนกิเลสอยู่ ด้วยเหตุมีประมาณเท่านี้. เพราะฉะนั้นจึงชื่อว่า พราหมณ์นั้นผู้ไม่เข้าไปติดในบุญและบาป.

ว่าด้วยการละตน

[๑๒๒] คำว่า ละเสียซึ่งตนเรียกว่า เป็นผู้ไม่ทำเพิ่มเติมอยู่ในโลกนี้ มีความว่า ละเสียซึ่งตน คือละทิวฎฐิที่ถือว่าเป็นตน หรือละ

ความถือมั่น. อีกอย่างหนึ่ง คำว่า ละเสียซึ่งตน ได้แก่ ความถือ ยึด
ถือ ถือมั่น ติดใจ น้อมใจไป ด้วยสามารถแห่งตัณหา ด้วยสามารถแห่ง
ทัญญู ความถือเป็นต้นนั้นทั้งปวง เป็นธรรมชาติอันปราหมณ์นั้นสละแล้ว
สාරอก ปล่อย ละ สละคืนเสียแล้ว. คำว่า ไม่ทำเพิ่มเติมอยู่ในโลกนี้
คือ ไม่ทำเพิ่มเติม ปุญญาภิสังขาร อปุญญาภิสังขาร อานัญญาภิสังขาร
คือ ไม่ให้เกิด ไม่ให้เกิดพร้อม ไม่ให้บังเกิด ไม่ให้บังเกิดเฉพาะ.
เพราะฉะนั้นจึงชื่อว่า ละเสียซึ่งตน เรียกว่าเป็นผู้ไม่ทำเพิ่มเติมอยู่
ในโลกนี้ เพราะฉะนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า :-

ปราหมณ์ไม่กล่าวความหมดจดในอารมณ์ที่เห็น
อารมณ์ที่ได้ยิน สิลและวัตรหรืออารมณ์ที่ทราบ โดยมรรค
อื่น ปราหมณ์นั้นผู้ไม่เข้าไปติดในบุญบาป ละเสียซึ่งตน
เรียกว่าเป็นผู้ไม่ทำเพิ่มเติมในโลกนี้.

[๑๒๓] พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า :-

สมณปราหมณ์เหล่านั้น ละต้น อาศัยหลัง ไปตาม
ความแสวงหา ย่อมไม่ข้ามกิเลสเครื่องเกี่ยวข้องได้ สมณ-
ปราหมณ์เหล่านั้นย่อมจับถือ ย่อมละ เหมือนลิงจับ และ
ละทิ้งไม้เบ่งหน้า ฉะนั้น.

ว่าด้วยการจับ ๆ วาง ๆ พ้นกิเลสไม่ได้

[๑๒๔] คำว่า ละต้น อาศัยหลัง มีความว่า สมณปราหมณ์
เหล่านั้น ละศาสดาต้น อาศัยศาสดาหลัง ละธรรมที่ศาสดาต้นบอก อาศัย

ธรรมที่ศาสดาหลังบอก ละหมุ่คณะต้น อาศัยหมุ่คณะหลัง ละทิกฺขุณินต้น
อาศัยทิกฺขุณินหลัง ละปฏิบัติตน อาศัยปฏิบัติตนหลัง ละมรรคต้น อาศัย อิง-
อาศัย พัวพัน เข้าถึง ดิดใจ น้อมใจถึงมรรคหลัง. เพราะฉะนั้นจึงชื่อ
ว่า ละต้น อาศัยหลัง.

[๑๒๕] คำว่า สมณพราหมณ์เหล่านั้นไปตามความแสวง
หา ย่อมไม่ข้ามกิเลสเครื่องเกี่ยวข้อได้ มีความว่า ตัณหา เรียกว่า
ความแสวงหา ได้แก่ ความกำหนัด ความกำหนัดกล้า ฯลฯ อภิขมา
โลภะ อุกุศลมูล. คำว่า ไปตามความแสวงหา คือไปตาม ไปตามแล้ว
เล่นไปตาม ถึงแล้ว ตกไปตามความแสวงหา อันความแสวงหาครอบงำ
แล้ว มีจิตอันความแสวงหาควบคุมแล้ว. คำว่า ย่อมไม่ข้ามกิเลสเครื่อง
เกี่ยวข้อได้ คือ ย่อมไม่ข้าม ไม่ข้ามขึ้น ไม่ข้ามพ้น ไม่ก้าวพ้น ไม่
ก้าวล่วง ไม่ล่วงเลย ซึ่งกิเลสเครื่องเกี่ยวข้อคือราคะ โทสะ โมหะ มานะ
ทิกฺขุณิ กิเลส ทุจริต, เพราะฉะนั้นจึงชื่อว่า สมณพราหมณ์เหล่านั้นไป
ตามความแสวงหา ย่อมไม่ข้ามกิเลสเครื่องเกี่ยวข้อได้.

[๑๒๖] คำว่า สมณพราหมณ์เหล่านั้น ย่อมจับถือ ย่อมละ มี
ความว่า สมณพราหมณ์เหล่านั้น ย่อมถือศาสดา ละศาสดานั้นแล้วย่อม
ถือศาสดาอื่น ย่อมถือธรรมที่ศาสดาอื่นบอก ละธรรมที่ศาสดาบอกนั้น
แล้ว ย่อมถือธรรมที่ศาสดาอื่นบอก ย่อมถือหมุ่คณะ ละหมุ่คณะนั้นแล้ว
ย่อมถือหมุ่คณะอื่น ย่อมถือทิกฺขุณิ ละทิกฺขุณินั้นแล้วถือทิกฺขุณิอื่น ย่อมถือปฏิบัติ
ปฏิบัติตนแล้ว ถือปฏิบัติตนอื่น ย่อมถือมรรค ละมรรคนั้นแล้ว
ถือมรรคอื่น ย่อมถือและปล่อย คือ ย่อมยึดถือและยอมละ. เพราะฉะนั้น

จึงชื่อว่า สมณพราหมณ์เหล่านั้น ย่อมจับถือ ย่อมละ.

[๑๒๗] คำว่า เหมือนลิงจับและละกิ่งไม้เบื้องหน้า ฉะนั้น

มีความว่า สมณพราหมณ์เป็นอันมาก ย่อมจับถือและปล่อย คือย่อมยึดถือและสละทักขิณีเป็นอันมาก เหมือนลิงเที่ยวไปในป่าใหญ่ ย่อมจับกิ่งไม้ละกิ่งไม้นั้นแล้วจับกิ่งอื่น ละกิ่งอื่นนั้นแล้วจับกิ่งอื่น ฉะนั้น เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า เหมือนลิงจับและละกิ่งไม้เบื้องหน้า ฉะนั้น. เพราะเหตุ นั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า :-

สมณพราหมณ์เหล่านั้น ละต้น อาศัยหลัง ไป

ตามความแสวงหา ย่อมไม่ข้ามกิเลสเครื่องเกี่ยวข้องได้
สมณพราหมณ์เหล่านั้นย่อมจับถือ ย่อมละ เหมือนลิงจับ
และละกิ่งไม้เบื้องหน้า ฉะนั้น.

[๑๒๘] พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า:-

ชั้นตุนสมมาทานวัตรทั้งหลายเอง เป็นผู้ข้องใน
สัตถุญา ย่อมดำเนินผิด ๆ ถูก ๆ ส่วนบุคคลผู้มีความรู้ รู้
ธรรมด้วยความรู้ทั้งหลาย เป็นผู้บัญญัติกว้างขวางดุจ
แผ่นดิน ย่อมไม่ดำเนินผิด ๆ ถูก ๆ.

ว่าด้วยการดำเนินผิด ๆ ถูก ๆ

[๑๒๙] คำว่า ชั้นตุนสมมาทานวัตรทั้งหลายเอง มีความว่า
คำว่า สมมาทานเอง ได้แก่ สมมาทานเอาเอง. คำว่า วัตรทั้งหลาย
มีความว่า ชั้นตุน ถือเอา สมมาทาน ถือเอาแล้ว ถือเอาโดยเอื้อเพื่อ

สมาทานแล้ว รับเอาแล้ว ยึดมั่น ถือนั่น ซึ่งหัตถิวัตร อัสสวัตร โควัตร กุกกุรวัตร กากวัตร วาสุเทววัตร พลเทววัตร ปุณณภัตวัตร มณิกภัตวัตร อักคิวัตร นากวัตร สุปีณณวัตร ยักขวัตร อสุรวัตร ฯลฯ ทิสวัตร คำว่า ชันตฺตุน ได้แก่ สัตว์ นรชน ฯลฯ มนุषยฺ. เพราะฉะนั้นจึงชื่อว่า ชันตฺตุนสมาทานวัตรทั้งหลายเอง.

[๑๓๐] คำว่า เป็นผู้ข้องในสัญญา ย่อมดำเนินผิด ๆ ถูก ๆ มีความว่า จากศาสดาต้นถึงศาสดาหลัง จากธรรมที่ศาสดาต้นบอกถึงธรรมที่ศาสดาหลังบอก จากหมู่คณะต้นถึงหมู่คณะหลัง จากทักขิณต้นถึงทักขิณหลัง จากปฏิบัติต้นถึงปฏิบัติหลัง จากมรรคต้นถึงมรรคหลัง. คำว่า เป็นผู้ข้องในสัญญา คือ เป็นผู้ข้อง เกี่ยวข้อง ข้องทั่วไป คิดอยู่ พันอยู่ เกี่ยวพันอยู่ ในกามสัญญา พยาบาทสัญญา วิหิงสาสัญญา ทักขิณสัญญา เหมือนสิ่งของที่ข้อง เกี่ยวข้อง ข้องทั่วไป คิดอยู่ พันอยู่ เกี่ยวพันอยู่ที่ตาปูอันตอกติดฝา หรือที่ไม้ขอ ฉะนั้น. เพราะฉะนั้นจึงชื่อว่า เป็นผู้ข้องในสัญญา ย่อมดำเนินผิด ๆ ถูก ๆ.

ผู้รู้ธรรม ๗ ประการ

[๑๓๑] คำว่า ส่วนบุคคลผู้มีความรู้ รู้ธรรมด้วยความรู้ทั้งหลาย มีความว่า คำว่า มีความรู้ ได้แก่ มีความรู้ คือถึงวิชา มีญาณ มีปัญญาเครื่องตรัสรู้ มีปัญญาแจ่มแจ้ง มีปัญญาเป็นเครื่องทำลายกิเลส.

คำว่า ด้วยความรู้ทั้งหลาย มีความว่า ญาณในมรรคทั้ง ๔ ปัญญา ปัญญาในทริย ปัญญาพละ ธรรมวิจยสัมโพชฌงค์ ปัญญาเป็นเครื่องพิจารณา วิปัสสนา สัมมาทิฏฐิ เรียกว่า ความรู้. บุคคลผู้มีความรู้นั้น ถึงที่สุด บรรลุที่สุด ถึงส่วนสุด บรรลุส่วนสุด ถึงที่สุดรอบ บรรลุที่สุดรอบ ถึงที่สิ้นสุด บรรลุที่สิ้นสุด ถึงที่ป้องกัน บรรลุที่ป้องกัน ถึงที่ลับ บรรลุที่ลับ ถึงที่พึง บรรลุที่พึง ถึงที่ไม่มีภัย บรรลุที่ไม่มีภัย ถึงที่ไม่จติ บรรลุที่ไม่จติ ถึงที่ไม่ตาย บรรลุที่ไม่ตาย ถึงนิพพาน บรรลุ นิพพาน แห่งชาติชรา และมรณะ ด้วยความรู้ทั้งหลายเหล่านั้น. อีกอย่างหนึ่ง บุคคลชื่อว่า เวทคู เพราะอรรถว่า ถึงที่สุดแห่งความรู้ทั้งหลายบ้าง. เพราะอรรถว่า ถึงที่สุดด้วยความรู้ทั้งหลายบ้าง. และชื่อว่า เวทคู เพราะเป็นผู้รู้แจ้งธรรม ๗ ประการ คือเป็นผู้รู้แจ้งซึ่งสักกายทิฏฐิ วิจิจจนา สัตถัพตปรามาส รากะ โทสะ โมหะ มานะ และเป็นผู้รู้แจ้งซึ่งอกุศลธรรมอันลามกทั้งหลาย อันทำความเศร้าหมอง ให้เกิดในภพใหม่ มีความกระวนกระวาย มีวิบากเป็นทุกข์ เป็นปัจจัยแห่งชาติชรา และมรณะต่อไป. สมจริงดังที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า :-

ดูก่อนสภียะ บุคคลเลือกเฟ้นเวททั้งสิ้น ของพวก
สมณพราหมณ์ที่มีอยู่เป็นผู้ปราศจากราคะในเวทนาทั้งปวง
ล่วงเวททั้งปวงแล้ว ชื่อว่าเวทคู.

คำว่า ส่วนบุคคลผู้มีความรู้ ฐรรณด้วยความรู้ทั้งหลาย มีความรู้ ฐรรณเฉพาะซึ่งธรรม คือรู้ ฐรรณเฉพาะซึ่งธรรมว่า สังขารทั้งปวงไม่เที่ยง สังขารทั้งปวงเป็นทุกข์ ธรรมทั้งปวงเป็นอนัตตา เพราะอวิชา

เป็นปัจจัยจึงมีสังขาร เพราะสังขารเป็นปัจจัยจึงมีวิญญาณ เพราะวิญญาณ
เป็นปัจจัยจึงมีนามรูป เพราะนามรูปเป็นปัจจัยจึงมีสพายตนะ เพราะ
สพายตนะเป็นปัจจัยจึงมีผัสสะ เพราะผัสสะเป็นปัจจัยจึงมีเวทนา เพราะ
เวทนาเป็นปัจจัยจึงมีตัณหา เพราะตัณหาเป็นปัจจัยจึงมีอุปาทาน เพราะ
อุปาทานเป็นปัจจัยจึงมีภพ เพราะภพเป็นปัจจัยจึงมีชาติ เพราะชาติเป็น
ปัจจัยจึงมีชราและมรณะ เพราะอวิชชาดับสังขารจึงดับ เพราะสังขารดับ
วิญญาณจึงดับ เพราะวิญญาณดับนามรูปจึงดับ เพราะนามรูปดับสพายตนะ
จึงดับ เพราะสพายตนะดับผัสสะจึงดับ เพราะผัสสะดับเวทนาจึงดับ
เพราะเวทนาดับตัณหาจึงดับ เพราะตัณหาดับอุปาทานจึงดับ เพราะ
อุปาทานดับภพจึงดับ เพราะภพดับชาติจึงดับ เพราะชาติดับชราและ
มรณะจึงดับ. และรู้ รู้เฉพาะซึ่งธรรมว่านี่ทุกข์ นี่เหตุให้เกิดทุกข์ นี่
ความดับทุกข์ นี่ข้อปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์. เหล่านี้อาสวะ นี่เหตุ
ให้เกิดอาสวะ นี่ความดับอาสวะ นี่ข้อปฏิบัติให้ถึงความดับอาสวะ.
ธรรมเหล่านี้ควรรู้อย่าง ธรรมเหล่านี้ควรกำหนดรู้ ธรรมเหล่านี้ควรละ
ธรรมเหล่านี้ควรเจริญ ธรรมเหล่านี้ควรทำให้แจ้ง. และรู้ รู้เฉพาะ
ซึ่งธรรม คือ เหตุเกิด ความดับ คุณ โทษ และอุปายเครื่องสลัดออก
แห่งผัสสะสายตนะ ๖. และรู้ รู้เฉพาะซึ่งธรรม คือ เหตุเกิด ความดับ
คุณ โทษ และอุปายเครื่องสลัดออกแห่งอุปาทานชั้น ๕. และรู้ รู้
เฉพาะซึ่งธรรม คือ เหตุเกิด ความดับ คุณ โทษ และอุปายเครื่องสลัด
ออกแห่งมหาภูตรูป ๔. และรู้ รู้เฉพาะซึ่งธรรมว่า สิ่งใดสิ่งหนึ่งมีความ

เกิดขึ้นเป็นธรรมดา สิ่งนั้นทั้งปวงมีความดับไปเป็นธรรมดา. เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า ส่วนบุคคลผู้มีความรู้ รู้ธรรมด้วยความรู้ทั้งหลาย.

[๑๓๒] คำว่า เป็นผู้ที่มีปัญญากว้างขวางดุจแผ่นดิน ย่อมไม่ดำเนินคิด ๆ ฤๅ ๆ มีความว่า บุคคลผู้ที่มีปัญญากว้างขวางดุจแผ่นดิน ย่อมไม่จากศาสดาดั้งถึงศาสดาหลัง ไม่จากธรรมที่ศาสดาดั้งบอกถึงธรรมที่ศาสดาหลังบอก ไม่จากหมู่คณะดั้งถึงหมู่คณะหลัง ไม่จากทิวฐิต้นถึงทิวฐิหลัง ไม่จากปฏิบัติต้นถึงปฏิบัติหลัง ไม่จากมรรคต้นถึงมรรคหลัง คำว่า บุคคลผู้ที่มีปัญญากว้างขวางดุจแผ่นดิน คือมีปัญญาใหญ่ มีปัญญามาก มีปัญญาเป็นเครื่องรื่นเรียง มีปัญญาไว มีปัญญาคมกล้า มีปัญญาเป็นเครื่องทำลายกิเลส. แผ่นดิน ตรัสว่า ฐิริ บุคคลประกอบด้วยปัญญากว้างขวางแผ่ไปเสมอด้วยแผ่นดินนั้น. เพราะฉะนั้นจึงชื่อว่า บุคคลผู้ที่มีปัญญากว้างขวางดุจแผ่นดิน ย่อมไม่ดำเนินคิด ๆ ฤๅ ๆ เพราะเหตุนี้พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า :-

ชั้นตุนสมาทานวัตรทั้งหลายเอง เป็นผู้ข่งใน
ธัญญา ย่อมดำเนินคิด ๆ ฤๅ ๆ ส่วนบุคคลผู้มีความรู้ รู้
ธรรมด้วยความรู้ทั้งหลาย เป็นผู้ที่มีปัญญากว้างขวางดุจ
แผ่นดิน ย่อมไม่ดำเนินคิด ๆ ฤๅ ๆ

[๑๓๓] พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า :-

บุคคลผู้ที่มีปัญญากว้างขวางดุจแผ่นดินนั้น เป็นผู้
กำจัดเสนาในธรรมทั้งปวง คือในรูปที่เห็น เสียงที่ได้ยิน
หรืออารมณ์ที่ทราบอย่างใดอย่างหนึ่ง ใด ๆ ในโลกนี้พึง

กำหนดซึ่งบุคคลนั้นนั่นแหละ ผู้เห็นผู้ประพฤติเปิดเผย
ด้วยกิเลสอะไรเล่า.

ว่าด้วยมารเสนา

[๑๓๔] บุคคลผู้มีปัญญากว้างขวางดูแผ่นดินนั้น เป็นผู้
กำจัดเสนาในธรรมทั้งปวงคือ ในรูปที่เห็น เสียงที่ได้ยิน หรือ
อารมณ์ที่ทราบอย่างใดอย่างหนึ่ง มีความว่า กองทัพมาร เรียกว่า
เสนา. กายทุจริต วิจิทุจริต มโนทุจริต รากะ โทสะ โมหะ โภคะ
อุปนาหะ ฯลฯ อกุศลกรรมทั้งปวง ชื่อว่า กองทัพมาร. สมจริงดังที่พระ
ผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า.

กิเลสสาม เรากล่าวว่าเป็นกองทัพที่ ๑ ของท่าน
ความไม่ยินดี เป็นกองทัพที่ ๒ ความหิวกระหาย เป็น
กองทัพที่ ๓ ตัณหา เรากล่าวว่าเป็นกองทัพที่ ๔ ของ
ท่าน ความหดหู่และความง่วงเหงาเป็นกองทัพที่ ๕ ของ
ท่าน ความขลาดเรากล่าวว่าเป็นกองทัพที่ ๖ ความลังเล
ใจ เป็นกองทัพที่ ๗ ของท่าน ความลบหลู่คุณท่านและ
หัวดี้อ เป็นกองทัพที่ ๘ ลภ ความสรรเสริญ สักการะ
และยศที่ได้โดยทางผิด เป็นกองทัพที่ ๙ ของท่าน ยกตน
และข่มขู่ผู้อื่น เป็นกองทัพที่ ๑๐ ของท่าน ดูก่อนพระยา
มาร กองทัพของท่านนี้ เป็นผู้มีปกติกำจัดผู้มีธรรมดำ คน
ขลาดจะเอาชนะกองทัพของท่านนั้นไม่ได้ คนกล้าย่อม
ชนะได้ และครั้นชนะแล้วย่อมได้ความสุข.

เมื่อใดกองทัพมารทั้งหมด และกิเลสที่กระทำความเป็นปฏิกฤษ์ทั้งหมด อันบุคคลผู้มีปัญญากว้างขวางดุจแผ่นดินนั้นชนะแล้ว ให้แพ้แล้ว ทำลายเสีย กำจัดเสีย ทำให้ไม่สู้หน้าแล้ว ด้วยอริยมรรค ๔ เมื่อนั้น บุคคลผู้มีปัญญากว้างขวางดุจแผ่นดินนั้น เรียกว่าเป็นผู้กำจัดเสนา. บุคคลนั้นเป็นผู้กำจัดเสนาในรูปที่เห็น เสียงที่ได้ยิน อารมณ์ที่ทราบ อารมณ์ที่รู้แจ้ง. เพราะฉะนั้นจึงชื่อว่า บุคคลผู้มีปัญญากว้างขวางดุจแผ่นดินนั้น เป็นผู้กำจัดเสนาในธรรมทั้งปวง คือในรูปที่เห็น เสียงที่ได้ยิน หรืออารมณ์ที่ทราบ อย่างใดอย่างหนึ่ง.

[๑๓๕] คำว่า ซึ่งบุคคลนั้นนั่นแหละ ผู้เห็นผู้ประพฤติ เปิดเผย มีความว่า ซึ่งบุคคลนั้นนั่นแหละ ผู้เห็นธรรมอันหมดจด เห็นธรรมอันหมดจดพิเศษ เห็นธรรมอันหมดจดรอบ เห็นธรรมอันขาว เห็นธรรมอันขาวรอบ อีกอย่างหนึ่ง ผู้มีความเห็นอันหมดจด มีความเห็นอันหมดจดพิเศษ มีความเห็นอันหมดจดรอบ มีความเห็นอันขาว มีความเห็นอันขาวรอบ. คำว่า เปิดเผย มีความว่า เครื่องปิดบังคือตัณหา เครื่องปิดบังคือกิเลส เครื่องปิดบังคืออวิชชา เครื่องปิดบังเหล่านั้น อันบุคคลนั้นเปิดเผยแล้ว กำจัด เลิกขึ้น เปิดขึ้น ละ ตัดขาด สงบ ระงับ ทำให้ควรเกิดขึ้น เผลอเสียแล้วด้วยไฟคือญาณ. คำว่า ผู้ประพฤติ คือ ผู้ประพฤติ ผู้เที่ยวไป เป็นไป หมุนไป รักษา ดำเนินไป ให้อัฏฐภาพ ดำเนินไป. เพราะฉะนั้นจึงชื่อว่า ซึ่งบุคคลนั้นนั่นแหละ ผู้เห็น ผู้ประพฤติเปิดเผย.

[๑๓๖] คำว่า **ใคร ๆ ในโลกนี้** ฟังกำหนด....ด้วยกิเลส

อะไรเล่า มีความว่า คำว่า กำหนด ได้แก่ ความกำหนด ๒ อย่าง คือ ความกำหนดด้วยตัณหา ๑ ความกำหนดด้วยทิฏฐิ ๑ ฯลฯ นี้ชื่อว่า ความกำหนดด้วยตัณหา ฯลฯ นี้ชื่อว่าความกำหนดด้วยทิฏฐิ บุคคลนั้นละความกำหนดด้วยตัณหา สละความกำหนดด้วยทิฏฐิแล้ว เพราะเป็นผู้ละความกำหนดด้วยตัณหา สละความกำหนดด้วยทิฏฐิแล้ว. ใคร ๆ จะฟังกำหนดบุคคลนั้น ด้วยระคะ โทสะ โมหะ มานะ ทิฏฐิ อุทธัจจะ วิจิกิจจา อนุสัย อะไรเล่าว่า เป็นผู้กำหนด ขัดเคือง หลงผูกพัน ถือมัน ถึง ความฟุ้งซ่าน ถึงความไม่ตกลง หรือถึงโดยเร็วแรง กิเลสเครื่องปรุงแต่ง เหล่านั้นอันบุคคลนั้นละแล้ว เพราะเป็นผู้ละกิเลสเครื่องปรุงแต่ง เหล่านั้นแล้ว. ใคร ๆ จะฟังกำหนดคติแห่งบุคคลนั้น ด้วยกิเลสอะไรเล่าว่า เป็นผู้เกิดในนรก เกิดในกำเนิดดิรัจฉาน เกิดในเปรตวิสัย เป็นมนุษย์ เป็นเทวดา เป็นสัตว์มีรูป เป็นสัตว์ไม่มีรูป เป็นสัตว์มีสัญญา เป็นสัตว์ไม่มีสัญญา หรือเป็นสัตว์มีสัญญาก็มิใช่ ไม่มีสัญญาก็มิใช่ บุคคลนั้นไม่มีเหตุ ไม่มีปัจจัย ไม่มีการณะ อันเป็นเครื่องกำหนด กำหนดพิเศษ ถึง ความกำหนดแห่งใคร ๆ. คำว่า **ในโลก** คือ ในอบายโลก มนุษยโลก เทวโลก ชั้นธโลก ชาติโลก आयตनโลก. เพราะฉะนั้นจึงชื่อว่า **ใคร ๆ ในโลกนี้** ฟังกำหนด....ด้วยกิเลสอะไรเล่า เพราะเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า :-

**บุคคลผู้มีปัญญากว้างขวางดุจแผ่นดินนั้น เป็นผู้
กำจัดเสนาในธรรมทั้งปวง คือในโลกที่เห็น เสียงที่ได้ยิน**

หรืออารมณ์ที่ทราบอย่างใดอย่างหนึ่ง ใคร ๆ ในโลกนี้พึง
กำหนดซึ่งบุคคลนั้นนั่นแหละ ผู้เห็น ผู้ประพจน์เปิดเผย
ด้วยกิเลสอะไรเล่า

[๑๓๗] พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า :-

สัตว์บุรุษทั้งหลายย่อมไม่กำหนด ย่อมไม่ทำตัตถา
และทัญญูไว้ในเบื้องหน้า สัตว์บุรุษเหล่านั้นย่อมไม่กล่าวว่า
เป็นความหมจดส่วนเดียว สัตว์บุรุษเหล่านั้นละกิเลสเป็น
เครื่องถ้อมัน ผูกพันร้อยรัดแล้ว ไม่ทำความหวังในที่
ไหน ๆ ในโลก.

ว่าด้วยคุณลักษณะของสัตว์บุรุษ

[๑๓๘] คำว่า สัตว์บุรุษทั้งหลายย่อมไม่กำหนด ย่อมไม่ทำ
ตัตถาและทัญญูไว้ในเบื้องหน้า มีความว่า คำว่า กำหนด ได้แก่
ความกำหนด ๒ อย่าง คือความกำหนดด้วยตัตถา ๑ ความกำหนด
ด้วยทัญญู ๑ ฯลฯ นี้ชื่อว่าความกำหนดด้วยตัตถา ฯลฯ นี้ชื่อว่าความ
กำหนดด้วยทัญญู สัตว์บุรุษเหล่านั้นละความกำหนดด้วยตัตถา สละคืน
ความกำหนดด้วยทัญญูแล้ว เพราะเป็นผู้ละความกำหนดด้วยตัตถา สละ
คืนความกำหนดด้วยทัญญูแล้ว สัตว์บุรุษเหล่านั้นจึงไม่กำหนดซึ่งความ
กำหนดด้วยตัตถา หรือความกำหนดด้วยทัญญู คือไม่ให้เกิด ไม่ให้เกิด
พร้อม ไม่ให้บังเกิด ไม่ให้บังเกิดเฉพาะ เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า ไม่
กำหนด.

คำว่า ย่อมไม่ทำตัดหาและทักขุไว้ในเบื้องต้น มีความว่า
ความทำไว้ในเบื้องต้น ๒ อย่างคือ ความทำไว้ในเบื้องต้นด้วยตัดหา ๑
ความทำไว้ในเบื้องต้นด้วยทักขุ ๑ ฯลฯ นี้ชื่อว่าความทำไว้ในเบื้องต้น
ด้วยตัดหา ฯลฯ นี้ชื่อว่าความทำไว้ในเบื้องต้นด้วยทักขุ. สัตบุรุษเหล่านั้น
ละความทำไว้ในเบื้องต้นด้วยตัดหา สละคืนความทำไว้ในเบื้องต้นด้วย
ทักขุแล้ว เพราะเป็นผู้ละความทำไว้ในเบื้องต้นด้วยตัดหา สละคืนความ
ทำไว้ในเบื้องต้นด้วยทักขุแล้ว จึงไม่กระทำตัดหาและทักขุไว้ในเบื้องต้น
เที่ยวไป คือ เป็นผู้ไม่มีตัดหาเป็นธงชัย ไม่มีตัดหาเป็นธงยอด ไม่มีตัดหา
เป็นใหญ่ ไม่มีทักขุเป็นธงชัย ไม่มีทักขุเป็นธงยอด ไม่มีทักขุเป็นใหญ่
เป็นผู้อันตัดหาและทักขุไม่แวดล้อมเที่ยวไป. เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า
สัตบุรุษทั้งหลายย่อมไม่กำหนด ย่อมไม่ทำตัดหาและทักขุไว้ใน
เบื้องต้น.

[๑๓๕] คำว่า สัตบุรุษเหล่านั้นย่อมไม่กล่าวว่าเป็นความ
หมจดจส่วนเดียว มีความว่า สัตบุรุษเหล่านั้นย่อมไม่กล่าว ไม่บอก
ไม่พูด ไม่แสดง ไม่แถลง ซึ่งความไม่หมจดจส่วนเดียว ความหมจดจ
จากสงสาร ความหมจดจโดยอกิริยทักขุ วาตะว่า สัตว์สังขารเที่ยง ว่า
เป็นความหมจดจส่วนเดียว เพราะฉะนั้นจึงชื่อว่า สัตบุรุษเหล่านั้น
ย่อมไม่กล่าวว่าเป็นความหมจดจส่วนเดียว.

[๑๔๐] คำว่า สัตบุรุษเหล่านั้นละกิเลสเป็นเครื่องถ่ม
ผูกพัน ร้อยรัดแล้ว มีความว่า คำว่า กิเลสเป็นเครื่องผูกพัน
ได้แก่ กิเลสเป็นเครื่องผูกพัน ๔ อย่าง คือ กิเลส เป็นเครื่องผูกพันทาง

กายคือ อภิชฌา พยาบาท สิ้นพหุปรามาส ความยึดมั่นว่าสิ่งนี้จริง. ความกำหนด ความเพ่งเล็งด้วยทฤษฎีของตนเป็นกิเลสเครื่องผูกพันทางกาย. ความอาฆาต ความไม่ยินดี ความพยาบาทในถ้อยคำของชนอื่น. สิ้นพหุปรามาสคือความยึดถือศีลหรือวัตร หรือทั้งศีลและวัตรของตน ความเห็นความยึดถือว่าสิ่งนี้จริง ของคน เป็นกิเลสเครื่องผูกพันทางกาย. เพราะเหตุไรจึงเรียกว่าเป็นกิเลสเครื่องถ่วงผูกพันเพราะสัตว์ทั้งหลายย่อมถือเข้าไปถือ จับ ถ่วง ยึดมั่น ซึ่งรูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ คติ อุปบัติ ปฏิสนธิ ภพ สังสารวัฏ ด้วยกิเลสเป็นเครื่องผูกพันเหล่านั้น. เพราะเหตุนี้จึงเรียกว่า เป็นกิเลสเครื่องถ่วงผูกพัน.

คำว่า ละ คือ สลัด หรือละกิเลสเป็นเครื่องผูกพันทั้งหลาย. อีกอย่างหนึ่ง. สัตบุรุษเหล่านั้น แก่หรือละกิเลสทั้งหลายที่ผูกพัน ร้อยรัด รัดรีง พัน ตรึง เหนี่ยวรั้ง ติด ข้อง เกี่ยวพัน พันอยู่ เหมือนชนทั้งหลายทำความปลดปล่อยไม่กำหนดวอ รด เถวียน หรือรอดมีเครื่องประดับ ฉะนั้น อีกอย่างหนึ่ง สัตบุรุษเหล่านั้น แก่หรือละกิเลสทั้งหลายที่ผูกพัน ร้อยรัด รัดรีง พัน ตรึง เหนี่ยวรั้ง ติด ข้อง เกี่ยวพัน พันอยู่ เพราะฉะนั้นจึงชื่อว่า สัตบุรุษเหล่านั้นละกิเลสเป็นเครื่องถ่วงผูกพัน ร้อยรัดแล้ว.

[๑๔๑] คำว่า ย่อมไม่ทำความหวังในที่ไหน ๆ ในโลก มีความว่า ตัณหา เรียกว่า ความหวัง ได้แก่ความกำหนด ความกำหนด กล่าว ฯลฯ อภิชฌา โลภะ อกุศลมูล.

คำว่า **ยอมไม่ทำความหวัง** มีความว่า **ยอมไม่ทำความหวัง**
ไม่ให้ความหวังเกิด ไม่ให้เกิดพร้อม ไม่ให้บังเกิด ไม่ให้บังเกิดเฉพาะ.

คำว่า **ในที่ไหน ๆ** ได้แก่ **ในที่ไหน ๆ ในที่ใดที่หนึ่งทุก ๆ แห่ง**
ในภายใน ในภายนอก หรือทั้งภายในภายนอก.

คำว่า **ในโลก** ได้แก่ **ในอบายโลก ฯลฯ อาชคนโลก** เพราะ
ฉะนั้นจึงชื่อว่า **ยอมไม่ทำความหวัง ในที่ไหน ๆ ในโลก.** เพราะ
เหตุนี้พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า :-

สัทบุรุษทั้งหลายยอมไม่กำหนด ย่อมไม่ทำตัดหา
และทัญญูไว้ในเบื้องหน้า สัทบุรุษเหล่านั้นยอมไม่กล่าวว่า
เป็นความหมดจดส่วนเดียว สัทบุรุษเหล่านั้นละกิเลสเป็น
เครื่องถือมั่น ผูกพัน ร้อยรัดแล้ว ไม่ทำความหวังในที่
ไหน ๆ ในโลก.

[๑๔๒] พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า :-

พระอรหันต์นั้นผู้ล่วงแดนแล้ว ลอยบาปแล้ว ทั้งรู้
ทั้งเห็นแล้ว มิได้มีความยึดถือ มิได้มีความกำหนดใน
กามคุณเป็นที่กำหนด มิได้กำหนดในสมบัติเป็นที่คลาย
กำหนด มิได้มีความยึดถือว่า สิ่งนี้ยอดเยี่ยม.

ว่าด้วยพระอรหันต์

[๑๔๓] คำว่า **พระอรหันต์นั้นผู้ล่วงแดนแล้ว ลอยบาปแล้ว**
ทั้งรู้ทั้งเห็นแล้ว มิได้มีความยึดถือ มีความว่า คำว่า **แดน** **ได้แก่**

แดน ๔ อย่าง คือ สักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา สีลัพพตปรามาส อนุสัยคือ
ทิฏฐิ อนุสัยคือวิจิกิจฉา และเหล่ากิเลสที่ตั้งอยู่ฝ่ายเดียวกันนี้เป็นแดนที่ ๑.

สังโยชน์คือกามราคะ สังโยชน์คือปฏิฆะ อนุสัยคือกามราคะ อนุสัย
คือปฏิฆะ ส่วนหยาบ ๆ และเหล่ากิเลสที่ตั้งอยู่ฝ่ายเดียวกัน นี้เป็นแดนที่ ๒.

สังโยชน์คือกามราคะ สังโยชน์คือปฏิฆะ อนุสัยคือกามราคะ อนุสัย
คือปฏิฆะ ส่วนละเอียด และเหล่ากิเลสที่ตั้งอยู่ฝ่ายเดียวกัน นี้เป็นแดนที่ ๓.

รูปราคะ อรูปราคะ มานะ อุทธัจจะ อวิชชา อนุสัยคือมานะ
อนุสัยคือภวราคะ อนุสัยคืออวิชชา และเหล่ากิเลสที่ตั้งอยู่ฝ่ายเดียวกัน
นี้เป็นแดนที่ ๔.

เมื่อใด พระอรหันต์นั้นเป็นผู้ก้าวล่วง ก้าวล่วงด้วยดี ล่วงเลย
แดน ๔ อย่างเหล่านี้ ด้วยอริยมรรค ๔. เมื่อนั้น พระอรหันต์นั้น จึง
เรียกว่าเป็นผู้ล่วงแดนแล้ว.

คำว่า **ลอยบาปแล้ว** ความว่า ชื่อว่าผู้ลอยบาปแล้ว เพราะเป็น
ผู้ลอยแล้วซึ่งกรรม ๗ ประการ ฯลฯ เป็นผู้อันค้นหาและทิฏฐิไม่อาศัยแล้ว
เป็นผู้คงที่ จึงเรียกท่านว่าเป็นพรหม.

คำว่า **นั้น** ได้แก่ พระอรหันต์ผู้วิเศษ.

คำว่า **รู้แล้ว** คือผู้รู้แล้วด้วยปรจิตตญาณ หรือรู้แล้วด้วยปุพเพ-
นิวาसानุสสติญาณ.

คำว่า **เห็นแล้ว** คือเห็นแล้วด้วยมังสจักขุ หรือด้วยทิพยจักขุ.
เพราะฉะนั้นจึงชื่อว่า พระอรหันต์นั้นผู้ล่วงแดนแล้ว ลอยบาปแล้ว
ทั้งรู้ทั้งเห็นแล้ว มิได้มีความยึดถือ.

คำว่า ความยึดถือ ความว่า พระอรหันต์นั้น มิได้มี ความถือ
ถือมั่น ยึดมั่น ติดใจ น้อมใจไปว่า สิ่งนี้ยอดเยี่ยม เลิศ ประเสริฐ วิเศษ
เป็นใหญ่ สูงสุด บวร.

คำว่า ไม่มี ความว่า ย่อมไม่มี มีอยู่หามิได้ ไม่ปรากฏ ไม่เข้า
ไปได้. ความยึดถืออันอันพระอรหันต์นั้นละ ตัดขาด สงบ ระวัง ทำให้
ให้ควรเกิดขึ้น เผลอเสียแล้วด้วยไฟคือญาณ. เพราะฉะนั้นจึงชื่อว่า พระ
อรหันต์นั้นผู้ล่วงแดนแล้ว ลอยบาปแล้ว รู้และเห็นแล้ว มิได้
มีความยึดถือ.

[๑๔๔] คำว่า มิได้มีความกำหนดในกามคุณเป็นที่กำหนด
มิได้กำหนดในสมบัติเป็นที่คล้ายกำหนด มีความว่า ชนเหล่าใด
กำหนด รักใคร่ หลงใหล ติดใจ ลุ่มหลง ข้อง เกี่ยว พัวพัน ใน
กามคุณ ๕ ชนเหล่านั้น เรียกว่า กำหนดในกามคุณเป็นที่กำหนด. ชน
เหล่าใด กำหนด รักใคร่ หลงใหล ติดใจ ลุ่มหลง ข้องเกี่ยว พัวพัน
ในรูปาวจรสมบัติและอรูปราวจรสมบัติ ชนเหล่านั้น เรียกว่า กำหนดแล้ว
ในสมบัติเป็นที่คล้ายกำหนด.

คำว่า มิได้มีความกำหนดในกามคุณเป็นที่กำหนด มิได้
กำหนดในสมบัติเป็นที่คล้ายกำหนด ความว่า เมื่อใดกามราคะ รูป
ราคะ และอรูปราคะ เป็นกิเลสอันพระอรหันต์นั้นละ ตัดมูลรากขาดแล้ว
ทำให้ตั้งอยู่ไม่ได้ดังตาลยอดด้วน ทำให้ไม่มี ทำให้ไม่เกิดขึ้นต่อไปเป็น
ธรรมดา เมื่อนั้น พระอรหันต์ ชื่อว่ามิได้มีความกำหนดในกามคุณเป็นที่
กำหนด มิได้กำหนดในสมบัติเป็นที่คล้ายกำหนด ด้วยเหตุมีประมาณเท่านั้น.

[๑๔๕] คำว่า มิได้มีความขี้เถื่อว่า สิ่งนี้ยอดเยี่ยม มีความว่า คำว่า นั้น ได้แก่ พระอรหันต์จีณาสพ พระอรหันต์นั้นมิได้มีความถื่อ ถื่อมัน ขี้คมัน ดิดใจ น้อมใจไปว่า สิ่งนี้ยอดเยี่ยม เลิศ ประเสริฐ วิเศษ เป็นใหญ่ สูงสุด บวร.

คำว่า ไม่มี ความว่า ย่อมไม่มี มีอยู่หาไม่ได้ ไม่ปรากฏ ไม่เข้าไปได้. ความขี้ถื่อนั้น อันพระอรหันต์นั้นละ ตัดขาด สงบ ระงับ ทำให้ไม่ควรเกิดขึ้น เผลเสียแล้วด้วยไฟคือญาณ. เพราะฉะนั้นจึงชื่อว่า มิได้มีความขี้เถื่อว่า สิ่งนี้ยอดเยี่ยม เพราะเหตุนั้นพระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า :-

พระอรหันต์นั้นผู้ล่วงแดนแล้ว ลอยบาปแล้ว ทั้งรู้ ทั้งเห็นแล้ว มิได้มีความขี้เถื่อ มิได้มีความกำหนดใน กามคุณเป็นที่กำหนด มิได้กำหนดในสมวัตติเป็นที่ถลาย กำหนด มิได้มีความขี้เถื่อว่า สิ่งนี้ยอดเยี่ยม ดังนี้.

จบสุทฎฎกสุตตนิทเทสที่ ๔

อรรถกถาสุทนต์ฎกสูตรนิกาย

ในสุทนต์ฎกสูตรที่ ๔ พึงทราบเนื้อความในคาถาแรกก่อน :- พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ความหมจดจ่อมมีเพราะความเห็น เห็นปานนี้หามิได้ อีกอย่างหนึ่งแล คนพาลผู้มีทิฏฐิเห็นพรหมณ์จันทากะ หรือคนเห็นปานนี้อื่น ผู้ไม่หมจดจ่อมเพราะขุนมัวด้วยกิเลส ผู้มีโรคเพราะถูกโรคคือกิเลสถึงทับ ย่อมรู้เฉพาะ ย่อมเห็นผู้หมจดจ่อว่าเป็นผู้ไม่มีโรคเป็นอย่างยิ่ง ก็ความหมจดจ่อคือยอมมีแก่นรชน เพราะความเห็นกล่าวคือทิฏฐินั้นดังนี้.

คนพาลนั้นรู้เฉพาะอยู่อย่างนี้ รู้แล้วว่า ความเห็นเป็นเยี่ยม เป็นผู้พิจารณาเห็นความหมจดจ่อในความเห็นนั้น ย่อมเชื่อว่าความเห็นนั้นเป็นมรรคญาณ แต่ความเห็นนั้นมิได้เป็นมรรคญาณ.

บทว่า **ปรมี อโรคฺย ปตฺตํ** ความว่า ถึงความไร้พยาธิอันอุดมตั้งอยู่.

บทว่า **ตาณฺปฺปตฺตํ** ความว่า ถึงธรรมเป็นเครื่องคุ้มครองอย่างนั้น.

บทว่า **เลณฺปฺปตฺตํ** ความว่า ถึงธรรมเป็นที่แอบแฝง.

บทว่า **สธณฺปฺปตฺตํ** ความว่า ถึงธรรมเป็นที่พึง หรือถึงธรรมเครื่องยังทุกข์ให้พินาศ.

บทว่า **อจฺจุตฺปฺปตฺตํ** ความว่า ถึงความปลอดภัย.

บทว่า **อจฺจุตฺปฺปตฺตํ** ความว่า ถึงภาวะเที่ยง.

บทว่า **อมตปุตฺตํ** ความว่า ถึงธรรมไม่ตาย คือมหานิพพาน.

บทว่า **นิพฺพานปุตฺตํ** ความว่า ถึงธรรมที่เว้นจากตัณหาเครื่องร้อยรัด.

บทว่า **อภิขานนุโต** ความว่า รู้โดยวิเศษ.

บทว่า **อาขานนุโต** ความว่า รู้ทั่ว.

บทว่า **วิชานนุโต** ความว่า รู้หลายอย่าง.

บทว่า **ปฏฺวิขานนุโต** ความว่า รู้แจ้งเพราะอาศัยความเห็นนั้น ๆ.

บทว่า **ปฏฺวิขณฺนุโต** ความว่า กระทำไว้ในหทัย.

บทว่า **จกฺขุวิญญาเณน รูปทสฺสนํ** ความว่า ความเห็นรูปด้วยจักขุวิญญาณ

บทว่า **ญาณนุติ ปจฺเจติ** ความว่า ย่อมเชื่อว่าเป็นปัญญา.

บทว่า **มลฺลโคติ ปจฺเจติ** ความว่า ย่อมเชื่อว่าเป็นอุบาย.

บทว่า **ปโธ** ความว่า เป็นที่สัตถุจร.

บทว่า **นียานํ** ความว่า เครื่องถือไป, ปาฐะว่า **นียยานํ** ก็มี.

คาถาที่ ๒ ว่า **ทิจฺจน เจ สฺสุทฺธิ** เป็นต้น เนื้อความของคาถานั้นว่า ถ้าความหมจดจากกิเลสย่อมมีแก่นรชน ด้วยความเห็น กล่าวคือความเห็นรูปนั้น. หรือว่า ถ้านรชนนั้นย่อมละทุกข์มีชาติเป็นต้น. ด้วยญาณนั้นไซ้ เมื่อเป็นอย่างนั้น นรชนนั้นย่อมหมจดด้วยมรรคอันไม่หมจดอื่นจากอริยมรรคนั้นแล. คือย่อมถึงความเป็นผู้ที่จะพึงกล่าวว่าเป็นผู้ยังมีอุปธิด้วยอุปธิมีราคะ เป็นต้นอยู่นั้นแลหมจด และไม่เป็นอย่าง

นั่นหมดจด เพราะทิวฏฐิยอมบอกนรชนนั้นว่าเป็นผู้พูดอย่างนั้น คือทิวฏฐิ
นั้นแหละยอมบอกว่า ผู้นี้เป็นมิจฉาทิวฏฐิ ได้แก่ออกอย่างนั้น ๆ โดยนัยว่า
โลกเที่ยงเป็นต้น สมควรแก่ทิวฏฐิ.

ชื่อว่า ยังมีราคะ เพราะอรรถว่า เป็นไปกับด้วยราคะ. ความว่า
มีราคะ แม้ในบทว่า สโทโส เป็นต้นกัณยนี้แล.

กาลาที่ ๓ ว่า น พุราหฺมโณ เป็นต้น เนื้อความของกาลานั้น
ว่าก็ผู้ใดชื่อว่าเป็นพราหมณ์ เพราะลอยคืออย่างบาปเสียแล้ว ผู้ถึงความ
สิ้นอาสวะ เป็นพราหมณ์จีณาสพ ด้วยมรรค ไม่กล่าวความหมดจดด้วย
มิจฉาญาณที่เกิดขึ้น ในอารมณ์ที่เห็นกล่าวคือรูปที่สมมติว่าเป็นมงคลยิ่ง
ในอารมณ์ที่ได้ยินกล่าวคือเสียงอย่างนั้น ในศีลกล่าวคือความไม่ก้าวล่วง
ในวัตรต่างโดยหัตถิวัตร เป็นต้น และในอารมณ์ที่ทราบต่างโดยปฐฺฐิที่เป็น
ต้น ซึ่งอื่นจากอริยมรรคญาณ. คำนี้ท่านกล่าวด้วยการกล่าวสรรเสริญ
พราหมณ์จีณาสพ.

ก็พราหมณ์นั้นเป็นผู้ไม่เข้าไปคิดในบุญที่เป็นไปในธาตุสาม และใน
บาปทั้งปวง เป็นผู้ละเสียซึ่งตน เพราะเหตุไร? เพราะละตนนั้นได้คือ
เพราะละความเห็นว่าคุณหรือความยึดถืออย่างใดอย่างหนึ่ง. ท่านกล่าวว่า
เป็นผู้ไม่ทำเพิ่มเติมอยู่ให้โลกนี้ เพราะไม่การทำบุญญาภิสังขาร เป็นต้น.
อนึ่ง พึงทราบการเชื่อมบทนั้น ทั้งหมดนั้นแล ด้วยบทแรกว่า พราหมณ์
ผู้ไม่เข้าไปคิดในบุญและบาป ผู้ละเสียซึ่งตน ผู้ไม่ทำเพิ่มเติมอยู่ในโลกนี้
ไม่กล่าวความหมดจด โดยมรรคอื่น.

บทว่า นาคิ ปฏิกฺเขโป ความว่า น ศัพท์เป็นศัพท์ปฏิเสธ.

กาลว่า พาเหตุวา สพุพปาปกาณี เป็นต้น มีความว่า บุคคลใดลอยบาปทั้งปวงเสียแล้วด้วยมรรคที่ ๔ (อรหัตตมรรค) ชื่อว่ามีตนตั้งอยู่แล้ว เพราะทักขิณตั้งอยู่ไม่ได้ และเพราะลอยบาปเสียแล้วนั้นแล ชื่อว่าปราศจากมลทิน. คือถึงความเป็นผู้ปราศจากมลทินคือความเป็นพรหม ความเป็นผู้ประเสริฐ ชื่อว่ามีจิตตั้งมั่นด้วยดี ด้วยมรรคสมาธิและผลสมาธิ ซึ่งสละมลทินคือกิเลสที่การทำความฟุ้งซ่านแก่สมาธิ. ท่านเรียกว่าเป็นผู้สำเร็จกิจ เพราะความเป็นผู้มีกิจอันสำเร็จแล้ว เพราะล่วงสงสารได้แล้ว เพราะก้าวล่วงเหตุแห่งสงสาร ว่าเป็นผู้อันค้นหาและทักขิณไม่อาศัย เพราะความเป็นผู้อันค้นหาและทักขิณไม่อาศัยแล้ว. และว่าเป็นผู้คงที่ เพราะไม่มีพิการด้วยโลกธรรม บุคคลนั้น ควรชมเชยอย่างนี้ จึงเรียกว่าเป็นผู้ประเสริฐ คือเป็นพราหมณ์.

บทว่า อญฺญตฺร สติปญฺจานนฺติ ความว่า พันสติปัญญา ๔ แม้ในสัมมัตตปธาน เป็นต้น ก็นัยนี้แล.

บทว่า สนฺตฺเตก สมณพฺราหฺมณา ความว่า สมณพราหมณ์บางพวกได้ไฉนว่า สมณพราหมณ์ ด้วยการกำหนดของโลก มีอยู่.

บทว่า ทิฏฺฐสฺสฺสุทฺธิกา ความว่า บรรณาความหมดจด ด้วยการเห็นรูป.

บทว่า เต เอกจฺจานัน ฺรูปานัน ทสฺสนัน ความว่า สมณพราหมณ์เหล่านั้น บรรณาความหมดจดด้วยการเห็นรูป ย่อมเชื่อการแลดูรูปารมณฺ์เหล่านั้น.

บทว่า โลกปิลิ์ ความว่า แม่โคดำแดง.

บทว่า ปลาลปุลลขั ความว่า กองข้าวเปลือก.

บทว่า ตกุกขณั ความว่า ถาดที่เต็มไปด้วยเปรียงโคเป็นต้น.

บทว่า ริตตมณั ความว่า หม้อเปล่า

บทว่า นณั ความว่า การฟ้อนรำของนักฟ้อนเป็นต้น. อาจารย์
บางพวกกล่าวว่า กิริยาของนักแสดง.

บทว่า นคฺคสมณกั ความว่า สมณะไม่นุ่งผ้า.

บทว่า ขริ ความว่า ลา.

บทว่า ขรยานั ความว่า ขวดยานเป็นต้นที่เทียมลา.

บทว่า เอกยฺตุตฺตยานั ความว่า ยานที่เทียมด้วยสัตว์พาหนะตัวเดียว.

บทว่า กานั ความว่า คนตาบอดข้างเดียวและสองข้าง.

บทว่า กุณิ ความว่า คนมือง่อย.

บทว่า ขลฺลขั ความว่า คนเท้ากระจอก คือมีเท้าไปขวาง.

บทว่า ปกฺขหตั ความว่า คนพิการ.

บทว่า ชิณฺณกั ความว่า คนแก่เพราะชรา.

บทว่า พุยาธิกั ความว่า คนถูกพยาธิเบียดเบียน.

บทว่า มตึ ความว่า คนตาย.

บทว่า สุตฺตสุทฺธิกา ความว่า ปรารธนาความหมดจดด้วยการได้
ยินเสียงด้วยโสตวิญญาน.

บทว่า สทฺทานั สวณั ความว่า การได้ยินสัททวารมณั.

บทว่า **วฑฺฒนาติ** วา เป็นต้น ท่านกล่าวถือเอาสักว่าเป็นเสียงที่เป็นไปในโลก แต่เสียงที่กล่าวโดยชื่อนั้น ๆ ว่า **กาโณ** เป็นต้นนั้นแต่ไม่เป็นมงคล.

บทว่า **ภินฺนุนฺนติ** วา ความว่า เสียงว่าถูกตัดมือและเท้า เป็นต้น.

บทว่า **ภินฺนุนฺนติ** วา ความว่า เสียงว่าถูกตีศีรษะ เป็นต้น.

บทว่า **ททฺฒนฺนติ** วา ความว่า เสียงว่าถูกไฟไหม้.

บทว่า **นฏฺฐนฺนติ** วา ความว่า เสียงว่าพินาศเพราะพวกโจร เป็นต้น.

บทว่า **นตฺถิติ** วา ความว่า หรือเสียงว่าของไม่มี.

บทว่า **สึลฺลสุทฺธิกา** ความว่า ผู้ปรารถนาความหมดจดด้วยศีล.

บทว่า **สึลฺลมตฺตเตน** ความว่า ด้วยเหตุสังวร.

บทว่า **สยฺยมมตฺตเตน** ความว่า ด้วยเหตุสักว่าเข้าไปยินดี.

บทว่า **อํ วรมตฺตเตน** ความว่า ด้วยเหตุสักว่ากันทวาร.

บทว่า **อวิติกุมมตฺตเตน** ความว่า ด้วยเหตุสักว่าไม่ก้าวล่วงศีล.

บทว่า **สมณฺมุนทิกาปฺตุโต** เป็นชื่อที่ได้มาทางฝ่ายมารดา.

บทว่า **สมณฺปนฺนกุสลํ** ความว่า มีกุศลบริบูรณ์.

บทว่า **ปรมกุสลํ** ความว่า มีกุศลสูงสุด.

บทว่า **อุตฺตมปฺตฺติปฺตฺตํ** ความว่า ผู้ถึงพระอรหันต์อันอุดมที่พึงตั้งอยู่.

บทว่า **อโยชฺฌมํ** ความว่า สมณะผู้อันใคร ๆ ไม่อาจให้แพ้.

บทว่า **วตฺตสุทฺธิกา** ความว่า ผู้ปรารถนาความหมดจดด้วยวัตร คือการสมาทาน.

บทว่า **หตฺถิวตฺติกา** วา ความว่า ชื่อว่าเป็นผู้ประพฤติหัตถิวัตร เพราะอรรถว่า มีหัตถิวัตรที่สมาทานไว้.

อธิบายว่า กระทำกริยาอย่างซ่างทั้งปวง ทำอย่างไร ? สมณพราหมณ์เหล่านั้น เกิดความคิดขึ้นอย่างนี้ว่า จำเดิมแต่วันนี้ไป เราจักการทำสิ่งที่ซ่างทั้งหลายทำจึงกระทำอาการเดิน ยืน นั่ง นอน ถ่ายอุจจาระปัสสาวะอย่างซ่างทั้งหลาย และอาการที่เห็นซ่างอื่น ๆ แล้วชูงวงเดินไปทุกอย่าง ดังนั้นจึงชื่อว่าเป็นผู้ประพฤติหัตถิวัตร.

แม้ในบทว่า เป็นผู้ประพฤติอัสสวัตรเป็นต้น ก็พึงประกอบบทตาม ที่ควรประกอบ ด้วยสามารถบทที่ได้มา.

บรรดาบทเหล่านั้น ในบทว่า **ทิสาวตฺติกา** วา ซึ่งเป็นบทสุดท้าย มีความว่า เป็นผู้ประพฤติทิสวัตรที่สมาทาน ด้วยสามารถนมัสการทิมิทิส นูรพาเป็นต้น. การสมาทานวัตรของสมณพราหมณ์มีประการดังกล่าวแล้ว เหล่านี้ เมื่อสำเร็จยอมนำเข้าไปถึงความเป็นเพื่อนกับซ่างเป็นต้น. แต่ถ้า มิจฉาทิฏฐิมิแก่เขาผู้คิดอยู่ว่า เรายอมเป็นเทวดา หรือเทวดาองค์ใดองค์ หนึ่ง ด้วยการสมาทานศีลและวัตร และความประพฤติอันประเสริฐนี้ พึง ทราบว่า นรกและกำเนิดดิรัจฉานอย่างใดอย่างหนึ่งยอมมี.

สมจริงดังที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า **ดูก่อนปุนณะ บุคคล** บางคนในโลกนี้บำเพ็ญวัตรสุนัขบริบูรณ์ไม่วุ่นวาย, บำเพ็ญศีลสุนัข บริบูรณ์ไม่วุ่นวาย, บำเพ็ญสมาธิสุนัขบริบูรณ์ไม่วุ่นวาย บำเพ็ญอุกัปปะ

สุนัขบริบูรณ์ไม่วุ่นวาย, บุคคลนั้นบำเพ็ญวัตรสุนัขบริบูรณ์ไม่วุ่นวาย.
บำเพ็ญศีลสุนัขบริบูรณ์ไม่วุ่นวาย, บำเพ็ญสมาธิสุนัขบริบูรณ์ไม่วุ่นวาย.
บำเพ็ญอุทกปฏิบัติสุนัขบริบูรณ์ไม่วุ่นวาย. ครั้นแตกกายตายไปแล้วย่อมเข้า
ถึงความเป็นเพื่อนกับสุนัขทั้งหลาย. ก็ถ้าเขามีทิฏฐิอย่างนี้ว่า เราจักเป็น
เทวดาหรือเทวดาองค์ใดองค์หนึ่งด้วยศีล วัตรหรือพรหมจรรย์นี้ ทิฏฐิของ
เขานั้นย่อมเป็นมิจฉาทิฏฐิ. คุณก่อนปุณณะเรากล่าวว่าคนมิจฉาทิฏฐิมิคติ ๒
อย่างคืออนรก หรือกำเนิดดิรัจฉานอย่างใดอย่างหนึ่ง. คุณก่อนปุณณะ
วัตรสุนัขเมื่อสำเร็จ ย่อมนำเข้าถึงความเป็นเพื่อนกับสุนัขทั้งหลาย. เมื่อ
ไม่สำเร็จย่อมนำเข้าสู่นรก. ไม่พึงถือเอาเนื้อความว่า ผู้ประพฤติคัมภีร์พวตร
เป็นต้น ย่อมเข้าถึงความเป็นเพื่อนกับคนธรรพ์เป็นต้น. แต่พึงถือเอาว่า
ย่อมเข้าถึงนรกและกำเนิดดิรัจฉานนั้นแล เพราะถือเอาด้วยมิจฉาทิฏฐิ.

บทว่า **มุตสุทฐิกา** ความว่า ผู้ปรารถนาความหมดจด ด้วย
อารมณ์ที่ถูกต้อง.

บทว่า **ปฐวี อามสนฺติ** ความว่า ย่อมถูกต้องแผ่นดินใหญ่ที่มี
สัมภาระ ด้วยกาย.

บทว่า **หริตฺ** ความว่า หล้าแพรกเขียวสด.

บทว่า **โคมยฺ** ความว่า โคมัยของโคเป็นต้น.

บทว่า **กจฺลปฺ** ความว่า เต่าหลายชนิดมีเต่ากระดูกเป็นต้น.

บทว่า **ชาลฺ** **อกฺกมฺนฺติ** ความว่า ช้ำเหยียบขย้ำเหล็ก.

บทว่า **ติลฺวาหฺ** ความว่า เกวียนบรรทุกงา หรือกองงา.

บทว่า **ปฺลฺสฺสตีลฺล** **ขาทฺนฺติ** ความว่า เกี่ยวกินงาที่ประกอบด้วย
มงคล.

บทว่า **ปฺลฺสฺสเตลฺล** **มกฺกฺเขนฺติ** ความว่า ทำน้ำมันงาอย่างนั้นเป็น
เครื่องพรหมสรีระ.

บทว่า **ทฺนฺตวณฺณํ** ความว่า ไม้สีฟัน.

บทว่า **มตฺตึทกฺก** **นฺนายนฺติ** ความว่า ภูสรีระด้วยดินอ่อน มี
ดินสอพองเป็นต้นแล้วอาบน้ำ.

บทว่า **สาณฺถํ** **นิวาเสนฺติ** ความว่า นุ่งห่มผ้าที่ประกอบด้วย
มงคล.

บทว่า **เวณฺณํ** **เวณฺณนฺติ** ความว่า วาง คือ สวมผ้าโพกศีรษะ
ซึ่งเป็นผ้าใหม่เป็นต้นบนศีรษะ.

บทว่า **เตชตฺถํ** **กฺุสลาภิสฺสฺขารํ** ความว่า ปัจจัยภิกษังขารซึ่งเกิด
แต่ความฉลาด ให้ปฏิสนธิในกามธาตุ รูปธาตุ และอรูปรธาตุ.

บทว่า **สพฺพํ** **อกุสลํ** ความว่า อกุศลซึ่งเกิดแต่ความไม่ฉลาด ๑๒,

บทว่า **ยโต** **ได้แก่** ในกาลใด. ปุญญาภิกษังขาร ๑๑ อปุญญาภิก
ษังขาร ๑๒ และอาเนญชาภิกษังขาร ๔ เป็นอันละได้แล้ว ด้วยสมุจเฉทปหาน
ตามสมควร.

บทว่า **อตฺตทิกฺกุณฺณิขฺโ** ความว่า ละทิกฺกุณฺณิที่ถือว่า นั้นเป็นตัว
ตนของเรา.

บทว่า **คาหณฺขโ** ความว่า ละความยึดถือที่สัมปยุตด้วยมานะว่า
เราเป็นนั่น.

บทว่า **อตุตฺตขุโ** มีความอีกว่า บทเป็นต้นว่า ความถืออุบลคำ ความจับต้องแต่ข้างหน้า ความถือมั่นในอัตตานั้น ความติดใจกลิ่นด้วย สามารถค้นหาที่มีกำลัง และความปรารถนามีกำลัง ด้วยสามารถความยึดถือ ด้วยค้นหาและด้วยสามารถความยึดถือด้วยทิวฐิ ว่า นั่นของเรา ความถือ เป็นต้นทั้งปวงนั้นย่อมเป็นอันพราหมณ์นั้นสละแล้ว ดังนี้ มีนัยดังกล่าว แล้วนั้นแล.

ครั้นกล่าวว่า พราหมณ์ไม่กล่าวความหมจดโดยมรรคอื่น อย่างนี้ แล้ว บัดนี้ พระสารีบุตรเถระเมื่อจะแสดงความรู้ที่ทิวฐินั้น ของพวกมีทิวฐิ ที่กล่าวความหมจดโดยมรรคอื่นเหล่านั้น เป็นทิวฐินำทุกข์ออกไม่ได้ จึง กล่าวคาถา **ปุริมํ ปหาย** ดังนี้ เป็นต้น.

คาถานั้นมีความว่า สมณพราหมณ์เหล่านั้นแม้เป็นผู้กล่าวความหมจดโดยมรรคอื่น ละศาสดาต้น เป็นต้น อาศัยศาสดาหลัง เพราะถูกความถือและความปล่อยครอบงำ เพราะละทิวฐินั้นไม่ได้ ไปตามค้นหากล่าวคือ ความแสวงหา คือถูกค้นหาครอบงำ ย่อมไม่ข้ามกิเลสเครื่องเกี่ยวข้องต่างโดยระคะเป็นต้น และเมื่อไม่ข้ามกิเลสเครื่องเกี่ยวข้อง ย่อมเรียนด้วย ย่อมละด้วยซึ่งธรรมนั้น ๆ เหมือนลิงเกาะกิ่งไม้.

บทว่า **ปุริมํ สตฺถาริ ปหาย** ความว่า เว้นปัญญาของศาสดา ที่ถือไว้ในก่อน.

บทว่า **อปฺริ สตฺถาริ นิสฺสุติตา** ความว่า อาศัย คือ ติดแน่น ปัญญาของศาสดาอื่น. แม้ในบทว่า **ปุริมํ รมฺมกฺขานํ ปหาย** เป็นต้นก็นัยนี้แล.

บทว่า **เอชานุกา** ความว่า ไปตามค้นหา.

บทว่า **เอชานุกตา** ความว่า ไปตามค้นหาแล้ว.

บทว่า **เอชานุสุตฺตา** ความว่า ชำนาญไปตาม หรือเล่นไปตามค้นหา.

บทว่า **เอชาย ปนฺนา ปติตา** ความว่า จมลงในค้นหา และอัน
ค้นหาเก็บเสียแล้ว.

บทว่า **มกฺกโณ** ได้แก่ ลิง.

บทว่า **อรณฺเณ** ความว่า ในทุ่ง.

บทว่า **ปวเน** ความว่า ในป่าใหญ่.

บทว่า **จรมาโน** ความว่า ไปอยู่.

บทว่า **เอวเมว** เป็นบทอุปไมย เครื่องยังบทอุปมาให้ถึงพร้อม.

บทว่า **ปฺลฺล** ความว่า ต่าง ๆ.

บทว่า **ปฺลฺลทิกฺกุจฺจิตานิ** ความว่า ทิฏฐิมืออย่างต่าง ๆ.

บทว่า **คณฺหฺนฺติ จ มฺลฺลจฺนฺติ จ** ความว่า ย่อมจับด้วยสามารถ
แห่งการถือ และย่อมปล่อยด้วยสามารถแห่งการสละ.

บทว่า **อาทียฺนฺติ จ นิริสฺสขฺนฺติ จ** ความว่า ย่อมการทำความ
กังวล ย่อมสละ และย่อมซัดไป.

เนื้อความที่ตรัสไว้ว่า เพราะทิฏฐิย่อมบอกนรชนนั้นว่าเป็นผู้พูด
อย่างนั้น นั้นเชื่อมความในคาถาที่ ๕ ว่า **สยํ สฺมาทาย สฺมาทานวฺตรทํ**
หลายเอง เป็นต้น.

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า **สยํ** แปลว่า เอง.

บทว่า **สฺมาทาย** ความว่า ถือเอา.

บทว่า **วฺตฺตานิ** ความว่า วัตรทั้งหลายมีหัตถิวัตร เป็นต้น.

บทว่า อัจฉารัง ความว่า กลับไปกลับมา หรือเลวและประณีต
คือ จากศาสดาสู่ศาสดา เป็นต้น.

บทว่า สลฺลสฺสโต ความว่า เป็นผู้ข้องอยู่ในกามสัญญา เป็นต้น.

บทว่า วิทฺธา จ เวเทหิ สเมจจ ชมฺมํ ความว่า ส่วนผู้มีความ
รู้ คือพระอรหันต์ ตรัสรู้สังขารม ๔ อันเป็นปรมาตถ์ ด้วยความรู้คือ
มรรคญาณ ๔. บทที่เหลือ ปรากฏแล้วทั้งนั้น.

บทว่า สยํ สมากาย ความว่า ถือของทีเดียว.

บทว่า อาทาย ความว่า ถือเอาแล้ว คือรับเอาแล้ว.

บทว่า สมากาย ความว่า ถือเอาแล้ว โดยชอบ.

บทว่า อาทียิตฺตฺวา ความว่า กระทบความกังวล.

บทว่า สมากายิตฺตฺวา ความว่า กระทบความกังวลโดยชอบ.

บทว่า คณฺหิตฺตฺวา ความว่า ไม่สละ.

บทว่า ปรามลิตฺตฺวา ความว่า แสดงแล้ว.

บทว่า อภินิวิสิตฺตฺวา ความว่า ตั้งมั่นแล้ว.

บทว่า กามลฺลสัญญา เป็นต้น มีนัยดังกล่าวแล้วนั้นแล.

บทว่า วิทฺธา แปลว่า ผู้มีปัญญา.

บทว่า วิชฺชาคโต ความว่า ผู้ถึงความรู้แจ้ง.

บทว่า ภาณิ ความว่า ผู้ถึงพร้อมด้วยปัญญา.

บทว่า วิภาวี ความว่า ผู้พิจารณาด้วยญาณ,

บทว่า เมธาวี ความว่า ผู้มีญาณตรีกตรองโดยอนิจจลักษณะเป็น
ต้น.

บทว่า **ปลงฺวา** เป็นต้น มีนัยดังกล่าวไว้ในหนหลังนั้นแล.

บทว่า **จตุสจฺจมฺมํ วิจิณฺติ** ความว่า ธรรมวิจยสัมโพชฃงค์
เนื้อความของโพชฃงค์ กล่าวไว้แล้วในหนหลังเทียว.

บทว่า **วิมฺ สว** ความว่า ปัญญาเครื่องค้นคว้าสังขธรรม ๔ นั้นแล
ท่านอธิบายว่า วิมังสา คือการคิดธรรม.

บทว่า **วิปฺสุตฺตา** ความว่า ปัญญาเครื่องเห็นโดยอาการต่าง ๆ ที่
สัมปยุตด้วยมรรคนั้นแล.

บทว่า **สมฺมาทิฏฺฐิ** ความว่า สัมมาทิฏฐิที่งาม บัณฑิตสรรเสริญ
ดี สัมปยุตด้วยมรรค.

บทว่า **เตหิ เวเทหิ** ความว่า ด้วยมรรคญาณ ๔ เหล่านี้นั้นแล.

บทว่า **อนฺตลโต** ความว่า ถึงที่สุดชาติ ชรา และมรณะ.

บทว่า **โกฏฺฐิโต** เป็นต้น มีนัยดังกล่าวไว้ในหนหลังนั้นแล.

บทว่า **เวทานิ ว อนฺตลโต** ความว่า ถึงที่สุดแห่งทุกข์ที่พึงรู้.

บทว่า **เวเทหิ ว อนฺตลโต** ความว่า ถึงพระนิพพานกล่าวคือ
ที่สุด โดยเป็นที่สุครอบแห่งทุกข์ในวิญญูะ ด้วยปัญญา คือมรรคญาณ ๔.

บทว่า **วิทิตฺตฺตา** ความว่า เพราะความเป็นผู้รู้แจ้ง คือ เพราะ
ความเป็นผู้รู้.

กล่าวว่ **เวทานิ วิเจยฺย เกวลานิ** เป็นต้น มีความว่า ผู้ใด
กระทำความสิ้นกิเลสด้วยเวทคือมรรคญาณ ๔ ถึงแล้ว ผู้นั้นชื่อว่าถึงเวท
โดยปรมาตย์. อนึ่ง ผู้ใดเลือกเฟ้นเวททั้งหลายที่เรียกกันว่าศาสตร์ ของ
สมณพราหมณ์ทั้งปวง ด้วยสามารถอนิจจลักษณะเป็นต้นโดยกิจ ด้วยมรรค

ภวานานันแผล. ก้าวล่วงเวททั้งปวงนั้นนั้นแผล. ด้วยการละฉันทราคะใน
เวทนั้น เป็นผู้ปราศจากราคะในเวทนาทั้งปวง ที่เกิดขึ้นเพราะเวทเป็น
ปัจจัย หรือโดยประการอื่น. เพราะเหตุนี้ เมื่อทรงแสดงเนื้อความนั้น
ถูกทูลถามว่า ผู้ถึงเวทกล่าวถึงการบรรลู่อะไร? มิได้ตรัสตอบว่า การ
บรรลู่นี้ ตรัสว่า บุคคลเลือกเฟ้นเวททั้งหลาย ฯลฯ ชื่อว่าเป็นเวทกุ ดังนี้.

อีกอย่างหนึ่ง เพราะผู้ใดเลือกเฟ้นเวททั้งหลายด้วยปัญญาเครื่องเลือก
เฟ้น ย่อมเป็นไปก้าวล่วงเวททั้งปวงด้วยการละฉันทราคะในเวทนั้น. ผู้
นั้น ถึง คือรู้ คือก้าวล่วงเวททั้งหลายที่เรียกกันว่าศาสตร์. ผู้ใดปราศจากราคะ
ในเวทนาทั้งหลาย แม้ผู้นั้นก็ถึง คือก้าวล่วงเวททั้งหลายที่เรียกกันว่า
เวทนา คือถึงเวทนายิ่ง. แม้คังนั้นก็ชื่อว่า เวทกุ ฉะนั้น เมื่อจะทรง
แสดงเนื้อความว่า จึงมิได้ตรัสว่า การบรรลู่นี้ แต่ตรัสว่า บุคคลเลือก
เฟ้นเวททั้งหลาย ฯลฯ ชื่อว่าเป็นเวทกุ ดังนี้.

บทว่า **สเมจจ** ความว่า มาพร้อมด้วยญาณ.

บทว่า **อภิสมจจ** ความว่า แหงตลอดด้วยญาณ.

บทว่า **ธมฺม** ความว่า สัจธรรม ๔.

บทว่า **สพฺเพ สงฺขารา** ความว่า ธรรมพร้อมด้วยปัจจัยทั้งปวง.

ด้วยว่าธรรมเหล่านั้นชื่อว่าสังขารอันปัจจัยปรุงแต่ง ย่อมร่วมกระทำด้วย
ปัจจัยทั้งหลาย เหตุนี้จึงชื่อว่าสังขาร. สังขารเหล่านั้นท่านกล่าวโดยวิเศษ
ว่า **สังขตะ** เพราะร่วมกระทำด้วยปัจจัยทั้งหลายด้วยประการฉะนี้. ใน
อรรถกถาทั้งหลายกล่าวว่า ธรรมมีรูปที่เป็นไปในกฺุมิ ๑ เป็นต้น ที่บังเกิด
เพราะกรรม ชื่อว่า **อภิสังขตสังขาร**. อภิสังขตสังขารแม้เหล่านั้น ย่อม

สงเคราะห์เข้าในสังขตสังขารทั้งหลาย. ในประโยคว่า **สังขารทั้งหลายไม่เที่ยงหนอ** เป็นต้น **สังขาร**ที่มีอวิชาเป็นปัจจัยนั้นแลมาในประโยคว่า **ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย**บุรุษบุคคลผู้ไปด้วยอวิชานี้ ย่อมปรุงแต่งปญญาภิสังขาร เป็นต้น. กุศลเจตนาและอกุศลเจตนาที่เป็นไปในกัมมิ ๓ ชื่อว่า **สังขาร**เครื่องปรุงแต่งความเพียรทางกายและความเพียรทางใจ ที่มาในประโยคว่า **คติแห่งอภิสังขารมีประมาณเท่าใด** ไปประมาณเท่านั้น **เข้าใจ**ว่าได้ตั้งอยู่กำจัดอินทรีย์ เป็นต้น ชื่อว่า **ปโยคาภิสังขาร**. **วิคกวิจารณ์**ที่มาในประโยคว่า **แนะท่านวิสาขะ** **วจีสังขาร**ของภิกษุผู้เข้าสัญญาเวทยัตนิโรธแลย่อมดับก่อน ต่อแต่นั้นกายสังขารดับ ต่อแต่นั้น จิตตสังขารดับ เป็นต้น ชื่อ **วจีสังขาร** เพราะอรรถว่า ปรุงแต่งวาจา. **ลมอัสสาสะลมปัสสาสะ** ชื่อ **กายสังขาร** เพราะอรรถว่า ปรุงแต่งกาย. **สัญญาและเวทนา** ชื่อ **จิตตสังขาร** เพราะอรรถว่า ปรุงแต่งจิต แต่ในที่นี้ท่านประสงค์เอา **สังขตสังขาร**.

บทว่า **อนิจจา** ความว่า เพราะอรรถว่ามีแล้วไม่มี.

บทว่า **ทุกขา** ความว่า เพราะอรรถว่า เบียดเบียน.

บทว่า **สพฺเพ ธมฺมา** ความว่า ท่านกล่าวทำแม่พระนิพพานไว้ภายใน.

บทว่า **อนตฺตา** ความว่า เพราะอรรถว่า ไม่เป็นไปในอำนาจ.

ในบทว่า **อวิชาปจฺจยา** **สงฺขารา** ผลมาอาศัยธรรมใดเกิดฉะนั้น **ธรรมนั้น**ชื่อว่า **เป็นปัจจัย**.

บทว่า **ปฎิจจ** ความว่า เว้นไม่ได้ อธิบายว่า ไม่ห้าม.

บทว่า **เอติ** ความว่า เกิดขึ้นและเป็นไป. อีกอย่างหนึ่ง มีความ
ว่า อุปการะ มีความว่า เป็นปัจจัย อวิชชานั้นด้วย เป็นปัจจัยด้วย ชื่อว่า
อวิชาเป็นปัจจัย เพราะเหตุนี้ สังขารทั้งหลายจึงมีอวิชาเป็นปัจจัย.

บทว่า **สมุทฺถนุติ** ความว่า ย่อมบังเกิดเฉพาะพึงประกอบศัพท์
สมุทฺถนุติ แม้ด้วยบทที่เหลือทั้งหลาย ด้วยประการฉะนี้.

ในอวิชาและสังขารเหล่านั้น อวิชาเป็นไฉน ? ความไม่รู้ในทุกข์,
ความไม่รู้ในทุกขสมุทัย, ความไม่รู้ในทุกขนิโรธ, ความไม่รู้ในทุกขนิโรธ
คามินีปฏิปทา, ความไม่รู้ในส่วนเบื้องต้น, ความไม่รู้ในส่วนเบื้องปลาย
ความไม่รู้ในส่วนเบื้องต้นและส่วนเบื้องปลาย ความไม่รู้ในธรรมที่อาศัย
กันและกันเกิดขึ้น คืออหิปปัจจัยตา.

สังขารเป็นไฉน ? ปุญฺญากิสังขาร, อปุญฺญากิสังขาร, อานนฺยชาภิ-
สังขาร, กายสังขาร, วชิสังขาร, จิตตสังขาร.

กามาวจรกุศลจิต ๘ รูปาวจรกุศลจิต ๕ เป็นปุญฺญากิสังขาร.

อกุศลจิต ๑๒ เป็นอปุญฺญากิสังขาร.

อรูปาวจรกุศลจิต ๔ เป็นอานนฺยชาภิสังขาร.

กายสังขารเจตนาเป็นกายสังขาร.

วชิสังขารเจตนาเป็นวชิสังขาร

มโนสังขารเจตนาเป็นจิตตสังขาร.

พึงมีคำถามในบทนั้นว่า ชื่อว่า สังขารเหล่านี้มีอวิชาเป็นปัจจัยนั้น
พึงรู้ได้อย่างไร ? รู้ได้โดยภาวะในความเป็นอวิชา.

ก็ความไม่รู้ กล่าวคืออวิชาในธรรม ๘ ประการมีทุกข์เป็นต้น อันบุคคลใดยังละไม่ได้ บุคคลนั้นถือเอาทุกข์ในสังสารวัฏด้วยความสำคัญว่าเป็นสุข ปรารถนสังขารแม้ทั้ง ๓ อย่างที่เป็นเหตุแห่งทุกข์นั้นแล เพราะความไม่รู้ในทุกข์และส่วนเบื้องต้นเป็นต้นก่อน.

บุคคลปรารถนสังขารทั้งหลายที่เป็นบริวารแห่งตัณหาแม้เป็นเหตุแห่งทุกข์ สำคัญว่าเป็นเหตุแห่งสุข เพราะความไม่รู้ในสมุทัย.

บุคคลเป็นผู้มีความสำคัญในคติวิเศษแม้ไม่ใช่ความดับทุกข์ ว่าเป็นความดับทุกข์เป็นผู้มีความสำคัญในการเช่นสรวง และการบำเพ็ญพรตเพื่อเป็นเทวดาเป็นต้น แม้มิใช่ทางแห่งความดับทุกข์เลย ว่าเป็นทางแห่งความดับทุกข์ เมื่อปรารถนาคความดับทุกข์ ย่อมปรารถนสังขารทั้ง ๓ อย่าง ด้วยการเช่นสรวงและการบำเพ็ญพรตเพื่อเป็นเทวดาเป็นต้นเป็นข้อสำคัญ เพราะความไม่รู้ในนิโรธและในมรรค.

อีกอย่างหนึ่ง บุคคลนั้นไม่รู้ทุกข์ กล่าวคือ ผลบุญแม้เต็มไปด้วย โทษมีชาติ ชรา และมรณะเป็นต้นว่าเป็นทุกข์โดยวิเศษ เพราะความที่ยังละอวิชาในสังขาร ๔ ไม่ได้นั้น. ย่อมปรารถนบุญญาภิสังขาร ชนิดกายสังขาร วาจิสังขาร จิตตสังขาร เพื่อบรรลุผลนั้น เหมือนผู้ใคร่เป็นเทวดาและเทพอัปสร ปรารถนจอมผาเทวดาฉะนั้น.

อีกอย่างหนึ่ง บุคคลแม้ไม่เห็นความเป็นวิปริณามทุกข์ที่ทำให้เกิดความเร่าร้อนใหญ่ในที่สุดแห่งผลบุญนั้น ซึ่งสมมติว่าเป็นสุข และความไม่พอใจ ย่อมปรารถนบุญญาภิสังขารซึ่งมีประการดังกล่าวแล้วนั้นแล อันเป็นปัจจัยแห่งทุกข์นั้น. เหมือนแมงเม่าบินเข้าหาเปลวไฟ, และเหมือนคน

อยากหยาดน้ำหวาน เลียคมัสตราที่ทาน้ำหวานจะนั้น.

อนึ่ง บุคคลไม่เห็นโทษในการเข้าไปเสพกามเป็นต้น ซึ่งมีวิบาก ย่อมปรารถนาลุณญาภิสังขารที่เป็นไปในไตรทวาร เพราะสำคัญว่าเป็นสุข และเพราะความที่ถูกกิเลสครอบงำ เหมือนเด็กอ่อนเล่นลูก และเหมือนคนอยากตายเที่ยวกินยาพิษจะนั้น.

อีกอย่างหนึ่ง บุคคลไม่รู้ความเป็นวิปริณามทุกข์แห่งสังขารในรูปวิบาก ย่อมปรารถนาอนุชาภิสังขารที่เป็นจิตตสังขาร ด้วยวิปลาสว่าเที่ยงเป็นต้น เหมือนคนหลงทิศเดินทางตรงไปเมืองปีศาจจะนั้น.

เพราะมีอวิชชานั้นแล จึงมีสังขาร. เพราะไม่มีอวิชา จึงไม่มีสังขาร. ด้วยประการฉะนี้ ฉะนั้นพึงทราบชื่อนี้ว่า สังขารเหล่านั้นย่อมมีอวิชาเป็นปัจจัย.

ในข้อนี้ท่านกล่าวว่า พวกเราถือเอาเนื้อความนี้ก่อนว่า อวิชาเป็นปัจจัยแก่สังขารทั้งหลาย. ก็อวิชชานี้อาจเดียวเท่านั้น เป็นปัจจัยแก่สังขารทั้งหลายหรือ หรือว่ามีปัจจัยอื่น ๆ อีก. ก็ถ้าการกล่าวถึงเหตุหนึ่งจากเหตุหนึ่งเท่านั้น ย่อมถึงก่อนไซ้. เมื่อเป็นเช่นนั้น ปัจจัยแม้อื่น ๆ ก็ย่อมมีการชี้แจงเหตุหนึ่งว่า :- สังขารทั้งหลายมีอวิชาเป็นปัจจัย จะไม่เกิดขึ้นในข้อนี้หรือ ? ไม่เกิดขึ้นหาไม่ได้. เพราะเหตุไร ? เพราะ :-

ผลอย่างหนึ่งย่อมมีแต่เหตุอย่างเดียวในโลกนี้ หา
มิได้ ผลหลายอย่างแต่เหตุแม้หลายอย่าง ก็หามิได้ ผล
อย่างหนึ่งมีอยู่ หามิได้ แต่ประโยชน์ในการแสดงเหตุผล
อย่างหนึ่งมีอยู่.

ด้วยว่าพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงเหตุก็ตามผลก็ตาม อย่างเดียวเท่านั้น. โดยสมควรแก่ความงามของเทศนา และแก่เหล่าเวไนยสัตว์. เพราะเป็นประธานในที่บางแห่ง ปราภฏในที่บางแห่ง เป็นอสาธนะในที่บางแห่ง. ฉะนั้นอวิชาในข้อนี้เมื่อเหตุแห่งสังขารทั้งหลายมีวิัตถุอารมณ์และสหชาตธรรมเป็นต้นอื่น ๆ แม้มีอยู่ ก็พึงทราบว่าเป็นเหตุแห่งสังขารทั้งหลาย. เพราะเป็นประธานว่าเป็นเหตุของเหตุแห่งสังขารทั้งหลาย มีค้นหาเป็นต้นแม่อื่น ๆ เพราะปราภฏและเพราะเป็นอสาธนะว่า คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย บุคคลผู้ไม่มีปัญญา ได้ด้วยอวิชา ย่อมปรุงแต่งแม่ปัญญาภิสังขาร โดยพระบาลีว่า ค้นหาจอมเจริญแก่ผู้เห็นตามความพอใจ และว่าเพราะอวิชาเกิด อาสวะจึงเกิด. และพึงทราบการประกอบในการแสดงเหตุผลเป็นอย่าง ๆ ในที่ทั้งปวง ด้วยการแสดงบริหารและกล่าวถึงเหตุผลเป็นอย่าง ๆ นั้นนึ่งเทียวแล. ในข้อนี้ท่านกล่าวว่า แม้เมื่อเป็นอย่างนั้น ความที่อวิชาซึ่งมีโทษมีผลไม่น่าปรารถนาโดยส่วนเดียวเป็นปัจจัยแห่งปัญญาภิสังขารและอานัญญาภิสังขาร จะถูกได้อย่างไร เพราะอ้อยจะเกิดแต่พืชสะเดาหาได้ไม่ จักไม่ถูกได้อย่างไร. เพราะในโลก :-

**บุคคลที่เป็นศัตรูก็ตาม เป็นมิตรก็ตาม ที่คล้ายกัน
ก็ตาม ไม่คล้ายกันก็ตาม สำเร็จเป็นปัจจัยแห่งธรรมทั้ง
หลาย บุคคลเหล่านั้นจะเป็นวิบากทั้งนั้นก็หามิได้.
อวิชานี้แม้มีผลไม่น่าปรารถนาโดยส่วนเดียว ด้วยสามารถแห่ง
วิบาก, และมีโทษ ด้วยสามารถแห่งสภาวะ, ก็พึงทราบว่าเป็นปัจจัยแห่ง**

บุญญาภิสังขารเป็นต้นเหล่านั้นแม้ทั้งหมด. ด้วยสามารถเป็นปัจจัยแห่ง
ฐานะกิจสภาวะศัตรูและมิตร. และด้วยสามารถเป็นปัจจัยแห่งผู้ที่คล้ายกัน
และไม่คล้ายกัน ตามสมควร. อนึ่ง ยังมีปริยายอื่นอีกว่า :-

ผู้ใดลุ่มหลงในจตุติและอุบัติในสังสารวัฏในลักษณะ
แห่งสังขาร และในธรรมที่อาศัยกันและกันเกิดขึ้น ผู้นั้น
ย่อมปรุงแต่งสังขาร ๓ อย่างเหล่านั้นเพราะอวิชาเป็นปัจจัย
แห่งสังขาร ๓ อย่างเหล่านั้นทั้งหมด.

นระผู้บอดแต่กำเนิด เป็นผู้นำไม่ได้ บางคราวไป
ถูทาง บางคราวก็ไปผิดทาง แม้นั้นใด คนพาลท่องเที่ยว
เที่ยวอยู่ในสังสารวัฏเป็นผู้นำไม่ได้ บางคราวทำบุญ บาง
คราวก็ทำบาป. ก็ผู้นั้นรู้ธรรมแล้วบรรลุตัจจะทั้งหลายใน
กาลใด จักเป็นผู้เข้าไปสงบจากอวิชาเที่ยวไปในกาลนั้น.

บทว่า สงฺขารปจฺจยา วิญฺญาณํ ได้แก่หมวดแห่งวิญญาณ ๖ คือ
จักขุวิญญาณ โสตวิญญาณ ฆานวิญญาณ ชิวหาวิญญาณ กายวิญญาณ
มโนวิญญาณ. บรรดาวิญญาณเหล่านั้น จักขุวิญญาณมี ๒ อย่าง คือ
ที่เป็นกุศลวิบาก ๑ ที่เป็นอกุศลวิบาก ๑. โสตวิญญาณ ฆานวิญญาณ
ชิวหาวิญญาณ และกายวิญญาณก็เหมือนกัน. ส่วนมโนวิญญาณมี ๒๒
อย่าง คือวิปากมโนธาตุ ๒, อเหตุกวิปากมโนวิญญาณธาตุ ๓, สเหตุก
วิปากจิต ๘, รูปาวจรวิปากจิต ๕, อรูปาวจรวิปากจิต ๔, วิปากวิญ-
ญาณฝ่ายโลกิยะทั้งหมดมี ๓๒ ด้วยประการฉะนี้.

ในข้อนั้นพึงมีคำถามว่า ก็ชื่อว่า วิญญาณซึ่งมีประการดังกล่าวแล้ว
นี้มีสังขารเป็นปัจจัยนี้จะพึงรู้ได้อย่างไร ? พึงรู้ได้เพราะไม่มีวิบาก ใน
เพราะไม่มีกรรมที่สั่งสมไว้.

เรื่องวิบากนี้พึงทราบว่ วิบากจะไม่เกิดขึ้นในเพราะไม่มีกรรมที่สั่ง
สมไว้. ถ้าจะพึงเกิดขึ้น วิบากทั้งปวงของกรรมทุกอย่างพึงเกิดขึ้น แต่จะ
ไม่เกิดขึ้น. ดังนั้นพึงทราบข้อนี้ว่า วิญญาณนี้ย่อมมีเพราะสังขารเป็นปัจจัย.

ก็วิญญาณนี้ทั้งหมดนั้นแล ย่อมเป็นไปโดยประการ ๒ คือ ปวัตติ
และปฏิสนธิ. ใน ๒ ประการนั้น วิญญาณ ๕ ทั้ง ๒ ฝ่าย^๑ (เป็น ๑๐).
มโนธาตุ ๒, อเหตุกมโนวิญญาณธาตุที่สหคตด้วยโสมนัส ๑, รวมเป็น
วิญญาณ ๑๓ เหล่านี้ ย่อมเป็นไปในปวัตติเท่านั้น ในปัญจโวการภพ.
วิญญาณ ๑๕ ที่เหลือ ย่อมเป็นไปทั้งในปวัตติ ทั้งในปฏิสนธิ ในภพ ๓
ตามสมควร.

วิญญาณที่ได้ปัจจัยเป็นเพียงธรรมนี้ย่อมเข้าถึง
ระหว่างภพ ด้วยประการฉะนี้ วิญญาณนั้นไม่ข้ามภพนั้น
ไปได้ เว้นเหตุจากภพนั้นเสียแล้ว ย่อมไม่ปรากฏ.

ก็วิญญาณที่ได้ปัจจัยนี้ เมื่อเกิดขึ้นเป็นเพียงรูปธรรมและอรูปธรรม
เรียกว่า ย่อมเข้าถึง ระหว่างภพ ด้วยประการฉะนี้. ไม่ใช่สัตว์ ไม่ใช่
ชีวะ และวิญญาณนั้นย่อมไม่ข้ามอดีตภพไปได้ในโลกนี้. ทั้งเว้น เหตุจาก
อดีตภพนั้นเสียแล้ว ย่อมไม่ปรากฏในโลกนี้.

ก็ในข้อนี้ท่านเรียกวิญญาณดวงแรกว่า จุติ เพราะเคลื่อนไป เรียก
วิญญาณดวงหลังว่า ปฏิสนธิ เพราะสืบต่อในระหว่างภพเป็นต้น.

๑. เรียกทวิปัญญาวิญญาณ ๑๐ (วิญญาณ ๔ * ๒).

ในข้อนี้ท่านกล่าวว่า เมื่อไม่มีการข้ามและความปรากฏ อย่างนี้ เพราะขันธทั้งหลายในอรรถภาพมนุษย์นี้ดับ. เพราะกรรมซึ่งมีปัจจัยแห่งผล ไม่ดำเนินไปในภพนั้น และเพราะประการอื่นแห่งกรรมอื่น ผลนั้นพึงมีมิใช่หรือ? ก็เมื่อไม่มีผู้ใช้สอย ผลนั้นจะพึงมีแก่ใคร ฉะนั้นวิธีนี้ไม่ถูก. ในข้อนี้ท่านอธิบายไว้ดังนี้ว่า :-

ผลในสันดานมิใช่ของกรรมอื่นและโดยประการอื่น

การปรุงแต่งพืชทั้งหลายให้สำเร็จประโยชน์นั้น การสมมติ

ผู้ใช้สอย สำเร็จได้ด้วยการเกิดขึ้นแห่งผลนั้นแล เหมือน

ต้นไม้ที่สมมติกันว่าผลิตผล ด้วยความเกิดขึ้นแห่งผล

ฉะนั้น.

แม้ผู้ใดพึงกล่าวว่า แม้เมื่อเป็นอย่างนั้น สังขารเหล่านั้นมีอยู่ก็ตาม ไม่มีอยู่ก็ตาม พึงเป็นปัจจัยแห่งผล. ก็ถ้ามีอยู่ วิกากแห่งสังขารเหล่านั้น พึงมีในปวัตติขณะที่เดียว. ถ้าไม่มี สังขารเหล่านั้นพึงนำผลมาเป็นนิจ ทั้งก่อนและหลังปวัตติขณะบุคคลเหล่านั้น. พึงกล่าวอย่างนี้ว่า :-

สังขารเหล่านั้นเป็นปัจจัยเพราะกระทำ นำผลมา

เป็นนิจก็หามิได้ พึงทราบการชี้แจงในข้อนี้ ซึ่งมีผู้รับ

รองเป็นต้น.

ในบทว่า วิญญาณปจฺจยา นามรูป นี้ เวทนาขันธ สัญญาขันธ และสังขารขันธ เป็นนาม. มหาภูตรูป ๔ และอุปาทายรูปของมหาภูตรูป ๔ เป็นรูป.

ในปฏิสนธิขณะของคัพภเสยยกสัตว์ที่ไม่มีภาวะ และของเหล่าสัตว์ผู้
เกิดในไข่ วัตถุทสกะและกายทสกะ รวมเป็นรูปขันธ์ ๒๐ รูป. และ
นามขันธ์อีก ๓ รวมขันธ์เหล่านี้เป็นธรรม ๒๓. พึงทราบเพราะวิญญูณ
เป็นปัจจัยจึงมีนามรูป. เพิ่มภวทสกะของเหล่าสัตว์ผู้มีภาวะ รวมเป็น ๓๓.

ในปฏิสนธิขณะของเหล่าสัตว์ชั้นพรหมกายิกาทั้งหลายในบรรดา
เหล่าโอปปาติกสัตว์ทั้งหลาย จักขุทสกะ โสตทสกะ วัตถุทสกะ และ
ชีวิตนวกะ รวมเป็นรูปขันธ์ ๓ รูป. และนามขันธ์อีก ๓ รวมธรรม
เหล่านั้นเป็น ๔๒. พึงทราบเพราะวิญญูณเป็นปัจจัยจึงมีนามรูป.

ส่วนในปฏิสนธิขณะของเหล่าโอปปาติกสัตว์ที่เหลือผู้เกิดในที่ขึ้นและ
โสโครกก็ตาม ผู้มีภาวะมีอายตนะบริบูรณ์ก็ตาม จักขุทสกะ. โสตทสกะ,
ฆานทสกะ, ชิวหาทสกะ, กายทสกะ, วัตถุทสกะ, ภวทสกะ, (อย่าง
ละ ๑๐ รวม ๓๐) และนามขันธ์ ๓ รวมธรรมเหล่านั้นเป็น ๓๓. พึงทราบ
ว่า เพราะวิญญูณเป็นปัจจัยจึงมีนามรูป พึงทราบอย่างอุกฤษฏ์ด้วย
ประการฉะนี้. แต่อย่างต่ำ พึงทราบการปรุงแต่งนามรูปเพราะวิญญูณ
เป็นปัจจัยในปฏิสนธิที่ค่อย ๆ เสื่อมลงด้วยสามารถแห่งขันธ์นั้น ๆ แห่งทสกะ
ที่บกพร่องนั้น ๆ.

ก็นามขันธ์ ๓ ของเหล่าอรูปสัตว์นั้นแล พึงทราบที่ชีวิตนวกะ
นั่นเอง โดยรูปแห่งอสนุญีสัตว์แล. พึงทราบนัยในปฏิสนธิเท่านั้นก่อน.

ก็ในการแสดงความเป็นไปแห่งรูปในที่ทั้งปวงที่เป็นไป ย่อมปรากฏ
สุทธัญญูกะที่มีอุตเป็นสมภูฐาน โดยที่เป็นไปกับปฏิสนธิจิต ในฐิติขณะ

แห่งปฏิสนธิจิต. จำเดิมแต่ภวังจิตดวงแรก ย่อมปรากฏสุทธัญญุทกะที่มีจิตเป็นสมุฏฐาน. รูปขั้นที่ ๒๖ ด้วยสามารถแห่งสุทธัญญุทกะที่มีอาหารเป็นสมุฏฐานอย่างนี้ คือสุทธัญญุทกะที่มีอาหารเป็นสมุฏฐานของเหล่าสัตว์ผู้อาศัย กวฬิงการอาหารเป็นอยู่ ซึ่งเป็นสัทททวนกะโดยอุตุและจิต ในกาลที่เสียดปรากฏ และแห่งทวนกะทั้งสองที่มีอุตุและจิตเป็นสมุฏฐาน และรูปขั้นที่ ๓๐ ที่มีกรรมดังกล่าวแล้วเป็นสมุฏฐาน ซึ่งเกิดขึ้น ๓ ครั้ง ในจิตดวงหนึ่งๆ รวมเป็นรูปขั้นที่ ๘๖ และอรุปขั้นที่ ๓ รวมเป็นธรรม ๘๘ พึงทราบว่าเป็นเพราะวิญญูณเป็นปัจจัยจึงมีนามรูป ตามสมควรที่จะเกิดได้.

พึงมีคำถามในข้อนี้ว่า ก็ชื่อว่า ปฏิสนธินามรูปย่อมมีเพราะวิญญูณเป็นปัจจัย นั้นจะรู้ได้อย่างไร? รู้ได้โดยสูตรและโดยยุดิ.

ก็โดยสูตร คือ:- ความที่เวทนาเป็นต้นมีวิญญูณเป็นปัจจัยโดยส่วนมาก สำเร็จโดยนัยเป็นต้นว่า ธรรมทั้งหลายเปลี่ยนแปลงไปตามจิต.

แต่โดยยุดิคือ :-

ก็นามรูปย่อมสำเร็จด้วยรูปที่เกิดแต่จิต ที่เห็นได้ใน

ภพนี้วิญญูณเป็นปัจจัยแต่รูปแม้ที่เห็นไม่ได้ ด้วยประการฉะนี้แล.

นาม ในบทว่า นามรูปปัจจุยา สพายตนะ ได้กล่าวไว้แล้วนั้นแล. ก็ในที่นี้ รูปมี ๑๑ อย่าง คือ มหาภูตรูป ๔ วัตถุรูป ๖ และชีวิตินทรีย์รูป ๑ โดยแน่นอน. ส่วนอายตนะมี ๖ คือ จักขายตนะ โสตายตนะ ฉานายตนะ ชิวหายตนะ กายายตนะ และมนายตนะ. พึงมีคำถามในข้อนี้ว่า ก็ชื่อว่า นามรูปเป็นปัจจัยแก่สพายตนะนั้น จะรู้ได้

อย่างไร ? รู้ได้โดยภาวะในความเป็นนามรูป. ด้วยว่าอายตนะนั้น ๆ ย่อมมี
ในภาวะแห่งนามและรูปนั้น ๆ มิใช่มีโดยประการอื่นแล.

บทว่า สพายตบัจจยา ผลุโส ความว่า :-

ผัสสะอย่างย่อมี ๖ เท่านั้น มีจักขุสัมผัสเป็นต้น
ผัสสะเหล่านั้นอย่างพิสดารมี ๓๒ เหมือนวิญญาณ.

บทว่า ผลุสปลัจจยา เวทนา ความว่า :-

เวทนา กล่าวโดยทวารมี ๖ เท่านั้น มีจักขุสัมผัสสา
เวทนาเป็นต้น เวทนาเหล่านั้นกล่าวโดยประเภทในที่นี้
มี ๓๒.

บทว่า เวทนาปลัจจยา ตณฺหา ความว่า :-

ค้นหาท่านแสดงในที่นี้มี ๖ โดยประเภทมีรูป
ค้นหาเป็นต้น ค้นหาแต่ละอย่างรู้กันว่ามี ๓ อย่าง โดย
อาการที่เป็นไปในค้นหานั้น คือผู้มีทุกข์ย่อมปรารถนาสุข
ผู้มีสุขย่อมปรารถนาสุขยิ่ง ๆ ขึ้น ส่วนอุเบกขาท่านกล่าวว่า
เป็นสุขแท้เพราะสงบ ฉะนั้นเวทนาทั้ง ๓ จึงเป็นปัจจัยแก่
ค้นหา พระผู้แสวงคุณอันยิ่งใหญ่จึงตรัสว่า เพราะเวทนา
เป็นปัจจัยจึงมีค้นหา แล.

บทว่า ตณฺหาปลัจจยา อุปาทานํ ความว่า อุปาทาน ๔ คือ
กามอุปาทาน, ทิฏฐอุปาทาน, สิลัพพอุปาทาน, อัตตวาหอุปาทาน. ในบทว่า
อุปาทานปลัจจยา ภโว นี้ ประสงค์เอากรรมภพ แต่อุปปัตติภพท่าน
กล่าวด้วยสามารถแห่งการยกบทขึ้นแสดง.

บทว่า ภวปลัจจยา ซาติ ความว่า เพราะกรรมภพเป็นปัจจัย

จึงปรากฏปฏิสนธิจันท์ทั้งหลาย. หากจะมีคำถามในข้อนั้นว่า ก็ชื่อว่า ภพ เป็นปัจจัยแก่ชาติ นั้นจะรู้ได้อย่างไร ? รู้ได้โดยความปรากฏต่างกันมีเลว และประณีตเป็นต้นแม้ในความบริบูรณ์ด้วยปัจจัยภายนอก.

ด้วยว่าความต่างกันมีเลวและประณีตเป็นต้นของเหล่า สัตว์ตั้งรื้องคู่ ย่อมปรากฏแม้ในความบริบูรณ์ด้วยปัจจัยภายนอก มีบิดามารดา ความ บริสุทธิ์เลือดและอาหารเป็นต้น. และความต่างกันนั้นไม่มีเหตุก็หาไม่ได้ เพราะไม่มีในกาลทั้งปางและแก่สัตว์ทั้งปางเลย. มีเหตุอื่นจากกรรมภพ ก็หาไม่ได้ เพราะไม่มีเหตุอย่างอื่นในสันดานภายในของเหล่าสัตว์ผู้บังเกิดใน ภพนั้น. ดังนั้นจึงชื่อว่า มีกรรมภพเป็นเหตุแท้ เพราะกรรมเป็นเหตุแห่ง ความต่างกันมีเลวและประณีตเป็นต้นของสัตว์ทั้งหลาย. ฉะนั้น พระผู้มี พระภาคเจ้าจึงตรัสว่า กรรมย่อมจำแนกสัตว์ให้เลวและประณีต. เพราะ ฉะนั้นพึงทราบข้อนี้ว่า ภพเป็นปัจจัยแก่ชาติ ดังนี้.

ในบทว่า **ชาติปจฺจยา ชรามรณํ** เป็นต้น มีวินิจฉัยว่า เพราะ เมื่อชาติไม่มี ชรามรณะและธรรมมีโสกะเป็นต้น ย่อมไม่มี. แต่เมื่อชาติมี ชรามรณะ และธรรมมีโสกะเป็นต้นที่เนื่องด้วยชรามรณะเป็นต้น ของชน พาลผู้อันทุกขธรรมกล่าวคือชรามรณะถูกต้องแล้วก็ตาม ที่ไม่เกี่ยวเนื่อง ของชนพาลผู้อันทุกขธรรมนั้น ๆ ถูกต้องแล้วก็ตาม ย่อมมี. ฉะนั้น เพราะ ชาติเป็นปัจจัยจึงมีชรามรณะ.

บทว่า **สเมจฺจ อภิสเมจฺจ ฌมฺมํ** ความว่า ประกอบด้วยญาณ แทางตลอดศีลจรรยา ๔.

ครั้งแสดงความเป็นไปแห่งปัจฉยาการ ๑๒ บท อย่างนี้แล้ว บัดนี้
เพื่อจะแสดงความดับอวิชชาเป็นต้นด้วยสามารถแห่งวิภูฏะ พระสารีบุตร-
เถระจึงกล่าวคำเป็นต้นว่า **อวิชชานโรธา สงฺขารนิโรธติ สมฺมจฺจ**
อภิสมฺมจฺจ ฌมฺมํ ดังนี้.

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า **อวิชชานโรธา** ความว่า เพราะดับ
อย่างไม่เกิดขึ้น คือ เพราะดับอย่างเป็นไปไม่ได้อีกแห่งอวิชชา.

บทว่า **สงฺขารนิโรธ** ความว่า ย่อมมีความดับอย่างไม่เกิดขึ้น
แห่งสังขารทั้งหลาย. แม้ในบทที่เหลือทั้งหลายก็อย่างนี้.

บทว่า **อิทํ ทฺวํ** เป็นต้นมีนัยดังกล่าวแล้วในก่อนนั้นแล.

บทว่า **อิเม ฌมฺมา อภิสมฺมจฺจ** ความว่า ธรรมอันเป็นไปใน
ภูมิ ๓ เหล่านี้ พึงทราบโดยสภาวะ ด้วยสามารถหยั่งรู้สภาวะและลักษณะ
หรือด้วยญาณอันยิ่ง โดยอาการอันงาม.

บทว่า **ปริสมฺมจฺจ** ความว่า พึงกำหนดรู้ด้วยสามารถหยั่งรู้
สามัญลักษณะ และด้วยสามารถสำเร็จกิจ.

บทว่า **อิเม ฌมฺมา ปหตฺตพฺพา** ความว่า ธรรมที่เป็นไปในฝ่าย
สมุทัยเหล่านั้น พึงละด้วยองค์คุณนั้น ๆ.

บทว่า **ภาเวตฺตพฺพา** ความว่า พึงเจริญ.

บทว่า **สตฺถิกตฺตพฺพา** ความว่า พึงทำให้ประจักษ์ การทำให้แจ้ง
มี ๒ อย่าง คือ การทำให้แจ้งการได้เฉพาะ และการทำให้แจ้งโดยความ
เป็นอารมณ์.

บทว่า **ฉนฺนํ ผสฺสายตนาณํ** ความว่า อายุคนะ ๖ มีจักขุ
เป็นต้น.

บทว่า **สมฺมุทยณฺจ อตุณฺจคมณฺจ** ความว่า ความเกิดและความ
ดับ.

บทว่า **ภฺริปฺลฺโย** ความว่า ปัญญาชื่อว่า ภฺริ เพราะอรรถว่า
เหมือนแผ่นดิน ผู้ประกอบด้วยปัญญาเหมือนแผ่นดินนั้น ชื่อว่าผู้มีปัญญา
กว้างขวางดังแผ่นดิน. ในบทว่า **มหาปฺลฺโย** เป็นต้น ความว่า
ประกอบด้วยปัญญาใหญ่ เป็นต้น. ความต่างกันแห่งผู้มีปัญญาใหญ่ เป็นต้น
ในบทเหล่านั้นมีดังต่อไปนี้.

ปัญญาใหญ่เป็นไฉน ? ชื่อว่า **ปัญญาใหญ่** เพราะอรรถว่า กำหนด
อรรถใหญ่, ชื่อว่า **ปัญญาใหญ่** เพราะอรรถว่า กำหนดธรรมใหญ่.
นิรุติใหญ่, ปฏิภาณใหญ่. ชื่อว่า **ปัญญาใหญ่** เพราะอรรถว่า กำหนด
ศีลชั้นใหญ่.

ชื่อว่า **ปัญญาใหญ่** เพราะอรรถว่า กำหนดสมาธิชั้น ปัญญา-
ชั้น วิมุติชั้น วิมุติญาณทัสสนชั้นใหญ่.

ชื่อว่า **ปัญญาใหญ่** เพราะอรรถว่า กำหนดฐานฐานญาณใหญ่
วิหารสมาบัติใหญ่ อริยสัจใหญ่ สติปัญฐานใหญ่ สัมมปธานใหญ่ อิทธิ-
บาทใหญ่ อินทรีย์ใหญ่ พละใหญ่ โภชณงค์ใหญ่ อริยมรรคใหญ่
สามัญญผลใหญ่ อภิญญาใหญ่ และนิพพานซึ่งเป็นปรมัตถ์ใหญ่.

ปัญญามากเป็นไฉน ? ชื่อว่า **ปัญญามาก** เพราะอรรถว่า ญาณ
เป็นไปในชั้นต่าง ๆ มาก. ชื่อว่า **ปัญญามาก**. เพราะอรรถว่า ญาณ

เป็นไปในธาตุต่าง ๆ มาก, ในอายตนะต่าง ๆ มาก, ในปฏิจสมุปบาท
ต่างๆ มาก, ในการไม่รับความว่างเปล่าต่างๆ มาก, ในอรรถต่างๆ มาก,
ในธรรม ในนิรุตติ ในปฏิภาณ ในศีลชั้นต่างๆ มาก, ในสมาธิ ปัญญา
วิมุตติ วิมุตติญาณทัสสนชั้นต่างๆ มาก, ในฐานาฐานญาณต่างๆ มาก,
ในวิหารสมาบัติต่างๆ มาก, ในอริยสังข์ต่างๆ มาก, ในสติปฏิฐานต่างๆ
มาก. ในสัมมปปธาน ในอิทธิบาท ในอินทรีย์ ในพละ ในโพชฌงค์ ใน
อริยมรรคต่างๆ มาก. ในสามัญญผล ในอภิญา ในนิพพานซึ่งเป็น
ปรมัตถ์ ล่วงเลขธรรมที่สาธารณะแก่ชนต่างๆ มาก.

ปัญญาเป็นเครื่องรื่นเรียงเป็นไหน ? ชื่อว่า ปัญญาเป็นเครื่องรื่น
เรียง เพราะอรรถว่า บุคคลบางคนในโลกนี้ เป็นผู้มากด้วยความรื่นเรียง
มากด้วยเวท มากด้วยความยินดี มากด้วยความปราโมทย์ ยังศีลให้บริบูรณ์.
ยังอินทรีย์สังวรให้บริบูรณ์. ยังโภชนมัตตัญญาให้บริบูรณ์ ยังชาคริยา-
นุโยค, ยังศีลชั้น, ยังสมาธิชั้น, ยังปัญญาชั้น, ยังวิมุตติชั้น, ยัง
วิมุตติญาณทัสสนชั้นให้บริบูรณ์, ชื่อว่า ปัญญาเป็นเครื่องรื่นเรียง
เพราะอรรถว่า ผู้มากด้วยความรื่นเรียง มากด้วยความปราโมทย์ แห่งตลอด
ฐานาฐานญาณ.

ชื่อว่า ปัญญาเป็นเครื่องรื่นเรียง เพราะอรรถว่า ผู้มากด้วยความ
รื่นเรียงย่อมยังวิหารสมาบัติให้บริบูรณ์. ชื่อว่า ปัญญาเป็นเครื่องรื่นเรียง
เพราะอรรถว่า ผู้มากด้วยความรื่นเรียง แห่งตลอดอริยสังข์, เพราะอรรถ
ว่า เจริญสติปฏิฐาน เพราะอรรถว่า เจริญสัมมปปธาน, อิทธิบาท, อินทรีย์,
พละ, โพชฌงค์, อริยมรรค.

ชื่อว่า ปัญญาเป็นเครื่องรู้แจ้ง เพราะอรรถว่า ผู้มากด้วยความ
รู้แจ้งย่อมทำให้แจ้งซึ่งสามัญผล.

ชื่อว่า ปัญญาเป็นเครื่องรู้แจ้ง เพราะอรรถว่า แสงตลอด
อภิญญา.

ชื่อว่า ปัญญาเป็นเครื่องรู้แจ้ง เพราะอรรถว่า ผู้มากด้วยความ
รู้แจ้ง มากด้วยเวท ความยินดี ความปราโมทย์ การทำให้แจ้งนิพพาน
ซึ่งเป็นปรมัตถ์.

ปัญญาไวเป็นไฉน ? ชื่อว่า ปัญญาไว เพราะอรรถว่า แล่นไปสู่
รูปร่างใดอย่างหนึ่ง ซึ่งเป็นอดีต อนาคต ปัจจุบัน ภายในก็ตาม ภาย
นอกก็ตาม โอฟารก็ตาม สุขุมก็ตาม เลวก็ตาม ประณีตก็ตาม ไกลก็ตาม
ใกล้ก็ตาม ทั้งหมดโดยเป็นอนิจจัง ไปได้.

ชื่อว่า ปัญญาไว เพราะอรรถว่า แล่นไป โดยเป็นทุกขังเป็น
อนัตตาไปได้.

ชื่อว่า ปัญญาไว เพราะว่า แล่นไปสู่เวทนา สัญญา สังขาร
วิญญาณอย่างใดอย่างหนึ่งซึ่งเป็นอดีต อนาคต ปัจจุบัน ฯลฯ ไกลก็ตาม
ใกล้ก็ตาม ทั้งหมดโดยเป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตาไปได้.

ชื่อว่า ปัญญาไว เพราะอรรถว่า แล่นไปสู่จักขุ ฯลฯ ชราและ
มรณะซึ่งเป็นอดีต อนาคต และปัจจุบัน โดยเป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา
ไปได้.

ชื่อว่า ปัญญาไว เพราะอรรถว่า ตรีกตรอง พิจารณา ไตร่ตรอง
คือทำให้แจ้งซึ่งรูปที่เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบันว่าเป็นอนิจจัง เพราะ

อรรถว่าสิ้นไป ว่าเป็นทุกขัง เพราะอรรถว่าน่ากลัว ว่าเป็นอนัตตา เพราะอรรถว่าหาสาระมิได้ แล่นไปในนิพพานซึ่งเป็นที่ดับรูปได้ไฉน

ชื่อว่า **ปัญญาไว** เพราะอรรถว่า ตรีกตรอง พิจารณา ไตร่ตรอง คือทำให้แจ้งซึ่งรูปที่เป็นอดีต อนาคตและปัจจุบันว่าเป็นอนิจจัง เพราะอรรถว่าสิ้นไป ว่าเป็นทุกขัง เพราะอรรถว่าน่ากลัว, น่าเป็นอนัตตา เพราะอรรถว่าหาสาระมิได้ แล่นไปในนิพพานซึ่งเป็นที่ดับรูปได้ไฉน

ชื่อว่า **ปัญญาไว** เพราะอรรถว่า ตรีกตรอง พิจารณา ไตร่ตรอง คือทำให้แจ้งซึ่งเวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ จักขุ ฯลฯ ชราและมรณะที่เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบันว่าเป็นอนิจจัง เพราะอรรถว่าสิ้นไป ว่าเป็นทุกขัง เพราะอรรถว่า น่ากลัว, ว่าเป็นอนัตตา เพราะอรรถว่าหาสาระมิได้ แล่นไปในนิพพานซึ่งเป็นที่ดับชราและมรณะได้ไฉน

ชื่อว่า **ปัญญาไว** เพราะอรรถว่า ตรีกตรอง พิจารณา ไตร่ตรอง คือทำให้แจ้งซึ่งรูปที่เป็นอดีต อนาคตและปัจจุบัน ว่าเป็นอนิจจัง อันปัจจัยปรุงแต่ง อาศัยกันและกันเกิดขึ้นมีความสิ้นไปเป็นธรรมดา มีความเสื่อมเป็นธรรมดา มีความคลายกำหนดเป็นธรรมดา มีความดับเป็นธรรมดา แล่นไปในนิพพานซึ่งเป็นที่ดับรูปได้ไฉน

ชื่อว่า **ปัญญาไว** เพราะอรรถว่า ตรีกตรอง พิจารณา ไตร่ตรอง คือทำให้แจ้งซึ่ง เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ จักขุ ฯลฯ ชราและมรณะที่เป็นอดีต อนาคต ละปัจจุบัน ว่าเป็นอนิจจัง ฯลฯ มีความดับเป็นธรรมดา แล่นไปในนิพพานซึ่งเป็นที่ดับรูป ได้ไฉน

ปัญญาคมกล้าเป็นไหน ? ชื่อว่า ปัญญาคมกล้า เพราะอรรถว่า ตัดกิเลสทั้งหลายได้ไว.

ชื่อว่า **ปัญญาคมกล้า** เพราะอรรถว่า ยังกามวิตกที่เกิดขึ้นให้อยู่-
ทับไม่ได้ ยังพยาบาทวิตกที่เกิดขึ้น วิหิงสาวิตกที่เกิดขึ้นบาปอกุศลธรรม
ทั้งหลายที่เกิดขึ้น ๆ ราคะที่เกิดขึ้น โทสะ โมหะ ความโกรธ ผูกโกรธไว้
ลบล้างคุณท่าน ดีเสมอ ริษยา ตระหนี่ มารยา โอ้อวด หัวดี แข็งดี
ถือตัว คูหมิ่นท่าน มัวเมา เลินเล่อ ที่เกิดขึ้น กิเลสทั้งปวง ทุจริต
ทั้งปวง อภิสังขารทั้งปวง กรรมเครื่องไปสู่ภพทั้งปวงให้อยู่ทับไม่ได้ คือ
ละบรรเทาทำให้สิ้นสุด ให้ถึงความไม่มี.

ชื่อว่า **ปัญญาคมกล้า** เพราะอรรถว่า เป็นเครื่องบรรลู่ คือทำ
ให้แข็ง ถูกต้องอริยมรรค ๔ สามัญผล ๔ ปฏิสัมภทา ๔ และอภิญญา ๖
ได้ในอาสนะเดียว.

ปัญญาเป็นเครื่องทำลายกิเลสเป็นไหน ? ชื่อว่า **ปัญญาเป็นเครื่อง**
ทำลายกิเลส เพราะอรรถว่าบุคคลบางคนในโลกนี้ เป็นผู้มากด้วยความ
ตื่นเต้น มากด้วยความสะอึ้ง, มากด้วยความกระสัน, มากด้วยความไม่
ยินดี, มากด้วยความไม่ยินดียิ่ง, เป็นหน้าไม่ยินดีในสังขารทั้งปวง,
ข่อมแทงตลอด ข่อมทำลายกองโลภะที่ไม่เคยแทงตลอด ไม่เคยทำลายใน
สังขารทั้งปวง.

ชื่อว่า **ปัญญาเป็นเครื่องทำลายกิเลส** เพราะอรรถว่า เป็น
เครื่องแทงตลอด, เป็นเครื่องทำลาย กองโทสะ, กองโมหะ, ความ
โกรธ, ผูกโกรธไว้ ฯลฯ กรรมเครื่องไปสู่ภพทั้งปวงที่ไม่เคยแทงตลอด

ไม่เคยทำลาย.

บทว่า ส ตพฺพธมฺเมสุ วิเสณฺญโต ยํ กิณฺจจิ ทิณฺจํ ว สุตํ
มุตํ วา ความว่า ผู้มีปัญญากว้างขวางดังแผ่นดินนั้น คือพระชินาสพ
ชื่อว่าเป็นผู้กำจัดเสนา เพราะความเป็นผู้ยังเสนามารในธรรมทั้งปวงเหล่านี้
นั้น รูปที่เห็น เสียงที่ได้ยิน หรืออารมณ์ที่ทราบอย่างใดอย่างหนึ่งให้
พินาศตั้งอยู่.

บทว่า ตเมว ทสฺสตี ความว่า ซึ่งบุคคลนั้นนั่นแหละ ผู้เห็นความ
หมดจด.

บทว่า วิวัณฺณ จรณุตํ ความว่า ผู้ประพุดิเปิดเผย เพราะปราศ
จากเครื่องปกปิดคือค้นหาเป็นต้น.

บทว่า เกนิธ โลกสุมี วิกปฺปเยยฺยุ ความว่า ใคร ๆ ในโลก
นี้พึงกำหนด ด้วยกิเลสอะไรเล่า? คือด้วยความกำหนดด้วยค้นหา หรือ
ด้วยความกำหนดด้วยทิวฐิ หรือด้วยกิเลสที่กล่าวแล้วในก่อนมีรากะเป็นต้น
เพราะละกิเลสเหล่านั้นได้แล้ว.

ในคาถา ๔ คาถาว่า กามา เต ปจฺจมา เสนา เป็นต้น มีเนื้อ
ความดังต่อไปนี้ เพราะกิเลสกำทั้งหลายทำเหล่าสัตว์ผู้ครองเรือนให้หลง
อยู่ในวัฏฏคามทั้งหลายแต่ต้นเทียว ความไม่ยินดีในเสนาสนะที่สงัด หรือ
ในธรรมที่เป็นกุศลอันยิ่งอื่น ๆ ย่อมเกิดขึ้นแก่เหล่าสัตว์ผู้ครอบงำกิเลสเหล่านี้
นั้นเข้าถึงความเป็นบรรพชิต, สมจริงดังที่ตรัสไว้ว่า คุณก่อนอาวุโส
บรรพชิตแลทำความยินดียิ่งได้ยาก. ฉะนั้น ความหิวและความกระหาย
ย่อมเบียดเบียนบรรพชิตเหล่านั้น เพราะมีชีวิตเนื่องด้วยผู้อื่น. เมื่อถูก

ความหิวและความกระหายเบียดเบียน ตัดหาในการแสวงหาข่อมทำจิตให้
ลำบาก. ลำดับนั้น ความหุดหู่และความง่วงเหงาข่อมเชื่อมกราบผู้มีใจ
ลำบากเหล่านั้น. ต่อ นั้น ความกลัวที่รู้กัน ว่าความหวาดสะดุ้ง ข่อมเกิดแก่
ผู้ที่ยังไม่บรรลुकุณวิเศษ. ผู้ที่อยู่ในเสนาสนะในป่าและหมู่ไม้ที่เกิดกลิ่นเหม็น
เมื่อเขาเหล่านั้นไม่ไว้ใจหวาดระแวง ทำใจให้ยินดีรสวิเวกอยู่ ข่อมเกิด
ความสงสัยในปริยัติว่า ทางนี้จะพึงมีหรือหนอ. เมื่อบรรเทาความสงสัย
นั้นได้ ความถือตัว ลบหลู่คุณท่าน และหัวคือ ข่อมเกิด. เพราะบรรลुकุณ
วิเศษมีประมาณน้อย. เมื่อบรรเทาความถือตัว ลบหลู่คุณท่าน และ
หัวคือแม่เหล่านั้นได้. ลากัดกการะและความสรรเสริญข่อมเกิดขึ้น เพราะ
อาศัยการบรรลुकุณวิเศษที่ยิ่งกว่านั้น. ผู้ที่หมกมุ่นอยู่ในลาภเป็นต้น ประ
การธรรมปฏิรูปได้รับยศที่ผิดแล้วดำรงอยู่ในยศนั้น ข่อมยกตนข่มท่าน
ด้วยชาติเป็นต้น.

พระผู้มีพระภาคเจ้าครั้งทรงแสดงกองทัพ ๑๐ อย่างนี้ อย่างนี้แล้ว
เมื่อจะทรงชี้แจงว่า เหมือนความเป็นผู้ประกอบด้วยธรรมค่านั้น ข่อมเป็น
ไปเพื่ออุปการะแก่ผู้กำจัดผู้มีธรรมดำ ฉะนั้นจึงเป็นกองทัพของท่าน ดังนี้
จึงตรัสว่า **เอสา นมุจิ เต เสนา กณฺหสุตฺตานิปฺปหาริณิ** ดังนี้.

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า **อภิปฺปหาริณิ** ความว่า เป็นผู้ฆ่า คือ
บดขยี้ การทำอันตรายสมณพราหมณ์ทั้งหลาย.

บทว่า **น นํ อสุโร ชินาติ เขตฺวา จ ลภเต สุขํ** ความ
ว่าคนไม่กล้า คือคนผู้ฟุ้งเสิงกายและชีวิต ข่อมชนะกองทัพมารอย่างนี้ไม่

ได้ แต่คนกล้าข่อมชนะได้ และครั้นชนะแล้ว ข่อมได้สุขเกิดแต่มรรคและ
สุขเกิดแต่ผล.

บทว่า ยโต จตุหิ อริยมกุเลหิ ความว่า ด้วยมรรค ๔ กล่าวคือ
เครื่องถึงพระนิพพาน ซึ่งไม่มีโทษในกาลใด.

บทว่า มารเสนา ความว่า กองทัพของมาร ผู้ทำตามคำสั่ง ได้
แก่ กิเลส.

บทว่า ปฏิเสณิกรา ความว่า กระทำความเป็นปฏิปักษ์.

บทว่า ชิตา จ ความว่า ให้ถึงซึ่งความปราศัย.

บทว่า ปราชิตา จ ความว่า ข่มขี่.

บทว่า ภคฺคา ความว่า ทำลาย.

บทว่า วิปฺปลุตฺตา ความว่า ทำให้แหลกละเอียด.

บทว่า ปรมฺมุขา ความว่า ให้ถึงความหลบหน้า.

บทว่า วิเสณฺญโต ความว่า เป็นผู้ปราศจากกิเลสตั้งอยู่.

บทว่า โวทานทสฺสี ความว่า ผู้เห็นพระนิพพานอันเป็นอารมณ์
ของโวทาน.

บทว่า ตานิ ฉทานิ ความว่า เครื่องปิดบังคือ กิเลสมีตัณหา
เป็นต้นเหล่านั้น.

บทว่า วิวฺฆานิ ความว่า ทำให้ปรากฏ.

บทว่า วิทฺธํ สิตานิ ความว่า นำออกไปจากฐานที่ตั้งอยู่.

บทว่า อุกฺขมาติตานิ ความว่า เพิกขื่น.

บทว่า สมฺมุขมาติตานิ ความว่า เพิกขื่นเป็นพิเศษ.

กาลาว่า น กปฺปยฺนติ เป็นต้น มีการเชื่อมความและเนื้อความ
ดังต่อไปนี้. จะกล่าวบางอย่างโดยยิ่ง ก็สัตว์บุรุษเหล่านั้น คือเช่นนั้น ย่อม
ไม่กำหนดด้วยความกำหนด ๒ อย่าง อย่างใดอย่างหนึ่ง และย่อมไม่ทำ
ค้นหาและทักขุไว้เบื้องหน้า ด้วยการทำให้ในเบื้องหน้าอย่างใดอย่าง
หนึ่ง สัตว์บุรุษเหล่านั้นย่อมไม่กล่าวอกิริยทักขุและสัสสตทักขุ ซึ่งมีใช่
ความหมจดจส่วนเดียวกัน ว่าเป็นความหมจดจส่วนเดียว เพราะเป็นผู้
บรรลุความหมจดจส่วนเดียวซึ่งเป็นปรมัตถ์.

บทว่า อาทานคฺนุถึ คถิตฺ วิสขุ ความว่า ละ ก็ตัดคันถะ
เป็นเครื่องยึดมั่น อย่าง คือเกี่ยวเนื่องในจิตตสันดานของตน เพราะ
เป็นผู้ยึดมั่นธรรมมีรูปเป็นต้น ด้วยศัสตราคืออริยมรรค. บทที่เหลือปรากฏ
แล้วนั้นเทียว.

บทว่า อจฺจนฺตสุทฺธิ ความว่า ความหมจดจส่วนเดียวคืออย่างยิ่ง.

บทว่า อึ สारสุทฺธิ ความว่า ความหมจดจจากสงสาร.

บทว่า อกิริยทักขุ ความว่า อกิริยทักขุว่า ผู้กระทำให้บาป ชื่อว่า
ไม่เป็นอันกระทำ.

บทว่า สสุตฺตวาทิ ความว่า ไม่กล่าว คือไม่พูดว่า เทียง ยั่งยืน
แน่นอน.

บทว่า คฺนุถา ความว่า ชื่อว่า ผูกพัน เพราะอรรถว่า ผูกพัน
นามกาย คือสืบต่อในวิญญูด้วยสามารถจุดและปฏิสนธิ. อภิขณานันด้วย
เป็นเครื่องผูกพันด้วยสามารถการสืบต่อนามกายด้วย เหตุนั้น จึงชื่อว่า
เครื่องผูกพันทางกายคืออภิขณา. ชื่อว่า พยาบาท เพราะอรรถว่า ยัง

ประโยชน์เกื้อกูลและความสุขให้ถึงความพินาศ. พยาบาทนั้นด้วย เป็นเครื่องผูกพันโดยนัยที่กล่าวแล้วด้วย เหตุนี้ จึงชื่อว่า เครื่องผูกพันทางกายคือพยาบาท.

บทว่า สิลฺลพฺตปรมาโส ความว่า ความลบล้างโดยประการอื่นว่า หมจจด้วยศีล หมจจด้วยวัตร ของเหล่าสมณพราหมณ์นอกศาสนา นี้.

บทว่า อิทํ สจฺจาภินิเวโส ความว่า การห้ามแม้ภายิตของพระ-สัพพัญญูเสียแล้ว ยึดมั่นโดยอาการนี้ว่า โลกเที่ยง สิ่งนี้เท่านั้นจริง สิ่งอื่นเป็นโมฆะ ชื่อว่า ความยึดมั่นว่าสิ่งนี้จริง.

บทว่า อตฺตโน ทิฏฺฐิยา ราโค ความว่า ฉันทราคะด้วยทิฏฐิที่ตนยึดมั่นถือเอา.

บทว่า ปรวาทสุ อามาทิ ความว่า ความโกรธในเพราะคำของคนอื่น.

บทว่า อปฺปจฺจโย ความว่า อาการที่ไม่ยินดี.

บทว่า อตฺตโน สิลฺล วา ความว่า ศีลมีโคศีลเป็นต้นที่ตนสมทานแล้วก็ดี.

บทว่า อตฺตโน ทิฏฺฐิ ความว่า ทิฏฐิที่ตนถือคือลบล้าง.

บทว่า เตหิ คนฺนเถหิ ความว่า ด้วยกิเลสเครื่องสืบท่อนามกายที่กล่าวแล้วเหล่านี้.

บทว่า รูปี อาทियนฺติ ความว่า ข่อมถือ คือจับรูปารมณซึ่งมีสมุฏฐาน ๔.

บทว่า **อุปาทิยนฺติ** ความว่า เข้าไปถือ จักด้วยตัณหา ถือมัน
ด้วยทักขิณี ยึดมันด้วยมานะ.

บทว่า **วฏฺฐุ** ความว่า วัฏฏะที่เป็นไปในภุมิ ๓.

บทว่า **คฺนฺเถ** ความว่า กิเลสเครื่องผูกพัน.

บทว่า **โวลฺลสฺสชฺชิตฺวา** ความว่า สละโดยชอบ.

บทว่า **คฺลิตฺเต** ความว่า กิเลสเครื่องผูกพัน

บทว่า **คฺนฺลิตฺเต** ความว่า ที่ผูกพันด้วยกิเลสเครื่องผูกพัน.

บทว่า **วิพฺนุเช** ความว่า ที่ผูกพันเป็นพิเศษ.

บทว่า **อาพฺนุเช** ความว่า ที่ผูกพันหลายอย่าง.

บทว่า **ปลิพฺนุเช** ความว่า กิเลสเครื่องผูกพันที่พันไม่ได้.

บทว่า **โผฏฺฐยิตฺวา** ความว่า ทำลายเครื่องผูกพัน คือตัณหามานะ
ทักขิณี.

บทว่า **วิสฺซช** ความว่า สละ.

ก็การนำกิเลสเครื่องผูกพัน ๔ อย่างเหล่านี้มาตามลำดับกิเลสที่ดี ตาม
ลำดับมรรคที่ดี ย่อมควรตามลำดับกิเลส. กิเลสเครื่องผูกพันทางกาย คือ
อภิชฌา ละได้ด้วยอหัตตมรรค. กิเลสเครื่องผูกพันทางกายคือพยาบาท
ละได้ด้วยอนาคามิมรรค. กิเลสเครื่องผูกพันทางกาย คือสัลลพตปรามาส
กิเลสเครื่องผูกพันทางกาย คือ ความยึดมั่นว่าสิ่งนี้จริง ละได้ด้วยโสคา
ปัตติมรรค. ตามลำดับมรรค. กิเลสเครื่องผูกพันทางกาย คือสัลลพต-
ปรามาส กิเลสเครื่องผูกพันทางกายคือ ความยึดมั่นว่าสิ่งนี้จริง ละได้ด้วย
โสคาปัตติมรรค. กิเลสเครื่องผูกพันทางกายคือพยาบาท ละได้ด้วย

อนาคามิมรรค. กิเลสเครื่องผูกพันทางกายคือ อภิชฌา ละได้ด้วยอรหัตตมรรค. ดังนี้แล. กิเลสเครื่องผูกพัน อย่างเหล่านี้มีอยู่แก่ผู้ใด ย่อมผูกพัน คือสืบทอดผู้นั้นไว้ในวิภวัญญะ ด้วยสามารถจตุติและปฏิสนธิ ดังนั้นจึงชื่อว่า กิเลสเครื่องผูกพัน. กิเลสเครื่องผูกพันเหล่านั้นมี ๔ ประเภท สัตว์ทั้งหลาย ย่อมเพ่งเล็งด้วยอภิชฌานี้ คือตัวอภิชฌาเองเพ่งเล็งก็ตาม อภิชฌานี้เป็นเพียงความเพ่งเล็งเท่านั้นก็ตาม ดังนั้นจึงชื่อว่าอภิชฌา คือความโลภนั่นเอง. ชื่อว่ากิเลสเครื่องผูกพันทางกาย เพราะอรรถว่า ผูกพันนามกาย คือ สืบทอดไว้ในวิภวัญญะด้วยสามารถจตุติและปฏิสนธิ.

ชื่อว่า พยาบาท เพราะอรรถว่า เป็นเครื่องที่จิตถึงความพินาศ คือถึงความเป็นจิตเสีย หรือทำอาจารย์คือวินัย รูปสมบัติ ประโยชน์เกื้อกูล และความสุขเป็นต้น ให้ถึงความพินาศ.

ความลุ่มคล้ำว่า หมดจกดด้วยศีล หมดจกดด้วยวัตร ของเหล่าสมณพราหมณ์นอกศาสนานี้ ชื่อว่า สิลัพพตปรามาส. ชื่อว่าความยึดมั่นว่าสิ่งนี้จริง เพราะอรรถว่า ห้ามแม้ภายิตของพระสัพพัญญูเสียแล้วยึดมั่นโดยอาการเป็นต้นว่า โลกเที่ยง สิ่งนี้เท่านั้นจริง สิ่งอื่นเป็นโมฆะ.

พระสารีบุตรเถระ เมื่อจะแสดงสิ่งที่ปรุงแต่งมีวอเป็นต้น เป็นเครื่องเปรียบเทียบในการแยกแยะกิเลสเครื่องผูกพันทั้งหลาย จึงกล่าวคำเป็นต้นว่า ยถา วยุหิ วา ดังนี้.

บทว่า น ขนฺนุติ ความว่า ไม่ให้เกิดขึ้น.

บทว่า น สณฺขขนฺนุติ ความว่า ไม่ให้บังเกิด. ท่านขยายบทว่า นานินิพฺพตฺเตนฺนุติ ด้วยอุปสรรค.

บทว่า น สลฺขเนหฺนุติ ความว่า "ไม่ยังลักษณะที่เกิดขึ้นให้บังเกิด.

บทว่า นาภินิพฺพตฺเตนฺนุติ ท่านกล่าวหมายเอาลักษณะที่เป็นไป.

พระอรหันต์ชื่อว่าล่วงแดนแล้ว เพราะล่วงแดนคือกิเลส ๔, และชื่อว่าพราหฺมณฺ์ เพราะลอบบาปเสียแล้ว และพระอรหันต์นั้น ผู้เป็นอย่างนี้ รู้ด้วยปรจิตตญาณ และปฺพเพนิวาสญาณ หรือเห็นด้วยมั่งสัจฺกษุและทิจฺยจฺกษุ จึงไม่มีความยึดถืออะไร ๆ. ท่านอธิบายว่า ตั้งมั่น.

อนึ่ง พระอรหันต์นั้น ชื่อว่ามีได้มีความกำหนดในกามคุณเป็นที่กำหนด เพราะไม่มีกามราคะ. ชื่อว่ามีได้กำหนดในสมบัตติเป็นที่คลายกำหนด เพราะไม่มีรูปราคะและอรุปราคะ. เพราะพระอรหันต์นั้นเป็นอย่างนี้ จึงไม่มีความนับถืออะไร ๆ ในที่นี้ว่า สิ่งนี้ยอดเยี่ยม. พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงจบเทศนาด้วยเอกคือพระอรหัต ด้วยประการฉะนี้.

บทว่า จตฺตฺโส สิมายิ ความว่า เขตที่กำหนด ๔ อย่าง.

บทว่า ทิฏฺฐานุสฺสโย ความว่า ทิฏฺฐินั้นด้วย เป็นอนุสฺสยเพราะ อรรถว่ายังละไม่ได้ด้วย ดังนี้จึงชื่อว่าทิฏฺฐานุสฺสย แม้นอนุสฺสยคือวิจิกจฺจนา เป็นต้น ก็นัยนี้แหละ.

ชื่อว่า อนุสฺสย ด้วยอรรถว่าอะไร ?

ด้วยอรรถว่านอนเนื่อง.

ชื่อว่า มีอรรถว่านอนเนื่องนี้ เป็นอย่างไร ?

มีอรรถว่าละไม่ได้. เพราะกิเลสเหล่านี้ ชื่อว่าย่อมนอนเนื่องในสันดานของสัตว์นั้น ๆ เพราะอรรถว่ายังละไม่ได้จึงเรียกว่า อนุสฺสย.

บทว่า อนุเสนติ ความว่า ได้เหตุที่สมควรย่อมเกิดขึ้น หากจะมีคำถามว่า อาการที่ละไม่ได้ ชื่อว่ามีอรรถว่า นอนเนื่อง ก็ไม่ควรจะกล่าวว่ อาการที่ละไม่ได้ เกิดขึ้น ฉะนั้น อนุสัยทั้งหลายจึงไม่เกิดขึ้น ในข้อนี้มีคำตอบดังนี้ อาการที่ยังละไม่ได้ ไม่ใช่อนุสัย, แต่กิเลสที่มีกำลัง ท่านเรียกว่า อนุสัย เพราะอรรถว่ายังละไม่ได้อนุสัยที่เป็นจิตตสัมปยุต เป็นไปกับด้วยอารมณ์ เป็นไปกับด้วยเหตุเพราะอรรถว่าเป็นไปกับด้วยปัจจัย เป็นอกุศลโดยส่วนเดียว เป็นอดีตบ้าง เป็นอนาคตบ้าง เป็นปัจจุบันบ้าง ฉะนั้นจึงควรกล่าวว่า เกิดขึ้น นี้เป็นประมาณในข้อนี้.

ในอภิสมยกถา คัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรค ท่านถามก่อนว่า ละกิเลสที่เกิดขึ้นเฉพาะหน้าได้อย่างไร ดังนี้แล้วกล่าวว่า ผู้มีกำลังย่อมละอนุสัยได้ เพราะอนุสัยทั้งหลายมีความเป็นปัจจุบัน.

ในบทภาชนะแห่งโมหะคัมภีร์มัสมสังคณี ท่านกล่าวความที่โมหะเกิดขึ้นกับอกุศลจิตว่า อนุสัยคืออวิชชา การครอบงำคือ อวิชชา ลืมคืออวิชชา โมหะ เป็นอกุศลมูล โมหะนี้ มีในสมัยนั้น.

ในคัมภีร์กถาวัตถุ ท่านปฏิเสธวาทะทั้งหมดว่า อนุสัยเป็นอัพยาगत อนุสัยเป็นเหตุกะ อนุสัยเป็นจิตตวิปยุต. ในอุปปีชนวาระบางแห่งแห่งมหาวาร ๗ ในอนุสยยมก ท่านกล่าวคำเป็นต้นว่า อนุสัยคือกามราคะ เกิดขึ้นแก่ผู้ใด อนุสัยคือปฏิฆะก็เกิดขึ้นแก่ผู้นั้นใช่ไหม? เพราะฉะนั้น คำที่ท่านกล่าวว่า บทว่า อนุเสนติ ความว่า ได้เหตุที่สมควรย่อมเกิดขึ้นนั้น ฟังทราบว่ ท่านกล่าวดีแล้ว โดยประมาณที่เป็นแบบแผนนี้.

คำที่ท่านกล่าวแล้วว่า อนุสัยที่เป็นจิตตสัมปยุตเป็นไปกับด้วยอารมณ์ เป็นต้น แม้นั้นก็เป็นอันท่านกล่าวดีแล้วทีเดียว. ในข้อนี้พึงตกลงว่า ก็ชื่อว่าอนุสัยนี้ สำเร็จแล้ว เป็นอกุศลธรรมที่สัมปยุตด้วยจิต.

บรรดาอนุสัยเหล่านั้น**ทิฏฐานุสัย** ท่านกล่าวไว้ในอนุสัยที่สัมปยุตด้วยทิฏฐิ ๔.

วิจิกขานุสัย กล่าวไว้ในอนุสัยที่สหระคด้วยวิจิกจณา.

อวิชขานุสัย กล่าวไว้ในอกุศลจิต ๑๒ ดวง ด้วยสามารถแห่งสหชาตธรรมและด้วยสามารถแห่งอารมณ์.

ทิฏฐิวิจิกจณาและโมหะแม่ทั้ง ๓ กล่าวไว้ในธรรมที่เป็นไปในภูมิ ๓ ที่เหลือ ด้วยสามารถแห่งอารมณ์.

ก็ในที่นี้ **กามราคานุสัย** กล่าวไว้ในจิตที่สหระคด้วยโลภะทั้งหลาย ด้วยสามารถแห่งสหชาตธรรมและด้วยสามารถแห่งอารมณ์.

โลภะที่เกิดขึ้น กล่าวไว้ในธรรมเป็นกามาวจรที่เหลือ ซึ่งเป็นที่ชอบใจด้วยสามารถแห่งอารมณ์นั้นแล.

ปฏิฆานุสัย กล่าวไว้ในจิตที่สหระคด้วยโทมนัส ด้วยสามารถแห่งสหชาตธรรมและด้วยสามารถแห่งอารมณ์.

โทสะที่เกิดขึ้น กล่าวไว้ในธรรมเป็นกามาวจรที่เหลือ ซึ่งไม่เป็นที่ชอบใจ ด้วยสามารถแห่งอารมณ์นั้นแล.

มานานุสัย กล่าวไว้ในจิตที่วิปยุตด้วยทิฏฐิและสหระคด้วยโลภะ ด้วยสามารถแห่งสหชาตธรรมและด้วยสามารถแห่งอารมณ์.

มานะที่เกิดขึ้น กล่าวไว้ในธรรมเป็นกามาวจรที่เหลือ และในธรรม
เป็นรูปาวจรและอรุปาวจร ซึ่งเว้นจากทุกขเวทนา ด้วยสามารถแห่ง
อารมณ์นั้นแล.

ภวราคนุสสัย แม้เมื่อเกิดขึ้น ก็กล่าวไว้ในจิตที่วิปยุตด้วยทิวฏฐิ ๔
ด้วยสามารถแห่งสหชาตธรรม.

แต่โลกะที่เกิดขึ้น กล่าวไว้ในธรรมเป็นรูปารูปาวจรด้วยสามารถ
แห่งอารมณ์นั้นแล.

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า ทิวฏฐานุสโย ได้แก่ ทิวฏฐิ ๖๒ อย่าง.

บทว่า วิจิกิจจานุสโย ได้แก่ วิจิกิจจามีวัตถุ ๘.

บทว่า ตเททกฺกุจฺจา จ กิเลสฺสา ความว่า ตั้งอยู่โดยความเป็นอัน
เดียวกัน ด้วยสามารถเกิดร่วมกัน. และตั้งอยู่แห่งเดียวกัน คือ ด้วยสามารถ
ทิวฏฐิและวิจิกิจจาเกิดร่วมกันและตั้งอยู่แห่งเดียวกัน.

บทว่า มานานุสโย ได้แก่ มานะ ๕ อย่าง.

บทว่า ปรจิตฺตญาณเณน वा ลตฺตฺวา ความว่า รู้ด้วยปัญญาเครื่อง
รู้วาระจิตของผู้อื่น. ท่านอธิบายว่า รู้ด้วยเจโตปริยญาณ.

บทว่า ปุพฺเพ นิวาसानุสฺสตีณาเณน वा ความว่า รู้ด้วยญาณ
เครื่องระลึกถึงจันทร์ที่อยู่อาศัยในอดีต.

บทว่า มํ สจฺกฺขฺนา वा ได้แก่ด้วยจักขุปกติ (ตาธรรมดา)

บทว่า ทิวพฺพจฺกฺขฺนา वा ความว่า เห็นด้วยทิพยจักขุ ซึ่งคล้าย
ทิพย์หรืออาศัยทิพยวิหาร.

บทว่า ราครตฺตา ความว่า ยินดีด้วยราคะ

พระสุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย มหานิทเทศ เล่ม ๕ ภาค ๑ - หน้าที่ 563

บทว่า เย ปญฺจสุ กามคุณฺสุ ความว่า ชนเหล่าใดกำหนดในส่วนคือวัตถุกามมีรูปเป็นต้น ๕ อย่าง.

บทว่า วิราครตุตา ความว่า กำหนดยิ่ง คือคิดแน่น ในรูปสมบัติและอรุปสมบัติ กล่าวคือ วิราคะ.

บทว่า ยโต กามราโค จ ความว่า ในกาลใด กามราคะ แม้ในรูปภพและอรุปภพกัณฺฐนี้แหละ.

สัทธัมมปิฆโขติกา อรรถกถาขุททกนิกาย มหานิทเทศ

อรรถกถา สุทตฺตปิฎกสุตตันตนิเทศ

จบสูตรที่ ๔

ปรมัตถ์กสูตรคณิกเทศที่ ๕

[๑๔๖] พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า :-

ชั้นตุนนยัตถิออยุทธิทั้งหลายว่า สิ่งนี้ยอดเยี่ยม
ยอมทำสิ่งใดให้ยิ่งในโลก ชั้นตุนนนั้นกล่าวสิ่งทั้งปวงนั้น
จากสิ่งนั้นว่าแล้ว เพราะฉะนั้น ชั้นตุนนนั้นยอมเป็นผู้ไม่
ล่วงเลยวิวาททั้งหลาย.

ว่าด้วยผู้ยึดถืออยู่ในภิกขุ

[๑๔๗] คำว่า ยึดถืออยู่ในภิกขุทั้งหลายว่าสิ่งนี้ยอดเยี่ยม
มีความว่า มีสมณพราหมณ์บางพวกเป็นเจ้าภิกขุ สมณพราหมณ์เหล่านั้น
รับ รับเอา ถือเอา ยึดมั่น ถือมั่นภิกขุ ๖๒ อย่างใดอย่างหนึ่งว่า สิ่งนี้
ยอดเยี่ยม เลิศ ประเสริฐ วิเศษเป็นใหญ่ สูงสุด บวร ย่อมอยู่ อยู่ร่วม
อยู่อาศัย อยู่รอบ ด้วยภิกขุของตน ๆ เหมือนพวกผู้อยู่ครองเรือนทั้งหลาย
อยู่ในเรือน หรือพวกบรรพชิตผู้มีอาบติอยู่ในกองอาบติ หรือพวกผู้มี
กิเลสอยู่ในกองกิเลสจะนั้น เพราะฉะนั้นจึงชื่อว่า ยึดถืออยู่ในภิกขุ
ทั้งหลายว่าสิ่งนี้ยอดเยี่ยม.

[๑๔๘] คำว่า ชั้นตุนนยอมทำสิ่งใดให้ยิ่งในโลก มีความว่า
คำว่า ยทฺ แปลว่า ใดคำว่า ย่อมทำให้ยิ่ง มีความว่า ชั้นตุนนยอม
ทำสิ่งใดให้ยิ่ง ให้เลิศ ประเสริฐ วิเศษ เป็นใหญ่ สูงสุด บวร คือยอม
ให้บังเกิด บังเกิดเฉพาะว่า พระศาสดานี้เป็นพระสัพพัญญู พระธรรมนี้

อันพระศาสดาตรัสดีแล้ว คณะสงฆ์นี้ปฏิบัติดีแล้ว ทิฏฐินี้เจริญ ปฏิปทานี้
พระศาสดาบัญญัติดีแล้วมรรคนี้ให้พ้นทุกข์ได้. คำว่า **ขันตฺชน** ได้แก่
สัตว์ นรชน ฯลฯ มนุษย์ คำว่า **ในโลกล** ได้แก่ อบายโลก ฯลฯ
อายตนโลก. เพราะฉะนั้นจึงชื่อว่า **ขันตฺชน** ย่อมทำสิ่งใดให้ยิ่งในโลก.

[๑๔๙] คำว่า **ขันตฺชน** นั้นกล่าวถึงทั้งปวงอื่นจากสิ่งนั้นว่า
เลว มีความว่า ขันตฺชน ย่อมคัดค้าน โต้แย้ง ปฏิเสธ ซึ่งลัทธิอื่นทั้งปวง
เว้นศาสนา ธรรมที่ศาสดาบอก คณะสงฆ์ ทิฏฐิปฏิบัติ มรรค ของตน
คือกล่าว บอก พูด แสดง แดง อย่างนี้ว่า ศาสนานั้นไม่ใช่สัตถุญ
ธรรมไม่เป็นธรรมอันศาสดากล่าวดีแล้ว หมู่คณะไม่เป็นผู้ปฏิบัติดีแล้ว
ทิฏฐิไม่เป็นทิฏฐิอันเจริญ ปฏิปทาไม่เป็นปฏิปทาอันศาสดาบัญญัติดีแล้ว
มรรคไม่เป็นเครื่องนำออกจากทุกข์ได้ ความหมดจด ความหมดจดพิเศษ
ความหมดจดรอบ ความพ้น ความพ้นพิเศษ หรือความพ้นรอบ มิได้มีใน
ลัทธินั้น พวกถือลัทธินั้น ย่อมไม่หมดจด ไม่หมดจดพิเศษ ไม่หมดจดรอบ
ไม่พ้น ไม่พ้นพิเศษ หรือไม่พ้นรอบในลัทธินั้น พวกถือลัทธินั้นย่อม
เป็นผู้เลว เลวทราม ต่ำช้า ลามก สกปรก ต่ำต้อย. เพราะฉะนั้น
จึงชื่อว่า **ขันตฺชน** นั้นกล่าวถึงทั้งปวงอื่นจากสิ่งนั้นว่าเลว.

[๑๕๐] คำว่า เพราะฉะนั้น **ขันตฺชน** นั้นย่อมเป็นผู้ไม่ล่วง
เลยวิเวกทั้งหลาย มีความว่า เพราะฉะนั้น เพราะการฉนั้น เพราะ
เหตุนี้ เพราะปัจจัยนี้ เพราะนิทานนี้ ขันตฺชนนั้นย่อมเป็นผู้ไม่ล่วง
เลยไม่ก้าวล่วง ไม่ก้าวล่วงพร้อม ซึ่งความทะเลาะเพราะทิฏฐิ บาดหมาง
แก่งแย่ง วิเวก มุ่งร้ายกันเพราะทิฏฐิ เพราะฉะนั้นจึงชื่อว่า **ขันตฺชน**

นั้นยอมเป็นผู้ไม่ล่วงเลยวิเวกทั้งหลาย. เพราะเหตุนั้นพระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า :-

ชั้นตุนชนยึดถืออยู่ในทิวฏฐิต่างหลายว่า สิ่งนี้ยอดเยี่ยม
ยอมทำสิ่งใดให้ยิ่งในโลก ชั้นตุนชนนั้นกล่าวสิ่งทั้งปวงอื่น
จากสิ่งนั้น ว่าเลว เพราะฉะนั้น ชั้นตุนชนนั้นยอมเป็นผู้ไม่
ล่วงเลยวิเวกทั้งหลาย.

[๑๕๑] พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า :-

นรชนยอมเห็นอนิสงส์ใดในทิวฏฐิตองตนก็ดี ใน
อารมณ์ที่เห็นก็ดี ในอารมณ์ที่ได้ยินก็ดี ในศีลและวัตรก็
ดี ในอารมณ์ที่ทราบก็ดี นรชนนั้นถ่อมซึ่งทิวฏฐิตันนั้น
แหละในลัทธิตองตนนั้น ย่อมเห็นสิ่งอื่นทั้งปวงโดยความ
เป็นของเลว.

ว่าด้วยอนิสงส์ในทิวฏฐิต

[๑๕๒] คำว่า นรชนยอมเห็นอนิสงส์ใดในทิวฏฐิตองตนก็
ดี ในอารมณ์ที่เห็นก็ดี ในอารมณ์ที่ได้ยินก็ดี ในศีลและวัตรก็ดี
ในอารมณ์ที่ทราบก็ดี มีความว่าศัพท์ว่า ยทตุนนิ ตัคบทเป็น
ย อตุนนิ ทิวฏฐิตเรียกว่า ตน นรชนยอมเห็นอนิสงส์ ๒ ประการ ใน
ทิวฏฐิตองตน คือ อนิสงส์ในชาตินี้ ๑ อนิสงส์ในชาติหน้า ๑.

อนิสงส์ในทิวฏฐิตมีในชาตินี้ เป็นไฉน ? ศาสดาเป็นผู้มีทิวฏฐิตองใด
พวกสาวกก็เป็นผู้มีทิวฏฐิตองนั้น พวกสาวกยอมสักการะ เคารพ นับถือ

บุชา ข้าเกรง ซึ่งศาสดาผู้มีปฏิญาอย่างนั้น และยอมได้ จีวร บิณฑบาต
เสนาสนะ และคิลานปัจจัยเภสัชบริวารที่มีการสักการะเป็นต้นนั้นเป็นเหตุ
นี้ชื่อว่า อานิสงส์ในปฏิญญามีในชาตินี้.

อานิสงส์ในปฏิญญามีในชาติหน้า เป็นไฉน? นรชนยอมหวังผลใน
อนาคตว่า ปฏิญญานี้ควรเพื่อความเป็นนาค เป็นครุฑ เป็นยักษ์ เป็นอสูร
เป็นคณธรรพ์ เป็นมหาราช เป็นพระอินทร์ เป็นพรหม หรือเป็นเทวดา
ปฏิญญานี้เหมาะสมเพื่อความหมดจด หมดจดวิเศษ หมดจดรอบ พัน พัน-
วิเศษ พันรอบ สัตว์ทั้งหลายยอมหมดจด หมดจดวิเศษ หมดจดรอบ
พัน พันวิเศษ พันรอบ ด้วยปฏิญญานี้ เราจักหมดจด หมดจดวิเศษหมด
จดรอบ พัน พันวิเศษ พันรอบ ด้วยปฏิญญานี้ ดังนี้ นี้ชื่อว่า อานิสงส์
ในปฏิญญามีในชาติหน้า นรชนยอมเห็นอานิสงส์ในปฏิญญาของตน ๒ ประ-
การนี้.

นรชนยอมเห็นอานิสงส์ ๒ ประการ แม้ในความหมดจดด้วยอารมณ์
ที่เห็น คือ อานิสงส์มีในชาตินี้ ๑ อานิสงส์มีในชาติหน้า ๑ ย่อมเห็น
อานิสงส์ ๒ ประการ แม้ในความหมดจดด้วยอารมณ์ที่ได้ยิน ย่อมเห็น
อานิสงส์ ๒ ประการ แม้ในความหมดจดด้วยศีล ย่อมเห็นอานิสงส์ ๒
ประการ แม้ในความหมดจดด้วยวัตร ย่อมเห็นอานิสงส์ ๒ ประการ แม้
ในความหมดจดด้วยอารมณ์ที่ทราบ คือ อานิสงส์มีในชาตินี้ ๑ อานิสงส์
มีในชาติหน้า ๑.

อานิสงส์ไม่ในความหมดจดด้วย อารมณ์ที่ทราบ มีในชาตินี้เป็นไฉน?

ศาสดาเป็นผู้มีทฎฐิอย่างใด พวกสาวกก็เป็นผู้มีทฎฐิอย่างนั้น ฯลฯ นั้นชื่อว่าอานิสงส์ในความหมจดด้วยอามณที่ทราบมีในชาตินี้.

อานิสงส์ในความหมจดด้วยอามณที่ทราบ มีในชาติหน้า เป็นไปจน. นรชนนั้นยอมหวังผลในอนาคตว่า ทฎฐินี้ควรเพื่อความเป็นนาค ฯลฯ นี้ชื่อว่าอานิสงส์ในความหมจดด้วยอามณที่ทราบมีในชาติหน้า นรชนยอมเห็น คือแลเห็น เหลียวเห็น เล็งเห็น พิจารณาเห็น อานิสงส์ ๒ ประการเหล่านี้คานี้ แม้ในความหมจดด้วยอามณที่ทราบ เพราะฉะนั้นจึงชื่อว่า นรชนยอมเห็นอานิสงส์ใด ในทฎฐิของตณกดี ใน อามณที่เห็นกดี อามณที่ได้ยินกดี ในศีลและวัตรกดี ใน อามณที่ทราบกดี.

[๑๕๓] คำว่า นรชนนั้นถ้อมันทฎฐินั้นนั่นแหละในลัทธิของตณนั้น มีความว่า คำว่า ตทว ได้แก่ ซึ่งทฎฐินั้น. คำว่า ตตถ ได้แก่ ในทฎฐิของตณ ในความควรของตณ ในความชอบใจของตณ ในลัทธิของตณ คำว่า ถ้อมัน ได้แก่ ถือ ถือเอา รับเอา ยึดมัน ถ้อมันว่า สิ่งนี้ยอดเยี่ยม เลิศ ประเสริฐ วิเศษ เป็นใหญ่ สูงสุด บวร เพราะฉะนั้นจึงชื่อว่า นรชนนั้นถ้อมันทฎฐินั้นนั่นแหละ ในลัทธิของตณนั้น.

[๑๕๔] คำว่า ย่อมเห็นสิ่งอื่นทั้งปวงโดยความเป็นของเลว มีความว่า นรชนนั้นยอมเห็น คือ แลเห็น เหลียวเห็น เล็งเห็น พิจารณาเห็น ซึ่งศาสดา ธรรมที่ศาสดาบอก หมู่คณะ ทฎฐิ ปฏิปทา มรรคอื่น โดยความเป็นของเลว เลวทราม ต่ำช้า ลามก สกปรก ต่ำด้อย เพราะ

ฉะนั้นจึงชื่อว่า ย่อมเห็นสิ่งอื่นทั้งปวงโดยความเป็นของเลว เพราะ
เหตุนี้พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า :-

นรชนย่อมเห็นอันสงสัดในทิวาของตนก็ดี ใน
อารมณ์ที่เห็นก็ดี ในอารมณ์ที่ได้ยินก็ดี ในศีลวัตรก็ดี
ในอารมณ์ที่ทราบก็ดี นรชนนั้น ถ่อมมันทิวาอื่นนั้นนั่นแหละ
ในลัทธิของตนนั้น ย่อมเห็นสิ่งอื่นทั้งปวงโดยความเป็น
ของเลว.

[๑๕๕] พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า :-

ผู้ฉลาดทั้งหลายย่อมกล่าวทศนะที่ตนอาศัยแม้นั้น
ว่า เป็นเครื่องร้อยรัด เห็นทศนะอื่นว่าเลว เพราะฉะนั้น
แหละ ภิกษุไม่พึงอาศัยรูปที่เห็น เสียงที่ได้ยิน อารมณ์
ที่ทราบ หรือศีลและวัตร.

ว่าด้วยทศนะของผู้ฉลาด

[๑๕๖] คำว่า ผู้ฉลาดทั้งหลายย่อมกล่าวทศนะที่ตนอาศัย
แม้นั้นว่า เป็นเครื่องร้อยรัด มีความว่า คำว่า ผู้ฉลาด ได้แก่ ผู้ฉลาด
ในขั้นฐ์ ฉลาดในชาติ ฉลาดในอายตนะ ฉลาดในปัจจุสมุปบาท ฉลาด
ในสติปัญญา ฉลาดในสัมมปปธาน ฉลาดในอิทธิบาท ฉลาดในอินทรีย์
ฉลาดในพละ ฉลาดในโพชฌงค์ ฉลาดในมรรค ฉลาดในผล ฉลาดใน
นิพพาน ผู้ฉลาดเหล่านั้นย่อมกล่าวอย่างนี้ คือย่อมกล่าว บอก พุด
แสดง แดง อย่างนี้ว่า ทศนะนั้นเป็นกิเลสเครื่องร้อยรัด เป็นกิเลส

เครื่องยึดเหนี่ยว เป็นกิเลสเครื่องผูกพัน เป็นกิเลสเครื่องพัวพัน. เพราะ
ฉะนั้นจึงชื่อว่า ผู้ฉลาดทั้งหลายย่อมกล่าวทัศนะที่ตนอาศัย แม้
นั้นว่า เป็นเครื่องร้อยรัด.

[๑๕๗] คำว่า ทัศนะที่ตนอาศัยแล้ว เห็นทัศนะอื่นว่าแล้ว

มีความว่า คำว่า ทัศนะที่ตนอาศัยแล้ว ได้แก่ ภิกษุอาศัย อิงอาศัย
คิดพัน เข้าถึง คิดใจ น้อมใจถึงทัศนะใด คือ ศาสดา ธรรม ที่ศาสดา
บอก หมู่คณะ ทิฎฐิ ปฏิปทา มรรคใด คำว่า เห็นทัศนะอื่นว่าแล้ว
ได้แก่ ย่อมเห็น แลเห็น เหลียวเห็น เล็งเห็น พิจารณาเห็น ซึ่งทัศนะ
อื่น คือ ศาสดา ธรรมที่ศาสดาบอก หมู่คณะ ทิฎฐิ ปฏิปทา มรรคอื่น
โดยความเป็นของแล้ว เลวทราม ต่ำช้า ลามก สกปรก ต่ำต้อย. เพราะ
ฉะนั้นจึงชื่อว่า ทัศนะที่ตนอาศัยแล้ว เห็นทัศนะอื่นว่าแล้ว.

[๑๕๘] คำว่า เพราะฉะนั้นแหละ ภิกษุที่ไม่พึงอาศัยรูป

ที่เห็น เสียงที่ได้ยิน อารมณ์ที่ทราบ หรือศีลและวัตร มีความว่า
เพราะฉะนั้น คือเพราะการณนั้น เพราะเหตุนี้ เพราะปัจจัยนี้ เพราะ
นิทานนั้น ภิกษุไม่พึงอาศัย ไม่พึงถือ ไม่พึงยึดมั่น ไม่พึงถือมั่น ซึ่งรูป
ที่เห็นบ้าง ความหมดจดเพราะรูปที่เห็นบ้าง เสียงที่ได้ยินบ้าง ความ
หมดจดเพราะเสียงที่ได้ยินบ้าง อารมณ์ที่ทราบบ้าง ความหมดจดเพราะ
อารมณ์ที่ทราบบ้าง ศีลบ้าง ความหมดจดเพราะศีลบ้าง วัตรบ้าง ความ
หมดจดเพราะวัตรบ้าง เพราะฉะนั้นจึงชื่อว่า เพราะฉะนั้นแหละ
ภิกษุไม่พึงอาศัยรูปที่เห็น เสียงที่ได้ยิน อารมณ์ที่ทราบ หรือศีล
และวัตร. เพราะเหตุนี้พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า :-

ผู้ฉลาดทั้งหลายย่อมกล่าวทัศนะที่คนอาศัยมั่นนั้นว่า
เป็นเครื่องร้อยรัด เห็นทัศนะอื่นว่าแล้ว เพราะฉะนั้นแหละ
ภิกษุไม่พึงอาศัยรูปที่เห็น เสียงที่ได้ยิน อารมณ์ที่ทราบ
หรือศีลและวัตร.

[๑๕๕] พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า :-

ภิกษุไม่พึงกำหนดทฎฐิในโลก ด้วยญาณหรือแม่
ด้วยศีลและวัตร ไม่พียงนำเข้าไปซึ่งตนว่า เสมอเขา ไม่
พียงลำคัญตนว่าเร็วกว่าเขา หรือแม่ว่าวิเศษกว่าเขา.

ว่าด้วยภิกษุไม่พียงมีทฎฐิมานะ

[๑๖๐] คำว่า ภิกษุไม่พียงกำหนดแม่ทฎฐิในโลกด้วยญาณ
หรือแม่ด้วยศีลและวัตร มีความว่า ภิกษุไม่พียงกำหนดซึ่งทฎฐิ
คือไม่พียงให้เกิด ไม่พียงให้เกิดพร้อม ไม่พียงให้บังเกิด ไม่พียงให้บังเกิด
เฉพาะ ด้วยญาณในสมาบัติ ๘ ด้วยญาณในอภิญญา ๕ ด้วยมิจฌาญาณ ด้วย
ศีล ด้วยวัตร หรือด้วยศีลและวัตร. คำว่า ในโลก ได้แก่ ในอบายโลก
มนุษยโลก เทวโลก จันทรโลก ธาตุโลก आयตน์โลก. เพราะฉะนั้น
จึงชื่อว่า ภิกษุไม่พียงกำหนดแม่ทฎฐิในโลก ด้วยญาณหรือแม่ด้วย
ศีลและวัตร.

[๑๖๑] คำว่า ไม่พียงนำเข้าไปซึ่งตนว่า เสมอเขา มีความว่า
ไม่พียงนำไปซึ่งตนว่า เราย่อมเป็นผู้เสมอเขาด้วยชาติ ด้วยโคตร ด้วย
ความเป็นบุตรแห่งสกุล ด้วยความเป็นผู้มีรูปงาม ด้วยทรัพย์ ด้วยการ

ปกครอง ด้วยหน้าที่การงาน ด้วยหลักแหล่งแห่งศิลปศาสตร์ ด้วยวิทยฐานะ
ด้วยการศึกษา ด้วยปฏิภาณ หรือด้วยวัตถุอื่น ๆ เพราะฉะนั้นจึงชื่อว่า
ไม่พียงนำเข้าไปซึ่งตนว่า เสมอเขา.

[๑๖๒] คำว่า ไม่พียงสำคัญตนว่า เลกว่าเขา หรือแม้ว่า
วิเศษกว่าเขา มีความว่า ไม่พียงนำเข้าไปซึ่งตนว่า เราข่อมเป็นผู้เลกว่า
เขาด้วยชาติ ด้วยโคตร ด้วยความเป็นบุตรแห่งสกุล ฯลฯ หรือด้วยวัตถุ
อื่น ๆ และไม่พียงนำเข้าไปซึ่งตนว่า เราข่อมเป็นผู้ประเสริฐกว่าเขา ด้วย
ชาติ ด้วยโคตร ฯลฯ หรือด้วยวัตถุอื่น ๆ เพราะฉะนั้นจึงชื่อว่า ไม่พียง
สำคัญตนว่าเลกว่าเขา หรือแม้ว่าวิเศษกว่าเขา. เพราะเหตุนี้
พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า :-

ภิกษุไม่พียงกำหนดแม่ทัญญูในโลก ด้วยญาณหรือ
แม่ด้วยศีลและวัตร ไม่พียงนำเข้าไปซึ่งตนว่า เสมอเขา
ไม่พียงสำคัญตนว่า เลกว่าเขา หรือแม้ว่าวิเศษกว่าเขา.

[๑๖๓] พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า :-

นรชนนั้นละตนแล้ว ไม่ถือมั่น ไม่ทำนิตย์แม่ใน
เพราะญาณ เมื่อชนทั้งหลายแตกกัน นรชนนั้นก็ไม่วุ่น
ไปกับพวก ไม่ถึงเฉพาะแม่ซึ่งทัญญูอะไร ๆ.

[๑๖๔] คำว่า ละตนแล้ว ไม่ถือมั่น มีความว่า คำว่า ละตน
แล้ว ได้แก่ ละความเห็นว่าเป็นตน. คำว่า ละตนแล้ว ได้แก่ ละความ
ถือ. คำว่า ละตนแล้ว ได้แก่ ละ เว้น บรรเทา ทำให้สิ้นสุด ทำ
ให้ถึงความไม่มี ซึ่งความถือ ถือมั่น ยึดมั่น ติดใจ น้อมใจไป ด้วย

สามารถแห่งตัณหา ด้วยสามารถแห่งทิวฐิ. คำว่า ละตนแล้ว ไม่ถือมั่น
ได้แก่ ไม่ถือมั่น คือไม่ยึด ไม่ยึดถือ ไม่ยึดมั่น ด้วยอุปาทาน ๔.
เพราะฉะนั้นจึงชื่อว่า ละตนแล้ว ไม่ถือมั่น.

[๑๖๕] คำว่า นรชนนั้น ไม่ทำนิตยแม่ในเพราะญาณ มี
ความว่า นรชนนั้นไม่ทำคณหานิตยหรือทิวฐินิตย คือไม่ให้เกิด ไม่ให้
เกิดพร้อม ไม่ให้บังเกิด ไม่ให้บังเกิดเฉพาะ ในเพราะญาณในสมาบัติ ๘
ในเพราะญาณในอภิญาญา ๕ หรือในเพราะมิจญาญา. เพราะฉะนั้นจึง
ชื่อว่า นรชนนั้น ไม่ทำนิตยแม่ในเพราะญาณ.

[๑๖๖] คำว่า เมื่อชนทั้งหลายแตกต่างกัน นรชนนั้นก็ไม่ได้เล่น
ไปกับพวก มีความว่า เมื่อชนทั้งหลายแยกกัน แยกกัน ถึงความเป็น
สองฝ่าย เกิดเป็นสองพวกมีทิวฐิต่างกัน มีความควรต่างกัน มีความชอบใจ
ต่างกัน มีลัทธิต่างกัน อาศัยทิวฐินิตยต่างกัน ถึงฉันทาคติ ถึงโทสาคติ
ถึงโมหาคติ ถึงภยาคติ นรชนนั้นยอมไม่ถึงฉันทาคติ ไม่ถึงโทสาคติ
ไม่ถึงโมหาคติ ไม่ถึงภยาคติ ไม่ถึงด้วยอำนาจแห่งราคะ โทสะ โมหะ
มานะ ทิวฐิ อุทธัจจะ วิจิกิจฉา อนุสัย ไม่ไป ดำเนินไป เลื่อนลอยไป
เล่นไป เพราะธรรมทั้งหลายอันทำความเป็นพวก. เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า
เมื่อชนทั้งหลายแตกต่างกัน นรชนนั้นก็ไม่ได้เล่นไปกับพวก

[๑๖๗] คำว่า ไม่ถึงเฉพาะแม่ซึ่งทิวฐิอะไร ๆ มีความว่า
ทิวฐิ ๖๒ อันนรชนนั้นละ ตัดขาด สงบ ระงับ ควรทำไม่ให้เกิดขึ้น
เผาเสียแล้วด้วยไฟคือญาณนรชนนั้นไม่ถึงเฉพาะ ไม่มาถึงเฉพาะ ซึ่งทิวฐิ

อะไร ๆ. เพราะฉะนั้นจึงชื่อว่า ไม่ถึงเฉพาะแม่ซึ่งทัญญูอะไร ๆ.

เพราะเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า :-

นรชนนั้นละคนแล้ว ไม่ถือมั่น ไม่ทำนิตย์แม่ใน
เพราะญาณ เมื่อชนทั้งหลายแตกกัน นรชนนั้นก็ไม่ได้
ไปกับพวกไม่ถึงเฉพาะแม่ซึ่งทัญญูอะไร ๆ.

[๑๖๘] พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า :-

ความตั้งใจซึ่งส่วนสุดทั้งสอง ย่อมไม่มีแก่พระ
อรหันต์ชินาสพิด เพื่อภพน้อยภพใหญ่ ในโลกนี้หรือ
โลกหน้า พระอรหันต์ชินาสพินั้น ย่อมไม่มีเครื่องอยู่อะไร ๆ
ย่อมไม่มีการถึงความตกลงในธรรมทั้งหลายแล้วถือมั่น.

ว่าด้วยภูมิธรรมของพระอรหันต์

[๑๖๙] คำว่า ความตั้งใจซึ่งส่วนสุดทั้งสอง ย่อมไม่มีแก่
พระอรหันต์ชินาสพิด เพื่อภพน้อยภพใหญ่ ในโลกนี้หรือโลก
หน้า มีความว่า คำว่า ใด ได้แก่พระอรหันต์ชินาสพ. คำว่า ส่วนสุด
ได้แก่ผัสสะ เป็นส่วนสุดที่ ๑ ผัสสสมุทัยเป็นส่วนสุดที่ ๒ อจิตเป็นส่วน
สุดที่ ๑ อนาคตเป็นส่วนสุดที่ ๒ สุขเวทนาเป็นส่วนสุดที่ ๑ ทุกขเวทนา
เป็นส่วนสุดที่ ๒ นามเป็นส่วนสุดที่ ๑ รูปเป็นส่วนสุดที่ ๒ อายุตนะภายใน ๖ เป็นส่วนสุดที่ ๑ อายุตนะภายนอก ๖ เป็นส่วนสุดที่ ๒ กายของ
คนเป็นส่วนสุดที่ ๑ สมุทัยแห่งกายของตนเป็นส่วนสุดที่ ๒ ตัณหา เรียก

ว่า ความตั้งไว้ ได้แก่ ความกำหนด ความกำหนดกล้า ฯลฯ อภิขมา โลกะ อกุศลมูล.

คำว่า เพื่อภพน้อยภพใหญ่ ได้แก่ เพื่อภพน้อยภพใหญ่ คือ เพื่อกรรมวิภูและวิปากวิภู เพื่อกรรมวิภูเป็นเครื่องเกิดในกามภพ เพื่อวิปากวิภูเป็นเครื่องเกิดในกามภพ เพื่อกรรมวิภูเป็นเครื่องเกิดในรูปภพ เพื่อวิปากวิภูเป็นเครื่องเกิดในรูปภพ เพื่อกรรมวิภูเป็นเครื่องเกิดในอรุภพ เพื่อวิปากวิภูเป็นเครื่องเกิดในอรุภพ เพื่อความเกิดบ่อยๆ เพื่อความไปบ่อยๆ เพื่อความเข้าถึงบ่อยๆ เพื่อปฏิบัติสนธิบ่อยๆ เพื่อบังเกิดขึ้นแห่ง อตภาพบ่อยๆ.

คำว่า โลกนี้ ได้แก่ อัตภาพของตน.

คำว่า โลกหน้า ได้แก่ อัตภาพของผู้อื่น.

คำว่า โลกนี้ ได้แก่ รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ
ของตน.

คำว่า โลกหน้า ได้แก่ รูป เวทนา สัญญา สังขาร สัญญา
ของผู้อื่น.

คำว่า โลกนี้ ได้แก่ อายุตนะภายใน ๖.

คำว่า โลกหน้า ได้แก่ อายุตนะภายนอก ๖.

คำว่า โลกนี้ ได้แก่ มนุษยโลก.

คำว่า โลกหน้า ได้แก่ เทวโลก.

คำว่า โลกนี้ ได้แก่ กามธาตุ.

คำว่า โลกหน้า ได้แก่ รูปธาตุ อรูปธาตุ.

คำว่า โลกนี้ ได้แก่ กามธาตุ รูปธาตุ.

คำว่า โลกหน้า ได้แก่ อรูปธาตุ.

คำว่า ความตั้งไว้ซึ่งส่วนสุดทั้งสอง ย่อมไม่มีแก่พระอรหันต

จิตตาสพโต เพื่อภพน้อยภพใหญ่ในโลกนี้หรือโลกหน้า มีความว่า ความตั้งไว้ซึ่งส่วนสุดทั้งสอง ย่อมไม่มี ไม่ปรากฏ ไม่เข้าไปได้ แก่ พระอรหันตจิตตาสพโต เมื่อภพน้อยภพใหญ่ ในโลกนี้หรือโลกหน้า คือความตั้งไว้นั้น ย่อมเป็นกิริยาอันพระอรหันตจิตตาสพโตละ ตัดขาด สงบ ระวังเสียแล้ว ทำให้ไม่ควรเกิดขึ้น เผลเสียแล้วด้วยไฟคือญาณ เพราะฉะนั้นจึงชื่อว่า ความตั้งไว้ซึ่งส่วนสุดทั้งสอง ย่อมไม่มีแก่ พระอรหันตจิตตาสพโต เพื่อภพน้อยภพใหญ่ในโลกนี้หรือโลกหน้า.

[๑๗๐] คำว่า พระอรหันตจิตตาสพตนั้น ย่อมไม่มีเครื่องอยู่ ใดๆ มีความว่า คำว่า เครื่องอยู่ ได้แก่ เครื่องอยู่ ๒ อย่าง คือ เครื่องอยู่ คือ ตัณหา ๑ เครื่องอยู่คือ ทิฏฐิ ๑ ฯลฯ นี้ชื่อว่า เครื่องอยู่ คือ ตัณหา ฯลฯ นี้ชื่อว่า เครื่องอยู่คือ ทิฏฐิ.

คำว่า นั้น ได้แก่ พระอรหันตจิตตาสพตนั้น. คำว่า พระอรหันตจิตตาสพตนั้น ย่อมไม่มีเครื่องอยู่ คือ เครื่องอยู่นั้นไม่มี ไม่ปรากฏ ย่อมไม่เข้าไปได้ คือ เป็นธรรมอันพระอรหันตจิตตาสพตนั้นละ ตัดขาด สงบ ระวัง ทำให้ไม่ควรเกิดขึ้น เผลเสียแล้วด้วยไฟคือญาณ. เพราะฉะนั้นจึงชื่อว่า พระอรหันตจิตตาสพตนั้น ย่อมไม่มีเครื่องอยู่ ใดๆ.

[๑๗๑] คำว่า ย่อมไม่ถึงการถึงความตกลงในธรรมทั้งหลาย

แล้วถ้อยมัน มีความว่า คำว่าในธรรมทั้งหลาย ได้แก่ ในทฎฐิติ ๖๒.

คำว่า ถึงความตกลง มีความว่า ตัดสินแล้ว ชี้ขาด คั่นคว่า แสวงหา เทียบเคียง ตรวจตรา สอบสวน ทำให้เป็นแจ้งแล้วจึงจับมัน ยึดมัน ถ้อยมัน รวบถ้อย รวบถ้อย รวบรวบถ้อย คือความถ้อย ความยึดถ้อย ความยึดมัน ความถ้อยมัน ความพร้อมน้อมใจเชื่อว่า สิ่งนี้จริง แท้ แน่ เป็นตามสภาพ เป็นตามจริง มิได้วิปริตดังนี้ ย่อมไม่มี ไม่ปรากฏ ไม่เข้าไป ได้ หรือเป็นธรรมอันพระอรหันตปัญญาชนนั้นละ ตัดขาด สงบ ระวังแล้ว ทำให้ไม่ควรเกิดขึ้น เผลอเสียแล้วด้วยไฟคือญาณ เพราะฉะนั้นจึงชื่อว่า ย่อมไม่มีการถึงความตกลงในธรรมทั้งหลายแล้วถ้อยมัน. เพราะเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า :-

ความตั้งไว้ซึ่งส่วนสุดทั้งสองย่อมไม่มีแก่พระ

อรหันตปัญญาชน เพื่อภพน้อยภพใหญ่ในโลกนี้หรือโลกหน้า พระอรหันตปัญญาชนนั้น ย่อมไม่มีเครื่องอยู่อะไร ๆ ย่อมไม่มีการถึงความตกลงในธรรมทั้งหลายแล้วถ้อยมัน.

[๑๗๒] พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า :-

ทฎฐิติที่สัญญาให้เกิดขึ้นแม้เล็กน้อย ที่สัญญากำหนดแล้ว ในรูปที่เห็น เสียงที่ได้ยิน หรืออารมณ์ที่ทราบในโลกนี้ ย่อมไม่มีแก่พระอรหันตนั้น ใคร ๆ ในโลกนี้ พึงกำหนดซึ่งพระอรหันตนั้น ผู้เป็นพราหมณ์ ไม่ยึดถือทฎฐิติด้วยกิเลสอะไรเล่า.

ว่าด้วยอรหันต์ได้ชื่อว่าพราหมณ์

[๑๗๓] คำว่า ทิฏฐิที่สัตถุนาให้เกิดขึ้นแม่เล็กน้อย ที่สัตถุนา
กำหนดแล้ว ในรูปที่เห็น เสียงที่ได้ยิน หรืออารมณ์ที่ทราบ
ในโลกนี้ ย่อมไม่มีแก่พระอรหันต์นั้น มีความว่า คำว่า นั้น ได้แก่
พระอรหันต์จีณาสพ ทิฏฐิอันสัตถุนาให้เกิดขึ้น อันสัตถุนากำหนด ประจแต่ง
ตั้งไว้ เพราะเป็นทิฏฐิมิสัตถุนาเป็นประธานมีสัตถุนาเป็นใหญ่ และความถือ
ต่างด้วยสัตถุนา ในรูปที่เห็นบ้าง ในความหมจดจเพราะรูปที่เห็นบ้าง ในเสียง
ที่ได้ยินบ้าง ในความหมจดจเพราะเสียงที่ได้ยินบ้าง ในอารมณ์ที่ทราบ
บ้าง ในความหมจดจเพราะอารมณ์ที่ทราบบ้าง ย่อมไม่มี ไม่ปรากฏ ไม่เข้า
ไปได้ แก่พระอรหันต์จีณาสพนั้น คือ ทิฏฐินั้นอันพระอรหันต์จีณาสพละ
ตัดขาด สงบ ระงับแล้ว ทำให้ไม่ควรเกิดขึ้น เผลอเสียแล้วด้วยไฟคือญาณ
เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า ทิฏฐิที่สัตถุนาให้เกิดขึ้นแม่เล็กน้อย ที่สัตถุนา
กำหนดแล้ว ในรูปที่เห็น เสียงที่ได้ยิน หรืออารมณ์ที่ทราบ
ในโลกนี้ ย่อมไม่มีแก่พระอรหันต์นั้น.

[๑๗๔] คำว่า ซึ่งพระอรหันต์นั้น ผู้เป็นพราหมณ์ ไม่ยึดถือ
ทิฏฐิ มีความว่า คำว่า พราหมณ์ ได้แก่ พระอรหันต์ผู้ชื่อว่าเป็น
พราหมณ์ เพราะลอยเสียแล้วซึ่งกรรม ๗ ประการ ฯลฯ ผู้อันค้นหาและ
ทิฏฐิไม่อาศัย เป็นผู้คงที่ เรียกว่า เป็นพราหมณ์. คำว่า ซึ่งพระอรหันต์
นั้น ผู้เป็นพราหมณ์ ไม่ยึดถือทิฏฐิ มีความว่า ซึ่งพระอรหันต์นั้น
ผู้เป็นพราหมณ์ ไม่ยึดถือ ไม่ถือเอา ไม่ถือมั่น ไม่ยึดมั่น ซึ่งทิฏฐิ

เพราะฉะนั้นจึงชื่อว่า **ซึ่งพระอรหันต์นั้น ผู้เป็นพราหมณ์ไม่ยึดถือ
ทิฏฐิ.**

[๑๗๕] คำว่า **ใคร ๆ ในโลกนี้ พึงกำหนด...ด้วยกิเลส**

อะไรเล่า มีความว่า คำว่า กำหนด ได้แก่ ความกำหนด ๒ อย่าง คือ
ความกำหนดด้วยตัมหา ความกำหนดด้วยทิฏฐิ ๑ ฯลฯ นี้ชื่อว่า ความ
กำหนดด้วยตัมหา ฯลฯ นี้ชื่อว่าความกำหนดด้วยทิฏฐิ. บุคคลนั้นละความ
กำหนดด้วยตัมหา สละคืนความกำหนดด้วยทิฏฐิแล้ว เพราะเป็นผู้ละความ
กำหนดด้วยตัมหา สละคืนความกำหนดด้วยทิฏฐิแล้ว ใคร ๆ จะพึงกำหนด
บุคคลนั้นด้วยราคะ โทสะ โมหะ มานะ ทิฏฐิ อุทธัจจะ วิจิกิจฉา อนุ-
สัยอะไรเล่าว่า เป็นผู้กำหนด ขัดเคือง หลง ผูกพัน ถือมั่นถึงความฟุ้ง
ซ่าน ถึงความไม่ตกลง หรือถึงโดยเร็วแรง กิเลสเครื่องปรุงแต่งเหล่านี้
นั้น อันบุคคลนั้นละแล้ว เพราะเป็นผู้ละกิเลสเครื่องปรุงแต่งเหล่านี้แล้ว
ใคร ๆ จะพึงกำหนดคตติแห่งบุคคลนั้นด้วยกิเลสอะไรเล่าว่า เป็นผู้เกิดขึ้น
นรกเกิดในกำเนิดดิรัจฉาน เกิดในเปรตวิสัย เป็นมนุษย์ เป็นเทวดา เป็น
สัตว์มีรูป เป็นสัตว์ไม่มีรูป เป็นสัตว์มีสัญญา เป็นสัตว์ไม่มีสัญญา หรือ
เป็นสัตว์มีสัญญาก็มิใช่ ไม่มีสัญญาก็มิใช่ บุคคลนั้นไม่มีเหตุ ไม่มีปัจจัย
ไม่มีการณะอันเป็นเครื่องกำหนด กำหนดพิเศษ ถึงความกำหนด. คำว่า
.....ในโลก ได้แก่ในอบายโลก มนุษยโลก เทวโลก จันทรโลก ธาตุ-
โลก आयตनโลก เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า **ใคร ๆ ในโลกนี้ พึงกำหนด
.....ด้วยกิเลสอะไรเล่า.** เพราะเหตุนี้พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า :-

ทิวฏฐิที่สัตถุญญาให้เกิดขึ้นแม้เล็กน้อย ที่สัตถุญญากำหนด
แล้วในรูปที่เห็น เสียงที่ได้ยิน หรืออารมณ์ที่ทราบ ใน
โลกนี้ ย่อมไม่มีแก่พระอรหันต์นั้น ใคร ๆ ในโลกนี้ พึง
กำหนดซึ่งพระอรหันต์นั้น ผู้เป็นพราหมณ์ ไม่ยึดถือทิวฏฐิ
ด้วยกิเลสอะไรเล่า.

[๑๗๖] พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า :-

พระอรหันต์ชฌาสททั้งหลาย ย่อมไม่กำหนด ย่อม
ไม่ทำตณหาและทิวฏฐิไว้ในเบื้องหน้า. แม้ธรรมคือทิวฏฐิทั้ง
หลาย อันพระอรหันต์เหล่านั้น ไม่ปรารถนาเฉพาะแล้ว
พระอรหันต์ผู้เป็นพราหมณ์ อันใคร ๆ ไม่พึงนำไปได้ด้วย
ศีลและพรตย่อมเป็นผู้ถึงฝั่งไม่กลับมา เป็นผู้คงที่.

พระอรหันต์ได้ชื่อต่าง ๆ

[๑๗๗] คำว่า พระอรหันต์ชฌาสททั้งหลายย่อมไม่กำหนด
ย่อมไม่ทำตณหาและทิวฏฐิไว้ในเบื้องหน้า มีความว่า คำว่า กำหนด
ได้แก่ ความกำหนด ๒ อย่าง คือความกำหนดด้วยตณหา ๑ ความกำหนด
ด้วยทิวฏฐิ ๑.

ความกำหนดด้วยตณหาเป็นไฉน? วัตถุที่ทำให้เป็นเขต เป็นแดน
เป็นส่วน เป็นแผนก กำหนดถือเอา ยึดถือเอาว่าของเรา ด้วยส่วนแห่ง
ตณหามีประมาณเท่าใด ย่อมยึดถือเอาว่าของเรา ซึ่งวัตถุมีประมาณเท่านั้น
ว่า สิ่งนี้ของเรา สิ่งนั้นของเรา สิ่งมีประมาณเท่านั้นของเรา สิ่งของของ
เรามีประมาณเท่านั้น รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ เครื่องลาด

เครื่องนุ่งห่ม ทาสีและทาส แพะ แกะ ไก่ สุกร ช้าง โค ม้า ลา
นา ที่ดิน เงิน ทอง บ้าน นิคม ราชธานี แวนแคว้น ชนบท ฉาง
คลังเป็นของเรา ข้อมยัดถือนั้นของเรา แม้ซึ่งแผ่นดินใหญ่ทั้งสิ้น
ด้วยสามารถแห่งตัณหา ตลอดถึงตัณหาวิปริต ๑๐๘ นี้ชื่อว่า ความ
กำหนดด้วยตัณหา.

ความกำหนดด้วยทัญญูเป็นไฉน ? สักกายทัญญูมีวัตถุ ๒๐ มิจฉาทัญญู
มีวัตถุ ๑๐ อันตคคาหิกทัญญูมีวัตถุ ๑๐ ทัญญู ความไปคือทัญญู รกเรียวคือ
ทัญญู กันดารคือทัญญู เสี้ยนหนามคือทัญญู ความคืนรนคือทัญญู เครื่อง
ประกอบคือทัญญู ความถือ ความถือมั่น ความยึดมั่น ความยึดถือ ทาง
ผิด คลองผิด ความเห็นผิด ลัทธิตีเดียรถีย์ ความถือโดยแสวงหาผิด
ความถือวิปริต ความถือวิปลาส ความถือผิด ความถือในสิ่งไม่แน่นอนว่า
เป็นสิ่งแน่นอนเห็นปานนี้ ตลอดถึงทัญญู ๖๒ นี้ชื่อว่า ความกำหนด
ด้วยทัญญู.

พระอรหันตชินาสพทั้งหลายละความกำหนดด้วยตัณหา สละคืน
ความกำหนดด้วยทัญญูแล้ว เพราะเป็นผู้ละความกำหนดด้วยตัณหา สละ
คืนความกำหนดด้วยทัญญูแล้ว พระอรหันตชินาสพเหล่านั้นจึงไม่กำหนด
ความกำหนดด้วยตัณหา หรือความกำหนดด้วยทัญญู คือไม่ให้เกิด ไม่ให้
เกิดพร้อม ไม่ให้บังเกิด ไม่ให้บังเกิดเฉพาะ. เพราะฉะนั้นจึงชื่อว่า ไม่
กำหนด.

คำว่า ย่อมไม่ทำตัณหาและทัญญูไว้ในเบื้องหน้า มีความว่า
คำว่า ทำไว้ในเบื้องหน้า ได้แก่ ความทำไว้ในเบื้องหน้า ๒ อย่าง

คือ ความทำไว้ในเบื้องหน้าด้วยคัมहा ๑ ความทำไว้ในเบื้องหน้าด้วย
ทฎฐิ ๑ ฯลฯ นี้ชื่อว่าความทำไว้ในเบื้องหน้าด้วยคัมहा ฯลฯ นี้ชื่อว่าความ
ทำไว้ในเบื้องหน้าด้วยทฎฐิ พระอรหันตชินาสพทั้งหลายละความทำไว้ใน
เบื้องหน้าด้วยคัมहा สละคัมहाความทำไว้ในเบื้องหน้าด้วยทฎฐิแล้ว เพราะ
เป็นผู้ละความทำไว้ในเบื้องหน้าด้วยคัมहा สละคัมहाความทำไว้ในเบื้องหน้า
ด้วยทฎฐิแล้ว พระอรหันตชินาสพเหล่านั้นจึงไม่กระทำคัมहाหรือทฎฐิไว้
เบื้องหน้าที่ยวไป คือเป็นผู้ไม่มีคัมहाเป็นชงชัย ไม่มีคัมहाเป็นชงยอด
ไม่มีคัมहाเป็นใหญ่ ไม่มีทฎฐิเป็นชงชัย ไม่มีทฎฐิเป็นชงยอด ไม่มีทฎฐิ
เป็นใหญ่ จึงชื่อว่าเป็นผู้อันคัมहाและทฎฐิ ไม่แวกล้อมที่ยวไป เพราะ
ฉะนั้นจึงชื่อว่า พระอรหันตชินาสพทั้งหลายยอมไม่กำหนด ย่อม
ไม่ทำคัมहाและทฎฐิไว้ในเบื้องหน้า.

[๑๗๘] คำว่า **แม้ธรรมคือทฎฐิ**ทั้งหลายอันพระอรหันต์
เหล่านั้นไม่ปรารณาเฉพาะแล้ว มีความว่าทฎฐิ ๖๒ เรียกว่า ธรรม
คำว่า เหล่านั้นได้แก่ พระอรหันตชินาสพเหล่านั้น คำว่าไม่ปรารณา
เฉพาะแล้ว ความว่า ไม่ปรารณาเฉพาะว่าโลกเที่ยง สิ่งนี้เท่านั้นจริง
สิ่งอื่นเป็นโมฆะ ไม่ปรารณาเฉพาะว่า โลกไม่เที่ยง ฯลฯ สัตว์เบื้อง
หน้าแต่ตายแล้ว ย่อมเกิดอีกก็หามิได้ ย่อมไม่เกิดอีกก็หามิได้ สิ่งนี้เท่า
นั้นจริง สิ่งอื่นเป็นโมฆะ เพราะฉะนั้นจึงชื่อว่า **แม้ธรรมคือทฎฐิ**
ทั้งหลาย อันพระอรหันต์เหล่านั้น ไม่ปรารณาเฉพาะแล้ว.

[๑๗๙] คำว่า **พระอรหันต์ผู้เป็นพราหมณ์** อันใคร ๆ ไม่
พึงนำไปได้ด้วยศีลและพรต มีความว่า ศัพท์ว่า น เป็นปฏิเสช.

คำว่า **พราหมณ์** ความว่า พระอรหันต์ชื่อว่าเป็นพราหมณ์ เพราะลอย
เสียแล้วซึ่งกรรม ๗ ประการ ฯลฯ เป็นผู้อันค้นหาและทิวฏฐิไม่อาศัยแล้ว
เป็นผู้คงที่ เรียกว่าเป็นพราหมณ์ คำว่า พระอรหันต์ผู้เป็นพราหมณ์
อันใคร ๆ ไม่พึงนำไปได้ด้วยศีลและพรต ความว่า พระอรหันต์ผู้
เป็นพราหมณ์ ย่อมไม่ไป ไม่ออกไป ไม่เลื่อนลอยไป ไม่เล่นไป ด้วย
ศีลหรือด้วยพรต หรือด้วยศีลและพรต เพราะฉะนั้นจึงชื่อว่า **พระอรหันต์**
ผู้เป็นพราหมณ์ อันใคร ๆ ไม่พึงนำไปได้ด้วยศีลและพรต.

[๑๘๐] คำว่า **ย่อมเป็นผู้ถึงฝั่งไม่กลับมาเป็นผู้คงที่** มีความ
ว่า อมตนิพพาน เรียกว่าฝั่ง ได้แก่ ธรรมเป็นที่สงบแห่งสังขารทั้งปวง
เป็นที่สละคืนอุปธิทั้งปวง เป็นที่สิ้นค้นหา ความตำรอก ความดับ ความ
ออกจากค้นหาเป็นเครื่องร้อยรัด ผู้ใดไปถึงฝั่ง บรรลุฝั่งแล้ว ไปถึงส่วน
สุด เพราะส่วนสุดแล้ว ไปถึงที่สุด บรรลุที่สุดแล้ว ฯลฯ ภพใหม่มิได้มี
แก่ผู้นั้น เพราะฉะนั้นจึงชื่อว่า เป็นผู้ถึงฝั่ง.

คำว่า **ย่อมไม่กลับ** ความว่า กิเลสเหล่าใด อันอริยบุคคลละ
แล้วด้วยโศคาปัตติมรรค อริยบุคคลนั้นย่อมไม่ถึงอีก ไม่กลับถึงไม่กลับมา
สู่กิเลสเหล่านั้น. กิเลสเหล่าใดอันอริยบุคคลละแล้วด้วยสกทาคามิมรรค อริย
บุคคลนั้น ย่อมไม่ถึงอีก ไม่กลับถึง ไม่กลับมา สู่กิเลสเหล่านั้น. กิเลสเหล่า
ใดอันอริยบุคคลละแล้วด้วยอนาคามิมรรค อริยบุคคลนั้นย่อมไม่ถึงอีก ไม่
กลับถึง ไม่กลับมา สู่กิเลสเหล่านั้น. กิเลสเหล่าใดอันอริยบุคคลละแล้ว
ด้วยอรหัตตมรรค อริยบุคคลนั้นย่อมไม่ถึงอีก ไม่กลับถึง ไม่กลับมา
สู่กิเลสเหล่านั้น. เพราะฉะนั้นจึงชื่อว่า **ย่อมเป็นผู้ถึงฝั่ง ไม่กลับมา.**

คำว่า เป็นผู้คงที่ ความว่า พระอรหันต์ชื่อว่าเป็นผู้คงที่ โดย
อาการ ๕ คือ เป็นผู้คงที่ในอิฏฐารมณและอนิฏฐารมณ เป็นผู้คงที่เพราะ
อรธว่าสละแล้ว เป็นผู้คงที่เพราะอรธว่าข้ามแล้ว เป็นผู้คงที่เพราะ
อรธว่าพ้นแล้ว เป็นผู้คงที่เพราะแสดงออกซึ่งธรรมนั้น ๆ.

พระอรหันต์ชื่อว่า เป็นผู้คงที่ ในอิฏฐารมณและอนิฏฐารมณ
อย่างไร? พระอรหันต์เป็นผู้คงที่แม้ในลาภ แม้ในความเสื่อมลาภ แม้
ในยศ แม้ในความเสื่อมยศ แม้ในสรรเสริญ แม้ในนินทา แม้ในสุข
แม้ในทุกข์ หากว่าชนทั้งหลายพึงลုပ်ได้แขนข้างหนึ่งแห่งพระอรหันต์ด้วย
เครื่องหอม พึงถากแขนข้างหนึ่งด้วยมีด พระอรหันต์ย่อมไม่มีความยินดีใน
การลုပ်ได้ด้วยเครื่องหอมโน้น และไม่มีความยินร้ายในการถากด้วยมีดโน้น
เป็นผู้ละการยินดียินร้ายเสียแล้ว เป็นผู้ล่วงเลยการดีใจและการเสียใจแล้ว
เป็นผู้ก้าวล่วงความยินดีความยินร้ายเสียแล้ว พระอรหันต์ชื่อว่า เป็นผู้
คงที่ ในอิฏฐารมณและอนิฏฐารมณอย่างนี้.

พระอรหันต์ชื่อว่า เป็นผู้คงที่ เพราะอรธว่าสละแล้ว อย่างไร?
พระอรหันต์ สละ กาย ปล่อย ละ สละคืนเสียแล้ว ซึ่งความกำหนัด
ความขัดเคือง ความหลง ความโกรธ ความผูกโกรธ ความลบหลู่
ความดีเสมอ ความริษยา ความตระหนี่ ความลวง ความโอ้อวด ความ
กระด้าง ความแข็งดี ความถือตัว ความคูหมั่น ความเมา ความประมาท
กิเลสทั้งปวง ทุจริตทั้งปวง ความกระวนกระวายทั้งปวง ความเร่าร้อน
ทั้งปวง ความเดือดร้อนทั้งปวง อกุศลากิสังขารทั้งปวง พระอรหันต์
ชื่อว่า เป็นผู้คงที่ เพราะอรธว่าสละ อย่างนี้.

พระอรหันต์ชื่อว่า เป็นผู้คงที่ เพราะอรรถว่าข้ามแล้ว อย่างไร ?

พระอรหันต์ข้ามแล้ว ข้ามขึ้น ข้ามพ้น ก้าวล่วง ก้าวล่วงด้วยดี เป็นไป
ล่วงซึ่งกาโมชะ ภโวชะ ทิฏฐโธชะ อวิชโชชะ และคลองแห่งสงสาร
ทั้งปวง พระอรหันต์นั้นอยู่จบแล้ว ประพฤติจรณะแล้ว ฯลฯ ภพใหม่
มิได้มีแก่พระอรหันต์นั้น เพราะฉะนั้น พระอรหันต์ชื่อว่า เป็นผู้คงที่
เพราะอรรถว่าข้ามแล้ว อย่างนี้.

พระอรหันต์ชื่อว่า เป็นผู้คงที่ เพราะอรรถว่า พ้นแล้ว อย่างไร ?

พระอรหันต์มีจิตพ้นแล้ว พ้นวิเศษแล้ว พ้นดีแล้ว จากความกำหนัด
และขัดเคือง ความหลง ความโกรธ ความผูกโกรธ ความลบหลู่ ความ
ดีเสมอ ความริษยา ความตระหนี่ ความหลง ความโอ้อวด ความกระ
ด้าง ความแข็งดี ความถือตัว ความคูหมั่น ความเมา ความประมาท
กิเลสทั้งปวง ทุจริตทั้งปวง ความกระวนกระวายทั้งปวง ความเร่าร้อน
ทั้งปวง ความเดือนร้อนทั้งปวง อุกุสลาภิสังขารทั้งปวง พระอรหันต์ชื่อ
ว่า เป็นผู้คงที่ เพราะอรรถว่าพ้นแล้ว อย่างนี้.

พระอรหันต์ชื่อว่า เป็นผู้คงที่ เพราะแสดงออกซึ่งธรรมนั้น ๆ อย่าง
ไร ? พระอรหันต์ชื่อว่า เป็นผู้คงที่ เพราะแสดงออกว่า เป็นผู้ที่มีสติ ใน
เมื่อศีลมีอยู่. ชื่อว่า เป็นผู้คงที่ เพราะแสดงออกว่า เป็นผู้ที่มีศรัทธา ใน
เมื่อศรัทธามีอยู่. ชื่อว่า เป็นผู้คงที่ เพราะแสดงออกว่า เป็นผู้ที่มีความเพียร
ในเมื่อความเพียรมีอยู่. ชื่อว่า เป็นผู้คงที่ เพราะแสดงออกว่า เป็นผู้ที่มีสติ
ในเมื่อสติมีอยู่. ชื่อว่า เป็นผู้คงที่ เพราะแสดงออกว่า เป็นผู้ตั้งมั่น ใน
เมื่อสมาธิมีอยู่. ชื่อว่า เป็นผู้คงที่ เพราะแสดงออกว่า เป็นผู้ที่มีปัญญา ใน

เมื่อปัญญามีอยู่. ชื่อว่าเป็นผู้คงที่ เพราะแสดงออกว่า เป็นผู้มึ่วิชชา ๓ ในเมื่อวิชชา ๓ มีอยู่. ซึ่งว่าเป็นผู้คงที่ เพราะแสดงออกว่า เป็นผู้มึ่อภิญญา ๖ ในเมื่ออภิญญา ๖ มีอยู่. พระอรหันต์ชื่อว่า เป็นผู้คงที่ เพราะแสดงออกซึ่งธรรมนั้น ๆ อย่างนี้. เพราะฉะนั้นจึงชื่อว่า ย่อมเป็นผู้ถึงฝั่ง ไม่กลับมาเป็นผู้คงที่. เพราะเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า :-

พระอรหันต์พิจารณาทั้งหลาย ย่อมไม่กำหนด ย่อมไม่ทำ ตัณหาและทิฏฐิไว้ในเบื้องหน้า แม้ธรรมคือทิฏฐิทั้งหลาย อันพระอรหันต์เหล่านั้นไม่ปรารถนาเฉพาะแล้ว พระอรหันต์ผู้เป็นพราหมณ์ อันใคร ๆ ไม่พึ่่งนำไปได้ด้วยศีลและพรต ย่อมเป็นผู้ถึงฝั่ง ไม่กลับมา เป็นผู้คงที่ดังนี้.

จบปรมัตถุฎกสูตรตนิเทศที่ ๕

อรรถกถาปรมัตถกสูตรนิกาย

ในปรมัตถกสูตรที่ ๕ มีวินิจฉัยดังต่อไปนี้ :-

บทว่า **ปรมนติ ทิฏฐิสฺส ปริพฺพसानิ** ความว่า ยึดถืออยู่ใน
ทิฏฐิของตน ๆ ว่าสิ่งนี้ยอดเยี่ยม.

บทว่า **ยทุตฺตริ กุรุเต** ความว่า ย่อมทำสิ่งใด มีศาสดาของตน
เป็นต้นให้ประเสริฐที่สุด.

บทว่า **หีนาคิ อญฺเณย ตโต สพฺพมาห** ความว่า ชันตุชน
นั้นกล่าวสิ่งทั้งปวง เว้นศาสดาของตนเป็นต้นนั้น ชื่อว่า อื่นจากสิ่งนั้น
ชื่อว่าเหล่านี้แล้วทั้งหมด.

บทว่า **ตสฺมา วิวาทานิ อวิตฺตฺโต** ความว่า เพราะเหตุนี้
ชันตุชนนั้นย่อมเป็นผู้ไม่ล่วงเลยการทะเลาะเพราะทิฏฐิได้เลย.

บทว่า **วสนฺติ** ความว่า อยู่ด้วยสามารถทิฏฐิที่เกิดขึ้นครั้งแรก.

บทว่า **สํ วสนฺติ** ความว่า เข้าไปอยู่.

บทว่า **อวสนฺติ** ความว่า อยู่โดยวิเศษ.

บทว่า **ปรีวสนฺติ** ความว่า อยู่โดยภาวะทุกอย่าง.

พระสารีบุตรเถระเมื่อจะยังบทนั้นให้สำเร็จด้วยอุปมา จึงกล่าวคำ
เป็นต้นว่า **ยถา อคาริกา वा** ดังนี้.

บทว่า **อคาริกา वा** ได้แก่ พวกเจ้าของเรือน.

บทว่า **ขมเรสุ วสนฺติ** ความว่า เป็นผู้ปราศจากความหวาดหวั่น
อยู่อาศัยในเรือนของตน.

บทว่า **สาปตฺติกา** วา ได้แก่ ผู้มากด้วยอาบัติ.

บทว่า **สทิลเสสา** ได้แก่ ผู้มากด้วยกิเลสมีรากะเป็นต้น.

บทว่า **อุตุตฺรี กโรติ** ความว่า กระทำให้ยิ่งเกิน.

บทว่า **อโย สตุถา สพฺพญญู** ความว่า พระศาสดาของพวกเขา
เรานี้รู้ธรรมทั้งปวง.

บทว่า **สพฺเพ ปรปฺปวาทะ จิปีติ** ความว่า ทิ้งลัทธิอื่นทั้งหมด.

บทว่า **อุกฺขิปีติ** ความว่า นำออก.

บทว่า **ปริกฺขิปีติ** ความว่า ทำกลับหลัง.

บทว่า **ทิกฺขิเมชคานิ** ได้แก่ ความมุ่งร้ายเพราะทิกฺขิ.

คาถาที่ ๒ มีเนื้อความดังต่อไปนี้ :-

ผู้ไม่ล่วงเลยไปได้ดังนี้ เห็นอานิสงส์ใด คือมีประการดังกล่าว
แล้วในก่อน ในคนกล่าวคือทิกฺขิที่เกิดขึ้นในวัตถุ ๔ เหล่านี้ คือ ในรูป-
ที่เห็น ในเสียงที่ได้ยิน ในสีลและพรต ในอารมณ์ที่ทราบ ผู้ไม่ล่วงเลยไป
ได้นั้นยึดมั่นอานิสงส์ในทิกฺขิของตนนั้นว่าสิ่งนี้ ประเสริฐที่สุด เห็นสิ่งอื่น
ทั้งปวงมีศาสดาอื่นเป็นต้น โดยความเป็นของเลว.

บทว่า **เทว อานิสฺงเส ปสฺสูติ** ความว่า แลดูคุณ ๒ ประการ.

บทว่า **ทิกฺขุชฺชมฺมิกญฺจ** ได้แก่ คุณที่ให้ผลในปัจจุบัน คือใน
อรรถภาพที่ประจักษ์.

บทว่า สมฺปรายิกญจ ได้แก่ คุณที่พึงได้เฉพาะในโลกหน้า.

บทว่า ยํ ทิฏฐิโก สตถา ความว่า เป็นผู้มัลลัทธิดังใด คือเป็น
เจ้าลัทธิดีรยธีย์.

บทว่า อลํ นาคตฺตาย วา ความว่า ต้องการเพื่อความเป็นนาค
แม้ในความเป็นครุฑ ก็นัยนี้แหละ.

บทว่า เทวตฺตาย วา ได้แก่ เพื่อความเป็นสมมติเสพเป็นต้น

บทว่า อายตี ผลปฏิภงฺขิ โหติ ความว่า ย่อมปรารถนาผล
อันเป็นวิบากในอนาคต.

บทว่า ทิฏฐิวิสฺสุทฺธิยาปิ เทว อานิสฺสงฺเส ปสฺสตี ความว่า
แลดูคุณ ๒ ประการ ด้วยการยึดถือสิ่งที่คนยึดถือ แม้เพราะความเป็นเหตุ
แห่งความหมจดจ ด้วยสามารถแห่งรูปร่างที่เห็นด้วยจักษุวิญญาณ แม้
ในความหมจดจด้วยเสียงที่ได้ยินเป็นต้น ก็นัยนี้แหละ.

คาถาที่ ๓ มีเนื้อความดังต่อไปนี้ :-

ผู้ฉลาดทั้งหลายย่อมกล่าวทศนะที่ตนแม่เห็นอยู่อย่างนี้ อาศัยศาสดา
ของตนเป็นต้น. เห็นผู้อื่นมีศาสดาอื่นเป็นต้นว่าแล้ว นั้นว่าเป็นเครื่องร้อย
รัดนั้นเทียว มีอธิบายว่า เครื่องผูกพัน เพราะข้อนั้นแหละ ฉะนั้นภิกษุ
จึงไม่อาศัยรูปที่เห็น เสียงที่ได้ยิน อารมณ์ที่ทราบ หรือศีลและพรต มี
อธิบายว่า ไม่ยึดมั่น.

บทว่า กุสลา ได้แก่ ผู้ฉลาดในเพราะรัฐธรรมนูญเป็นต้น.

บทว่า ขนฺธกุสลา ได้แก่ ผู้ฉลาดในขันธ ๕ มีรูปขันธเป็นต้น.

แม้ในธาตุอายตนะ ปฏิภังสมุปบาท สติปัญญา สัมมปธาน อิทธิบาท

อินทรีฯ พละ โภชนงค์ มรรค ผล และนิพพาน ก็นัยนี้แหละ.

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า มคฺคกุสลา ได้แก่ ฉลาด ในมรรค ๔.

บทว่า ผลกุสลา ได้แก่ ฉลาดในผล ๔.

บทว่า นิพฺพานกุสลา ได้แก่ ฉลาดในนิพพาน ๒ อย่าง.

บทว่า เต กุสลา ได้แก่ ผู้ฉลาดเหล่านั้น เป็นผู้ฉลาดในประการ
ที่กล่าวแล้วเหล่านี้.

บทว่า เอวํ วทฺหติ ความว่า กล่าวอย่างนี้.

บทว่า คณฺโฐ เอโส ความว่า ผู้ฉลาดย่อมกล่าวทศนะที่อาศัย
ศาสดาของตนผู้เห็นอยู่เป็นต้น และทศนะอื่นมีศาสดาอื่นเป็นต้น โดยความ
เป็นของเลวว่า นี้เป็นกิเลสเครื่องร้อยรัด คือผูกพัน.

บทว่า ลมฺพฺนํ เอตํ ความว่า ทศนะนั้นคือมีประการดังกล่าว
แล้ว เป็นกิเลสเครื่องยึดเหนี่ยวลงต่ำ ดูกล้องไว้ที่หลักที่เขวนหมวก.

บทว่า พนฺธฺนํ เอตํ ความว่า ชื่อว่าเป็นกิเลสเครื่องผูกพัน ดู
เครื่องผูกพันมีโซ่เป็นต้น เพราะอรรถว่า ยากที่จะตัดออก.

บทว่า ปลิโฑโธ เอโส ความว่า นี้ชื่อว่าเป็นกิเลสเครื่องผูกพัน
เพราะอรรถว่าไม่ยอมให้ออกจากสงสาร.

คาถาที่ ๔ มีเนื้อความดังต่อไปนี้ :-

ภิกษุไม่พึงอาศัยรูปที่เห็น และเสียงที่ได้ยินเป็นต้นอย่างเดิวก็น่ามี
ได้ ก็อีกอย่างหนึ่ง ไม่พึงกำหนดแม้ทิวฎฐิสูง ๆ ขึ้นไป ซึ่งมีได้เกิดในโลก
มีอธิบายว่า ไม่พึงให้เกิด เช่นไร ? ไม่พึงกำหนดทิวฎฐิที่ตนจักกำหนดด้วย
ญาณหรือแม้ด้วยศีลและวัตร ก็ด้วยญาณมีญาณในสมาบัติเป็นต้น หรือ

บทว่า ๘ เว ววภูจิตฺต ความว่า บุคคลนั้น เมื่อคนทั้งหลาย
ไม่ปรารณากันและกัน.

บทว่า ภินฺเนสุ ความว่า แยกกันเป็น ๒ พวก.

บัดนี้ พระสารีบุตรเถระ เพื่อจะกล่าวสรรเสริญพระจีณาสพที่กล่าว
ไว้ในคานานี้ นั้น จงกล่าวคาถา ๓ คาถาว่า ยสฺสอุภยญฺเต เป็นต้น.

บรรดาคาถา ๓ คาถานั้น คาถาแรกมีเนื้อความดังต่อไปนี้ :- บทว่า
ยสฺสอุภยญฺเต ความว่า ต่างโดยผัสสะที่กล่าวแล้วในก่อน เป็นต้น.

บทว่า ปณฺธิ ได้แก่ ตัณหา.

บทว่า ภวาทวาย ได้แก่ เพื่อเกิดบ่อย ๆ.

บทว่า อิธ วา หุริ วา ได้แก่ ในโลกนี้ต่างโดยอรรถภาพของตน
เป็นต้น หรือในโลกหน้าต่างโดยอรรถภาพของผู้อื่น เป็นต้น.

บทว่า ผลุโส เอโก อนฺโต ความว่า จักขุสัมผัสเป็นต้นเป็น
ส่วนที่ ๑.

บทว่า ผลุสสมุทโย ความว่า มีวัตถุเป็นอารมณ์ เพราะตั้งขึ้น
คือเกิดขึ้น ผัสสะนั้นจึงชื่อสมุทัย.

บทว่า ทุตฺติโย อนฺโต ความว่า เป็นส่วนที่ ๒.

บทว่า อตีตํ ความว่า เป็นไปแล้วแล้ว ชื่อว่า อตีตมือนิบายว่า
ก้าวล่วง.

บทว่า อนาคตํ ความว่า ยังไม่มาถึง ชื่อว่า อนาคต มือนิบายว่า
ยังไม่เกิดขึ้น. สุขเวทนาเป็นต้น ท่านกล่าวด้วยสามารถเป็นวิสภาพกัน
หมวด ๒ แห่งนามรูป ท่านกล่าวด้วยสามารถแห่งการอบอุ่นและการ

เปลี่ยนแปลง อายตนะภายในเป็นต้น ท่านกล่าวด้วยสามารถแห่งอายตนะภายในและอายตนะภายนอก ภายของตนเป็นต้น พึงทราบที่ท่านกล่าวด้วยสามารถแห่งความเป็นไป และความเกิดขึ้นแห่งขันธปัญจกทั้งหลาย.

บทว่า สกตตภาโว ได้แก่ อตภาพของตน.

บทว่า ปรตตภาโว ได้แก่ อตภาพของผู้อื่น.

คาถาที่ ๒ มีเนื้อความดังต่อไปนี้ :-

บทว่า ทิฏฺฐเ ว ได้แก่ ในความหมดจดเพราะรูปที่เห็นบ้าง ในเสียงที่ได้ยินเป็นต้น ก็นัยนี้.

บทว่า สลฺลว ได้แก่ ทิฏฺฐิที่สัญญาให้เกิดขึ้น.

บทว่า อปรามสนฺตํ ความว่า ไม่ถ้อยมั่นด้วยตัณหามานะและทิฏฺฐิ.

บทว่า อภินิวินฺตํ ความว่า ไม่ยึดมั่นด้วยตัณหามานะและทิฏฺฐิ เหล่านั้น.

บทว่า วินิพฺนุชฺชติ ว ความว่า หรือว่า ผูกพันด้วยมานะ.

บทว่า ปรามญฺจโรติ ว ความว่า หรือว่า ถ้อยมั่นด้วยความเที่ยงความสุขและความงามเป็นต้นแต่ผู้อื่น.

บทว่า วิกุเขปคฺโคท ท่านกล่าวด้วยสามารถอุทฺธจจะ.

บทว่า อนิฏฺฐจฺจคฺโคท ท่านกล่าวด้วยสามารถวิจิจจนา.

บทว่า ฅามคฺโคท ท่านกล่าวด้วยสามารถอนุสฺสย.

บทว่า คตฺติยา ท่านกล่าวด้วยสามารถ ภพที่จะพึงไป.

คาถาที่ ๓ มีเนื้อความดังต่อไปนี้ :-

บทว่า **ธมฺมาปี เตตํ น ปฏิจฺจिता** เสา ความว่า แม่ธรรมคือ
ทิกฺขุ ๖๒ อันพระอรหันต์เหล่านั้นไม่ปรารถนาเฉพาะอย่างนี้ว่า สิ่งนี้แหละ
จริง สิ่งอื่นเป็นโมฆะ.

บทว่า **ปารจฺกโต น ปจฺเจติ ตาเท** ความว่า พระอรหันต์ผู้ถึง
ฝั่งคือนิพพาน ย่อมไม่มาสู่กิเลสทั้งหลายที่ละได้แล้วด้วยมรรคนั้น ๆ อีก
และเป็นผู้คงที่ด้วยอาการ ๕ บทที่เหลือปรากฏแล้วทั้งนั้น.

บทว่า **วิสตฺยตฺตฺตฺตา สกฺกายทิกฺขุ** ได้แก่ ทิกฺขุในวิชฌมานกาย
ซึ่งกระทำขั้น ๕ เป็นที่ตั้ง เป็นไปโดยอาการสี่ ๆ ในขั้นหนึ่ง ๆ โดย
นัยเป็นต้นว่า พิจารณาเห็นรูปโดยความเป็นตน.

บทว่า **ทสฺวตฺตฺตฺตา มิจฺฉาทิกฺขุ** ได้แก่ ทิกฺขุที่เป็นไปโดยนัย
เป็นต้นว่า ทานที่ให้แล้ว ไม่มีผล.

บทว่า **อนตฺตฺตฺตฺตา ทิกฺขุ** ทิกฺขุที่ถือเอาว่า ส่วนสุดหนึ่ง ๆ มี
อยู่ ซึ่งเป็นไปโดยนัยเป็นต้นว่า โลกเที่ยง สิ่งนี้เท่านั้นจริง สิ่งอื่นเป็น
โมฆะ.

บทว่า **ยา เอวฺรฺปา ทิกฺขุ** เป็นบทตั้ง ซึ่งทั่วไปแก่บท ๑๕ บท
ที่กล่าวอยู่ในบัดนี้ พึงเชื่อมความแม่ทั้งหมดว่า ทิกฺขุอันใด ความไปคือ
ทิกฺขุก็อันนั้นแหละ ทิกฺขุอันใด รกเรียวคือทิกฺขุก็อันนั้นแหละ.

อันใดชื่อว่าทิกฺขุ เพราะอรรถว่าเห็นไม่แน่นอน อันนั้นแหละชื่อว่า
ทิกฺขุคตะ เพราะอรรถว่าไป คือ เห็นในทิกฺขุทั้งหลาย เพราะหยั่งลงภายใน
ทิกฺขุ ๖๒. เนื้อความของบทนั้น กล่าวไว้แล้วทีเดียวแม่ในหนหลัง.
ชื่อว่า ทิกฺขุคตะ เพราะไปแล้วโดยส่วนเดียวของส่วนสุดทั้ง ๒.

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า สสุตโต ได้แก่ เทียง.

บทว่า โลโก ได้แก่ ตน, สรีระในโลกนี้เท่านั้นพินาศไป แต่
ตนคงเป็นตนนั้นแหละทั้งในโลกนี้และโลกหน้า เข้าใจกันดังนี้.

ก็ตนนั้น เข้าใจกันว่าโลก เพราะวิเคราะห์ว่าแลดูเป็นสามัญทั้งนั้น.

บทว่า อสสุตโต ได้แก่ ไม่เที่ยงตนย่อมพินาศไปพร้อมกับสรีระ
เข้าใจกันดังนี้.

บทว่า อนนุตวา ความว่า ทำมานให้เกิดขึ้นในกสิณเล็กน้อยแล้ว
เข้าใจเจตนาที่มีกสิณเล็กน้อยเป็นอารมณ์นั้นว่าเป็นตนที่มีในที่สุดรอบ.

บทว่า อนนุตวา ความว่า มีที่สุดหามิได้ คือทำมานให้เกิดขึ้น
ในกสิณหาประมาณมิได้แล้วเข้าใจเจตนาที่มีกสิณหาประมาณมิได้เป็นอารมณ์
นั้น ว่าเป็นตนที่มีที่สุดรอบหามิได้.

บทว่า ตํ ชิวํ ตํ สรีริ ความว่า ทั้งชีพทั้งสรีระก็อันนั้นแหละ.

บทว่า ชิวํ ได้แก่ นี้ท่านกล่าวเป็นนปุงสกสิงค์ด้วยลิงควิปลาส.

บทว่า สรีริ ความว่า ชื่อว่าชันรปัญจะ ด้วยอรรถว่ายินดี.

บทว่า อญฺญํ ชิวํ อญฺญํ สรีริ ความว่า ชีพเป็นอย่างหนึ่ง
ชันรปัญจะจะเป็นอีกอย่างหนึ่ง.

บทว่า โหติ ตถาคโต ปรมุรณา ความว่า สัตว์เบื้องหน้า
แต่ภรรณะ ย่อมมี คือ มีอยู่ ไม่พินาศไป.

ก็บทว่า ตถาคโต นี้ เป็นชื่อของสัตว์ แต่อาจารย์บางพวกกล่าวว่า

บทว่า ตถาคโต ได้แก่ พระอรหันต์.

บทว่า อิม น โหติ ความว่า เห็นโทษในฝ่ายหนึ่ง แล้วถือเอาอย่างนี้.

บทว่า น โหติ ตถาคโต ปรมุรณา ความว่า แม้ชั้นนั้นหลายย่อมพินาศในโลกนี้เท่านั้น และสัตว์เบื้องหน้าแต่ขณะย่อมไม่มี คือขาดสูญ.

บทว่า อิม โหติ ความว่าเห็นโทษในฝ่ายหนึ่งแล้วถือเอาอย่างนี้.

บทว่า โหติ จ น จ โหติ ความว่า พระอรหันต์เหล่านี้เห็นโทษในการยึดถือฝ่ายหนึ่ง ๆ แล้วถือเอาทั้งสองฝ่าย.

บทว่า เนว โหติ น น โหติ ความว่า พระอรหันต์เหล่านี้เห็นการต้องโทษ ๒ อย่างในการยึดถือทั้ง ๒ ฝ่าย จึงถือฝ่ายที่คืนได้ไม่ตายตัวว่า มีอยู่ ก็มี ไม่มีอยู่ ก็มี.

ก็ในข้อนี้มีนัยแห่งอรรถกถาดังต่อไปนี้ :-

ท่านกล่าวประเภทแห่งทฤษฎีโดยอาการ ๑๐ อย่างว่า สุตโต โลโก วา เป็นต้น.

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า สุตโต โลโก ความว่า ทฤษฎีที่เป็นไปโดยอาการยึดถือว่าเที่ยง ของผู้ที่ยึดถือว่าขันธปัญจะชื่อว่าโลก แล้วยึดถือว่า โลกนี้เที่ยง ยั่งยืน เป็นไปทุกกาล.

บทว่า อสุตโต ความว่า ทฤษฎีที่เป็นไปโดยอาการยึดถือว่าขาดสูญของผู้ที่ยึดถือโลกนั้นนั่นแหละว่า ขาดสูญ คือ พินาศ.

บทว่า อนุตวา ความว่า ทฤษฎีที่เป็นไปโดยอาการยึดถือว่าโลกมีที่สุด ของผู้ได้กสิณเล็กน้อย ผู้เข้ากสิณเพียงกระดิ่งหรือเพียงถ้วย ยึดถือ

รูปธรรมและอรูปธรรมที่เป็นไปภายในสมมติ ว่าโลกด้วย ว่ามีที่สุด โดยที่กำหนดด้วยกถิตด้วย ทิฏฐินั้นย่อมเป็นทั้งสัตตทิฏฐิทั้งอุจเฉททิฏฐิ แต่ผู้ได้กถิตไพบูลย์ เข้ากถิตนั้น ยึดถือรูปธรรมและอรูปธรรมที่เป็นไปภายในสมมติ ว่าโลกด้วย ว่าไม่มีที่สุดโดยที่สุดที่กำหนดด้วยกถิตด้วย ย่อมมีทิฏฐิที่เป็นไปโดยอาการยึดถือว่าโลกไม่มีที่สุด ทิฏฐินั้นก็เป็นทั้งสัตตทิฏฐิทั้งอุจเฉททิฏฐิ.

บทว่า ตัม ชิว ตัม สรีริ ความว่า ทิฏฐิที่เป็นไปโดยอาการยึดถือว่าขาดสูญ ว่าเมื่อสรีระขาดสูญ แม้ชีพก็ขาดสูญ เพราะยึดถือว่า เป็นชีพของสรีระซึ่งมีการแตกไปเป็นธรรมดาตนเองด้วยบทที่ ๒ ท่านกล่าว ทิฏฐิที่เป็นไปโดยอาการยึดถือว่าเที่ยง ว่าแม้เมื่อสรีระขาดสูญ ชีพก็ไม่ขาดสูญ เพราะถือว่าชีพเป็นอื่นจากสรีระ. ในบทว่า โหติ ตถาคโต เป็นต้นมีความว่า ทิฏฐิ ๑ ชื่อว่า สัตตทิฏฐิ เพราะยึดถือว่า สัตว์ชื่อว่าตถาคต สัตว์นั้นเบื้องหน้าแต่ภระ มีอยู่ ทิฏฐิที่ ๒ ชื่อว่าอุจเฉททิฏฐิ เพราะยึดถือว่า ไม่มีอยู่. ทิฏฐิที่ ๓ ชื่อว่า เอกัจจสัตต เพราะยึดถือว่า มีอยู่ก็มี ไม่มีอยู่ก็มี. ทิฏฐิที่ ๔ ชื่อว่าอมราวิกเขป ทิฏฐิ เพราะยึดถือว่า มีอยู่ก็หาไม่ได้ ไม่มีอยู่ก็หาไม่ได้. ทิฏฐิ ๑๐ อย่าง มีประการดังกล่าวแล้วด้วยประการฉะนี้. ทิฏฐิมิ ๒ อย่าง ตามกิเลส คือ ภวทิฏฐิ ๑ วิภวทิฏฐิ ๑ ในทิฏฐิ ๒ อย่างนั้น แม้สักอย่างหนึ่ง พระจินาสพเหล่านั้นก็ไม่ปรารถนา.

บทว่า เย กิเลสตา ความว่า กิเลสเหล่าใดอันอริยบุคคลละแล้ว

ด้วยโศคาปิตติมรรค อริยบุคคลนั้นย่อมไม่กลับถึงกิเลสเหล่านั้นอีก คือไม่
ยังกิเลสเหล่านั้นให้กลับบังเกิดอีก.

บทว่า น ปจฺจากจฺจติ ความว่า ไม่มาภายหลัง.

บทว่า ปญฺจหาการหิ ตาติ ความว่า เป็นผู้เช่นกับด้วยเหตุ
หรือส่วน ๕ อย่าง.

บทว่า อิฏฺฐานิฏฺฐเ ตาติ ความว่า เป็นผู้เช่นกับในเหตุ ๒ อย่าง
คือ อิฏฐารมณฺ์และอนิฏฐารมณฺ์ เพราะเปลื้องความยินดีและยินร้ายได้
ตั้งอยู่.

บทว่า จตฺตาวี ได้แก่ ละกิเลสทั้งหลาย.

บทว่า ตินฺณาวี ได้แก่ ก้าวล่วงสงสาร.

บทว่า มุตฺตาวี ได้แก่ พ้นจากราคะเป็นต้น.

บทว่า ตํ นิหฺมุเตสา ความว่า ชื่อว่าเป็นผู้เช่นกัน เพราะแสดง
ออก คือกล่าวชี้แจงด้วยคุณมีศีลและศรัทธาเป็นต้นนั้น ๆ.

พระสารีบุตรเถระประสงค์จะกล่าวอาการ ๕ อย่างนั้นให้พิสดาร จึง
กล่าวว่า ถมฺ อรหา อิฏฺฐานิฏฺฐเ ตาติ เป็นต้น.

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า ลาภปี ความว่า แม้ในการได้
ปัจจัย ๔.

บทว่า อลาภปี ความว่า แม้ในการเสื่อมปัจจัย ๔ เหล่านั้น.

บทว่า ยเสปี ได้แก่ แม้ในบริวาร.

บทว่า อยเสปี ได้แก่ แม้ในคราวเสื่อมบริวาร.

บทว่า ปลฺ สายปี ได้แก่ แม้ในการกล่าวสรรเสริญ.

บทว่า นิรุทายปิ ได้แก่ แม้ในการติเตียน.

บทว่า สุขยปิ ได้แก่ แม้ในความสุขทางกาย.

บทว่า ทุกขยปิ ได้แก่ แม้ในความทุกข์ทางกาย.

บทว่า เอกัง เจ พาทัง คนุเชน ลิมุเปยฺยํ ความว่า หากชนทั้งหลายพึงให้การลูบไล้เบื้องบน ๆ แขนข้างหนึ่ง ด้วยของหอมที่ปรุงด้วยจตุรชาติ.

บทว่า วาลิยา ตจฺเจยฺยํ ความว่า หากนายช่างเอามีดถากแขนข้างหนึ่งทำให้บาง.

บทว่า อมุสุมิมิ นตฺถิ ราโค ความว่า ความเส่นหาในการลูบไล้ด้วยของหอมโน้นไม่มี คือมีอยู่หาไม่ได้.

บทว่า อมุสุมิมิ นตฺถิ ปฏิมํ ความว่า ความยिनร้ายกล่าวคือการกระทบ ได้แก่ความโกรธ ในการถากด้วยมีดโน้นไม่มี คือมีอยู่หาไม่ได้.

บทว่า อนุนยปฏิฆวิปฺปหิโน ความว่า ละความเส่นหาและความโกรธตั้งอยู่.

บทว่า อุกฺขมาตินิคุมาติ วิตีวตฺโต ความว่า ก้าวล่วงการช่วยเหลือด้วยสามารถแห่งความยินดี และการข่มขี้ด้วยสามารถแห่งความยिनร้ายตั้งอยู่.

บทว่า อนุโรทวิโรธสมตฺถิกนฺโต ความว่า ก้าวล่วงโดยชอบซึ่งความยินดีและความยिनร้าย.

บทว่า สีเล สติ ความว่า เมื่อศีลมีอยู่.

บทว่า สีลวา ความว่า ถึงพร้อมด้วยศีล.

พระสุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย มหานิทเทส เล่ม ๕ ภาค ๑ - หน้าที่ 600

พระอรหันต์ย่อมได้การแสดงออก คือการกล่าว ด้วยศีลนั้น เหตุ
นั้น จึงเชื่อว่าเป็นผู้คงที่. แม้ในบทอย่างนี้ว่า สทุธาย สติ สทุโธ เป็น
ต้นก็นัยนี้แหละ.

สังฆมปิชาโชติกา อรรถกถาขุททกนิกาย มหานิทเทส

อรรถกถาปรมัตถสุตตนิทเทส

จบสูตรที่ ๕

ชราสูตรนิกเทศที่ ๖

[๑๘๑] พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า :-

ชีวิตนี้น้อยหนอ มนุษย์ย่อมตายภายในร้อยปี แม้หากว่า
มนุษย์ใดยอมเป็นอยู่กินไป มนุษย์นั้นย่อมตายเพราะชราโดย
แท้แล.

ว่าด้วยชีวิตเป็นของน้อย

[๑๘๒] คำว่า ชีวิตนี้น้อยหนอ มีความว่า คำว่า ชีวิต ได้แก่
อายุ ความตั้งอยู่ ความดำเนินไป ความให้อัตภาพดำเนินไป ความเป็น
ไป ความหมุนไป ความเลี้ยว ความเป็นอยู่ ชีวิตินทรีย์. อนึ่ง ชีวิต
น้อย คือชีวิตนิตเดียว โดยเหตุ ๒ ประการ คือ ชีวิตน้อยเพราะตั้ง
อยู่น้อย ๑ ชีวิตน้อยเพราะมีกิจน้อย ๑.

ชีวิตน้อยเพราะตั้งอยู่น้อย อย่างไร ? ชีวิตเป็นอยู่แล้วในขณะที่จิตเป็น
อดีต ย่อมไม่เป็นอยู่ จักไม่เป็นอยู่. ชีวิตจักเป็นอยู่ในขณะจิตเป็นอนาคต
ย่อมไม่เป็นอยู่ ไม่เป็นอยู่แล้ว. ชีวิตย่อมเป็นอยู่ในขณะจิตเป็นปัจจุบัน
ไม่เป็นอยู่แล้ว จักไม่เป็นอยู่.

สมจริงดังพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า :-

ชีวิต อรรถภาพ สุขและทุกข์ทั้งมวล เป็นธรรม

ประกอบกันเสมอด้วยจิตดวงเดียว. ขณะย่อมเป็นไปพลัน. เทวดาเหล่าใดย่อมตั้งอยู่ตลอดแปดหมื่นสี่พันกัป แม้เทวดาเหล่านั้นย่อมไม่เป็นผู้ประกอบด้วยจิตของดวงเป็นอยู่เลย. ชั้นเหล่าใดของสัตว์ที่ตาย หรือของสัตว์ที่ดำรงอยู่ในโลกนี้ดับแล้ว ชั้นเหล่านั้นทั้งปวงเที่ยว เป็นเช่นเดียวกันดับไปแล้ว มิได้สืบเนื่องกัน. ชั้นเหล่าใดแตกไปแล้วในอดีตเป็นลำดับ และชั้นเหล่าใดแตกไปแล้วในอนาคตเป็นลำดับ ความแปลกกันแห่งชั้นทั้งหลายที่ดับไปในปัจจุบันกับชั้นเหล่านั้น มิได้มีในลักษณะ. สัตว์ไม่เกิดด้วยอนาคตชั้น ย่อมเป็นอยู่ด้วยปัจจุบันชั้น สัตว์โลกตายแล้วเพราะความแตกแห่งจิต นี้เป็นบัญญัติทางปรมาตม์. ชั้นทั้งหลายแปรไปโดยฉันทะ ย่อมเป็นไปดุจน้ำไหลไปตามที่ลุ่มฉะนั้น. ย่อมเป็นไปตามวาระอันไม่ขาดสาย เพราะอายตนะ ๖ เป็นปัจจัย. ชั้นทั้งหลายแตกแล้ว ถึงความตั้งอยู่ไม่ได้ กองชั้นมิได้มีในอนาคต ชั้นทั้งหลายที่เกิดแล้วนั้นแล ย่อมตั้งอยู่เหมือนเมล็ดพันธุ์ฝักกาดตั้งอยู่บนปลายเหล็กแหลม. ก็ความแตกแห่งธรรมชั้นทั้งหลายที่เกิดแล้ว สักคอยู่ข้างหน้าแห่งสัตว์เหล่านั้น. ชั้นทั้งหลายมีความทำลายเป็นธรรมดา มิได้เจือปนกับชั้นที่เกิดก่อนตั้งอยู่. ชั้นทั้งหลายมาโดยไม่ปรากฏ แตกแล้ว

ไปสู่ที่ไปไม่ปรากฏ ย่อมเกิดขึ้นและเสื่อมไปเหมือนสายฟ้า แลบในอากาศ. ชีวิตน้อยเพราะตั้งอยู่ อย่างนี้.

ชีวิตน้อยเพราะมีกิจน้อยอย่างไร ? ชีวิตเนื่องด้วยลมหายใจเข้า
เนื่องด้วยลมหายใจออก เนื่องด้วยลมหายใจเข้าและลมหายใจออก เนื่อง
ด้วยมหาภูตรูป เนื่องด้วยไออุ่น เนื่องด้วยกวางิ๊งการอาหาร เนื่องด้วยวิญ
ญาณ. รัชกายอันเป็นที่ตั้งแห่งลมหายใจเข้าและลมหายใจออกเหล่านั้นก็ดี
อวิชา สังขาร ตัณหา อุปาทาน และภพอันเป็นเหตุเดิมแห่งลมหายใจ
เข้าและลมหายใจออกก็ดี ปัจจัยทั้งหลายก็ดี ตัณหาอันเป็นแดนเกิดก่อน
ก็ดี รูปธรรมและอรูปธรรมที่เกิดร่วมกันก็ดี อรูปธรรมที่ประกอบกันก็ดี
ขันธที่เกิดร่วมกันแห่งลมหายใจเข้าและลมหายใจออกเหล่านั้นก็ดี ตัณหาอัน
ประกอบกันก็ดี ก็มีกำลังทรม. ธรรมเหล่านั้นมีกำลังทรมเป็นนิตย์ต่อกัน
และกัน มิได้ตั้งมั่นต่อกันและกัน ย่อมยังกันและกันให้ตกไป เพราะ
ความต้านทานมิได้มีแก่กันและกัน ธรรมเหล่านี้จึงไม่ดำรงกันและกันไว้ได้
ธรรมใดให้ธรรมเหล่านี้เกิดแล้ว ธรรมนั้นมีได้มี. ก็แต่ธรรมอย่างหนึ่ง
มิได้เสื่อมไปเพราะธรรมอย่างหนึ่ง. ก็ขันธเหล่านี้แตกไปเสื่อมไปโดย
อาการทั้งปวง ขันธเหล่านี้อันเหตุปัจจัยมีในก่อนให้เกิดแล้ว. แม้เหตุปัจจัย
อันเกิดก่อนเหล่าใด แม้เหตุปัจจัยเหล่านั้นก็ดับแล้วในก่อน. ขันธที่เกิด
ก่อนก็ดี ขันธที่เกิดภายหลังก็ดี มิได้เห็นกันและกันในกาลไหน ๆ. ฉะนั้น
ชีวิตจึงชื่อว่า เป็นของน้อยเพราะมีกิจน้อย อย่างนี้.

อนึ่ง เพราะเทียบชีวิตของพวกเขาเทวดาชั้นจาคุมหาราช ชีวิตของพวกเขา
มนุษย์ก็น้อย คือเล็กน้อย นิดหน่อย เป็นไปชั่วขณะ เป็นไปพลัน เป็น

ไปชั่วกาลเดี๋ยวเดียว ตั้งอยู่ไม่ช้า ดำรงอยู่ไม่นาน. เพราะเทียบชีวิตของ
พวกเทวดาชั้นดาวดึงส์... เพราะเทียบชีวิตของพวกเทวดาชั้นยามา....
เพราะเทียบชีวิตของพวกเทวดาคุสิต ..... เพราะเทียบชีวิตของพวกเทวดา
ชั้นนิมมานรดี.... เพราะเทียบชีวิตของพวกเทวดาชั้นปรนิมมิตวสวัตดี....
เพราะเทียบชีวิตของพวกเทวดาที่เนื่องในหมู่พรหม ชีวิตของมนุษย์ก็น้อย
คือเล็กน้อย นิดหน่อย เป็นไปชั่วขณะ เป็นไปพลัน เป็นไปชั่วกาล
เดี๋ยวเดียว ตั้งอยู่ไม่ช้า ดำรงอยู่ไม่นาน. สมจริงดังที่พระผู้มีพระภาคเจ้า
ตรัสไว้ว่า :- **ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย อายุของพวกมนุษย์นี้น้อย
จำต้องละไปสู่ปรโลก มนุษย์ทั้งหลายจำต้องประสบความตายตาม
ที่รู้กันอยู่แล้ว ควรทำกุศล ควรประพฤติพรหมจรรย์ ไม่มี
มนุษย์ที่เกิดมาแล้วจะไม่ตาย ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ผู้ใดอยู่นาน
ผู้นั้นก็เป็นอยู่ได้เพียงร้อยปี หรือที่เกินกว่าร้อยปีก็มีน้อย.**

พระผู้มีพระภาคเจ้าผู้สวดศัสตรา ครั้นตรัสไวยากรณ์ภายิตนี้จบลง
แล้ว จึงตรัสคาถาประพันธ์ต่อไปอีกว่า :-

**อายุของพวกมนุษย์น้อย บุรุษผู้ใคร่ความดีพึงดูหมิ่น
อายุที่น้อยนี้ พึงรีบประพฤติให้เหมือนคนถูกไฟไหม้ศีรษะ
ฉะนั้น. เพราะความตายจะไม่มาถึงมิได้มี วันคืนย่อมล่วง
เลยไป ชีวิตก็กระชั้นเข้าไปสู่ความตาย อายุของสัตว์ทั้ง
หลายย่อมสั้นไป เหมือนน้ำในแม่น้ำน้อยน้อยสั้นไปฉะนั้น.
เพราะฉะนั้นจึงชื่อว่า ชีวิตนี้น้อยหน่อ.**

[๑๘๓] คำว่า มนุษย์ยอมตายภายในร้อยปี มีความว่า มนุษย์ยอมเคลื่อน ตาย หาย สลายไป ในกาลที่เป็นกตละบั้ง, ในกาลที่เป็นน้ำล้างเนื้อบั้ง, ในกาลที่เป็นจันเนื้อบั้ง, ในกาลที่เป็นก้อนเนื้อบั้ง, ในกาลที่เป็นปัญญาสาได้แก่มือ ๒ เท้า ๒ ศีรษะ ๑ บ้าง, แม้พอเกิดก็ยอมเคลื่อน ตาย หาย สลายไปก็มี. ย่อมเคลื่อน ตาย หาย สลายไปในเรือนที่ตลอดก็มี. ย่อมเคลื่อน ตาย หาย สลายไปเมื่อชีวิตครั้งเดือนก็มี. เดือน ๑ ก็มี. ๒ เดือนก็มี. ๓ เดือนก็มี. ๔ เดือนก็มี. ๕ เดือนก็มี. ๖ เดือนก็มี. ๗ เดือนก็มี. ๘ เดือนก็มี. ๙ เดือนก็มี. ๑๐ เดือนก็มี. ๑ ปีก็มี. ๒ ปีก็มี. ๓ ปีก็มี. ๔ ปีก็มี. ๕ ปีก็มี. ๖ ปีก็มี. ๗ ปีก็มี. ๘ ปีก็มี. ๙ ปีก็มี. ๑๐ ปีก็มี. ๒๐ ปีก็มี. ๓๐ ปีก็มี. ๔๐ ปีก็มี. ๕๐ ปีก็มี. ๖๐ ปีก็มี. ๗๐ ปีก็มี. ๘๐ ปีก็มี. ๙๐ ปีก็มี. เพราะฉะนั้นจึงชื่อว่า มนุษย์ยอมตายภายในร้อยปี.

[๑๘๔] คำว่า แม้หากว่ามนุษย์โดยยอมเป็นอยู่เกินไป มีความว่ามนุษย์ใดเป็นอยู่เกินร้อยปีไป มนุษย์นั้นเป็นอยู่ ๑ ปีบ้าง. ๒ ปีบ้าง. ๓ ปีบ้าง. ๔ ปีบ้าง. ๕ ปีบ้าง. ๑๐ ปีบ้าง. ๒๐ ปีบ้าง. ๓๐ ปีบ้าง. ๔๐ ปีบ้าง. เพราะฉะนั้นจึงชื่อว่า แม้หากมนุษย์โดยยอมเป็นอยู่เกินไป.

[๑๘๕] คำว่า มนุษย์ผู้นั้นยอมตายเพราะชราโดยแท้แล มีความว่า เมื่อใดมนุษย์เป็นคนแก่ เจริญวัย เป็นผู้ใหญ่โดยกำเนิด ล่วงกาลผ่านวัย มีฟันหัก ผมหงอก ผมบาง ศีรษะล้าน หนังก่อน ต้วตกระ คด ค่อม ถือไม้เท้าไปข้างหน้า เมื่อนั้น มนุษย์ผู้นั้น ย่อมเคลื่อน

ตาย หาย ปลายทางไปเพราะชรา การพ้นจากความตายไม่มี สมจริงดังที่
พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า :-

สัตว์ที่เกิดมามีภัยโดยความตายเป็นนิคย เหมือน
ผลไม้ที่สุกแล้วมีภัย โดยการหล่นในเวลาเข้าเวลานั้น.
ภพขณะดินที่นายช่างทำแล้วทุกชนิดมีความแตกเป็นที่สุด
แม้ฉันใด ชีวิตของสัตว์ทั้งหลายก็เป็นฉันนั้น. มนุษย์
ทั้งเด็ก ผู้ใหญ่ โง่ และฉลาด ทั้งหมดย่อมไปสู่อำนาจ
มัจจุ มีมัจจุสถักอยู่ข้างหน้า เมื่อมนุษย์เหล่านั้นถูกมัจจุสถัก
ข้างหน้าแล้ว ถูกมัจจุครอบงำ บิดาก็ต้านทานบุตรไว้ไม่
ได้ หรือพวกญาติก็ต้านทานญาติไว้ไม่ได้ เมื่อพวกญาติ
กำลังแลดูกันอยู่นั้นแหละกำลังรำพันกันอยู่เป็นอันมากกว่า
ท่านจงดู ตนคนเดียวเท่านั้นแห่งสัตว์ทั้งหลายอันมรณะ
นำไปได้ เหมือนโคถูกนำไปมาฉะนั้น. สัตว์โลกอัน
มัจจุและชราครอบงำไว้ดังนี้.

เพราะฉะนั้นจึงชื่อว่า มนุษย์ผู้นั้นย่อมตายเพราะชราโดยแท้แล
เพราะเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า :-

ชีวิตนี้มีน้อยหนอ มนุษย์ย่อมตายภายในร้อยปี
แม้หากว่ามนุษย์ได้ยอมเป็นอยู่เป็นไป มนุษย์ผู้นั้นย่อมตาย
เพราะชราโดยแท้แล.

[๑๘๖] พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า :-

ชนทั้งหลายย่อมเศร้าโศกในเพราะวัตถุที่ถือว่าของ
เราความยึดถือทั้งหลายเป็นของเที่ยง มิได้มีเลย การยึดถือ
นี้มีความพลัดพรากเป็นที่สุดทีเดียว กุลบุตรเห็นดังนี้แล้ว
ไม่ควรอยู่ครองเรือน.

ว่าด้วยคนเศร้าโศกเพราะการยึดถือ

[๑๘๗] คำว่า ชนทั้งหลายย่อมเศร้าโศกในเพราะวัตถุที่ถือ
ว่าของเรา มีความว่า คำว่า ชนทั้งหลาย ได้แก่ กษัตริย์ พราหมณ์
แพศย์ ศูทร คฤหัตถ์ บรรพชิต เทวดา และมนุษย์. คำว่า ยึดถือว่า
ของเรา ได้แก่ ความยึดถือว่าของเรา ๒ อย่าง คือ ความยึดถือว่าของ
เราด้วยตัณหา ๑ ความยึดถือว่าของเราด้วยทิวณฺฐิ ๑ ฯลฯ นี้ชื่อว่า
ความยึดถือว่าของเราด้วยตัณหา ฯลฯ นี้ชื่อว่าความยึดถือว่าของเราด้วย
ทิวณฺฐิชนทั้งหลายแม้ผู้มีความหว่ากระแวงในการแข่งชิงวัตถุที่ถือว่าของเรา
ย่อมเศร้าโศก คือ ย่อมเศร้าโศกเมื่อเขากำลังแข่งชิงเอาบ้าง เมื่อเขาแข่ง
ชิงเอาไปแล้วบ้าง ผู้มีความหว่ากระแวงในความแปรปรวนไปแห่งวัตถุ
ที่ถือว่าของเรา ย่อมเศร้าโศก คือ ย่อมเศร้าโศก ลำบาก คร่ำครวญ
ทูปอกร่ำไร ถึงความหลงใหล เมื่อวัตถุนั้นกำลังแปรปรวนไปอยู่บ้าง เมื่อ
วัตถุนั้นแปรปรวนไปแล้วบ้าง. เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า ชนทั้งหลายย่อม
เศร้าโศกในเพราะวัตถุที่ถือว่าของเรา.

[๑๘๘] คำว่า ความยึดถือทั้งหลายเป็นของเที่ยง มิได้มีเลย

มีความว่า คำว่า ความยึดถือ ได้แก่ ความยึดถือ ๒ อย่าง คือ ความยึดถือด้วยตัณหา ๑ ความยึดถือด้วยทิฏฐิ ๑ ฯลฯ นี้ชื่อว่า ความยึดถือด้วยตัณหา ฯลฯ นี้ชื่อว่าความยึดถือด้วยทิฏฐิ. ความยึดถือด้วยตัณหา เป็นของไม่เที่ยง อันปัจจัยปรุงแต่ง อาศัยความประชุมกันแห่งปัจจัยเกิดขึ้น มีความสิ้นไป ความเสื่อมไป ความคลายไป ความดับไป ความแปรปรวนไปเป็นธรรมดา. ความยึดถือด้วยทิฏฐิ เป็นของไม่เที่ยง อันปัจจัยปรุงแต่ง อาศัยความประชุมกันแห่งปัจจัยเกิดขึ้น มีความสิ้นไป ความเสื่อมไป ความคลายไป ความดับไป ความแปรปรวนไปเป็นธรรมดาสมาจริงดังที่ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า :-

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย พวกเธอย่อมเห็นหรือว่า ความยึดถือที่เป็นของเที่ยง ยั่งยืน มั่นคง ไม่แปรปรวนไปเป็นธรรมดา จักตั้งอยู่อย่างนั้น แหะเสมอด้วยของเที่ยง. ภิกษุเหล่านั้นกราบทูลว่า ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ข้อนั้นไม่มีเลย.

พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า :-

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ข้อนั้นถูกละ ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย แม้เราจะไม่ตามเห็นว่า ความยึดถือนั้น เป็นความยึดถือที่เป็นของเที่ยง ยั่งยืน มั่นคง ไม่แปรปรวนไปเป็นธรรมดา จักตั้งอยู่อย่างนั้นนั้นแหะเสมอด้วยของเที่ยง.

ความยึดถือ เป็นของเที่ยงยั่งยืน มั่นคง ไม่มีความแปรปรวนไป เป็นธรรมดา ย่อมไม่มี คือไม่มีอยู่ ไม่ปรากฏ ไม่เข้าไปได้. เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า ความยึดถือทั้งหลายเป็นของเที่ยง มิได้มีเลย.

[๑๘๘] คำว่า การยึดถือนี้มีความพลัดพรากเป็นที่สุดทีเดียว มีความว่า มีความเป็นต่าง ๆ กัน ความพลัดพราก ย่อมเป็นอย่างอื่น มี อยู่ ปรากฏอยู่ เข้าไปได้ อยู่. สมจริงดังที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า :-

ดูก่อนอนนทํ ออย่าเลย เชออย่าเศร้าโศก ออย่า
คร้าครวญไปเลย ดูก่อนอนนทํ ข้อนั้นเราได้บอกไว้ก่อน
แล้วมิใช่หรือว่า ความเป็นต่าง ๆ กัน ความพลัดพราก
ความเป็นอย่างอื่น จากสัตว์สละสังขารอันเป็นที่รักใคร่พอ
ใจทั้งหลายทีเดียวมีอยู่ ดูก่อนนี้ จะพึงได้แต่ที่ไหน สิ่งใดที่
เกิดแล้ว มีแล้ว อันปัจจัยปรุงแต่งแล้ว มีความสลายไปเป็น
ธรรมดา สิ่งนั้น ออย่าสลายไปเลย ต่อนั้นไม่เป็นฐานะที่จะ
มีได้ เพราะขันธํ ธาตุ อายตนะ ก่อน ๆ แปรปรวนไป
เป็นอย่างอื่น ขันธํธาตุและอายตนะหลัง ๆ ก็ย่อมเป็นไป
ดังนี้. เพราะฉะนั้นจึงถือว่า การยึดถือนี้มีความพลัดพราก
เป็นที่สุดทีเดียว.

[๑๘๙] คำว่า กุลบุตรเห็นดังนี้แล้ว ไม่ควรอยู่ครองเรือน
มีความว่า ศัพท์ว่า อิติ เป็นบทสนธิ เป็นบทอุปสรรค เป็นบทบริบูรณ์
เป็นที่ประชุมอักษร เป็นศัพท์ที่มีพยัญชนะสละสลวย ศัพท์ว่า อิติ นี้เป็น
ลำดับแห่งบท. กุลบุตรเห็นแล้ว พบแล้ว เทียบเคียง ตรวจตรา สอบ.
สวนทำให้แจ่มแจ้ง ในวัตถุที่ถือว่าของเราทั้งหลาย ดังนี้แล้ว เพราะฉะนั้น

จึงชื่อว่า เห็นดังนี้แล้ว. คำว่า **ไม่ควรอยู่ครองเรือน** ความว่า กุลบุตร ตัดกังวลในฆราวาสทั้งหมด ตัดกังวลในบุตรและภรรยา ตัดกังวลในญาติ ตัดกังวลในมิตรและอมาตย์ ตัดกังวลในความสังสมทั้งหมด ปลงผมและ หนวด ครองผ้ากาสายะ ออกจากเรือนบวชเป็นบรรพชิต เข้าถึงความ เป็นผู้ไม่มีห่วงใย พึงเป็นผู้เดียวเที่ยวไป คือ อยู่ เป็นไป หมุนไป รักษา ดำเนินไป ให้อัตภาพดำเนินไป เพราะฉะนั้นจึงชื่อว่า **กุลบุตร เห็นดังนี้ แล้วไม่ควรอยู่ครองเรือน**. เพราะเหตุนี้พระผู้มีพระภาค เจ้าจักรีตรัสว่า :-

ชนทั้งหลายย่อมเสรำโศกในเพราะวัตถุที่ถือว่าของเรา ความยึดถือทั้งหลายเป็นของเที่ยง มิได้มีเลย การยึด ถือนี้มีความพลัดพรากเป็นที่สุดทีเดียว กุลบุตรเห็นดังนี้ แล้ว **ไม่ควรอยู่ครองเรือน**.

[๑๕๑] พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า :-

บุรุษย่อมสำคัญเบญจจันท์ได้ว่า นี่ของเรา เบญจจันท์นั้นอันบุรุษนั้นย่อมละไปแม้เพราะความตาย พุทธ- มามกะผู้เป็นบัณฑิตรู้เห็นโทษแก่นั้นแล้ว **ไม่ควรน้อมไป** เพื่อความยึดถือของเรา.

ว่าด้วยการยึดถือเบญจจันท์

[๑๕๒] คำว่า **เบญจจันท์นั้นอันบุรุษนั้น ย่อมละไปแม้เพราะ ความตาย** มีความว่า คำว่า **ความตาย** ได้แก่ ความจุกติ ความเคลื่อน จากหมู่สัตว์นั้น ๆ แห่งเหล่าสัตว์นั้น ๆ ควรทำลาย ความหายไป มัจจุ-

มรณะ กาลกิริยา ความแตกแห่งขันธทั้งหลาย ความทอดทิ้งร่างกาย
ความเข้าไปตัดแห่งชีวิตินทรีย์. คำว่า เบญจขันธนั้น ได้แก่ รูป เวทนา
สัญญา สังขาร วิญญาณ. คำว่า ย่อมละ ความว่าเบญจขันธ อันบุรุษ
นั้นย่อมละ สละทิ้ง หายไป สลายไป สมจริงดังภาษิตว่า:-

โรคสมบัติทั้งหลายย่อมละทิ้งสัตว์ไปก่อนบ้าง สัตว์
ย่อมละทิ้งโรคสมบัติเหล่านั้นไปก่อนบ้าง ดูก่อนราชโจรผู้
ใคร่กาม พวกคนเป็นผู้มีโรคสมบัติมิได้เที่ยง เพราะฉะนั้น
เราจึงไม่เศร้าโศก ในเวลาเศร้าโศก ดวงจันทร์ย่อมจัน
ย่อมเต็มดวง ย่อมเสื่อมสิ้นไป ดวงอาทิตย์อัสดงคตแล้ว
ย่อมจากไป ดูก่อนศัตรู โลกธรรมทั้งหลาย เรารู้แล้ว
เพราะฉะนั้นเราจึงไม่เศร้าโศกในเวลาเศร้าโศก.

เพราะฉะนั้นจึงชื่อว่า เบญจขันธนั้นอันบุรุษนั้นย่อมละไปแม้เพราะ
ความตาย.

[๑๕๓] คำว่า บุรุษย่อมสำคัญเบญจขันธได้ว่า นี้ของเรา มี
ความว่า คำว่า เบญจขันธใด ได้แก่ รูป เวทนา สัญญา สังขาร
วิญญาณ. คำว่า บุรุษ ได้แก่ ความนับ ความหมายรู้ บัญญัติ โวหาร
ของโลก นาม การตั้งนาม ความทรงนาม ความพุดถึง การแสดง
ความหมาย การพุดปราศรัย. คำว่า ย่อมสำคัญเบญจขันธได้ว่า นี้
ของเรา มีความว่า ย่อมสำคัญด้วยความสำคัญด้วยคณา ด้วยความสำคัญ
ด้วยทฤษฎี ด้วยความสำคัญด้วยมานะ ด้วยความสำคัญด้วยกิเลส ด้วยความ
สำคัญด้วยทุจริต ด้วยความสำคัญด้วยประโยค ด้วยความสำคัญด้วยวิบาก.
เพราะฉะนั้นจึงชื่อว่า บุรุษย่อมลำดับเบญจขันธได้ว่า นี้ของเรา.

[๑๕๔] คำว่า ผู้เป็นบัณฑิตรู้เห็นโทษเมื่อนั้นแล้ว มีความว่า
ทราบ รู้ เทียบเคียง ตรวจสอบ สอบสวน ทำให้แจ่มแจ้ง ซึ่งโทษนั้น
ในวัตถุที่ยึดถือของเราทั้งหลาย เพราะฉะนั้นจึงชื่อว่า รู้เห็นโทษเมื่อนั้น
แล้วละ คำว่า บัณฑิต ได้แก่ ผู้มีความรู้ ผู้มีญาณ ผู้มีปัญญาแจ่มแจ้ง
ผู้มีปัญญาเป็นเครื่องทรง. เพราะฉะนั้นจึงชื่อว่า ผู้เป็นบัณฑิตรู้เห็นโทษ
เมื่อนั้นแล้ว.

[๑๕๕] คำว่า พุทธมามกะไม่ควรน้อมไปเพื่อความยึดถือ
ของเรา มีความว่า คำว่า ความยึดถือของเรา ได้แก่ ความยึดถือ
ของเรา ๒ อย่างคือ ความยึดถือของเราด้วยตัณหา ๑ ความยึดถือ
ของเราด้วยทิฏฐิ ๑. คำว่า พุทธมามกะ ได้แก่ ผู้นับถือพระพุทธ พระ-
ธรรม พระสงฆ์ คือบุคคลผู้นั้นยอมนับถือพระผู้มีพระภาคเจ้าของเรา
พระผู้มีพระภาคเจ้ายอมทรงกำหนดบุคคลผู้นั้น สมจริงดังที่พระผู้มีพระภาค
เจ้าตรัสไว้ว่า :-

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ภิกษุเหล่าใดเป็นผู้คดโกง
กระด้าง พุดพล่อย กริดกราย มีมานะจัด มีจิตไม่ตั้งมั่น
ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ภิกษุเหล่านั้นเป็นผู้ไม่นับถือเรา เป็น
ผู้ไปปราศแล้วจากธรรมวินัยนี้ และยอมไม่ถึงความเจริญ
งอกงามไพบูลย์ในธรรมวินัยนี้ ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ส่วนว่า
ภิกษุเหล่าใดเป็นผู้ไม่คดโกง ไม่พุดพล่อย ปัญญาไม่กระ-
ด้าง มีจิตตั้งมั่นดี ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ภิกษุเหล่านั้นเป็น

ผู้นับถือเรา ไม่ปรากฏแล้วจากธรรมวินัยนี้ และย่อมถึงความ
เจริญงอกงามไปพลุลยในธรรมวินัยนี้.

พระผู้มีพระภาคเจ้าผู้สุคตศาสดา ครั้นตรัสไวยากรณภายิตนี้จบลง
แล้ว จึงตรัสคาถาประพันธ์ต่อไปอีกว่า :-

ชนทั้งหลายเป็นผู้คดโกง กระด้าง พุดพล่อย กรีด
กราย มีมานะจัด มีจิตไม่ตั้งมั่น ชนเหล่านั้นย่อมไม่งอก
งามในธรรม อันพระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงแสดงแล้ว ส่วน
ชนทั้งหลายเป็นผู้ไม่คดโกง ไม่พุดพล่อย มีปัญญา ไม่
กระด้าง มีจิตตั้งมั่นดี ชนเหล่านั้นแล ย่อมงอกงามใน
ธรรมอันพระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงแสดงแล้ว.

คำว่า พุทธมามกะไม่ควรน้อมไปเพื่อความยึดถือของเรา
มีความว่า พุทธมามกะละความยึดถือของเราด้วยตัณหา สละคืนความ
ยึดถือของเราด้วยทัญญู ไม่พึงน้อมโน้มไปเพื่อความยึดถือของเรา คือ
ไม่พึงเป็นผู้น้อมไป เอนไป โอนไป โน้มไป ในความยึดถือของเรา
นั้น ไม่พึงเป็นผู้มีความยึดถือของเรานั้นเป็นใหญ่ เพราะฉะนั้นจึงชื่อว่า
พุทธมามกะไม่ควรน้อมไปเพื่อความยึดถือของเรา. เพราะเหตุนี้
พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า :-

บุรุษย่อมสำคัญเบญจขันธ์ได้ว่า นี้ของเรา เบญจ-
ขันธ์นั้นอันบุรุษนั้นย่อมละไปแม้เพราะความตาย พุทธ
มามกะผู้เป็นบัณฑิตรู้เห็นโทษเมื่อนั้นแล้ว ไม่ควรน้อมไป
เพื่อความยึดถือของเรา.

[๑๕๖] พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า :-

บุรุษตื่นแล้ว ย่อมไม่เห็นสิ่งที่มาประจวบด้วยความ
ฝัน แม้อันใด ไคร ๆ ก็ไม่เห็นชนที่รักซึ่งตายจากไปแล้ว
แม้อันนั้น.

เปรียบสิ่งที่ได้เหมือนความฝัน

[๑๕๗] คำว่า สิ่งที่มาประจวบด้วยความฝันแม้อันใด มีความ
ว่า สิ่งที่มาประจวบ คือ สิ่งที่มาปรากฏมาตั้งมั่นประชุมกันแล้ว เพราะ
ฉะนั้น จึงชื่อว่า สิ่งที่มาประจวบด้วยความฝัน แม้อันใด.

[๑๕๘] คำว่า บุรุษตื่นแล้ว ย่อมไม่เห็น มีความว่า บุรุษผู้ฝัน
เห็นดวงจันทร์ เห็นดวงอาทิตย์ เห็นมหาสมุทร เห็นขุนเขาสิเนรุ เห็น
ช้าง เห็นม้า เห็นรถ เห็นคนเดินเท้า เห็นขบวนเสนา เห็นสวนที่น่า
รื่นรมย์ เห็นป่าที่น่ารื่นรมย์ เห็นภูมิภาคที่น่ารื่นรมย์ เห็นสระโบกขรณี
ที่น่ารื่นรมย์ ครั้นตื่นแล้ว ย่อมไม่เห็นอะไร ๆ นั้นใด เพราะฉะนั้นจึง
ชื่อว่า บุรุษตื่นแล้ว ย่อมไม่เห็น.

[๑๕๙] คำว่า ชนที่รัก.....แม้อันนั้น มีความว่า ศัพท์ว่า
อันนั้น เป็นอุปมาเครื่องยังอุปมาไปถึงพร้อม. คำว่า ชนที่รัก ได้แก่
ชนที่รัก ที่ถือว่าของเรา ซึ่งได้แก่ มารดา บิดา พี่ชาย น้องชาย พี่สาว
น้องสาว บุตร ธิดา มิตร อมาตย์ หรือ ญาติสาโลหิต เพราะฉะนั้น
จึงชื่อว่า ชนที่รัก.....แม้อันนั้น.

[๒๐๐] คำว่า ย่อมไม่เห็น.....ผู้ตายจากไปแล้ว มีความว่า
ชนผู้ตาย ทำกาลแล้ว เรียกว่า ผู้จากไปแล้ว ย่อมไม่เห็น ไม่แลเห็น
ไม่ประสบ ไม่พบ ไม่ได้เฉพาะ เพราะฉะนั้นจึงชื่อว่า ย่อมไม่เห็น....
....ฝ่ายจากไปแล้ว. เพราะเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า :-

บุรุษตื่นแล้ว ย่อมไม่เห็นสิ่งที่มาประจวบด้วยความ
ฝันแม้ฉันใด ใคร ๆ ก็ไม่เห็นชนที่รักซึ่งตายจากไปแล้ว
แม้ฉันนั้น.

[๒๐๑] พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า :-

ชนทั้งหลายที่เห็นกันก็ดี ที่ได้ยินชื่อเรียกกันก็ดี
ชนเหล่านั้นที่จากไปแล้ว ยังเหลือแต่ชื่อนั้น ที่พูดถึง
กันอยู่.

ว่าด้วยสิ่งต่าง ๆ ย่อมสลายไปเหลือแต่ชื่อ

[๒๐๒] คำว่า ชนทั้งหลายที่เห็นกันก็ดี ที่ได้ขึ้นเรียกชื่อกัน
ก็ดี มีความว่า คำว่า ที่เห็นกัน ได้แก่ ชนทั้งหลายมีรูปที่รู้จักด้วยจักขุ-
วิญญาณ. คำว่า ที่ได้ยินกัน ได้แก่ มีเสียงที่รู้จักได้ด้วยโสตวิญญาณ-
คำว่า ชนเหล่านั้น ได้แก่ กษัตริย์ พราหมณ์ แพศย์ สุทร คฤหสถ์
บรรพชิต เทวดา มนุษย์. เพราะฉะนั้นจึงชื่อว่า ชนทั้งหลายที่เห็น
กันก็ดี ที่ได้ขึ้นเรียกชื่อกันก็ดี.

[๒๐๓] คำว่า มีชื่อเรียกกัน มีความว่า คำว่า เยส ได้แก่
กษัตริย์ พราหมณ์ แพศย์ สุทร คฤหสถ์ บรรพชิต เทวดา มนุษย์.

คำว่า มีชื่อ ได้แก่ มีชื่อที่นับ มีชื่อที่หมายรู้ มีชื่อที่บัญญัติ มีชื่อที่เรียกกันทางโลก มีนาม มีความตั้งนาม มีความทรงนาม มีชื่อที่พูดถึง มีชื่อที่แสดงความหมาย มีชื่อที่กล่าวเฉพาะ. คำว่า เรียก ได้แก่ กล่าว พูด แสดง แดง เพราะฉะนั้นจึงชื่อว่า มีชื่อเรียกกัน.

[๒๐๔] คำว่า ยังเหลือแต่ชื่อเท่านั้น ที่พูดถึงกันอยู่ มีความว่า รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ อันบุคคลละไป สละไป ทิ้งไป หายไป สลายไป มีเหลือแต่ชื่อเท่านั้น. คำว่า ที่พูดถึงกันอยู่ ได้แก่ เพื่อบอก เพื่อกล่าว เพื่อพูด เพื่อแสดง เพื่อแดง เพราะฉะนั้นจึงชื่อว่า ยังเหลือแต่ชื่อเท่านั้น ที่พูดถึงกันอยู่. คำว่า ชนเหล่านั้นที่จากไปแล้ว มีความว่า คำว่า ที่จากไปแล้ว ได้แก่ ดายแล้ว กระทำกาลแล้ว. คำว่า ชน ได้แก่ สัตว์ นระ มานพ บุรุษ บุคคล ผู้มีชีวิต ผู้เกิด สัตว์เกิด ผู้มีกรรม มนุษย์ เพราะฉะนั้นจึงชื่อว่า ชนเหล่านั้นที่จากไปแล้ว.....ที่พูดถึงกันอยู่. เพราะเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า :-

ชนทั้งหลายที่เห็นกันก็ดี ที่ได้ยินชื่อเรียกกันก็ดี
ชนเหล่านั้นที่จากไปแล้ว ยังเหลือแต่ชื่อเท่านั้นที่พูดถึง
กันอยู่.

[๒๐๕] พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า :-

ชนทั้งหลายผู้คิดใจในวัตถุที่ถือของเรา ย่อมไม่
ละความโศก ความคร่ำครวญและความหวังแทน เพราะ

ฉะนั้น มุนีทั้งหลายผู้เห็นความปลอดภัย ละซึ่งความยึด
ถือได้เที่ยวไปแล้ว.

[๒๐๖] คำว่า **ชนทั้งหลายผู้ติดใจในวัตถุที่ถือ**ของเรา

ย่อมไม่ละความโศกความคร่ำครวญและความหวงแหน มีความ
ว่า :-

คำว่า **ความโศก** ได้แก่ ความโศก กิริยาที่เศร้าโศก ความเป็น
ผู้เศร้าโศก ความที่จิตเศร้าโศก ความเศร้าโศกในภายใน ความเศร้าโศก
รอบในภายใน ความเร่าร้อนในภายใน ความเร่าร้อนรอบในภายใน
ความตรอมตรมแห่งจิต โทมนัส ถูกศรคือความเศร้าโศก ของชนผู้ถูก
ความเสื่อมแห่งญาติกระทบเข้าบ้าง ถูกความเสื่อมแห่งภคกระทบเข้าบ้าง
ถูกความเสื่อมเพราะโรคกระทบเข้าบ้าง ถูกความเสื่อมแห่งศีลกระทบเข้า-
บ้าง ถูกความเสื่อมแห่งทิฏฐิกระทบเข้าบ้าง ที่ประจวบกับความเสื่อม
อย่างใดอย่างหนึ่งบ้าง ถูกเหตุแห่งทุกข้ออย่างใดอย่างหนึ่งกระทบเข้าบ้าง.

คำว่า **ความคร่ำครวญ** ได้แก่ ความเพ้อถึง ความคร่ำครวญ
อาการที่เพ้อถึง อาการที่คร่ำครวญถึง ความเป็นผู้เพ้อถึง ความเป็นผู้-
คร่ำครวญถึง ความพูดเพ้อ ความบ่นเพ้อ ความบ่นเพ้อแปลก ๆ อาการ
พร่ำเพ้อ กิริยาที่พร่ำเพ้อ ความเป็นผู้พร่ำเพ้อ ของชนผู้ถูกความเสื่อม
แห่งญาติกระทบเข้าบ้าง ฯลฯ ถูกความเสื่อมแห่งทิฏฐิกระทบเข้าบ้าง ที่
ประจวบกับความเสื่อมอย่างใดอย่างหนึ่งบ้าง ถูกเหตุแห่งทุกข้ออย่างใดอย่าง
หนึ่งกระทบเข้าบ้าง.

คำว่า ความหวงแหน ได้แก่ ความตระหนี่ ๕ ประการ คือ ความตระหนี่ที่อยู่ ความตระหนี่ตระกูล ความตระหนี่ลาภ ความตระหนี่วรรณะ ความตระหนี่ธรรม ความตระหนี่เห็นปานนี้ อากาโรที่ตระหนี่ ความเป็นผู้ประพฤติตระหนี่ ความเป็นผู้ปรารถนาต่าง ๆ ความเหนียวแน่น ความเป็นผู้มีจิตห่อหุ้มร้อนในการให้ ความที่จิตอันใคร ๆ เชื้อถือไม่ได้ ในการให้ นี้เรียกว่าความตระหนี่, อีกอย่างหนึ่ง ความตระหนี่ชั้นกัณฐี ความตระหนี่ธาตูกัณฐี ความตระหนี่อายตนะกัณฐี นี้เรียกว่า ความตระหนี่ ความมุ่งจะเอาเรียกว่าความตระหนี่ นี้เรียกว่าความตระหนี่ ตัณหาเรียกว่า ความติดใจ ได้แก่ ความกำหนด ความกำหนดกล้า ฯลฯ อภิขมา โลกะ อุกุศลมูล.

คำว่า ความยึดถือของเรา ได้แก่ ความยึดถือของเรา ๒ อย่าง คือ ความยึดถือของเราด้วยตัณหา ๑ ความยึดถือของเราด้วย ทิฏฐิ ๑ ฯลฯ นี้ชื่อว่าความยึดถือของเราด้วยตัณหา ฯลฯ นี้ชื่อว่าความยึดถือของเราด้วยทิฏฐิ. ชนทั้งหลายแม้ผู้มีความหวาดระแวงในการแย่งชิงวัตถุที่ถือของเรา ย่อมเศร้าโศก คือย่อมเศร้าโศกเมื่อเขากำลังแย่งชิงเอาบ้าง เมื่อเขาแย่งชิงเอาไปแล้วบ้าง แม้ผู้มีความหวาดระแวงในความแปรปรวนไปแห่งวัตถุที่ถือของเรา ย่อมเศร้าโศก ย่อมเศร้าโศกเมื่อวัตถุนั้นกำลังแปรปรวนไปบ้าง เมื่อวัตถุนั้นแปรปรวนไปแล้วบ้าง แม้ผู้มีความหวาดระแวงในการแย่งชิงวัตถุที่ถือของเรา ย่อมคร่ำครวญ คือ ย่อมคร่ำครวญเมื่อเขากำลังแย่งชิงเอาบ้าง เมื่อเขาแย่งชิงเอาไปแล้วบ้าง แม้ผู้มีความหวาดระแวงในความแปรปรวนไปแห่งวัตถุที่ถือของเรา ย่อม

คร่ำครวญ คือยอมคร่ำครวญเมื่อวัตถุนั้นกำลังแปรปรวนไปบ้าง เมื่อวัตถุ
นั้นแปรปรวนไปแล้วบ้าง. คนทั้งหลายย่อมรักษา คุ้มครอง ป้องกันวัตถุ
ที่ถือว่าของเรา หวงแหวนวัตถุที่ถือว่าของเรา ย่อมเศร้าโศก คือ ไม่ละ
ไม่สละ ไม่บรรเทา ไม่ทำให้สิ้นไป ไม่ทำให้ถึงความไม่มี ซึ่งความโศก
ความคร่ำครวญ ความหวงแหน ความตั้งใจในวัตถุที่ถือว่าของเรา
เพราะฉะนั้นจึงชื่อว่า คนทั้งหลายผู้ตั้งใจในวัตถุที่ถือว่าของเรา ย่อมไม่
ละความโศก ความคร่ำครวญ และความหวงแหน.

ว่าด้วยโมไนยธรรม

[๒๐๗] คำว่า เพราะฉะนั้น มุนีทั้งหลายผู้เห็นความปลอด
โปร่งละซึ่งความยึดถือได้เที่ยวไปแล้ว มีความว่า :-

คำว่า เพราะฉะนั้น ได้แก่ เพราะเหตุ นั้น เพราะการ ฉะนั้น
เพราะ ฉะนั้น เพราะปัจจัย นั้น เพราะนิทาน นั้น คือ เห็นโทษ นั้น ในวัตถุ
ที่ยึดถือว่าของเราทั้งหลาย เพราะเหตุ นั้น จึงชื่อว่า เพราะ ฉะนั้น.

คำว่า มุนีทั้งหลาย ความว่า ญาณ เรียกว่า โมนะ ได้แก่ ปัญญา
ความรู้ทั่ว ๆ ๗ ความไม่หลง ความเลือกเฟ้นธรรม สัมมาทิฐิ คนทั้ง
หลายผู้ประกอบด้วย ญาณ นั้น ชื่อว่า มุนี คือ ผู้ถึงแล้ว ซึ่ง ญาณ ชื่อว่า โมนะ
โมไนยธรรม คือ ธรรมที่ทำให้เป็น มุนี มี ๓ ประการ คือ โมไนยธรรม
ทางกาย ๑, โมไนยธรรมทางวาจา ๑, โมไนยธรรมทางใจ ๑.

โมไนยธรรมทางกายเป็นไฉน ? การละกายทุจริต ๓ อย่าง ซึ่งว่า
โมไนยธรรมทางกาย กายสุจริต ๓ อย่าง ญาณมีกายเป็นอารมณ์ การ

กำหนดรู้กายมรรคอันสหรรคด้วยปัญญา การละนันทระคะในกาย นี้ชื่อว่าโมโนยธรรมทางกาย.

โมโนยธรรมทางวาจาเป็นไฉน ? การละวิหุจริต ๔ อย่าง ชื่อว่าโมโนยธรรมทางวาจา วิหุจริต ๔ อย่าง ญาณมีวาจาเป็นอารมณ์ การกำหนดรู้วาจามรรคอันสหรรคด้วยปัญญา การละนันทระคะในวาจา ความดับแห่งวิหิงขาร ความบรรลุดุติยฌานชื่อว่าโมโนยธรรมทางวาจา นี้ชื่อว่าโมโนยธรรมทางวาจา.

โมโนยธรรมทางใจเป็นไฉน ? การละมโนหุจริต ๓ อย่าง ชื่อว่าโมโนยธรรมทางใจ มโนหุจริต ๓ อย่าง ญาณมีจิตเป็นอารมณ์ การกำหนดรู้จิตมรรคอันสหรรคด้วยปัญญา การละนันทระคะในใจ ความดับแห่งจิตสังขาร การบรรลุดุติยฌานเวทิตนโรธ ชื่อว่าโมโนยธรรมทางจิต นี้ชื่อว่าโมโนยธรรมทางใจ. สมจริงดังที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า :-

บัณฑิตทั้งหลายได้กล่าวมุนีผู้เป็นมุนีทางกาย เป็นมุนีทางวาจา เป็นมุนีทางใจ หากอสาละมิได้ ว่าเป็นผู้ถึงพร้อมด้วยธรรมที่ทำให้เป็นมุนี เป็นผู้ละกิเลสทั้งปวง บัณฑิตทั้งหลายได้กล่าวมุนีผู้เป็นมุนีทางกาย เป็นมุนีทางวาจา เป็นมุนีทางใจ หากอสาละมิได้ ว่าเป็นผู้ถึงพร้อมด้วยธรรมที่ทำให้เป็นมุนี เป็นผู้มิบาปอันล้างเสียแล้ว ฯลฯ ก้าวล่วงธรรมเป็นเครื่องข้องและค้นหาเพียงดังข้ายดำรงอยู่ เป็นผู้อันเทวดาและมนุษย์บูชาแล้วบุคคลนั้น ชื่อว่ามุนี.

คำว่า ความยึดถือ ได้แก่ ความยึดถือ ๒ อย่าง คือ ความยึดถือด้วยตัณหา ๑ ความยึดถือด้วยทิฏฐิ ๑ ฯลฯ นี้ชื่อว่าความยึดถือด้วยตัณหา ฯลฯ นี้ชื่อว่าความยึดถือด้วยทิฏฐิ มุนีทั้งหลายละความยึดถือด้วยตัณหา สละกินความยึดถือด้วยทิฏฐิเสียแล้ว ได้ประพฤติแล้ว เทียวไป เป็นไป หมุนไป รักษา ดำเนินไป ให้อรรถภาพดำเนินไป.

คำว่า ผู้เห็นความปลอดภัย มีความว่า อมตนิพพาน เรียกว่า ความปลอดภัย ได้แก่ ความสงบสังขารทั้งปวง ความสละกินอุปธิทั้งปวง ความสิ้นตัณหา ความสำรอก ความดับ ความออกจากตัณหา เป็นเครื่อง ร้อยรัด คำว่า เห็นความปลอดภัย ได้แก่ เห็นความปลอดภัย เห็น ที่ด้านทาน เห็นที่เร้น เห็นที่พึง เห็นความไม่มีภัย เห็นความไม่เคลื่อนไหว เห็นอมตะ เห็นนิพพาน. เพราะฉะนั้นจึงชื่อว่า มุนีทั้งหลายผู้เห็น ความปลอดภัย ละซึ่งความยึดถือได้เทียวไปแล้ว เพราะเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า :-

ชนทั้งหลายผู้คิดใจในวัตถุที่ถือว่าของเรา ย่อมไม่
ละความโศก ความคร่ำครวญ และความหวงแหน เพราะ
ฉะนั้นมุนีทั้งหลายผู้เห็นความปลอดภัย ละซึ่งความ
ยึดถือได้เทียวไปแล้ว.

[๒๐๘] พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า :-

บัณฑิตทั้งหลายกล่าวการไม่แสดงตนในภพนั้น
ของภิกษุผู้ประพฤติหลักเร้น ผู้คบที่นั่งอันสงัดว่าเป็นความ
พร้อมเพรียง.

ว่าด้วยผู้ประพตฺหฺลิกเร็น

[๒๐๕] คำว่า ของภิกษุผู้ประพตฺหฺลิกเร็น มีความว่า พระ
เสขะ ๗ จำพวก เรียกว่า ผู้ประพตฺหฺลิกเร็น. พระอรหันต์ เรียกว่า
ผู้หฺลิกเร็น. พระเสขะ ๗ จำพวก เรียกว่า ผู้ประพตฺหฺลิกเร็น เพราะเหตุไร ?
พระเสขะเหล่านั้น ยังจิตให้หฺลิกเร็น หดกลับ ถอยกลับ ปิดกั้น ข่ม
ห้าม รักษา คຸ້มครองจิตจากอารมณ์นั้น ๆ ย่อมประพตฺหฺลิกเร็น อยู่เป็นไป
หมุนไป รักษา ดำเนินไป ให้อรรถภาพดำเนินไป ยังจิตให้หฺลิกเร็น หดกลับ
ถอยกลับ ปิดกั้น ข่ม ห้าม รักษา คຸ້มครองจิตจากอารมณ์นั้น ๆ ให้จักขุ
ทวารประพตฺหฺลิกเร็น อยู่ เป็นไป หมุนไป รักษา ดำเนินไป ให้อรรถภาพดำเนิน
ไปยังจิตให้หฺลิกเร็น หดกลับ ถอยกลับ ปิดกั้น ข่ม ห้าม รักษา คຸ້มครอง
จิตจากอารมณ์นั้น ๆ ในโสตทวาร....ในฆานทวาร....ในชีวหาทวาร....ใน
กายทวาร....ยังจิตให้หฺลิกเร็น หดกลับ ถอยกลับ ปิดกั้น ข่ม ห้าม รักษา
คຸ້มครองจิตจากอารมณ์นั้น ๆ ในมโนทวาร ย่อมประพตฺหฺลิกเร็น อยู่ เป็นไป
หมุนไป รักษา ดำเนินไป ให้อรรถภาพดำเนินไป เปรียบเหมือนชนไก่
หรือเส้นเอ็นที่ใส่เข้าไปในไฟ ย่อมหด งอ ม้วน ไม่คลี่ออกฉะนั้น เพราะ
เหตุนั้น พระเสขะ ๗ จำพวก จึงเรียกว่า ผู้ประพตฺหฺลิกเร็น. คำว่า
ของภิกษุ ได้แก่ ของภิกษุผู้เป็นกัลยาณบุุชชน หรือของภิกษุผู้เป็น
พระเสขะ เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า ของภิกษุผู้ประพตฺหฺลิกเร็น.

[๒๐๖] คำว่า ผู้คบที่นังอันสัจด มีความว่า ที่เป็นที่นัง เรียกว่า
อาสนะ ได้แก่ เตียง ตัง เบาะ เสื่อ ท่อนหนัง เครื่องลาดทำด้วยหญ้า
เครื่องลาดทำด้วยใบไม้ เครื่องลาดทำด้วยฟาง ที่นังนั้นว่าง เฌียบ สัจด

จากการเห็นรูปไม่เป็นที่สบาย จากการได้ยินเสียงไม่เป็นที่สบาย จากการ
สูดดมกลิ่นไม่เป็นที่สบาย จากการได้ลิ้มรสไม่เป็นที่สบาย จากการถูกต้อง
โผฏฐัพพะไม่เป็นที่สบาย จากกามคุณ ๕ ไม่เป็นที่สบาย ผู้คบอยู่ คบเสมอ
เสพ เข้าไปเสพ คบหา ช้องเสพ ซึ่งที่นั่น เพราะฉะนั้นจึงชื่อว่า
ผู้คบที่นั่นอันสงัด.

ว่าด้วยสามัคคี ๓ อย่าง

[๒๑๑] คำว่า **บัณฑิตทั้งหลายกล่าวการไม่แสดงตนในภพ**
นั้นว่าเป็นความพร้อมเพรียง มีความว่า คำว่า **ความพร้อมเพรียง**
ได้แก่ สามัคคี ๓ อย่าง คือ คณะสามัคคี ๑, ธรรมสามัคคี ๑, อนภินิพ-
ปัตติสามัคคี ๑.

คณะสามัคคีเป็นไฉน ? ภิกษุทั้งหลายเม้มาก พร้อมเพรียงกัน ชื่น
ชมกัน ไม่วิวาทกัน เป็นดั่งน้ำเจือด้วยน้ำมัน แลดูกันและกันด้วยจักขุ
เป็นที่รักอยู่ นี้ชื่อว่า คณะสามัคคี.

ธรรมสามัคคีเป็นไฉน ? สติปัญญา ๔ สัมมัปปธาน ๔ อิทธิบาท ๔
อินทรีย์ ๕ พละ ๕ โพชฌงค์ ๗ อริยมรรคมีองค์ ๘ ธรรมเหล่านั้น
ย่อมเล่นไป ผ่องใส ประดิษฐานด้วยดี พันวิเศษ โดยความเป็นอันเดียว
กัน ความวิวาท ความขัดแย้งกัน แห่งธรรมเหล่านั้นย่อมไม่มี นี้ชื่อว่า
ธรรมสามัคคี.

อนภินิพัตติสามัคคีเป็นไฉน ? ภิกษุทั้งหลายแม้มาก ย่อมปรินิพพาน ด้วยอนุปาติเสสนิพพานธาตุ ความบกพร่องหรือความเต็มแห่งนิพพาน. ธาตุของภิกษุเหล่านั้น ย่อมไม่ปรากฏ นี้ชื่อว่า อนภินิพัตติสามัคคี.

คำว่า ในภพ ความว่า นรกเป็นภพของพวกสัตว์ที่เกิดในนรก กำเนิดดิรัจฉานเป็นภพของพวกสัตว์ที่เกิดในกำเนิดดิรัจฉาน เปรตวิสัย เป็นภพของพวกสัตว์ที่เกิดขึ้นเปรตวิสัย มนุษยโลกเป็นภพของพวกมนุษย์ เทวโลกเป็นภพของพวกเทวดา.

คำว่า บัณฑิตทั้งหลายกล่าวการไม่แสดงตนในภพนั้น ว่าเป็น ความพร้อมเพรียง ความว่า บัณฑิตทั้งหลายกล่าว บอก พูด แสดง แลลงอย่างนี้ว่า ภิกษุใดปฏิบัติแล้วอย่างนี้ ไม่พึงแสดงตนในนรก ใน กำเนิดดิรัจฉาน ในเปรตวิสัย ในมนุษยโลก ในเทวโลก การไม่แสดง ตนของภิกษุนั้น เป็นความพร้อมเพรียง คือ ข้อนั้นเป็นการปกปิด เป็น การควร เป็นการสมควร เป็นอนุโลม เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า บัณฑิต ทั้งหลายกล่าวการไม่แสดงตนในภพนั้น ว่าเป็นความพร้อมเพรียง เพราะเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า :-

บัณฑิตทั้งหลายกล่าวการไม่แสดงตนในภพนั้นของ
ภิกษุผู้ประพฤติหลักธัมม ผู้คบที่นังอันสงัด ว่าเป็นความ
พร้อมเพรียง.

[๒๐๒] พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า :-

มุนีไม่อาศัยแล้วในสิ่งทั้งปวง ไม่ทำสัตตสังขารว่า
เป็นที่รัก และไม่ทำสัตตสังขารว่าเป็นที่ชัง ความคร่ำครวญ

และความหวังนั้นมีได้ติดในมุนินั้น เหมือนน้ำไม่ติดใน
ใบบัวฉะนั้น

[๒๑๓] คำว่า มุนีไม่อาศัยแล้วในสิ่งทั้งปวง มีความว่า
อายตนะ ๑๒ คือ จักขุ - รูป, หู - เสียง, จมูก - กลิ่น, ลิ้น - รส, กาย-
โผฏฐัพพะ, ใจ - ธรรมารมณ์ เรียกว่า สิ่งทั้งปวง. คำว่า มุนี มีความว่า
ญาณ เรียกว่า โมนะ ได้แก่ ปัญญา ความรู้ทั่ว ฯลฯ ก้าวล่วงธรรมเป็น
เครื่องข้องและค้นหาเพียงดั่งชาย ดำรงอยู่ และเป็นผู้อันเทวดาและมนุษย์
บูชาแล้ว บุคคลนั้นชื่อว่า มุนี.

คำว่า ไม่อาศัย มีความว่า ความอาศัย ๒ อย่าง คือ ความอาศัย
ด้วยค้นหา ๑ ความอาศัยด้วยทฤษฎี ๑ ฯลฯ นี้ชื่อว่าความอาศัยด้วยค้นหา
ฯลฯ นี้ชื่อว่าความอาศัยด้วยทฤษฎี. มุนีละความอาศัยด้วยค้นหา สละคืน
ความอาศัยด้วยทฤษฎีแล้ว ไม่อาศัย คือ ไม่อิงอาศัย ไม่พัวพัน ไม่เข้าถึง
ไม่ติดใจ ไม่น้อมใจถึง ออกไป สละเสีย พ้นขาด ไม่เกี่ยวข้อง ซึ่ง
จักขุ หู จมูก ลิ้น กาย ใจ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ธรรมารมณ์
สกุณ คณะ อาวาส ลาภ ยศ สรรเสริญ สุข จีวร บิณฑบาต เสนาสนะ
คิลานปัจฉัย เกสัช บริหาร กามธาตุ รูปธาตุ อรูปธาตุ กามภพ รูปภพ
อรูปภพ สัญญาภพ อสัญญาภพ เนวสัญญานาสัญญาภพ เอกโวการภพ
จตุโวการภพ ปัญจโวการภพ อดีต อนาคต ปัจจุบัน ทิฏฐธรรม สุตธรรม
มุตธรรม วิญญาตัพพธรรม เป็นผู้มึนจิตกระทำไปปราศจากแดนกิเลสอยู่
เพราะฉะนั้นจึงชื่อว่า มุนีไม่อาศัยแล้วในสิ่งทั้งปวง.

ว่าด้วยสิ่งเป็นที่รัก ๒ อย่าง

[๒๑๔] คำว่า **ไม่ทำสัตตสังขารว่าเป็นที่รัก และไม่ทำสัตตสังขารว่าเป็นที่ชัง** มีความว่า คำว่า **ที่รัก** ได้แก่ สิ่งเป็นที่รัก ๒ อย่าง คือ สัตว์ ๑ สังขาร ๑.

สัตว์ทั้งหลายเป็นที่รักเป็นไฉน สัตว์ทั้งหลายในโลกนี้ เป็นผู้ใคร่ความเจริญ ใคร่ประโยชน์เกื้อกูล ใคร่ความผาสุก ใคร่ความปลอดภัยไปรงจากโยคกิเลส คือ เป็นมารดาบ้าง เป็นบิดาบ้าง เป็นพี่ชายน้องชายบ้าง เป็นพี่สาวน้องสาวบ้าง เป็นบุตรบ้าง เป็นธิดาบ้าง เป็นมิตรบ้าง เป็นอมาตย์บ้าง เป็นญาติบ้าง เป็นสาโลหิตบ้าง แห่งบุคคลนั้น สัตว์เหล่านี้ชื่อว่าเป็นที่รัก.

สังขารทั้งหลายเป็นที่รักเป็นไฉน? รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะเป็นที่ชอบใจ สังขารเหล่านี้ชื่อว่าเป็นที่รัก.

คำว่า เป็นที่ชัง ได้แก่ สิ่งเป็นที่ชัง ๒ อย่างคือ สัตว์ ๑ สังขาร ๑.

สัตว์ทั้งหลายเป็นที่ชังเป็นไฉน? สัตว์ทั้งหลายในโลกนี้ เป็นผู้ใคร่ความเสื่อม ใคร่สิ่งไม่เป็นประโยชน์เกื้อกูล ใคร่ความไม่ผาสุก ใคร่ความไม่ปลอดภัยไปรงจากโยคกิเลส ใคร่เพื่อจะปลงจากชีวิตของบุคคลนั้น สัตว์เหล่านี้ชื่อว่าเป็นที่ชัง.

สังขารทั้งหลายเป็นที่ชังเป็นไฉน? รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะไม่เป็นที่ชอบใจ สังขารเหล่านี้ ชื่อว่าเป็นที่ชัง.

คำว่า **ไม่ทำสัตตสังขารว่าเป็นที่รัก และไม่ทำสัตตสังขารว่าเป็นที่ชัง** ความว่า มุณีไม่ทำสัตตสังขารว่าเป็นที่รัก ด้วยสามารถแห่ง

ความกำหนดว่า สัตว์นี้เป็นที่รักของเรา และสังขารเหล่านี้เป็นที่ชอบใจ
ของเรา และไม่ทำสัตตสังขารว่าเป็นที่ชัง ด้วยสามารถแห่งความขัดเคืองว่า
สัตว์นี้เป็นที่ชังของเรา และสังขารเหล่านี้ไม่เป็นที่ชอบใจของเรา คือไม่ให้
เกิด ไม่ให้เกิดพร้อม ไม่ให้บังเกิด ไม่ให้บังเกิดเฉพาะ. เพราะฉะนั้นจึง
ชื่อว่า **ไม่ทำสัตตสังขารว่าเป็นที่รัก และไม่ทำสัตตสังขารว่าเป็น
ที่ชัง.**

[๒๑๕] คำว่า **ความคร่ำครวญและความหวงแหนมิได้ติด**
ในมุนีนั่น เหมือนน้ำไม่ติดในใบบัวฉะนั้น มีความว่า คำว่า **ใน**
มุนีนั่น ได้แก่ในบุคคลผู้เป็นพระอรหันต์จีณาสพ.

คำว่า **ความคร่ำครวญ** ได้แก่ ความเพ้อถึง ความคร่ำครวญ
กิริยาที่เพ้อถึง กิริยาที่คร่ำครวญ ความเป็นผู้เพ้อถึง ความเป็นผู้คร่ำครวญ
ความพูดเพ้อ ความบ่นเพ้อ ความพร่ำเพ้อ อาการพร่ำเพ้อ กิริยาที่พร่ำเพ้อ
ความเป็นผู้พร่ำเพ้อของชนผู้ถูกความเสื่อมแห่งญาติกระทบเข้าบ้าง ถูกความ
เสื่อมแห่งภคสมบัติกระทบเข้าบ้าง ถูกความเสื่อมเพราะโรคกระทบเข้าบ้าง
ถูกความเสื่อมแห่งศีลกระทบเข้าบ้าง ถูกความเสื่อมแห่งทิวากระทบเข้าบ้าง
ที่ประจวบกับความเสื่อมอย่างใดอย่างหนึ่งบ้าง ถูกเหตุแห่งทุกข์อย่างใด
อย่างหนึ่งกระทบเข้าบ้าง.

คำว่า **ความหวงแหน** ได้แก่ ความตระหนี่ ๕ ประการคือ ความ
ตระหนี่ที่อยู่ ๑ ความตระหนี่สกุล ๑ ความตระหนี่ลาภ ๑ ความตระหนี่
วรรณ ๑ ความตระหนี่ธรรม ๑ ความตระหนี่ กิริยาที่ตระหนี่ ความ

เป็นผู้ประพตติตระหนี่ ความเป็นผู้ปรารถนาต่าง ๆ ความเหนียวแน่น
ความเป็นผู้มีจิตหุดหู่เจ็บร้อนในการให้ ความที่จิตอันใคร ๆ ไม่เชื่อถือได้
ในการให้เห็นปานนี้ นี้เรียกว่าความตระหนี่ อีกอย่างหนึ่ง ความตระหนี่
ชั้นชัฏกัถิ ความตระหนี่ชาตุกัถิ ความตระหนี่อายตนะกัถิ เรียกว่า ความ
ตระหนี่ ความมุ่งจะเอา ก็เรียกว่าความตระหนี่ นี้เรียกว่าความตระหนี่.

คำว่า **ไม่ติดเหมือนน้ำไม่ติดในใบบัวฉะนั้น** ความว่า ใบปทุม
เรียกว่า **ใบบัว** น้ำเรียกว่า **วาริ** ความคร่ำครวญและความตระหนี่ ย่อม
ไม่ติด ไม่ติดพร้อม ไม่เข้าไปติด คือ ย่อมเป็นของไม่ติด ไม่ติดพร้อม ไม่
เข้าไปติด ในมุนีนัน คือในบุคคลผู้เป็นพระอรหันต์จีณาสพ เหมือนน้ำ
ย่อมไม่ติด ไม่ติดพร้อม ไม่เข้าไปติด คือเป็นของไม่ติด ไม่ติดพร้อม
ไม่เข้าไปติดในใบปทุมฉะนั้น และบุคคลนั้นย่อมไม่ติด ไม่ติดพร้อม
ไม่เข้าไปติด คือเป็นผู้ไม่ติด ไม่ติดพร้อม ไม่เข้าไปติด เป็นผู้
ออกไป สละเสียแล้ว พ้นขาดแล้ว ไม่เกี่ยวข้องแล้ว ด้วยกิเลสเหล่านั้น
เป็นผู้มีจิตกระทำไปปราศจากแดนกิเลสอยู่ เพราะฉะนั้นจึงชื่อว่า ความ
คร่ำครวญและความหวงแหนย่อมไม่ติดในมุนีนัน เหมือนน้ำย่อม
ไม่ติดในใบบัวฉะนั้น เพราะเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า :-

มุนีไม่อาศัยแล้วในสิ่งทั้งปวง ไม่ทำสัตตสังขารว่า
เป็นที่รัก และไม่ทำสัตตสังขารว่าเป็นที่ชิง ความคร่ำครวญ
และความหวงแหนมิได้ติดในมุนีนัน เหมือนน้ำไม่ติดใน

[๒๑๖] พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า :-

หยาดน้ำย่อมไม่ติดในใบบัว วารีย่อมไม่ติดในดอก
บัว ฉนฺได มุนีย่อมไม่เข้าไปติดในรูปที่เห็น เสียงที่ได้ยิน
และอารมณ์ที่รู้ฉนฺไดนั้น.

[๒๑๗] คำว่า หยาดน้ำย่อมไม่ติดในใบบัว มีความว่า หยาดน้ำ
เรียกว่า หยาดน้ำ ใบปทุม เรียกว่าใบบัว หยาดน้ำย่อมไม่ติด ไม่ติด
พร้อม ไม่เข้าไปติด คือ เป็นของไม่ติด ไม่ติดพร้อม ไม่เข้าไปติดใน
ใบบัว ฉนฺได เพราะฉะนั้นจึงชื่อว่า หยาดน้ำย่อมไม่ติดในใบบัว.

[๒๑๘] คำว่า วารีย่อมไม่ติดในดอกบัว ฉนฺได มีความว่า
ดอกปทุม เรียกว่า ดอกบัว น้ำเรียกว่า วารี วารีย่อมไม่ติด ไม่ติด
พร้อม ไม่เข้าไปติด คือ เป็นของไม่ติด ไม่ติดพร้อม ไม่เข้าไปติดใน
ดอกบัว ฉนฺได เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า วารีย่อมไม่ติดในดอกบัว
ฉนฺได.

[๒๑๙] คำว่า มุนีย่อมไม่เข้าไปติดในรูปที่เห็นเสียงที่ได้ยิน
และอารมณ์ทราบ ฉนฺไดนั้น มีความว่า คำว่า ฉนฺไดนั้น เป็นอุปไมย
เครื่องยังอุปมาให้ถึงพร้อมเฉพาะ. คำว่า มุนี มีความว่า ญาณ เรียกว่า
โมณะ ได้แก่ ปัญญา ความรู้ทั้งหลาย ก้าวล่วงธรรมเป็นเครื่องข้องและ
ค้นหาเพียงดั่งข้าย ดำรงอยู่และเป็นผู้อันเทวดาและมนุษย์บูชาแล้ว บุคคล
นั้นชื่อว่า มุนี.

คำว่า ติด ได้แก่ ความติด ๒ อย่าง คือความติดด้วยค้นหา ๑
ความ ติดด้วยทวิภูลี ๑ ฯลฯ นี้ชื่อว่าด้วยค้นหา ฯลฯ นี้ชื่อว่าความติดด้วย

ทิฏฐิ มุณีละความคิดด้วยตัณหา สละกินความคิดด้วยทิฏฐิเสียแล้ว ย่อม
ไม่คิด ไม่คิดพร้อม ไม่เข้าไปคิด คือเป็นผู้ไม่คิด ไม่คิดพร้อม ไม่เข้าไปคิด
เป็นผู้ออกไป สละเสียแล้ว พ้นขาดแล้ว ไม่เกี่ยวข้องแล้ว ในรูปที่เห็น
เสียงที่ได้ยิน อารมณ์ที่รัก อารมณ์ที่รู้แจ้ง เป็นผู้มีจิตกระทำให้ปราศจาก
แดนกิเลสอยู่ เพราะฉะนั้นจึงชื่อว่า มุณีย่อมไม่เข้าไปคิดในรูปที่เห็น
เสียงที่ได้ยิน และอารมณ์ที่รู้ ฉะนั้น. เพราะเหตุนี้พระผู้มีพระ
ภาคเจ้าจึงตรัสว่า :-

หยาดน้ำย่อมไม่คิดในใบบัว วารีย่อมไม่คิดในดอก
บัว ฉนใด มุณีย่อมไม่เข้าไปคิดในรูปที่เห็น เสียงที่ได้ยิน
และอารมณ์ที่รู้ฉนนั้น.

[๒๒๐] พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า :-

พระอรหันต์ผู้มีปัญญาเป็นเครื่องกำจัดย่อมไม่สำคัญ
ในรูปที่เห็นเสียงที่ได้ยิน และอารมณ์ที่ทราบ พระอรหันต์
นั้นย่อมไม่ปรารถนาความหมดจดด้วยมรรคอื่น ย่อมไม่
กำหนดย่อมไม่คลายกำหนดเลย.

[๒๒๑] คำว่า พระอรหันต์ผู้มีปัญญาเป็นเครื่องกำจัด ย่อม
ไม่สำคัญในรูปที่เห็น เสียงที่ได้ยินและอารมณ์ที่ทราบ มีความว่า
คำว่า โชนะ ความว่า ปัญญา เรียกว่า โชนา ได้แก่ ความ รู้ความรู้ทั่ว ๆ ละ
ความไม่หลง ความเลือกเฟ้นธรรม ความเห็นชอบ เพราะเหตุไรปัญญาจึง

เรียกว่าโรนา? เพราะปัญญานั้นเป็นเครื่องกำจัด ล้าง ชำระ ชักฟอก
ซึ่งกายทุจริต วาจทุจริต มโนทุจริต ราคะ โทสะ โมหะ ความโกรธ
ความผูกโกรธ ความลบหลู่ ความตีเสมอ ความริษยา ความตระหนี่
ความหลง ความโอ้อวด ความกระด้าง ความแข็งดี ความถือตัว ความ
คูหมีน ความเมา ความประมาท กิเลสทั้งปวง ทุจริตทั้งปวง ความ
กระวนกระวายทั้งปวง ความเร่าร้อนทั้งปวง ความเดือนร้อนทั้งปวง
อกุศลากิสังขารทั้งปวง เพราะเหตุนี้ ปัญญาจึงชื่อว่า โรนา.

อีกอย่างหนึ่ง สัมมาทิฏฐิเป็นเครื่องกำจัด ล้าง ชำระ
ชักฟอกซึ่งมิจฉาทิฏฐิ.

สัมมาสังกัปปะเป็นเครื่องกำจัด ล้าง ชำระ ชักฟอกซึ่งมิจฉา-
สังกัปปะ.

สัมมาวาจาเป็นเครื่องกำจัด ล้าง ชำระ ชักฟอกซึ่งมิจฉาวาจา.

สัมมากัมมันตะเป็นเครื่องกำจัด ล้าง ชำระ ชักฟอกซึ่งมิจฉา-
กัมมันตะ.

สัมมาอาชีวะเป็นเครื่องกำจัด ล้าง ชำระ ชักฟอกซึ่งมิจฉาอาชีวะ.

สัมมาวายามะเป็นเครื่องกำจัด ล้าง ชำระ ชักฟอกซึ่งมิจฉา-
วายามะ.

สัมมาสติเป็นเครื่องกำจัด ล้าง ชำระ ชักฟอกซึ่งมิจฉาสติ.

สัมมาสมาธิเป็นเครื่องกำจัด ล้าง ชำระ ชักฟอกซึ่งมิจฉาสมาธิ.

สัมมาญาณเป็นเครื่องกำจัด ล้าง ชำระ ชักฟอกซึ่งมิจฉาญาณ.

สัมมาวิมุตติเป็นเครื่องกำจัด ล้าง ชำระ ชักฟอกซึ่งมิจฉาวิมุตติ.

อีกอย่างหนึ่ง อริยมรรคมืองค์ ๘ เป็นเครื่องกำจัด ล้าง ชำระ
ซักฟอกซึ่งกิเลสทั้งปวง ทุจริตทั้งปวง ความกระวนกระวายทั้งปวง
ความเร่าร้อนทั้งปวง ความเดือนร้อนทั้งปวง อกุศลาสังขารทั้งปวง.
พระอรหันต์เข้าถึง เข้าถึงพร้อม เข้าไป เข้าไปพร้อม เข้าชิด
เข้าชิดพร้อมแล้ว ด้วยธรรมทั้งหลายอันเป็นเครื่องกำจัดเหล่านี้ เพราะ
เหตุนั้น พระอรหันต์จึงชื่อว่ามีปัญญาเป็นเครื่องกำจัด พระอรหันต์นั้น
เป็นผู้กำจัดโรคะ บาป กิเลส ความเร่าร้อนเสียแล้ว เพราะฉะนั้นจึงชื่อว่า
ผู้มีปัญญาเป็นเครื่องกำจัด.

คำว่า พระอรหันต์ผู้มีปัญญาเป็นเครื่องกำจัด ย่อมไม่สำคัญ

ในรูปที่เห็น เสียงที่ได้ยิน และอารมณ์ที่ทราบ ความว่า พระ
อรหันต์ผู้มีปัญญาเป็นเครื่องกำจัด ย่อมไม่สำคัญซึ่งรูปที่เห็น ย่อมไม่สำคัญ
ในรูปที่เห็น ย่อมไม่สำคัญในรูปที่เห็น ย่อมไม่สำคัญว่า รูปเราเห็นแล้ว,
ย่อมไม่สำคัญ ซึ่งเสียงที่ได้ยิน ย่อมไม่สำคัญในเสียงที่ได้ยิน ย่อมไม่สำคัญ
แต่เสียงที่ได้ยิน ย่อมไม่สำคัญว่าเสียงที่เราได้ยินแล้ว, ย่อมไม่สำคัญ ซึ่ง
อารมณ์ที่ทราบ ย่อมไม่สำคัญในอารมณ์ที่ทราบ ย่อมไม่สำคัญแต่อารมณ์
ที่ทราบ ย่อมไม่สำคัญว่า อารมณ์เราทราบแล้ว. ย่อมไม่สำคัญซึ่งอารมณ์
ที่รู้แจ้ง ย่อมไม่สำคัญในอารมณ์ที่รู้แจ้ง ย่อมไม่สำคัญแต่อารมณ์ที่รู้แจ้ง
ย่อมไม่สำคัญว่า อารมณ์เรารู้แจ้งแล้ว. สมจริงดังที่พระผู้มีพระภาคเจ้า
ตรัสไว้ว่า :-

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ปุณฺณได้สำคัญว่า เรามีอยู่
ว่าเราย่อมไม่มี ว่าเราจักมีว่าเราจักไม่มี ว่าเราจักเป็นสัตว์

มีรูปว่าเรจักเป็นสัตว์ไม่มีรูป ว่าเรจักเป็นสัตว์มีสัญญา
ว่าเรจักเป็นสัตว์ไม่มีสัญญา ว่าเรจักเป็นสัตว์มีสัญญา
มิใช่ ไม่มีสัญญาก็มิใช่ และปุณฺชนได้สำคัญว่าเป็นดังโรค
เป็นดังหัวฝี เป็นดังลูกศร เป็นอุบาทว์ ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย
เพราะเหตุนี้แหละ เธอทั้งหลายพึงศึกษาอย่างนี้ว่า เรจัก
เป็นผู้มีจิตไม่สำคัญอยู่ เธอทั้งหลายพึงศึกษาอย่างนี้แล.
เพราะฉะนั้นจึงชื่อว่า พระอรหันต์ผู้มีปัญญาเป็นเครื่องกำจัด
ย่อมไม่สำคัญในรูปที่เห็น เสียงที่ได้ยินและอารมณ์ที่ทราบ.

[๒๒๒] คำว่า พระอรหันต์ย่อมไม่ปรารถนาความหมดจด
ด้วยมรรคอื่น ความว่า พระอรหันต์ผู้มีปัญญาเป็นเครื่องกำจัด ย่อมไม่
ปรารถนา ไม่ยินดี ไม่ประสงค์ ไม่รัก ไม่ชอบใจ ซึ่งความหมดจด
ความหมดจดพิเศษ ความหมดจดครอบ ความพ้น ความพ้นพิเศษ ความ
พ้นรอบด้วยมรรคอื่น คือด้วยมรรคอันไม่หมดจด ด้วยปฏิบัติผิด ด้วย
ทางอันไม่นำออกจากทุกข์ เว้นจากสติปัญญา สัมมปธาน อิทธิบาท
อินทรีย์ พละ โภชนงค์ อริยมรรคมีองค์ ๘ เพราะฉะนั้นจึงชื่อว่า พระ
อรหันต์ย่อมไม่ปรารถนาความหมดจดด้วยมรรคอื่น.

[๒๒๓] คำว่า พระอรหันต์ย่อมไม่กำหนด ย่อมไม่คลาย
กำหนดเลย ความว่า พาลปุณฺชนทั้งปวงย่อมกำหนด พระอริยบุคคลผู้
เสขะ ๗ จำพวก ตลอดถึงกัลยาปุณฺชน ย่อมคลายกำหนด ส่วนพระอรหันต์
ย่อมกำหนดหามิได้ ย่อมคลายกำหนดก็หามิได้ เพราะพระอรหันต์นั้น
คลายกำหนดแล้ว เพราะเป็นผู้ปราศจากราคะ โดยราคะสิ้นไปแล้วเพราะ

เป็นผู้ปราศจากโทษะ โดยโทษะสิ้นไปแล้ว เพราะเป็นผู้ปราศจากโทษะ โดยโทษะสิ้นไปแล้ว พระอรหันต์นั้นอยู่จบแล้ว มีจรณะอันประพฤติแล้ว ฯลฯ ภพใหม่มิได้มีแก่พระอรหันต์นั้น เพราะฉะนั้นจึงชื่อว่า พระอรหันต์นั้น ย่อมไม่กำหนด ย่อมไม่คลายกำหนดเลย. เพราะเหตุนี้

พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า :-

พระอรหันต์ผู้มีปัญญาเป็นเครื่องกำจัด ย่อมไม่
สำคัญในรูปที่เห็น เสียงที่ได้ยิน และอารมณ์ที่ทราบ
พระอรหันต์นั้นย่อมไม่ปรารถนาความหมดจดด้วยมรรคอื่น
ย่อมไม่กำหนด ย่อมไม่คลายกำหนดเลย ดังนี้.

จบ ขุททกนิกาย มหานิทเทสที่ ๖

อรรถกถาขราสูตรนิตเทศ

ในขราสูตรที่ ๖ มีวินิจฉัยดังต่อไปนี้ :-

บทว่า **อปปิ วต ชีวิติ อัม** ความว่า ชีวิตของมนุษย์ทั้งหลาย
นี้หนอน้อย คือ นิดหน่อย.

บทว่า **จิติปริตตตาย สรสปริตตตาย** มีนัยดังกล่าวแล้วแม้ใน
คฤหัสถ์สูตร.

บทว่า **โอรุ วสุสตาปี มียุติ** ความว่า ย่อมตายภายในร้อยปี
ในกาลเป็นกลละเป็นต้นก็มี.

บทว่า **อดิจจ** ความว่าเกินร้อยปี.

บทว่า **ขรสาปี มียุติ** ความว่า ย่อมตายแม้เพราะชราความ
ต่อแต่นี้พึงถือเอาโดยนัยที่กล่าวแล้วในอรรถกถาคฤหัสถ์สูตรนั้นแล.

บทว่า **อปปิ** ได้แก่ น้อย.

บทว่า **คมนิ โย สมุปราโย** ความว่า พึงไปปรโลก. ชื่อว่า
กลละ ในบทว่า **กลลกาเลปี** ในขณะที่ปฏิสนธิเป็นกลละที่ใสแจ้ว
ประมาณเท่าหยาดน้ำมัน ซึ่งติดอยู่ที่ปลายเส้นด้ายทำด้วยขนสัตว์ ๗ เส้น
ที่ท่านหมายกล่าวไว้ว่า :-

หยาดน้ำมันงา ใสแจ้ว ไม่ขุ่นมัวฉันใด รูปที่มี
ส่วนเปรียบด้วย วรรณะ ก็ฉนั้นนั่น เรียกว่า กลละ แม้
ในกาลเป็นกลละนั้น.

บทว่า จวติ ความว่า เคลื่อนจากชีวิต.

บทว่า มรติ ความว่า ถึงความพราดจากชีวิต.

บทว่า อนุตธายติ ความว่า ถึงการเห็นไม่ได้.

บทว่า วิปฺปลุชฺชติ ความว่า ขาด อาจารย์บางพวกอธิบายอย่าง
นี้ว่าเคลื่อนในกำเนิดอัมตชะ ตายในกำเนิดชลาปุชะ หายในกำเนิด
สังเสทชะสลายไปในกำเนิดโอบปาติกะ.

บทว่า อมฺพุททาเลปิ ความว่า ชื่อว่า อัมพุทะ ย่อมมีสีเหมือน
น้ำล้างเนื้อ เมื่อเป็นกลละได้ ๗ วัน ชื่อว่า กลละ ย่อมหายไป สม
จริงดังที่ท่านกล่าวไว้ว่า :-

เป็นอัมพุทะได้ ๗ วัน สูงอม ฟันสภาพ เปลี่ยน
ภาวะที่เป็นอัมพุทะนั้น เกิดเป็นสภาพชื่อว่า เปลิ แม้ใน
กาลเป็นเปลินั้น.

บทว่า เปลิกาเลปิ ความว่า เมื่อเป็นอัมพุทะเมื่อนั้นได้ ๗ วัน
ย่อมเกิดเป็นสภาพชื่อว่าเปลิเช่นกับคิบุกที่ละลายกว้าง เปลินั้น ฟังแสดง
ด้วยพริกและน้ำอ้อย ก็พวกเด็กชาวบ้านเก็บพริกที่สุกดี ห่อที่ชายผ้า คั้น
เอาขอรสใส่กระเบื้องวางตากแดด ขอรสนั้นจะแห้งเข้า ๆ ฟันจากส่วน
ทั้งปวง เปลิย่อมมีลักษณะอย่างนั้น ชื่อว่า อัมพุทะย่อมหายไป สม
จริงดังที่ท่านกล่าวไว้ว่า :-

เป็นกลละได้ ๗ วัน สูงอม ฟันสภาพ เปลี่ยน
ภาวะที่เป็นกลละนั้นเกิดเป็นสภาพชื่อว่าอัมพุทะ แม้ใน
กาลเป็นอัมพุทะนั้น.

บพว่า **ฉนกาเลปี** ความว่า เมื่อเป็นเปติเม้นได้ ๗ วันยอม
บังเกิดก่อนเนื้อชื่อว่าฉนะมีสัณฐานเหมือนฟองไข่ไก่ ชื่อว่า **เปลิยอม**
หายไป สมจริงดังที่ท่านกล่าวไว้ว่า :-

เป็นเปลิได้ ๗ วัน สูงอม พันสภาพ เปลี่ยน
ภาวะที่เป็นเปลินั้นสภาพชื่อว่า ฉนะ ฟองไข่ของแม่ไก่
เป็นวงราบโดยรอบอันใดสัณฐานของฉนะบังเกิดเพราะ
กรรมเป็นปัจจัย ก็ฉนั้นนั้น แม่ในกาลเป็นฉนะนั้น.

บพว่า **ปลญสาขกาเลปี** ความว่า ในสัปดาห์ที่ ๕ เกิดต่อม ๕
ต่อม เป็นมือ ๒ เท้า ๒ ศีรษะ ๑ ที่พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงหมายตรัสไว้ว่า
คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย ต่อม ๕ ต่อมยอมตั้งขึ้นแต่กรรมในสัปดาห์ที่
๕ ดังนี้ แม่ในกาลเป็นสาขานั้น ต่อแต่นั้น พระสารีบุตรเถระย่อเทศนา
ข้ามสัปดาห์ที่ ๖ ที่ ๗ เป็นต้นไปเสีย ในกาลที่เปลี่ยนไป ๔๒ สัปดาห์
เป็นกาลเกิดขึ้นแห่งผมนและเล็บเป็นต้นและสายรก ที่ตั้งขึ้นแต่นาภีของ
ทารกนั้นยอมเนื่องเป็นอันเดียวกันกับด้วยพื้นอุทรของมารดา สายรกรนั้น
เป็นรูคล้ายก้านบัว รสอาหารแล่นไปตามสายรกรนั้น ยังรูปซึ่งมีอาหารเป็น
สมุฏฐานให้ตั้งขึ้น ทารกนั้นยังอภภาพให้เป็นไปตลอด ๑๐ เดือนด้วย
อาการอย่างนี้พระเถระกล่าวว่า **สูติชมเร** มิได้กล่าวเรื่องทั้งปวงนั้นที่ท่าน
หมายกล่าวว่าผมน และแม่เล็บ.

ก็มารดาของฉนะนั้น บริโภคอาหารใด ทั้งข้าวน้ำ
และโภชนะระที่อยู่ในครรภ์มารดายอมยังอภภาพให้เป็น
ไปในที่นั้น ด้วยอาหารนั้น

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า **สูติขเร** ความว่าในเรือนตลอด คือ
ในเรือนเป็นที่ตลอด ปาฐะว่า **สูติกาขเร** ก็มี ตัดบทเป็น สูติกาย.

บทว่า **อทุตมาสิโกปี** ความว่า ชื่อว่า **อทุตมาสกะ** เพราะ
อรรถว่ามีชีวิตอยู่ถึงเดือนตั้งแต่วันตลอด แม้นในบทว่ามีชีวิตอยู่ ๒ เดือน
เป็นต้นก็นัยนี้แหละ. ชื่อว่า **สังวัจฉริกะ** เพราะอรรถว่า มีชีวิตอยู่
๑ ปี ตั้งแต่วันเกิด แม้นในบทว่ามีชีวิตอยู่ ๒ ปี เป็นต้น เบื้องบนก็
นัยนี้แหละ.

บทว่า **ยथाชิลโณ โหติ** ความว่าในกาลใด มนุษย์เป็นผู้คร่ำ
คร่ำเพราะชรา เป็นผู้เหี่ยวแห้ง.

บทว่า **วูฑุโธ** ความว่า เจริญวัย.

บทว่า **มหลลโก** ความว่า เป็นผู้ใหญ่โดยกำเนิด.

บทว่า **อทุธคโต** ความว่าล่วงกาลทั้ง ๓.

บทว่า **วโยอนุปฺปโต** ความว่า ถึงวัยที่ ๓ ตามลำดับ

บทว่า **ขณฺฑาทนฺโต** ความว่า ชื่อว่ามีฟันหัก เพราะอรรถว่า
มีฟันร่วงและห่างในระหว่าง ๆ และฟันหัก ด้วยอายุภาพของชรา.

บทว่า **ปลิตเทโส** ความว่า มีผมขาว บทว่า **วิฐนฺ** ความว่า
ล้านคุดเส้นผมถูกจับถอน.

บทว่า **ปลิตสิโร** ความว่า มีศีรษะล้านมาก.

บทว่า **วลินฺ** ความว่ารอยย่นที่เกิดเอง.

บทว่า **ติสกาหตคฺคโต** ความว่า มีศีรษะเคลื่อนไปด้วยกระดูก
และกระดูก.

บทว่า โภคโค ความว่า หักแล้วพระเถระแสดงความคดของสรีระ
นั้น แม้ด้วยบทนี้.

บทว่า ทนฺทปฺปรายโน ความว่า มิไม้เท้าเป็นที่พึ่งอาศัย คือมิ
ไม้เท้าเป็นเพื่อน.

บทว่า โส ชรายปี ความว่าบุคคลนั้นแม้ถูกชราครอบงำแล้วย่อม
ตาย.

บทว่า นตฺถิ มรณฺมฺหา โมกฺโข ความว่า อุบายเป็นเครื่อง
พ้นจากความตาย ไม่มี คือไม่เข้าไปได้.

บทว่า ผลานมิว ปกฺกานํ ปาโต ปตฺนโต ภัย ความว่า
เหมือนพวกเจ้าของผลไม้กล้วยผลไม้สุกมีผลขนุนเป็นต้น ที่สูงงอมมีข้าวห่อ
หล่นแน่ในเวลาเช้าตรู่ บทว่า เอวฺ ชาตํ นมฺจฺจํ มิจฺฉํ มรณฺโต
ภัย ความว่า เหล่าสัตว์ที่เกิดขึ้นแล้วมีภัยแต่ความตายกล่าวคือมัจจุ ตลอด
กาลที่เป็นไปติดต่อกันนั้นเหมือนกัน.

บทว่า ยถาปี กุมฺภการุสฺส ความว่า ผู้กระทำภาชนะดิน ชื่อ
ฉันท.

บทว่า กตฺติ มตฺตติกาชํ ความว่า ภาชนะที่นายช่างนั้นให้
สำเร็จ บทว่า สพฺพิ เภทปริยฺนตฺติ ความว่า ภาชนะดินที่เผาสุกและ
ไม่สุกทั้งหมด ชื่อว่ามีความแตกเป็นที่สุด เพราะธรรมดาที่มีความแตก คือ
ทำลาย เป็นที่สุด คือจบลง.

บทว่า เอวฺ มจฺจํ นชิวิตฺติ ความว่า อายุสังขารของสัตว์ทั้งหลาย
ก็ฉันทันเหมือนกัน.

บทว่า ทหฺรา จ มหฺนฺตา จ ความว่า ทั้งหนุ่ม ทั้งแก่.

บทว่า เย พาลา เย จ ปญฺชิตฺตา ความว่าทั้งคนโง่ที่มีชีวิต
เนื่องด้วยลมหายใจเข้าลมหายใจออกทั้งคนฉลาดที่ประกอบด้วยความเป็น
บัณฑิตมีพระพุทธเจ้าเป็นต้น.

บทว่า สพฺเพ มจฺจุจฺฉลํ ยนฺติ ความว่า คนหนุ่มเป็นต้นทั้งหมด
ซึ่งมีประการดังกล่าวแล้วเหล่านั้น ย่อมเข้าถึงซึ่งอำนาจของมัจจุ.

บทว่า เตลํ มจฺจุปรเตจฺจํ ความว่า คนเหล่านั้นอันมัจจุแวดล้อม
ล้อมแล้ว.

บทว่า คจฺฉตํ ปฺรโลโกโต ความว่า ไปจากมนุษย์โลกนี้สู่ปรโลก.

บทว่า นปีตา ตายเต ปุคฺคํ ความว่า บิดาย่อมรักษาบุตรไว้
ไม่ได้.

บทว่า ญาตี วา ปน ญาตเก ความว่า หรือพวกญาติฝ่าย
มารดาบิดา ก็ไม่อาจรักษาญาติเหล่านั้นไว้ได้เลย.

บทว่า เปกฺขตฺถญฺเฆว ญาตีนํ ความว่า เมื่อพวกญาติอย่าง
กล่าวแล้วนั้นแล กำลังเพ่งดู ก็แลดูกันอยู่นั้นแหละ.

บทว่า ปสฺส ลาลปฺปติ ปุถุ ความว่า คำว่า ปสฺส เป็น
อาลปนะ. เมื่อพวกญาติกำลังรำพันกันอยู่คือบ่นเพื่อกันอยู่เป็นอันมาก
ก็มีประการต่าง ๆ.

บทว่า เอกมโกว มจฺจानํ โควสุโฆ วิย นียฺยติ ความว่า
เหล่าสัตว์แต่ละคนอันมรณะนำไป คือให้ถึงความตาย เหมือนโคถูกนำ
ไปฆ่า

บทว่า **เอว อพฺภาหโต โลโก** ความว่า สัตว์โลกถูกนำมา
เป็นเครื่องประดับอย่างนี้เท่านั้น.

บทว่า **มจฺจุณา จ ชราย จ** ความว่า ความตายและความแก่
ครอบงำไว้.

บทว่า **มมายิเต** ความว่า เพราะเหตุแห่งวัตถุที่ถือว่าของเรา.

บทว่า **วนาภาวสนฺตมวท** ความว่า การยึดถือนี้มีความพลัดพราก
คือความพลัดพรากมีอยู่ทีเดียว ท่านอธิบายว่า ไม่อาจที่จะไม่พลัดพราก.

บทว่า **โสจฺนฺติ** ความว่า กระทำความสำเร็จโดยจิตคืออาการ
เศร้าใจ.

บทว่า **กิลฺมฺนฺติ** ความว่า ถึงความลำบากด้วยกาย.

บทว่า **ปรทวฺนฺติ** ความว่า ถึงความบ่นเพื่อด้วยวาจาอย่างต่าง ๆ.

บทว่า **อฺรตฺตาพี กนฺทวฺนฺติ** ความว่า ทุบอกชกตัวคร่ำครวญอยู่

บทว่า **สมฺโมห** **อาปชฺชนฺติ** ความว่า ถึงความหลงใหล.

บทว่า **อนิฺจฺโจ** ความว่า ด้วยอรรถว่ามีแล้วไม่มี.

บทว่า **สงฺขโต** ความว่า อันปัจจัยทั้งหลายประชุมกันกระทำ.

บทว่า **ปฺฏิจฺจสมฺบุปฺโน** ความว่า อาศัยคือไม่บอกคือสามัคคีที่
เป็นปัจจัย เกิดขึ้นร่วมกันและโดยชอบ.

บทว่า **ขยฺธมฺโม** ความว่า มีการถึงความสิ้นไปเป็นสภาพ.

บทว่า **วยฺธมฺโม** ความว่า มีการถึงความเสื่อมไปเป็นสภาพ อธิบาย
ว่ามีการถึงความทำลายเป็นสภาพ.

บทว่า **วิราคะมฺโหม** ความว่า มีความคลายกำหนดเป็นสภาพ.

บทว่า **นิโรธมฺโหน** ความว่า มีความดับเป็นสภาพ.

บทว่า **ยุวญฺญิ ปริคฺคฺโห** ความว่า ความยึดถือนี้ไฉน ปาฐะว่า
ยายฺ ปริคฺคฺโห ก็มี ตัดบทก็อย่างนี้แหละ.

บทว่า **นิจฺจโ** ความว่า เป็นไปตลอดกาลติดต่อ.

บทว่า **ฐโว** ความว่า มั่น.

บทว่า **สสุตโต** ความว่า ไม่เคลื่อน.

บทว่า **อวิปริณามมฺโหม** ความว่า มีการไม่ละปกติเป็นสภาพ.

บทว่า **สสุตติสฺมึ เตเว รสฺสุตติ** ความว่า พึงตั้งอยู่ เหมือน
ดวงจันทร์ ดวงอาทิตย์ เขาสีเนรุ มหาสมุทร แผ่นดิน และภูเขาเป็นต้น.

บทว่า **นानาภาโว** ความว่า สภาพต่างๆ โดยกำเนิด.

บทว่า **วินาภาโว** ความว่า ความพลัดพรากเพราะความตาย.

บทว่า **อญฺญตฺตาภาโว** ความว่า ความเป็นอย่างอื่นโดยภพ.

บทว่า **ปุริมาณํ ปุริมาณํ ขนฺธฺวานํ** ความว่า ชั้นที่เกิดขึ้นใน
ก่อนติด ๆ กัน.

บทว่า **วิปริณามญฺญตฺตาภาวา** เชื่อมความว่า ชั้นเป็นต้นหลัง ๆ
สถานะปกติแล้วเป็นไป คือเกิดขึ้นโดยภาวะอย่างอื่น.

บทว่า **สพฺพํ ฆราวาสปฺลิโพธิํ** ความว่า รกษัญญ์ในความเป็นคฤหัสถ์
ทั้งสิ้น.

บทว่า **ญฺาติมิตฺตามจฺจปฺลิโพธิํ** ความว่า ญาติฝ่ายมารดาบิดา
มิตร สหาย อำมาตย์ พวกหมู่.

บทว่า สนฺนิธิปฺลิโพธิ์ ความว่า ทิ้งรถชัฏในสมบัติที่เก็บฝังไว้.

บทว่า เกสมสุตฺตํ โอิหารเหตุว ความว่า ปลงผมและหนวด.

บทว่า กาสยานิ วุตฺตานิ ความว่า ผ้าที่ย้อมด้วยน้ำฝาด.

บทว่า มามโก ความว่า ถึงการนับว่าอุบาสกหรือภิกษุของเรา หรือนับถือวัตรผู้มีพระพุทธเจ้าเป็นต้น ว่าของเรา.

บทว่า เตสํ เตสํ สุตฺตานํ เป็นบทแสดงทั่วไปถึงเหล่าสัตว์มีใจน้อย ก็เมื่อกล่าวอยู่แต่ตลอดวันอย่างนี้ว่า ยัญพิศตาย โสมพิศตาย สัตว์ทั้งหลายย่อมไม่ถือเอาเลย การแสดงอรรถอื่นทั้งปวงย่อมไม่สำเร็จ แต่คนบางคนจะไม่ถือเอาด้วยบททั้งสองนี้ก็หาไม่ได้ การแสดงอรรถอื่นบางอย่างจึงไม่สำเร็จ.

บทว่า ตมฺหยา ตมฺหยา นี้เป็นบทแสดงทั่วไปถึงหมู่สัตว์มีใจน้อย ด้วยสามารถแห่งคติ.

บทว่า สุตฺตนิกาเย ความว่า จากหมู่แห่งสัตว์ทั้งหลาย อธิบายว่า จากกลุ่มสัตว์ จากประชุมแห่งสัตว์.

บทว่า จูติ ท่านกล่าวด้วยสามารถแห่งความเคลื่อนไหว บทนี้เป็นคำสามัญของจูติที่มีชั้น ๑ ชั้น ๔ และชั้น ๕.

บทว่า จวนตา แสดงถึงลักษณะด้วยคำแสดงภาวะ.

บทว่า เกโท แสดงถึงความเกิดขึ้นแห่งการแตกสลายของชั้น.

บทว่า อนุตฺตรธานํ แสดงถึงความไม่มีที่สุดโดยปริยายอย่างใดอย่างหนึ่งของชั้นที่แตกแล้ว คู่หม้อแตก.

บทว่า มจฺจุมรณํ ความว่า ความตายกล่าวคือมัจจุ มิใช่ตายชั่วขณะ ผู้กระทำที่สุดชื่อว่ากาละ ชื่อว่า กาลกิรียา เพราะอรธว่า กระทำกาละนั้น ความตายโดยสมมติ ท่านแสดงแล้วด้วยคำมีประมาณเท่านี้.

บัดนี้ เพื่อจะแสดงโดยปรมัตถ์ พระสารีบุตรเถระจึงกล่าวคำว่า ขนฺธานํ เกโท เป็นต้น.

ก็โดยปรมัตถ์ ขันธเท่า่นั้นแตก ชื่อว่า สัตว์ไม่มีใครตาย แต่เมื่อขันธแตก สัตว์ย่อมตาย จึงมีโวหารว่า เมื่อขันธทั้งหลายแตกแล้ว สัตว์ตายแล้ว และในที่นี้ ความแตกแห่งขันธทั้งหลาย ย่อมมีด้วยสามารถแห่งจตุโวการะ และปัญจโวการะ การทอดทิ้งร่างกาย ย่อมมีด้วยสามารถแห่งเอกโวการะ อีกอย่างหนึ่ง ความแตกแห่งขันธทั้งหลาย ย่อมมีด้วยสามารถแห่งจตุโวการะเท่านั้น ฟังทราบความทอดทิ้งร่างกาย ด้วยสามารถแห่งโวการะทั้งสองที่เหลือ. เพราะเหตุไร? เพราะเกิดร่างกายกล่าวคือรูปภายในกรรมภพทั้งสอง.

อีกอย่างหนึ่ง เพราะขันธทั้งหลายในจตุมหาราชิกาเป็นต้น ย่อมแตกไปเลย ไม่ทอดทิ้งอะไร ๆ ไว้ ฉะนั้น ความแตกแห่งขันธทั้งหลายจึงมีด้วยสามารถแห่งขันธเหล่านั้น มนุษย์เป็นต้นมีการทอดทิ้งร่างกาย ก็ในที่นี้ท่านกล่าวมรณะว่า การทอดทิ้งร่างกาย เพราะเหตุแห่งการทอดทิ้งร่างกาย ชื่อว่ามรณะย่อมมีแก่ร่างกายที่เนื่องด้วยอินทรีย์เท่านั้น ด้วยบทว่า ชีวิตินฺทริยสุส อุปฺปจฺเจโท นี้ ร่างกายที่ไม่เนื่องด้วยอินทรีย์ ย่อมไม่มีมรณะ พระสารีบุตรเถระแสดงดังนี้.

ส่วนคำว่า นายบุษตาย นายดิษตาย เป็นเพียงโวหารเท่านั้น แต่ โดยเนื้อความคำทั้งหลายเห็นปานนี้ ย่อมแสดงถึงความสิ้นไปและความเสื่อมไปของข้าวกล้ำเป็นต้นนั่นเอง.

บทว่า รูปคตฺติ ความว่า รูปคตตะ คือรูปนั้นแหละ แม้ในบทว่า เวทนาคตฺติ เป็นต้น ก็นัยนี้เหมือนกัน.

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า ปุพฺพเพว มจฺจํ ความว่า โภคสมบัติทั้งหลายย่อมละทิ้งสัตว์ไปก่อนกว่านั้นเที่ยวบ้าง สัตว์ย่อมละโภคสมบัติทั้งหลายไปก่อนกว่าบ้าง พระเถระเรียกขุนโจรว่า ผู้ใคร่กาม ความว่า แน่ะ ผู้ใคร่กามผู้เจริญ พวกชนผู้มีกามโภคะทั้งหลายมิได้เที่ยวในโลก เมื่อโภคะทั้งหลายฉิบหายไป เป็นอยู่ไม่มีโภคะบ้าง ละโภคะทั้งหลายฉิบหายเองบ้าง เพราะฉะนั้น แม้ในเวลาที่มาหาชนเสรำโศก เราจึงไม่เสรำโศก พระเถระเรียกขุนโจรด้วยคำว่า คุณก่อนศัตรู โภคธรรมทั้งหลายเรารู้แล้ว ความว่า แน่ะศัตรูผู้เจริญ โภคธรรม เป็นต้นว่า ลาก เสื่อมลาก ยศ เสื่อมยศ เรารู้แล้ว เหมือนอย่างว่า ดวงจันทร์ย่อมจืด ย่อมเต็มดวง และย่อมลับไป และดวงอาทิตย์ส่องแสงไปยังประเทศทั่วโลกใหญ่กำจัดความมืด เวลาเย็นก็หนีลับไป คืออัสตงคต ไม่ปรากฏอีกฉันใด โภคสมมติทั้งหลายย่อมเกิดขึ้นด้วย ย่อมฉิบหายไปด้วย ฉะนั้นเหมือนกัน เสรำโศกในเพราะ โภคสมบัตินั้นจะได้ประโยชน์อะไร เพราะฉะนั้นเราจึงไม่เสรำโศก.

บทว่า ตณฺหามณฺยณาย มณฺยณติ ความว่า ย่อมสำคัญ คือการทำ ความนับถือ ด้วยความสำคัญ ด้วยมานะที่ให้เกิดด้วยตัณหา.

บทว่า **ทิฏ्ฐิมถุนาย** ความว่า ด้วยความสำคัญที่เกิดขึ้น กระทำ
ทิฏฐิให้เป็นอุปนิสัย.

บทว่า **มานมถุนาย** ความว่า ด้วยความสำคัญด้วยมานะที่เกิด
ร่วมกัน.

บทว่า **กิเลสมถุนาย** ความว่า ย่อมสำคัญด้วยความสำคัญ ด้วย
กิเลส ด้วยอรรถว่าเข้าไปทรมานตัวเอง ซึ่งมีประการดังกล่าวแล้ว.

บทว่า **กุหา** ความว่า ทำให้ประหลาด.

บทว่า **ถุทธา** ความว่า กระจ่างเหมือนตอไม้.

บทว่า **ลปา** ความว่า พุดพล่อยด้วยปัจจัยนิमित.

บทว่า **สงฺคตํ** ความว่า สิ่งที่มาประจวบ คือสิ่งที่เห็นแล้ว หรือ
แม้ถูกต้องแล้ว.

บทว่า **ปิยายิตํ** ความว่า การทำให้เป็นที่รัก.

บทว่า **สงฺคตํ** ความว่า อยู่พร้อมหน้า.

บทว่า **สมาคตํ** ความว่า มาใกล้.

บทว่า **สมาหิตํ** ความว่า เป็นอันเดียวกัน.

บทว่า **สนฺนิปตติ** ความว่า ประมวลไว้.

บทว่า **สุปฺนคฺโต** ความว่า เข้าไปแล้วสู่ความฝัน.

บทว่า **เสนาวิญฺหํ ปสฺสติ** ความว่า เห็นการตั้งค่ายของเสนา.

บทว่า **อารามรามณฺเญยฺกํ** ความว่า ความนำรื่นรมณ์แห่งสวน
ดอกไม้เป็นต้น.

แม้ในบท **วนรามณฺเญยฺกํ** เป็นต้น ก็นัยนี้เหมือนกัน.

บทว่า เปตํ ความว่า จากโลกนี้ไปสู่ปรโลก.

บทว่า กาลกตํ ความว่า ตายแล้ว.

บทว่า นามเมวาวสิสฺสตี อุกฺเขยฺย ความว่า ธรรมชาติมีรูปเป็นต้นทั้งหมดอันบุคคลละไป เหลือแต่เพียงชื่อเท่านั้น เพื่อนับคือเรียกอย่างนี้ว่า พุทฺธรักฺขิตฺ ธรรมรักฺขิต.

บทว่า เย จกฺขุวิญญาณาภิสฺมฺภูตา ความว่า รูปที่ทราบกันได้ด้วยจักขุวิญญาณ มีสมุฏฐาน ๔ ที่ทำให้เป็นกองเห็นแล้ว.

บทว่า โสตฺวิญญาณาภิสฺมฺภูตา ความว่า เสียงที่มีสมุฏฐาน ๒ ที่ทำให้เป็นกองโง่ได้ฟังแล้วด้วยโสตฺวิญญาณซึ่งกองแต่อื่น.

บทว่า มฺนุโย ได้แก่มนุผู้เป็นจิณาสพ.

บทว่า เขมทสฺสึโน ความว่า เห็นพระนิพพาน. ในโสกนิตฺเทส

บทว่า โสโก มีวินิจฉัยดังต่อไปนี้ :- ชื่อว่า พยสนะ เพราะอรรถว่า เสื่อม อธิบายว่า ชัดไป คือกำจัดประโยชน์เกื้อกูลและความสุข ความเสื่อมแห่งญาติ ชื่อญาติพยสนะ อธิบายว่า เพราะโจรโรครภัยเป็นต้น จึงสิ้นญาติเสื่อมญาติ เพราะความเสื่อมแห่งญาตินั้น.

บทว่า ผุฏฺฐสฺส ความว่า ท่วมทับ คือ ครอบงำ ประจวบ แม้ในบทที่เหลือทั้งหลายก็เช่นนี้เหมือนกัน. แต่ความแปลกกันดังนี้ ความเสื่อมแห่งโกละทั้งหลาย ชื่อโกละพยสนะ อธิบายว่า เพราะราชภัยและโจรภัยเป็นต้น โกละจึงสิ้นไปพินาศไป, ความเสื่อมคือโรค ชื่อโรคพยสนะ ด้วยว่าโรคทำความไม่มีโรคให้ฉิบหายไปพินาศไป ฉะนั้นจึงชื่อว่าพยสนะ. ความเสื่อมแห่งศีล ชื่อศีลพยสนะ บทนี้เป็นชื่อของความทุกข์. ความเสื่อมคือ

ทวิฏฐิที่เกดจันทำสัมมาทวิฏฐิให้พินาศไป ชื่อทวิฏฐิพยสนะ. ก็ในที่นี้ ความ
เลื่อม ๒ อย่างแรกสำเร็จ ๓ อย่างหลังไม่สำเร็จ ถูกกำจัดด้วยไตรลักษณ์
และความเลื่อม ๓ อย่างแรก เป็นกุศลก็ไม่ใช่ เป็นอกุศลก็ไม่ใช่ ความ
เลื่อมแห่งศีลและทวิฏฐิทั้งสองเป็นอกุศล.

บทว่า **อณฺดรณฺดรณ** ความว่า อันความเลื่อมแห่งมิตรและ
อำมาตย์เป็นต้น ที่ยึดถือก็ตามไม่ยึดถือก็ตาม อย่างใดอย่างหนึ่ง.

บทว่า **สมนฺนาคตฺตสฺส** ความว่า ตามผูกพัน คือไม่พันไป.

บทว่า **อณฺดรณฺดรณ ทฺถุขมฺเมน** ความว่า อันอุปัติเหตุ
แห่งทุกข์คือความโศกอย่างใดอย่างหนึ่ง.

บทว่า **โสโก** ความว่า ชื่อว่าความโศก ด้วยสามารถแห่งความ
เศร้าโศก บทนี้เป็นสภาวะเฉพาะตนแห่งความโศกที่เกิดขึ้นด้วยเหตุเหล่านี้.

บทว่า **โสจนา** ได้แก่ อาการที่เศร้าโศก.

บทว่า **โสจิตฺตํ** ได้แก่ ความเป็นผู้เศร้าโศก.

บทว่า **อนฺโตโสโก** ได้แก่ ความเศร้าโศกในภายใน ท่านขยาย
บทที่ ๒ ด้วยอุปสรรค ด้วยว่าความเศร้าโศกนั้นเกิดขึ้นทำภายในให้แห่ง
ให้แห่งรอบ ฉะนั้นท่านจึงเรียกว่า ความเศร้าโศกในภายใน ความเศร้า
โศกรอบในภายใน.

บทว่า **อนฺโตทาโห** ได้แก่ ความเร่าร้อนในภายใน ท่านขยาย
บทที่ ๒ ด้วยอุปสรรค.

บทว่า **เจตโส ปริขุณฺณนา** ได้แก่ อาการคือความตรอมตรม
แห่งจิต ด้วยว่าความเศร้าโศกเมื่อเกิดขึ้น ย่อมยังจิตให้ไหม้ คือเผาจิต

เหมือนไปทำให้พูดว่า จิตของเราถูกเผาอยู่ อะไร ๆ ไม่แจ่มแจ้งแก่เรา ใจถึงทุกข์ ชื่อว่าทุกข์ใจ ภาวะแห่งทุกข์ใจ ชื่อว่าโทมนัส ลูกศรคือความเศร้าโศก ด้วยอรรถว่าเข้าไปโดยลำดับ ฉะนั้นจึงชื่อว่า ลูกศรคือความเศร้าโศก.

ในปริเวทนิเทศมวินิจฉัยดังต่อไปนี้ :- ชื่อว่า อาทวะ เพราะอรรถว่าเป็นเหตุเพื่อคือร้องให้ถึงอย่างนี้ว่า ธิดาของฉัน บุตรของฉัน. ชื่อว่า ปริทวะ เพราะอรรถว่าเป็นเหตุที่เพื่อสรรเสริญคุณนั้น ๆ. บท ๒ คู่ นอกจากนั้น ท่านกล่าวด้วยสามารถแสดงใจภาวะแห่งอาการของ ๒ บทแรกนั่นเอง.

บทว่า วาจา ได้แก่ คำพูด.

บทว่า ปลาโป ได้แก่ คำพูดที่เปล่าคือไร้ประโยชน์. ชื่อว่า วิป-ปลาปะ เพราะอรรถว่า ความบ่นเพื่อแปลก ๆ ด้วยสามารถกล่าวนอกเรื่องและกล่าวเรื่องอื่น ๆ.

บทว่า ลาลโป ได้แก่ เพื่อบ่อย ๆ. อาการพริ้วเพื่อชื่อ ลาลปนา. ความเป็นแห่งผู้พริ้วเพื่อ ชื่อว่าความเป็นผู้พริ้วเพื่อ. ความตระหนี่เป็นต้น มีเนื้อความได้กล่าวไว้ทั้งนั้น.

คาถาที่ ๗ ท่านกล่าวเพื่อแสดงข้อปฏิบัติอันสมควรในโลกที่ถูกมรณะกำจัดอย่างนี้.

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า ปฏิสินจรสฺส ความว่าผู้ประพฤติทำจิตหลักเร้นจากอารมณ์นั้น ๆ.

บทว่า ภิกฺขุโน ได้แก่ กัลยาณบุรุษนบ้าง เสงวนบุคคลบ้าง.

บทว่า สามคฺคิยมาหุ ตสฺส ตํ โย อตฺตานิ ภวเน น ทสฺสเย
ความว่า ภิกษุใดปฏิบัติอย่างนี้ ไม่พึงแสดงตนในภพต่างโดยนรกเป็นต้น
บัณฑิตทั้งหลายกล่าวการไม่แสดงตนนั้นของภิกษุนั้นว่าสมควร. อธิบายว่า
ด้วยว่าภิกษุนั้นพึงพ้นจากภพนี้ ด้วยอาการอย่างนี้.

บทว่า ปฏฺฐินฺจรา วุจฺจนฺติ ความว่า เรียกว่า ผู้ประพาศโดย
เอื้อเพื่อซึ่งจิตละอายแต่อาภรณ์นั้น ๆ.

บทว่า สตฺต เสกฺขา ความว่า ชื่อว่า เสขบุคคล ๘ จำพวก
ตั้งตั้งแต่ผู้ตั้งอยู่ในโศคาปัตติมรรค จนถึงผู้ตั้งอยู่ในอรหัตตมรรค เพราะ
อรรถว่า ศึกษาในสิกขา ๘ มีอิศีสสิกขาเป็นต้น.

บทว่า อรหา ได้แก่ ผู้ตั้งอยู่ในอรหัตตผลนั้น. ผู้ตั้งอยู่ในอรหัตต-
ผลนั้น ชื่อว่า หลีกเร้นเพราะเสร็จกิจแล้ว.

พระสาวีบุตรเถระเมื่อจะแสดงเหตุในความประพาศหลีกเร้นของพระ
เสขะทั้งหลาย จึงกล่าวว่า กิการณ เป็นต้น.

บทว่า เต ตโต ตโต ความว่า พระเสขะ ๘ จำพวกเหล่านั้น
ยังจิตให้หลีกเร้น จากอาภรณ์นั้น ๆ.

บทว่า จิตฺตํ ปฏฺฐินฺเนนฺตา ความว่า ยังจิตของตนให้หลีกเร้น.

บทว่า ปฏฺฐินฺนฺตา ความว่า ให้หุด.

บทว่า ปฏฺฐินฺนฺตา ความว่า ม้วนเหมือนเสื่อรำแพน.

บทว่า สนนฺนฺตา ความว่า กีดขวาง

บทว่า สนนฺนฺตา ความว่า ทำซึ่งการข่ม.

บทว่า สนนฺนฺตา ความว่า ห้าม.

บทว่า รกฺขนฺตา ความว่า ทำการรักษา.

บทว่า โคเปฺนฺตา ความว่า คู้มครองไว้ในหีบคือจิต.

บัดนี้ เมื่อจะแสดงด้วยสามารถแห่งทวาร พระสารีบุตรเถระจึงกล่าว
ว่า จกฺขุทฺตวเร เป็นต้น.

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า จกฺขุทฺตวเร ได้แก่ ทวารคือจกฺขุ-
วิญญาณ. แม้ในโสตทวาร เป็นต้น ก็นัยนี้เหมือนกัน.

บทว่า ภิกฺขุโน ได้แก่ ภิกษุผู้เป็นกัลยาณปุถุชนบ้าง ภิกษุผู้เป็น
เสขบุคคลบ้าง ฉะนั้นพระเถระจึงไม่กล่าวเนื้อความแห่งคำของศัพท์ว่าภิกษุ
แสดงภิกษุที่ประสงค์เอาในที่นี้เท่านั้น.

บรรดาภิกษุเหล่านั้น ภิกษุนั้นชื่อว่าปุถุชน เพราะยังถอนกิเลส
ทั้งหลายไม่ได้และชื่อว่ากัลยาณะ เพราะประกอบด้วยข้อปฏิบัติมีศีล เป็นต้น
ฉะนั้นจึงชื่อว่า กัลยาณปุถุชน กัลยาณปุถุชนนั้นแหละ ชื่อว่าผู้เป็น
กัลยาณปุถุชน แห่งภิกษุผู้เป็นกัลยาณปุถุชนนั้น.

ชื่อว่า เสขะ เพราะอรรถว่า ศึกษาอริศีล เป็นต้น แห่งภิกษุนั้น
ผู้เป็นเสขะบ้าง คือผู้เป็นพระโสดาบันบ้าง พระสกทาคามีบ้าง พระอนาคา
มีบ้าง.

ชื่อว่า อาสนะ เพราะอรรถว่า เป็นที่นั่ง คือจมลง.

บทว่า ยตุถ ได้แก่ ในอาสนะเหล่าใดมีเตียงและตั้ง เป็นต้น.

บทว่า มลฺยฺโจ เป็นต้น เป็นคำแสดงประเภทของอาสนะ แม้เพียง
ท่านก็กล่าวไว้ในอาสนะทั้งหลายในที่นี้ เพราะเป็นโอกาสแม้สำหรับนั่ง
ก็เตียงนั้น เป็นเตียงมีแม่แคร่สอดเข้าในขา เตียงมีแม่แคร่เนื่องเป็นอันเดียว

กันกับขาเตียงมีขาเหมือนปู. และเตียงมีขาจดแม่แคร่ อย่างใดอย่างหนึ่ง
แม้ตั้งก็เป็นตั้งแบบนั้น อย่างใดอย่างหนึ่งนั่นเอง.

บทว่า ภิลิ ได้แก่ เบาะขนสัตว์ เบาะผ้า เบาะเปลือกไม้ เบาะ
หญ้า และเบาะใบไม้ อย่างใดอย่างหนึ่ง.

บทว่า ตัญญิกา ได้แก่ เสื้อที่ทอด้วยใบตาลเป็นต้น.

บทว่า จมฺมกฺขณฺโฑ ได้แก่ ท่อนหนังอย่างใดอย่างหนึ่งที่ควร
แก่การนั่ง เครื่องลาดทำด้วยหญ้าเป็นต้น ได้แก่เครื่องลาดที่ถักด้วยหญ้า
เป็นต้น.

บทว่า อสฺปฺปายรูปทฺสฺสเนน ความว่าจากการแลดูรูปที่ปรารถนา
อันไม่เป็นที่สบาย.

บทว่า วิตุตฺ ความว่า วางจากภายใน.

บทว่า วิวิตฺ ความว่า เปล่าจากการเข้าไปแต่ภายนอก.

บทว่า ปวิวิตฺ ความว่า เปล่าเป็นอติเรกว่า ไม่มีคฤหัสถ์ไร ๆ
ในที่นั้น แม้ในการได้ยินเสียงไม่เป็นที่สบาย ก็นัยนี้เหมือนกัน.

บทว่า ปญฺจหิ กามคฺเชหิ ความว่า จากส่วนแห่งกาม ๕ คือ
รูป เสียง กลิ่น รส และโผฏฐัพพะของหญิง สมจริงดังที่ท่านกล่าว
ไว้ว่า :-

กามคุณ ๕ ในโลก คือ รูป เสียง กลิ่น รส และ
โผฏฐัพพะที่น่ารื่นรมย์ เห็นได้ในร่างของหญิง.

บทว่า ฆยโต ความว่า ทำการเสพด้วยจิต.

บทว่า สมฺภยโต ความว่า เสพโดยชอบ.

บทว่า เสวโต ความว่า เข้าไปหา.

บทว่า นิเสวโต ความว่า เสพเป็นที่อาศัย.

บทว่า ลั เสวโต ความว่า เสพด้วยดี.

บทว่า ปฏิเสวโต ความว่าเข้าไปหาบ่อย ๆ.

บทว่า คณสามคฺคิ ได้แก่ความที่สมณะทั้งหลายเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน คือพร้อมเพรียงกัน.

บทว่า ฆมฺมสามคฺคิ ได้แก่การประชุมแห่งโพธิปักขิยธรรม ๓๗ ประการ.

บทว่า อนภินิพฺพตฺติสามคฺคิ ได้แก่ ประชุมแห่งพระอรหันต์ทั้งหลายผู้ไม่บังเกิด คือไม่เกิดขึ้น ผู้ปรินิพพาน ด้วยอนุปาติเสสนิพพานธาตุ.

บทว่า สมคฺคา ความว่า ไม่แยกกันทางกาย.

บทว่า สมฺโนทฺมานา ความว่า มีจิตบันเทิง คือยินดีด้วยดี.

บทว่า อวิวทฺมานา ความว่า ไม่กระทำการวิวาทกันด้วยวาจา.

บทว่า จิโรทกฺกฺคา ความว่า เป็นเช่นกับน้ำผสมด้วยน้ำมัน.

บทว่า เต เอกโต ปกฺขนฺทฺติ ความว่า ธรรมเหล่านั้น คือ โพธิปักขิยธรรม ย่อมเข้าไปสู่อารมณ์เดียวกัน.

บทว่า ปลีทฺทฺติ ความว่า ย่อมถึงความส่องใสในอารมณ์นั้นนั่นแล.

บทว่า อนุปาติเสสฺยา ความว่า เว้นจากอุปาทาน.

บทว่า นิพฺพานธาตฺยา ความว่า ด้วยยอมตมทานิพพานธาตุ.

ในบทว่า โอนตุตฺวา นี้ ความพ่วง ชื่อว่าโอนัตตะ อธิบายว่า
ความไม่สมบูรณ์.

บทว่า ปุณฺณตุตฺวา ความว่า ความบริบูรณ์ ชื่อว่าปุณฺณัตตะ
อธิบายว่า หรือความเต็มย้อมไม่ปรากฏ คือไม่มี.

บทว่า เนรยิกานํ ความว่า ชื่อว่าเนรยิกา สัตว์นรก เพราะอรรถ
ว่า ควรกะนรก เพราะความที่มีกรรมให้บังเกิดในนรกของสัตว์นรกเหล่านี้นั้น.

บทว่า นิรโย ภวนํ ความว่า นรคนั้นแลเป็นที่อยู่ คือเป็นเรือน
ของสัตว์นรกเหล่านั้น.

แม้ในบทว่า ติจฺจฺจนโยนิกานํ เป็นต้นก็นัยนี้เหมือนกัน.

บทว่า ตสฺเสสา สามคฺคี ความว่า การไม่แสดงตนนั้นของภิกษุ
นั้น คือของพระชินาสพ เป็นนิพพานสามัคคี.

บทว่า เอตํ จนฺหนํ ความว่า ข้อนั้นเป็นการสมควร.

บทว่า ปฏฺฐูปํ ความว่า เช่นกัน มีส่วนเปรียบเทียบ คือมิใช่ไม่
เช่นกัน ไม่มีส่วนเปรียบเทียบ.

บทว่า อนุจฺฉวิกํ ความว่า ข้อนั้นสมควรแก่ธรรมที่ทำให้เป็น
สมณะบ้าง แก่ธรรมที่เป็นคำสอนเกี่ยวกับมรรคผลนิพพานบ้าง (ย่อม
คล้อยตาม ไปตามความดีงาม) เพราะความสมควรแก่ธรรมเหล่านั้นด้วย
ธรรมเหล่านั้นแต่ที่ใกล้นั่นเองโดยแท้แล ข้อนั้นเป็นอนุโลมและย่อมอนุโลม
แก่ธรรมเหล่านั้น เพราะสมควรนั่นเอง มิได้ตั้งอยู่ในความเป็นข้าศึกที่ขัด
แย้งเลย.

บัดนี้ พระสารีบุตรเถระกล่าวคาถา ๓ คาถา ต่อจากนี้ เพื่อจะกล่าว
สรรเสริญพระจีณาสพที่ท่านสรรเสริญไว้แบบนี้ว่า โย อุตฺตานิ ภวเน น
ทสฺสเย ดังนี้.

บรรดาคาถา ๓ คาถาเหล่านั้น คาถาแรกมีวินัจฉัยดังต่อไปนี้ :-

บทว่า สพุพฺพต ความว่า ในอายตนะ ๑๒. ในนิทเทสว่า นปิย
กฺขุพฺพติ โนปิ อปฺปิย มีความว่า :-

บทว่า ปิยา ความว่า กระทำปิติในใจ.

พระสารีบุตรเถระเมื่อจะแสดงสัตว์และสังขารเหล่านั้นเป็นส่วน ๆ จึง
กล่าวว่า กตฺเม สตุตา ปิยา อิธ ยสฺส เต โหฺนฺติ ดังนี้.

บรรดาคาถาเหล่านั้น บทว่า ยสฺส เต ตັคฺคตฺเป็น เย อสฺส เต
ความว่า สัตว์เหล่านั้น.

บทว่า โหฺนฺติ ความว่า เป็น.

บทว่า อตุตฺถา ความว่า ผู้ใคร่ความเจริญ.

บทว่า หิตฺถา ความว่า ผู้ใคร่ความสุข.

บทว่า ฆาสฺสกา ความว่า ผู้ใคร่อยู่เป็นสุข.

บทว่า โยคฺคฺเขมฺกามา ความว่า ผู้ใคร่ความเกษม คือปลอดภัย
จากโยคะ ๔.

ชื่อว่า มารดา เพราะอรรถว่า ถนอมรัก.

ชื่อว่า บิดา เพราะอรรถว่า ประพฤติน่ารัก.

ชื่อว่า พี่น้องชาย เพราะอรรถว่า คบกัน.

แม้ในบทว่า ภคินี นี้ก็เช่นนี้เหมือนกัน.

ชื่อว่า บุตร เพราะอรรถว่า ทำสกุลให้บริสุทธิ์ ก็รักษาวงศ์สกุล.

ชื่อว่า ธิดา เพราะอรรถว่า ดำรงวงศ์สกุลไว้.

มิตร ได้แก่สหาย. อามาคย์ ได้แก่คนเลี้ยงดู. ญาติ ได้แก่ญาติ
ฝ่ายบิดา. สาลโหิต ได้แก่ญาติฝ่ายมารดา.

บทว่า อิม สตุตาปียา ความว่า สัตว์เหล่านั้นยังปิดิให้เกิด สัตว์
เป็นที่ชัง ฟังทราบโดยปริยายตรงกัน ข้ามกับที่กล่าวแล้ว.

ก็ในบทว่า ยทิทํ ทิฏฐสตุตํ มุตตสุ วา นี้ ฟังทราบการเชื่อมความ
อย่างนี้ว่า มุนิยอมไม่เข้าไปติดในรูปที่เห็น เสียงที่ได้ยิน หรือธรรมารมณ
ที่ทราบ ฉะนั้น.

บทว่า อุกทเถโว ได้แก่ หยคแห่งน้ำ ปาฐะว่า อุกทตุเถวโก
ดังนี้ก็มี.

บทว่า ปทุมปตุเต ได้แก่ บนใบบัว.

แม้ในบทว่า โธโน น หิ เตน มลฺลติ ยทิทํ ทิฏฐสตุตํ มุตตสุ
วา นี้ก็ฟังทราบการเชื่อมความอย่างนี้เหมือนกันว่า พระอรหันต์ผู้มีปัญญา
เป็นเครื่องกำจัดยอมไม่สำคัญด้วยวัตถุที่เห็นหรือที่ได้ยินนั้น หรือยอมไม่
สำคัญในธรรมารมณทั้งหลายที่ทราบ.

บทว่า น หิ โส รชฺชติ โน วิรชฺชติ ความว่า ย่อมไม่กำหนด
นัก เหมือนพาลปุถุชน ย่อมไม่คลายกำหนด เหมือนกัลยาณปุถุชน
และเสขบุคคล แต่ยอมถึงการนับว่า เป็นผู้คลายกำหนดแล้ว เพราะมีราคะ
สิ้นแล้ว บทที่เหลือปรากฏแล้วทั้งนั้นแล.

บพว่า ตาย **ปญญา** กาย**ทฺวจริตฺติ** ความว่า พระโยคีกำหนด
สิ่งที่ควรกำหนด ด้วยปัญญาอันเป็นสัมมาทิฏฐินั้น หรือด้วยปัญญาอันเป็น
ส่วนเบื้องต้นนั่นเอง กำจัดกาย**ทฺวจริตฺติ** ๓ อย่างด้วยสามารถแห่งการตัดขาด.
ก็บุคคลนี้เมื่อกำจัดวิปັນธรรมในเทศนาธรรมทั้งหลาย เป็นบุคคลผู้มีความ
พร้อมเพรียงด้วย**ชุตฺตธรรม** จึงชื่อว่ายอมกำจัด ก็ผู้ใช้ปัญญาเป็นเครื่องกำจัด
ธรรมเหล่านั้น เริ่มที่จะกำจัดในขณะที่เป็นปัจจุบันของตน ท่านเรียกว่า
ผู้กำจัด เหมือนคนที่เริ่มบริโภคน้ำ เขาเรียกว่า **ผู้บริโภคน้ำ** อนึ่ง พึงทราบ
ลักษณะโดยศัพท์ศาสตร์ในนี้.

บพว่า **ฐตฺติ** เป็นกัตตุสาธนะ กำจัดด้วยโสคาปัตติมรรค. ล้างด้วย
สกทาคามิมรรค. ชำระด้วยอนาคามิมรรค. ชักฟอกด้วยอรหัตตมรรค.

บพว่า **โชน ทิฏฺฐิ น มณฺณติ** ความว่า พระอรหันต์ยอม
ไม่สำคัญรูปายตนะที่เห็นด้วยมังสจักขุก็ตาม ด้วยความสำคัญ ๓ อย่าง
อย่างไร ? พระอรหันต์ไม่เห็นรูปายตนะด้วยสุกสัญญาและสุขสัญญา. ย่อม
ไม่ยังฉันทราคะให้เกิดในรูปายตนะนั้น. ไม่ยินดี ไม่ผลิตเพลนรูปายตนะ
นั้น. พระอรหันต์ยอมไม่สำคัญรูปที่เห็นด้วยความสำคัญด้วยตณหา อย่างนี้.

ก็หรือว่าพระอรหันต์ไม่หวังความผลิตเพลนในรูปายตนะนี้ว่า รูป
ของเราในอนาคตกาลพึงเป็นดังนี้ หรือเมื่อหวังรูปสมมติ ไม่ให้ทาน ไม่
สมาทานศีล ไม่กระทำอุโบสถกรรม พระอรหันต์ยอมไม่สำคัญรูปที่เห็น
ด้วยความสำคัญด้วยตณหา อย่างนี้ก็มี ก็พระอรหันต์มิได้อาศัยสมาบัติและ
วิบัติแห่งรูป ทั้งของตนและคนอื่นยังมานะให้เกิดว่า เราประเสริฐกว่าผู้อื่น

บ้าง เราเสมอผู้นี้บ้าง เราเลกว่าผู้นี้บ้าง. พระอรหันต์ย่อมไม่สำคัญรูปที่เห็น ด้วยความสำคัญด้วยมานะอย่างนี้. ก็พระอรหันต์ย่อมไม่สำคัญรูปายตนะว่าเที่ยง ยั่งยืน แน่นอน ไม่สำคัญคนว่ามีด้วยตน ไม่สำคัญสิ่งไม่เป็นมงคลว่าเป็นมงคล. พระอรหันต์ย่อมไม่สำคัญรูปที่เห็น ด้วยความสำคัญด้วยทิฐฐิ อย่างนี้.

บทว่า **ทิฐฐฐมิ น มนุณติ** ความว่า เมื่อไม่สำคัญตนในรูป โดยนัยแห่งการพิจารณาเห็น ชื่อว่ายอมไม่สำคัญในรูปที่เห็น พระอรหันต์เมื่อไม่สำคัญว่ากิเลสมีรากะเป็นต้นในรูป เหมือนน้ำมันในดิน ชื่อว่ายอมไม่สำคัญในรูปที่เห็น.

ก็ความสำคัญด้วยตัณหาและมานะ ฟังทราบว่าจะไม่มีแก่พระอรหันต์นั้นผู้ไม่ยังสึเนหาและมานะให้เกิดขึ้นในวัตถุที่ตนไม่สำคัญ ด้วยความสำคัญด้วยทิฐฐฐินั้นแหละ พระอรหันต์ยอมไม่สำคัญ ในรูปที่เห็นอย่างนี้.

ก็บทว่า **ทิฐฐฐโต** ในบททั้งหลายว่า **ทิฐฐฐโต น มนุณติ** นี้เป็นปัญญาวิวิคตติ. เพราะฉะนั้นพระอรหันต์เมื่อไม่สำคัญอุบัติหรือความเข้าถึงแต่รูปที่เห็นมีประเภทตามที่กล่าวแล้ว ของตนก็ตามของผู้อื่นก็ตามพร้อมทั้งอุปกรณ์ หรือว่าตนเป็นอื่นจากรูปที่เห็น ฟังทราบว่าจะไม่สำคัญแต่รูปที่เห็น พระอรหันต์นั้นไม่มีความสำคัญด้วยทิฐฐฐฐนี้ แม้ความสำคัญด้วยตัณหาและมานะฟังทราบว่าจะไม่มีแก่พระอรหันต์นั้นผู้ไม่ยังสึเนหาและมานะให้เกิดขึ้นในวัตถุที่ตนไม่สำคัญด้วยความสำคัญด้วยทิฐฐฐฐนั้นแหละ.

ก็ในบทว่า **ทิฐฐฐิ เมติ น มนุณติ** นี้ ความว่า พระอรหันต์

ไม่ยึดถือเป็นของเรา ด้วยสามารถแห่งตัณหาว่า นั่นของเรา ย่อมไม่สำคัญ
รูปที่เห็นด้วยความสำคัญด้วยตัณหา.

บทว่า **สุต** ความว่า ได้ยินดีด้วยมังสโศตก็ตาม ได้ยินดีด้วยทิวโศต
ก็ตาม บทนี้เป็นชื่อแห่งสัททายตนะ.

บทว่า **มุต** ความว่า เข้าไปจงอารมณ์ที่ทราบและนับแล้วถือเอา
ท่านอธิบายไว้ว่า อารมณ์แห่งอินทรีย์ทั้งหลายอย่างใดอย่างหนึ่ง เกิดขึ้น
ด้วยสังกิเลส บทนี้เป็นชื่อแห่งคันธายตนะ รสอายตนะและโณภูมิจ्ञายตนะ.

บทว่า **วิญญาต** ความว่า รู้แจ้งด้วยใจ บทนี้เป็นชื่อแห่งอายตนะ
๗ ที่เหลือ แม้ธรรมารมณ์ในที่นี้ ก็ย่อมได้อารมณ์ที่เนื่องด้วยสักกายทิฏฐิ
นั่นแล ส่วนความพิสดารในข้อนี้ พึงทราบตามนี้ที่กล่าวแล้วในทิวฐวาระ.

ในบัดนี้ พระสารีบุตรเถระเมื่อจะแสดงด้วยสามารถแห่งสูตรที่พระ
ผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ จึงกล่าวคำว่า **อสุมีติ ภิกขเว** เป็นต้น.

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า **อสุมี** ความว่า มีอยู่ บทนี้เป็นชื่อ
ของความเที่ยง.

บทว่า **มณฺเฑิตเมต** ความว่า ข้อนั้นเป็นเครื่องกำหนดด้วยทิฏฐิ.

บทว่า **มม อหฺมสุมี** ความว่า เรามีอยู่ คือเป็นอยู่แก่เรา.

บทว่า **อณฺเฑตฺร สติปฏฺฐานเห** ความว่า เว้นสติปัฏฐาน ๔.

บทว่า **สพฺเพ พาลปฺปุชฺชนา รชฺชนฺติ** ความว่า ชนต่าง ๆ
ผู้เป็นอันธพาลทั้งสิ้นย่อมคิด.

พระสุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย มหานิทเทส เล่ม ๕ ภาค ๑ - หน้าที่ 660

บทว่า สุตต เสกขา วิรุชฺชนฺติ ความว่า อริยชน ๘ จำพวก
มีพระโสดาบันเป็นต้น ย่อมถึงความคลายกำหนด.

บทว่า อรหา เนว รุชฺชนฺติ โน วิรุชฺชนฺติ ความว่า ด้วยว่า
พระอรหันต์ย่อมไม่ทำทั้งสองอย่าง เพราะกิเลสทั้งหลายดับสนิทแล้ว.

บททั้ง ๓ ว่า ขยา รากฺขสฺส เป็นต้น คือพระนิพพานั่นแล.

สัทธัมมปิชาโชติกา อรรถกถา มหานิทเทส

อรรถกถา ชราสุตตนิทเทส

จบ สูตรที่ ๖

ติสสเมตเตยสุตตนิเทศที่ ๘

[๒๒๔] ท่านพระติสสเมตเตยยะ กราบทูลถามพระผู้มีพระภาคเจ้า
ว่า :-

ข้าแต่พระองค์ผู้บริบูรณ์ ขอพระองค์โปรดตรัสบอก
ซึ่งความคับแค้นของบุคคลผู้ประกอบเนื่อง ๆ ในเมถุน-
ธรรม พวกข้าพระองค์ได้ฟังคำสอนของพระองค์แล้ว จัก
ศึกษาในวิเวก.

ว่าด้วยเมถุนธรรม

[๒๒๕] คำว่า ของบุคคลผู้ประกอบเนื่อง ๆ ในเมถุนธรรม
ความว่า ชื่อว่า เมถุนธรรม ได้แก่ ธรรมของอัสติบุรุษ ธรรมของชาว
บ้าน ธรรมของคนเลว ธรรมชั่วหยาบ ธรรมมีน้ำเป็นที่สุด ธรรมอัน
พึงทำในที่ลับ ธรรมคือความถึงพร้อมด้วยธรรมของคนคู่กัน.

เพราะเหตุไรจึงเรียกว่าเมถุนธรรม? เพราะเป็นธรรมของคนทั้งสอง
ผู้กำหนด กำหนดกล้า ชุ่มด้วยราคะ มีราคะกำเริบขึ้น มีจิตอันราคะ
ครอบงำ เป็นเช่นเดียวกันทั้งสองคน เพราะเหตุดังนั้น จึงเรียกว่า
เมถุนธรรม.

คน ๒ คนทำความทะเลาะกัน เรียกว่าคนคู่, คน ๒ คนทำความ
มุ่งร้ายกัน เรียกว่าคนคู่, คน ๒ คนทำความอื้อฉาวกัน เรียกว่าคนคู่,

คน ๒ คนทำความวิวาทกัน เรียกว่าคนคู่, คน ๒ คนก่ออธิกรณ์กัน เรียกว่าคนคู่, คน ๒ คนพูดกัน เรียกว่าคนคู่ คน ๒ คนปราศรัยกัน เรียกว่าคนคู่, ฉันทิ ธรรมนั้นเป็นธรรมของคนทั้งสองผู้กำหนด กำหนด กล่าว ชุ่มด้วยราคา มีราคากำเริบขึ้น มีจิตอันราคาครอบงำ เป็นเช่นเดียวกันทั้งสองคน ฉันทินั้นเหมือนกัน เพราะเหตุดังนี้แล้ว จึงเรียกว่า เมถุนธรรม.

คำว่า ของบุคคลผู้ประกอบเนื่อง ๆ ในเมถุนธรรม ได้แก่ ของบุคคลผู้ประกอบ ประกอบทั่ว ประกอบเอื้อเพื่อ ประกอบพร้อม ในเมถุนธรรม คือผู้ประพฤติในเมถุนธรรม มักมากในเมถุนธรรม หนักในเมถุนธรรม น้อมไปในเมถุนธรรม โน้นไปในเมถุนธรรม โอนไปในเมถุนธรรม น้อมใจไปในเมถุนธรรม มีเมถุนธรรมนั้นเป็นใหญ่ เพราะฉะนั้นจึงชื่อว่า ของบุคคลผู้ประกอบเนื่อง ๆ ในเมถุนธรรม.

[๒๒๖] คำว่า ท่านพระติสสเมตเตยยะกราบทูลถามพระผู้มีพระภาคเจ้าว่า มีความว่า ศัพท์ว่า อิติ เป็นบทสนธิเชื่อมบท เป็นปทปุรณะ ควบอักษร เป็นศัพท์มีพยัญชนะสละสลวย เป็นลำดับบท.

คำว่า อายสุมา เป็นคำกล่าวด้วยความรัก เป็นคำกล่าวด้วยความเคารพ เป็นคำกล่าวเป็นไปกับด้วยความเคารพ เป็นคำกล่าวด้วยความยำเกรง.

คำว่า ติสส เป็นนาม เป็นเครื่องนับ เป็นเครื่องหมายรู้ เป็นบัญญัติ เป็นโวหาร เป็นชื่อ เป็นความตั้งขึ้น เป็นความทรงชื่อ เป็นเครื่องกล่าวถึง เป็นเครื่องแสดงความหมาย เช่นเครื่องกล่าวเฉพาะ แห่งพระเถระนั้น.

คำว่า เมตเตยยะ เป็นโคตร เป็นเครื่องนับ เป็นเครื่องหมายรู้ เป็นบัญญัติ เป็นโฆหาร แห่งพระเถระนั้น เพราะฉะนั้นจึงชื่อว่า ท่าน พระติสสเมตเตยยะกราบทูลถามผู้มีพระภาคเจ้าว่า.

[๒๒๗] คำว่า ข้าแต่พระองค์ผู้ nirutukh ขอพระองค์โปรด ตรัสบอกซึ่งความคับแค้น มีความว่า ขอพระองค์โปรดตรัสบอก คือ โปรดบอก แสดง บัญญัติ แต่งตั้ง เปิดเผย จำแนก ทำให้แสดง ประกาศซึ่งความคับแค้น คือ ความเข้าไปกระทบ ความเบียดเบียน ความกระทบกระทั่ง ความระทมทุกข์ ความขัดข้อง.

คำว่า มาริสสะ เป็นคำกล่าวด้วยความรัก เป็นคำกล่าวด้วยความ เคารพ เป็นคำกล่าวเป็นไปกับด้วยความเคารพ เป็นคำกล่าวด้วยความ ยำเกรง เพราะฉะนั้นจึงชื่อว่า ข้าแต่พระองค์ผู้ nirutukh ขอพระองค์ โปรดตรัสบอกซึ่งความคับแค้น.

[๒๒๘] คำว่า ได้ฟังคำสอนของพระองค์แล้ว มีความว่า ได้ ฟัง ได้สดับ ศึกษา เข้าไปทรง เข้าไปกำหนด ซึ่งพระดำรัส คำเป็นทาง เทศนา คำพร่ำสอนขอพรพระองค์ เพราะฉะนั้นจึงชื่อว่า ได้ฟังคำสอน ของพระองค์แล้ว.

ว่าด้วยวิเวก ๓

[๒๒๙] คำว่า จักศึกษาในวิเวก มีความว่า คำว่า วิเวก ได้แก่ วิเวก ๓ คือ กายวิเวก, จิตวิเวก, อุปธิวิเวก.

กายวิเวกเป็นไฉน ? ภิกษุในธรรมวินัยนี้ย่อมช่องเสพเสนาสนะอัน
สังค คือ ป่า โคนไม้ ภูเขา ซอกเขา ถ้ำ ป่าช้า ป่าชฎ ที่แจ้ง
ลอมฟาง และเป็นผู้สังคกายอยู่ คือ เดินผู้เดียว ยืนผู้เดียว นั่งผู้เดียว
นอนผู้เดียว เข้าบ้านเพื่อบิณฑบาตผู้เดียว กลับผู้เดียว นั่งอยู่ในที่หลีกเร้น
ผู้เดียว อธิษฐานจงกรมผู้เดียว เป็นผู้เดียวเที่ยวไปอยู่ เปลี่ยนอิริยาบถ
ประพตริรักษา เป็นไป ให้เป็นไป นี้ชื่อว่า กายวิเวก.

จิตตวิเวกเป็นไฉน ? ภิกษุเข้าปฐมฌาน มีจิตสังคจากนิวรรณ์. เข้า
ทุติยฌาน มีจิตสังคจากวิตกและวิจารณ์. เข้าตติยฌาน มีจิตสังคจากปีติ.
เข้าจตุตถฌาน มีจิตสังคจากสุขและทุกข์. เข้าอากาสนัญญาตนฌาน มี
จิตสังคจากรูปสัญญา ปฏิมสัญญา นานัตตสัญญา. เข้าวิญญาณัญญา-
ตนฌาน มีจิตสังคจากอากาสนัญญาตนสัญญา. เข้าอากิญจัญญาตนฌาน
มีจิตสังคจากวิญญาณัญญาตนสัญญา. เข้าเนวสัญญานาสัญญาตนฌาน มี
จิตสังคจากอากิญจัญญาตนสัญญา. เมื่อเป็นพระโสดาบัน มีจิตสังคจาก
สักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา สีลัพพตปรามาส ทิฏฐานุสัย วิจิกิจฉานุสัย และ
จากกิเลสที่ตั้งอยู่ในเหล่าเดียวกันกับสักกายทิฏฐิเป็นต้นนั้น. เป็นพระสก-
ทาคามี มีจิตสังคจากกามราคสังโยชน์ ปฏิมสังโยชน์ กามราคานุสัย
ปฏิมานุสัยอย่างหยาบ และจากกิเลสที่ตั้งอยู่ในเหล่าเดียวกันกับกามราค-
สังโยชน์เป็นต้นนั้น. เป็นพระอนาคามี มีจิตสังคจากกามราคสังโยชน์
ปฏิมสังโยชน์ กามราคานุสัย ปฏิมานุสัยอย่างละเอียด และจากกิเลสที่
ตั้งอยู่ในเหล่าเดียวกันกับกามราคสังโยชน์อย่างละเอียดเป็นต้นนั้น. เป็น
พระอรหันต์ มีจิตสังคจากรูปราคะ อรูปราคะ มานะ อุทธัจจะ อวิชา

มานานุสัย ภวราکانุสัย อวิชชานุสัย กิเลสที่ตั้งอยู่ในเหล่าเดียวกันกับ
รูปราคะเป็นต้นนั้น และจากสังขารนิमितทั้งปวงในภายนอก นี้ชื่อว่า
จิตตวิเวก.

อุปธิวิเวกเป็นไฉน ? กิเลสก็ดี ขันธ์ก็ดี อภิสังขารก็ดี เรียกว่า
อุปธิ อมตนิพพาน เรียกว่า อุปธิวิเวก ได้แก่ ความระงับสังขารทั้งปวง
ความสลัดคืนอุปธิทั้งปวง ความสิ้นตัณหา ความสำรอก ความดับ ความ
ออกจากตัณหาเป็นเครื่องร้อยรัด นี้ชื่อว่า **อุปธิวิเวก.**

ก็กายวิเวก ย่อมมีแก่บุคคลผู้มีกายหลีกออก ผู้ยินดียิ่งในเนกขัมมะ.
จิตตวิเวก ย่อมมีแก่บุคคลผู้มีจิตบริสุทธิ์ ถึงซึ่งความเป็นผู้มีจิตผ่องแผ้ว
อย่างยิ่ง. อุปธิวิเวก ย่อมมีแก่บุคคลผู้หมดอุปธิ ถึงซึ่งนิพพานอันเป็น
วิสังขาร.^๑

คำว่า **จักศึกษาในวิเวก** มีความว่า พระเถระนั้นมีสิกขาอันศึกษา
แล้วโดยปกติ อีกอย่างหนึ่ง พระเถระนั้นเมื่อจะทูลขอพระธรรมเทศนา
จึงกราบทูลอย่างนี้ว่า จักศึกษาในวิเวก เพราะเหตุนี้ พระติสสเมตเตย
เถระจึงกราบทูลอย่างนี้ว่า :- (ท่านพระติสสเมตเตยจะกราบทูลถามพระผู้มี
พระภาคเจ้าว่า)

ข้าแต่พระองค์ผู้บริบูรณ์ ขอพระองค์โปรดตรัสบอก
ซึ่งความดับแค้นของบุคคลประกอบเนื่อง ๆ ในเมถุนธรรม
พวกข้าพระองค์ได้ฟังคำสอนของพระองค์แล้ว จักศึกษา
ในวิเวก.

๑. วิสังขารธรรม - ธรรมอันเป็นปัจจัยอะไร ๆ ปรุงแต่งไม่ได้แล้ว.

[๒๓๐] (พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า :- คุณก่อนเมตตเคยยะ)

คำสั่งสอนของบุคคลผู้ประกอบเรื่อง ๆ ในเมถุน
ธรรมย่อมละเอียดอ่อน และบุคคลนั้นย่อมปฏิบัติผิด นี่เป็น
ธรรมอันไม่ประเสริฐในบุคคลนั้น.

[๒๓๑] คำว่า ของบุคคลผู้ประกอบเรื่อง ๆ ในเมถุนธรรม

ความว่า ชื่อว่าเมถุนธรรม ได้แก่ ธรรมของอสังฆบุรุษ ธรรมของชาวบ้าน
ธรรมของคนเลว ธรรมชั่วหยาบ ธรรมมีน้ำเป็นที่สุด ธรรมอันพึงทำใน
ที่ลับ ธรรมคือความถึงพร้อมด้วยธรรมของคนคู่กัน.

เพราะเหตุไรจึงเรียกเมถุนธรรม? เพราะเป็นธรรมของคนทั้งสอง
ผู้กำหนด กำหนดกล้า ชุ่มด้วยราคะ มีราคะกำเริบขึ้น มีจิตอันราคะ
ครอบงำ เป็นเช่นเดียวกันทั้งสองคน เพราะเหตุดังนี้ จึงเรียกว่า
เมถุนธรรม.

คน ๒ คนทำความทะเลาะกัน เรียกว่าคนคู่, คน ๒ คนทำความ
มุงร้ายกัน เรียกว่าคนคู่, คน ๒ คนทำความอื้อฉาวกัน เรียกว่าคนคู่, คน
๒ คนทำความวิวาทกัน เรียกว่าคนคู่, คน ๒ คนก่ออชกรณกัน เรียกว่า
คนคู่, คน ๒ คนพูดกัน เรียกว่าคนคู่, คน ๒ คนปราศรัยกัน เรียกว่า
คนคู่, ฉนั้นใด ธรรมนั้นเป็น ธรรมของคนทั้งสองผู้กำหนด กำหนดกล้า
ชุ่มด้วยราคะ มีราคะกำเริบขึ้น มีจิตอันราคะครอบงำ เป็นเช่นเดียวกัน
ทั้งสองคน ฉนั้นนั่นเหมือนกัน เพราะเหตุดังนี้ จึงเรียกว่า เมถุนธรรม.

คำว่า ของบุคคลผู้ประกอบเรื่อง ๆ ในเมถุนธรรม ได้แก่
ของบุคคลผู้ประกอบ ประกอบทั่ว ประกอบเอื้อเพื่อ ประกอบพร้อมใน

เมถุนธรรม คือผู้ประพฤติในเมถุนธรรม มักมากในเมถุนธรรม หนักในเมถุนธรรม น้อมไปในเมถุนธรรม โน้มไปในเมถุนธรรม โอนไปในเมถุนธรรม น้อมใจไปในเมถุนธรรม มีเมถุนธรรมนั้นเป็นใหญ่ เพราะฉะนั้นจึงชื่อว่า ของบุคคลผู้ประกอบเนื่อง ๆ ในเมถุนธรรม.

พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสเรียกพระเถระนั้น โดยโคตรว่า เมตเตยยะ.

คำว่า ภควา เป็นพระนามเครื่องกล่าวด้วยความเคารพ.

อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า ภควา เพราะอรรถว่า ทรงทำลายราคะ ทำลายโทสะ ทำลายโมหะ ทำลายมานะ ทำลายทิฏฐิ ทำลายเสี้ยนหนาม ทำลายกิเลส และเพราะอรรถว่า ทรงจำแนก ทรงจำแนกพิเศษ ทรงจำแนกพิเศษเฉพาะ ซึ่งธรรมรัตนะ เพราะอรรถว่า ทรงทำซึ่งที่สุดแห่งภพทั้งหลาย เพราะอรรถว่า มีพระกายอันอบรมแล้ว มีศีลอันอบรมแล้ว มีจิตอันอบรมแล้ว มีปัญญาอันอบรมแล้ว.

อนึ่ง พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงช่องเสพเสนาสนะอันเป็นป่าละเมาะ และป่าทึบอันสงบ มีเสียงน้อย ปราศจากเสียงกึกก้อง ปราศจากชนผู้สัญจรไปมา เป็นที่ควรทำกรรมลับของมนุษย์ สมควรแก่การหลีกเร้น เพราะฉะนั้นจึงชื่อว่า ภควา.

อนึ่ง พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงมีส่วนแห่งจีวร บิณฑบาต เสนาสนะ และคิลาณปัจฉัย เกตซ์บริวาร เพราะฉะนั้นจึงชื่อว่า ภควา.

อนึ่ง พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงมีส่วนแห่งอริศีล อริจิต อริปัญญา อันเป็นอรรถรส ธรรมรส วิมุตติรส เพราะฉะนั้นจึงชื่อว่า ภควา.

อนึ่ง พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงมีส่วนแห่งฉนวน ๔ อัปมัณญา ๔
อรุปสมาบัติ ๔ เพราะฉะนั้นจึงชื่อว่า ภควา.

อนึ่ง พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงมีส่วนแห่งวิโมกข์ ๘ อภิกายตนะ ๘
อนุปปพวิหารสมาบัติ ๘ เพราะฉะนั้นจึงชื่อว่า ภควา.

อนึ่ง พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงมีส่วนแห่งสัญญาภาวนา ๑๐ กสิณ-
สมาบัติ ๑๐ อานาปานสติสมาธิ อสุภสมาบัติ เพราะฉะนั้นจึงชื่อว่า
ภควา.

อนึ่ง พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงมีส่วนแห่ง สติปฏิฐาน ๔ สัมมัปป-
ธาน ๔ อิทธิบาท ๔ อินทรีย์ ๕ พละ ๕ โพชฌงค์ ๗ อริยมรรค
มีองค์ ๘ เพราะฉะนั้นจึงชื่อว่า ภควา.

อนึ่ง พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงมีส่วนแห่งตถาคตผลญาณ ๑๐ เวสสา-
รัชชธรรม ๔ ปฏิสัมภิตา ๘ อภิญญา ๖ พุทธธรรม ๖ เพราะฉะนั้น
จึงชื่อว่า ภควา.

พระนามว่า ภควา นี้ พระมารดา พระบิดา พระภาดา พระ
ภคินี มิตร อำมาตย์ พระญาติสาโลหิต สมณพราหมณ์ เทวดา มิได้
เฉลิมให้พระนามว่า ภควา นี้ เป็นวิโมกข์นคิกนาม เป็นสังฆิกายัญญัตติ
พร้อมด้วยการทรงบรรลุพระสัมพัญุตญาณ ณ โคนแห่งต้นโพธิ์ ของ
พระผู้มีพระภาคเจ้าทั้งหลายผู้ตรัสรู้แล้ว เพราะฉะนั้นจึงชื่อว่า พระผู้มี
พระภาคเจ้าตรัสว่า ดูก่อนเมตเตยยะ.

[๒๓๒] คำว่า คำสั่งสอน...ยอมเลอะเลือน มีความว่า คำสั่งสอนยอมเลอะเลือนด้วยเหตุ ๒ ประการ คือ คำสั่งสอนทางปริยัติยอมเลอะเลือน ๑ คำสั่งสอนทางปฏิบัติยอมเลอะเลือน ๑.

คำสั่งสอนทางปริยัติเป็นไฉน? คำสั่งสอนใด คือ สุตตะ เภยยะ เวชยาภรณ์ะ กถา อุทาน อิติวุตตกะ ชาดก อัมภุตธรรม เวทลสะ อันบุคคลนั้นศึกษาแล้ว นี้ชื่อว่าคำสั่งสอนทางปริยัติ คำสั่งสอนทางปริยัติเมื่อนั้น ย่อมเลอะเลือน ฟันเฟื่อ เห็นห่าง. คำสั่งสอน...ยอมเลอะเลือนเมื่อนี้ ด้วยประการฉะนี้.

คำสั่งสอนทางปฏิบัติเป็นไฉน? ความปฏิบัติชอบ ความปฏิบัติสมควร ความปฏิบัติไม่เป็นข้าศึก ความปฏิบัติเป็นไปตามประโยชน์ความปฏิบัติธรรมสมควรแก่ธรรม ความเป็นผู้กระทำให้สมบูรณ์ในศีล ความเป็นผู้มีทวารอันคุ้มครองแล้วในอินทรีย์ทั้งหลาย ความเป็นผู้รู้จักประมาณในโภชนะ ความประกอบเนื่องๆ ในความเป็นผู้ตื่น สติสัมปชัญญะ สติปัญญา ๔ สัมมัปปธาน ๔ อธิบาท ๔ อินทรีย์ ๕ โพชฌงค์ ๗ อริยมรรคมีองค์ ๘ นี้ชื่อว่าคำสั่งสอนทางปฏิบัติ คำสั่งสอนทางปฏิบัติเมื่อนั้น ย่อมเลอะเลือน ฟันเฟื่อ เห็นห่าง คำสั่งสอนยอมเลอะเลือนเมื่อนี้ ด้วยประการฉะนี้.

[๒๓๓] คำว่า บุคคลนั้นยอมปฏิบัติผิด มีความว่า บุคคลนั้นยอมฆ่าสัตว์บ้าง ลักทรัพย์บ้าง. ตัดที่ต่อบ้าง ปล้นโดยไม่เหลือบ้าง ปล้นเฉพาะเรือนหลังเดียวบ้าง ดักปล้นที่หนทางเปลี่ยวบ้าง คบหาภรรยาของผู้อื่นบ้าง กล่าวคำเท็จบ้าง เพราะฉะนั้นจึงชื่อว่า บุคคลนั้นยอมปฏิบัติผิด.

[๒๐๔] คำว่า **นี่เป็นธรรมอันไม่ประเสริฐในบุคคลนั้น** มีความว่า ข้อปฏิบัติผิคนี่ เป็นธรรมอันไม่ประเสริฐ เป็นธรรมของตน พาล เป็นธรรมของคนหลง เป็นธรรมของคนไม่รู้ เป็นธรรมของคนมี ถ้อยคำคืนได้ไม่ตายตัว ในบุคคลนั้น เพราะฉะนั้นจึงชื่อว่า **นี่เป็นธรรมอันไม่ประเสริฐในบุคคลนั้น** เพราะเหตุนี้ พระผู้มีพระภาค เจ้าจักรีตรัสว่า :- (พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า คุณก่อนเมตเคยยะ.)

คำสั่งสอนของบุคคลผู้ประกอบเรื่อง ๆ ในเมถุน
ธรรมย่อมละเอียด และบุคคลนั้นย่อมปฏิบัติผิคนี่เป็น
ธรรมอันไม่ประเสริฐในบุคคลนั้น.

[๒๐๕] พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า :-

บุคคลใดเป็นผู้เดียวเที่ยวไปในเบื้องต้น ย่อมชอง
เสพเมถุนธรรม บัณฑิตทั้งหลายกล่าวบุคคลนั้นว่าเป็น
ปुरुชนคนเลวในโลก เหมือนยวดยานที่หมุนไป ฉะนั้น.

ว่าด้วยผู้บวชแล้วสึก

[๒๐๖] คำว่า **เป็นผู้เดียวเที่ยวไปในเบื้องต้น** มีความว่า เป็นผู้เดียวเที่ยวไปในเบื้องต้น ด้วยเหตุ ๒ ประการ คือ ด้วยส่วนบรรพชา ๑, ด้วยการละความคลุกคลีด้วยหมู่ ๑.

เป็นผู้เดียวเที่ยวไปในเบื้องต้น ด้วยส่วนบรรพชาอย่างไร? บุคคลตัดกังวลในฆราวาสทั้งหมด ตัดกังวลในบุตรและภรรยา ตัดกังวลในญาติ

ตัดกังวลในมิตรและอำมาตย์ ตัดกังวลในความสังสม ปลงผมและหนวด
นุ่งห่มผ้ากาสาขาวพัสดร์ ออกบวชเป็นบรรพชิต เข้าถึงความเป็นผู้ไม่มีกังวล
เป็นผู้เดียวเที่ยวไป คือ อยู่ เปลี่ยนกิริยาบถ ประพฤติ รักษา เป็นไป
ให้เป็นไป ยังอัธยาพาให้เป็นไป ชื่อว่า เป็นผู้เดียวเที่ยวไปในเบื้องต้น
ต้น ด้วยส่วนบรรพชานอย่างนี้.

เป็นผู้เดียวเที่ยวไปในเบื้องต้น ด้วยการละความคลุกคลีด้วยหมู่อย่าง
ไร? บุคคลนั้นบวชแล้วอย่างนั้น เป็นผู้เดียว ช้องเสพเสนาสนะ อันเป็น
ป่าละเมาะและป่าทึบ อันสงัด มีเสียงน้อย ปราศจากเสียงกึกก้องปราศจาก
ชนผู้สัญจรไปมา เป็นที่ควรทำกรรมลับของมนุษย์ สมควรแก่การหลีกเร้น
ภิกษุ นั้น เดินผู้เดียว ยืนผู้เดียว นั่งผู้เดียว นอนผู้เดียว เข้าบ้านเพื่อ
บิณฑบาตผู้เดียว กลับผู้เดียว นั่งในที่หลีกเร้นผู้เดียว อธิษฐานจงกรม
ผู้เดียว เป็นผู้เดียวเที่ยวไป อยู่ เปลี่ยนอิริยาบถ ประพฤติ รักษา เป็น
ไป ให้เป็นไป ชื่อว่า เป็นผู้เดียวเที่ยวไปในเบื้องต้น ด้วยการละ
ความคลุกคลีด้วยหมู่ อย่างนี้.

[๒๓๖] คำว่า บุคคลใด ย่อมช้องเสพเมถุนธรรม มีความว่า
ชื่อว่าเมถุนธรรม ได้แก่กรรมของอสัตบุรุษ ฯลฯ เพราะเหตุนี้จึงเรียกว่า
เมถุนธรรม คำว่า บุคคลใด...ย่อมช้องเสพเมถุนธรรม ความว่า
สมัยต่อมา บุคคลนั้นบอกคั้นพระพุทฺธ พระธรรม พระสงฆ์ ลึกข
เวียนมาเป็นกฤหัสถ์ ย่อมเสพ ช้องเสพ หมกมุ่น เสพเฉพาะซึ่งเมถุนธรรม
เพราะฉะนั้นจึงชื่อว่า บุคคลใด...ย่อมช้องเสพเมถุนธรรม.

[๒๓๗] คำว่า บุคคลนั้น...ในโลก เหมือนยวดยานที่หมุน

ไปฉะนั้น มีความว่า คำว่า ยาน ได้แก่ ยานช้าง ยานม้า ยานโค ยานแกะ
ยานแพะ ยานอูฐ ยานลา ที่หมุนไป คือที่เขามิได้ฝึกหัด มิได้ฝึกฝน
มิได้อบรม ย่อมเล่นไปผิดทาง คือ ย่อมขึ้นบนตอไม้บ้าง กองหินบ้าง
ที่ไม่เรียบ ทำลายยานบ้าง ผู้จับจี้บ้าง ตกไปในเหวบ้าง ยานนั้นที่หมุน
ไปคือที่เขามิได้ฝึกหัด มิได้ฝึกฝน มิได้อบรม ย่อมเล่นไปผิดทาง ฉันไค
บุคคลนั้นหมุนผิดไป เปรียบเหมือนยานที่หมุนไป ย่อมถึงทางผิด คือถ้อย
มิจฉาทิฏฐิ ฯลฯ ถ้อยมิจฉาสมาทิ ก็ฉันนั้น ยานนั้นที่หมุนไป คือที่เขามิ
ได้ฝึกหัด มิได้ฝึกฝน มิได้อบรม ย่อมขึ้นบนตอไม้บ้าง กองหินบ้างที่
ไม่เรียบร้อย ฉันไค บุคคลนั้นหมุนไปผิด เปรียบเหมือนยานที่หมุนไป
ย่อมขึ้นสู่กายกรรม วจีกรรม มโนกรรม ปาณาติบาต อทินนาทาน
กามเมสุมิจฉาจาร มุสาวาท ปิสุณวาจา ผรุสวาจา สัมผัสปปลาป อภิขณา
พยาบาท มิจฉาทิฏฐิ สังขาร กามคุณ ๕ นีวรณ อ้นไม่เสมอ ฉันนั้น
เหมือนกัน ยานนั้นที่หมุนไป คือที่เขามิได้ฝึกหัด มิได้ฝึกฝน มิได้อบรม
ย่อมทำลายแม้ผู้จับจี้ ฉันไค บุคคลนั้นหมุนไปผิด เปรียบเหมือนยาน
ที่หมุนไป ย่อมทำลายตนในนรก ทำลายตนในกำเนิดสัตว์ดิรัจฉาน ทำลาย
ตนในวิสัยแห่งเปรต ทำลายตนในมนุษยโลก ทำลายตนในเทวโลก ฉัน
นั้น ยานนั้นที่หมุนไป คือที่เขามิได้ฝึกฝน มิได้ฝึกหัด มิได้อบรม ย่อม
ตกเหวบ้าง ฉันไค บุคคลนั้นหมุนไปผิด เปรียบเหมือนยานที่หมุนไป
ย่อมตกไปสู่เหวคือชาติบ้าง ตกไปสู่เหวคือชราบ้าง ตกไปสู่เหวคือพยาธิบ้าง
ตกไปสู่เหวคือมรณะบ้าง ตกไปสู่เหวคือโสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส
และอุปายาสบ้าง ฉันนั้นเหมือนกัน.

คำว่า ในโลก ได้แก่ ในอบายโลก ฯลฯ มนุษยโลก เพราะ
ฉะนั้น จึงชื่อว่า บุคคลนั้น.....ในโลกเหมือนยวดยานที่หมุนไป
ฉะนั้น.

[๒๗๕] คำว่า บัณฑิตทั้งหลายกล่าวว่าเป็นปุถุชนคนเลว มี
ความว่า คำว่า ปุถุชน ความว่า ชื่อปุถุชน เพราะอรรถว่าอะไร?
ชื่อว่า ปุถุชน เพราะอรรถว่า ยังกิเลสอันหนาแน่นให้เกิด เพราะอรรถ
ว่า มีสักกายทิฐิที่ยังไม่ได้กำจัดหนาแน่น เพราะอรรถว่า ปฏิญาณต่อ
ศาสดามาก เพราะอรรถว่า อคติทั้งปวงรื้อยไวกมาก เพราะอรรถว่า
ผู้อันอกิสัขารต่าง ๆ ประดูแต่งไวกมาก เพราะอรรถว่า ผู้ลอบไปตามโอฆ-
กิเลสต่าง ๆ มาก เพราะอรรถว่า ผู้เดือดร้อนด้วยความเดือนร้อนต่าง ๆ
มาก เพราะอรรถว่า ผู้เร่าร้อนด้วยความเร่าร้อนต่าง ๆ มาก เพราะอรรถ
ว่า ผู้กำหนด ปรารถนา ยินดี คิดใจ ลุ่มหลง ซ้องเกี่ยว เกี่ยวพัน
พัวพัน ในกามคุณ ๕ มาก และเพราะอรรถว่า อันนิวรรณ์ ๕ ร้อยรัด
ปกคลุม หุ้มห่อ ปิดบัง ปกปิด ครอบงำไวกมาก.

คำว่า บัณฑิตทั้งหลายกล่าวว่าเป็นปุถุชนคนเลว มีความว่า
ได้กล่าว บอก พูด แสดง แดงลงอย่างนี้ว่าเป็นปุถุชนคนเลว ทราม
ต่ำช้า ลามก สกปรก ต่ำด้อย เพราะฉะนั้นจึงชื่อว่า บัณฑิตทั้งหลาย
กล่าวว่าเป็นปุถุชนคนเลว เพราะฉะนั้นพระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า :-

บุคคลใดเป็นผู้เดียวเที่ยวไปในเบื้องตัน ย่อมชอง
เสพเมถุนธรรม บัณฑิตทั้งหลายกล่าวบุคคลนั้นว่าเป็น
ปุถุชนคนเลวในโลก เหมือนยวดยานที่หมุนไป ฉะนั้น.

[๒๔๐] พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า :-

ยศและเกียรติในกาลก่อนของภิกษุนั้นย่อมเสื่อมไป
ภิกษุเห็นความเสื่อมแก่นั้นแล้ว พึงศึกษาเพื่อละเมถุน
ธรรมเสีย.

ว่าด้วยยศและเกียรติ

[๒๔๑] คำว่า ยศและเกียรติในกาลก่อนของภิกษุนั้นย่อม
เสื่อมไป. มีความว่า ยศเป็นไฉน ? ภิกษุบางรูปในธรรมวินัยนี้ เป็นผู้
อันชนทั้งหลายสักการะเคารพ นับถือ บูชา นอบน้อมแล้วเป็นผู้ได้จิวร
บิณฑบาต เสนาสนะ และคิลาณปัจฉัยเภสัชบริจาร ในกาลก่อน คือใน
คราวเป็นสมณะ นี้เรียกว่า ยศ

เกียรติเป็นไฉน ? ภิกษุบางรูปในธรรมวินัยนี้เป็นผู้อันชนทั้งหลาย
สรรเสริญเกียรติคุณว่า เป็นบัณฑิตผู้ฉลาด มีปัญญา เป็นพหูสูตร มีถ้อย
คำไพเราะ มีปฏิภาณดี ทรงจำพระสูตรบ้าง ทรงจำพระวินัยบ้าง เป็น
พระธรรมกถึกบ้าง เป็นผู้ถือการอยู่ป่าเป็นวัตรบ้าง เป็นผู้ถือการเที่ยว
บิณฑบาตเป็นวัตรบ้าง เป็นผู้ถือการทรงผ้าบังสุกุลเป็นวัตรบ้าง เป็นผู้ถือ
การทรงไตรจีวรเป็นวัตรบ้าง เป็นผู้ถือการเที่ยวบิณฑบาตตามลำดับตรอก
เป็นวัตรบ้าง เป็นผู้ถือการห้ามภักตในภายหลังเป็นวัตรบ้าง เป็นผู้ถือการ
อยู่ในเสนาสนะตามที่เขาจัดให้เป็นวัตรบ้าง เป็นผู้พูดปฐมฉานบ้าง เป็นผู้
ได้ทุติยฉานบ้าง เป็นผู้ได้ตติยฉานบ้าง เป็นผู้ได้จตุตถฉานบ้าง เป็นผู้
ได้อากาสนัญญาตนสมาบัติบ้าง เป็นผู้ได้วิญญาณ์ญาตนสมาบัติบ้าง

เป็นผู้ได้อาภิวัจฉญาณตนสมาบัติบ้าง เป็นผู้ได้เนวสัจญานาสัจฉญาณตนสมาบัติบ้าง ในกาลก่อน คือในคราวเป็นสมณะ นี้เรียกว่า เกียรติ.

คำว่า ยศและเกียรติในกาลก่อนของภิกษุนั้นย่อมเสื่อมไป

มีความว่า สมัยต่อมา เมื่อภิกษุนั้นบอกคืนพระพุทฺธ พระธรรม พระสงฆ์ สิกขา เวียนมาเป็นคฤหัสถ์ ยศนั้นและเกียรตินั้นย่อมเสื่อมไปคือ เสื่อมรอบสิ้นไป หมดไป สิ้นไป สลายไป เพราะฉะนั้นจึงชื่อว่า ยศและเกียรติในกาลก่อนของภิกษุนั้นย่อมเสื่อมไป.

ว่าด้วยสิกขา ๓ อย่าง

[๒๔๒] คำว่า ภิกษุเห็นความเสื่อมมั่นแล้วพึงศึกษาเพื่อ

ละเมถุนธรรมเสีย มีความว่า คำว่า นั้น คือ ภิกษุเห็น พบ เทียบ-เทียบพิจารณาทำให้แจ่มแจ้ง ทำให้เป็นแจ้ง ซึ่งสมบัติและวินัยนั้น คือ ยศและเกียรติในกาลก่อน คือในคราวเป็นสมณะ กลายเป็นความเสื่อมยศและเสื่อมเกียรติของภิกษุผู้บอกคืนพระพุทฺธ พระธรรม พระสงฆ์ สิกขา แล้วเวียนมาเป็นคฤหัสถ์ในภายหลัง เพราะฉะนั้นจึงชื่อว่า เห็นความเสื่อมมั่นแล้ว.

คำว่า พึงศึกษา ได้แก่ สิกขา ๓ อย่าง คือ อริศีลสิกขา ๑

อริจิตตสิกขา ๑ อธิปัญญาสิกขา ๑.

อริศีลสิกขาเป็นไฉน ? ภิกษุในธรรมวินัยนี้เป็นผู้มีศีล สำรวมด้วยความสำรวมในปาติโมกข์ถึงพร้อมด้วยอาจารย์และโคจรระ เห็นภัยในโทษ

ทั้งหลายมีประมาณน้อย สมาทานศึกษาอยู่ในสิกขาบททั้งหลาย ศีลขันธ์น้อย ศีลขันธ์ใหญ่ ศีลเป็นที่ตั้ง เป็นเบื้องต้น เป็นเครื่องประพฤติ เป็นความสำรวม เป็นความระวัง เป็นปาก เป็นประธาน แห่งความถึงพร้อมแห่งกุศลธรรมทั้งหลาย นี้เรียกว่า **อริศีลศึกษา**.

อริจิตตศึกษาเป็นไฉน ? ภิกษุในธรรมวินัยนี้สังัดจากกาม สังัดจากอกุศลธรรม บรรลุปฐมฌาน มีวิตก มีวิจารณ์ มีปีติและสุขอันเกิดแต่วิเวกอยู่ เพราะวิตกวิจารณ์สงบไป บรรลุทุติยฌานอันมีความสงบแห่งจิตในภายใน เป็นธรรมเอกผุคขึ้น ไม่มีวิตก ไม่มีวิจารณ์ มีปีติและสุขอันเกิดแต่สมาธิอยู่ เพราะปีติสิ้นไป จึงมีอุเบกขา มีสติสัมปชัญญะ เสวยสุขด้วยนามกาย บรรลุตติยฌานที่พระอริยะทั้งหลายสรรเสริญว่า ผู้ได้ฌานนี้เป็นผู้มีอุเบกขา มีสติอยู่เป็นสุข เพราะละสุขละทุกข์ และดับโสมนัสโทมนัสก่อน ๆ ได้ บรรลุจตุตถฌานอันไม่มีทุกข์ไม่มีสุข มีอุเบกขาเป็นเหตุให้สติบริสุทธิ์อยู่ นี้เรียกว่า **อริจิตตศึกษา**.

อริปัญญาศึกษาเป็นไฉน ? ภิกษุในธรรมวินัยนี้เป็นผู้มีปัญญาประกอบด้วยปัญญาอันให้ถึงความเกิดและความดับ เป็นอริยะ ชำแรกกิเลสให้ถึงความสิ้นทุกข์โดยชอบ ภิกษุนั้นย่อมรู้ชัดตามความเป็นจริงว่า นี้ทุกข์ นี้ทุกข์สมุทัย นี้ทุกข์นิโรธ นี้ทุกข์นิโรธคามินีปฏิปทา เหล่านี้อาสวะ นี้เหตุให้เกิดอาสวะ นี้ความดับอาสวะ นี้ข้อปฏิบัติให้ถึงความดับอาสวะ นี้เรียกว่า **อริปัญญาศึกษา**.

คำว่า **เมถุนธรรม** มีความว่า ชื่อว่าเมถุนธรรม ได้แก่ ธรรมของอัสถบุรุษ ฯลฯ เพราะฉะนั้น จึงเรียกว่า **เมถุนธรรม**.

คำว่า ภิกษุเห็นความเสื่อมแก่นั้นแล้ว ฟังศึกษาเพื่อละ

เมถุนธรรมเสีย มีความว่า ภิกษุฟังศึกษาเมื่อธศีล ฟังศึกษาเมื่อธจิต ฟังศึกษาเมื่อธปัญญา เพื่อละ เพื่อสงบ เพื่อสลละคืน เพื่อระงับเมถุนธรรม คือภิกษุเมื่อนึก เมื่อรู้ เมื่อเห็น เมื่อพิจารณา เมื่ออธิษฐานจิต เมื่อน้อมจิตไปด้วยศรัทธา เมื่อประคองความเพียร เมื่อเข้าไปตั้งสติ เมื่อตั้งจิตให้มั่น เมื่อรู้ชัดด้วยปัญญา เมื่อรู้ยิ่งธรรมที่ฟังรู้ยิ่ง เมื่อกำหนดรู้ธรรมที่ฟังกำหนดรู้ เมื่อละธรรมที่ฟังละ เมื่อเจริญธรรมที่ฟังเจริญ เมื่อทำให้แจ้งซึ่งธรรมที่ฟังทำให้แจ้ง ฟังศึกษา ฟังประพุดิเอื้อเพื่อ ประพุดิด้วยดี สมาทานประพุดิซึ่งสิกขา ๓ เหล่านี้ เพราะฉะนั้นจึงชื่อว่า ภิกษุเห็นความเสื่อมแก่นั้นแล้ว ฟังศึกษาเพื่อละเมถุนธรรมเสีย เพราะเหตุ นั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า :-

ยตและเกยรติในกาลก่อนของภิกษุนั้นย่อมเสื่อมไป

ภิกษุเห็นความเสื่อมแก่นั้นแล้ว ฟังศึกษาเพื่อละเมถุนธรรมเสีย.

[๒๔๓] พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า :-

ภิกษุนั้นถึงพร้อมด้วยความดำริ ย่อมชบเซา เหมือนคนกำพรว้า ได้ยินเสียงตีเตียนของชนเหล่าอื่นแล้ว ย่อมเป็นผู้ก่อเงินเป็นผู้เช่นนั้น.

ว่าด้วยข้อเสียของภิกษุ

[๒๔๔] คำว่า ภิกษุนั้นถึงพร้อมด้วยความดำริ ย่อมชบเซา

เหมือนคนกำพรว้า มีความว่าภิกษุนั้น อันความดำรินอกในกาม ดำริน

พยายาม คำริในความเบียดเบียน คำริด้วยทิฏฐิ ถูกต้อง ครอบงำ กลุ่มรวม
ประกอบ ย่อมชบเซา, ชีมเซา เชื่อมชิม หงอยเหงา เหมือนคนกำพร้า
คนโง่ คนหลงใหล นกเค้าคอยดักจับหนูอยู่ที่กิ่งไม้ ย่อมชบเซา ชีมเซา
เชื่อมชิม หงอยเหงา ฉันทิใด สุนัขจิ้งจอก ดักจับปลาอยู่ที่ริมฝั่งแม่น้ำ
ย่อมชบเซา ชีมเซา เชื่อมชิม หงอยเหงา ฉันทิใด แมวคอยดักจับหนู
อยู่ในที่ต่อ ที่ท่อน้ำ ที่ฝั่งน้ำมีเปือกตม ย่อมชบเซา ชีมเซา เชื่อมชิม
หงอยเหงา ฉันทิใด ลามีแปลที่หลัง ย่อมชบเซา ชีมเซา เชื่อมชิม
หงอยเหงาอยู่ในที่โขดหิน ที่ทำน้ำ และฝั่งมีเปือกตม ฉันทิใด ภิกษุ นั้น
ผู้หมุ่นไปผิด อันความคำริในกาม คำริในพยายาม คำริในความเบียดเบียน
คำริด้วยทิฏฐิ ถูกต้อง ครอบงำ กลุ่มรวม ประกอบ ย่อมชบเซา ชีมเซา
เชื่อมชิม หงอยเหงา ฉันทิใด เหมือนคนกำพร้า คนโง่ คนหลงใหล
เพราะฉะนั้นจึงชื่อว่า ภิกษุ นั้นถึงพร้อมด้วยความคำริ ย่อมชบเซา
เหมือนคนกำพร้า.

[๒๔๕] คำว่า ได้ยินเสียงติเตียนของชนเหล่าอื่นแล้ว ย่อม
เป็นผู้เก้อเขิน เป็นผู้เข่นนั้น มีความว่า คำว่า ชนเหล่าอื่น คือ
อุปัชฌาย์บ้าง อาจารย์บ้าง ชนชั้นอุปัชฌาย์บ้าง ชนชั้นอาจารย์บ้าง มิตร
บ้าง คนที่เคยเห็นกันบ้าง คนที่เคยคบกันบ้าง สหายบ้าง ย่อมดักเตือนว่า
ดูก่อนอาวุโส ไม่ใช่ลาภของท่านแล ท่านเอาดีไม่ได้แล้ว คือข้อที่ท่าน
ได้พระศาสดาผู้ยิ่งใหญ่เห็นปานนี้ บวชในธรรมวินัยที่พระศาสดาตรัสดี
แล้วอย่างนี้ ได้คณะพระอริยะเห็นปานนี้แล้ว บอกคืนพระพุทธ พระธรรม
พระสงฆ์ สิกขา แล้วเวียนมาเพื่อความเป็นภุหัตถ์ เพราะเหตุแห่งเมถุน

ธรรมอันแล้ว ท่านชื่อว่าเป็นผู้ไม่มีศรัทธาในกุศลธรรมทั้งหลายบ้าง เป็น
ผู้ไม่มีหิริในกุศลธรรมทั้งหลายบ้าง เป็นผู้ไม่มีโอตตปะในกุศลธรรม
ทั้งหลายบ้าง เป็นผู้ไม่มีสติในกุศลธรรมทั้งหลายบ้าง เป็นผู้ไม่มีปัญญา
ในกุศลธรรมทั้งหลายบ้าง ดังนี้ ภิกษุหนึ่งได้ยิน ได้ฟัง กำหนด พิจารณา
ตรวจตราแล้ว ซึ่งถ้อยคำ คำเป็นคล่อง คำแสดง คำสั่งสอน ของ
อุปัชฌาย์เป็นต้นเหล่านั้น ย่อมเป็นผู้เก้อเงิน คือ ขวยเงิน อืดอัด กระ-
ดากอาย เสียใจ.

คำว่า ผู้เป็นเช่นนั้น ได้แก่ ภิกษุผู้หมუნไปผิคนั้น ย่อมเป็นผู้
เช่นนั้น คือ เป็นผู้เหมือนกันเช่นนั้น เป็นผู้ดำรงอยู่อย่างนั้น เป็นผู้มิ
ประการอย่างนั้น เป็นผู้มีส่วนเปรียบอย่างนั้น เพราะฉะนั้นจึงชื่อว่า ได้
ยินเสียงติเตียนของชนเหล่าอื่นแล้ว ย่อมเป็นผู้เก้อเงิน เป็นผู้
เช่นนั้น เพราะเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า :-

ภิกษุหนึ่ง ถึงพร้อมด้วยความดำริ ย่อมชบเซา
เหมือนคนกำพรา ได้ยินเสียงติเตียนของชนเหล่าอื่นแล้ว
ย่อมเป็นผู้เก้อเงิน เป็นผู้เช่นนั้น.

[๒๔๖] พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า :-

ลำดับนั้น ภิกษุหนึ่งถูกวาตะของชนเหล่าอื่นตัก
เตือน ย่อมกระทำศีลตรา การกล่าวเท็จทั้งรู้ผู้นั้นเป็น
เครื่องผูกพันภิกษุหนึ่ง ภิกษุหนึ่งย่อมหยั่งลงสู่ความเป็นผู้พูด
เท็จ.

[๒๔๗] คำว่า ลำดับนั้น ภิกษุนั้นอุกวาตะของชนเหล่าอื่น

ตักเตือน ย่อมกระทำศีลตรา มีความว่า ศัพท์ว่า อถ เป็นบทสนธิ
เชื่อมบท เป็นปทปุระณะควบอักษร เป็นศัพท์มีพยัญชนะสละสลาย เป็น
ลำดับบท.

คำว่า ศีลตรา ได้แก่ ศีลตรา ๓ อย่าง คือ ศีลตราทางกาย ๑
ศีลตราทางวาจา ๑ ศีลตราทางใจ ๑. กายทุจริต ๓ อย่าง เป็นศีลตรา
ทางกาย วจีทุจริต ๔ อย่าง เป็นศีลตราทางวาจา มโนทุจริต ๓ อย่าง
เป็นศีลตราทางใจ.

คำว่า อุกวาตะของชนเหล่าอื่นตักเตือน ความว่า ภิกษุนั้น
อันอุปัชฌาย์บ้าง อาจารย์บ้าง ชนชั้นอุปัชฌาย์บ้าง ชนชั้นอาจารย์บ้าง
มิตรบ้าง คนที่เคยเห็นกันบ้าง คนที่เคยคบกันบ้าง สหายบ้าง ตักเตือน
แล้ว ย่อมกล่าวเท็จทั้งรู้ คือย่อมกล่าวว่ ข้าแต่ท่านผู้เจริญ ข้าพเจ้ายินดี
ยิ่งในบรรพชา แต่ข้าพเจ้าต้องเลี้ยงมารดา ฉะนั้นจึงต้องลาสิกขา ข้าพเจ้า
ต้องเลี้ยงบิดาต้องเลี้ยงพี่ชายน้องชาย ต้องเลี้ยงพี่สาวน้องสาวต้องเลี้ยงบุตร
ต้องเลี้ยงธิดา ต้องเลี้ยงมิตรต้องเลี้ยงอำมาตย์ต้องเลี้ยงญาติ ต้องเลี้ยงคน
ที่สืบเชื้อสาย ฉะนั้นจึงต้องลาสิกขา ดังนี้ชื่อว่า ย่อมทำศีลตราทางวาจา คือ
ย่อมให้ศีลตราทางวาจาเกิดขึ้น ให้เกิดขึ้นพร้อม ให้บังเกิด ให้บังเกิดเฉพาะ
เพราะฉะนั้นจึงชื่อว่า ลำดับนั้น ภิกษุนั้น อุกวาตะของชนเหล่าอื่น
ตักเตือน ย่อมกระทำศีลตรา.

[๒๔๘] คำว่า การกล่าวเท็จทั้งรู้ผู้นั้น เป็นเครื่องผูกพัน
ภิกษุนั้น มีความว่า การกล่าวเท็จทั้งรู้ผู้นั้น เป็นเครื่องผูกพัน คือ

เป็นป่าใหญ่ เป็นป่าชฎใหญ่ เป็นทางกันดารให้ เป็นทางไม่เสมอมาก.
เป็นทางคดมาก เป็นหล่มมาก เป็นเปือกตมมาก เป็นเครื่องกังวลมาก เป็น
เครื่องผูกมัดมาก ของภิกษุ นั้น เพราะฉะนั้นจึงชื่อว่า การกล่าวเท็จทั้ง
รู้ผู้นั้นเป็นเครื่องผูกพันภิกษุนั้น.

[๒๔๕] คำว่า ภิกษุนั้นหยั่งลงสู่ความเป็นผู้พูดเท็จ มีความ
ว่า มุสาวาท เรียกว่า ความเป็นผู้พูดเท็จ บุคคลบางตนในโลกนี้ อยู่ใน
สภาก็ดี อยู่ในที่ประชุมก็ดี อยู่ท่ามกลางญาติก็ดี อยู่ท่ามกลางสมาคมก็ดี
อยู่ท่ามกลางราชสกุลก็ดี ถูกเขานำไปถามเป็นพยานว่า มาเกิดบุตรผู้เจริญ
ท่านรู้สิ่งใด ก็จงบอกสิ่งนั้น บุคคลนั้น เมื่อไม่รู้ก็บอกว่ารู้อ้าง เมื่อรู้ก็
บอกว่าไม่รู้บ้าง เมื่อไม่เห็นก็บอกว่าเห็นบ้าง เมื่อเห็นก็บอกว่าไม่เห็น
บ้าง ย่อมกล่าวเท็จทั้งเพราะเหตุแห่งตนบ้าง เพราะเหตุแห่งผู้อื่นบ้าง
เพราะเห็นแก่อำภิสเล็กน้อยบ้าง ด้วยประการดังนี้ นี้เรียกว่าความเป็นผู้พูด
เท็จ อีกอย่างหนึ่ง มุสาวาทย่อมมีด้วยอาการ ๓ อย่าง คือในเบื้องต้น
บุคคลนั้นมีความรู้ว่า เราจักพูดเท็จ เมื่อพูดอยู่ก็รู้ว่าเรากำลังพูดเท็จ เมื่อ
พูดแล้วก็รู้ว่าเราพูดเท็จแล้ว มุสาวาทย่อมมีด้วยอาการ ๓ อย่างเหล่านี้ อีก
อย่างหนึ่ง มุสาวาทย่อมมีด้วยอาการ ๔ อย่าง ย่อมมีด้วยอาการ ๕ อย่าง
ย่อมมีด้วยอาการ ๖ อย่าง ย่อมมีด้วยอาการ ๗ อย่าง ย่อมมีด้วยอาการ ๘ อย่าง
คือในเบื้องต้นบุคคลนั้นมีความรู้ว่า เราจักพูดเท็จ เมื่อพูดอยู่ก็รู้ว่าเรา
กำลังพูดเท็จ เมื่อพูดแล้วก็รู้ว่าเราพูดเท็จแล้ว ปิดบังซึ่งทิฎฐิ ความควร
ความชอบใจ ความสำคัญ ความจริง มุสาวาทย่อมมีด้วยอาการ ๘ อย่าง
เหล่านี้. คำว่า ย่อมหยั่งลงสู่ความเป็นผู้พูดเท็จ ความว่า ย่อมหยั่ง

ลง ก้าวลงยึดถือเข้าไปสู่ความเป็นผู้พูดเท็จ เพราะฉะนั้นจึงชื่อว่า ย่อม
หยั่งลงสู่ความเป็นผู้พูดเท็จ เพราะเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัส
ว่า :-

ลำดับนั้น ภิกษุหนึ่งอุทวาทะของชนเหล่าอื่นตัก
เต็อน ย่อมกระทำศีลตรา การกล่าวเท็จทั้งรู้ผู้นั้น เป็น
เครื่องผูกพันภิกษุหนึ่ง ภิกษุหนึ่งย่อมหยั่งลงสู่ความเป็นผู้พูด
เท็จ.

[๒๕๐] พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า :-

ภิกษุเป็นที่เลื่องลือว่าเป็นบัณฑิต อธิษฐานความ
ประพฤติผู้เดียว แม้ภายหลังประกอบเมถุนธรรม จักเศร้า
หมอง เหมือนคนโง่งอนนั้น.

ว่าด้วยต้นตรงปลายคด

[๒๕๑] คำว่า ภิกษุเป็นที่เลื่องลือว่าเป็นบัณฑิต มีความว่า
ภิกษุบางรูปในธรรมวินัยนี้ เป็นผู้อันชนทั้งหลายสรรเสริญเกียรติคุณว่า
เป็นบัณฑิต เป็นผู้ฉลาด มีปัญญา เป็นพหูสูตร มีถ้อยคำไพเราะ มี
ปฏิภาณดี ทรงจำพระสูตรบ้าง ทรงจำพระวินัยบ้าง เป็นพระธรรมกถึก
บ้าง ฯลฯ เป็นผู้ได้เนวสัจญานาตัจญายตนสมาบัติบ้าง ในกาลก่อน คือ
ในคราวเป็นสมณะ เป็นผู้อันประชุมชนรู้ หมายถึง เลื่องลือกันอย่างนี้
เพราะฉะนั้นจึงชื่อว่า ภิกษุเป็นที่เลื่องลือว่าเป็นบัณฑิต.

[๒๕๒] คำว่า อธิษฐานความประพฤติผู้เดียว มีความว่า
อธิษฐานความประพฤติผู้เดียวด้วยเหตุ ๒ ประการ คือ ด้วยส่วนบรรพชา ๑

ด้วยการละความคลุกคลีด้วยหมู่ ๑ อธิษฐานความประพฤติผู้เดียวด้วยส่วน
บรรพชาอย่างไร ? ภิกษุตัดกังวลในฆราวาสทั้งหมด ฯลฯ อธิษฐานความ
ประพฤติผู้เดียวด้วยส่วนบรรพชาอย่างนี้ อธิษฐานความประพฤติผู้เดียว
ด้วยการละความคลุกคลีด้วยหมู่ อย่างไร ? ภิกษุนั้นบวชแล้วอย่างนั้น
เป็นผู้เดียวช่องเสพเสนาสนะอันเป็นป่าละเมาะและป่าทึบ อันสงัด ฯลฯ
อธิษฐานความประพฤติผู้เดียว ด้วยการละความคลุกคลีด้วยหมู่อย่างนี้
เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า อธิษฐานความประพฤติผู้เดียว.

[๒๕๓] คำว่า **แม้ภายหลังประกอบในเมถุนธรรม** มีความว่า
ชื่อว่าเมถุนธรรม ได้แก่ธรรมของอัสตบรูช ฯลฯ เพราะเหตุนี้จึงเรียก
ว่า เมถุนธรรม. คำว่า **แม้ภายหลังประกอบในเมถุนธรรม** ความ
ว่าสมัยต่อมา ภิกษุนั้นบอกคินพระพุทธ พระธรรม พระสงฆ์ และสิกขา
แล้วเวียนมาเป็นคฤหัสถ์ ประกอบ ประกอบทั่ว ประกอบด้วยความเอื้อเพื่อ
ประกอบด้วยดี ในเมถุนธรรม เพราะฉะนั้นจึงชื่อว่า **แม้ภายหลัง
ประกอบเมถุนธรรม.**

ว่าด้วยการลงโทษ

[๒๕๔] คำว่า **จักเสรำหมอง เหมือนคนโง่งนั้น** มีความว่า
บุคคลนั้นจักลำบาก จักเสรำหมอง มัวหมอง เหมือนคนกำพรวด เหมือน
คนหลงใหล ฉะนั้น. คือ ข้อมฆ่าสัตว์บ้าง ลักทรัพย์บ้าง ตัดที่ต่อบ้าง
ปล้นโดยไม่เหลือบ้าง ปล้นเรือนหลังเดียวบ้าง ดักปล้นที่หนทางเปลี่ยวบ้าง
คบหาภรรยาของผู้อื่นบ้าง กล่าวเท็จบ้าง จักลำบาก จักเสรำหมอง
มัวหมอง แม้อย่างนี้ พระราชาธิบดีให้จับกุมบุคคลนั้นแล้ว ให้ทำ

กรรมกรณ์ต่าง ๆ คือ ให้เขียนด้วยเส้นข้าง ให้เขียนด้วยหวายข้าง ให้ตีด้วย
ไม้พลองข้าง ให้ตัดมือข้าง ให้ตัดเท้าข้าง ให้ตัดมือและเท้าข้าง ให้ตัด
ใบหูข้าง ให้ตัดจมูกข้าง ให้ตัดใบหูและจมูกข้าง วางก้อนเหล็กแดงบน
ศิระข้าง ถลกหนังศิระออกแล้วขัดให้ขาวเหมือนสังข์ข้าง ใส่ไฟลุก
โพลงเข้าไปในปากจนโลหิตไหลออกเต็มปากเหมือนปากกรามูข้าง พันตัว
ด้วยผ้าชุบน้ำมันแล้วเผาทั้งเป็นข้าง พันมือด้วยผ้าจุดไฟให้ลุกเหมือนประทีป
ข้าง ถลกหนังตั้งแต่คอลงมาถึงข้อเท้า ลูกเดินเหยียบหนังนั้นจนลึกลงข้าง
ถลกหนังตั้งแต่คอลงมาถึงบันเอว ทำให้เป็นคังนุ่งผ้าคารองข้าง สวม
ปลอกเหล็กที่ข้อศอกและเข้าทั้งหมดแล้วเสียบหลาวเหล็ก ๕ ทิศ ตั้งไว้เผา
ไฟข้าง เอาเบ็ดเกี่ยวหนังเนื้อเอ็นออกมาข้าง เอามีดเฉือนเนื้อออกเป็น
แฉ่น ๆ คังเหรียญษาปณ์ข้าง เฉือนหนังเนื้อเอ็นออกเหลือแต่กระดูกข้าง
เอาหลาวเหล็กแทงที่ช่องหูจนทะลุถึงกัน เสียบติดดินแล้วจับขามุนไปโดย
รอบข้าง ทูบให้กระดูกละเอียดแล้วถลกหนังออกเหลือแต่กองเนื้อคังตั้งใบ
ไม้ข้าง เอาน้ำมันเคือดพล่านรดตัวข้าง ให้สุนัขกัดกินจนเหลือแต่กระดูก
ข้าง เสียบหลาวขกขึ้นนอนหงายทั้งเป็นข้าง เอาดาบตัดศิระข้าง บุคคล
นั้นจักลำบาก จักเศร้าหมอง มัวหมองเมืออย่างนี้. อีกอย่างหนึ่ง บุคคล
นั้นถูกกามตัณหาครอบงำแล้ว มีจิตอันกามตัณหาจริงไว้แล้ว เมื่อแสวงหา
โภคทรัพย์ ขอมเล่นไปสู่มหาสมุทรด้วยเรือ ฝ่าหนาว ฝ่าร้อน ถูกสัมผัส
แห่งเหลือบ ขุน ลม แดด และสัตว์เลื้อยคลานเบียดเบียน ถูกความหิว
กระหายเบียดเบียนอยู่ ไปคุมพริฐ ไปตักโกธริฐ ไปตักกสิริฐ ไปกาล-
มุขริฐ ไปมรณปาริฐ ไปเวสุขริฐ ไปเวราปถริฐ ไปชาริฐ ไปกมลริฐ

ไปวังกรรัฐ ไปเอฬวัททนรัฐ ไปสุวัณณภูรัฐ ไปสุวัณณภูมิรัฐ ไปตัมพ-
ป็นณิรัฐ ไปสุปปารรัฐ ไปกรุกรรัฐ ไปสุรัทธรัฐ ไปอังคณกรรัฐ ไป
กัณคณรัฐ ไปปรมกัณคณรัฐ ไปโยนรัฐ ไปป็นรัฐ ไปอัลลันทรรัฐ ไป
มรุกันคารรัฐ เดินทางที่ต้องไปด้วยเข้า เดินทางที่ต้องไปด้วยเกาะ เดินทาง
ที่ต้องไปด้วยแพะ เดินทางที่ต้องโหนไปด้วยเชือกและหลัก เดินทางที่
ต้องโดดลงด้วยร่มหนังแล้วจึงเดินไปได้ เดินทางที่ต้องไปด้วยพะองไม้ไผ่
เดินทางตามทางนก เดินทางตามทางหนู เดินทางตามทางชอกภูเขา เดิน
ทางตามลำธารที่ท้องใต้ไปตามเส้นหวนย จักลำบาก จักเศร้าหมอง
มัวหมองแม้ยงนี้ เมื่อแสวงหาไม้ได้ ย่อมเสวยทุกข์และโทมณัสแม้มี
ความไม้ได้เป็นมูล จักลำบาก จักเศร้าหมอง มัวหมองแม้ยงนี้ เมื่อ
แสวงหาได้ ครั้นได้แล้วก็เสวยทุกข์และโทมณัสแม้มีความรักษาเป็นมูล
ด้วยวิตกอยู่ว่า ด้วยอุบายอะไรหนอ พระราชาจึงจะไม่ริบโภคทรัพย์ของเรา
พวกโจรจะไม่ลักไป ไฟจะไม่ไหม้ น้ำจะไม่พัดไป พวกทนายทอปริยจะ
ไม่จนเอาไป เมื่อรักษาปกครองยงนี้ โภคทรัพย์ย่อมสลายไป บุคคล
นั้นก็เสวยทุกข์และโทมณัส แม้มีความสลายไปแห่งทรัพย์เป็นมูล จักลำบาก
จักเศร้าหมอง มัวหมองแม้ยงนี้ เพราะเหตุยงนี้ จึงชื่อว่าจักเศร้าหมอง
เหมือนคนโง่จะยงนั้น เพราะเหตุยงนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า :-

ภิกษุเป็นที่ย่องลือว่าเป็นบัณฑิต อธิษฐานความ

ประพฤตผู้เดียว แม้ภายหลังประกอบเมถุนธรรม จักเศร้า

หมองเหมือนคนโง่ จะยงนั้น.

[๒๕๕] พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า :-

มุนีทราบโทษนั้น ในความเป็นฆราวาสอื่นแต่ความ
เป็นสมณะก่อนในธรรมวินัยนี้ พึงทำความประพฤติผู้เดียว
ให้มัน ไม่พึงเสพเมถุนธรรม.

ว่าด้วยปฏิบัติทาของมุนี

[๒๕๖] คำว่า มุนีทราบโทษนั้น ในความเป็นฆราวาสอื่น
แต่ความเป็นสมณะก่อน ในธรรมวินัยนี้ มีความว่า คำว่า นั้น
ได้แก่ มุนี ทราบ รู้ เทียบเคียง ทำให้แจ่มแจ้ง ทำให้เป็นแจ้ง ซึ่ง
สมบัติและวิบัติ นั้น คือ ยศและเกียรติในกาลก่อน คือ ในคราวเป็น
สมณะ ย่อมกลายเป็นความเสื่อมยศและเสื่อมเกียรติ ของภิกษุผู้บอกคืน
พระพุทฺธ พระธรรม พระสงฆ์ และศึกษาแล้วเวียนมาเป็นคฤหัสถ์ใน
ภายหลัง.

คำว่า มุนี ความว่า ฉฺวณ เรียกว่า โมนะ ได้แก่ ปัญญา
ความรู้ทั่ว ๆ ไป ก้าวล่วงธรรมเป็นเครื่องข้องและตัดหาเพียงดังข้าย ดำรง
อยู่ และเป็นผู้อันเทวดาและมนุษย์บูชาแล้ว บุคคลนั้นชื่อว่า มุนี.

คำว่า ในธรรมวินัยนี้ ได้แก่ ในทิวฎี ในความควร ในความ
ชอบใจ ในเขตแดน ในธรรม ในวินัย ในธรรมวินัย ในปาพจน์ ใน
พรหมจรรย์ ในสัตตสุสาน์ ในอัทภาพ ในมนุษยโลกนี้ เพราะเหตุนี้
จึงชื่อว่า มุนีทราบโทษนั้น ในความเป็นฆราวาสอื่นแต่ความเป็น
สมณะก่อน ในธรรมวินัยนี้.

[๒๕๗] คำว่า **พึงทำความประพฤตผู้เดียวให้มั่นคง** มีความ
ว่าพึงทำความประพฤตผู้เดียวให้มั่นคง ด้วยเหตุ ๒ ประการ คือ ด้วยส่วน
บรรพชา ๑, ด้วยการละความคลุกคลีด้วยหมู่ ๑.

พึงทำความประพฤตผู้เดียวให้มั่นคง ด้วยส่วนบรรพชาอย่างไร ?
มุณีตัดกังวลในฆราวาสทั้งหมด ตัดกังวลในบุตรและภรรยา ตัดกังวลใน
ญาติ ตัดกังวลในมิตรและอมาตย์ ตัดกังวลในความสังสมแล้ว ปลงผม
และหนวด นุ่งห่มผ้ากาสาวพัตร์ ออกบวชเป็นบรรพชิตแล้ว เข้าถึง
ความเป็นผู้ไม่มีกังวล พึงเป็นผู้เดียวประพฤต คือ อยู่ เปลี่ยนอิริยาบถ
ประพฤต รักษา เป็นไป ยิ่งอัธกภาพให้เป็นที่ไป มุณีพึงทำความประพฤต
ผู้เดียวให้มั่นคง ด้วยส่วนบรรพชาอย่างนี้.

พึงทำความประพฤตผู้เดียวให้มั่นคง ด้วยการละความคลุกคลีด้วยหมู่
อย่างไร ? มุณินั้นบวชแล้วอย่างนั้น พึงเป็นผู้เดียวช่องเสพเสนาสนะอัน
เป็นป่าละเมาะและป่าที่บอันสดก มีเสียงน้อย ปราศจากเสียงกึกก้อง
ปราศจากชนผู้สัญจรไปมา เป็นที่ควรทำกรรมลับของมนุษย์ สมควรแก่
การหลีกเร้น มุณินั้นพึงเดินผู้เดียว พึงยืนผู้เดียว นั่งผู้เดียว นอนผู้เดียว
เข้าบ้านเพื่อบิณฑบาตผู้เดียว กลับผู้เดียว นั่งในที่ลับผู้เดียว อธิษฐาน
จงกรมผู้เดียว เป็นผู้เดียวประพฤต คือ อยู่ เปลี่ยนอิริยาบถ ประพฤต
รักษา เป็นไป มุณีพึงทำความประพฤตผู้เดียวให้มั่นคง ด้วยการละความ
คลุกคลีด้วยหมู่อย่างนี้ มุณีพึงทำความประพฤตผู้เดียวให้มั่นคงถาวร มี
การสมาทานมั่นคง มีการสมาทานตั้งลงในกุศลธรรมทั้งหลาย เพราะ
ฉะนั้นจึงชื่อว่า **พึงกระทำความประพฤตผู้เดียวให้มั่นคง.**

[๒๕๘] คำว่า **ไม่พึงเสพเมถุนธรรม** มีความว่า ชื่อว่าเมถุน-
ธรรม ได้แก่กรรมของอัสติบุรุษ ฯลฯ เพราะเหตุนี้ จึงเรียกว่าเมถุนธรรม
มุณีไม่พึงเสพ ไม่พึงชองเสพ ไม่พึงร่วม ไม่พึงเสพเฉพาะ ซึ่งเมถุนธรรม
เพราะฉะนั้นจึงชื่อว่า **ไม่พึงเสพเมถุนธรรม** เพราะเหตุนี้ พระผู้มี
พระภาคเจ้าจึงตรัสว่า :-

มุณีทราบโทษนั้น ในความเป็นภราวาสอื่นแต่ความ
เป็นสมณะก่อน ในธรรมวินัยนี้ พึงทำความประพฤติ
ผู้เดียวให้มัน **ไม่พึงเสพเมถุนธรรม.**

[๒๕๙] พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า :-

บุคคลพึงศึกษาวิเวกนั้นเทียว เพราะความประพฤติ
วิเวกนั้น เป็นกิจอันสูงสุดของพระอริยะทั้งหลาย บุคคล
ไม่พึงสำคัญว่า เราเป็นผู้ประเสริฐด้วยความประพฤติวิเวก
นั้น บุคคลนั้นแลย่อมเข้าไปใกล้พระนิพพาน.

[๒๖๐] คำว่า **บุคคลพึงศึกษาวิเวกนั้นเทียว** มีความว่า คำว่า
วิเวก ได้แก่ วิเวก ๓ อย่างคือ กายวิเวก ๑ จิตตวิเวก ๑ อูปธิวิเวก ๑
กายวิเวกเป็นไฉน ? ฯลฯ นี้ชื่อว่าอูปธิวิเวก ก็กายวิเวกย่อมมีแก่บุคคลผู้
มีกายหลีกออกแล้ว ยินดียิ่งในเนกขัมมะ จิตตวิเวกย่อมมีแก่บุคคลผู้มีจิต
บริสุทธิ์ถึงซึ่งความเป็นผู้มีจิตผ่องแผ้วอย่างยิ่ง อูปธิวิเวกย่อมมีแก่บุคคล
ผู้หมดอุปธิ ถึงซึ่งพระนิพพานอันเป็นวิสังขาร.

คำว่า **ศึกษา** ได้แก่ ศึกษา ๓ อย่าง คือ อริศีลศึกษา ๑ อริจิตต-
ศึกษา ๑ อริปัญญาศึกษา ๑ ฯลฯ นี้ชื่อว่าอริปัญญาศึกษา.

คำว่า บุคคลพึงศึกษาวิเวกนั้นเทียว ความว่าพึงศึกษา พึงประพฤติเอื้อเพื่อ พึงประพฤติด้วยดี พึงสมาทานประพฤติวิเวกนั้นเทียว เพราะฉะนั้นจึงชื่อว่า บุคคลพึงศึกษาวิเวกนั้นเทียว.

[๒๖๑] คำว่า ความประพฤติวิเวกนั้น เป็นกิจอันสูงสุดของพระอรียะทั้งหลาย มีความว่า พระพุทธเจ้า สาวกของพระพุทธเจ้า พระปัจเจกพุทธเจ้า เรียกว่า พระอรียะ ความประพฤติวิเวกนั้น เป็นกิจอันเลิศ ประเสริฐ วิเศษ เป็นใหญ่ สูงสุด บวร ของพระอรียะทั้งหลาย เพราะฉะนั้นจึงชื่อว่า ความประพฤติวิเวกนั้น เป็นกิจอันสูงสุดของพระอรียะทั้งหลาย.

[๒๖๒] คำว่า บุคคลไม่พึงสำคัญว่า เราเป็นผู้ประเสริฐด้วยความประพฤติวิเวกนั้น มีความว่าบุคคลไม่พึงทำความกำเริบขึ้น ไม่พึงทำความขกตน ไม่พึงทำความถือตัว ไม่พึงทำความกระด้างด้วยความประพฤติวิเวกนั้น คือ ไม่พึงยังความถือตัวให้เกิด ไม่พึงทำความผูกพันด้วยความประพฤติวิเวกนั้น ไม่พึงเป็นผู้กระด้าง เย่อหยิ่ง หัวสูง ด้วยความประพฤติวิเวกนั้น เพราะฉะนั้นจึงชื่อว่า บุคคลไม่พึงสำคัญว่า เราเป็นผู้ประเสริฐด้วยความประพฤติวิเวกนั้น.

[๒๖๓] คำว่า บุคคลนั้นแลย่อมเข้าไปใกล้พระนิพพาน มีความว่า บุคคลนั้นย่อมเข้าไปในที่ใกล้ ในที่ใกล้รอบ ในที่ใกล้เคียง ไม่ห่างไกล ใกล้ชิดต่อพระนิพพาน เพราะฉะนั้นจึงชื่อว่า บุคคลนั้นแลย่อมเข้าไปใกล้พระนิพพาน เพราะเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า :-

บุคคลพึงศึกษาวิเวกนั้นเทียว เพราะความประพฤติ
วิเวกนั้น เป็นกิจอันสูงสุดของพระอริยะทั้งหลาย บุคคล
ไม่พึงสำคัญว่า เราเป็นผู้ประเสริฐด้วยความประพฤติวิเวก
นั้น บุคคลนั้นแลย่อมเข้าไปใกล้พระนิพพาน.

[๒๖๔] พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า :-

หมุ่สัตว์ผู้ยินดีในถามทั้งหลาย ย่อมรักใคร่ต่อมุณี
ผู้ประพฤติว่าง ไม่มีอาลัยในกามทั้งหลาย ผู้ข้ามโอฆะ
ได้แล้ว.

[๒๖๕] คำว่า **ต่อมุณีผู้ประพฤติว่าง** มีความว่า คำว่า ว่าง
คือ ผู้ว่าง ผู้เปล่า ผู้สงัด จากกายทุจริต วจีทุจริต มโนทุจริต ราคะ
โทสะ โนหะ ความโกรธ ความผูกโกรธ ความลบหลู่ ความตีเสมอ
ความริษยา ความตระหนี่ ความหลง ความโอ้อวด ความกระด้าง ความ
แข่งดี ความถือตัว ความคูหมิ่นท่าน ความเมา ความประมาท กิเลส
ทั้งปวง ทุจริตทั้งปวง ความกระวนกระวายทั้งปวง ความเร่าร้อนทั้งปวง
ความเดือดร้อนทั้งปวง อกุศลากิสังขารทั้งปวง.

คำว่า **มุณี** ความว่า ญาณเรียกว่าโมณะ ได้แก่ปัญญา ความรู้
ทั่ว ๆ ละ ก้าวล่วงธรรมเป็นเครื่องตั้งและค้นหาเพียงดั่งข่าย ดำรงอยู่
และเป็นผู้อันเทวดาและมนุษย์บูชาแล้วบุคคลนั้นชื่อว่ามุณี คำว่า **ผู้ประพฤติ**
ความว่า ผู้ที่เข้าไป อยู่ เปลี่ยนอิริยาบถ ประพฤติ รักษา เป็นไป
ยังอรรถภาพให้เป็นไป เพราะฉะนั้นจึงชื่อว่า **ต่อมุณีผู้ประพฤติว่าง**.

[๒๖๖] คำว่า ไม่มีอาลัยในกามทั้งหลาย มีความว่า คำว่า

กาม ได้แก่ กาม ๒ อย่างโดยหัวข้อ คือ วัตถุกาม ๑. กิเลสกาม ๑๗
นี้เรียกว่าวัตถุกาม ๑๗ นี้เรียกว่ากิเลสกาม มุนีกำหนดรู้วัตถุกาม ละเว้น
บรรเทา ทำให้สิ้นให้ถึงความไม่มีซึ่งกิเลสกาม ชื่อว่าไม่มีอาลัยในกาม
ทั้งหลาย คือ สละ สำรอก ปล่อย ละ สละคืนกามเสียแล้ว ปราศจาก
ราคะ คือ สละ สำรอก ปล่อย ละ สละคืนราคะเสียแล้ว เป็นผู้หมด
ค้นหา ดับแล้ว เย็นแล้ว เสวยความสุข มีคนเป็นผู้ประเสริฐอยู่ เพราะ
ฉะนั้นจึงชื่อว่า ไม่มีอาลัยในกามทั้งหลาย.

[๒๖๗] คำว่า หมุ่สัตว์ผู้ยินดีในกามทั้งหลายย่อมรักใคร่....

ผู้ข้ามโอฆะได้แล้ว มีความว่า คำว่า ปชา เป็นชื่อของสัตว์ หมุ่สัตว์
ผู้กำหนด ปรารถนา ยินดี ตัดใจ ลุ่มหลง ช้อง เกี่ยว พัวพัน ในกาม
ทั้งหลาย หมุ่สัตว์เหล่านั้นย่อมอยากได้ ยินดี ปรารถนา รักใคร่ ชอบใจ
ต่อมุนีผู้ข้าม คือ ข้ามขึ้น ข้ามพ้น ก้าวล่วง ล่วงเลย เป็นไปล่วงซึ่ง
กามโอฆะ ภวโอฆะ ทิฏฐิโอฆะ อวิชชาโอฆะ และทางแห่งสงสารทั้งปวง
ผู้ไปสู่มืดถึงมืดแล้ว ไปสู่ส่วนสุดถึงส่วนสุดแล้ว ไปสู่ที่สุดถึงที่สุดแล้ว ไปสู่
ส่วนสุดรอบถึงส่วนสุดรอบแล้ว ไปสู่ที่จบถึงที่จบแล้ว ไปสู่ที่ด้านทานถึง
ที่ด้านทานแล้ว ไปสู่ที่ลี้ลับถึงที่ลี้ลับแล้ว ไปสู่ที่พึงถึงที่พึงแล้ว ไปสู่ที่ไม่มี
ภัยถึงที่ไม่มีภัยแล้ว ไปสู่ที่ไม่เคลื่อนถึงที่ไม่เคลื่อนแล้ว ไปสู่มตะถึงอมตะ
แล้ว ไปสู่นิพพานถึงนิพพานแล้ว พวกลูกหนี้อย่อมปรารถนารักใคร่ความ
เป็นผู้หมดหนี้ ฉันทใจ พวกป่วยไข้ย่อมปรารถนารักใคร่ความเป็นผู้หายโรค
ฉันทใจ พวกติดอยู่ในเรือนจำย่อมปรารถนารักใคร่ความพ้นจากเรือนจำ

ฉันได พวกเป็นทาสย่อมปรารถนารักใคร่ความเป็นไท ฉันได พวกเดิน
ทางกันดารย่อมปรารถนารักใคร่ภาคพื้นทีเ่เกษม ฉันได หมู่สัตว์ผู้กำหนด
ปรารถนา ยินดี ติดใจ ลุ่มหลง ช้อง เกี้ยว พัวพันในกามทั้งหลาย
หมู่สัตว์เหล่านั้นย่อมอยากได้ ยินดี ปรารถนา รักใคร่ ชอบใจ ต่อมนี
ผู้ข้ามคือ ข้ามขึ้น ข้ามพ้น ก้าวล่วง ล่วงเลย เป็นไปล่วงซึ่งกามโอฆะ
ภวโอฆะ ฯลฯ ไปสู่นิพพานถึงนิพพานแล้ว ฉันนั้นเหมือนกัน เพราะ
ฉะนั้น จึงชื่อว่า หมู่สัตว์ผู้ยินดีในกามทั้งหลาย ย่อมรักใคร่...
ผู้ข้ามโอฆะได้แล้ว เพราะเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า:-

หมู่สัตว์ ผู้ยินดีในกามทั้งหลาย ย่อมรักใคร่ต่อมนี
ผู้ประพฤติว่าง ไม่มีอาลัยในกามทั้งหลาย ผู้ข้ามโอฆะ
ได้แล้ว ดังนี้.

อรรถกถาติสสเมตเตยยสุตตนิทเทส

ในติสสเมตเตยยสุตตรที่ ๗ มีวินิจฉัยดังต่อไปนี้ :-

บทว่า **เมถุนมนุญตตุส** ความว่า ผู้ประกอบเนื่อง ๆ ในเมถุน-
กรรม.

บทว่า **อิติ** ความว่า ท่านพระติสสเมตเตยยะกราบทูลอย่างนี้.

บทว่า **อายุสฺมา** เป็นคำแสดงความรัก.

บทว่า **ติสฺโส** เป็นชื่อของพระเถระนั้น พระเถระเมื่อนั้นก็ปรากฏ
โดยชื่อว่า **ติสสะ** พระเถระนี้ได้ปรากฏด้วยสามารถแห่งโคตรนั้นแล้ว
เมตเตยยะ เพราะฉะนั้น ในอรรถูปัตตติกาท่านจึงกล่าวว่า มีสหาย ๒ คน
ชื่อติสสเมตเตยยะ.

บทว่า **วิมาตํ** ได้แก่ ความเข้าไปกระทบ.

บทว่า **พฺรุหิ** แปลว่า โปรดบอก.

บทว่า **มาริส** เป็นคำแสดงความรัก ท่านอธิบายว่า ท่านผู้นิรทุกข์.

บทว่า **สุตฺวาน ทว สาสนํ** ความว่า ฟังพระดำรัสของพระองค์
แล้ว. ท่านพระติสสเมตเตยยะกราบทูลอาราธนาให้ทรงแสดงธรรมปรารภ
สหาย ก็พระเถระนั้นเป็นผู้มีการศึกษาคีติเดียว.

บทว่า **เมถุนธมฺโม นาม** นี้เป็นบทอุทเทสเมถุนกรรมที่ฟังชี้แจง.

บทว่า **อสทฺฐมฺโม** ได้แก่ ธรรมของอัสตบรูษคือชนชั้นต่ำ.

บทว่า **คามธมฺโม** ได้แก่ ธรรมที่พวกชาวบ้านประพฤติ.

บทว่า **วสตรมโม** ได้แก่ ธรรมของคนถ้อย อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า **วสตรธรรม** เพราะอรรถว่า เป็นธรรมชั่ว คุดฝน เพราะกิเลสรั่วรด.

บทว่า **ทุฏฐุโล** ความว่า ชื่อว่า ชั่วหยาบ เพราะอรรถว่า ชื่อว่าชั่ว เพราะกิเลสประทุษร้าย ชื่อว่าหยาบเพราะไม่ละเอียด ก็เพราะความเห็นที่ดี ความยึดถือที่ดี ความลุ่มคล้ำที่ดี ความถูกต้องที่ดี ความกระทบที่ดี ที่เป็นบริวารของธรรมนั้น ชั่วหยาบ ฉะนั้น ธรรมที่ชั่วหยาบนั้น จึงเป็นเมถุนธรรม.

บทว่า **โอทกนุติโก** ความว่า ชื่อว่า มีน้ำเป็นที่สุด เพราะอรรถว่า ถือเอาน้ำ เพื่อความบริสุทธิ์ในที่สุดแห่งธรรมนั้น อุทกัณตะนั้นแหละ เป็นโอทกัณติกะ ชื่อว่า เป็นธรรมอันพึงทำในที่ลับ เพราะเป็นธรรมที่พึงทำในที่ลับ คือในโอกาสที่ปกปิด ปาฐะว่า **วินเย ปน ทุฏฐุลลโอทกนุติกั รหสุลล** ดังนี้ก็มี.

ในบท ๓ บทเหล่านั้น พึงเปลี่ยนบท **โยโส** ประกอบเป็น **ยัม** ความว่า อันใดชั่วหยาบ อันนั้นเป็นเมถุนธรรม, อันใดมีน้ำเป็นที่สุด อันนั้นเป็นเมถุนธรรม, อันใดพึงทำในที่ลับ อันนั้นเป็นเมถุนธรรม. แต่ในที่นี้ พึงทราบการประกอบบท อย่างนี้ว่า ธรรมใดเป็นธรรมของอัสถบุรุษ ธรรมนั้นเป็นเมถุนธรรม ฯลฯ ธรรมใดเป็นธรรมอันพึงทำในที่ลับ ธรรมนั้นเป็นเมถุนธรรม ชื่อว่าธรรมคือความถึงพร้อมด้วยธรรมของคนคู่กัน เพราะเป็นธรรมอันคนคู่ๆ กันพึงถึงพร้อม ประกอบความในบทนั้นว่า ความถึงพร้อมด้วยธรรมของคนคู่กันนั้น ชื่อว่าเมถุนธรรม.

บทว่า อธิกรณการกา ความว่า กระทำเหตุพิเศษที่ถึงการวินิจฉัย.

บทว่า วาทิโน ความว่า กล่าวและกล่าวตอบกัน.

บทว่า สลลาปกา ความว่า กล่าวเจรจา.

บทว่า เอวเมว เป็นคำเปรียบเทียบกับอุปมา.

บทว่า ยุตุตตส ความว่า ประกอบพร้อม.

บทว่า ปยุตุตตส ความว่า ประกอบโดยเอื้อเฟื้อ.

บทว่า आयตุตตส ความว่า ประกอบเป็นพิเศษ.

บทว่า มายตุตตส ความว่า ประกอบโดยความเป็นอันเดียวกัน.

บทว่า ตลฺยจริตส ความว่า กระทำเมถุนธรรมนั้น.

บทว่า ตพฺพหฺลส ความว่า กระทำเมถุนธรรมนั้นให้มาก.

บทว่า ตลฺยจฺรฺกส ความว่า กระทำเมถุนธรรมนั้นให้หนัก.

บทว่า ตนฺนิฺนฺส ความว่า มีจิตน้อมไปในเมถุนธรรมนั้น.

บทว่า ตปฺโปฬส ความว่า มีกายน้อมไปในเมถุนธรรมนั้น.

บทว่า ตปฺปพฺภารส ความว่า มีกายมุ่งหน้าไปในเมถุนธรรมนั้น.

บทว่า ตทฺธิมฺมุตส ความว่า มีใจเที่ยวไปในเมถุนธรรมนั้น.

บทว่า ตทฺธิปเตยฺยส ความว่า กระทำเมถุนธรรมนั้นให้เป็นใหญ่เป็นหัวหน้าเป็นไป.

บทว่า วิฆาตํ เป็นบทอุทเทสแห่งบทที่จะพึงชี้แจง.

บทว่า วิฆาตํ ความว่า ความเบียดเบียน.

บทว่า อุปฆาตํ ความว่า ความเบียดเบียนทำไถ่ ๆ.

บทว่า ปิพฺพนํ ความว่า ความกระทบกระทั่ง.

บทว่า **ขณฺณํ** ความว่า ความบีบคั้น บททุกบทเป็นไวพจน์กัน
และกันทั้งนั้น.

บทว่า **อุปททว** ความว่า ความเบียดเบียน.

บทว่า **อุปสคฺค** ความว่า อาการที่เข้าไปเบียดเบียนในที่นั้น ๆ.

บทว่า **พฺรุหิ** แปลว่า โปรดตรัสบอก.

บทว่า **อาจิภุ** แปลว่า โปรดวิສชา.

บทว่า **เทเสหิ** แปลว่า โปรดแสดง.

บทว่า **ปลฺลวเปหิ** แปลว่า โปรดให้ทราบ.

บทว่า **ปลฺลเจเปหิ** แปลว่า โปรดตั้งไว้.

บทว่า **วิวร** แปลว่า โปรดทำให้ปรากฏ.

บทว่า **วิภช** แปลว่า โปรดจำแนก.

บทว่า **อฺตฺตานิโรหิ** แปลว่า โปรดให้ถึง.

บทว่า **ปลกาเสหิ** แปลว่า โปรดทำให้ปรากฏ.

บทว่า **ตฺยหํ วจัน** แปลว่า พระดำรัสของพระองค์.

บทว่า **พฺยปลํ** แปลว่า พระดำรัส.

บทว่า **เทสนํ** แปลว่า พระดำรัสบอก.

บทว่า **อนฺุสฺสาสนํ** แปลว่า พระโอวาท.

บทว่า **อนฺุสฺสิฏฺฐิ** แปลว่า พระดำรัสพฺร่าสอน.

บทว่า **สุตฺวา** ความว่า ฟังแล้วด้วย โสตฺวิญญาน

บทว่า **สุณฺนิตฺวา** เป็นไวพจน์ของบทว่า **สุตฺวา** นั้นแหละ.

บทว่า **อฺคฺคเหตฺวา** ความว่า ถือเอาโดยชอบ.

บทว่า อุปชารยิตฺวา ความว่า ไม่ให้ลี้ม.

บทว่า อุปลภฺยิตฺวา ความว่า กำหนดไว้.

บทว่า มุสฺสเต วาปี สาสนํ ความว่า คำสั่งสอนทั้งสองอย่าง
คือปริยัติและปฏิบัติ ย่อมเสียหาย.

บทว่า วาปี สักว่าเป็นปทปฺรณະ.

บทว่า เอตํ ตสฺมึ อุนาริยํ ความว่า นี่คือนิจฉาปฏิบัติ เป็น
ธรรมอันไม่ประเสริฐในบุคคลนั้น.

บทว่า การวชิวงฺนํ เป็นคำกล่าวถึงความเคารพต่อครูผู้สูงสุดของ
สัตว์ผู้ประเสริฐด้วยคุณ เพราะเหตุนี้ โขธมมาจารย์ทั้งหลายจึงกล่าวว่า :-

คำว่า ภควา เป็นคำประเสริฐสุด คำว่า ภควา

เป็นคำสูงสุด เพราะพระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์นั้น ทรง

ควรแก่ความเคารพโดยฐานเป็นครู ฉะนั้นจึงทรงพระนาม

ว่า ภควา.

จริงอยู่ นามมี ๔ อย่าง คือ อาวัตติกนาม ๑ ลิงคิกนาม ๑

เนमितตกนาม ๑ อธิจสมุปปีนนาม ๑.

มีคำอธิบายว่า นามที่ตั้งขึ้นตามความปรารถนา ตามโวหารของ
ชาวโลก ชื่อว่า อธิจสมุปปีนนาม.

บรรดานามเหล่านั้น นามเป็นต้นว่า ลุกโก โคถิก โคงาน อย่าง
นี้ชื่อว่า อาวัตติกนาม.

นามเป็นต้นว่า คนมีไม้เท้า คนมีร่ม สัตว์มีหงอน สัตว์มีวง
อย่างนี้ชื่อว่า ลิงคิกนาม.

นามเป็นต้นว่า ผู้ได้วิชา ๓ ผู้ได้อภิญญา ๖ อย่างนี้ชื่อว่า

เนमितตกนาม.

นามเป็นต้นว่า เจริญศรี เจริญทรัพย์ ซึ่งตั้งขึ้นโดยมิได้พึ่งเนื้อ
ความของถ้อยคำ อย่างนี้ชื่อว่า อธิจจมุปปีนนาม.

ก็พระนามว่า ภควา นี้เป็น เนमितตกนาม พระนางสิริมหามายา
ก็มีได้ทรงขนาน พระเจ้าสุทโธทนมหาราชก็มีได้ทรงขนาน พระญาติแปด
หมื่นก็มีได้ทรงขนาน เทวดาพิเศษทั้งหลายมีท้าวสักกเทวราชและท้าวสัน
คฤตเทวราชเป็นต้น ก็มีได้ทรงขนาน จริงอยู่ พระสารีบุตรเถระกล่าว
ไว้ว่า พระนามว่า ภควา นี้ พระมารดาก็มีได้ทรงขนาน ฯลฯ พระ
นามว่า ภควา นี้เกิดขึ้นที่สุดแห่งวิโมกข์ เป็นสัจฉิกาปัญญาดี แก่พระ
ผู้มีพระภาคผู้พุทธเจ้าทั้งหลาย พร้อมกับการได้เฉพาะซึ่งพระสัพพัญญุตญาณ
ณ ควงไม้โพธิ อีกนัยหนึ่งว่า :-

พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงมีโชค ทรงหักกิเลส ทรงประ

ประกอบด้วยภคธรรม ทรงจำแนกแจกธรรม ทรงคบธรรม

และทรงคายกิเลสเป็นเครื่องไปในภพทั้งหลายได้แล้ว เหตุ

นั้นจึงทรงพระนามว่า ภควา.

ในกาลานั้น ท่านกล่าวนิรุตติศาสตร์ไว้ ๕ อย่าง คือ การลงอักษร
ใหม่ ๑ การเปลี่ยนอักษร ๑ การแปลงอักษร ๑ การลบอักษร ๑ และการ
ประกอบด้วยความสมบูรณ์แห่งเนื้อความของธาตุทั้งหลาย บัณฑิตพึงถือ
เอาลักษณะแห่งนิรุตติศาสตร์ที่ท่านกล่าวไว้อย่างนี้ ทราบความสำเร็จแห่ง
บพด้วยประการฉะนี้.

บรรดานิรุตติศาสตร์ ๕ อย่างนั้น ก็ลงอักษรซึ่งไม่มีอยู่ ดูการ
ลง อักษรในประโยคนี้นี้ว่า นกขตุตราชาวิ ติรกานัน ติงนี ชื่อว่า
การลงอักษรใหม่.

การเปลี่ยนอักษรที่มีอยู่ โดยเอาข้างหน้าไว้ข้างหลังดูเมื่อควรจะ
กล่าววว่า หีสนา หีโส ก็กล่าวเสียว่า สีโอ ติงนี ชื่อว่า การเปลี่ยน
อักษร.

การแปลงอักษรให้เป็นอักษรอื่น ดูการแปลง อ อักษรเป็น เอ
อักษร ในประโยคนี้นี้ว่า นวิจุนทเท ทาน ทิยติ ติงนี ชื่อว่าการ
แปลงอักษร.

การลบอักษรที่มีอยู่ ดูเมื่อควรจะกล่าววว่า ชีวนสุต มุโต
ชีวนมุโต ก็ลบ ว อักษร และ น อักษรเสีย เป็น ชิมุโต ติงนี ชื่อ
ว่าการลบอักษร.

การประกอบเนื้อความเป็นพิเศษตามที่ประกอบในที่นั้น ๆ ดูการทำ
บทว่า ปกรุพพมานโน ในประโยคนี้นี้ ว่า พรุสาหิ วาจาหิ ปกรุพพ
มานโน อาสซช มัง ติว วทสิ กุมาร ให้สำเร็จเนื้อความว่า อติภวมาโน
ติงนี ชื่อว่าการประกอบด้วยความสมบูรณ์แห่งเนื้อความของธาตุทั้งหลาย.

เพราะเหตุที่พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงมีภาคะที่ถึงฝั่งมีทานและศีลเป็น
ต้น ซึ่งให้บังเกิดโลกียสุขและโสภณสุข ฉะนั้น เมื่อควรจะถวายพระ
นามว่า ภาคุยา พึงทราบวว่า ท่านถือเอาลักษณะแห่งนิรุตติศาสตร์
อย่างนี้หรือถือเอาลักษณะคือการเพิ่มศัพท์มีปิโสทร^๑ ศัพท์เป็นต้น โดยนัย
แห่งศัพท์ศาสตร์ ถวายพระนามวว่า ภควา.

๑. ปิโสทร - ที่ท้องมีรอยจุด.

อนึ่ง เพราะพระผู้มีพระภาคเจ้าได้ทรงหักกิเลส เครื่องกระวนกระ-
วาย เครื่องเร่าร้อนทุกอย่างนับแสน มีประเภทคือ โลภะ โทสะ โมหะ
มนสิการวิปริต อหิริกะ อโนตตปปะ โภระ อุปนาหะ มัคคะ ปลาสะ
อิสสา มัจฉริยะ มายา สาไทย ถัมภะ สารัมภะ มานะ อติมานะ มทะ
ปมาทะ ตัณหา อวิชชา อกุศลมูล ๓ พุจริต ๓ สังกิเลส ๓ วิสมสังฺญา
๓ วิตก ๓ ปปัญจะ ๓ วิปริเยสสะ ๔ อาสวะ ๔ กัณเฑ ๘ โอรุส ๔
โยคะ ๔ อคติ ๔ ตัณหา ๔ อุปาทาน ๔ เจโตจีละ ๕ วินิพันธะ ๕
นิวรณ ๕ อภินันทนะ ๕ วิวาทมูล ๖ กองตัณหา ๖ อนุสัย ๗ มิจ-
ฉัตตะ ๘ ตัณหามูล ๘ อกุศลกรรมบถ ๑๐ ทิฏฐิ ๖๒ ตัณหาวิปริต ๑๐๘
หรือโดยย่อ ซึ่งมาร ๕ คือ กิเลสมาร ชนธมาร อภิสังขารมาร มัจฉมาร
และเทวบุตรมาร ฉะนั้น เมื่อควรจะถวายพระนามว่า ภคควา เพราะทรง
หักอันตรายเหล่านี้ได้แล้ว แต่ถวายพระนามว่า ภควา อนึ่ง ท่านกล่าว
ไว้ในที่นี้ว่า :-

พระผู้มีพระภาคเจ้านั้น ทรงหักราคะ โทสะ โมหะ

ได้แล้ว ทรงหาอาสวะมิได้ ธรรมอันลามกทั้งหลาย พระ-

องค์ก็ทรงหักเสียแล้ว เหตุฉะนั้นจึงทรงพระนามว่า ภควา.

อนึ่ง สมบัติแห่งรูปกายของพระองค์ผู้ทรงบุญลักษณะตั้งร้อย เป็น
อันท่านแสดงแล้วด้วยความที่พระองค์ทรงมีภาคยะ สมบัติแห่งธรรมกาย
ของพระองค์ เป็นอันท่านแสดงแล้วด้วยความที่พระองค์ทรงหักโทสะเสียได้
อนึ่ง ความที่พระองค์เป็นผู้อันโลกิยชนและอริยบุคคลทั้งหลายนับถือแล้ว
มาก ความเป็นผู้อันคลุหัตถ์และบรรพชิตทั้งหลายพึงเข้าเฝ้า ความเป็นผู้

สามารถกำจัดทุกข์กายทุกข์ใจ ของคนผู้เข้าเฝ้าเหล่านั้น ความเป็นผู้มี
อุปการะด้วยอามิสทานและธรรมทาน ความเป็นผู้สามารถประกอบคนเหล่านี้นั้นไว้ด้วยโลกียสุขและโลกุตตรสุข เป็นต้นท่านแสดงแล้ว.

อนึ่ง เพราะ ภค ศัพท์ เป็นไปในธรรม ๖ ประการในโลก คือ
อิสริยะ ธรรม ยศ สิริ กาม และความขวนขวาย ก็พระผู้มีพระภาค
เจ้าพระองค์นั้น ทรงมีอิสริยะในพระทัยของพระองค์อย่างยิ่ง หรือทรงมี
อิสริยะบริบูรณ์ด้วยอาการทั้งปวง ที่ชาวโลกรู้กันแล้ว มีหายตัวและล่อง
หนเป็นต้น.

อนึ่ง พระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์นั้นทรงมีโลกุตตรธรรม ทรงมี
พระยศบริสุทธิยิ่งนัก ที่ทรงบรรลุด้วยพระคุณตามที่เป็นจริง อันระบือไป
ในโลกทั้ง ๓ มีพระสิริแห่งอังกาพพน้อยใหญ่ทุกส่วน บริบูรณ์ด้วยอาการ
ทั้งปวง สามารถยังความเลื่อมใสให้เกิดแก่ตาและใจของชนผู้ขวนขวายใน
การชมพระรูปกาย ทรงมีความปรารถนาที่รู้กันแล้วว่า ความสำเร็จประ-
โยชน์ที่ทรงปรารถนา เพราะไม่ว่าประโยชน์ใด ๆ ที่พระองค์ทรงมุ่งหมาย
ปรารถนา จะเป็นประโยชน์คนหรือประโยชน์ผู้อื่นก็ตาม ประโยชน์นั้น ๆ
สำเร็จได้ดังนั้นก็เดียว อนึ่ง พระองค์ทรงมีความขวนขวาย กล่าวคือความ
พยายามชอบ อันเป็นเหตุให้เกิดความเป็นครูของโลกทั้งปวง เพราะ
ฉะนั้น บัณฑิตจึงถวายพระนามว่า ภควา ด้วยอรรถนี้ว่า เพราะพระองค์
ทรงมีภคธรรม แม้เพราะทรงประกอบด้วยภคธรรมเหล่านี้.

อนึ่ง เพราะเหตุที่พระองค์ทรงแจก คือจำแนก เปิดเผย มีอธิบาย
ว่า แสดง ซึ่งธรรมทั้งปวง โดยประโยชน์เกตุภูมิกุศลเป็นต้น. หรือซึ่งธรรมมี

กุศลเป็นต้น โคนประเภทเป็นต้นว่า ชั้นอายุคนะ ธาตุ สัจจะ อินทรีย์ และปฏิจักษมุขปาท. หรือซึ่ง **ทุกขอริยสัจ** ด้วยอรรถว่าบีบคั้น อันปัจจัยปรุงแต่ง ทำให้เร่าร้อนและแปรปรวน. ซึ่ง **สมุทัยอริยสัจ** ด้วยอรรถว่าเหตุประมวลมา เป็นเหตุมอบให้ซึ่งผล เป็นเหตุประกอบและเป็นเหตุกังวล. ซึ่ง **นิโรธอริยสัจ** ด้วยอรรถว่าเป็นเครื่องสลัดออก เป็นความสงบ ไม่มีปัจจัยปรุงแต่ง และเป็นธรรมไม่ตาย. ซึ่ง **มรรคอริยสัจ** ด้วยอรรถว่าเป็นเครื่องนำออกเป็นเหตุ เป็นทักษะ และเป็นใหญ่. ฉะนั้น เมื่อควรถวายพระนามว่า **วิภุตตวา** แต่ถวายพระนามว่า **ภควา**.

อนึ่ง พระองค์ทรงคบ คือทรงเสพ ทรงกระทำให้มาก ซึ่งทิพย-
วิหาร พรหมวิหาร และอริยวิหาร ซึ่งกายวิเวก จิตตวิเวก และอุปธิวิเวก
ซึ่งสุญญตวิโมกข์ อัปณิหิตวิโมกข์ และอนิมิตตวิโมกข์ และซึ่งอุตตริ-
มมนุษย์ธรรมเหล่านี้ ทั้งที่เป็นโลกิยะทั้งที่เป็นโลกุตตระ ฉะนั้น เมื่อควร
ถวายพระนามว่า **ภุตตวา** แต่ถวายพระนามว่า **ภควา**.

อนึ่ง เพราะพระองค์ทรงกายการไป กล่าวคือ ตัณหาในภพ ๓
เสียแล้ว ฉะนั้น เมื่อควรถวายพระนามว่า **ภเวสุ วนุตคมนา** ทรงกาย
การไปในภพทั้งหลาย. ท่านถือเอา **ภ** อักษร จาก **ภว** ศัพท์, **ค** อักษร
จาก **คมนา** ศัพท์. **ว** อักษร จาก **วนุต** ศัพท์ ทำให้เป็นที่ชะแล้วถวาย
พระนามว่า **ภควา** เหมือนในทางโลก เมื่อควรจะกล่าวว่า **เมहनสุส**
ขสุส มาลา เครื่องประดับของลับ ก็กล่าวว่า **เมขลา** เป็นต้น.

อีกอย่างหนึ่ง พระสารีบุตรเถระเมื่อจะชี้แจงปริยายแม่อื่นอีก จึง
กล่าวว่า **ภคฺคราโลติ ภควา** เป็นต้น. บรรดาบทเหล่านั้น พระผู้มี

พระภาคเจ้าทรงพระนามว่า **ภัคคราคะ** เพราะพระองค์ทรงทำลายราคะได้
แล้ว แม้ในบท **ภคฺคโทโส** เป็นต้น ก็ยัยนี้นั่นเอง.

บทว่า **ภคฺคฺโก** ได้แก่ กิเลสนั้นแล ด้วยอรรถว่าแทงตลอด.

บทว่า **ภชิ** ความว่า ทรงจำแนกเป็นส่วนด้วยสามารถแห่งอุทเทศ.

บทว่า **วิภชิ** ความว่า ทรงจำแนกเป็นอย่าง ๆ ด้วยสามารถแห่ง
นิทเทศ.

บทว่า **ปฏฺภชิ** ความว่า ทรงจำแนกพิเศษโดยประการด้วยสามารถ
แห่งปฏิทินเทศ. ทรงจำแนกด้วยสามารถแห่งบุคคลผู้เป็นอุคฺคตัตถุญ,
ทรงจำแนกพิเศษด้วย สามารถแห่งบุคคลผู้เป็นวิปจิตถุญ. ทรงจำแนกพิเศษ
เฉพาะด้วยสามารถแห่งบุคคลผู้เป็นเนยยะ.

บทว่า **ธมฺมฺรตฺนํ** ความว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงจำแนกเป็น ๓
อย่าง ซึ่งธรรมรัตนะที่ทรงสรรเสริญไว้อย่างนี้ว่า :-

เครื่องใช้สอยของสัตว์อย่างเยี่ยม ทำไว้งดงามและ

มีค่ามาก ไม่มีที่เปรียบ หาญได้ยาก เรียกว่า รัตนะ นั้นแล.

บทว่า **ภวานํ อนุตฺตโร** ความว่า ทรงกระทำ กำหนด คือ ที่สุด
รอบ ทางรอบ แห่งภพ ๕ มีกามภพ เป็นต้น.

บทว่า **ภาวิตถาโย** ความว่า มีพระกายอันเจริญแล้ว แม้ในบท
นอกนี้ก็เหมือนกัน.

บทว่า **ภชิ** ได้แก่ ทรงเสพแล้ว.

บทว่า **อรณฺณวนปตฺถานิ** ความว่า นอกเสาเรือนของบ้านก็ตาม

บทว่า **อตุรตสฺส** ได้แก่ อรรถรสกล่าวถึงความถึงพร้อมแห่งผล
ของเหตุ.

บทว่า **ธมฺมรตสฺส** ได้แก่ ธรรมรสกล่าวถึงความถึงพร้อมแห่งเหตุ
สมจริงดังที่ตรัสไว้ว่า ญาณในผลของเหตุ ชื่อว่า**อรรถปฏิสัมภิตา** ญาณ
ในเหตุ ชื่อว่า**ธรรมปฏิสัมภิตา**.

บทว่า **วิมุตฺติริตสฺส** ได้แก่ วิมุตติริสกล่าวถึงความถึงพร้อมแห่ง
ผล สมจริงดังที่ตรัสไว้ว่า เรียกว่า รส ด้วยอรรถว่าความถึงพร้อมแห่ง
กิจ.

บทว่า **จตุณฺ्हิ ฌานานํ** ได้แก่ ฌาน ๔ มีปฐมฌานเป็นต้น.

บทว่า **จตุณฺ्हิ อปฺปมณฺญานํ** ได้แก่ พรหมวิหาร ๔ มีเมตตา
เป็นต้น ที่เว้นจากประมาณในการแผ่ คือ แผ่ไปโดยไม่มีประมาณ.

บทว่า **จตุณฺ्हิ อรูปสฺมาปตฺตินิ** ได้แก่ อรูปฌาน มีอาภา-
सानัญญาตณฺณานเป็นต้น.

บทว่า **อฏฺฐณฺ्हิ วิโมกฺขานํ** ได้แก่ วิโมกข์ ๘ ที่พ้นจากอารมณ์
ซึ่งท่านกล่าวไว้โดยนัยเป็นต้นว่า ผู้มีรูปย่อมเห็นรูปทั้งหลายดังนี้.

ฌานทั้งหลายชื่อว่า อภิกายตนะ ในบทว่า **อภิกายตฺนานํ** นี้
เพราะอรรถว่า ฌานเหล่านั้นมีอายตนะเป็นยัง.

บทว่า **อายตฺนานิ** ได้แก่ ฌานมีกสิณเป็นอารมณ์ กล่าวคือ
อายตนะ เพราะอรรถว่าเป็นที่ตั้งอารมณ์อย่างมั่นคง จริงอยู่บุคคลผู้ยังด้วย
ญาณ มีญาณบริสุทธิ ย่อมเข้าสมบัติครอบงำอารมณ์เหล่านั้นว่า เราจะพึง
เข้าสมบัติในอารมณ์นี้ทำไม ภาระในการการทำเอกัคคตาจิตไม่มีในเรา

อธิบายว่า ทำอัปณาให้บังเกิดในอารมณ์นี้พร้อมกับความเกิดขึ้นแห่งนิมิต
นั่นเอง ฌานที่ให้เกิดขึ้นอย่างนี้ เรียกว่า อภิกายตะนะ แห่งอภิกายตะนะ
๘ เหล่านั้น.

บทว่า นวฺนํ อนุปฺพุพฺพวิหารสมาปฺตติํ ความว่า ชื่อว่า
อนุปฺพุพฺพวิหารสมาบัติ เพราะพึงอยู่ คือพึงเข้าถึง ตามก่อน ๆ คือตามลำดับ
อธิบายว่า พึงเข้าถึงตามลำดับ แห่งอนุปฺพุพฺพวิหารสมาบัติ ๘ เหล่านั้น.

บทว่า ทสนฺนํ สญฺญาภาวนาํ ได้แก่ สัจฺญาภาวนา ๑๐ มี
อนิจฺจสัจฺญาเป็นต้น ที่นาในคิริमानนทสูตร.

บทว่า ทสนฺนํ กสิณสหาปฺตติํ ได้แก่ ฌาน ๑๐ มีปถวิกสิณ-
ฌานเป็นต้น กล่าวคือกสิณ ด้วยอรรถว่าทั่วไป.

บทว่า อานาปานสฺตติสมาปฺตติยา ได้แก่ สมาธิที่สัมปยุตด้วย
อานาปานสติ.

บทว่า อสฺถสสมาปฺตติยา ได้แก่ การเข้าฌานมีอสุภะเป็นอารมณ์.

บทว่า ทสนฺนํ ตถาคตพลาณํ ได้แก่ ญาณอันเป็นกำลังของ
พระทศพล ๑๐ ประการ.

บทว่า จตฺนํ เวสาร์ชชานํ ได้แก่ เวสาร์ชชธรรม ๔ ซึ่งเป็น
ความแก่ล้าวกล้า.

บทว่า จตฺนํ ปฏิสมฺภิทานํ ได้แก่ ปฏิสัมภิทาญาณ ๔.

บทว่า จนฺนํ อภิญฺยานํ ได้แก่ อภิญญา ๖ มีอิทธิวิธเป็นต้น.

บทว่า จนฺนํ พุทฺธธมฺมานํ ได้แก่ พุทฺธธรรม ๖ ที่มาในเบื้อง
บนโดยนัยเป็นต้นว่า กายกรรมทุกอย่างเป็นไปตามญาณ. จีวรเป็นต้น ใน

บทนั้นท่านกล่าวด้วยสามารถแห่งภคยสมบัติ. อรรณรสตุกะ ท่านกล่าวด้วยสามารถแห่งปฏิเวธ. อธิสัสติกะ ท่านกล่าวด้วยสามารถแห่งปฏิบัติ. ฌานติกะ ท่านกล่าวด้วยสามารถแห่งรูปฌานและอรุฌาน. วิโมกขติกะ ท่านกล่าวด้วยสามารถแห่งสมาบัติ. สัจญญาพางตุกกะ ท่านกล่าวด้วยสามารถแห่งอุปัชฌาระและอัปปนา. สติปัญฐาน เป็นต้น ท่านกล่าวด้วยสามารถแห่งโพธิปักขิยธรรม ๓๗ ประการ.

บทว่า ตถาคตพลานัน เป็นต้น ฟังทราบว่าเป็นท่านกล่าวด้วยสามารถแห่งธรรมพิเศษ.

บทว่า ภควาติ เนติ นาม เป็นต้น ต่อจากนี้ ท่านกล่าวเพื่อให้ทราบว่าเป็นบัญญัตินี้ไปตามเนื้อความ.

ในบทว่า สมณพราหมณเณหิ นั้น ได้แก่ พวกสมณะ พวกพราหมณ์ที่เข้าบรรพชา มีวาตะว่าเจริญ สงบบาปหรือลอยบาปแล้ว เทวดามีท้าวสักกะ เป็นต้น และพรหมทั้งหลาย.

บทว่า วิโมกขนุติก ได้แก่ วิโมกข์ คือ อรหัตตมรรค ที่สุดแห่งวิโมกข์ คืออรหัตตผล มีในที่สุดแห่งวิโมกข์นั้น ชื่อว่า วิโมกขันติกะ ด้วยว่า ความเป็นพระสัพพัญญูยอมสำเร็จด้วยอรหัตตมรรค คือเป็นอันสำเร็จแล้วด้วยการบรรลุอรหัตตผล ฉะนั้น ความเป็นสัพพัญญูจึงมีในที่สุดแห่งวิโมกข์ แม้เนมิตตกณานั้น ก็เป็นนามที่มีในที่สุดแห่งวิโมกข์ เหตุนี้ท่านจึงกล่าวว่า วิโมกขนุติกเมติ พุทธานัน ภควนุตทานัน ดังนี้.

บทว่า โพธิยา มูเล สห สพฺพญฺญตฺตญาณสฺส ปฏฺฐิตาภา ความ

ว่า กัปปการได้เฉพาะพระสัพพัญญุตญาณ ในขณะที่กล่าวแล้ว ณ โคน
ต้นมหาโพธิ.

บทว่า **สจฺฉิกา ปญฺญตฺติ** ความว่า เป็นบัญญัติที่เกิดด้วยการทำให้
แจ้งพระอรหัตผล หรือด้วยการทำให้แจ้งธรรมทั้งปวง.

บทว่า **ยทิทํ ภควา** ความว่า บัญญัติว่า ภควา นี้.

บทว่า **ทฺวิหิ การณฺเห** ได้แก่ ด้วยส่วน ๒.

บทว่า **ปรียตฺติสฺสานํ** ได้แก่ พุทธพจน์ คือพระไตรปิฎก.

บทว่า **ปฺฏิปฺตฺติ** ความว่า ชื่อว่า ปฏิบัติ เพราะอรรถว่า เป็น
เครื่องถึงเฉพาะ.

บทว่า **ยํ ตสฺส ปฺริยาปฺตํ** ความว่า คำสั่งสอนใดอันบุคคลนั้น
ศึกษาแล้ว คือ สาธยายแล้ว. คำว่า **ตสฺส** นั้นเป็นฉัฏฐีวิภคติ ลงใน
อรรถแห่งตติยวิภคติ ปาฐะว่า **ปฺริยาปฺตํ** ก็มี.

บทว่า **สฺสุดํ** ความว่า คัมภีร์อุกโตวิภังค์ นิเทศ ชั้นธกะ ปรีวาร
มงคลสูตร รตนสูตร ตวภูกสูตรในสุดคณินาต และพระคำรัสของพระ
ตถาคตที่ได้นามว่าสูตรแม่อื่น ฟังทราบว่าเป็น **สฺสุดะ** พระสูตรที่มีคาถาแม่
ทั้งหมด.

ฟังทราบบทว่า **เคยฺยะ** สคาถวรรคแม่ทั้งสิ้นในสังยุต. ฟังทราบว่าเป็นพิเศษ.

บทว่า **เวยฺยาकरणํ** ความว่า พระอภิธรรมปิฎก ทั้งสิ้น พระสูตร
ที่ไม่มีคาถา และพระพุทฺพพจน์ที่มีได้สงเคราะห์ด้วยองค์ ๘ นั้นฟังทราบว่าเป็น
เวยฺยาकरणะ.

บทว่า **คาถา** ความว่าคาถาธรรมบท เถรคาถา เถรีคาถาและคาถา
ล้วน ๆ ที่มีได้ชื่อว่าพระสูตร ในสูตรนิบาต ฟังทราบวาคาถา.

บทว่า **อุทาน** ความว่า พระสูตร ๘๒ สูตร ที่ปฏิสังขตด้วยคาถา
เจ็ดด้วยโสมนัสญาณ ฟังทราบวาคาถา.

บทว่า **อติวุตถก** ความว่า พระสูตร ๑๑๐ สูตร ที่เป็นไปโดย
นัยเป็นต้นว่า **วุตถ** **เหต** **ภควตา** ดังนี้ ฟังทราบวาคาถา.

บทว่า **ชาตก** ความว่า ชาตก ๕๕๐ เรื่อง มีอปนิชกชาตกเป็นต้น
ฟังทราบวาคาถา.

บทว่า **อพภูตธรรม** ความว่า พระสูตรที่ปฏิสังขตด้วยอพภูตธรรม
นำอศจรรยทั้งปวงที่เป็นไปโดยนัยเป็นต้นว่า **จตุตาโรเม** **ภิกขเว** **อจฺฉริ-**
ยา **อพภูตธฺมา** **อานนฺเต** ภิกขุทั้งหลาย ข้ออศจรรยไม่เคยมี ๔ อย่างนี้
หาได้ในอานนท์ ดังนี้ ฟังทราบวาคาถา.

บทว่า **เวทลล** ความว่า พระสูตรแบบถามตอบซึ่งผู้ถามได้ทั้ง
ความรู้และความพอใจ ถามต่อไป แม้ทั้งหมด มีจูฬเวทลลสูตร มหา
เวทลลสูตร สัมมาทิฏฐิสูตร สักกปัญหสูตร สังขารภาชนียสูตร และ
มหาปณณมสูตรเป็นต้น ฟังทราบวาคาถา.

บทว่า **อิท** **ปริยตฺติสาสน** ความว่า พระพุทธวจนะคือพระไตร
ปิฎก ซึ่งมีประการดังกล่าวแล้วนี้ ชื่อว่าคำสั่งสอนทางปริยัติ เพราะทำ
วิเคราะห์ว่า ชื่อว่าปริยัติ เพราะอรรถว่าฟังเล่าเรียน ซึ่งว่าคำสั่งสอน
เพราะอรรถว่าปราสาสน.

บทว่า **ตมฺปิ มุสฺสติ** ความว่า คำสั่งสอนทางปริยัติเมื่อนั้น ย่อม
สูญหาย.

บทว่า **ปริมุสฺสติ** ความว่า ย่อมสูญหายแต่ต้น.

บทว่า **ปริพาหิโร โหติ** ความว่า ต่อหน้า.

บทว่า **กตมฺ ปฏฺิปปตฺติสฺสณฺ** ความว่า ส่วนเบื้องต้นแต่โลกุตตร
ธรรม ชื่อว่าปฏิบัติ เพราะอรรถว่าอันบุคคลปฏิบัติอรรถนั้น ชื่อว่าคำ
สั่งสอน เพราะอรรถว่า อันศาสดาสั่งสอนเหล่าเวไนยทั้งหลายในอรรถนี้.

บทว่า **สมฺมาปฏฺิปปทา** เป็นต้น มีนัยดังกล่าวแล้วนั้นแล.

บทว่า **ปาณมฺปิ หนติ** ความว่า ฆ่าอินทรีย์คือชีวิตบ้าง.

บทว่า **อทินฺนมฺปิ อาทียติ** ความว่า ถือเอาสิ่งของที่เจ้าของ
หวงแหนบ้าง.

บทว่า **สนฺธิมฺปิ ฉินฺนติ** ความว่า ตัดที่ต่อของเรือนบ้าง.

บทว่า **นิลฺโลปมฺปิ หรติ** ความว่า ประหารชาวบ้านทั้งหลายทำ
การปล้นใหญ่บ้าง.

บทว่า **เอกาการิกมฺปิ กโรติ** ความว่า ล้อมจับเป็นเรียกค่าไถ่
ด้วยทรัพย์ประมาณ ๕๐ บ้าง ๖๐ บ้าง.

บทว่า **ปริปนฺนเถปิ ติฏฺฐติ** ความว่า ทำการรีดเงินที่หนทาง
เปลี่ยว.

บทว่า **ปรทารมฺปิ คจฺจติ** ความว่า ถึงความประพุดในภรรยา
ของผู้อื่น.

บทว่า **มุสาปี ภณฺติ** ความว่า กล่าวเท็จหักประโยชน์.

บทว่า อนริยธมฺโม ความว่า มิใช่สภาวะที่ประเสริฐ.

บทว่า เอโก ปุพฺเพ จริตฺวาน ความว่า เทียวไปในเบื้องต้น คือในโลก ด้วยส่วนบรรพชาที่ตาม ด้วยการละความคลุกคลีด้วยหมู่ที่ตาม.

บทว่า ยานํ ฆนฺตํ ว ตํ โลกํ หินฺมาหุ ปุณฺธุชนํ ความว่าบัณฑิตทั้งหลายกล่าวบุคคลนั้น คือผู้หม่นไปผิด ว่าเป็นปุณฺธุชนคนเลวเหมือนยวดยานที่หม่นไปฉะนั้น ด้วยการขึ้นสู่ทางที่ไม่เรียบมีกายทุจริตเป็นต้น ด้วยการทำลายตนในนรกเป็นต้น และด้วยการตกลงในเหวคือชาติเป็นต้น เหมือนยวดยานมียานข้างเป็นต้น ที่ไม่ได้ฝึกซ้อมขึ้นสู่ทางที่ไม่เรียบบ้าง ทำลายคนขี่เสียบ้าง ตกลงในเหวบ้าง ฉะนั้น.

บทว่า ปพฺพชฺชาตฺตฺวาเตน ความว่า ด้วยส่วนบรรพชาที่ตามคือด้วยการขึ้นสู่การนับว่าเป็นบรรพชิต ว่าเป็นสมณะ ก็ตาม.

บทว่า ฌณฺวตฺตฺถกฺกฺกุเรน วา ความว่า ด้วยการสละความยินดีในความคลุกคลีด้วยหมู่ที่เทียวไปก็ตาม.

บทว่า เอโก ปฏิกฺกมฺติ ความว่า ผู้เดียวเท่านั้นกลับจากบ้าน.

บทว่า โย นิเสวติ เป็นบทอุทเทสของบทที่จะต้องชี้แจง

บทว่า อเปเรน สมเยน ความว่า ในกาลอื่น คือ ในกาลอันเป็นส่วนอื่นอีก.

บทว่า พุทฺธํ ได้แก่ พระพุทธเจ้าผู้สัพพัญญู.

บทว่า ธมฺมํ ได้แก่ พระธรรมซึ่งประกอบด้วยคุณมีความเป็นธรรมที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสดีแล้วเป็นต้น.

บทว่า **สงฺฆํ** ได้แก่ พระสงฆ์ผู้ประกอบด้วยคุณมีความเป็นผู้ปฏิบัติดีเป็นต้น.

บทว่า **สิกฺขํ** ได้แก่ สิกขาที่ต้องศึกษา มีอริสัสสิกขาเป็นต้น.

บทว่า **ปจฺจกฺขาย** ความว่า ห้ามพระพุทธเจ้าเป็นต้น.

บทว่า **หีนาย** ความว่า เพื่อความเป็นคนเลว คือเพื่อความเป็นกฤหัสถ์.

บทว่า **อวตฺตติตฺวา** ความว่า กลับ.

บทว่า **เสวติ** ความว่า เสพครั้งเดียว.

บทว่า **นิเสวติ** ความว่า เสพหลายวิธี.

บทว่า **ธํ เสวติ** ความว่า เสพชุ่ม.

บทว่า **ปฏฺิเสวติ** ความว่า เสพบ่อย ๆ.

บทว่า **ภนฺตุ** ความว่า หมุนไปผิด.

บทว่า **อทนฺตุ** ความว่า มิได้นำเข้าไปสู่ความเป็นสัตว์อันเขาฝึกแล้ว.

บทว่า **อการิตํ** ความว่า ไม่ได้รับการศึกษากิริยาที่ศึกษาดีแล้ว.

บทว่า **อวินิตํ** ความว่า ไม่ได้ศึกษาด้วยอาจารย์สมบัตติ.

บทว่า **อุปฺปถํ คณฺหาติ** ความว่า ยานมีประการดังกล่าวแล้ว ประกอบด้วยความเป็นสัตว์อันเขามีได้ฝึกเป็นต้นหมุนไป ย่อมเข้าถึงทางที่ไม่เรียบ.

บทว่า **วิสมํ ขาณฺมุปี ปาสาณมุปี อภิรุหติ** ความว่า ย่อม

ขึ้นบนตอไม้ตะเคียนเป็นต้นตั้งอยู่ไม่เรียบบ้าง กองหินบนภูเขาที่ตั้งอยู่ไม่เรียบอย่างนั้นบ้าง.

บทว่า ยานมฺปิ อโรหณมฺปิ ภยฺชติ ความว่า ย่อมทำลายยานมียวเป็นต้นบ้าง ทำลายมือเท้าเป็นต้นของผู้ที่ขึ้นจีบไปบ้าง.

บทว่า ปปาเตปิ ปปตติ ความว่า ย่อมตกไปในเหวแห่งเงื้อมผาที่ขาดด้านเดียวบ้าง.

บทว่า โส วิพฺภนฺตโก ความว่า บุคคลนั้นเป็นผู้ถอยกลับ.

บทว่า ฆนฺตยานปาฏฺฐิภาโค ความว่า เช่นกับยานที่ไม่ตั้งมั่น.

บทว่า อุปฺปลํ คณฺหาติ ความว่า ถอยกลับจากกุศลกรรมบถเข้าไปนอทาง คือทางผิด ซึ่งเป็นทางแห่งอบาย.

บทว่า วิสมํ กายกมฺมํ อภฺรฺหติ ความว่า ย่อมขึ้นสู่กายกรรมอันไม่เสมอ กล่าวคือกายทุจริต อันเป็นปฏิปักษ์ต่อความเสมอ แม้ในบทที่เหลือทั้งหลายก็เช่นนี้แหละ.

บทว่า นิรเย อตุตฺตานํ ภยฺชติ ความว่า กระทำอัธภาพให้แหลกละเอียด ในนรก กล่าวคือที่หาความยินดีมิได้.

บทว่า มนุสฺสฺสโลเก อตุตฺตานํ ภยฺชติ ความว่า ย่อมทำลายด้วยสามารถแห่งการกระทำกรรมมีอย่างต่าง ๆ.

บทว่า เทวโลเก อตุตฺตานํ ภยฺชติ ความว่า ด้วยสามารถแห่งทุกข์ มีทุกข์เกิดแต่ความพลัดพรากจากของรักเป็นต้น.

บทว่า ชาติปฺปาตมฺปิ ปปตติ ความว่า ตกไปในเหวคือชาติบ้าง แม้ในบทว่า ชราปฺปาต เป็นต้น ก็เช่นนี้แหละ. พระสารีบุตรเถระแสดงโลกที่ประสงคฺ์ในที่นั้นนั้นแล ด้วยบทว่า มนุสฺสฺสโลเก.

บทว่า ปุณฺณชฺชา เป็นบทอุทเทศแห่งบทที่จะต้องชี้แจง บรรดา
บทที่จะต้องชี้แจง บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า ปุณฺณชฺชา ความว่า :-

ชื่อว่าปุณฺณ ด้วยเหตุทั้งหลายมีการยังกิเลสหนา
ให้เกิดเป็นต้น อีกอย่างหนึ่ง ชนนี้ชื่อว่ามีกิเลสหนา
เพราะหยั่งลงภายในชนที่มีกิเลสหนา ดังนี้แล.

ก็ชนนั้นชื่อว่าปุณฺณ ด้วยเหตุทั้งหลายมีการยังกิเลสเป็นต้นที่หนา
คือมีประการต่าง ๆ ให้เกิดเป็นต้น เพื่อจะแสดงปุณฺณชนนั้นโดยวิภาค พระ
สารีบุตรเถระจึงกล่าวคำเป็นต้นว่า ปุณฺณ กิเลส ชนฺนติ ดังนี้ ชื่อว่า
ปุณฺณชนในนิเทศนั้นเพราะอรรถว่า ยังสัkkายทิกฺขุญฺโหลเหล่านั้นให้เกิด หรือ
อันสัkkายทิกฺขุญฺโหลเหล่านั้นให้เกิด เพราะยังกำจัดสัkkายทิกฺขุญฺโหลมีประการต่าง ๆ
เป็นอันมากไม่ได้ อีกอย่างหนึ่ง ชนศัพท์ ย่อมกล่าวถึงว่ายังกำจัดไม่ได้
นั่นเอง.

ในบทว่า ปุณฺณ สตฺถารานํ มุขฺขุโลภิกา นี้มีเนื้อความของคำว่า
ชื่อว่าปุณฺณ เพราะอรรถว่า มีปฏิกุญฺญาต่อศาสดาทั้งหลายมากคือต่าง ๆ.

ในบทว่า ปุณฺณ สพฺพคตฺติ อวฺภูจฺจิตา นี้ชื่อว่า เกิดคตติ เพราะ
อรรถว่าพึงให้เกิด หรือเป็นที่เกิด ชื่อว่า ปุณฺณ เพราะอรรถว่า มีกิเลส
เกิดมาก ชื่อว่า เกิดอกิสังขารเป็นต้น เพราะอรรถว่าเป็นเครื่องเกิดกิเลส
นอกนี้ ชื่อว่า ปุณฺณ เพราะอรรถว่า มีอกิสังขารเหล่านี้ พึงเห็นว่าชน-
ศัพท์มีเนื้อความว่าปรุงแต่งเป็นต้นนั่นเอง.

บทว่า นานาสนฺตาเปหิ สนฺตปุปฺนติ ความว่า ความเดือด
ร้อนทั้งหลายมีไฟคือราคะเป็นต้น เหล่านั้นแหละ หรือแม้ทั้งหมด ชื่อว่า
กิเลสเครื่องเร้าร้อน.

ในบทว่า ปุถุ ปญฺจสุ กามคุณํสุ นี้ชื่อว่า ชน เพราะอรรถ
ว่าเกิด ชื่อว่า ปุถุชน เพราะอรรถว่า มีการเกิด มีอาทิอย่างนี้ว่า ความ
กำหนด ความต้องการมาก อีกอย่างหนึ่ง พึงเห็นว่าชนศัพท์ลงในอรรถ
ว่า กำหนดเป็นต้นนั่นเอง อย่างนี้ว่า เกิดแล้ว กำหนดแล้ว มาก.

บทว่า ปลิพฺพุธา ความว่า พัวพัน.

บทว่า อาวุฏฺฐา ความว่า ร้อยรัด.

บทว่า นิฏฺฐา ความว่า กั้น.

บทว่า โอบุฏฺฐา ความว่า ปิดเบื้องบน.

บทว่า ปิหิตา ความว่า ปิดเบื้องล่าง.

บทว่า ปฏฺิจฺจนฺนา ความว่า ไม่ปรากฏ.

บทว่า ปฏฺิจฺจฺชิตา ความว่า ครอบไว้.

อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า ปุถุชน แม้เพราะยังลงภายในของพวกกิเลส
หนา หรือของเหล่าชนผู้หันหลังให้อริยธรรม ประพฤติเพื่อธรรมต่ำ
ทราม ซึ่งเหลือที่จะนับได้. ชื่อว่า ปุถุชน แม้เพราะอรรถว่า บุคคลนี้
มีกิเลสหนาบ้าง เป็นชนผู้ถึงการนับ คือคลุกคลีด้วยอริยชนผู้ประกอบด้วย
คุณมีศีลและสุตะเป็นต้นบ้าง ปุถุชนอย่างนี้ ได้แก่ปุถุชน ๒ พวกที่ท่าน
กล่าวว่ :-

พระพุทธเจ้าผู้เฝ้าพันธุระอาทิตย ตรีสปุถุชน ๒

จำพวก คืออันทพาลปุถุชน ๑ กัลยาณปุถุชน ๑.

ใน ๒ จำพวกนั้น อันทพาลปุถุชนพึงทราบว่ เป็นผู้ที่ท่านกล่าวถึง.

บทว่า ยโส กิตฺติ จ ได้แก่ลาภสักการะและความสรรเสริญ.

บทว่า ปุพฺพเพ ได้แก่ ในความเป็นบรรพชิต.

บทว่า หายเต วาปี ตสฺส ตา ความว่า ยคนั้นด้วย เกียรติ
นั้นด้วย ของภิกษุนั้นคือผู้หม่นไปผิด ย่อมเสื่อมไป.

บทว่า เอตมฺปิ ทิสฺวา ความว่า เห็นการได้ยศและเกียรติในกาล
ก่อน และความเสื่อมในภายหลังเมื่อนั้น.

บทว่า ลิกฺขเขตฺต เมถุนํ วิปฺปหฺตเว ความว่า ฟังศึกษาสิกขา ๓
เพื่อเหตุอะไร เพื่อละเมถุนธรรม มีอธิบายว่า เพื่อต้องการละเมถุนธรรม.

บทว่า กิตฺติวณฺณภโต ความว่า ภิกษุผู้ได้รับสรรเสริญเกียรติคุณ
ย่อมเป็นผู้ยกเสียดสรรเสริญ และคุณที่พรรณนาขึ้นกล่าว ชื่อว่า มีถ้อยคำ
ไพเราะ เพราะอรรถว่า มีการกล่าวโดยนัยต่าง ๆ ไพเราะ.

บทว่า กลฺยาณปฏฺิภาโณ ความว่า มีปัญญาดี.

บทว่า หายติ เป็นบท อุทเทส แห่งบทที่ต้องชี้แจง.

บทว่า ปริหายติ ความว่า ย่อมเสื่อมไปโดยรอบ.

บทว่า ปริธํ สติ ความว่า ย่อมตกไปเบื้องต่ำ.

บทว่า ปริปรตฺติ ความว่า ย่อมไปปราศโดยรอบ.

บทว่า อนฺตรชยติ ความว่า ย่อมถึงการเห็นไม่ได้.

บทว่า วิปฺปลุชฺชติ ความว่า ย่อมทำลาย.

บทว่า ขุทฺทโก สิลฺกขฺนุโร ได้แก่ ถุลลัจฉัยเป็นต้น.

บทว่า มหฺนฺโต สิลฺกขฺนุโร ได้แก่ ปาราชิกและสังฆาทิเสส.

บทว่า เมถุนมฺมุสฺส ปหานาย ความว่า เพื่อต้องการละด้วย
คทั้งคปทานเป็นต้น.

บทว่า วูปสมาย ความว่า เพื่อต้องการเข้าไปสงบบมลทินทั้งหลาย.

บทว่า ปฏิณิสฺสคฺคฺกาย ความว่า เพื่อต้องการเล่นไป สละขาด
และสละคืน.

บทว่า ปฏิปฺสฺสทฺธิยา ความว่า เพื่อต้องการผล กล่าวคือความ
สงบระงับ.

ก็ภิกษุใดไม่ละเมถุนธรรม ภิกษุนั้นถึงพร้อมด้วยความดำริ ย่อม
ชบเซา เหมือนคนกำพร้าว้ายินเสียงคิเตียนของชนเหล่าอื่นแล้ว ย่อมเป็น
ผู้ก่อเงิน เป็นผู้เช่นนั้นแล.

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า ปเรโต ความว่า ประกอบ.

บทว่า ปเรถํ นิคฺคฺโขมถํ ความว่า คำติเตียนของอุปัชฌาย์เป็นต้น.

บทว่า มงฺกุล โหติ ความว่า เป็นผู้เสียใจ.

บทว่า กามสฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺส ความว่า อันวิตกที่ปฏิสังยุตด้วยกามแม่
ในบทที่ตั้งอยู่เหนือ ๆ ขึ้นไป ถิ่นยนี้แหละ.

บทว่า สฺมุจฺจโ ความว่า อันวิตกทั้งหลายถูกต้องแล้ว.

บทว่า ปเรโต ความว่า ไม่เสื่อมรอบ.

บทว่า สโมหิโต ความว่า ปลง คือเข้าไปในภายในโดยชอบ.

บทว่า กปฺโณ วีย ความว่า เหมือนคนตกยาก.

บทว่า มนฺโท วีย ความว่า เหมือนคนไม่มีความรู้.

บทว่า โมมุโห วีย ความว่า เหมือนคนลุ่มหลง.

บทว่า ฌายติ ความว่า ย่อมคิด.

บทว่า ปชฺฌายติ ความว่า ย่อมคิดหนัก.

บทว่า นิชฌายติ ความว่า ย่อมคิดหลายอย่าง.

บทว่า อวชฌายติ ความว่า ย่อมคิดนอกไปจากนั้น.

บทว่า อุลุโก ได้แก่ นกเค้าแมว.

บทว่า รุกขสาขายิ ความว่า ที่กิ่ง ซึ่งตั้งขึ้นบนต้นไม้ หรือที่
ค่าคบ.

บทว่า มุสิกั คมยมาโน ความว่า แสงหาหนุ, อาจารย์บาง
ท่านกล่าววว่า มคฺคยมาโน ดังนี้ก็มี.

บทว่า โกตุลฺล ได้แก่ สุนัขจิ้งจอก.

บทว่า วิลาริ ได้แก่ แมว.

บทว่า สนฺธิสมลสปฺกติเร ความว่า ในระหว่างเรือน ๒ หลังที่
ท่อน้ำ เปือกตม ที่ทิ้งหยากเยื่อ และที่เนินค่าย.

บทว่า วหฺจฺฉินฺโน ความว่า มีเนื้อหลังและคอขาดไป ฉลาดต่อ
จากนี้ปรากฏความเกี่ยวเนื่องกันแล้วทั้งนั้น.

บทว่า สตฺถานิ ในคานานัน ได้แก่ กายทุจฺฉิตเป็นต้น ก็กาย
ทุจฺฉิตเป็นต้นเหล่านั้น ท่านเรียกว่า ศัสตรา เพราะอรรถว่า ตัดทั้งตน
และผู้อื่น ก็ภิกษุนี้ เมื่อกล่าวว่า ข้าพเจ้าสึกเพราะเหตุนี้ ชื่อว่าย่อมกระทำ
ศัสตรา คือกล่าวเท็จแต่ต้นก่อนโดยวิเสส ในบรรดาศัสตราเหล่านั้น
เพราะเหตุนี้แหละ พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า เอส ขฺวสุส มหา
เคโธ โมสวชฺชํ ปคาหติ ดังนี้.

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า เอส ขฺวสุส ตัดบทเป็น เอโส โข
อสฺส.

บทว่า วิสโม ความว่า ไม่เสมอเพราะนาม.

บทว่า กุฎโธ ความว่า เช่นกับโค้ง.

บทว่า ปงฺโก ความว่า เช่นกับสระน้อย.

บทว่า ปลิโป ความว่า เช่นกับเปลือกตม.

บทว่า ปลิโพโธ ความว่า เข้าถึงได้ยากมาก.

บทว่า มหาพฺนุณฺโณ ความว่า เครื่องผูกมัดใหญ่เปลื้องได้ยาก.

บทว่า ยทิทํ สมฺปชานมุสาวาโท ความว่า การกล่าวเท็จทั้งรู้
อยู่นี้ใด.

บทว่า สกฺกฺคโต วา ความว่า อยู่ในสภาก็ดี.

บทว่า ปริสฺกฺคโต วา ความว่า อยู่ในที่ประชุมชาวบ้านก็ดี.

บทว่า ฌาติมชฺชณฺคโต วา ความว่า อยู่ท่ามกลางทายาททั้งหลาย
ก็ดี.

บทว่า ปุคฺคมชฺชณฺคโต วา ความว่า อยู่ท่ามกลางกองทหารก็ดี.

บทว่า ราชชฺชณฺคโต วา ความว่า อยู่ในที่วินิจฉัยใหญ่ท่าม
กลางราชสกุลก็ดี.

บทว่า อภินิโต ความว่า ถูกนำไปเพื่อต้องการถาม.

บทว่า สกฺขิปฺปฺภูโธ ความว่า ถูกถามเป็นพยาน.

บทว่า เอหิ โภ ปุริส นีเป็นคำร้องเรียก.

บทว่า อตุตฺเตหฺตุ วา ปฺรหฺเตหฺตุ วา ความว่า เพราะเหตุแห่ง
อวัยวะมีมือและเท้าเป็นต้นบ้าง เพราะเหตุแห่งทรัพย์บ้าง ของตนบ้างของ
ผู้อื่นบ้าง.

บทว่า อามิส ในบทว่า อามิสกิลฺยฺจฺกฺขเหตุ วา นี้ ท่าน
ประสงคฺ์เอาลาภ.

บทว่า กิลฺยฺจฺกฺข ความว่า อามิสอย่างใดอย่างหนึ่งซึ่งมีประมาณ
น้อยโดยที่สุดเพียงนกกกระทำ นกกระจาบ ก้อนเนยใสและก้อนเนยข้นเป็น
ต้น อธิบายว่า เพราะเหตุแห่งลาภบางอย่าง.

บทว่า สมฺปชานมุสา ภาสติ ความว่า รู้ผู้นั้นแลทำมุสาวาท.

อนึ่ง พระสารีบุตรเถระเมื่อจะแสดงปริยายอื่นอีก จึงกล่าวคำเป็น
ต้นว่า ตีหากาเรหิ มุสาวาท โหติ ปุพฺพเวสฺส โหติ ดังนี้.

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า ตีหากาเรหิ ความว่า ด้วยเหตุ ๓
อย่าง ซึ่งเป็นองค์ของสัมปชานมุสาวาท.

บทว่า ปุพฺพเวสฺส โหติ ความว่า ในกาลอันเป็นส่วนเบื้องต้น
นั้นแล บุคคลนั้นมีความรู้อย่างนี้ว่า เราจักพูดเท็จ.

บทว่า ภณฺตสฺส โหติ ความว่า เมื่อกำลังพูดก็รู้.

บทว่า ภณฺตสฺส โหติ ความว่า เมื่อพูดแล้วบุคคลนั้นก็รู้ อธิบาย
ว่า เมื่อกล่าวคำที่ฟังกล่าวนั้นแล้ว ก็รู้.

อีกอย่างหนึ่ง บทว่า ภณฺตสฺส ความว่า เมื่อกล่าวออกไปแล้ว คือ
พูดจบแล้ว ก็รู้ ในข้อนี้ท่านแสดงเนื้อความดังนี้ว่า บุคคลใดย่อมรู้แม้
ในกาลอันเป็นส่วนเบื้องต้น คือแม้กำลังกล่าวอยู่ก็รู้ แม้ภายหลังก็รู้ ว่าเรา
กล่าวเท็จแล้ว บุคคลนั้นเมื่อกล่าวอยู่อย่างนี้ ย่อมถูกมัดด้วยกรรมคือกล่าว
เท็จ.

ในข้อนี้ท่านแสดงเนื้อความไว้แล้วก็จริง ถึงอย่างนั้น ก็ยังมีเนื้อความพิเศษ ดังต่อไปนี้ :- ถามก่อนว่า กาลอันเป็นส่วนเบื้องต้นที่เราจักกล่าวเท็จ มีอยู่, กาลอันเป็นส่วนภายหลังว่า เรากล่าวเท็จแล้ว ไม่มี. เพียงคำที่กล่าวเท่านั้น ใครๆ ก็ลืมได้ จะเป็นมุสาวาทแก่บุคคลนั้นหรือไม่? คำถามนั้นท่านวิชันนาไว้แล้วในอรรถกถาทั้งหลายอย่างนี้ ในตอนแรกรู้ว่าเรากล่าวเท็จ และเมื่อกล่าวอยู่ ก็รู้ว่าเรากำลังกล่าวเท็จ. ในตอนหลังรู้ว่าเรากล่าวเท็จแล้ว ใครๆ ไม่อาจที่จะไม่เป็น แม้หากจะไม่เป็นก็คงเป็นมุสาวาทอยู่นั่นเอง ด้วยว่า ๒ องค์แรกนั้นแลเป็นประมาณ. แม้ผู้ใดในตอนแรกไม่ตั้งใจว่าเรากล่าวเท็จ แต่เมื่อกล่าว รู้ว่าเรากำลังกล่าวเท็จ แม้เมื่อกล่าวแล้ว ก็รู้ว่าเรากล่าวเท็จแล้ว ไม่พึงปรับผู้นั้นด้วยมุสาวาท เพราะตอนแรกเป็นประมาณกว่า เมื่อไม่เป็นมุสาวาท ย่อมเป็นการกล่าวเล่นหรือกล่าวเสียดสีร้องเท่านั้น.

อนึ่ง พึงสละภาวะคือญาณในมุสาวาทนั้น และการประชุมแห่งญาณในข้อนี้เสีย.

บทว่า ตณฺณตา ปริจฺจิตฺตพฺพา ความว่า บุคคลย่อมรู้ว่าเรากล่าวเท็จ ด้วยจิตดวงใด ย่อมรู้ว่าเรากล่าวเท็จ และว่าเรากล่าวเท็จแล้ว ด้วยจิตดวงนั้นนั่นเอง ย่อมรู้ในขณะที่ ๓ ด้วยจิตดวงเดียวกันนั้นแหละ อย่างนี้ด้วยประการฉะนี้ ฉะนั้นจึงควรสละภาวะคือญาณในมุสาวาทนั้นอันนี้เสีย ด้วยว่าบุคคลไม่อาจจะรู้จิตดวงนั้นด้วยจิตดวงนั้นนั่นเองได้เหมือนไม่อาจจะใช้ดาบเล่มนั้นนั่นเองฟันดาบเล่มนั้นได้ ก็จิตดวงแรก ๆ เป็นปัจจัยตามที่เกิดขึ้นของจิตดวงหลัง ๆ แล้วดับไป เพราะเหตุนี้ท่านจึงกล่าวว่า :-

กาลอันเป็นส่วนเบื้องต้นแลเป็นประมาณ เมื่อกาล
อันเป็นส่วนเบื้องต้นนั้นมีอยู่ กาลทั้ง ๒ นั้นจึงไม่มี วาจา
ประกอบด้วยองค์ ๓ ด้วยประการฉะนี้.

บทว่า ญาณสโมธานัม ปริจฺจชิตพฺพํ ความว่าจิต ๓ ดวงเหล่านี้
นี้ไม่พึงถือเอาว่า ย่อมเกิดขึ้นในขณะเดียวกัน ก็ชื่อว่าจิตนี้ :-

เมื่อดวงแรกยังไม่ดับ ดวงหลังย่อมไม่เกิดขึ้น เพราะ
เกิดขึ้นติด ๆ กัน จึงปรากฏเหมือนดวงเดียว.

ต่อแต่นี้ บุคคลนี้ใครไม่รู้อยู่แล้ว กล่าวเท็จทั้งรู้โดยนัยเป็นต้นว่า เรา
รู้เพราะบุคคลนั้นมีทิวฏฐิอย่างนี้ว่า นี่ไม่จริง บุคคลนั้นก็มิลลทริอยู่ดังนี้เท่านั้น.
อนึ่งบุคคลนั้นเห็นด้วยและชอบใจอย่างนี้ว่า นี่ไม่จริง บุคคลนั้นมีความ
สำคัญอย่างนี้ มีสภาวะอย่างนี้เท่านั้น และมีจิตว่า นี่ไม่จริง. แต่
เมื่อใดประสงค์จะกล่าวเท็จ เมื่อนั้นเขาปิดบัง คือทอดทิ้ง ปกปิด ซึ่ง
ทิวฏฐินั้นบ้าง, ซึ่งความควรกับทิวฏฐิบ้าง, ซึ่งความชอบใจกับทิวฏฐิและ
ความควรบ้าง, ซึ่งความสำคัญกับทิวฏฐิความควรและความชอบใจบ้าง,
ซึ่งความจริงกับทิวฏฐิความควรความชอบใจและความสำคัญบ้าง ย่อมกล่าว
ไม่เด่นชัด ฉะนั้นเพื่อจะแสดงประเภทขององค์ด้วยสามารถแห่งทิวฏฐิเป็น
ต้นแม่เหล่านั้น พระสารีบุตรเถระจึงกล่าวว่า อปิจ จตุหากาเรหิ
เป็นต้น.

บทว่า วินิชาย ทิวฏฐิ ในที่นี้ ท่านกล่าวด้วยสามารถแห่งการ
ปิดบังธรรมที่มีกำลัง.

บทว่า **วินิชาย ขนฺตี** เป็นต้น ท่านกล่าวด้วยสามารถแห่งการปิดบังธรรมที่ทุรพลกว่านั้น.

แต่บทว่า **วินิชาย สญฺญ** นี้ ท่านกล่าวด้วยสามารถแห่งการปิดบังธรรมที่ทุรพลทั้งหมดในที่นี่. ชื่อว่าบุคคลไม่ปิดบังชื่อแม้เพียงความสำคัญ จักกล่าวเท็จทั้งรู้ นั้นไม่เป็นฐานะที่จะมีได้แล.

บทว่า **มนฺโทว ปริกิสฺสติ** ความว่า กระทำการฆ่าสัตว์เป็นต้น เสวยทุกข์ซึ่งมีเหตุเกิดแต่การฆ่าสัตว์เป็นต้นนั้น กระทำการแสวงหาและการรักษาโภคสมบัติ ย่อมเศร้าหมองเหมือนคนหลงไหล.

บทว่า **ตเมณ ราชาน โคเหตุวา วิวิธา กมุภกรณา กาเรนฺตุติ** ความว่า พระราชาทั้งหลายมิได้ทรงกระทำเอง พวกบุรุษผู้จัดแจงของพระราชากะทำกรรมกรรมมืออย่างต่าง ๆ.

บทว่า **กสาหิปี ตาเพนฺตุติ** ความว่า ลูกคามด้วยท่อนแสบ้าง.

บทว่า **เวตุเตหิ** ได้แก่ เส้นหวาย.

บทว่า **อทุมทณฺฑเกหิ** ได้แก่ ไม้ค้อนหรือไม้พลองที่ตัดท่อนละ ๔ สอก ๒ ท่อน ถือเอาเพื่อให้สำเร็จการประหาร.

บทว่า **พิลฺลฺกคฺคาลิกิ** ได้แก่ กรรมกรรมแบบหม้อข้าวต้ม เมื่อกระทำการกรรมกรรมนั้น เปิดกระโหลกศีรษะ เอาคีมจับก้อนเหล็กแดงที่ร้อนใส่เข้าไปในกระโหลกศีรษะนั้น มันสมองเดือดลั่นออกเพราะเหตุนั้น.

บทว่า **สขฺขมฺมุชฺชิกิ** ได้แก่ กรรมกรรมแบบทำให้เกลี้ยงเหมือนสังข์เมื่อทำการกรรมกรรมนั้น ฉือนหนัง กำหนดเหนื่อริมฝีปากถึงจอหนู

สองข้างวงไปรอบคอ แล้วรวบเส้นผมทั้งหมดเป็นขมวดพันท่อนไม้เพิก
ขึ้นหนึ่งกับผมทั้งหลายจะตั้งขึ้น ต่อนั้นเอาก่อนกรวดหยาบ ๆ ขัดกระโหลก
ศีรษะ ล้างทำให้มีสีเหมือนสังข์.

บทว่า ราหูมุขํ ได้แก่ กรรมกรณแบบหน้าราหู เมื่อกระทำ
กรรมกรณนั้น เปิดปากด้วยหอกแล้วเอาไฟลูกโพลงใส่ภายในปาก หรือ
เอาสิ่วเจาะตั้งแต่จอหนูทั้งสองข้างจนถึงปาก เลือดไหลออกเต็มปาก.

บทว่า โขติมาลิกิ ความว่า เอาผ้าชุบน้ำมันพันศีรษะทั้งสิ้นแล้ว
เอาไฟเผา.

บทว่า หตฺถปฺขุโขติกิ ความว่า เอาผ้าชุบน้ำมันพันมือทั้งสอง
แล้วจุดไฟให้ลูกโพลงต่างประทีป.

บทว่า เอรกวตฺติกิ ได้แก่ กรรมกรณแบบเป็นไปบนตะไคร่น้ำ
เมื่อการทำกรรมกรณนั้น ถลกหนังหุ้มตัวตั้งแต่คอกลงไปถึงข้อเท้า ลำดับ
นั้นเอาเชือกผูกเขาแล้วจุดไป เขาเหยียบ ๆ หนังหุ้มตัวของตนลึกลง.

บทว่า จิริกวาสิกิ ได้แก่ กรรมกรณแบบนุ่งผ้าคากรอง เมื่อ
กระทำกรรมกรณนั้น ถลกหนังหุ้มตัวเหมือนอย่างนั้นแลกลงไปแค่สะเอว
แล้วถลกหนังตั้งแต่สะเอวลงไปถึงข้อเท้า หนังตอนบนหุ้มห่อศีรษะตอน
ล่างเหมือนนุ่งผ้าคากรอง.

บทว่า เอณฺเอยฺยกิ ได้แก่ กรรมกรณแบบเนื้อทราย เมื่อกระทำ
กรรมกรณนั้น สวมปลอกเหล็กที่ข้อศอกสองข้าง และเข้าสองข้างแล้ว

เสียบหลาวเหล็ก เขาอยู่บนพื้นดินด้วยหลาวเหล็ก ๔ เล่ม ลำดับนั้น คนทั้งหลายใส่ไฟรอบตัวเขา เขาเหมือนเนื้อทรายที่ไฟคิดโชติช่วง แม้ในอากาศสถานท่านก็กล่าวดังนี้แหละ ด้วยประการฉะนี้ คนทั้งหลายถอนหลาวออกจากที่เสียบแล้ววางเขาไว้ด้วยปลายกระดูก ๔ ท่อนเท่านั้น นอกจากเหตุเห็นปานนี้ไม่มีอะไรเหลือ.

บทว่า **พพิสม์ ลิก** ความว่า เอาเบ็ดสองหน้าเกี่ยวหนังเนื้อเอ็นออกมา.

บทว่า **กหาปณก** ความว่า เขามีดคม ๆ เดือนสรีระทั้งสิ้น ตั้งแต่ศีรษะออกเป็นแวน ๆ เท่าเหรียญกษาปณ์.

บทว่า **ขารปตจจิก** ความว่า ใช้อาวุธต่าง ๆ ทิ่มแทงสรีระตามที่นั้น ๆ แล้วเอาขี้เถ้าขี้คูดักด้วยแปรงหวายจนหนังเนื้อเอ็นหลุดไหลออกเหลือตั้งอยู่แต่โครงกระดูกเท่านั้น.

บทว่า **ปลิมปริวตติก** ความว่า ให้นอนตะแคงข้างหนึ่งแล้วเสียบหลาวเหล็กในช่องหูทะลุลงติดแผ่นดิน ต่อนั้นก็จับเท้าเขาหมุนไปรอบ ๆ.

บทว่า **ปลาลปีรก** ความว่า ผู้รู้เหตุการณ์ที่ฉลาดดลคณังออกแล้วใช้ที่รองหินลับมีดทุบกระดูกทั้งหลาย จับที่ผมยกขึ้นเป็นกองเนื้อที่เดียว ต่อนั้นก็หุ้มห่อเขาด้วยผมทั้งหลายนั้นแหละจับไว้ พันทำเป็นเหมือนคังไปไม้.

บทว่า **สุนเขหิปี** ความว่า ให้นุ้ขที่หิวเพราะไม่ให้อาหารมา ๒ - ๓ วันกัถกิน ครัวเดียวพวกสุนัขเหล่านั้นก็กัถกินเหลือแต่โครงกระดูกเท่านั้น.

บทว่า **เอวมปิ กิสฺสตี** ความว่า ย่อมถึงความพิฆาตแม้ด้วย
ประการฉะนี้.

บทว่า **ปริกิสฺสตี** ความว่า ย่อมถึงความพิฆาตโดยส่วนทั้งปวง.

บทว่า **ปริกิลิสฺสตี** ความว่า ย่อมถึงความหวาดเสียว.

พระสารีบุตรเถระเมื่อจะแสดงเหตุการณ์อย่างอื่นอีก จึงกล่าวคำเป็น
ต้นว่า **อถวา กามตณฺหาย อภิกฺขโต** ดังนี้.

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า **กามตณฺหาย** ได้แก่ ความโลภที่
ประกอบด้วยกามคุณ ๕.

บทว่า **อภิกฺขโต** ความว่า ข้ายี้แล้ว.

บทว่า **ปริยาทินฺนจิตฺโต** ความว่า มีจิตถูกกามตัณหายึดไว้ยัง
อาจารย์ที่เป็นกุศลให้สิ้นไป.

บทว่า **โกลฺลปฺริยสนฺโต** ความว่า แสวงหาทรัพย์.

บทว่า **นาวาย มหาสมุทฺทํ ปกฺขนฺนฺตตี** ความว่า เข้าไปสู่สาคร
ที่มีเกล็ดด้วยเรือกล่าวคือเรือกำปั่น.

บทว่า **สีตสฺส ปฺรฺกฺขโต** ความว่า ผจญหนาว.

บทว่า **อุณฺหสฺส ปฺรฺกฺขโต** ความว่า ผจญร้อน.

บทว่า **ทํ สว** ได้แก่ แผลงวันเหลืองอ่อน.

บทว่า **มกฺสา** ได้แก่ ขุนนั่นเอง.

บทว่า **ริสฺสมาโน** ความว่า ถูกสัมผัสแห่งเกลือเป็นต้นเปียกเปียก.

บทว่า ขุปิปาตาย ปิพฺยมาโน ความว่า ถูกความหิวความ
กระหายย่ำยี.

บท ๒๔ บท มีบทว่า คุมุพี คจฺจติ เป็นต้น มีบทว่า มรฺกนุตาริ
คจฺจติ เป็นที่สุด ท่านกล่าวโดยนามของรัฐ.

บทว่า มรฺกนุตาริ คจฺจติ ความว่า เดินทางทะเลทรายโดยใช้
ควาเป็นสำคัญ.

บทว่า ชณฺณุปถิ ได้แก่ ทางที่ต้องไปด้วยเขา.

บทว่า อชปถิ ได้แก่ ทางที่ต้องไปด้วยแพะ แม้ในทางที่ต้องไป
ด้วยแกะ ถิ่นยนี้เหมือนกัน.

บทว่า สรฺกุปถิ ได้แก่ ทางที่ต้องไปด้วยหลัก ซึ่งต้องดอกหลัก
ทั้งหลายแล้วก้าวลงไปตามหลักเหล่านั้น เมื่อจะไปทางนั้น ยืนที่เชิงเขาเอา
เชือกผูกกระจับเหล็กโยนขึ้นไปให้คล้องภูเขาแล้วโหนเชือกขึ้นไป แล้วเอา
เหล็กสกัดซึ่งมีปลายแข็งเหมือนเพชรเจาะภูเขาดอกหลัก ยืนบนหลักนั้น
แขวนเชือกหนึ่งไว้ ถือเชือกหนึ่งนั้นลงไปผูกที่หลักอันล่าง มือซ้ายจับ
เชือก มือขวาถือค้อน แกะเชือกถอนหลักออกแล้วขึ้นสูงขึ้นไปอีก คือดอก
ทอย โดยอุบายนี้ เขาขึ้นถึงยอดเขาข้ามลงไปเบื้องหน้า ดอกหลักบนยอด
เขาก่อนโดยนัยแรกนั้นแหละ ผูกเชือกที่กระเช้าหนึ่ง พันหลักไว้ ตัวเอง
นั่งภายในกระเช้า โยยเชือกลงโดยอาการแมลงมุมชักใย เพราะเหตุนั้น
ท่านจึงกล่าวว่า ทางที่ต้องดอกหลักทั้งหลายแล้วก้าวลงไปตามหลักเหล่านั้น.

บทว่า **ฉตุตปถิ** ได้แก่ ทางที่ต้องถือร่มหนังอุ้มลมร้อนไปเหมือน
นกทั้งหลาย.

บทว่า **วิ สปลิ** ความว่า บทว่า **วิ สปลิ** **คจฺจติ** พึงทราบว่
ท่านกล่าวหมายเอาทางที่บุคคลเมื่อทำทางใช้มีดสำหรับตัดตัดกอไผ่ ใช้ขวาน
ผ่าต้นไม้ ทำบันไดในป่าไผ่ ขึ้นบนกอไผ่ ตัดไม้ไผ่ให้ล้มทับไผ่กออื่น
แล้วเดินไปตามยอดกอไผ่นั้นแหละ.

บทว่า **ควสฺสูโต น วิญฺหติ อลาภมฺลกมฺปิ ทุกฺขํ โทมนสฺสํ**
ปฏฺฐิสฺส เวเทติ ความว่า ย่อมได้รับทุกข์กายทุกข์ใจแม้มีความไม่ได้เป็นมูล.

บทว่า **ลทฺธา** แปลว่า ครั้นได้แล้ว.

บทว่า **อารกฺขมฺลลํ** ความว่า แม้มีการรักษาเป็นมูล.

บทว่า **กิญฺติ เม โภเค** ความว่า ด้วยวิตกอยู่ว่า ด้วยอุบายอะไร
พระราชาจึงจะไม่ริบโภคทรัพย์ของเรา พวกโจรจะไม่ลักไป ไฟจะไม่ไหม้
น้ำจะไม่พัดไป พวกทายาทผู้ไม่เป็นที่รักจะไม่ขนเอาไป.

บทว่า **โคปฺยโต** ความว่า คุ้มครองด้วยหีบเป็นต้น.

บทว่า **วิปฺปลุชฺชนฺติ** ความว่า พินาศ.

บทว่า **เอตมาทินํ ฌตฺวา มฺนิ ปทุพาปเร อิท** ความว่า มฺนิ
ทราบโทษนั้น คือความเป็นฆราวาสอื่นแต่ความเป็นสมณะก่อน ที่กล่าว
ไว้จำเดิมแต่นี้ว่า ยศและเกียรติที่เสื่อมไปในกาลก่อนนั้นของภิกษุ นั้น ใน
ความเป็นฆราวาสอื่นแต่ความเป็นสมณะก่อน คือในความเป็นผู้สึกจาก
ความเป็นสมณะในศาสนา.

บทว่า **ทพฺหํ กรเยย** เป็นบทอุทเทสของบทที่จะต้องชี้แจง.

บทว่า ธีร กเรยฺย ความว่า ฟังกระทำให้ไม่ย่อหย่อน.

บทว่า ทพฺพสมาทาโน อสฺส ความว่า ฟังเป็นผู้มีปฏิกุญญามั่นคง.

บทว่า อวฏฺฐิตสมาทาโน ความว่า มีปฏิกุญญาตั้งลงพร้อม.

บทว่า เอตฺตริยานมุตฺตมํ ความว่า ความประพฤติวิเวกนั้น เป็นกิจอันสูงสุดของพระอริยะทั้งหลายมีพระพุทธเจ้าเป็นต้น อธิบายว่า เพราะฉะนั้น เธอทั้งหลายฟังศึกษาวิเวกทีเดียว.

บทว่า น เตน เสฏฺฐโ จ มณฺเฑธ ความว่า ไม่เพียงสำคัญตนว่าเราเป็นผู้ประเสริฐสุด ด้วยความสงัดนั้น ท่านอธิบายว่า ไม่เพียงเป็นผู้กระด้างเพราะมานะด้วยความสงัดนั้น.

บทว่า อุณฺณตฺติ ได้แก่ การยกขึ้น.

บทว่า อุณฺณมํ ได้แก่ การตั้งตนขึ้นไว้สูง.

บทว่า มานํ ได้แก่ ความก้าวร้าวด้วยความถือดี.

บทว่า ฌมฺภํ ได้แก่ ทำตามอำเภอใจ.

บทว่า พนฺติ ได้แก่ เหตุผูกพัน.

บทว่า ฤทฺโธ ได้แก่ ไม่อ่อนโยน.

บทว่า ปตฺตฤทฺโธ ได้แก่ ไม่อ่อนโยนโดยพิเศษ.

บทว่า ปคฺคหิตฺติโร ได้แก่ หัวสูง.

บทว่า สมฺนฺตา ได้แก่ ไม่ห่าง.

บทว่า อาสนฺเน ได้แก่ ไม่ไกล.

บทว่า อวิฑฺเฐ ได้แก่ ไกล.

บทว่า อูปกฺกุเจ ได้แก่ ในสำนัก.

บทว่า **ริตตสฺส** ความว่า ว่าง คือเว้นจากกายทุจริตเป็นต้น.

บทว่า **โอมติณฺณสฺส ปิหฺยนฺติ กามสฺส คชิตา ปชา** ความว่า สัตว์ทั้งหลายผู้ขังอยู่ในวัฏฏคามย่อมรักใคร่ต่อมุนีนั่น ผู้ข้ามโอฆะ ๔ ได้แล้ว เหมือนคนเป็นหนี้รักใคร่ต่อคนไม่เป็นหนี้ฉะนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงจบเทศนาด้วยขอดีคือพระอรหัตต์ด้วยประการฉะนี้.

บทว่า **ริตตสฺส** ได้แก่ ว่างจากกิเลสทุกอย่าง.

บทว่า **วิริตตสฺส** ได้แก่ เปล่า.

บทว่า **ปวิริตตสฺส** ได้แก่ ผู้เดียว.

บัดนี้ พระสารีบุตรเถระเมื่อจะแสดงกิเลสทั้งหลายที่มุนีว่างเว้น จึงกล่าวคำเป็นต้นว่า กายทุจริตตน **ริตตสฺส** ดังนี้.

ในบทเหล่านั้น ฟังทราบความว่าง ๒ อย่างคือ ตามลำดับกิเลส อย่าง ๑ ตามลำดับมรรคอย่าง ๑ ฟังทราบตามลำดับกิเลสก่อน มุนีเป็นผู้ว่างจากกิเลส ๖ อย่างเหล่านี้ คือ รากะ โมหะ ถัมภะ สารัมภะ มานะ มทะ ด้วยอรหัตตมรรค. เป็นผู้ว่างจากกิเลส ๔ อย่างเหล่านี้ คือ โทสะ โภคะ อุปนาหะ ปมาทะ ด้วยอนาคามิมรรค. เป็นผู้ว่างจากกิเลส ๗ อย่างเหล่านี้ คือ อติมานะ มกฺขะ ปลาสะ อิสสา มัจฉริยะ มายา สาลีโย ด้วยโศคาปัตติมรรค.

ส่วนตามลำดับมรรค ฟังทราบดังต่อไปนี้ มุนีเป็นผู้ว่างจากกิเลส ๗ อย่างเหล่านี้ คือ อติมานะ มกฺขะ ปลาสะ อิสสา มัจฉริยะ มายา สาลีโย ด้วยโศคาปัตติมรรค. เป็นผู้ว่างจากกิเลส ๔ อย่างเหล่านี้ คือ โทสะ โภคะ อุปนาหะ ปมาทะ ด้วยอนาคามิมรรค. เป็นผู้ว่างจากกิเลส

๖ อย่างเหล่านี้ คือ รากะ โมหะ ถัมภะ สารัมภะ มานะ มทะ ด้วย
อรหัตตมรรค. แม้กิเลสที่เหลือลงทั้งหลาย ก็พึงประกอบตามที่ประกอบไว้
โดยนัยเป็นต้นว่า **ติณิ ทูจจริทานิ สพฺพกิเลสहि** ดังนี้.

บทว่า **วตฺตูกาเม ปริชานิตฺวา** ความว่า รู้วตฺตูกาเมทั้งหลายที่
เป็นไปในภูมิ ๓ ด้วยสามารถเข้าถึงแล้วด้วยญาณปริญญาและศีรณปริญญา.

บทว่า **กิเลสกาเม ปหาย** ความว่า กิเลสกาเมทั้งหลายมีฉันทะ
เป็นต้น ด้วยปหานปริญญา.

บทว่า **พฺยฺนุติกริตฺวา** ความว่า กระทำให้มีที่สุดไปปราศแล้ว คือ
ให้ปราศจากที่สุด.

บทว่า **กาโมมฺหํ ตินฺนุสฺส** ความว่า ข้ามกาโมมฺหะกล่าวคือ การ
วนเวียนตั้งอยู่ ด้วยอนาคามิมรรค.

บทว่า **ภโวมฺหํ** ความว่า ข้ามภโวมฺหะ ด้วยอรหัตตมรรค.

บทว่า **ทิกฺขุโสมฺหํ** ความว่า ข้ามทิกฺขุโสมฺหะ ด้วยโศดาปัตติมรรค.

บทว่า **อวิชฺโชมฺหํ** ความว่า ข้ามอวิชฺโชมฺหะ ด้วยอรหัตตมรรค.

บทว่า **สพฺพสงฺขารปถิ** ความว่า ข้ามทางกล่าวคือ ลำดับแห่ง
ขันธ ชาติ และอายตนะทั้งปวงตั้งอยู่ ด้วยอรหัตตมรรคนั้นแหละ.

ข้ามขึ้นโดยโศดาปัตติมรรค, ข้ามพ้นด้วยสกทาคามิมรรค, ก้าวล่วง
กามธาตุด้วยอนาคามิมรรค, ล่วงเลยภพทั้งปวงด้วยอรหัตตมรรค, เป็นไป
ล่วงด้วยสามารถแห่งผลสมาบัติ.

บทว่า **ปาริ คตฺตฺส** เป็นต้น ท่านกล่าวด้วยสามารถแห่งพระ-
นิพพาน.

บทว่า ยถา อธิมยิตถา อานนุญญิ ความว่า พวกกุ่มนี้ที่มีดอกเบี้ยว
ย่อมปรารถนาความหมดหนี่.

บทว่า ปญฺเฐนฺติ ความว่า ยังความปรารถนาให้เกิดขึ้น.

บทว่า อาพาธิกา อาโรคฺย ความว่า ผู้กระสับกระส่ายเพราะโรค
ดีพิการเป็นต้น ย่อมปรารถนาความสงบโรค คือความไม่มีโรค ด้วย
ประกอบเกสัช.

บทว่า ยถา พนฺธุพนฺธุ ความว่า ในวันนักขัตฤกษ์ พวกที่ติด
อยู่ในเรือนจำ ย่อมปรารถนาความพ้นจากเรือนจำ.

บทว่า ยถา ทาสา ภูชิสฺส ความว่า เพราะคนที่เป็นไทยอมทำ
อะไร ๆ ได้ตามปรารถนา ไม่มีใครจะให้เขากลับจากการกระทำนั้นได้ด้วย
ผลการ ฉะนั้น ทาสทั้งหลายจึงปรารถนาความเป็นไท.

บทว่า ยถา กนฺตารทฺธานัน ปกฺขนฺนา ความว่า เพราะพวกคน
ที่มีกำลัง จับช้างสาร ตรีศยมอาวุธ พร้อมด้วยบริวาร เดินทางกันดาร
พวกโจรเห็นเขาแล้วยอมหนีไปแต่ไกลทีเดียว พวกเขาพ้นทางกันดาร ถึง
แดนเกษมด้วยความสวัสดิ ย่อมร่าเริงยินดี ฉะนั้น พวกเดินทางกันดาร
จึงปรารถนาภาคพื้นทีเกษม.

เวลาจบเทศนา พระติสสเถระบรรลุนิศาปตติผล ภายหลังบวชได้
กระทำให้แจ้งซึ่งพระอรหัตตังนี้แล.

สัทธัมมปัชโชติกกา อรรถกถามหานิทเทส

อรรถกถาติสสเมตเตยฺยสุตตนิทเทส

จบ สูตรที่ ๗

ปฐรสุตตนิทเทสที่ ๘

[๒๖๘] พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า :-

สมณพราหมณ์ทั้งหลายย่อมกล่าวว่า ความหมดจด
ในธรรมนี้เท่านั้น ไม่กล่าวความหมดจดพิเศษในธรรมเหล่า
อื่น อาศัยสิ่งใดแล้ว กล่าวสิ่งนั้นว่างาม ในเพราะทิวฐิติ
ของคนนั้น สมณพราหมณ์เป็นอันมากเป็นผู้ตั้งมั่นในลัทธิจะ
เฉพาะอย่าง.

ว่าด้วยความหมดจด

[๒๖๙] คำว่า สมณพราหมณ์ ย่อมกล่าวว่า ความหมดจด
ในธรรมนี้เท่านั้น มีความว่า สมณพราหมณ์ทั้งหลายย่อมกล่าว บอก พูด
แสดง แดง ซึ่งความหมดจด ความหมดจดพิเศษ ความหมดจดรอบ
ความพ้น ความพ้นพิเศษ ความพ้นรอบ ในธรรมนี้เท่านั้น คือ ย่อม
กล่าว บอก พูด แสดง แดง ซึ่งความหมดจด ความหมดจดพิเศษ
ความหมดจดรอบ ความพ้น ความพ้นพิเศษ ความพ้นรอบ ว่า
โลกเที่ยง สิ่งนี้เท่านั้นจริง สิ่งอื่นเปล่า ย่อมกล่าว บอก พูด แสดง
แดง ซึ่งความหมดจด ความหมดจดพิเศษ ความหมดจดรอบ ความพ้น
ความพ้นพิเศษ ความพ้นรอบ ว่า โลกไม่เที่ยง โลกมีที่สุด โลกไม่มีที่สุด
ชีพก็อันนั้น สรีระก็อันนั้น ชีพอย่างอื่น สรีระอย่างอื่น สัตว์เบื้องหน้า

แต่ตายแล้วย่อมเป็นอีก. สัตว์เบื้องหน้าแต่ตายแล้วย่อมไม่เป็นอีก. สัตว์
เบื้องหน้าแต่ตายแล้ว ย่อมเป็นอีกก็มี ย่อมไม่เป็นอีกก็มี. สัตว์เบื้องหน้า
แต่ตายแล้ว ย่อมเป็นอีกก็หามิได้ ย่อมไม่เป็นอีกก็หามิได้. สิ่งนี้เท่านั้น
จริง สิ่งอื่นเปล่า. เพราะฉะนั้นจึงชื่อว่า สมณพราหมณ์ทั้งหลาย ย่อม
กล่าวว่า ความหมจดใจในธรรมนี้เท่านั้น.

[๒๗๐] คำว่า ไม่กล่าวความหมจดพิเศษในธรรมเหล่านี้
มีความว่า สมณพราหมณ์ทั้งหลายย่อมทั้ง ทอดทั้ง ละทิ้งวาทะอื่นทั้งหมด
เว็นศาสดา ธรรมที่ศาสดากล่าว คณะ ทิฎฐิ ปฏิปทา มรรคของตน
ย่อมกล่าว บอก พูด แสดง แดง อย่างนี้ว่า ศาสดานั้นไม่ใช่สัมพัญญ
ธรรมไม่เป็นธรรมอันศาสดานั้นกล่าวดีแล้ว คณะสงฆ์ไม่เป็นผู้ปฏิบัติ
ทิฎฐิไม่เป็นทิฎฐิเจริญ ปฏิปทาไม่เป็นปฏิปทาอันศาสดาบัญญัติดีแล้ว มรรค
ไม่เป็นธรรมนำออกจากทุกข์ ความหมจดใจ ความหมจดพิเศษ ความ
หมจดครอบ ความพ้น ความพ้นพิเศษ หรือความพ้นรอบ ย่อมไม่มีใน
ธรรมนั้น สัตว์ทั้งหลายย่อมไม่หมจดใจ ไม่หมจดพิเศษ ไม่หมจดครอบ
ไม่พ้น ไม่พ้นพิเศษ หรือไม่พ้นรอบ ในเพราะธรรมทั้งหลายนั้นคือยอม
เป็นผู้แล้ว เลวทราม ต่ำช้า ลามก สกปรก ต่ำต้อย เพราะฉะนั้นจึงชื่อ
ว่า ไม่กล่าวความหมจดพิเศษในธรรมเหล่านี้.

[๒๗๑] อาศัยสิ่งใดแล้ว กล่าวสิ่งนั้นว่างาม ในเพราะทิฎฐิ
ของตนนั้น มีความว่า อาศัยสิ่งใด คือ อาศัย อาศัยด้วยดี พัวพัน
เข้าถึง คิดใจ น้อมใจถึง, สิ่งใด คือ ศาสดา ธรรมที่ศาสดากล่าว
คณะสงฆ์ ทิฎฐิ ปฏิปทา มรรคใด.

คำว่า ในเพราะทิวฏฐิของตณนััน คือ ในเพราะทิวฏฐิ ความควร
ความชอบใจ ลัทธิของตณ.

คำว่า กล่าวสิ่งนั้นว่างาม คือ กล่าวสิ่งนั้นว่าดี กล่าวว่าเป็น
บัณฑิต กล่าวว่าเป็นนักราชญั กล่าวว่าเป็นญาน กล่าวว่าเป็นเหตุ กล่าว
ว่าเป็นลักษณะ กล่าวว่าเป็นการณะ กล่าวว่าเป็นฐานะ โดยลัทธิของตณ
เพราะฉะนั้นจึงชื่อว่า อาศัยสิ่งใดแล้ว กล่าวสิ่งนั้น ว่างาม ในเพราะ
ลัทธิของตณนััน.

[๒๓๒] คำว่า สมณพราหมณัเป็นอันมากเป็นผู้ตั้งมั่นใน
สัจจะเฉพาะอย่าง มีความว่า สมณพราหมณัเป็นอันมาก ตั้งมั่น
ตั้งอยู่เฉพาะ พัวพัน เข้าถึง คิดใจ น้อมใจไปว่า โลกเที่ยง สิ่งนี้เท่านั้น
จริงสิ่งอื่นเปล่า ตั้งมั่น ตั้งอยู่เฉพาะ พัวพัน เข้าถึง คิดใจ น้อมใจไปว่า
โลกไม่เที่ยง ฯลฯ สัตว์เบื้องหน้าแต่ตายแล้ว ย่อมเป็นอีกก็หามิได้ ย่อมไม่
เป็นอีกก็หามิได้ สิ่งนี้เท่านั้นจริง สิ่งอื่นเปล่า เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า
สมณพราหมณัเป็นอันมากเป็นผู้ตั้งมั่นในสัจจะเฉพาะอย่าง เพราะ
เหตุนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า :-

สมณพราหมณัทั้งหลายย่อมกล่าวว่า ความหมจด
ในธรรมนี้เท่านั้น ไม่กล่าวความหมจดพิเศษในธรรม
เหล่าอื่น อาศัยสิ่งใดแล้ว กล่าวสิ่งนั้นว่างาม ในเพราะ
ทิวฏฐิของตณนััน สมณพราหมณัเป็นอันมากเป็นผู้ตั้งมั่นใน
สัจจะเฉพาะอย่าง.

[๒๗๓] พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า :-

สมณพราหมณ์เหล่านั้น ใครวาทะ เข้าไปสู่บริษัท
เป็นคู่ปรับ ย่อมมุ่งกันและกันว่าเป็นพาล สมณพราหมณ์
เหล่านั้น อาศัยสิ่งอื่นแล้วย่อมกล่าวถ้อยคำคัดค้านกัน เป็น
ผู้ใคร่ความสรรเสริญ กล่าวว่าเป็นคนฉลาด.

ว่าด้วยการยกวาทะ

[๒๗๔] คำว่า สมณพราหมณ์เหล่านั้น ใครวาทะ เข้าไป
สู่บริษัท มีความว่า คำว่า สมณพราหมณ์เหล่านั้น ใครวาทะ
ได้แก่ สมณพราหมณ์เหล่านั้นใครวาทะ ต้องการวาทะ ประสงค์วาทะ
มุ่งหมายวาทะ เทียวแสวงหาวาทะ คำว่า เข้าไปสู่บริษัท ได้แก่เข้าไป
หยั่งลง เข้าถึง เข้าหา ขัดตียบบริษัท พราหมณบริษัท กหบดีบริษัท
สมณบริษัท เพราะฉะนั้นจึงชื่อว่า สมณพราหมณ์เหล่านั้น ใครวาทะ
เข้าไปสู่บริษัท.

[๒๗๕] คำว่า เป็นคู่ปรับ ย่อมมุ่งกันและกันว่าเป็นพาล
มีความว่า คำว่า เป็นคู่ปรับ ได้แก่ เป็นคนสองฝ่าย เป็นผู้ทำความ
ทะเลาะกันทั้งสองฝ่าย ทำความหมายมั่นกันทั้งสองฝ่าย ทำความอื้อฉาวกัน
ทั้งสองฝ่าย ทำความวิวาทกันทั้งสองฝ่าย ก่ออิริยกรรมทั้งสองฝ่าย มี
วาทะกันทั้งสองฝ่าย โต้เถียงกันทั้งสองฝ่าย สมณพราหมณ์เหล่านั้นย่อมมุ่ง
กันและกัน คือ ดู เห็น แลดู ฟังดู พิจารณา ดู กันและกัน โดย
ความเป็นคนพาล เป็นคนเลว เป็นคนเลวทราม เป็นคนต่ำช้า เป็นคน

ลามก เป็นคนสกปรก เป็นคนต่ำต้อย เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า เป็นคู่ปรับ
ย่อมมุ่งกันและกันว่าเป็นพาล.

[๒๗๖] คำว่า สมณพราหมณ์เหล่านั้น อาศัยสิ่งอื่นแล้ว

ย่อมกล่าวถ้อยคำคัดค้านกัน มีความว่า สมณพราหมณ์เหล่านั้นอาศัย
อาศัยด้วยดี พัวพัน เข้าถึง คิดใจ น้อมใจถึงสิ่งอื่น คือ ศาสดา ธรรม
ที่ศาสดากล่าว สมณะสงฆ์ ทิฎฐิ ปฏิปทา มรรค.

ความทะเลาะกัน ความหมายมั่น ความแก่งแย่ง ความวิวาท ความ
มุ่งร้าย เรียกว่า ถ้อยคำคัดค้านกัน อีกอย่างหนึ่ง ถ้อยคำที่ไม่มีน้ำมินวล
เรียกว่า คำคัดค้านกัน สมณพราหมณ์เหล่านั้นย่อมกล่าว คือ พูด
แสดง แดง ซึ่งคำคัดค้านกัน คำหมายมั่นกัน คำแก่งแย่งกัน คำวิวาท
กัน คำมุ่งร้ายกัน เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า สมณพราหมณ์เหล่านั้น
อาศัยสิ่งอื่นแล้ว ย่อมกล่าวถ้อยคำคัดค้านกัน.

[๒๗๗] คำว่า เป็นผู้ใคร่ความสรรเสริญ กล่าวว่าคุณเป็น

คนฉลาด มีความว่า คำว่า เป็นผู้ใคร่ความสรรเสริญ ได้แก่ เป็น
ผู้ใคร่ความสรรเสริญ ต้องการความสรรเสริญ ประสงค์ความสรรเสริญ
มุ่งหมายความสรรเสริญ เทียวแสวงหาความสรรเสริญ. คำว่า กล่าวว่าคุณ
เป็นคนฉลาด ได้แก่ พูดว่าคุณเป็นคนฉลาด พูดว่าคุณเป็นบัณฑิต
พูดว่าคุณเป็นนักปราชญ์ พูดว่าคุณเป็นผู้มีญาณ พูดว่าคุณเป็นผู้มีเหตุ
พูดว่าคุณเป็นผู้มีลักษณะ พูดว่าคุณเป็นผู้มีการณะ ด้วยลัทธิของคุณ เพราะ
ฉะนั้นจึงชื่อว่า เป็นผู้ใคร่ความสรรเสริญ กล่าวว่าคุณเป็นผู้ฉลาด
เพราะเหตุนี้พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า :-

สมณพราหมณ์เหล่านั้น ใครว่าทะ เข้าไปสู่บริษัท

เป็นคู่ปรับ ย่อมมุ่งกันและกันว่าเป็นพาล สมณพราหมณ์
เหล่านั้นอาศัยสิ่งอื่นแล้ว ย่อมกล่าวถ้อยคำคัดค้านกัน
เป็นผู้ใคร่ความสรรเสริญ กล่าวว่าตนเป็นคนฉลาด.

[๒๗๘] พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า :-

ชนผู้ประกอบถ้อยคำในท่ามกลางบริษัท เมื่ออยาก
ได้ความสรรเสริญ ย่อมเป็นผู้ลึงเลใจ ย่อมเป็นผู้เก้อเจิน
ในเมื่อถ้อยคำของตนถูกเขาค้านตักไป ย่อมขัดเคืองเพราะ
ความติเตียนย่อมเป็นผู้แสวงหาช่องทางแก้ตัว.

ว่าด้วยแพ้วาทะแล้วขัดเคือง

[๒๗๙] คำว่า ชนผู้ประกอบถ้อยคำในท่ามกลางบริษัท มี
ความว่า ชนผู้ประกอบ คือ ประกอบทั่ว ประกอบเอื้อเพื่อ ประกอบ
ด้วยดี ประกอบพร้อม ในถ้อยคำของตน เพื่อกล่าวในท่ามกลางชาติ
บริษัท พราหมณบริษัท คหบดีบริษัท สมณบริษัท เพราะฉะนั้น จึงชื่อ
ว่า ชนผู้ประกอบถ้อยคำในท่ามกลางบริษัท.

[๒๘๐] คำว่า เมื่ออยากได้ความสรรเสริญ ย่อมเป็นผู้ลึงเล
ใจ มีความว่า คำว่า เมื่ออยากได้ความสรรเสริญ ได้แก่ เมื่ออยากได้
ยินดี ปรารภนา ขอบใจ รักใคร่. คำว่า ความสรรเสริญ คือ ความชมเชย
ความมีเกียรติ ความยกย่องคุณ. คำว่า ย่อมเป็นผู้ลึงเลใจ ความว่า ก่อน
แต่ได้ตอบ ย่อมเป็นผู้สงสัย ลึงเลใจ คือ ก่อนแต่ได้ตอบ ย่อมเป็นผู้สงสัย

ลังเลใจอย่างนี้ว่า เราจักมีชัยหรือปราชัยหนอ เราจักข่มเขาอย่างไร จักทำ
ลัทธิของเราให้เชิดชูอย่างไร จักทำลัทธิของเราให้วิเศษอย่างไร จักทำ
ลัทธิของเราให้วิเศษเฉพาะอย่างไร จักทำความผูกมัดเขาอย่างไร จักทำ
ความปลดปล่อยอย่างไร จักทำความตัดรอนวาทะเขาอย่างไร จักขนาบ
วาทะเขาอย่างไร เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า เมื่ออยากได้ความสรรเสริญ
ย่อมเป็นผู้ลังเลใจ.

[๒๘๑] คำว่า **ย่อมเป็นผู้เก้อเงิน ในเมื่อถ้อยคำของตนถูก**
เขาค้านตกลไป มีความว่า คนผู้พิจารณาปัญหา ผู้เป็นสมาชิกของที่ประชุม
ผู้มีความกรุณา ย่อมคัดค้านให้ตกลไป คือย่อมคัดค้านโดยอรรถะ ว่าคำที่
ท่านกล่าว ปราศจากอรรถะ, ย่อมคัดค้านโดยพยัญชนะว่า คำที่ท่านกล่าว
ปราศจากพยัญชนะ, ย่อมคัดค้านโดยอรรถะ และพยัญชนะว่า คำที่ท่านกล่าว
ปราศจากทั้งอรรถะและพยัญชนะ, ย่อมคัดค้านว่า เนื้อความท่านชักมาไม่ดี
พยัญชนะท่านยกขึ้นไม่ดี อรรถะและพยัญชนะท่านชักมาไม่ดี ยกขึ้นไม่ดี,
ความข่มผู้อื่นท่านไม่กระทำ, ความเชิดชูลัทธิ ท่านทำไม่ดี. วาทะอันวิเศษ
ท่านไม่กระทำ, วาทะอันพิเศษเฉพาะ ท่านทำไม่ดี, ความผูกมัดผู้อื่น
ท่านไม่กระทำ, ความปลดปล่อย ท่านทำไม่ดี. ความตัดรอนวาทะผู้อื่น
ท่านไม่กระทำ, ความขนาบวาทะผู้อื่น ท่านทำไม่ดี, ท่านพูดชั่ว กล่าวชั่ว
เจรจาชั่ว เปล่งวาจาชั่ว ภาษิตชั่ว. คำว่า **ย่อมเป็นผู้เก้อเงิน ในเมื่อ**
ถ้อยคำของตนถูกเขาค้านตกลไป ความว่า เมื่อถ้อยคำของตนถูกเขาค้าน
ตกลไปย่อมเป็นผู้เก้อเงิน คือ อับอาย กระทบกระวาย ลำบากกาย ทุกข์

ใจ เพราะฉะนั้นจึงชื่อว่า ย่อมเป็นผู้ก่อเงิน ในเมื่อถ้อยคำของตน
ถูกเขาค้านตักไป

[๒๘๒] คำว่า ย่อมขัดเคืองเพราะความติเตียน ย่อมเป็นผู้
แสวงหาช่องทางแก้ตัว มีความว่า คำว่า เพราะความติเตียน ได้แก่
เพราะความนิทา ครหา ไม่ชมเชย ไม่สรรเสริญคุณ. คำว่า ย่อมขัด
เคือง ได้แก่ ขัดเคือง ขัดใจ หมายถึงแก่นั่น ย่อมทำความโกรธ ความ
เคือง ความไม่ยินดี ให้ปรากฏ เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า ย่อมขัดเคือง
เพราะความติเตียน คำว่า ย่อมเป็นผู้แสวงหาช่องทางแก้ตัว ได้แก่
ย่อมเป็นผู้แสวงหาช่องทางแก้ตัว แสวงหาความผิด ความพลั้ง ความ
พลาด ความพลอ และช่องทาง เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า ย่อมขัดเคือง
เพราะความติเตียน ย่อมเป็นผู้แสวงหาช่องทางแก้ตัว เพราะเหตุนี้
พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า :-

ชนผู้ประกอบถ้อยคำในท่ามกลางบริษัท เมื่ออยาก
ได้รับความสรรเสริญ ย่อมเป็นผู้ล่งเลใจ ย่อมเป็นผู้ก่อเงิน
ในเมื่อถ้อยคำของตนถูกเขาคัดค้านตักไป ย่อมขัดเคือง
เพราะความติเตียน ย่อมเป็นผู้แสวงหาช่องทางแก้ตัว.

[๒๘๓] พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า :-

ชนผู้พิจารณาปัญหา กล่าววาตะของชนนั้นว่าแล้ว
คัดค้านให้ตักไป ชนนั้นมีวาตะเสื่อมไปแล้ว ย่อมรำพัน
เศร้าโศก ทอดถอนใจอยู่ว่า เขาล้วงเลยเรา.

ว่าด้วยถูกข่มด้วยวาตะแล้วเสียใจ

[๒๘๔] คำว่า **กล่าววาตะของชนนั้นว่าแล้ว** มีความว่า **ชนผู้** พิจารณาปัญหาข่มกล่าว บอก พูด แสดง แดง ซึ่งวาตะของชนนั้น ว่า **แล้ว** เลวทราม เสื่อมเสีย เสียหาย ไม่บริบูรณ์ อย่างนี้ เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า **กล่าววาตะของชนนั้นว่าแล้ว**.

[๒๘๕] คำว่า **ชนผู้พิจารณาปัญหา.....คัดค้านให้ตกไป** มีความว่า **ชนผู้พิจารณาปัญหา** ผู้เป็นสมาชิกของที่ประชุม ผู้มีความกรุณา ข่มคัดค้านให้ตกไป คือข่มคัดค้านโดยอรรถะว่า คำที่ท่านกล่าว ปราศจาก อรรถะ, ข่มคัดค้านโดยพยัญชนะว่า คำที่ท่านกล่าว ปราศจากพยัญชนะ, ข่มคัดค้านโดยอรรถะและพยัญชนะว่า คำที่ท่านกล่าว ปราศจากทั้งอรรถะ ทั้งพยัญชนะ, ข่มคัดค้านว่า เนื้อความท่านชักมาไม่ดี, พยัญชนะท่านยก ขึ้นไม่ดี, อรรถะและพยัญชนะท่านชักมาไม่ดี, ยกขึ้นไม่ดี, ความข่มผู้อื่นท่าน ไม่กระทำ, ความเชิดชูลัทธิต่านทำไม่ดี, วาตะอันวิเศษท่านไม่กระทำ, วาตะอันวิเศษเฉพาะท่านทำไม่ดี, ความผูกมัดผู้อื่น ท่านไม่กระทำ, ความ ปลดเปลื้อง ท่านทำไม่ดี ความตรอนวาตะผู้อื่น ท่านไม่กระทำ, ความ ขนาววาตะผู้อื่น ท่านทำไม่ดี, ท่านพูดชั่ว กล่าวชั่ว เจรจาชั่ว เปล่ง วาจาชั่ว ภาษิตชั่ว เพราะฉะนั้นจึงชื่อว่า **ชนผู้พิจารณาปัญหา....คัดค้านให้ตกไป**.

[๒๘๖] คำว่า **ชนนั้นมีวาตะเสื่อมไปแล้ว** ย่อมรำพัน เศร้า โศก มีความว่าคำว่า **ย่อมรำพัน** ได้แก่ เป็นผู้มีการพูดเพื่อ บ่นเพื่อ พร่ำเพื่อ อากาพร่ำเพื่อ ความเป็นแห่งอากาพร่ำเพื่อ เห็นปานนี้ว่า

เหตุการณ์อื่นเรานึก คิด พิจารณา ใคร่ครวญแล้ว เขามีพวกมาก มี
บริษัทมาก มีบริวารมาก ก็บริษัทนี้เป็นพวกแต่ไม่พร้อมเพรียงกัน การ
เจรจาปราศรัยจึงมีเพื่อความพร้อมเพรียงกัน เราจักทำลายเขาอีก เพราะ
ฉะนั้นจึงชื่อว่า ย่อมร่ำพัน. คำว่า ย่อมเสร์้าโศก ได้แก่ ย่อมเสร์้าโศก
ลำบากใจ ร่ำพัน ทูบอก คร่ำครวญ ถึงความหลงใหลว่า เขามีชัย เรา
ปราชัย เขามีลาภ เราเสื่อมลาภ เขามียศ เราเสื่อมยศ เขาได้รับความสรร-
เสริญ เราได้รับความนิทา เขามีสุข เรามีทุกข์ เขาได้รับสักการะ เคารพ
นับถือ บูชา ยำเกรง ได้จีวร บิณฑบาต เสนาสนะ และคิลานปัจจัย
เกศขบริจาร เราไม่ได้รับสักการะ เคารพ นับถือ บูชา ยำเกรง ไม่ได้
จีวร บิณฑบาต เสนาสนะ และคิลานปัจจัยเกศขบริจาร เพราะฉะนั้น
จึงชื่อว่า ย่อมร่ำพัน เสร์้าโศก. คำว่า มีวาทะเสื่อมไปแล้ว ได้แก่
มีวาทะเสื่อมไปแล้ว มีวาทะเลวทราม มีวาทะเสื่อมรอบ มีวาทะอันเขาให้
เสื่อมรอบ มีวาทะไม่บริบูรณ์แล้ว เพราะฉะนั้นจึงชื่อว่า **ชนนั้นมีวาทะ
เสื่อมไปแล้ว ย่อมร่ำพัน เสร์้าโศก.**

[๒๘๘] คำว่า ทอดถอนใจอยู่ว่า เขาล้วงเลยเรา มีความว่า
ทอดถอน อยู่ว่า เขา ล้วง ล้ำ เกิน เลย ล้วงเลย ซึ่งวาทะเราด้วยวาทะ
เขา เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า เขาล้วงเลยเรา แม้ด้วยประการอย่างนี้ อีก
อย่างหนึ่ง ทอดถอนใจอยู่ว่า เขาคดขี่ ครอบงำ ย่ำยีวาทะเราด้วยวาทะ
เขาแล้ว ย่อมประพฤติด้อย เปลี่ยนอิริยาบถ หมุ่นไป รักษาเป็นไป ยิ่ง
อัธภาพให้เป็นไป เพราะฉะนั้นจึงชื่อว่า **เขาล้วงเลยเรา** แม้ด้วยประการ
อย่างนี้ การพูดเพื่อ การบ่นเพื่อ การพ้อเพื่อ อากาพพ้อเพื่อ ความ

เป็นแห่งอาการพรา้เพื่อ เรียกว่า ทอดถอนใจอยู่ เพราะฉะนั้นจึงชื่อว่า
ทอดถอนใจอยู่ว่า เขาล่วงเลยเราเพราะเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้า
จึงตรัสว่า :-

ชนผู้พิจารณาปัญหา กล่าววาทะของตนนั้นว่าแล้ว
คัดค้านให้ตกไป ชนนั้นมีวาทะเสื่อมไปแล้ว ย่อมรำพัน
เศร้าโศกทอดถอนใจอยู่ว่า เขาล่วงเลยเรา.

[๒๘๘] พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า :-

ความวิวาทกันเหล่านี้ เกิดแล้วในสมณะทั้งหลาย
ความยินดีและความยินร้าย ย่อมมีในเพราะความวิวาท
เหล่านั้น บุคคลเห็นโทษแม้นี้แล้ว พึงงดเว้นการคัดค้าน
กัน เพราะประโยชน์อื่นจากการได้ความสรรเสริญ ย่อม
ไม่มี.

ว่าด้วยโทษของการวิวาท

[๒๘๙] คำว่า ความวิวาทกันเหล่านี้ เกิดแล้วในสมณะ
ทั้งหลาย มีความว่า คำว่า สมณะ ได้แก่ ชนบางเหล่าผู้เป็นปริพาชก
ภายนอกพระศาสนา นี้ ความทะเลาะกันเพราะทิฏฐิ ความวิวาทกันเพราะ
ทิฏฐิ ความหมายมั่นกันเพราะทิฏฐิ ความแก่งแย่งกันเพราะทิฏฐิ ความมุ่ง
ร้ายกันเพราะทิฏฐิ เกิดแล้ว คือ เกิดพร้อม บังเกิด บังเกิดเฉพาะ
ปรากฏแล้ว ในสมณะทั้งหลาย เพราะฉะนั้นจึงชื่อว่า ความวิวาทกัน
เหล่านี้เกิดแล้วในสมณะทั้งหลาย.

[๒๕๐] คำว่า ความยินดีและความยินร้าย ย่อมมีในเพราะ

ความวิวาทเหล่านั้น มีความว่า ย่อมมีความชนะและความแพ้, ลาก และความเสื่อมลาก, ยศและความเสื่อมยศ, นินทาและสรรเสริญ, โสมนัส และโทมนัส, อิกุฐารมณฺ์และอนิกุฐารมณฺ์, ความปลอดโปร่งและความ กระทบกระทั่ง, ความยินดีและความยินร้าย, ความดีใจและความเสียใจ คือ จิตยินดีเพราะความชนะ จิตยินร้ายเพราะความแพ้, จิตยินดีเพราะ ลาก จิตยินร้ายเพราะความเสื่อมลาก, จิตยินดีเพราะยศ จิตยินร้ายเพราะ ความเสื่อมยศ, จิตยินดีเพราะสรรเสริญ จิตยินร้ายเพราะนินทา, จิตยินดี เพราะสุข จิตยินร้ายเพราะทุกข์, จิตยินดีเพราะโสมนัส, จิตยินดีเพราะ เพื่อ่งฟูขึ้น จิตยินร้ายเพราะตกอับ, เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า ความยินดีและ ความยินร้าย ย่อมมีในเพราะความวิวาทเหล่านั้น.

[๒๕๑] คำว่า บุคคลเห็นโทษแม้นี้แล้ว พึงงดเว้นการคัด

ค้านกัน มีความว่า คำว่า เห็นโทษแม้นี้แล้ว ได้แก่ เห็น พบ เทียบเคียง พิจารณา ทำให้แจ่มแจ้ง ทำให้เป็นแจ้ง ซึ่งโทษนั้น ในเพราะ ความทะเลาะกันเพราะทิฎฐิ ความหมายมั่นกันเพราะทิฎฐิ ความแก่งแย่ง กันเพราะทิฎฐิ ความวิวาทกันเพราะทิฎฐิ ความมุ่งร้ายกันเพราะทิฎฐิ เพราะฉะนั้นจึงชื่อว่า เห็นโทษแม้นี้แล้ว. คำว่า พึงงดเว้นการคัด

ค้านกัน ได้แก่ ความทะเลาะกัน ความหมายมั่นกัน ความแก่งแย่งกัน ความวิวาทกัน ความมุ่งร้ายกัน เรียกว่า การคัดค้านกัน, อีกอย่างหนึ่ง ถ้อยคำที่ไม่มีนํ้ามีนวล เรียกว่า ถ้อยคำคัดค้านกัน บุคคลไม่พึงทำถ้อยคำ คัดค้านกัน คือ ไม่พึงทำความทะเลาะกัน ความหมายมั่นกัน ความ

แก่งแย่งกัน ความวิวาทกัน ความมุ่งร้ายกัน พึงละ บรรเทา ทำให้สิ้น
ไป ให้ถึงความไม่มีในภายหลัง ซึ่งความทะเลาะกัน ความหมายมั่นกัน
ความแก่งแย่งกัน ความวิวาทกัน ความมุ่งร้ายกัน คือ พึงเป็นผู้งด เว้น
เว้นขาดออกไป สละ พ้น พ้นขาด พรากรออกจากความทะเลาะกัน
ความหมายมั่นกัน ความแก่งแย่งกัน ความวิวาทกัน และความมุ่งร้ายกัน
พึงเป็นผู้มีจิตกระทำไปปราศจากแค้นกิเลสอยู่ เพราะฉะนั้นจึงชื่อว่า บุคคล
เห็นโทษแน่แล้วพึงงดเว้นการคัดค้านกัน.

[๒๕๒] คำว่า เพราะประโยชน์อื่นจากการได้ความสรรเสริญ
ย่อมไม่มี มีความว่า ไม่มีประโยชน์อื่นจากการได้ความสรรเสริญ คือ
ประโยชน์ตน ประโยชน์ผู้อื่น ประโยชน์ทั้งสอง ประโยชน์มีในชาตินี้
ประโยชน์มีในชาติหน้า ประโยชน์ตื่น ประโยชน์ลึก ประโยชน์ลึกลับ
ประโยชน์ปิดบัง ประโยชน์ที่ควรนำไป ประโยชน์ที่นำไปแล้ว ประโยชน์
ไม่มีโทษ ประโยชน์ปราศจากกิเลส ประโยชน์ผ่องแผ้ว ประโยชน์อย่าง
ยิ่ง ย่อมไม่มี ไม่ปรากฏ ไม่เข้าไปได้ เพราะฉะนั้นจึงชื่อว่า เพราะ
ประโยชน์อื่นจากการได้ความสรรเสริญ ย่อมไม่มี. เพราะเหตุนี้
พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า :-

ความวิวาทกันเหล่านี้ เกิดแล้วในสมณะทั้งหลาย
ความยินดีและความยินร้ายย่อมมีในเพราะความวิวาทเหล่านี้
นั้น บุคคลเห็นโทษแน่แล้ว พึงงดเว้นการคัดค้านกัน
เพราะประโยชน์ อื่นจากการได้ความสรรเสริญ ย่อมไม่มี.

[๒๕๓] พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า :-

ก็หรือว่า บุคคลกล่าววาทะในท่ามกลางบริษัท
ย่อมได้รับสรรเสริญในเพราะทักขณินั้น บุคคลนั้นย่อม
หัวเราะ และเฟื่องฟูขึ้นด้วยประโยชน์ในความขณะนั้น
เพราะบุคคลนั้น บรรลุประโยชน์นั้นแล้ว ได้เป็นผู้สมใจ
นี่.

[๒๕๔] คำว่า ก็หรือว่า...ย่อมได้รับสรรเสริญในเพราะทักขณินั้น มีความว่า คำว่า ในเพราะทักขณินั้น ได้แก่ บุคคลย่อมเป็นผู้
อันชนหมู่มาสรรเสริญ ชมเชย ยกย่อง พรรณนาคุณ ในเพราะทักขณินั้น
ความควร ความชอบใจ ถัสติของตน เพราะฉะนั้นจึงชื่อว่า ก็หรือว่า...
ย่อมได้รับสรรเสริญในเพราะทักขณินั้น.

[๒๕๕] คำว่า กล่าววาทะในท่ามกลางบริษัท มีความว่า
กล่าวบอก พูด แสดง แดง ให้รู้เรื่อง บัญญัติ กำหนด ซึ่งวาทะ
ของตนและวาทะอนุโลมแก่วาทะของตน ในท่ามกลางชาติบริษัท
พราหมณ์บริษัท ทบตีบริษัท สมณบริษัท เพราะฉะนั้นจึงชื่อว่า กล่าว
วาทะในท่ามกลางบริษัท.

[๒๕๖] คำว่า บุคคลนั้นย่อมหัวเราะและเฟื่องฟูขึ้นด้วย
ประโยชน์ในความขณะนั้น มีความว่า บุคคลนั้นเป็นผู้ยินดี หัวเราะ
รำเริง ชอบใจ มีความดำริ บริบูรณ์ ด้วยประโยชน์ในความขณะนั้น
อีกอย่างหนึ่งบุคคลนั้นหัวเราะจนเห็นฟัน เพราะฉะนั้นจึงชื่อว่า บุคคลนั้น
ย่อมหัวเราะ. คำว่า และเฟื่องฟูขึ้นด้วยประโยชน์ในความขณะนั้น

ความว่า บุคคลนั้นเป็นผู้เฟื่องฟูขึ้น คือ เหนือเทียมเป็นคุณชงชัยยกย่องตนขึ้น
ความที่จิตใคร่ยกไว้ดังชงยอด ด้วยประโยชน์ในความขณะนั้น เพราะ
ฉะนั้นจึงชื่อว่า บุคคลนั้นย่อมหัวเราะและเฟื่องฟูขึ้นด้วยประโยชน์
ในความขณะนั้น.

[๒๕๓] คำว่า เพราะบุคคลนั้นบรรลुประโยชน์นั้นแล้ว ได้
เป็นผู้สมใจนึก มีความว่า บรรลु คือ ถึง ได้ ประสบ ได้เฉพาะ
ซึ่งประโยชน์ในความขณะนั้นแล้ว. คำว่า ได้เป็นผู้สมใจนึก ความว่า
ได้เป็นผู้สมใจนึก คือ สมเจตนา สมควรคำริ สมดังวิญญูณ เพราะ
ฉะนั้นจึงชื่อว่า เพราะบุคคลนั้น บรรลุประโยชน์นั้นแล้วได้เป็นผู้สม
ใจนึก เพราะเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า :-

ก็หรือว่า บุคคลกล่าววาทะในท่ามกลางบริษัท
ย่อมได้รับสรรเสริญในเพราะทิวณินั้น บุคคลนั้นย่อม
หัวเราะและเฟื่องฟูขึ้นด้วยประโยชน์ในความขณะนั้น
เพราะบุคคลนั้นบรรลุประโยชน์นั้นแล้ว ได้เป็นผู้สมใจนึก.

[๒๕๔] พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า :-

ความเฟื่องฟูเป็นพื้นย่ำยีแห่งบุคคลนั้น บุคคลนั้น
ย่อมกล่าวความถือตัวและความดูหมิ่น บุคคลเห็นโทษแม้
นั้นแล้วไม่ควรวิวาทกัน ผู้ฉลาดย่อมไม่กล่าวความหมดจด
เพราะวิวาทนั้น.

[๒๕๕] คำว่า ความเฟื่องฟูเป็นพื้นย่ำยีแห่งบุคคลนั้น มีความ
ว่า ความเฟื่องฟู คือความเหนือเทียม ความเป็นคุณชงชัย ความยกย่องตนขึ้น

ความที่จิตใคร่ยกไว้ดังขงขอดใด ความเฟื่องฟูนั้นเป็นพื้น ย่ำยี คือเป็นพื้นตัดรอน เป็นพื้นเบียดเบียน เป็นพื้นบีบคั้น เป็นพื้นอันตราย เป็นพื้นอุปสรรคแห่งบุคคลนั้น เพราะฉะนั้นจึงชื่อว่า ความเฟื่องฟูเป็นพื้น ย่ำยีแห่งบุคคลนั้น.

[๓๐๐] คำว่า บุคคลนั้นย่อมกล่าวความถือตัวและความดูหมิ่น มีความว่า บุคคลนั้นย่อมกล่าวความถือด้วย และย่อมกล่าวความดูหมิ่น เพราะฉะนั้นจึงชื่อว่า บุคคลนั้นย่อมกล่าวความถือตัวและความหมิ่น.

[๓๐๑] คำว่า เห็นโทษแก่นั้นแล้ว ไม่ควรวิวาทกัน มีความว่า เห็น พบ เทียบเคียง พิจารณา ทำให้แจ่มแจ้ง ทำให้เป็นแจ้งแล้ว ซึ่งโทษนั้นในเพราะความทะเลาะกันเพราะทฤษฎี ความหมายมั่นกันเพราะทฤษฎี ความแก่งแย่งกันเพราะทฤษฎี ความวิวาทกันเพราะทฤษฎี ความมุ่งร้ายกันเพราะทฤษฎี เพราะฉะนั้นจึงชื่อว่า เห็นโทษแก่นั้นแล้ว. คำว่า ไม่ควรวิวาทกัน ความว่า ไม่พึงทำความทะเลาะ ความหมายมั่น ความแก่งแย่งกัน ความวิวาทกัน ความมุ่งร้ายกัน คือ พึงละบรรเทา ทำให้สิ้นไป ให้ถึงความไม่มีในภายหลัง ซึ่งความทะเลาะกัน ความหมายมั่นกัน ความแก่งแย่งกัน ความวิวาทกัน และความมุ่งร้ายกัน คือพึงเป็นผู้งดเว้น เว้นขาด ออกไป สละ พ้นขาด พราศออกไป จากความทะเลาะกัน ความหมายมั่นกัน ความแก่งแย่งกัน ความวิวาทกันและความมุ่งร้ายกัน พึงเป็นผู้มีจิตกระทำให้ปราศจากแดนอยู่ เพราะฉะนั้นจึงชื่อว่า เห็นโทษแก่นั้นแล้ว ไม่ควรวิวาทกัน.

[๓๐๒] คำว่า ผู้ฉลาดย่อมไม่กล่าวความหมดจดเพราะวิวาท นั้น มีความว่า คำว่า ผู้ฉลาด ได้แก่ ผู้ฉลาดในขันธ ฉลาดในธาตุ ฉลาดในอายตนะ ฉลาดในปฏิจสมุปบาท ฉลาดในสติปัญญา ฉลาดใน สัมมัปปธาน ฉลาดในอิทธิบาท ฉลาดในอินทรีย์ ฉลาดในพละ ฉลาด ในโพชฌงค์ ฉลาดในมรรค ฉลาดในผล ฉลาดในนิพพาน ผู้ฉลาด เหล่านั้น ย่อมไม่กล่าว ไม่บอก ไม่พูด ไม่แสดง ไม่แถลงถึงความ หมดจด ความหมดจดพิเศษ ความหมดจดรอบ ความพ้นความพ้นวิเศษ ความพ้นรอบ เพราะความทะเลาะกันเพราะทิฏฐิ ความหมายมั่นกันเพราะ ทิฏฐิ ความแก่งแย่งกันเพราะทิฏฐิ ความวิวาทกัน เพราะละทิฏฐิ ความมุ่ง ร้ายกันเพราะทิฏฐิ เพราะฉะนั้นจึงชื่อว่า ผู้ฉลาดย่อมไม่กล่าวความ หมดจดเพราะวิวาทนั้น เพราะเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า :-

ความเพื่องฟูเป็นพื้นย่ำยีแห่งบุคคลนั้น บุคคลนั้น
ย่อมกล่าวถ้อยคำ และความดูหมิ่น บุคคลนั้นเห็นโทษแม้
นั้นแล้วไม่ควรวิวาทกัน ผู้ฉลาดย่อมไม่กล่าวความหมดจด
เพราะวิวาทนั้น.

[๓๐๓] พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า :-

คนกล้าที่พระราชาทรงชูปเลียงด้วยของควรเคี้ยว
คานองปรารถนาคนกล้าที่เป็นศัตรู ย่อมพบคนกล้าที่
เป็นศัตรูนั้นใด เจ้าทิฏฐิย่อมพบเจ้าทิฏฐิ ฉะนั้น ดูก่อน
ท่านผู้กล้า เจ้าทิฏฐิอยู่ที่ใด ท่านจงไปเสียจากที่นั่น ก็เลส
ทั้งหลายของตถาคตมิได้มีในเบื้องต้นเพื่อจะรบ.

[๓๐๔] คำว่า **คนกล้าที่พระราชาทรงชุบเลี้ยงด้วยของควร** เคี้ยว มีความว่า คำว่า **คนกล้า** ได้แก่ คนกล้า คนมีความเพียร คนต่อสู้ คนไม่ขลาด คนไม่หวาดเสียว คนไม่ครั่นคร้าม คนไม่หนี. คำว่า **ที่** พระราชาทรงชุบเลี้ยงด้วยของควรเคี้ยว ความว่า ผู้อันพระราชาทรงชุบเลี้ยง คือพวกเลี้ยง บำรุง เพิ่มพูน ให้เจริญ ด้วยของควรเคี้ยวของ พระราชา ด้วยของควรบริโภคของพระราชา เพราะฉะนั้นจึงชื่อว่า **คนกล้าที่พระราชาทรงชุบเลี้ยงด้วยของควรเคี้ยว**.

[๓๐๕] คำว่า **ผู้คะนองปรารถนาคนกล้าที่เป็นศัตรู** ย่อม พบคนกล้าที่เป็นศัตรู ฉันทิเด เจ้าทิจญฺฐีย่อมพบเจ้าทิจญฺฐิ ฉันทินั้น ว่า คนกล้านั้น ผู้คะนอง ร้องทำทาย บั่นลือลั่น ปรารถนา ยินดี มุ่งหวัง ประสงค์ พอใจ ซึ่งคนกล้าผู้เป็นศัตรู คือบุรุษที่เป็นปฏิปักษ์ ศัตรูที่เป็นปฏิปักษ์ นักรบที่เป็นปฏิปักษ์ ย่อมพบ คือ ถึง เข้าถึง ซึ่ง คนกล้าที่เป็นศัตรู เพราะฉะนั้นจึงชื่อว่า **ผู้คะนองปรารถนาคนกล้าที่เป็นศัตรู** ย่อมพบคนกล้าที่เป็นศัตรู ฉันทิเด เจ้าทิจญฺฐีย่อมพบเจ้า ทิจญฺฐิฉันทินั้น.

[๓๐๖] คำว่า **ดูก่อนท่านผู้กล้า** เจ้าทิจญฺฐิอยู่ที่ใด ท่านจงไป เสียจากที่นั่น มีความว่า เจ้าทิจญฺฐินั้นอยู่ที่ใด ท่านจงไป คือ จงดำเนิน เดินก้าวไปเสียจากที่นั่นนั่นแหละ เพราะเจ้าทิจญฺฐินั้น เป็นคนกล้าที่เป็นศัตรู คือเป็นบุรุษที่เป็นปฏิปักษ์ ศัตรูที่เป็นปฏิปักษ์ นักรบที่เป็นปฏิปักษ์ ต่อ ท่าน เพราะฉะนั้นจึงชื่อว่า **ดูก่อนท่านผู้กล้า** เจ้าทิจญฺฐิอยู่ที่ใด ท่าน จงไปเสียจากที่นั่น.

[๓๐๗] คำว่า กิเลสทั้งหลายของตถาคตมิได้มีในเบื้องต้น

เพื่อจะรบ มีความว่า กิเลสเหล่าใด อันทำความขัดขวาง ทำความเป็น
ข้าศึก ทำความเป็นเสี้ยนหนาม ทำความเป็นปฏิปักษ์ กิเลสเหล่านั้น
มิได้มี คือ ย่อมไม่มี ไม่ปรากฏ ไม่เข้าไปได้ คือ เป็นบาปกรรมอัน
ตถาคตละตัดขาด สงบ ระวังแล้ว ทำให้ไม่ควรเกิดขึ้น เผลอเสียแล้ว
ด้วยไฟคือญาณ ในเบื้องต้นนั้นแหละ คือ ที่โคนโพธิพฤกษ์. คำว่า
เพื่อจะรบ ได้แก่. เพื่อต้องการรบ เพื่อความทะเลาะ เพื่อความหมายมั่น
เพื่อความแก่งแย่ง เพื่อความวิวาท เพื่อความมุ่งร้าย เพราะฉะนั้นจึงชื่อว่า
กิเลสทั้งหลายของตถาคต มิได้มีในเบื้องต้นเพื่อจะรบ เพราะเหตุ
นั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า :-

คนกล้าที่พระราชาทรงชบเลี้ยงด้วยของควรเคี้ยว

ผู้กระหนาบรารณาคคนกล้าที่เป็นศัตรู ย่อมคบคนกล้าที่เป็น
ศัตรูนั้นใด เจ้าทิวฐีย่อมพบเจ้าทิวฐิ ฉะนั้น ดูก่อนท่าน
ผู้กล้า เจ้าทิวฐิอยู่ที่ใดท่านจงไปเสียจากที่นั่น กิเลส
ทั้งหลายของตถาคตมิได้มีในเบื้องต้นเพื่อจะรบ.

[๓๐๘] พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า :-

ชนเหล่าใดถือทิวฐิแล้ว ย่อมวิวาทกัน และย่อม
กล่าวว่า สิ่งนี้เท่านั้นจริง ดังนี้ ท่านจงกล่าวกะชนเหล่านั้น
เพราะกิเลสที่ทำความขัดขวางกัน ในเมื่อวาตะเกิดแล้ว
ย่อมไม่มีในที่นี้.

ว่าด้วยวิวาทกันเพราะทัญญู

[๓๐๕] คำว่า **ชนเหล่าใดถือทัญญูแล้ว ย่อมวิวาทกัน** มีความว่า ชนเหล่าใด ถือ คือ จับถือ ถือเอา ถือมั่น ยึดมั่น ซึ่งทัญญู ๖๒ ประการ อย่างใดอย่างหนึ่งแล้ว ย่อมวิวาทกัน คือ ทำความทะเลาะ ความหมายมั่น ความแก่งแย่ง ความวิวาท ความมุ่งร้ายกันว่า ท่านไม่รู้รัฐธรรมนูญนี้ เรารู้รัฐธรรมนูญนี้, ท่านจกรู้รัฐธรรมนูญนี้ได้อย่างไร, ท่านปฏิบัติผิดเราปฏิบัติชอบ, คำของเรามีประโยชน์ คำของท่านไม่มีประโยชน์, คำที่ควรกล่าวก่อน ท่านกล่าวทีหลัง, คำที่ควรกล่าวทีหลัง ท่านกล่าวก่อน คำที่คล่องแคล่วของท่านกลับขัดข้องไป, เราใส่โทษท่านแล้ว ท่านถูกราบราบแล้ว ท่านจงเที่ยวไป หรือจงแก้ไขเพื่อเปลื้องวาทะ ถ้าท่านสามารถเพราะฉะนั้นจึงชื่อว่า **ชนเหล่าใดถือทัญญูแล้วย่อมวิวาทกัน.**

[๓๐๖] คำว่า **และย่อมกล่าวว่า สิ่งนี้เท่านั้นจริง ดังนี้** มีความย่อมกล่าวว่า คือ ย่อมบอก พุค แสดง แกลงว่า โลกเที่ยง สิ่งนี้เท่านั้นจริงสิ่งอื่นเปล่า ย่อมกล่าว คือ ย่อมบอก พุคแสดง แกลงว่า โลกไม่เที่ยง ฯลฯ สัตว์เบื้องหน้าแต่ตายแล้ว ย่อมเป็นอีกก็หาไม่ได้ ย่อมไม่เป็นอีกก็หาไม่ได้ สิ่งนี้เท่านั้นจริง สิ่งอื่นเปล่า เพราะฉะนั้นจึงชื่อว่า **และย่อมกล่าวว่าสิ่งนี้เท่านั้นจริง ดังนี้.**

[๓๐๗] คำว่า **ท่านจงกล่าวกับชนเหล่านั้น เพราะกิเลสที่** **ทำความขัดขวางกัน ในเมื่อวาทะเกิดแล้ว ย่อมไม่มีในที่นี้** มีความว่า ท่านจงกล่าวกะชนเหล่านั้น คือผู้เป็นเจ้าของทัญญู คือ ท่าน

จงทำความข่มด้วยความข่มทำกรรมตอบด้วยกรรมตอบ ทำกรรมแปลกด้วย
กรรมแปลกทำกรรมแปลกเฉพาะด้วยกรรมแปลกเฉพาะ ทำความผูกมัด
ด้วยความผูกมัดทำความปลดปล่อยด้วยความปลดปล่อย ทำความตัดด้วย
ความตัด ทำความขนาบด้วยความขนาบ คนเหล่านั้นเป็นคนกล้าที่เป็นศัตรู
เป็นบुरุษที่เป็นปฏิปักษ์ เป็นศัตรูที่เป็นปฏิปักษ์ เป็นนักรบที่เป็นปฏิปักษ์
ต่อท่านเพราะฉะนั้นจึงชื่อว่า ท่านกล้าจะชนเหล่านั้น.

คำว่า เพราะกิเลสที่ทำความขัดขวางกัน ในเมื่อวาทะเกิด
แล้วย่อมไม่มีในที่นี้ มีความว่า เมื่อวาทะเกิดแล้ว เกิดพร้อม บังเกิด
บังเกิดเฉพาะ ปรากฏแล้ว กิเลสเหล่าใดที่ทำความขัดขวางกัน ความขัด
แย้งกัน ความเป็นเลี่ยนหนามกัน ความเป็นปฏิปักษ์กัน พึงทำความ
ทะเลาะ หมายถึง แก่งแย่ง วิวาท มุ่งร้ายกัน กิเลสเหล่านั้นย่อมไม่มี
คือ ย่อมไม่มีพร้อม ไม่ปรากฏ ไม่เข้าไปได้ ย่อมเป็นบาปกรรมอันตกาคด
ละ ตัดขาด สงบ ระวังแล้ว ทำให้ไม่ควรเกิดขึ้น เพลยเสียแล้วด้วย
ไฟคือญาณ เพราะฉะนั้นจึงชื่อว่า ท่านจงกล้าจะชนเหล่านั้น เพราะ
กิเลสที่ทำความขัดขวางกัน ในเมื่อวาทะเกิดแล้ว ย่อมไม่มีใน
ที่นี้ เพราะเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า :-

ก็ชนเหล่าใดถือทิฐิแล้ว ย่อมวิวาทกัน และย่อม
กล่าวว่า สิ่งนี้เท่านั้นจริง ดังนี้ ท่านจงกล้าจะชนเหล่านั้น
เพราะกิเลสที่ทำความขัดขวางกัน ในเมื่อวาทะเกิดแล้ว
ย่อมไม่มีในที่นี้.

[๓๑๒] พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า :-

พระอรหันตชีณาสพเหล่าใด กำจัดเสนาแล้ว ไม่
กระทบทิวฏฐิด้วยทิวฏฐิยอมเที่ยวไป ดูก่อนปฐุระ ท่านพึงได้
อะไรในพระอรหันตชีณาสพเหล่านั้น ผู้ไม่มีความถือว่าสิ่ง
นี้ประเสริฐ.

ว่าด้วยมารเสนา

[๓๑๓] คำว่า ก็พระอรหันตชีณาสพเหล่าใด กำจัดเสนา
แล้ว....ยอมเที่ยวไป มีอธิบายดังต่อไปนี้ มารเสนา เรียกว่า เสนา กาย
ทุจริต วิจิตุจริต มโนตุจริต รากะ โทสะ โมหะ ความโกรธ ความ
ผูกโกรธ ความลบหลู่ ความตีเสมอ ความริษยา ความตระหนี่ ความหลง
ความโอ้อวด ความกระด้าง ความแข็งดี ความถือตัว ความคูหมั่น
ความเมา ความประมาท กิเลสทั้งปวง ทุจริตทั้งปวง ความกระวน
กระวายทั้งปวง ความเร่าร้อนทั้งปวง ความเดือนร้อนทั้งปวง อกุศล-
ภิสังขารทั้งปวง เป็นมารเสนา สมจริงดังที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า
กิเลสกามเรากล่าวว่าเป็นกองทัพที่ ๑ ของท่าน ความไม่ยินดีเป็นกองทัพ
ที่ ๒ ฯลฯ ส่วนคนกล้ายอมชนะได้ ครั้นชนะแล้ว ย่อมได้สุข ดังนี้.
เพราะมารเสนาทั้งหมด และกิเลสอันทำความเป็นปฏิปักษ์ทั้งหมด อันบุคคล
นั้นชนะแล้ว ไม่แพ้แล้ว ทำลายแล้ว กำจัดแล้ว ทำให้ไม่สู้หน้าแล้ว
ด้วยอริยมรรค ๔ ฉะนั้นจึงเรียกบุคคลนั้นว่า เป็นผู้กำจัดเสนาแล้ว.

คำว่า เหล่าใด ได้แก่ พระอรหันตจีณาสพ. คำว่า ย่อมเที่ยวไป ได้แก่ ย่อมเที่ยวไปอยู่ ผลัดเปลี่ยนกิริยาบถ ประพฤติ รักษา เป็นไป ยังอรรถภาพให้เป็นไป เพราะฉะนั้นจึงชื่อว่า ก็พระอรหันตจีณาสพเหล่าใดกำจัดเสนาแล้วย่อมเที่ยวไป.

[๓๑๔] คำว่า **ไม่กระทบทิวฏฐิต์ด้วยทิวฏฐิต์** มีความว่า ทิวฏฐิต์ ๖๒ อันพระอรหันตจีณาสพเหล่านั้นละแล้ว ตัดขาด สงบ ระงับแล้ว ทำให้ไม่ควรเกิดขึ้น เผลเสียแล้วด้วยไฟคือญาณ พระอรหันตจีณาสพเหล่านั้น ไม่กระทบ คือ ไม่กระทบ ไม่บั่นรอน ไม่ทำลายซึ่งทิวฏฐิต์ด้วยทิวฏฐิต์ เพราะฉะนั้นจึงชื่อว่า **ไม่กระทบทิวฏฐิต์ด้วยทิวฏฐิต์.**

[๓๑๕] คำว่า **ดูก่อนปสุระ ท่านพึงได้อะไรในพระอรหันตจีณาสพเหล่านั้น** มีความว่า ดูก่อนท่านผู้กล้าเป็นปฏิบัติ คือ เป็น บรูชปฏิบัติ เป็นศัตรุปฏิบัติ เป็นนักรบปฏิบัติ ท่านพึงได้อะไรใน พระอรหันตจีณาสพเหล่านั้น เพราะฉะนั้นจึงชื่อว่า **ดูก่อน ปสุระ ท่าน พึงได้อะไรในพระอรหันตจีณาสพเหล่านั้น.**

[๓๑๖] คำว่า **ผู้ไม่มีความถือว่าสิ่งนี้ประเสริฐ** มีความว่า ความ ถือ ความยึดมั่น ความติดใจ ความน้อมใจไปว่า สิ่งนี้ประเสริฐ คือ เลิศ เป็นใหญ่ วิเศษ เป็นประธาน สูงสุด บวร ย่อมไม่มี คือยอมไม่ ปรากฏ ไม่เข้าไปได้ แก่พระอรหันตจีณาสพเหล่าใด คือเป็นกิเลสอัน พระอรหันตจีณาสพนั้นละตัดขาด สงบ ระงับแล้ว ทำให้ไม่ควรเกิดขึ้น เผลเสียแล้วด้วยไฟคือญาณ เพราะฉะนั้นจึงชื่อว่า **ผู้ไม่มีความถือว่าสิ่งนี้ ประเสริฐ** เพราะเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า :-

ก็พระอรหันตปัญญาเหล่าใด กำจัดเสนาแล้ว ไม่
กระทบทิวาญญิตด้วยทิวาญญิต ย่อมเที่ยวไป คู่ก่อนปฐุระ ท่านพึง
ได้อะไรในพระอรหันตปัญญาเหล่านั้น ผู้ไม่มีความถือว่า
สิ่งนี้ประเสริฐ.

[๓๑๗] พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า :-

ก็ท่านตรึกคิดถึงทิวาญญิตทั้งหลายด้วยใจมาแล้ว
ท่านมาแข่งคู่ด้วยพระพุทธรเจ้าผู้มีปัญญาชื่อว่าโธนา ท่าน
ไม่อาจเพื่อเทียมทันได้เลย.

ว่าด้วยพระปัญญาของพระพุทธรเจ้า

[๓๑๘] บทว่า อถ ในคำว่า ก็ท่านตรึก...มาแล้ว เป็นบทสนธิ
เชื่อมบท เป็นบทบริบูรณ์ เป็นศัพท์ประชุมอักษร เป็นศัพท์ทำพยัญชนะ
ให้สละสลวย.

บทว่า อถ นี้เป็นลำดับบท คำว่า ท่านตรึก...มาแล้ว มีความ
ว่า ท่านตรึกตรอง คำริ คือ ตรึก ตรอง คำริอย่างนี้ว่า เราจักมีชัย
หรือจักปราชัยหนอ เราจักข่มเขาอย่างไร จักทำลัทธิของเราให้เจิดชูอย่าง
ไร จักทำลัทธิของเราให้วิเศษอย่างไร จักทำลัทธิของเราให้วิเศษเฉพาะ
อย่างไร จักทำความผูกพันเขาอย่างไร จักทำความปลดเปลื้องอย่างไร จัก
ทำความคัดรอนวาทะเขาอย่างไร จักขนาบวาทะเขาไว้อย่างไร ดังนี้ เป็น
ผู้มาแล้ว คือ เข้ามา มาถึง มาประจวบแล้วกับเรา เพราะฉะนั้นจึงชื่อ
ว่า ก็ท่านตรึก...มาแล้ว.

[๓๑๕] คำว่า **คิดถึงทฤษฎีทั้งหลายด้วยใจ** มีความว่า คำว่า ใจ ได้แก่ จิต ใจ มานัส หทัย บัณฑระ มนะ มนายตนะ มนินทรีย์ วิญญาณ วิญญาณขันธ มโนวิญญาณธาตุที่เกิดแต่ผัสสะเป็นต้นนั้น ท่าน **คิดนึกถึงทฤษฎีทั้งหลายด้วยจิตว่า** โลกเที่ยงบ้าง โลกไม่เที่ยงบ้าง ฯลฯ สัตว์เบื้องหน้าแต่ตายแล้ว ย่อมเป็นอีก ก็หาไม่ได้ ย่อมไม่เป็นอีก ก็หาไม่ได้ เพราะฉะนั้นจึงชื่อว่า **คิดถึงทฤษฎีทั้งหลายด้วยใจ**.

[๓๒๐] ในคำว่า **ท่านมาแข่งคู่ด้วยพระพุทธเจ้า ผู้มีปัญญา** ชื่อว่า **โชนา** ท่านไม่อาจเพื่อเทียมทันได้เลย มีอธิบายดังต่อไปนี้ ปัญญา เรียกว่า โชนา ได้แก่ ความรู้ ความรู้ทั่ว ฯลฯ ความไม่หลง ความเลือกเฟิ่นธรรม ความเห็นชอบ. เพราะเหตุไร ปัญญาจึงเรียกว่าโชนา เพราะปัญญานั้น เป็นเครื่องกำจัด ล้าง ชำระ ชักฟอก ซึ่งกายทุจริต ฯลฯ อกุศลากิสังขารทั้งปวง อีกอย่างหนึ่ง สัมมาทฤษฎีเป็นเครื่องกำจัด ล้าง ชำระ ชักฟอก ซึ่งมีจนาทฤษฎี ฯลฯ. สัมมาวิมุตติเป็นเครื่องกำจัด ล้าง ชำระ ชักฟอก ซึ่งมีจนาวิมุตติ อีกอย่างหนึ่ง อริยมรรคมีองค์ ๘ เป็นเครื่องกำจัด ล้าง ชำระ ชักฟอก ซึ่งอกุศลทั้งปวง ทุจริตทั้งปวง ความกระวนกระวายทั้งปวง ความเร่าร้อนทั้งปวง ความเดือดร้อนทั้งปวง อกุศลากิสังขารทั้งปวง. พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงเข้าถึง เข้าถึงพร้อม เข้าไป เข้าไปพร้อม เข้าชิด เข้าชิดพร้อม ประกอบแล้วด้วยธรรมทั้งหลายอันเป็น เครื่องกำจัดเหล่านั้น เพราะเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงชื่อว่า **ปัญญา เป็นเครื่องกำจัด**. พระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์นั้น ทรงกำจัดราคะ บาป

กิเลส ความเร่าร้อนเสียแล้ว เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า มีปัญญาเป็นเครื่อง
กำจัด.

คำว่า ท่านมาแข่งคู่ด้วยพระพุทธเจ้าผู้มีปัญญาถือว่าโธนา

ท่านไม่อาจเพื่อเทียมทันได้เลย มีความว่า ปสูรปริพาชกไม่อาจมาแข่ง
คู่ คือมาเพื่อจับคู่ เพื่อสนทนา ปราศรัย ได้ตอบ กับพระผู้มีพระภาคผู้เป็น
พระพุทธเจ้า ผู้มีปัญญาชื่อว่าโธนา ข้อนั้นเพราะเหตุไร เพราะปสูรปริ-
พาชกเป็นคนเลว ทราม คำซ้ำ ลามก สกปรก คำด้อย ส่วนพระผู้มี
พระภาคเจ้าพระองค์นั้น เป็นผู้เลิศ ประเสริฐ วิเศษ เป็นประธาน บวร.
ปสูรปริพาชกไม่อาจมาแข่งคู่ คือ มาเพื่อจับคู่ เพื่อสนทนา ปราศรัย
ได้ตอบ กับพระผู้มีพระภาคผู้เป็นพระพุทธเจ้า ผู้มีปัญญาชื่อว่าโธนา.
เปรียบเทียบกันกระต่ายไม่อาจมาแข่งคู่ คือ มาเพื่อจับคู่กับช้างใหญ่ชั่มมัน.
เหมือนสุนัขจิ้งจอกแก่ไม่อาจมาแข่งคู่กับสีหะเป็นมฤคราช. เหมือนลูกโค
ตัวเล็กยังไม่อดนม ไม่อาจมาแข่งคู่ คือ มาเพื่อจับคู่กับโคที่มีกำลังมาก
เหมือนกาไม่อาจมาแข่งคู่ คือ มาเพื่อจับคู่กับครุฑเวณไถย. เหมือนคนจัน-
ทาลไม่อาจมาแข่งคู่ คือ มาเพื่อจับคู่กับพระเจ้าจักรพรรดิ. และเหมือน
ปีศาจเล่นฝุ่นไม่อาจมาแข่งคู่ คือ มาเพื่อจับคู่กับพระอินทร์ผู้เป็นเทวราช.
ฉะนั้น ข้อนั้นเพราะเหตุไร เพราะปสูรปริพาชกเป็นผู้มีปัญญาเลว มีปัญญา
ทราม มีปัญญาคำซ้ำ มีปัญญาลามก มีปัญญาสกปรก มีปัญญาคำด้อย.
เพราะพระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์นั้น มีปัญญามาก มีปัญญากว้างขวาง
มีปัญญารื่นเริง มีปัญญาเด่น มีปัญญาเฉียบแหลม มีปัญญาชำแรกกิเลส
ฉลาดในประเภทปัญญา มีปัญญาแตกฉาน ทรงบรรลุปฏิสัมภिता ทรงถึง

เวสารัชชญาณ ๔ ทรงทศพลญาณ เป็นบรูของอาจ เป็นบรูษีหะ เป็น
บรูษนาค เป็นบรูษาชาไนย เป็นบรูษนำธูระไป มีญาณหาที่สุดมิได้
มีเดหาที่สุดมิได้ มีศหาที่สุดมิได้ เป็นผู้มั่งคั่ง มีทรัพย์มาก มีปัญญา
เป็นทรัพย์ เป็นผู้นำ เป็นผู้แนะนำ เป็นผู้นำไปเนื่อง ๆ ให้รู้จักประโยชน์
ให้เพ่งพินิจ เป็นผู้เห็นประโยชน์ เป็นผู้ให้เล่นไป.

อนึ่ง พระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์นั้น ทรงทำมรรคที่ยังไม่เกิดขึ้น
ให้เกิดขึ้น ทรงทำมรรคที่ยังไม่เกิดพร้อมให้เกิดพร้อม ตรัสบอกมรรคที่
ไม่มีใครบอก ทรงรู้มรรค ทรงรู้แจ้งมรรค ทรงฉลาดในมรรค ก็และ
ในบัดนี้ พระสาวกทั้งหลายของพระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์นั้น ดำเนิน
ตามมรรคอยู่ เป็นผู้ประกอบด้วยศีลาที่คุณในภายหลัง พระผู้มีพระภาคเจ้า
พระองค์นั้น ทรงรู้ธรรมที่ควรรู้ ทรงเห็นธรรมที่ควรเห็น เป็นผู้มีพระ
จักขุ มีพระญาณ มีธรรม เป็นพรหม เป็นผู้ตรัสบอก เป็นผู้แนะนำ
เป็นผู้นำออกซึ่งอรรถ เป็นผู้ให้อมตธรรม เป็นธรรมสามี เป็นพระตถาคต
สิ่งที่ไม่รู้ สิ่งที่ไม่เห็น สิ่งที่ไม่ทราบชัด สิ่งที่ไม่ทำให้แจ้ง สิ่งที่มีได้ถูก
ต้องด้วยปัญญา ย่อมไม่มีแต่พระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์นั้น ธรรมทั้งปวง
รวมทั้งอดีต อนาคต ปัจจุบัน ย่อมมาสู่คลองใน मुख คือพระญาณของ
พระผู้มีพระภาคเจ้าเป็นพระพุทธานุเจ้า โดยอาการทั้งปวง ชื่อว่าประโยชน์ที่
ควรแนะนำทุก ๆ อย่าง อันชนควรรู้ มีอยู่ ประโยชน์ตน ประโยชน์ผู้อื่น
ประโยชน์ทั้งสองอย่าง ประโยชน์ในชาตินี้ ประโยชน์ในชาติหน้า ประ
โยชน์ต้น ประโยชน์เล็ก ประโยชน์ลึกลับ ประโยชน์ปกปิด ประโยชน์ที่
ควรแนะนำ ประโยชน์ที่บัณฑิตแนะนำแล้ว ประโยชน์ที่ไม่มีมิโทษ ประ-

โยชน์ที่ปราศจากกิเลส ประโยชน์ผ่องแผ้ว ประโยชน์อย่างยิ่ง ประโยชน์
ทั้งหมดนั้น ย่อมเป็นไปในภายในพระพุทธานุภาพ กายกรรม วาจากรรม
มโนกรรมทั้งหมด ย่อมเป็นไปตามพระญาณของพระผู้มีพระภาคผู้เป็นพระ
พุทธเจ้า. พระญาณของพระผู้มีพระภาคผู้เป็นพระพุทธานุภาพ มิได้ขัดข้องใน
อดีต อนาคต ปัจจุบัน บทธรรมที่ควรแนะนำเท่าใด พระญาณก็เท่านั้น
พระญาณเท่าใด บทธรรมที่ควรแนะนำก็เท่านั้น พระญาณมีส่วนสุทธรอบ
แห่งบทธรรมที่ควรแนะนำ บทธรรมที่ควรแนะนำ ก็มีส่วนสุทธรอบแห่ง
พระญาณ พระญาณย่อมไม่เป็นไปเกินบทธรรมที่ควรแนะนำ ทางแห่ง
บทธรรมที่ควรแนะนำก็ได้เกินพระญาณไป ธรรมเหล่านั้นตั้งอยู่ในส่วน
สุทธรอบของกันและกัน เมื่อชั้นผอบ ๒ ชั้น ปิดสนิทพอดีกัน ชั้นผอบ
ข้างล่างก็ไม่เกินชั้นผอบข้างบน ชั้นผอบข้างบนก็ไม่เกินชั้นผอบข้าง
ล่าง ชั้นผอบทั้ง ๒ ตั้งอยู่ในส่วนสุทธรอบของกันและกัน ฉะนั้นใด บท
ธรรมที่ควรแนะนำก็ดี พระญาณก็ดี ของพระผู้มีพระภาคผู้เป็นพระพุทธานุภาพ
ตั้งอยู่ในส่วนสุทธรอบของกันและกัน บทธรรมที่ควรแนะนำเท่าใด พระ
ญาณก็เท่านั้น พระญาณเท่าใด บทธรรมที่ควรแนะนำก็เท่านั้น พระญาณ
มีส่วนสุทธรอบแห่งบทธรรมที่ควรแนะนำ ก็มีส่วนสุทธรอบแห่งพระญาณ.
พระญาณย่อมไม่เป็นไปเกินบทธรรมที่ควรแนะนำ ทางแห่งบทธรรมที่
ควรแนะนำก็ได้เกินพระญาณไป ธรรมเหล่านั้นตั้งอยู่ในส่วนสุทธรอบของ
กันและกัน ฉะนั้น พระญาณของพระผู้มีพระภาคผู้เป็นพระพุทธานุภาพย่อม
เป็นไปในธรรมทั้งปวง ธรรมทั้งปวง เนื่องด้วยความนึก เนื่องด้วยความ
หวัง เนื่องด้วยมนสิการ เนื่องด้วยจิตตูปบาท แห่งพระผู้มีพระภาคผู้เป็น

พระพุทธเจ้า พระญาณของพระผู้มีพระภาคผู้เป็นพระพุทธเจ้า ย่อมเป็น
ไปในสัตว์ทั้งปวง พระผู้มีพระภาคเจ้าย่อมทรงทราบอริยาศัย อนุสัย จริต
อริมุตติ แห่งสัตว์ทั้งปวง ย่อมทรงทราบซึ่งเหล่าสัตว์ผู้มีรูปคือกิเลสน้อย
ในจักขุ มีรูปคือกิเลสมากในจักขุ มีอินทรีย์แก่กล้า มีอินทรีย์อ่อน
มีอาการดี มีอาการทราม ให้รู้แจ้งได้โดยง่าย ให้รู้แจ้งได้โดยยาก เป็น
อภัพสัตว์ โลกพร้อมทั้ง เทวโลก มารโลก พรหมโลก หมู่สัตว์
พร้อมทั้งสมณพราหมณ์ เทวดาและมนุษย์ ย่อมเป็นไปในภายในพระพุท
ธญาณ ปลาและเต่าเหล่าใดเหล่าหนึ่ง รวมทั้งปลาคิมิ ปลาติมิงคละ และ
ปลาติมิติมิงคละ เป็นที่สุดย่อมเป็นไปในภายในมหาสมุทร ฉนฺได โลก
พร้อมทั้งเทวโลก มารโลก พรหมโลก หมู่สัตว์พร้อมทั้งสมณพราหมณ์
เทวดาและมนุษย์ ย่อมเป็นไปในภายในพระพุทธานุญาณ ฉนฺนํนํเหมือนกัน.
นกเหล่าใดเหล่าหนึ่ง รวมทั้งครุฑเวณไตย เป็นที่สุด ย่อมเป็นไปใน
ประเทศอากาศ ฉนฺได พระพุทธสาวกทั้งหลายผู้เสมอกับพระสารีบุตร
เถระด้วยปัญญาแม่เหล่านั้น ก็เป็นไปในประเทศแห่งพระพุทธานุญาณ ฉน
นํนํเหมือนกัน. พระพุทธานุญาณย่อมแผ่คลุมปัญญาของเทวดาและมนุษย์ทั้ง
หลายตั้งอยู่ พวกบัณฑิตผู้เป็นกษัตริย์ พราหมณ์ คหบดี สมณะ มีปัญญา
ละเอียด รู้วาทะของผู้อื่น เหมือนนายขมังธนูยิงขนหางสัตว์แม่น เทียวไป
ดุจทำลายทิวลิปของผู้อื่นด้วยปัญญาของตน บัณฑิตเหล่านั้นปรุ่่งแต่งปัญหา
แล้วเข้าไปเฝ้าพระตถาคตทูลถามปัญหา ปัญหาเหล่านั้นอันพระผู้มีพระภาค
เจ้าตรัสย้อนถามและตรัสแก้แล้ว เป็นปัญหามีเหตุที่ทรงแสดงไขและทรง

พระสุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย มหานิทเทส เล่ม ๕ ภาค ๑ - หน้าที่ 764

ใส่เข้าแล้ว บัณฑิตเหล่านั้นย่อมเลื่อมใสต่อพระผู้มีพระภาคเจ้า พระผู้มีพระภาคเจ้าย่อมทรงไฟโรจน์ยิ่งด้วยพระปัญญาในที่นั้น โดยแท้แล เพราะฉะนั้นจึงชื่อว่า ท่านมาแข่งคู่ด้วยพระพุทธเจ้าผู้มีปัญญาชื่อว่า โธนา ท่านไม่อาจเพื่อเทียมทันได้เลย เพราะเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า :-

ท่านตรึกคิดถึงทิวฎีทั้งหลายด้วยใจมาแล้ว ท่านมาแข่งคู่ด้วยพระพุทธเจ้าผู้มีปัญญาชื่อว่า โธนา ท่านไม่อาจเพื่อเทียมทันได้เลย.

จบ ปุสุตตนิทเทสที่ ๘

อรรถกถาปสุรสุตตนิทเทส

ในปสุรสุตตนิทเทส พึงทราบความย่อของคาถาแรกก่อน.

เจ้าทิฏฐิเหล่านั้นย่อมกล่าวว่า ความหมจดใจในธรรมนี้เท่านั้น หมายถึงเอา
ทิฏฐิของตน แต่มิได้กล่าวความหมจดวิเศษในธรรมเหล่าอื่นเลย สมณ-
พราหมณ์เป็นอันมากอาศัยศาคาของตนเป็นต้นใจ เป็นผู้กล่าวว่างามใน
เพราะศาคาของตนเป็นต้นนั้นนั่นแหละอย่างนี้ว่า วาตะนี้งาม ตั้งมั่นใน
สัจจะเฉพาะอย่างว่า โลกเที่ยง เป็นต้น.

บทว่า สพุเพ ปรวาทะ จิปนุติ ความว่า ย่อมทิ้งลัทธิอื่นทั้งหมด.

บทว่า อุกุจิปนุติ ความว่า ทิ้งไปไกล.

บทว่า ปริกุกุจิปนุติ ความว่า ทิ้งไปโดยรอบ.

บทว่า สุภวาทา เป็นบทอุทเทสของบทที่จะต้องชี้แจง.

บทว่า โสภณวาทา ความว่า กล่าวว่างาม อย่างนี้.

บทว่า ปญฺจิตวาทา ความว่า กล่าวอย่างนี้ว่า พวกเราเป็น
บัณฑิต.

บทว่า ชีรวาทา ความว่า กล่าวว่างามว่าพวกเรากล่าววาตะที่ปราศจากโทษ.

บทว่า ฌายวาทา^๑ ความว่า กล่าวว่างามว่า พวกเรากล่าววาตะที่ควร.

บทว่า เหตุวาทา ความว่า กล่าวว่างามว่า พวกเรากล่าววาตะที่ประกอบ
ด้วยเหตุ.

๑. บาลีเป็นฌานวาทา.

บทว่า **ลกฺขณวาทา** ความว่า กล่าวว่ พวกเรากล่าววาทะที่
ควรกำหนด.

บทว่า **การณวาทา** ความว่า กล่าวว่ พวกเรากล่าววาทะที่
ประกอบด้วยอุทาหรณ์.

บทว่า **จानวาทา** ความว่า กล่าวว่ พวกเรากล่าววาทะที่ไม่อาจ
จะหลีกเลี่ยงได้.

บทว่า **นิวิฏฺฐา** ความว่า เข้าไปในภายใน.

บทว่า **ปติฏฺฐิตา** ความว่า ตั้งอยู่ในสัจจะเฉพาะอย่างนั้นนั่นแหละ
ชื่อว่าตั้งมั่นอยู่ด้วยประการฉะนี้แล.

คาถาที่ ๒ ว่า **เต วาทกามา** เป็นต้น ฟังทราบดังต่อไปนี้ :-

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า **พาลิ ทหนฺติ มิถุ อญฺณมญฺญิ**
ความว่า คนทั้งสองพวกข่มมุ้งกันและกันว่าเป็นพาล คือข่มเห็นโดย
ความเป็นพาล ข่มกล่าวอย่างนี้ว่า ผู้นี้เป็นพาล ผู้นี้เป็นพาล.

บทว่า **เต อญฺณสิตา กโธชฺหิ** ความว่า สมณพราหมณ์
เหล่านั้นอาศัยศาสดาเป็นต้น กล่าวทะเลาะกันและกัน.

บทว่า **ปลิ สกามา กุสลาวทานา** ความว่า ทั้งสองพวก เป็น
ผู้มีความต้องการความสรรเสริญ มีความสำคัญอย่างนี้ว่า พวกเรากล่าวว่
ตนเป็นคนฉลาด คือกล่าวว่เป็นบัณฑิต.

บทว่า **วาทฺตุลิกา** ความว่า มีความต้องการด้วยวาทะ.

บทว่า **วาทชิปปายา** ความว่า มีความมุ่งหมายวาทะ.

บทว่า วาทปุเรกขารา ความว่า ทำวาทะนั้นแลไว้เบื้องหน้า
เที่ยวไป.

บทว่า วาทปริเยสนั จรุตตา ความว่า เที่ยวแสวงหาวาทะ
นั้นแล.

บทว่า วิคฺคยฺห ความว่า เข้าไปแล้ว.

บทว่า โอคฺคยฺห ความว่า หยั่งลงแล้ว.

บทว่า อชฺโณคฺคเหตฺวา ความว่า จมแล้ว.

บทว่า ปวิสิตฺวา ความว่า ไปในภายใน.

บทว่า อโนชฺวนฺตึ ความว่า ไม่มีน้ำมีนวล อธิบายว่า เว้นจาก
เดช.

บทว่า ตา กถา ได้แก่ วาจานี้.

บทว่า กโธชฺชั วทนฺตึ ความว่า กล่าวคำที่ไร้เดช ก็บรรดา
พวกเขาที่กล่าวอย่างนี้ กำหนดได้คนเดียวเท่านั้น.

คาถาว่า ยุตฺโต กถายั เป็นต้น พึงทราบดังต่อไปนี้ :-

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า ยุตฺโต กถายั ความว่า ผู้ชวนชวน
ในการกล่าววาทะ.

บทว่า ปถั สมิจฺฉัน วินิชฺชาติ โหติ ความว่า เมื่อปรารถนาความ
สรรเสริญเพื่อตน เป็นผู้มิถ้อยคำอย่างไรที่จะกล่าวก่อน โดยนัยเป็นต้นว่า
เรจักข่มเขาอย่างไรหนอ ชื่อว่าย่อมเป็นผู้ลึงใจ.

บทว่า อปาหตฺสูริ ความว่า ในเมื่อวาทะของตนถูกผู้พิจารณา

ปัญหา ค้านโดยนัยเป็นต้นว่า ท่านกล่าวคำปราศจากอรรถะ ท่านกล่าวคำปราศจากพยัญชนะ.

บทว่า **นิรุทาย โส กุปฺปติ** ความว่า นรชนนั้นย่อมขัดเคืองในเมื่อวาทะถูกเขาคัดค้าน และเพราะความติเตียนที่เกิดขึ้น.

บทว่า **รณฺธเมติ** ความว่า แสวงหาความผิดของผู้อื่นนั่นแล.

บทว่า **โถมฺนํ** ได้แก่ กล่าวสรรเสริญ.

บทว่า **กิตฺติ** ได้แก่ กระทำให้ปรากฏ.

บทว่า **วณฺณหาริยํ** ได้แก่ ยกย่องคุณความดี.

บทว่า **ปฺปทฺเพว สลฺลาปา** ความว่า ก่อนที่จะโต้ตอบกันนั้นแหละชื่อว่า ถัดถัด เพราะอรรถว่า คำนี้อย่างไร คำนี้อย่างไร ชื่อว่า ถัดถัด เพราะอรรถว่า มีถัดถัด ถ้อยคำว่าอย่างไร.

บทว่า **ชโย นฺุโข เม** ความว่า เราชนะ.

บทว่า **กถํ นิคฺคหํ** ความว่า ข่มด้วยประการไร.

บทว่า **ปฏิกมฺมํ กริสฺสามิ** ความว่า เราจักกระทำลัทธิของเราให้บริสุทธิ.

บทว่า **วิเสถํ** ความว่า ยิ่งเกิน.

บทว่า **ปฏิวิเสถํ** ความว่า วิเศษบ่อย ๆ.

บทว่า **อาเวธิยํ กริสฺสามิ** ความว่า จักกระทำความผูกพัน.

บทว่า **นิพฺพเพธิยํ** ความว่า ความปลดเปลื้อง คือ ความพ้นความออกไปของเรา.

บทว่า **เจทนํ** ความว่า การตัดวาทะ.

บทว่า มนุฑล ความว่า การขนานวาทะ.

บทว่า ปาริสชชา ความว่า ผู้เข้าที่ประชุม.

บทว่า ปาสาทนียา ความว่า ผู้มีความกรุณา.

บทว่า อปฺพรนฺติ ความว่า ย่อมห้าม.

บทว่า อตุลาปคตฺติ ความว่า ปราศจากอรรถะ อธิบายว่า ไม่มี
อรรถะ

บทว่า อตุลโต อปฺพรนฺติ ความว่า ย่อมห้ามจากอรรถะ.

บทว่า อตุโถ เต ทฺนุนีโต ความว่า ท่านมิได้นำอรรถะเข้าไปโดยชอบ.

บทว่า พฺยญฺชนนฺเต ทฺโรปิตฺติ ความว่า ท่านตั้งพยัญชนะไม่ดี.

บทว่า นิคฺคโห เต อกฺโต ความว่า ท่านไม่กระทำความข่ม.

บทว่า ปฏิกมฺมฺนฺเต ทฺกุกฺกฺกฺติ ความว่า การตั้งถ้อยของตน ท่าน
ทำไม่ดี คือทำไม่เรียบร้อย.

บทว่า ทฺกุกฺกฺกิตฺติ ความว่า ท่านพูดไม่ชอบ.

บทว่า ทฺพฺพฺพนฺติ ความว่า แม้เมื่อกล่าว ก็กล่าวไม่ดี.

บทว่า ทฺลฺลฺลฺลิตฺติ ความว่า ชี้แจงไม่ชอบ.

บทว่า ทฺรฺรฺรฺรุตฺติ ความว่า กล่าวโดยประการอื่น.

บทว่า ทฺพฺพฺพาสิตฺติ ความว่า กล่าวผิดรูป.

บทว่า นินฺนุทาย ความว่า ความติเตียน.

บทว่า ครหาย ความว่า กล่าวโทษ.

บทว่า อกิตฺติยา ความว่า กล่าวสิ่งที่ไม่เป็นคุณ.

บทว่า **อวณฺหาริกาย** ความว่า เพิ่มสิ่งที่ไม่เป็นคุณ.

บทว่า **กุปฺปติ** ความว่า ละปกติภาพแล้วหวั่นไหว.

บทว่า **พฺยุปฺชติ** ความว่า ถึงภาวะเสียด้วยสามารถแห่งโทสะ.

บทว่า **ปติตฺถียติ** ความว่า ถึงความแค้นใจด้วยสามารถแห่งความโกรธ.

บทว่า **โกปฺลยจ** ความว่า ความโกรธ.

บทว่า **โทสฺลยจ** ความว่า ความประทุษร้าย.

บทว่า **อปฺปจฺจยฺลยจ** ความว่า อាកารไม่ยินดี.

บทว่า **ปาตฺตฺกโรติ** ความว่า กระทำให้ปรากฏ.

บทว่า **รณฺฐเมสี** ความว่า แสงหาระหว่าง.

บทว่า **วิรณฺฐเมสี** ความว่า แสงหาช่อง.

บทว่า **อปฺรณฺฐเมสี** ความว่า นำคุณออก แล้วแสวงหาโทษเท่านั้น.

บทว่า **ขลิตเมสี** ความว่า แสวงหาความพลั้งพลาด.

บทว่า **คลิตเมสี** ความว่า แสวงหาความตกไป ปาฐะว่า **ภณฺณฎฺฐิตเมสี** ก็มี ความแห่งปาฐะนั้นว่า แสวงหาความบีบคั้น.

บทว่า **วิวรเมสี** ความว่า แสวงหาโทษ.

อนึ่ง มิใช่โกรธอย่างเดียว แต่พึงทราบกาลาว่า **ยมฺสุส วาท์** เป็นต้น โดยแท้แล.

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า **ปริหีนมาหุ อปาหตฺ** ความว่า ย่อมกล่าวมาแล้ว คัดค้านให้ตกไป โดยอรรถสละพยัญชนะเป็นต้น.

บทว่า **ปริเทวติ** ความว่า ต่อนั้นเขาบ่นเพื่อถึงนิमितโดยนัยว่าเรา คิดถึงสิ่งอื่นเป็นต้น.

บทว่า **โสจติ** ความว่า ย่อมเศร้าโศกปรารถว่าเขาชนะเป็นต้น.

บทว่า **อุปจจกา มนฺติ อนุตฺตุนาติ** ความว่า บ่นเพื่อยิ่งขึ้นไป อีกโดยนัยเป็นต้นว่า เขากล่าวก้าวล่วงเรได้ด้วยวาตะ.

บทว่า **ปริหาปิตฺ** ความว่า ให้เจริญไม่ได้.

บทว่า **อญฺญํ มยา อาวชฺชิตฺ** ความว่า เรารำพึงถึงเหตุอื่น.

บทว่า **จินฺติตฺ** ความว่า พิจารณา.

บทว่า **มหาปฏฺโฆ** ความว่า ชื่อว่า มีพวกมาก เพราะอรรถว่า มีพวกญาติมาก.

บทว่า **มหาปริโส** ความว่า มีบริษัทโดยความเป็นบริวารมาก.

บทว่า **มหาปริวาโร** ความว่า มีทาสและทาสีเป็นบริวารมาก.

บทว่า **ปริสา จาย วคฺคา** ความว่า ก็บริษัทนี้เป็นพวก ๆ ไม่เป็น อันหนึ่งอันเดียวกัน.

บทว่า **ปฺน ภณฺชิสฺสามิ** ความว่า จักทำลายอีก.

ก็โนบทว่า **เอเต วิวาทา สมณฺเส** นี้ เหล่าปริพาชกภายนอก เรียกว่า สมณะ.

บทว่า **เอเตสุ อุกฺมาติ นิกฺมาติ โหติ** ความว่า เมื่อถึงความ ที่จิตยินดีหรือยินร้ายด้วยสามารถแห่งความแพ้และความชนะเป็นต้น ชื่อ ว่าความยินดีและความยินร้ายย่อมมีในเพราะวาตะเหล่านี้.

บทว่า **วิรเม กโธหฺห** ความว่า พึงละความทะเลาะกันเสีย.

บทว่า น หนฺยตฺถตฺถติ ปถิ สลาภา ความว่า เพราะประโยชน์
อื่นจากการได้ความสรรเสริญ ย่อมไม่มีในเพราะความวิวาพนี้.

บทว่า อุตฺตานิ วา ความว่า ไม่ลึกเหมือนในประโยคว่า กาม
คุณ ๕ เหล่านี้ เป็นต้น.

บทว่า คมฺภีโร ความว่า เข้าไปได้ยาก ตั้งอยู่ไม่ได้เหมือนธรรม
ที่อาศัยกันเกิดขึ้น.

บทว่า กุพฺโห ความว่า ปกปิดตั้งอยู่ เหมือนในประโยคว่า
จรงฺนรมย์เถิด นันทะ เราเป็นผู้รับรองของเธอ เป็นต้น.

บทว่า ปฏิจฺจนฺโน ความว่า ไม่ปรากฏ เหมือนในประโยคว่า
หม่ามารดาบิดา เป็นต้น.

บทว่า เนยฺโย วา ความว่า ควรนำออกกล่าว เหมือนในประโยค
ว่า เป็นผู้ไม่มีศรัทธาและเป็นคนอกตัญญู เป็นต้น.

บทว่า นีโธ วา ความว่า ฟังกล่าวโดยทำนองที่ตั้งไว้ในบาลี
เหมือนในประโยคว่า คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย อริยวงศ์ ๔ เหล่านี้ เป็นต้น.

บทว่า อนวฺชฺโซ วา ความว่า ประโยชน์ที่ปราศจากโทษ เหมือน
ในประโยคว่า กุศลธรรม เป็นต้น.

บทว่า นิภฺกิลโส วา ความว่า เว้นจากกิเลส เหมือนวิปัสสนา.

บทว่า โวทานิ วา ความว่า บริสุทธิ์ เหมือนโลกุตตระ.

บทว่า ปรมตฺโต วา ความว่า ประโยชน์สูงสุด คือ ประโยชน์ที่
เป็นประโยชน์สูงสุด เหมือนขันธ ชาติุ आयตนะ และพระนิพพาน
คาถาที่ ๖ มีเนื้อความดังต่อไปนี้ :-

เพราะประโยชน์อื่นจากการได้รับความสรรเสริญ ย่อมไม่มี ฉะนั้นแม้
เมื่อได้ลาภอย่างอื่น ก็ย่อมได้รับสรรเสริญในเพราะทิวณินนั้นว่า คนนี้ก็
แสดงวาทะนั้นในท่ามกลางบริษัท ต่อนั้นเขาถึงความยินดี หรือความขี้
แย้ม ย่อมหัวเราะและเฟื่องฟูขึ้นด้วยมานะ เพราะอรรถว่าขณะนั้น เพราะ
เหตุอะไร เพราะบรรลุปริโยชนคือความขณะนั้น เป็นผู้สมใจนึก.

บทว่า **ถมฺภยิตฺวา** ความว่า ให้เต็ม.

บทว่า **พฺรุหฺยิตฺวา** ความว่า ให้เจริญ นิเทศของกาลานี้
มีเนื้อความง่าย.

อนึ่ง เมื่อเฟื่องฟูขึ้นอย่างนี้ พึงทราบกาลว่า **ยา อุนฺณติ** เป็นต้น
ดังต่อไปนี้ :-

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า **มานติมานํ** **วทเต ปเนโส** ความว่า
ก็บุคคลนั้นไม่รู้ยู่ว่าความเฟื่องฟูนั้นเป็นพื้นย่ำยี จึงกล่าวความถือตัวและ
ความคูห่มั่น นิเทศแห่งกาลาเมื่อนี้ก็มีเนื้อความง่าย.

ครั้นแสดงโทษในวาทะอย่างนี้แล้ว บัดนี้พระผู้มีพระภาคเจ้าเมื่อจะ
ไม่ทรงรับวาทะของปริพาชกนั้น จึงตรัสพระคาถาว่า **สุโร** เป็นต้น.

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า **ราชททย** มีอธิบายว่า ด้วยของควร
เกี่ยวซึ่งเป็นของพระราชทาน คือภัตตาหาร. ด้วยบทว่า **อภิคฺขุเมติ**
ปฏิสฺสูริมิจฺจํ ทรงแสดงว่า ผู้คะนองอยู่นั้น เมื่อปรารถนาคนกล้าที่เป็น
ศัตรู ย่อมพบ ฉันทใด เจ้าทิวณินย่อมพบเจ้าทิวณิน ฉันทนั้น.

บทว่า **เยเนว โส เตน ปเลหิ** ความว่า คนกล้าที่เป็นศัตรูต่อ
ท่านนั้นมีอยู่ที่ใด ท่านจงไปเสียจากที่นั่น. ด้วยบทว่า **ปฺพุเพว นตฺถิ**

ยทิทํ ยุตฺตชย ทรงแสดงว่า ก็ความลำบากนี้ไฉนจึงมีเพื่อการรบ ความ
ลำบากนั้นมีได้มีในเบื้องต้นเลยในที่นี้ ตถาคตละเอียดแล้วที่โคนไม้โพธิ
นั้นแล.

บทว่า สฺฐโร เป็นบทอุทเทสของบทที่จะต้องชี้แจง ชีวิตด้วยดี ชื่อ
สุระ ความว่า ละชีวิต ถวายชีวิต.

บทว่า วิโร ความว่า มีความบากบั่น.

บทว่า วิกุกฺกนฺโต ความว่า เข้าสู่สงคราม.

บทว่า อภิรุ เป็นต้นมีนัยดังกล่าวนั้นแล.

บทว่า ปุญฺโฐ เป็นบทอุทเทสของบทที่จะต้องชี้แจง.

บทว่า โปสฺสโธ ความว่า ทำให้มีกำลัง.

บทว่า อาปาติโธ ความว่า เข้าไปเลี้ยงดู.

บทว่า ปฏิปาติโธ วฑฺฒติโธ ความว่า ให้เจริญยิ่งขึ้น.

บทว่า คชฺชนฺโต ความว่า คะนองด้วยบทของคนโง่.

บทว่า อุกฺคชฺชนฺโต ความว่า กระทบการโห่ร้อง.

บทว่า อภิคชฺชนฺโต ความว่า กระทบสีหนาท.

บทว่า เอติ ความว่า ย่อมมา.

บทว่า อูเปติ ความว่า ไปใกล้จากนั้น.

บทว่า อูปฺคจฺจติ ความว่า ไปใกล้จากนั้นแล้วไม่กลับ.

บทว่า ปฏิสุรํ ความว่า ปลอดภัย.

บทว่า ปฏิปฺริตํ ความว่า บุรุษผู้เป็นศัตรู.

บทว่า ปฏิสฺสตุํ ความว่า ผู้เป็นศัตรูยืนอยู่เฉพาะหน้า.

บทว่า ปฏิมลล์ ความว่า เป็นผู้ขัดขวางต่อสู้อยู่.

บทว่า อิจฺจนฺโต ความว่า หวังอยู่.

บทว่า ปเลหิ ความว่า จงไป.

บทว่า วชฺช ความว่า จงอย่ายืนอยู่.

บทว่า คจฺจน ความว่า เข้าไปหาใกล้ ๆ

บทว่า อภิกฺกม ความว่า จงกระทำความบากบั่น.

บทว่า โพรธิยา มฺมุเล ความว่า ที่ใกล้มหาโพธิพฤกษ์.

บทว่า เย ปฏฺิเสนิกฺรา กิเลสฺตา ความว่า กิเลสเหล่าใดอัน
กระทำความเป็นปฏิปักษ์.

บทว่า ปฏฺิโลมฺกฺรา ความว่า กระทำความเสื่อม.

บทว่า ปฏฺิกณฺฏกฺกฺรา ความว่า กระทำความทิ่มแทง.

บทว่า ปฏฺิปกฺขกฺรา ความว่า กระทำเป็นศัตรู คาถาที่เหลือต่อ
จากนี้ มีความเกี่ยวเนื่องปรากฏแล้วทั้งนั้น.

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า วิวาทิยฺหนฺติ ความว่า ย่อมวิวาทกัน.

บทว่า ปฏฺิเสนิกฺตฺตา ความว่า กิเลสที่ทำความขัดขวางกัน คำที่
ขัดแย้งกันโดยนัยว่า ท่านไม่รู้ธรรมวินัยนี้ เป็นต้น ชื่อวิวาท.

บทว่า สหิตมฺมุเม ความว่า คำของเราประกอบด้วยประโยชน์.

บทว่า อสหิตนฺมุเต ความว่า คำของท่านไม่ประกอบด้วยประโยชน์.

บทว่า อธิจฺฉินฺนฺมุเต วิปฺราวตฺตํ ความว่า คำที่สั่งสมนั้นใด
เป็นคำคล่องแคล่วด้วยสามารถเสวนะตลอดกาลนาน คำนั้นเปลี่ยนไปแล้ว
เพราะอาศัยวาตะของเรา.

บพว่า อาริปโต เต วาโท ความว่า เรายกโทษไว้เบื้องบน
ท่าน.

บพว่า จร วาทปโมกขาย ความว่า ท่านจงถือห่อข้าวเข้าไป
หาท่านนั้น ๆ เทียวแสวงหาขี้จี้ขึ้น หรือจงแก้ไขเพื่อต้องการเปลื้องภาวะ
อีกอย่างหนึ่ง ท่านจงเปลื้องตนให้พ้นจากโทษที่เรายกขึ้น.

บพว่า สเจ ปโหสิ ความว่า ถ้าท่านสามารถ.

บพว่า อาเวธิกาย อาเวธิกံ ความว่า การกลับด้วยการกลับผูก
มัด.

บพว่า นิพุเพธิกาย นิพุเพธิกံ ความว่า ความปลดเปลื้องด้วย
ความปลดเปลื้องจากโทษ คำมีอาทิอย่างนี้ว่า เฉเทน เฉทํ พึงประกอบ
ตามที่ควรประกอบ เพราะมีนัยดังกล่าวแล้วในหนหลัง.

บพว่า วิเสนิกวา ความว่า ยังกองทัพบกเลิกสให้พินาศ. พระผู้มี
พระภาคเจ้าตรัสเรียกปริพาชกนั้นว่า ปฐุระ คาถาแม้ชื่อว่า เยสิธ นตุถิ
ก็มีนิทเทสมีนื้อความง่ายเหมือนกัน.

บพว่า ปวิตกุกံ ความว่า วิตกว่า เราจักมีชัยหรือหนอ เป็นต้น.

บพว่า โธเนน ยุกั สมาคมา ความว่า ถึงการจับคู่กับพระ
พุทธเจ้าผู้กำจัดกิเลสแล้ว.

บพว่า น หิ ตวุ สกขลสิ สมุปยาคเว ความว่า ท่านจักไม่อาจ
เพื่อจะจับคู่กับพระพุทธเจ้าผู้มีปัญญาชื่อว่าโธนา เทียมทันเสมอเป็นหนึ่งใน
กับเรา คือจักไม่อาจจับคู่เพื่อเทียมทันเรานั้นได้เลย เหมือนหมาโนเป็นต้น
ไม่อาจจับคู่เทียมทันกับราชสีห์เป็นต้นได้.

บทว่า มโน เป็นบทอุทเทสของบทที่จะต้องชี้แจง.

บทว่า ยัม จิตฺตํ ความว่า ชื่อว่าจิต เพราะวิจิตรด้วยจิต. ชื่อว่า มนนะ เพราะอรรถว่า ฐึ คือทราบอารมณ์.

บทว่า มานสิ ได้แก่ ใจนั่นเอง ก็ธรรมที่สัมปยุตด้วยใจ เรียกว่ามานสิ ในประโยคนี้นี้ว่า บ่วงที่ลอยเที่ยวไปในอากาศ ชื่อมานสิ.

พระอรหัตต์เรียกว่ามานสิ ในคานานี้ว่า :-

ข้าแต่พระผู้มีพระภาคเจ้าผู้ทรงขวนขวายประโยชน์
เพื่อประชาชน สาวกของพระองค์ยินดีในศาสนา ยังไม่
บรรลुพระอรหัตต์ ยังเป็นเสขะอยู่ จะพึงทำกาละเสีย
อย่างไรเล่า.

แต่ในที่นี้ มานสิคือใจ.

บทว่า มานสิ ท่านขยายด้วยสามารถแห่งพยัญชนะ.

บทว่า หทยํ ได้แก่ จิต อก เรียกว่า หทัย ในประโยคนี้นี้เรา
จักชัดจิตของท่านเสีย หรือจักผ่อกของ ท่าน จิต เรียกว่า หทัย ใน
ประโยคนี้นี้ว่า เข้าใจว่าถากจิตด้วยจิตเพื่อพระอรหัตต์ผล หัวใจ เรียกว่า
หทัย ในประโยคนี้นี้ว่า ไต หัวใจ แต่ในที่นี้จิตนั้นแล เรียกว่า หทัย
ด้วยอรรถว่าภายใน จิตนั้นแลชื่อว่าปีณพระ ด้วยอรรถว่าบริสุทธิ์ จิตนี้
ท่านกล่าวเอาหวังจิตเหมือนอย่างที่ตั้งว่า ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย จิตนี้ผุด
ผ่อง ก็จิตนั้นแลถูกอุปกิเลสที่จะมาทำให้เศร้าหมองดังนี้ แม้อกุศลที่ออก
จากจิตนั้น ก็เรียกว่า ปีณพระเหมือนกัน เหมือนแม่น้ำคงคาไหลออกจาก
แม่น้ำคงคา และเหมือนแม่น้ำโคธาวรีไหลออกจากแม่น้ำโคธาวรี.

ก็ มโน ศัพท์ในที่นี้ว่า มนะ มนายตนะ ท่านกล่าวเพื่อแสดง
ความเป็นอายตนะแห่งใจ เพราะเหตุนี้ ท่านจึงแสดงว่า อายตนะแห่งใจ
ชื่อมนายตนะ จุฑเทวยตนะนี้หามิได้ ที่แท้อายตนะ คือใจ ชื่อมนายตนะ
พึงทราบอายตนะ ในบทว่า ด้วยอรรธว่าที่อยู่อาศัย ด้วยอรรธว่าบ่อเกิด
ด้วยอรรธว่าที่ประชุม ด้วยอรรธว่าประเทศที่เกิด และด้วยอรรธว่าเหตุ
จริงอย่างนั้น. ที่อยู่อาศัย เรียกว่า อายตนะ ในประโยคเป็นต้นว่า ที่
อยู่ของอิสฺรชน ที่อยู่ของวาสุเทพ ในโลก. บ่อเกิด เรียกว่า อายตนะ
ในประโยคเป็นต้นว่า บ่อเกิดทอง บ่อเกิดรัตนะ. ที่ประชุมเรียกว่า
อายตนะ ในประโยคเป็นต้นว่า ผู้ไปในอากาศทั้งหลายย่อมคบหาในที่
ประชุมที่น่ารื่นรมย์ในศาสนา. ประเทศที่เกิด เรียกว่า อายตนะ ใน
ประโยคเป็นต้นว่า ทักษิณาบถเป็นประเทศที่เกิดของโคทั้งหลาย. เหตุ
เรียกว่า อายตนะ ในประโยคเป็นต้นว่า เมื่อมีเหตุเกิดขึ้น พยานย่อมถึง
ความเป็นผู้ควร ในที่นั้น ๆ ทีเดีย. ก็ในที่นี้เป็นไปทั้ง ๓ อย่าง คือด้วย
อรรธว่าประเทศที่เกิด ๑ ด้วยอรรธว่าที่ประชุม ๑ ด้วยอรรธว่าเหตุ ๑ มนะ
นี้พึงทราบว่าอายตนะ แม้ด้วยอรรธว่าประเทศที่เกิดว่า ก็ธรรมทั้งหลาย
ผัสสะเป็นต้น ย่อมเกิดในมนะนี้. พึงทราบว่า อายตนะ แม้ด้วยอรรธว่า
ประชุมว่า รูป เสียง กลิ่น รส โสภณูปพะ และอารมณ์ภายนอก
ย่อมประชุมลงในมนะนี้ตามสภาพ. พึงทราบว่า อายตนะ แม้ด้วยอรรธว่า
เหตุ เพราะความเป็นเหตุแห่งผัสสะเป็นต้น ด้วยอรรธว่าเป็นปัจจัยแห่ง.
สหชาตธรรมเป็นต้น.

มโนทริย์มีเนื้อความดังกล่าวแล้วนั้นแล ชื่อว่า วิญญาณ เพราะ
อรรถว่า รู้แจ้ง. ชันฐ์ คือ วิญญาณ ชื่อวิญญาณชันฐ์ ฟังทราบเนื้อ
ความแห่งชันฐ์นั้น ด้วยสามารถแห่งกองเป็นต้น. ก็ท่านกล่าวชันฐ์ด้วย
อรรถว่ากอง ในประโยคนีว่า. ย่อมถึงการนับว่ากองน้ำใหญ่ทีเดียว ท่าน
กล่าวด้วยอรรถว่าคุณ ในประโยคเป็นต้นว่า สีลชันฐ์ สมာธิชันฐ์ ท่าน
กล่าวด้วยอรรถว่าเป็นเพียงบัญญัติ ในประโยคนีว่า พระผู้มีพระภาคเจ้า
ได้ทอดพระเนตรเห็นแล้วแลซึ่งกองไม้ใหญ่ แต่ในที่นี้ท่านกล่าวชันฐ์โดย
รูปหีศัพท์ ก็เอกเทศแห่งวิญญาณชันฐ์ เป็นวิญญาณดวงหนึ่ง ด้วยอรรถว่า
เป็นกอง เพราะเหตุนี้วิญญาณแม่ดวงเดียว ซึ่งเป็นเอกเทศแห่งวิญญาณ
ชันฐ์ท่านกล่าวว่า วิญญาณชันฐ์ โดยรูปหีศัพท์ เหมือนเมื่อตัดส่วนหนึ่ง
ของต้นไม้ ก็เรียกว่า ตัดต้นไม้ ฉะนั้น.

บทว่า ตชฺชา มโนวิญญาณธาตุ ความว่า มโนวิญญาณธาตุ
อันสมควรแก่ธรรมมีผัสสะเป็นต้นเหล่านั้น ก็ในบทนี้จิตดวงเดียวนั้นแหละ
เรียกเป็น ๓ ชื่อ คือมณะ ด้วยอรรถว่า รู้, วิญญาณ ด้วยอรรถว่า รู้แจ้ง,
ธาตุ ด้วยอรรถว่า สภาวะบ้าง ด้วยอรรถว่า ไม่เป็นสัตว์ไม่เป็นบุคคล
บ้าง.

บทว่า สทฺธิ ยุกฺติ สมาคมา ความว่า ร่วมต่อสู้ด้วยกัน.

บทว่า สมาคนฺตุวา ความว่า ถึงแล้ว.

บทว่า ยุกฺกคาหิ คณฺหิตฺวา ความว่า จับคู่แข่งขันกัน.

บทว่า สากฺจฺเจตฺติ ความว่า เพื่อกล่าวด้วยกัน.

บทว่า สลฺลปิตฺติ ความว่า เพื่อทำการสนทนาปราศรัยกัน.

๑. บาติเป็น คณฺหิตฺติ .

บทว่า สากัจฉิ สมာปชฺชิตุ ความว่า เพื่อดำเนินการกล่าว
ร่วมกัน.

อนึ่ง เพื่อจะแสดงเหตุในเวลาที่ปสุรปริพาชก เป็นผู้ไม่สามารถ
พระสารีบุตรเถระจึงกล่าวคำเป็นต้นว่า ตํ กิสุส เหตุ ปสุโร ปริพ-
พาชโก หิโน ดังนี้.

บทว่า โส หิ ภควา อकुโธ จ ความว่า พระผู้มีพระภาคเจ้า
พระองค์นั้น ชื่อว่าเป็นผู้เลิศ เพราะไม่มีใครเหมือน ก็เพราะไม่มีใครมี
ปัญญาเสมอ.

บทว่า เสฏฺโฐ จ ความว่า ชื่อว่าเป็นผู้ประเสริฐ ด้วยอรรถว่า
ไม่มีใครเปรียบเทียบกับคุณทั้งปวง.

บทว่า โมกุโข จ ความว่า ชื่อว่าเป็นผู้พ้น เพราะพ้นจากกิเลส
พร้อมทั้งवासนา.

บทว่า อุตฺตโม จ ความว่า ชื่อว่าเป็นผู้สูงสุด เพราะไม่อาจ
อุตตริมนุษยธรรมของพระองค์.

บทว่า ปวโร จ ความว่า ชื่อว่าบวร เพราะเป็นผู้ที่ชาวโลกทั้ง
ปวงปรารถนายิ่ง.

บทว่า มตุเคน มาตฺสเคน ได้แก่ ช้างจับมัน.

บทว่า โกตุฏฺโโก ได้แก่ สุนัขจิ้งจอกแก่.

บทว่า สีนฺห มิคฺรณฺญา สทฺธิ ความว่า กับพญาไกรสรสี่หะผู้
เป็นมฤคราช.

บทว่า ตรฺณโก ความว่า ลูคนก.

บทว่า **เชนุโปโก** ความว่า ยังดีมนม.

บทว่า **อุสเสน** ความว่า วัชผู้ที่ยอมรับตกลงกันว่าเป็นมงคล.

บทว่า **वलลภุณา สทุธิ** ความว่า กบโคที่มีหนอกไหวอยู่.

บทว่า **ธงุโก** ได้แก่ กา.

บทว่า **ครุเพน** ในบทว่า **ครุเพน เวนเตยฺเยน สทุธิ** เป็นชื่อด้วยสามารถแห่งชาติ.

บทว่า **เวนเตยฺเยน** เป็นชื่อด้วยสามารถแห่งโคตร.

บทว่า **จณฺฑาโล** ได้แก่ คนจันฑาลโดยกำเนิด.

บทว่า **รณฺฎา จกฺกวตฺตินา** ได้แก่ พระเจ้าจักรพรรดิผู้ครองทวีปทั้ง ๔.

บทว่า **ปี สุปิสาจโก** ได้แก่ **ยักษ** ที่บังเกิดในที่ซึ่งหยากเชื้อ.

บทว่า **อินฺทุเทน เทวรณฺฎา สทุธิ** ความว่า กบที่วสัถกเทวราช.

บท ๖ บทว่า **โส หิ ภควา มหาปญฺโญ** เป็นต้น ให้พิสดารแล้วในหนหลัง.

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า **ปญฺญปภทกฺกุสโล** ความว่า เป็นผู้ฉลาดในประเภทแห่งปัญญาซึ่งมีวิภังคไม่มีที่สุดของตน.

บทว่า **ปภินฺนนาโณ** ความว่า ได้ญาณชนิดไม่มีที่สุด แม้เมื่อมีความเป็นผู้ฉลาดในประเภทแห่งปัญญา ท่านก็แสดงความรู้ที่ปัญญาเหล่านั้นมีประเภทไม่มีที่สุด ด้วยบทว่า **ปภินฺนนาโณ** นี้.

บทว่า **อริคตปฏิสุมฺภิท** ความว่า ได้เฉพาะปฏิสัมภิทาอันเลิศ ๔ อย่าง.

บทว่า **จตุเวสารชฺชุปคฺโค** ความว่า บรรลุญาณกล่าวคือความ เป็นผู้แก้แค้นแล้ว ๔ อย่าง. เหมือนอย่างที่ตรัสว่า คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย เรา ไม่พิจารณาเห็นนิมิตนี้ว่า สมณะ พราหมณ์ เทวดา มาร พรหม หรือ ใคร ๆ ก็ตามในโลก จักหักท้วงเราด้วยธรรมในข้อนั้นเลย ว่า ธรรมเหล่านี้ อันพระสัมมาสัมพุทธเจ้าผู้ทรงปฏิญาณธรรมเหล่านั้นมิได้ตรัสรู้. คุณก่อน ภิกษุทั้งหลาย เมื่อเราไม่พิจารณาเห็นนิมิตนี้ ย่อมเป็นผู้ถึงความเกษม ถึงความปลอดภัย ถึงความเป็นผู้แก้แค้นแล้วอยู่. คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย เรา ไม่พิจารณาเห็นนิมิตนี้ว่า สมณะ พราหมณ์ เทวดา มาร พรหม หรือ ใคร ๆ ก็ตามในโลกนี้ จักหักท้วงเราด้วยธรรมในข้อนั้นได้เลย ว่า อาสวะ เหล่านี้ของพระชินาสพผู้ปฏิญาณธรรมเหล่านั้น ยังไม่หมดสิ้นว่า ก็ธรรม เหล่านี้เหล่านี้เหล่าใดที่ตรัสว่าเป็นธรรมกระทำอันตราย เมื่อเสพอเฉพาะธรรม เหล่านี้ ไม่เป็นไปเพื่ออันตราย ว่า ก็พระองค์ทรงแสดงธรรมเพื่อ ประโยชน์แก่ผู้ใด ผู้นั้นเมื่อกระทำตามนั้น ย่อมไม่ออกไปจากความสิ้นทุกข์ โดยชอบ. คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย เมื่อเราไม่พิจารณาเห็นนิมิตนี้ ย่อมเป็น ผู้ถึงความเกษม ถึงความปลอดภัย ถึงความเป็นผู้แก้แค้นแล้วอยู่.

บทว่า **ทสพลพลฺลวารี** ความว่า ชื่อว่า พระทสพล เพราะอรรถ ว่า มีกำลัง ๑๐ กำลังทั้งหลายของพระทสพล ชื่อว่ากำลังพระทสพล ชื่อว่าทรงกำลังพระทสพล เพราะอรรถว่า ทรงกำลังเหล่านั้น ท่านแสดง เพียงหัวข้อประเภทธรรมที่ควรแนะนำซึ่งมีประเภทมากมาย. ด้วยคำ ๓ คำ เหล่านี้ บุคคลผู้ใดแล ชื่อว่า บุรุษองอาจ ด้วยอรรถว่า ยอมรับตกลง กันว่าเป็นมงคลยิ่ง ด้วยสามารถประกอบด้วยปัญญา. ชื่อว่า บุรุษสีหะ

ด้วยอรรถว่า ไม่หวาดสะดุ้ง. ชื่อว่า บุรุษนาค ด้วยอรรถว่า ใหญ่. ชื่อว่า บุรุษอาชาไนย ด้วยอรรถว่า รู้พร้อม. ชื่อว่า บุรุษนำธุระไป ด้วยอรรถว่า นำกิจธุระของโลกไป.

ลำดับนั้น พระสารีบุตรเถระประสงค์จะแสดงคุณวิเศษที่ได้แต่ญาณอันหาที่สุดมิได้ มีเดชเป็นต้น เมื่อแสดงเวลาที่เดชเป็นต้นเหล่านั้นมีญาณอันหาที่สุดมิได้เป็นมูล จึงกล่าวว่า **อนนุตตมาโณ** แล้วกล่าวว่า **อนนุตเตโช** เป็นต้น.

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า **อนนุตตมาโณ** ความว่า มีญาณเว้นจากที่สุด ด้วยสามารถแห่งคุณ และด้วยสามารถแห่งสภาวะ.

บทว่า **อนนุตเตโช** ความว่า มีเดชเกิดแต่ญาณอันหาที่สุดมิได้ ด้วยการกำจัดมืด คือโมหะในสันดานของเวไนยสัตว์.

บทว่า **อนนุตยโส** ความว่า เสียงสรรเสริญอันหาที่สุดมิได้ที่แผ่ไปในโลก ๓ ด้วยปัญญาคุณนั้นแล.

บทว่า **อทฺโธ** ความว่า เป็นผู้สำเร็จด้วยความสำเร็จแห่งทรัพย์คือปัญญา.

บทว่า **มัทธโน** ความว่า ชื่อว่า มีทรัพย์มาก เพราะอรรถว่า มีทรัพย์คือปัญญา เป็นไปมากด้วยความมากตามสภาวะ แม้ด้วยความมากแห่งทรัพย์คือปัญญา ปาฐะว่า **มหาธโน** ก็มี.

บทว่า **ธนฺวา** ความว่า ผู้เป็นไปด้วยทรัพย์คือปัญญาที่พึงสรรเสริญ ผู้เป็นไปด้วยทรัพย์คือปัญญาที่ประกอบไว้เป็นนิจ ผู้เป็นไปด้วยทรัพย์คือ

ปัญญา โดยเป็นความดียิ่ง ชื่อว่า ผู้มีทรัพย์. ผู้รู้ศัพท์ ย่อมปรารถนา
คำนี้ในอรรถ ๓ แม่เหล่านี้.

พระสารีบุตรเถระครั้งนั้นแสดงความสำเร็จอัครสมบัติของพระผู้มีพระ
ภาคเจ้า ด้วยปัญญาคุณอย่างนี้แล้ว เมื่อจะแสดงความสำเร็จโลกहितสมบัติ
ด้วยปัญญาคุณนั้นแลอีก จึงกล่าวคำว่า เนตา เป็นต้น.

พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงเป็นผู้นำเหล่าเวไนยสัตว์ในที่นั้น จากที่มีภัย
กล่าวคือสังสารวัฏ ผู้ที่ปลอดภัยกล่าวคือพระนิพพาน. ทรงเป็นผู้แนะนำ
เหล่าเวไนยสัตว์ ด้วยสามารถแห่งสังขารวินัยและปหานวินัยในกาลเป็นที่
แนะนำในที่นั้นนั่นแล. ทรงเป็นผู้นำเนื่อง ๆ ด้วยการตัดความสงสัยใน
เวลาทรงแสดงพระธรรมนั้นแล. เมื่อทรงตัดความสงสัยแล้วให้รู้ประโยชน์
ที่ควรให้รู้ ชื่อว่าให้รู้จักประโยชน์ทรงให้ฟังพินิจ ด้วยเหตุแห่งการตั้งใจ
แน่วแน่ถึงประโยชน์ที่ให้อรรถอย่างนั้น. ทรงเป็นผู้เห็นประโยชน์ที่ให้ฟัง
พินิจแล้วอย่างนั้น ด้วยสามารถแห่งการประกอบการปฏิบัติ ทรงให้อินดี
ด้วยผลแห่งการปฏิบัติในประโยชน์ที่ดำเนินไปแล้วอย่างนั้น หิ ศัพท์ใน
บทว่า โส หิ ภควา เป็นนิบาตที่ยืนยันถึงเหตุแห่งประโยชน์ที่กล่าว
ไว้ติดต่อกัน.

บทว่า อนุปปนฺหฺนสฺส มคฺคสฺส อุปฺปาเทตา ความว่า ทรง
ทำอริยมรรคซึ่งเป็นเหตุแห่งสาธารณญาณ ๖ ที่ไม่เคยเกิดขึ้นในสันดาน
ของพระองค์ ให้เกิดขึ้นในสันดานของพระองค์ ณ โคนไม้โพธิ เพื่อ
แก้กมลแก่สัตว์โลก.

บทว่า **อสนุชาตสฺส มคฺคสฺส สณฺขเนตา** ความว่า ทรงทำมรรคอันเลิศ ซึ่งเป็นเหตุแห่งสาวกบารมีญาณ ที่ไม่เคยเกิดพร้อมในสันดานของเวไนยสัตว์ ให้เกิดพร้อมในสันดานของเวไนยสัตว์. จำเดิมแต่ทรงยังธรรมจักรให้เป็นไป จนถึงกาลทุกวันนี้. ก็พระผู้มีพระภาคเจ้าชื่อว่า ทรงให้เกิดพร้อม เพราะทรงทำอริยมรรคให้เกิดพร้อมในสันดานแม้ของเหล่าพระสาวกผู้เวไนย ตามพระดำรัสที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ นั้นแล.

บทว่า **อนกฺขาทสฺส มคฺคสฺส อกฺขาทา** ความว่า ครั้นบอกอริยมรรคที่เกิดขึ้น ณ โคนไม้โพธิ เพื่อความเป็นพระพุทธเจ้าของเหล่าโพธิสัตว์ผู้ประกอบด้วยธรรม ๘ ประการ สร้างอภินิหารเพื่อความเป็นพระพุทธเจ้าไว้แล้ว. หรือด้วยเหตุเพียงพยากรณ์มรรคคือความเป็นบารมี ซึ่งไม่เคยประทานพยากรณ์ตรัสบอกว่า จักเป็นพระพุทธเจ้านี้ ย่อมได้แม้ในการพยากรณ์พระปัจเจกโพธิสัตว์.

บทว่า **มคฺคญฺญ** ความว่า ทรงรู้อริยมรรคที่เกิดขึ้นแก่พระองค์ด้วยสามารถแห่งการพิจารณา.

บทว่า **มคฺควิฑู** ความว่า ฉลาดในอริยมรรคที่พึงให้เกิดในสันดานของเวไนยสัตว์.

บทว่า **มคฺคโกวิทฺ** ความว่า เห็นแจ้งในมรรคที่ควรบอกแก่เหล่าโพธิสัตว์. อีกอย่างหนึ่ง ทรงรู้มรรคเครื่องบรรลุอภิสัมโพธิญาณ. ทรงรู้แจ้งมรรคเครื่องบรรลุปัจเจกโพธิญาณ. ทรงฉลาดในมรรคเครื่องบรรลุสาวกโพธิญาณ. อีกอย่างหนึ่งเหล่าสัตว์ย่อมกระทำการประกอบในที่

นี้ตามลำดับ ด้วยสามารถแห่งมรรคของพระพุทธเจ้า พระปัจเจกพุทธเจ้า และพระสาวกในอดีตในอนาคตและปัจจุบันตามที่ประกอบ มีความตาม พระบาลีว่า.

สัตว์ทั้งหลายข้ามโอฆะแล้วในอดีต จักข้ามใน

อนาคตและกำลังข้ามอยู่ในปัจจุบัน ด้วยมรรคนี่.

ด้วยสามารถแห่งสุญญตมรรค อนิมิตตมรรคและอัปเนหิตมรรคและด้วย สามารถแห่งมรรคของอุคฆตัตถัญญบุคคล วิปจิตถัญญบุคคล และเนยบุคคล.

บทว่า **มคฺคานุคฺคา จ ปน** ความว่า เป็นผู้ดำเนินตามมรรคที่พระ ผู้มีพระภาคเจ้าเสด็จดำเนินแล้ว **จ ศัพท์** ในที่นี้ เป็นนิบาตลงในอรรถว่า เหตุ. ด้วย **จ ศัพท์** นี้ ย่อมเป็นอันพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสเหตุแล้วเพื่อ บรรลุคุณมีความเกิดขึ้นแห่งมรรคเป็นต้น. **ปน ศัพท์** เป็นนิบาตลงในอรรถ ว่ากระทำแล้ว ย่อมเป็นอันตรัสการกระทำมรรคที่พระผู้มีพระภาคเจ้านั้น ทรงกระทำแล้ว.

บทว่า **ปจฺจฉา สมฺนุหคฺคา** ความว่า ประกอบด้วยคุณมีศีลเป็น ต้น ภายหลังพระผู้มีพระภาคเจ้าผู้เสด็จไปก่อนแล้ว.

เพราะคุณทั้งหลายมีศีลเป็นต้นของพระผู้มีพระภาคเจ้าแม่ทั้งหมด อาศัยอรหัตตมรรคเท่านั้นมาแล้ว ฉะนั้น พระเถระจึงกล่าวคุณอาศัยอรหัตต มรรคเท่านั้น ด้วยบทว่า **อนุปฺปนฺนุสฺส มคฺคสุส อุปฺปาเทตา** เป็น ต้น ด้วยประการฉะนี้.

บทว่า **ชานํ ชานาติ** ความว่า ทรงรู้ธรรมที่ควรรู้ อธิบายว่า ทรงรู้ธรรมที่ควรรู้ด้วยปัญญาอย่างใดอย่างหนึ่ง และที่เป็นทางที่ควรแนะนำ ทุกอย่างด้วยปัญญา เพราะความเป็นพระสัมพัญญ.

บทว่า **ปสฺสํ ปสฺสตี** ความว่า ทรงเห็นธรรมที่ควรเห็น อธิบายว่า ทรงเห็นทางที่ควรแนะนำนั้นนั่นแหละ ด้วยปัญญาจักขุทรงทำให้เป็นเหมือนเห็นด้วยจักขุ เพราะความเป็นผู้เห็นทุกอย่าง.

อีกอย่างหนึ่ง บุคคลบางคนเมื่อถือวิปริต ถึงรู้ก็ไม่ใช่ไม่รู้ ถึงเห็นอยู่ก็ไม่ใช่ไม่เห็นจันใด พระผู้มีพระภาคเจ้าไม่ทรงเป็นจันนั้น แต่พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงถือตามสภาวะ เมื่อทรงรู้ก็เป็นรู้ที่เดียว เมื่อทรงเห็นก็เป็นเห็นที่เดียว. พระผู้มีพระภาคเจ้านั้น ทรงมีพระจักขุด้วยอรรถว่าเป็นปริณายกแห่งการเห็น. ทรงมีพระญาณ ด้วยอรรถว่าเป็นผู้กระทำให้รู้แจ้ง. ทรงมีธรรม ด้วยอรรถว่ามีสภาวะไม่วิปริต หรือเพราะอรรถว่าสำเร็จด้วยธรรมทรงดำริด้วยพระหฤทัยแล้ว ทรงเปล่งด้วยพระวาจา โดยทรงแนะนำปรีชาติธรรม ทรงเป็นพรหม ด้วยอรรถว่าประเสริฐ.

อีกอย่างหนึ่ง ทรงมีพระภิกษุ เพราะอรรถว่า เป็นเหมือนจักขุ. ทรงมีพระญาณ เพราะอรรถว่า เป็นเหมือนพระญาณ. ทรงมีธรรม เพราะอรรถว่า เป็นเหมือนธรรม. ทรงเป็นพรหม เพราะอรรถว่า เป็นเหมือนพรหม. พระผู้มีพระภาคเจ้านั้นเป็นผู้ตรัสบอก เพราะตรัสบอกธรรม หรือตรัสสอนธรรม เป็นผู้แนะนำ เพราะตรัสบอกหรือตรัสสอนโดยประการต่าง ๆ. เป็นผู้นำออกซึ่งประโยชน์ เพราะทรงนำประโยชน์ออกแสดง เป็นผู้ให้มตธรรม เพราะทรงแสดงข้อปฏิบัติเพื่อบรรลุมตธรรม หรือให้สัตว์บรรลุมตธรรม ด้วยพระธรรมเทศนาที่ประกาศมตธรรม. เป็นธรรมสามี เพราะอรรถว่า เป็นใหญ่ในธรรมทั้งหลาย เพราะเป็นผู้ยัง

โลกุตตรธรรมให้เกิดขึ้น. และเพราะประธานโลกุตตรธรรมตามสบาย โดยอนรูปรูปแก้วในยศัตว์. บทว่า ตถาคโต มีเนื้อความดังกล่าวแล้วในหน หลัง.

บัดนี้พระเถระประสงค์จะแสดงคุณที่กล่าวไว้ด้วยบทว่า ชานํ ชานาติ เป็นต้น ให้วิเศษ ด้วยความเป็นพระสัมพัญญ เมื่อยังความเป็น พระสัมพัญญให้สำเร็จ จึงกล่าวว่า นตฺถิ เป็นต้น.

ก็ชื่อว่าสิ่งที่ไม่รู้. ย่อมไม่มีแต่พระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์นั้นผู้เป็น อย่างนั้น เพราะทรงปราศจากความลุ่มหลงพร้อมทั้งวาสนา ในธรรมทั้ง ปวงด้วย อรหัตตมรรคญาณที่สำเร็จแต่อำนาจผลบุญบารมี เพราะรู้ธรรมทั้ง ปวงโดยไม่ลุ่มหลง และเชื่อว่าสิ่งที่ไม่เห็นก็ย่อมไม่มีเหมือนอย่างนั้นเทียว เพราะทรงเห็นธรรมทั้งปวงด้วยญาณจักขุเหมือนด้วยจักขุ เชื่อว่าสิ่งที่ไม่ ทราบชัดย่อมไม่มี เพราะทรงบรรลุแล้วด้วยพระญาณ เชื่อว่าสิ่งที่ไม่ทำให้ แฉงย่อมไม่มีเพราะทรงการทำให้แจ้งแล้ว ด้วยการทำให้แจ้งซึ่งไม่ ลุ่มหลง เชื่อว่าสิ่งที่มีได้ถูกต้องด้วยปัญญาย่อมไม่มี เพราะทรงถูกต้องแล้ว ด้วยปัญญาที่ไม่ลุ่มหลง.

บทว่า ปจฺจุปฺปนฺนํ ได้แก่ กาลหรือธรรมที่เกิดขึ้นเฉพาะหน้า.

บทว่า อูปาทาย ได้แก่ถือเอา ความว่า กระทำให้ภายใน แม้ พระนิพพานที่พ้นกาลเวลา ก็เป็นอันถือเอาแล้วที่เทียว ด้วยคำว่า อูปาทาย นั้นเอง.

ก็คำว่า อตฺถิ เป็นต้น ย่อมต่อเนื่องด้วยคำว่า นตฺถิ เป็นต้นบ้าง. ด้วยคำว่า สพุเพ ฐมฺมา เป็นต้นบ้าง.

บทว่า สัพเพ ธมฺมา ได้แก่ ความควบคุมสังขตธรรมและ
อสังขตธรรมทั้งหมด.

บทว่า สัพฺพาการณ ได้แก่ ความควบคุมอาการทุกอย่างมีอาการ
ไม่เที่ยงเป็นต้น แห่งธรรมแต่ละอย่างทีเดียว ในธรรมทั้งปวง.

บทว่า ญาณมุข ได้แก่ ตรงหน้าพระญาณ.

บทว่า อาปาถ อากฺขณฺหติ ความว่า เข้าถึงการประชุม.

บทว่า ซานิตพฺพํ ท่านกล่าวเพื่อไขความของบทว่า เหนยฺย .

วา ศัพท์ ในบทว่า อุตฺตตฺโต วา เป็นต้น เป็นสมุจยัตถะมีอรรถ
ว่ารวบรวม.

บทว่า อุตฺตตฺโต ได้แก่ ประโยชน์ของตน.

บทว่า ปรตฺโต ได้แก่ ประโยชน์ของผู้อื่นคือของโลก ๓.

บทว่า อุกฺกยตฺโต ได้แก่ ประโยชน์ของทั้งสองฝ่าย คราวเดียวกัน
ทีเดียว คือทั้งของตนและของผู้อื่น.

บทว่า ทิฏฺฐธมฺมิกो ได้แก่ ประโยชน์ที่ประกอบในปัจจุบันชื่อว่า
ทิฏฺฐธรรมประโยชน์. ประโยชน์ชื่อว่า สัมปรายิก เพราะอรรถว่า ประกอบ
ในภายหน้า ชื่อว่า สัมปรายประโยชน์. ประโยชน์ที่ฟังกล่าวด้วยสามารถ
แห่งโวหาร ในบทว่า อุตฺตานิ เป็นต้น ชื่อว่าประโยชน์ดี เพราะดำรง
ไว้สะดวก. ประโยชน์ที่ฟังกล่าวล่วงเลยโวหารเสีย เป็นประโยชน์ที่ปฏิสังขต
ด้วยสุญญาชื่อว่าประโยชน์ลึก เพราะดำรงไว้ได้ยาก ได้แก่โลกุตตร
ประโยชน์. ชื่อว่าประโยชน์ลึกลับ เพราะเห็นได้แต่ภายนอกล่วงส่วน. ชื่อว่า
ประโยชน์ปกปิด เพราะปกปิดไว้ด้วยความไม่เที่ยงเป็นต้น และด้วยเมฆ

คือโมหะเป็นต้น. ประโยชน์ที่ฟังกล่าวด้วยโวหารว่าไม่เจริญ ชื่อว่า ประโยชน์ที่ควรแนะนำ เพราะไม่ถือเอาประโยชน์ตามที่กล่าวแล้วแนะนำถึงความประสงค์. ประโยชน์ที่ฟังกล่าวด้วยโวหารว่าเจริญ ชื่อว่าประโยชน์ที่บัณฑิตแนะนำแล้ว เพราะแนะนำถึงความประสงค์ ด้วยสักว่าคำเท่านั้น ประโยชน์ของศีลสมาธิและวิปัสสนาที่บริสุทธิ์ดี ชื่อว่าประโยชน์ที่ไม่มีโทษ เพราะเว้นจากโทษ ด้วยสามารถแห่งตักขฬานและวิกขัมภนปทาน. ประโยชน์ของอริยมรรค ชื่อว่าประโยชน์ที่ปราศจากกิเลส เพราะตัดกิเลสได้เด็ดขาด. ประโยชน์ของอริยผล ชื่อว่าประโยชน์ผ่องแผ้วเพราะกิเลสสงบระงับแล้ว. พระนิพพานชื่อว่าประโยชน์อย่างยิ่ง เพราะเป็นธรรมเลิศในบรรดาสังขตธรรมและอสังขตธรรมทั้งหลาย.

บทว่า **ปริวคฺคตี** ความว่า ย่อมเป็นไปซึมซาบ หรือประดับ โคตรอบหรือโดยพิเศษ ในภายในพระพุทธรูป เพราะมีได้อู่ภายนอก แต่ภาวะวิสัยแห่งพระพุทธรูป พระเถระแสดงความเป็นวิสัยแห่งญาณของพระผู้มีพระภาคเจ้า ด้วยบทว่า **สพฺพํ กายกมฺมํ** เป็นต้น.

บทว่า **ถาณานุปริวคฺคตี** ความว่า ย่อมเป็นไปตามพระญาณ อธิบายว่า ย่อมไม่เว้นจากพระญาณ พระเถระแสดงความปราศจากความขัดข้อง ด้วยบทว่า **อปฺปฏิหติ** .

พระเถระประสงค์จะยังความเป็นพระสัพพัญญูให้สำเร็จด้วยอุปมาอีก จึงกล่าวคำว่า **ยวตฺถิ** เป็นต้น.

บรรดาบทเหล่านั้น ชื่อว่าบทธรรมที่ควรแนะนำ เพราะอรรถว่า ควรรู้. ชื่อว่าพระญาณมีส่วนสุครอบแห่งบทธรรมที่ควรแนะนำ เพราะ

อรรถว่า พระญาณนั้นมีส่วนสุครอบแห่งบทรธรรมที่ควรแนะนำคือที่สุดแห่งบทรธรรมที่ควรแนะนำ ก็ที่สุดแห่งบทรธรรมที่ควรแนะนำนั้นแล ย่อมไม่มีแก่ผู้ที่มีโทษัพัญญู. แม้ในบทรธรรมที่ควรแนะนำที่มีส่วนสุครอบแห่งพระญาณก็เช่นเดียวกัน. ในคู่แรกมีเนื้อความดังกล่าวแล้วนั้นแล พระเถระแสดงให้วิเศษด้วยคู่นี้ แสดงกำหนดด้วยสามารถปฏิเสธ ด้วยคู่ที่ ๓ ก็ในที่นี้บทรธรรมที่ควรแนะนำ ชื่อว่าทางแห่งบทรธรรมที่ควรแนะนำ.

บทว่า **อญฺณมญฺญปริยฺนตฺถุจายิโน** ความว่า มีปกติตั้งอยู่ในส่วนสุครอบของกันและกัน โดยตั้งซึมซาบทั้งบทรธรรมที่ควรแนะนำและญาณ.

บทว่า **อวชฺชนปฏิพฺพธา** ความว่า อาศัยความนึกทางมโนทวาร อธิบายว่า ย่อมรู้ในลำดับความนึกนั้นนั่นเอง.

บทว่า **อากฺขฺยปฏิพฺพธา** ความว่า อาศัยความชอบใจ อธิบายว่า ย่อมรู้ด้วยขณะญาณในลำดับความนึก บท ๒ บทนอกนี้. ท่านกล่าวเพื่อประกาศเนื้อความตามลำดับ ของบท ๒ บทเหล่านี้.

ชื่อว่า **อาสย** ในบทว่า **อาสย ฆานาติ** นี้ เพราะอรรถว่าเป็นที่พักพิงคืออาศัยของเหล่าสัตว์. บทนี้เป็นชื่อของสันดานที่ได้รับอบรมด้วยมิจฉาทิฏฐิบัง ด้วยสัมมาทิฏฐิบัง ด้วยกามเป็นต้นบัง ด้วยเนกขัมมเป็นต้นบัง.

ชื่อว่า **อนุสย** เพราะอรรถว่า นอนเนื่อง คือเป็นไปตามสันดานของสัตว์ คำนี้เป็นชื่อของกามราคะเป็นต้นที่มีกำลัง กล่าวด้วยอนุสยว่า **อนุสย ฆานาติ** ดังนี้ กล่าวไว้แล้วในหนหลังนั้นแล.

บทว่า **จริต** ได้แก่กุศลกรรมที่ทำไว้ในก่อน.

บทว่า **อริมุตฺตี** ได้แก่ การสละจิตในกุศลก็ตาม ในอกุศลก็ตาม

บทว่า **อปฺปรชฺชเย** ความว่า ชื่อว่าผู้มีฐลคือกิเลสน้อยในจักขุ เพราะอรรถว่ามีฐลคือกิเลสมีรากะเป็นต้น ในจักขุที่สำเร็จด้วยปัญญาน้อย อีกอย่างหนึ่งชื่อว่าผู้มีฐลคือกิเลสน้อยในจักขุเพราะอรรถว่า มีฐลคือกิเลสมีรากะเป็นต้นน้อย.

บทว่า **มหารชฺชเย** ความว่า ชื่อว่าผู้มีฐลคือกิเลสมากในญาณจักขุ เพราะอรรถว่า มีฐลคือกิเลสมีรากะเป็นต้น ในจักขุที่สำเร็จด้วยญาณมาก อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า ผู้มีฐลคือกิเลสมากในจักขุ เพราะอรรถว่า มีฐลคือกิเลสมีรากะเป็นต้นมาก.

บทว่า **ติฏฺฐินฺทฺริเย มุทฺทินฺทฺริเย** ความว่าชื่อว่า มีอินทรีย์แก่กล้า เพราะอรรถว่า มีอินทรีย์มีศรัทธาเป็นต้นแก่กล้า. ชื่อว่ามีอินทรีย์อ่อนเพราะอรรถว่า มีอินทรีย์มีศรัทธาเป็นต้นอ่อน.

บทว่า **สุวากเร ทฺวากเร** ความว่า ชื่อว่ามีอาการดี เพราะอรรถว่า มีอาการคือโกฏฐาส มีศรัทธาเป็นต้น อันเป็นธรรมดี. ชื่อว่า มีอาการเลว เพราะอรรถว่า มีอาการคือโกฏฐาส มีศรัทธาเป็นต้น อันเป็นธรรมน่าเกลียด น่าติเตียน.

บทว่า **สุวิญฺญาปเย ทฺพฺพิญฺญาปเย** ความว่า สัตว์เหล่าใด กำหนดเหตุการณ์ที่กล่าวแล้ว อาจให้รู้แจ้งได้โดยง่าย สัตว์เหล่านั้นชื่อว่า ให้รู้แจ้งได้โดยง่าย. สัตว์ทั้งหลายที่ตรงกันข้ามกับสัตว์เหล่านั้น ชื่อว่าให้รู้แจ้งได้โดยยาก.

บทว่า **ภพฺพาภพฺเพ** ได้แก่ เป็นภัพสัตว์ และเป็นอภัพสัตว์.

ชื่อว่าเป็นภัพสัตว์เพราะอรรถว่า เป็น คือเกิดในอริยชาติ เป็นคำ
ปัจจุบันกาล ลงในอรรถว่า ไกลที่กำลังเป็นไปอยู่. ชื่อว่าเป็นภัพสัตว์
เพราะอรรถว่า จักเป็น หรือจักเกิด ความว่า เป็นภาชนะ สัตว์เหล่าใด
เป็นผู้สมควร คือถึงพร้อมด้วยอุปนิสัยแห่งการแทงตลอดอริยมรรค สัตว์
เหล่านั้นเป็นภัพสัตว์. เหล่าสัตว์ที่เป็นคนละฝ่ายกับสัตว์ที่กล่าวแล้ว เป็น
อภัพสัตว์.

บทว่า **สตุเต ปชานาติ** ความว่า ย่อมทรงทราบซึ่งเหล่าสัตว์
ผู้ซึ่งคือติดอยู่ในอารมณ์มีรูปเป็นต้น.

บทว่า **สเทวโก โลโก** เป็นต้นความว่าพร้อมกับเทวดาทั้งหลาย
ชื่อ **สเทวกะ**. พร้อมกับมาร ชื่อ **สมารกะ**. พร้อมกับพรหม ชื่อ
สพรหมกะ. พร้อมกับสมณพราหมณ์ทั้งหลาย ชื่อ **สัสสมณพราหมณี**.
ชื่อ **ปชา** เพราะความเป็นหมู่สัตว์. พร้อมกับเทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย
ชื่อ **สเทวมนุสสา**.

บทว่า **ปชา** นี้เป็นคำเรียกสัตว์โลกโดยปริยาย บรรดาคำเหล่านั้น
ด้วยคำว่า **สเทวกะ** หมายถึงเทวดาชั้นกามาพจร ๕ ชั้น
ด้วยคำว่า **สมารกะ** หมายถึงเทวดาชั้นกามาพจรที่ ๖
ด้วยคำว่า **สพรหมกะ** หมายถึงพรหม มีพรหมกายิเกเป็นต้น.

ด้วยคำว่า **สัสสมณพราหมณี** หมายถึงสมณพราหมณ์ที่เป็นข้าศึก
เป็นปัจฉามิตรต่อพระศาสนา และหมายถึงสมณพราหมณ์ผู้สงบบาปผู้ลอย
บาปแล้ว.

ด้วยคำว่า **ปชา** หมายถึงสัตว์โลก.

ด้วยคำว่า **สเทวมนุสสา** หมายถึงสมมติเทพและพวกมนุษย์ที่
เหลื่อลงในที่นี้พึงทราบว่าเป็นโอกาสโลก ถือเอาด้วยบท ๓ บท สัตว์โลกด้วย
สามารถเป็นหมู่อัตว์ ถือเอาด้วยบท ๒ บทด้วยประการฉะนี้.

อีกนัยหนึ่ง อรูปาวจรโลก ถือเอาด้วยศัพท์ว่า **สเทว**. ฌกามาวจร
โลกถือเอาด้วยศัพท์ว่า **สมาร**. รูปาวจรพรหมโลก ถือเอาด้วยศัพท์ว่า
สพฺรหฺม. มนุษย์โลกพร้อมกับสมมติเทพด้วยสามารถแห่งบริษัท ๔ หรือ
สัตว์โลกที่เหลื่อลง ถือเอาด้วยศัพท์ว่า **สัสมณพราหมณิ** เป็นต้น.

อีกอย่างหนึ่ง การกำหนดอย่างเลศลอยด้วยคำว่า **สเทวกะ** ในที่นี้ย่อม
ยังความเป็นไปในภายในพระพุทธานุภาพให้สำเร็จแก่โลกแม้ทั้งปวง จากนั้น
ชนเหล่าใดพึงมีความสงสัยว่า มารมีอำนาจมาก เป็นใหญ่ฝนสวรรค์ชั้น
กามาวจร ๖ ชั้นเป็นผู้ยังอำนาจให้เป็นไป มารเมื่อนั้นจะเป็นไปในภายใน
พระพุทธานุภาพได้อย่างไร พระเถระเมื่อจะกำจัดความสงสัยของชนเหล่านั้น
จึงกล่าวว่า **สมารโก** ดังนี้.

อนึ่ง ชนเหล่าใดพึงมีความสงสัยว่า พรหมมีอำนาจมาก แผ่แสง
สว่างไปในพันจักรวาล ๑ ด้วยนิ้วมือ ๑ นิ้ว ในพันจักรวาล ๒ ด้วยนิ้ว
มือ ๒ นิ้ว ฯลฯ ในพันจักรวาล ๑๐ ด้วยนิ้วมือ ๑๐ นิ้ว และเสวยสุขเกิดแต่
ฌานสมาบัติ ที่ไม่มีสุขอื่นยิ่งกว่า พรหมเมื่อนั้นจะเป็นไปในภายในพระพุท
ธานุภาพได้อย่างไร พระเถระเมื่อจะกำจัดความสงสัยของชนเหล่านั้น จึงกล่าว
ว่า **สพฺรหฺมโก** ดังนี้ จากนั้น ชนเหล่าใดพึงมีความสงสัยว่าสมณพราหมณ์
เป็นอันมากที่เป็นข้าศึกต่อพระศาสนา สมณพราหมณ์ แม้เหล่านั้นจะเป็น

ไปในภายในพระพุทธรูปได้อย่างไร พระเถระเมื่อจะกำจัดความสงสัยของ
ชนเหล่านั้น จึงกล่าวว่า **สตุสมณพราหมณ์ ปชา** ดังนี้. พระเถระ
ครั้งประกาศความเป็นไปในภายในพระพุทธรูปของเหล่าผู้เลิศลอยอย่างนี้
แล้วต่อนั้นเมื่อจะประกาศความเป็นไปในภายในพระพุทธรูป ของสัตว์โลก
ที่เหลือ ด้วยสามารถแห่งการกำหนดอย่างเลิศลอย รวมทั้งสมมติเทพและ
มนุษย์ที่เหลือลง จึงกล่าวว่า **สเทวมนุสสุตา** ดังนี้ ในข้อนี้มีลำดับอนุสนธิ
ดังนี้ แต่โบราณจารย์ทั้งหลายกล่าวว่า บทว่า **สเทวโก** ได้แก่ สัตว์โลก
ที่เหลือลงกับเทวดาทั้งหลาย.

บทว่า **สมารโก** ได้แก่ สัตว์โลกที่เหลือลงกับมาร.

บทว่า **สพฺรหฺมโก** ได้แก่ สัตว์โลกที่เหลือลงกับพรหมทั้งหลาย
พระเถระใส่เหล่าสัตว์ผู้เข้าถึงภพ ๓ แม้ทั้งหมดเข้าในบท ๓ บท ด้วย
อาการ ๓ แล้วจึงกล่าวว่า **สตุสมณพราหมณ์ ปชา สเทวมนุสสุตา**
เพื่อถือเอาด้วยอาการ ๒ อีก ธาตุ ๓ นั้นแลย่อมเป็นอันท่านถือเอาแล้วด้วย
อาการนั้น ๆ ด้วยบททั้งหลาย ๕ ด้วยประการฉะนี้.

บทว่า **อนุตมโส** ความว่า โดยที่สูงสุดเบื้องบน.

ในบทว่า **ติมิติมิงฺคลํ** นี้ มัจฉาชาติชนิดหนึ่งชื่อติมิ. มัจฉาชาติ
ชนิดหนึ่งชื่อติมิงคละ ตัวใหญ่กว่าปลาตินั้น สามารถกลืนกินปลาติมิได้.
มัจฉาชาติชนิดหนึ่งชื่อติมิติมิงคละ ด้วยยาวประมาณ ๕๐๐ โยชน์ สามารถ
กลืนกินแม้ปลาติมิงคละได้. ในที่นี้พึงทราบที่ท่านทำเอกวจนะด้วยศัพท์ว่า
ชาติ.

ในบทว่า **ครุหํ เวนเตยฺย** นี้ :-

บทว่า **ครุโ** เป็นชื่อโดยชาติ.

บทว่า **เวนเตโย** เป็นชื่อโดยโคตร.

บทว่า **ปเทส** ได้แก่ เอกเทศ.

บทว่า **สาริปุตตสุมา** พึงทราบที่ท่านกล่าวถือเอาพระธรรมเสนา-
บดีเถระทั้งหลายของพระพุทธเจ้าทั้งปวง ด้วยว่า พระสาวกที่เหลือทั้งหลาย
ที่มีปัญญาเสมอดีด้วยพระธรรมเสนาบดีเถระ ไม่มี เหมือนอย่างที่เคยว่า
คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย บรรดาภิกษุสาวกของเราผู้มีปัญญามาก สาริบุตรเป็น
เลิศ และในอรรถกถาท่านกล่าวว่า :-

ก็เหล่าสัตว์อื่น ๆ บรรดา มี เว้นพระโลกนาถเสียบ

ย่อมมีปัญญาไม่ถึงเสียวที่ ๖ ของพระสาริบุตร.

บทว่า **ผริตฺวา** ความว่า พระพุทธญาณถึงปัญญาแม่ของเทวดา
และมนุษย์ทั้งปวง คือแผ่คลุมปัญญาของเทวดาและมนุษย์ทั้งปวงเหล่านั้น
ตั้งอยู่ตามฐาน.

บทว่า **อภิวิตฺวา** ความว่า ก้าวล่วงปัญญาแม่ของเทวดาและ
มนุษย์ทั้งปวง ครอบงำบทรธรรมที่ควรแนะนำทั้งหมดว่า แม้เป็นวิสัยของ
เทวดา และมนุษย์เหล่านั้นตั้งอยู่ แต่ปาฐะในปฏิสัมภิทามรรคว่า **อติขัม** **ลิตฺวา**
ความว่า บด ขัดสี พระเถระแสดงเหตุที่ประจักษ์ของการแผ่คลุมตั้งอยู่
อย่างนี้ ด้วยบทว่า **เยปี เต** เป็นต้น.

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า **ปญฺชิตฺตา** ความว่า ผู้ประกอบด้วย
ความเป็นบัณฑิต.

บทว่า นิปฺปณา ความว่า ละเอียดอ่อน. คือสามารถแทงตลอดในระหว่างอรรถที่สุขุมของผู้มีปัญญาสุขุม.

บทว่า กตกรปฺปวาทา ความว่า รู้วาทะของผู้อื่น และร่วมกับผู้อื่นสนทนากัน.

บทว่า วาลเวธิรฺรุปา ความว่า เช่นกับนายขมังธนูผู้ยิงชนทางสัตว์.

บทว่า โวภินฺทนต์ตา มณฺเฒ จรฺนติ ปญฺญาคเตน ทิฏฺฐิตตานิ ความว่า เทียวไปจุดทำลายทิฏฐิของตนเหล่านี้ แม้ละเอียดดังชนทางสัตว์ด้วยปัญญาของตน.

อีกอย่างหนึ่ง ปัญญาคตะ คือปัญญานั้นแหละ ทิฏฐิคตะ คือทิฏฐิ นั้นแหละ คุณในประโยคว่า คุณมุตฺร เป็นต้น.

บทว่า ปญฺเहे อภิสฺขรฺติวฺวา อภิสฺขรฺติวฺวา ความว่า แต่งคำถาม ๒ บทบ้าง ๓ บทบ้าง ๔ บทบ้าง กล่าว ๒ ครั้งเพื่อรวบรวมปัญหาทั้งหมด เพราะปัญหาเหล่านั้นมากเหลือเกิน ปาฐะที่เหลือว่า ข้อความที่ลึกลับและปกปิดบ้าง.

เพราะพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงเห็นวินัยของบัณฑิตเหล่านั้น อย่างนั้นแล้วมีพระพุทธพระสงฆ์อย่างนี้ว่าจงถามปัญหาที่ตนปรุงแต่งเกิด. บัณฑิตเหล่านั้นจึงทูลถามปัญหา แต่พระผู้มีพระภาคเจ้ามิได้ประทานโอกาสเพื่อถามแก่คนเหล่านั้นเลย ทรงแสดงธรรมแก่พวกที่เข้าเฝ้าอยู่ เหมือนอย่างที่ว่าบัณฑิตเหล่านั้นปรุงแต่งปัญหาด้วยคิดว่า พวกเราจักเข้าเฝ้าพระสมณโคดมทูลถามปัญหานี้ ถ้าพระสมณโคดมถูกถามอย่างนี้แล้ว จักพยากรณ์อย่างนี้แก่พวกเราไซ้ พวกเราจักยกวาทะของพระองค์เสียอย่างนี้

แม้ถ้าพระสมณโคดมถูกถามอย่างนี้แล้ว จักพยากรณ์อย่างนี้แก่พวกเราไซ้
พวกเราก็จักยกวาทะของพระองค์เสียแม้อย่างนี้ บัณฑิตเหล่านั้น เข้าไปเฝ้า
พระสมณโคดมถึงที่ประทับ พระสมณโคดมทรงชี้ชวน ปลุก ปลอบ
บัณฑิตเหล่านั้นด้วยธรรมมีกถา บัณฑิตเหล่านั้นที่พระสมณโคดมทรงชี้ชวน
ปลุกปลอบด้วยธรรมมีกถา ย่อมไม่ทูลถามปัญหาแก่พระสมณโคดมเลย
จักยกวาทะของพระองค์แก่ไหน ย่อมเป็นสาวกเลื่อมใสต่อพระสมณโคดม
โดยแท้ทีเดียว หากจะถามว่าเพราะเหตุไรจึงไม่ทูลถามปัญหา ได้ยินว่า
พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงตรวจดูอัธยาศัยของบริษัทแสดงธรรมในท่ามกลาง
บริษัท ลำดับนั้นทรงทราบว่ บัณฑิตเหล่านี้มาทำปัญหามิรัสลึกลับเป็น
เครื่องผูกมัด บัณฑิตเหล่านั้นยังไม่ทันถามเลย พระองค์ทรงทราบว่า
ในการถามปัญหามิโทษเท่านี้ ในการวิสันนามิโทษเท่านี้ ในอรรถ บท
อักษรมิโทษเท่านี้ และทรงทราบว่า เมื่อจะถามปัญหานี้ ฟังถามอย่างนี้
เมื่อจะวิสันนา ฟังวิสันนาอย่างนี้ จึงทรงใส่ปัญหาทั้งหลายที่พวกบัณฑิต
นำมาทำเป็นเครื่องผูกมัดพระสงฆ์ เข้าไปในระหว่างธรรมกถา แสดงด้วย
ประการฉะนี้ บัณฑิตเหล่านั้นคิดว่า เป็นความประเสริฐของพวกเราหนอ
ที่พวกเราไม่ทูลถามปัญหาเหล่านี้ แม้ถ้าพวกเราทูลถาม พระสมณโคดม
ฟังทำให้พวกเราตั้งตัวไม่ติดขัดทั้งไป ดังนี้ ย่อมพากันดีใจ อนึ่ง ธรรมดา
พระพุทธรเจ้าทั้งหลาย เมื่อทรงแสดงธรรม ย่อมทรงแผ่พระเมตตาไปยัง
บริษัทมหาชน ย่อมมีจิตเลื่อมใสในพระทศพล ด้วยทรงแผ่พระเมตตา
ธรรมดาพระพุทธรเจ้าทั้งหลาย ย่อมเป็นผู้ถึงความเป็นผู้เลิศด้วยรูป สมบูรณ์

ด้วยทศนะ มีพระสุรเสียงไพเราะ พระชีวหาอ่อน ริมฝีพระโอษฐ์สนิท
ตรัสพระธรรมเหมือนรดหทัยด้วยน้ำอมฤต. ในการนั้น พวกบัณฑิตผู้มีจิต
เลื่อมใสด้วยการแผ่พระเมตตาเหล่านั้น ย่อมมีความคิดอย่างนี้ว่า พวกเราจัก
ไม่อาจจับคู่เป็นข้าศึกกับพระผู้มีพระภาคเจ้า ผู้ตรัสกล่าวไม่เป็นที่น่าสงสัย
กล่าวไม่เป็นโมฆะ กล่าวเป็นเครื่องนำออกจากทุกข์ เห็นปานนี้ จึงไม่ทูลถาม
ปัญหาด้วยความเลื่อมใสของตน ดังนี้แล.

บทว่า กลิตา จ วิสขุชิตา จ ความว่า ปัญหาเหล่านั้นย่อมเป็น
อันพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้วทีเดียว ด้วยการเปล่งพระสุรเสียงถึงปัญหาที่
พวกบัณฑิตไม่ทูลถาม ว่า พวกท่านจงถามอย่างนี้ และปัญหาเหล่านั้น
ย่อมเป็นอันทรงวิสังขนาแล้วทีเดียวโดยประการที่ควรจะวิสังขนา.

บทว่า นิทฺธิฏฐการณา ความว่า ปัญหาเหล่านั้นย่อมมีเหตุที่พระ
ผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงไขและทรงใส่เข้าแล้ว ด้วยทรงวิสังขนากระทำให้
มีเหตุอย่างนี้ว่า ด้วยการนี้ ด้วยเหตุนี้ จึงเป็นอย่างนี้.

บทว่า เต ภควโต สมฺปชฺชนฺติ ความว่า พวกบัณฑิตผู้เป็น
กษัตริย์เป็นต้น ที่ถูกชักชวนเข้าไปใกล้พระผู้มีพระภาคเจ้าย่อมเป็นสาวก
เลื่อมใสบ้าง เป็นอุบาสกเลื่อมใสบ้าง ด้วยการวิสังขนาของพระผู้มีพระภาค
เจ้านั้นแล มีอธิบายว่า ย่อมถึงสมบัติของสาวกบ้าง สมบัติของอุบาสกบ้าง.

บทว่า อถ ลงในอรรถว่า ไม่มีระหว่าง. ความว่า ใกล้ที่สุดต่อ
สมบัติที่ทรงใส่เข้าแก่บัณฑิตเหล่านั้นทีเดียว.

บทว่า ตตฺถ ความว่า ในที่นั้นหรือในอภิการนั้น.

พระสูตรตันตปิฎก ขุททกนิกาย มหานิทเทศ เล่ม ๕ ภาค ๑ - หน้าที่ 800

บทว่า **อติโรจติ** ความว่า ข่อมทรงรุ่งเรืองสว่างไสวเหลือเกิน.

บทว่า **ยทิทํ ปญญา** ความว่า พระปัญญาของพระผู้มีพระภาคเจ้า
นี้ได้ ด้วยพระปัญญานั้น. อธิบายว่า และพระผู้มีพระภาคเจ้าข่อมทรง
รุ่งเรืองยิ่ง. **อติ** ศัพท์ ลงในอรรถว่า **เหตุ** ความว่า เพราะเหตุที่
ที่เหลือปรากฏแล้วในที่ทั้งปวงนั้นทีเดียว.

สัทธัมมปัชโชติกอา อรรถกถา มหานิทเทศ

อรรถกถาปสูรสุตตนิเทศ

จบ สูตรที่ ๘

ว่าด้วยเมถุนธรรม

[๑๒๑] พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า :-

แม้ความพอใจในเมถุนธรรมก็มีได้นี้ เพราะเห็น
นางคันทิมา นางอรดี และนางราคาเลย ความพอใจใน
เมถุนธรรม โฉนจกมีเพราะเห็นสตรีระอันเต็มไปด้วยบุตร
และภริยานี้เล่า เราไม่ปรารถนาจะถูกต้องสตรีระนั้นแม้ด้วย
เท้า.

[๑๒๒] คำว่า แม้ความพอใจในเมถุนธรรมก็มีได้มี เพราะ
เห็นนางคันทิมา นางอรดี และนางราคาเลย มีความว่า ความพอใจก็
ดี ความกำหนดก็ดี ความรักก็ดี ในเมถุนธรรม มีได้มีเพราะเห็น คือ
ประสพ มารธิดา คือ นางคันทิมา นางอรดี และนางราคา เพราะฉะนั้น
จึงชื่อว่า แม้ความพอใจในเมถุนธรรมก็มีได้มี เพราะเห็นนาง
คันทิมา นางอรดีและนางราคาเลย.

[๑๒๓] คำว่า ความพอใจในเมถุนธรรมโฉนจกมีเพราะเห็น
สตรีระอันเต็มด้วยบุตรและภริยานี้เล่า เราไม่ปรารถนาจะถูกต้อง
สตรีระนั้นแม้ด้วยเท้า มีความว่า ความพอใจในเมถุนธรรมโฉนจกมี
เพราะเห็นสตรีระนี้ อันเต็มด้วยบุตร เต็มด้วยภริยา เต็มด้วยเสมหะ เต็มด้วย

เลือด มีกระดูกเป็นโครง มีเส้นเอ็นเป็นเครื่องผูกพันไว้ มีเลือดและเนื้อเป็นเครื่องฉาบทา อันหนังหุ้มห่อไว้ อันผิวหนังปิดบังไว้ มีช่องน้อยและช่องใหญ่ ไหลเข้าไหลออกเป็นปกติ อันหมุ่นนอนอยู่อาศัย บริบูรณ์ด้วยมลทินโทษต่าง ๆ เราไม่ปรารถนาจะเหยียบด้วยเท้า การสังวาสหรือสมาคมจักมีแต่ไหน เพราะฉะนั้นจึงชื่อว่า ความพอใจในเมถุนธรรมไปจนจักมีเพราะเห็นสรีระอันเต็มไปด้วยมูลและกิริสนี้เล่า เราไม่ปรารถนาจะแตะต้องสรีระนั้นแม้ด้วยเท้า เพราะเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า :-

แม้ความพอใจในเมถุนธรรมก็ได้มีเพราะเห็นนางคันทา นางอรดี และนางราคาเลย ความพอใจในเมถุนธรรมไปจนจักมีเพราะเห็นสรีระอันเต็มด้วยมูลและกิริสนี้เล่า เราไม่ปรารถนาจะแตะต้องสรีระนั้นแม้ด้วยเท้า.

[๑๒๔] มากันทียพราหมณ์ทูลถามว่า :-

ถ้าท่านไม่ปรารถนาเป็นผู้เป็นอิถิรัตนเช่นนี้ ที่พระราชเป็นอันมาก ผู้เป็นใหญ่กว่านรชนปรารถนากันแล้วไซ้ ท่านยอมกล่าวทักขุ ลีล พรต ชีวิต และอุบัติภพว่าเป็นเช่นไร.

[๑๒๕] พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า :- คุณก่อนมากันทียะ

การถึงความตกลงในธรรมทั้งหลายแล้วถือนั่นว่า เรากล่าวสิ่งนี้ ดังนี้ ย่อมไม่มีแก่เรานั้น และเราเห็นโทษใน

ทิวฏฐิทั้งหลาย ไม่ยึดถือ เมื่อเลือกเฟ้นอยู่ ได้เห็นแล้วซึ่ง

ความสงบภายใน.

[๓๒๖] คำว่า เรากล่าวสิ่งนี้ ดังนี้ ย่อมไม่มีแก่เรานั้น มีความว่า คำว่า เรากล่าวสิ่งนี้ ความว่า เราย่อมกล่าวสิ่งนี้ คือ ย่อมกล่าวสิ่งนั้น กล่าวเท่านั้น กล่าวโดยเหตุเท่านั้น กล่าวทิวฏฐิว่า โลกเที่ยง ฯลฯ สัตว์เบื้องหน้าแต่ตาย ย่อมเป็นอีก ก็หามิได้ ย่อมไม่เป็นอีก ก็หามิได้.

คำว่า ย่อมไม่มีแต่เรานั้น ความว่า มิได้มีแก่เรา เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า เรากล่าวสิ่งนี้ ดังนี้ ย่อมไม่มีแก่เรานั้น พระผู้มีพระภาคเจ้า ตรัสเรียกพราหมณ์นั้น โดยชื่อว่า มากันทิยะ.

คำว่า ภควา เป็นชื่อที่กล่าวโดยเคารพ ฯลฯ

คำว่า ภควา นี้ เป็นสังคิกาบัญญัติ เพราะฉะนั้นจึงชื่อว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า:- คุณก่อนมากันทิยะ

ว่าด้วยทิวฏฐิ ๖๒

[๓๒๗] คำว่า การถึงความตกลงในธรรมทั้งหลายแล้วถือนั้น มีความว่า คำว่า ในธรรมทั้งหลาย ได้แก่ ในทิวฏฐิ ๖๒ คำว่า ถึงความตกลง ความว่า ตัดสินแล้ว คือ ชี้อัด ค้นหา แสวงหา เทียบเคียง ตรวจตรา สอบสวน ทำให้แจ่มแจ้งแล้วจึงจับมั่น ยึดมั่น ถือนั่น รวบถือ รวมถือ รวบรวมถือ คือ ความถือ ความยึดถือ ความยึดมั่น ความถือมั่น ความน้อมใจเชื่อว่า สิ่งนี้จริง แท้ แน่นอน เป็นตามสภาพ

มิได้วิปริต ดังนี้ ย่อมไม่มี ไม่ปรากฏ ไม่เข้าไปได้ คือ เป็นธรรมอัน พระตถาคตละ ตัดขาด สงบ ระวังแล้ว ทำให้ไม่ควรเกิดขึ้น เผลอเสีย แล้วติดไฟคือญาณ เพราะฉะนั้นจึงชื่อว่า การถึงความตกลงในธรรมทั้งหลายแล้วถ้อยมั่น.

[๑๒๘] คำว่า เราเห็นโทษในทฤษฎีทั้งหลาย ไม่ยึดถือ มี ความว่า เราเห็นโทษในทฤษฎีทั้งหลาย ย่อมไม่ถือ คือ ไม่ยึดมั่น ไม่ถ้อยมั่นซึ่งทฤษฎีทั้งหลาย อีกอย่างหนึ่ง ทฤษฎีทั้งหลายเราไม่ฟังถือ ไม่ฟังยึดมั่น ไม่ฟังถ้อยมั่น แม้ด้วยเหตุอย่างนี้ดังนี้ จึงชื่อว่า และเราเห็นโทษในทฤษฎีทั้งหลาย ไม่ยึดถือ.

อีกอย่างหนึ่ง เราเห็นโทษในทฤษฎีทั้งหลายว่า ทฤษฎีนี้ว่า โลกเที่ยง สิ่งนี้เท่านั้นจริง สิ่งอื่นเปล่า ดังนี้ เป็นทฤษฎีรกรเร็ว เป็นทฤษฎีเสียนหนาม เป็นทฤษฎีข้าศึก เป็นทฤษฎีคืนรน เป็นทฤษฎีเครื่องประกอบไว้ มีทุกข์ มีความลำบาก มีความคับแค้น มีความเร่าร้อน ไม่เป็นไปเพื่อความเบื่อหน่าย ไม่เป็นไปเพื่อความคลายกำหนด ไม่เป็นไปเพื่อความดับ ไม่เป็นไปเพื่อความสงบ ไม่เป็นไปเพื่อความรู้อยิ่ง ไม่เป็นไปเพื่อความตรัสรู้ ไม่เป็นไปเพื่อนิพพาน จึงไม่ถือ ไม่ลุ่มคล้ำ ไม่ยึดมั่นซึ่งทฤษฎีทั้งหลาย อีกอย่างหนึ่ง ทฤษฎีทั้งหลายเราไม่ฟังถือ ไม่ฟังยึดมั่น ไม่ฟังถ้อยมั่น แม้ด้วยเหตุอย่างนี้ดังนี้ จึงชื่อว่า และเราเห็นโทษในทฤษฎีทั้งหลาย ไม่ยึดถือ.

อีกอย่างหนึ่ง เราเห็นโทษในทฤษฎีทั้งหลายว่า ทฤษฎีนี้ว่า โดยไม่เที่ยง โลกมีที่สุด โลกไม่มีที่สุด ชีพก็อันนั้น สรีระก็อันนั้น ชีพเป็นอัน

สัตว์ก็เป็นอื่น สัตว์เบื้องหน้าแต่ตายแล้วย่อมเป็นอีก สัตว์เบื้องหน้าแต่ตายแล้วย่อมไม่เป็นอีก สัตว์เบื้องหน้าแต่ตายแล้ว ย่อมเป็นอีกก็มี ย่อมไม่เป็นอีกก็มี สัตว์เบื้องหน้าแต่ตายแล้ว ย่อมเป็นอีกก็หาไม่ได้ ย่อมไม่เป็นอีกก็หาไม่ได้ สิ่งนี้เท่านั้นจริง สิ่งอื่นเปล่า ดังนี้ เป็นทฎฐิกรเรียว เป็นทฎฐิเสี้ยนหนาม เป็นทฎฐิขาศิก เป็นทฎฐิคินรน เป็นทฎฐิเครื่องประกอบไว้ มีทุกข์ มีความลำบาก มีความคับแค้น มีความเร่าร้อน ไม่เป็นไปเพื่อความเบื่อหน่าย ไม่เป็นไปเพื่อความคลายกำหนด ไม่เป็นไปเพื่อความดับ ไม่เป็นไปเพื่อความสงบ ไม่เป็นไปเพื่อความรู้อยิ่ง ไม่เป็นไปเพื่อความตรัสรู้. ไม่เป็นไปเพื่อนิพพาน จึงไม่ถือ ไม่ลูบคลำ ไม่ยึดมั่น ซึ่งทฎฐิทั้งหลาย อีกอย่างหนึ่ง ทฎฐิทั้งหลายเราไม่พึงถือ ไม่พึงยึดมั่น ไม่พึงถือมั่น แม้ด้วยเหตุอย่างนี้ดังนี้ จึงชื่อว่า และเราเห็นโทษในทฎฐิทั้งหลาย ไม่ยึดถือ.

อีกอย่างหนึ่ง เราเห็นโทษในทฎฐิทั้งหลายว่า ทฎฐิเหล่านี้ อันบุคคลถืออย่างนี้ ลูบคลำอย่างนี้ ย่อมมีคตอย่างนี้ มีกพหน้าอย่างนี้ จึงไม่ถือ ไม่ลูบคลำ ไม่ยึดมั่น ซึ่งทฎฐิทั้งหลาย. อีกอย่างหนึ่ง ทฎฐิทั้งหลายเราไม่พึงถือ ไม่พึงยึดมั่น ไม่พึงถือมั่น แม้ด้วยเหตุอย่างนี้ดังนี้ จึงชื่อว่า และเราเห็นโทษในทฎฐิทั้งหลาย ไม่ยึดถือ.

อีกอย่างหนึ่ง เราเห็นโทษในทฎฐิทั้งหลายว่า ทฎฐิเหล่านี้ เป็นไปเพื่อให้เกิดในนรก เป็นไปเพื่อให้เกิดในกำเนิดวิจจัน เป็นไปเพื่อให้เกิดในเปรตวิสัย จึงไม่ถือ ไม่ลูบคลำ ไม่ยึดมั่น ซึ่งทฎฐิทั้งหลาย อีกอย่างหนึ่ง ทฎฐิทั้งหลายเราไม่พึงถือ ไม่พึงยึดมั่น ไม่พึงถือมั่น แม้

ด้วยเหตุอย่างนี้ดังนี้ จึงชื่อว่า และเราเห็นโทษในทฤษฎีทั้งหลาย ไม่
ยึดถือ.

อีกอย่างหนึ่ง เราเห็นโทษในทฤษฎีทั้งหลายว่า ทฤษฎีเหล่านี้ไม่เที่ยง
อันปัจจุปัจจุประตัง อาศัยกันเกิดขึ้น มีความสิ้นไปเป็นธรรมดา มีความ
เสื่อมไปเป็นธรรมดา มีความคลายไปเป็นธรรมดา มีความดับไปเป็น
ธรรมดา จึงไม่ถือ ไม่ยึดมั่น ไม่ถือมั่น อีกอย่างหนึ่ง ทฤษฎีทั้งหลายเรา
ไม่ฟังถือ ไม่ฟังลบลกล่าว ไม่ฟังยึดมั่น แม้ด้วยเหตุอย่างนี้ดังนี้ จึงชื่อว่า
และเราเห็นโทษในทฤษฎีทั้งหลาย ไม่ยึดถือ.

[๓๒๕] คำว่า เมื่อเลือกเฟ้นอยู่ ได้เห็นแล้ว ซึ่งความสงบ

ภายใน มีความว่า ซึ่งความสงบ ความเข้าไปสงบ ความดับ ความระงับ
ราคะ โทสะ โมหะ ความโกรธ ผูกโกรธ ลบลเหตุ ดีเสมอ ฤษยา
ตระหนี่ ลวง โอ้อวด หัวดี แข็งดี ถือตัว คูหมิ่น มัวเมา ประมาท
กิเลสทั้งปวง ทุจริตทั้งปวง ความกระวนกระวายทั้งปวง ความเร่าร้อน
ทั้งปวง ความเดือนร้อนทั้งปวง อกุศลากิสังขารทั้งปวง คำว่า เมื่อเลือก
เฟ้นอยู่ ความว่า เมื่อเลือกเฟ้นอยู่ คือ ค้นหา แสวงหา เทียบเคียง
ตรวจตรา สอบสวน ทำให้แจ่มแจ้งว่า สังขารทั้งปวงไม่เที่ยง สังขารทั้ง
ปวงเป็นทุกข์ ธรรมทั้งปวงเป็นอนัตตา ฯลฯ สิ่งใดสิ่งหนึ่งมีความเกิดเป็น
ธรรมดา สิ่งนั้นทั้งหมดมีความดับไปเป็นธรรมดา คำว่า ได้เห็นแล้ว
ความว่า ได้เห็นแล้ว คือ ได้ประสบ พบเห็น แทงตลอด เพราะฉะนั้น
จึงชื่อว่า เมื่อเลือกเฟ้นอยู่ ได้เห็นแล้วซึ่งความสงบภายใน เพราะ
เหตุนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า :- ดูก่อนมาคันทียะ

การถึงความตกลงในธรรมทั้งหลายแล้ว ถือมันว่า
เรากล่าวสงนี้ ดังนี้ ย่อมไม่มีแก่เรานั้น และเราเห็นโทษ
ในทฎฐิทั้งหลาย ไม่ยึดถือ เมื่อเลือกเฟ้นอยู่ ได้เห็นแล้ว
ซึ่งความสงบภายใน.

[๓๓๐] มาคันทิยะพราหมณ์ทูลถามว่า :-

ทฎฐิเหล่าใดที่ตกลงใจดำริแล้ว ท่านมุนีไม่ถือนั้น
ทฎฐิเหล่านั้น กล่าวอรรถใดว่า ความสงบภายในอรรถนั้น
ธีรชนทั้งหลายประกาศไว้อย่างไรหนอ ?

[๓๓๑] คำว่า ทฎฐิเหล่าใดที่ตกลงใจดำริแล้ว มีความว่า ทฎฐิ
๖๒ ประการ เรียกว่า ทฎฐิที่ตกลงใจ.

คำว่า ดำริแล้ว ได้แก่ กำหนดแล้ว ประชุมแต่งแล้ว ตั้งไว้ด้วยดี
แล้ว เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า ดำริแล้ว. อีกอย่างหนึ่ง ทฎฐิทั้งหลาย ไม่
เที่ยง อันปัจจัยปรุงแต่ง อาศัยกันเกิดขึ้น มีความสิ้นไปเป็นธรรมดา มี
ความเสื่อมไปเป็นธรรมดา มีความคลายไปเป็นธรรมดา มีความดับไปเป็น
ธรรมดา มีความแปรปรวนเป็นธรรมดา แม้เพราะฉะนั้นจึงชื่อว่า ดำริ
แล้ว เพราะฉะนั้นจึงชื่อว่า ทฎฐิเหล่าใดที่ตกลงใจดำริแล้ว.

ศัพท์ว่า อิติ ในบทว่า อิติ มาคนุทีโย เป็นบทสนธิ ฯลฯ ศัพท์
ว่าอิติ นี้เป็นลำดับบท.

บทว่า มาคนุทีโย เป็นนาม เป็นเครื่องนับ เป็นที่หมายรู้เป็น
เครื่องเรียกของพราหมณ์นั้น เพราะฉะนั้นจึงชื่อว่า อิติ มาคนุทีโย.

[๓๓๒] คำว่า ท่านเป็นมุณีไม่ถือน้ำมันทิกฐิเหล่านั้น กล่าว
อรรถไควว่า ความสงบภายใน มีความว่า คำว่า ทิกฐิเหล่านั้น
ได้แก่ทิกฐิ ๖๒.

คำว่า มุณี ความว่า ฉฺวณ เรียกว่า โมนะ ได้แก่ปัญญา ความ
รู้ทั่ว ฯลฯ ก้าวล่วงธรรมเป็นเครื่องข้อง และค้นหาเพียงดังข่าย บุคคล
นั้นชื่อว่า มุณี

คำว่า ไม่ถือน้ำมัน ความว่า ท่านรับรองว่า เราเห็นโทษในทิกฐิ
ทั้งหลาย จึงไม่ถือ ไม่ลูบคลำ ไม่ยัดมัน ซึ่งทิกฐิทั้งหลาย และกล่าววว่า
ความสงบภายใน.

คำว่า อรรถนั้นใด ได้แก่อรรถอย่างยิ่งใด เพราะฉะนั้นจึงชื่อว่า
ท่านเป็นมุณีไม่ถือน้ำมันในทิกฐิเหล่านั้น กล่าวอรรถไควว่า ความ
สงบภายใน.

[๓๓๓] คำว่า อรรถนั้น ธีรชนทั้งหลาย ประกาศไว้อย่าง
ไรหนอ มีความว่า คำว่า อย่างไรหนอ เป็นคำถามโดยสงสัย เป็น
คำถามโดยแคลงใจ เป็นคำถาม ๒ ทาง เป็นคำถามโดยส่วนเป็นนอก
ว่าอย่างนั้น หรือหนอ ว่ามิใช่หรือหนอ ว่าเป็นอย่างไรหรือหนอ ว่าอย่าง
ไรเล่าหนอ เพราะฉะนั้นจึงชื่อว่า อย่างไรหนอ.

คำว่า ธีรชนทั้งหลาย ได้แก่ บัณฑิต บุคคลผู้มีปัญญา ผู้มี
ความรู้ ผู้มีญาณ ผู้มีปัญญาเป็นเครื่องทรงจำ.

คำว่า ประกาศไว้ ได้แก่ กล่าว ประกาศ บอก แสดง บัญญัติ
แต่งตั้ง เปิดเผย จำแนก ทำให้ตื่น ประกาศแล้ว เพราะฉะนั้นจึงชื่อ

ว่าอรรถนั้น ชีรชนทั้งหลายประกาศไว้อย่างไรหนอ เพราะเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า มาคันทิยพราหมณ์ทูลถามว่า :-

ทิฏฐิเหล่าใดที่ตกลงใจดำริแล้ว ท่านเป็นมุณีไม่ถือ

มันทิฏฐิเหล่านั้น กล่าวอรรถใดว่า ความสงบภายในอรรถ

นั้น ชีรชนทั้งหลายประกาศไว้อย่างไรหนอ ?

[๓๓๔] พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า :- คุณก่อนมาคันทิยพราหมณ์

บัณฑิตไม่กล่าวความหมจดจแต่ด้วยทิฏฐิไม่กล่าว

ความหมจดจแต่ด้วยสุตะ ไม่กล่าวความหมจดจแต่ด้วย

ญาณ ไม่กล่าวความหมจดจแต่ด้วยศีลและพรต บุคคล

ย่อมถึงความสงบภายในด้วยความไม่มีทิฏฐิ ด้วยความไม่มี

สุตะด้วยความไม่มีญาณ ด้วยความไม่มีศีล ด้วยความไม่มี

พรตก็หามิได้ บุคคลสละธรรมเหล่านั้นแล้ว ไม่ถือมัน

เป็นผู้สงบ ไม่อาศัยแล้ว ไม่พึงหวังภพ.

[๓๓๕] คำว่า บัณฑิตไม่กล่าวความหมจดจแต่ด้วยทิฏฐิ

ไม่กล่าวความหมจดจแต่ด้วยสุตะ ไม่กล่าวความหมจดจแต่ด้วย

ญาณมีความว่า บัณฑิตไม่กล่าว คือ ไม่บอก ไม่พูด ไม่แสดง ไม่

แถลงซึ่งความหมจดจ คือ ความหมจดจวิเศษ ความหมจดจรอบ ความ

พัน ความพันวิเศษ ความพันรอบ แม้ด้วยทิฏฐิ...แม้ด้วยสุตะ...แม้ด้วย

ทิฏฐิและสุตะ...แม้ด้วยญาณ เพราะฉะนั้นจึงชื่อว่า บัณฑิตไม่กล่าว

ความหมจดจแต่ด้วยทิฏฐิ ไม่กล่าวความหมจดจแต่ด้วยสุตะ

ไม่กล่าวความหมจดแม้ด้วยญาณ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสเรียก
พราหมณ์นั้นโดยชื่อว่า มาคันทิยะ.

คำว่า ภควา เป็นชื่อที่กล่าวโดยเคารพ ฯลฯ คำว่า ภควา นี้เป็น
สัจฉิกบัญญัติ เพราะฉะนั้นจึงชื่อว่า....พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า :- ดูก่อน
มาคันทิยะ.

[๓๓๖] คำว่า **บัณฑิตไม่กล่าวความหมจด แม้ด้วยศีล**
และพรต มีความว่า บัณฑิตไม่กล่าว คือ ไม่บอก ไม่พูด ไม่แสดง
ไม่แถลง ซึ่งความหมจด คือ ความหมจดพิเศษ ความหมจรรอบ
ความพ้น ความพ้นพิเศษ ความพ้นรอบ แม้ด้วยศีล....แม้ด้วยพรต
.....แม้ด้วยศีลและพรต เพราะฉะนั้นจึงชื่อว่า **บัณฑิตไม่กล่าวความ**
หมจดแม้ด้วยศีลและพรต.

[๓๓๗] คำว่า **บุคคลย่อมถึงความสงบภายใน ด้วยความ**
ไม่มีทิฏฐิ ด้วยความไม่มีสุตะ ด้วยความไม่มีญาณ ด้วยความไม่
มีศีล ด้วยความไม่มีพรต ก็หาไม่ได้ มีอธิบายดังต่อไปนี้ แม้ทิฏฐิพึง
ประสงค์เอาสัมมาทิฏฐิมีวัตถุ ๑๐ คือ ทานที่ให้แล้วย่อมมีผล การบูชาย่อม
มีผล การเช่นสรวงย่อมมีผล ผลวิบากแห่งกรรมที่ทำความดีและกรรมที่ทำชั่วมีอยู่
โลกนี้มีอยู่ โลกหน้ามีอยู่ มารดา มีอยู่ บิดามีอยู่ เหล่าสัตว์ที่เป็นโอปปาติกะ
มีอยู่ สมณพราหมณ์ที่ดำเนินชอบ ปฏิบัติชอบ ผู้ทำให้แจ้งซึ่งโลกนี้และ
โลกหน้าด้วยปัญญาอันยิ่งเองแล้วประกาศมีอยู่ในโลก. แม้สุตะพึงประสงค์
เอาเสียงแต่บุคคลอื่น คือ สุตะ เคนยะ เวชยาภรณ์ ฉาธา อุทาน
อิติวุตตะกะ ชาตก อัมภุตธรรม เวลลตะ แม้ญาณพึงประสงค์เอากัมมัตส-

กตญาณ สัจจานุโลมิกญาณ อภิญญาญาณ สมาปัตติญาณ แม้อศีลพึงประสงค์
เอาปาทิโมกขสังวรศีล แม้วัตรพึงประสงค์เอาชุดงค์ ๘ คือ อารัญญกัณฑ์
ปินทปาทิกัณฑ์ ปิงสุกุลิกัณฑ์ เตจิวริกัณฑ์ สप्तทานจาริ-
กัณฑ์ ขลุปัจฉากัณฑ์กัณฑ์ เนลัชชิกัณฑ์ ยถาสันถิกัณฑ์-
ชุดงค์.

คำว่า บุคคลยอมถึงความสงบภายใน ด้วยความไม่มีทิฏฐิ
ด้วยความไม่มีสูตะ ด้วยความไม่มีญาณ ด้วยความไม่มีศีล ด้วย
ความไม่มีพรต ก็หาไม่ได้ ความว่า บุคคลเป็นผู้บรรลุถึงความสงบ
ภายใน ด้วยธรรมสักว่าสัมมาทิฏฐิ ก็หาไม่ได้. ด้วยธรรมสักว่าการฟัง ก็
หาไม่ได้. ด้วยธรรมสักว่าญาณ ก็หาไม่ได้. ด้วยธรรมสักว่าศีล ก็หาไม่ได้
ด้วยธรรมสักว่าพรต ก็หาไม่ได้. ย่อมบรรลุถึงความสงบภายใน เว้นจาก
ธรรมเหล่านี้ ก็หาไม่ได้. ก็เพราะธรรมเหล่านี้เป็นเครื่องอุดหนุน เพื่อถึง
บรรลุ ถูกต้อง ทำให้แจ้งซึ่งความสงบภายใน เพราะฉะนั้นจึงชื่อว่า
บุคคลยอมถึงความสงบภายในด้วยความไม่มีทิฏฐิ ด้วยความไม่
มีสูตะ ด้วยความไม่มีญาณ ด้วยความไม่มีศีล ด้วยความไม่มี
พรต ก็หาไม่ได้.

[๑๓๘] คำว่า บุคคลสละธรรมเหล่านั้นแล้ว ไม่ถือมั่น มี
ความว่า การละโดยความกำจัดธรรมฝ่ายดำ ด้วยธรรมเหล่านี้ จำต้อง
ปรารธนา ความหมดค้นหาในธรรมทั้งหลายฝ่ายกุศลอันมีในไตรชาตุ จำ
ต้องปรารธนา ธรรมฝ่ายดำเป็นธรรมอันบุคคลละได้แล้ว ด้วยการละโดย
ความจำกัด มีรากอันตัดขาดแล้ว ทำให้ไม่มีที่ตั้งดังตาลยอดด้วน ให้ถึง
ความไม่มีภายหลัง มีความไม่เกิดขึ้นต่อไปเป็นธรรมคา และความหมด

ค้นหาในธรรมทั้งหลาย ฝ่ายกุศลอันมีในไตรชาตุ ย่อมมิได้โดยเหตุใด
บุคคลย่อมไม่ถึง ไม่ยึดมั่น ไม่ถือมั่น แม้โดยเหตุเท่านั้น อีกอย่างหนึ่ง
ธรรมฝ่ายคำเหล่านั้น บุคคลไม่พึงถือ ไม่พึงยึดมั่น ไม่พึงถือมั่นแม้ด้วย
เหตุอย่างนี้จึงชื่อว่า บุคคลสละธรรมเหล่านั้นแล้ว ไม่ถือมั่น.

ค้นหา ทิฎฐิ และมานะ เป็นกิเลสชาติอันบุคคลละได้แล้ว มีราก
อันตัดขาดแล้ว ทำให้ไม่มีที่ตั้งตั้งตาลยอดด้วน ให้ถึงความไม่มีในภายหลัง
มีความไม่เกิดขึ้นต่อไปเป็นธรรมดา โดยเหตุใด บุคคลย่อมไม่ถึง ไม่ยึด
มั่น ไม่ถือมั่น แม้โดยเหตุเท่านั้น แม้ด้วยเหตุอย่างนี้ดังนี้ จึงชื่อว่า
บุคคลสละธรรมเหล่านั้นแล้ว ไม่ถือมั่น.

บุญญาภิสังขาร อบุญญาภิสังขาร อาเนญญาภิสังขาร เป็นสภาพอัน
บุคคลละได้แล้ว มีรากอันตัดขาดแล้ว ทำให้ไม่มีที่ตั้งตั้งตาลยอดด้วน
ให้ถึงความไม่มีในภายหลัง มีความไม่เกิดขึ้นต่อไปเป็นธรรมดา โดยเหตุใด
บุคคลย่อมไม่ถึง ไม่ยึดมั่น ไม่ถือมั่น แม้โดยเหตุเท่านั้น แม้ด้วยเหตุ
อย่างนี้ดังนี้ จึงชื่อว่า บุคคลสละธรรมเหล่านั้นแล้ว ไม่ถือมั่น.

[๓๓๕] คำว่า เป็นผู้สงบ ไม่อาศัยแล้ว ไม่พึงหวังภพ มี
ความว่า คำว่า เป็นผู้สงบ ได้แก่ ชื่อว่า เป็นผู้สงบ เข้าไปสงบ
ดับระงับแล้ว เพราะราคะ โทสะ โมหะ ความโกรธ ความผูกโกรธ
ความลบหลู่ ความตีเสมอ ความริษยา ความตระหนี่ ความหลง ความ
โอ้อวด ความกระด้าง ความแข็งดี ความถือตัว ความคูหมั่น ความเมา
ความประมาท กิเลสทั้งปวง ทุจริตทั้งปวง ความกระวนกระวายทั้งปวง

ความเร่าร้อนทั้งปวง ความเดือนร้อนทั้งปวง อกุศลกิจสังขารทั้งปวง
สงบ ถึงความสงบ เข้าไปสงบ หมดแล้ว ระงับแล้ว เพราะฉะนั้นจึงชื่อว่า
เป็นผู้สงบ.

นิตย ในคำว่า ไม่อาศัยแล้ว มี ๒ อย่างคือ ตัณหานิตย ๑
ทัญญูนิตย ๑๓๙ นี้ชื่อว่า ตัณหานิตย ๑๓๙ นี้ชื่อว่าทัญญูนิตย บุคคล
ละตัณหานิตย สละคืนทัญญูนิตยเสียแล้ว ไม่อาศัย คือไม่ถือ ไม่ยึดมั่น
ไม่ถือมั่น ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ
สกุณ คณะ อาวาส ลาภ ยศ สรรเสริญ สุข จีวร บิณฑบาต เสนาสนะ
คิลานปัจฉัยเภสัชบริวาร กามธาตุ รูปธาตุ อรูปธาตุ กามภพ รูปภพ
อรูปภพ สัญญาภพ อสัญญาภพ เนวสัญญานาสัญญาภพ เอกโวการภพ
จตุโวการภพ ปัญจโวการภพ อดีต อันธาคู ปัจจุบัน ธรรมที่ได้เห็น
ที่ได้ยิน ที่ทราบ ที่รู้แจ้ง เพราะฉะนั้นจึงชื่อว่า เป็นผู้สงบไม่อาศัย
แล้ว. คำว่า ไม่พึงหวังภพ ความว่า ไม่พึงหวัง ไม่พึงประสงค์ไม่
พึงปรารถนา ซึ่งกามภพ รูปภพ อรูปภพ เพราะฉะนั้นจึงชื่อว่าเป็นผู้
สงบ ไม่อาศัยแล้ว ไม่พึงหวังภพ เพราะเหตุนี้ พระผู้มีพระภาค
เจ้าตรัสว่า :- คุณก่อนมาคันทิยพราหมณ์

บัณฑิตไม่กล่าวความหมจดแม่ด้วยทัญญู ไม่กล่าว
ความหมจดแม่ด้วยสุตะ ไม่กล่าวความหมจดแม่ด้วย
ญาณ ไม่กล่าวความหมจดแม่ด้วยศีลและพรต บุคคล
ย่อมถึงความสงบภายในด้วยความไม่มีสุตะ ด้วยความไม่

มีญาณ ด้วยความไม่มีศีล ด้วยความไม่มีพรต ก็หาไม่ได้
บุคคลสละกรรมเหล่านั้นแล้ว ไม่ถือมั่น เป็นผู้สงบ ไม่
อาศัยแล้ว ไม่พึงหวังภพ.

[๑๔๐] มาคันทิยพราหมณ์ทูลว่า :-

ไฉนว่า ถ้าบัณฑิตไม่กล่าวความหมดจดแม้ด้วย
ทิวฐิไม่กล่าวความหมดจดแม้ด้วยสุตะ ไม่กล่าวความหมด
จดแม้ด้วยญาณ ไม่กล่าวความหมดจดแม้ด้วยศีลและพรต
บุคคลย่อมถึงความสงบภายใน ด้วยความไม่มีทิวฐิ ด้วย
ความไม่มีสุตะ ด้วยความไม่มีญาณด้วยความไม่มีศีล ด้วย
ความไม่มีพรต ก็หาไม่ได้ไซ้ ข้าพเจ้าย่อมสำคัญกรรมของ
ท่านว่า เป็นกรรมของคนโง่เขลาโดยแท้ เพราะสมณ-
พราหมณ์บางพวก ย่อมถึงความหมดจดด้วยทิวฐิ.

[๑๔๑] คำว่า ไฉนว่า ถ้าบัณฑิตไม่กล่าวความหมดจดแม้
ด้วยทิวฐิ ไม่กล่าวความหมดจดแม้ด้วยสุตะ ไม่กล่าวความหมด
จดแม้ด้วยญาณ มีความว่า บัณฑิตไม่กล่าว คือ ไม่บอก ไม่พูด ไม่แสดง
ไม่แถลง ซึ่งความหมดจด คือ ความหมดจดพิเศษ ความหมดจดรอบ
ความพ้น ความพ้นพิเศษ ความพ้นรอบ แม้ด้วยทิวฐิ...แม้ด้วยสุตะ...
แม้ด้วยทิวฐิและสุตะ...แม้ด้วยญาณ เพราะฉะนั้นจึงชื่อว่า ไฉนว่า ถ้า
บัณฑิตไม่กล่าวความหมดจดแม้ด้วยทิวฐิ ไม่กล่าวความหมดจด
แม้ด้วยสุตะ ไม่กล่าวความหมดจดแม้ด้วยญาณ.

ศัพท์ว่า อิติ ในบทว่า อิติ มาคนุทีโย เป็นบทสนธิ ฯลฯ
ศัพท์ว่า อิติ นี้เป็นลำดับบท.

บทว่า มาคนุทีโย เป็นชื่อของพราหมณ์นั้น เพราะฉะนั้นจึงชื่อว่า
อิติ มาคนุทีโย.

[๓๔๒] คำว่า บัณฑิตไม่กล่าวความหมจดแม้ด้วยศีลและ
พรต มีความว่า บัณฑิตไม่กล่าว คือ ไม่บอก ไม่พูด ไม่แสดง ไม่แถลง
ซึ่งความหมจด ความหมจดพิเศษ ความหมจดรอบ แม้ด้วยศีล ซึ่ง
ความหมจด ความหมจดพิเศษ ความหมจดรอบ แม้ด้วยวัตร ซึ่ง
ความหมจด ความหมจดพิเศษ ความหมจดรอบ ความพ้น ความพ้น
พิเศษ ความพ้นรอบ แม้ด้วยศีลและพรต เพราะฉะนั้นจึงชื่อว่า บัณฑิต
ไม่กล่าวความหมจดแม้ด้วยศีลและพรต.

[๓๔๓] คำว่า บุคคลย่อมถึงความสงบภายในด้วยความไม่
มีทิฏฐิ ด้วยความไม่มีสุตะ ด้วยความไม่มีญาณ ด้วยความไม่มี
ศีล ด้วยความไม่มีพรต ก็หามิได้! ไซ้ มีความว่า ท่านกล่าวอย่างนี้ว่า
แม้ทิฏฐิก็พึงประสงค์ แม้สุตะก็พึงประสงค์ แม้ญาณก็พึงประสงค์ แม้ศีลก็
พึงประสงค์ แม้พรตก็พึงประสงค์ ท่านไม่อาจอนุญาตโดยส่วนเดียว ท่าน
ไม่อาจห้ามโดยส่วนเดียว เพราะฉะนั้นจึงชื่อว่า บุคคลย่อมถึงความสงบ
ภายใน ด้วยความไม่มีทิฏฐิ ด้วยความไม่มีสุตะ ด้วยความไม่มี
ญาณ ด้วยความไม่มีศีล ด้วยความไม่มีพรต ก็หามิได้! ไซ้.

[๓๔๔] คำว่า ข้าพเจ้าย่อมสำคัญธรรมของท่านว่าเป็นธรรม
ของคนเฒ่าโดยแท้ มีความว่า ข้าพเจ้าย่อมสำคัญ คือ ย่อมรู้ทั่ว

ย่อมแทงตลอดอย่างนี้ว่า ธรรมของท่านนี้เป็นธรรมของคนโง่เขลา คือ เป็นธรรมของคนพาล เป็นธรรมของคนหลง เป็นธรรมของคนไม่มีความรู้ เป็นธรรมกวัดแกว่งไม่ตายตัว เพราะฉะนั้นจึงชื่อว่า ข้าพเจ้าย่อมสำคัญ ธรรมของท่านว่าเป็นธรรมของคนโง่เขลาโดยแท้.

[๑๔๕] คำว่า เพราะสมณพราหมณ์บางพวก ย่อมถึงความ
หมดจดด้วยทิวฐิติ มีความว่า สมณพราหมณ์บางพวก ย่อมถึงความหมด
จด คือความหมดจดพิเศษ ความหมดจดรอบ ความพ้น ความพ้นพิเศษ
ความพ้นรอบ ด้วยทิวฐิติ คือสมณพราหมณ์บางพวก ย่อมถึงความหมดจด
คือความหมดจดพิเศษ ความหมดจดรอบ ความพ้น ความพ้นพิเศษ
ความพ้นรอบ ด้วยทิวฐิติว่า โลกเที่ยง สิ่งนี้เท่านั้นจริง สิ่งอื่นเปล่า
สมณพราหมณ์บางพวก ย่อมถึงความหมดจด คือความหมดจดพิเศษ
ความหมดจดรอบ ความพ้น ความพ้นพิเศษ ความพ้นรอบ ด้วยทิวฐิติว่า
โลกไม่เที่ยง ฯลฯ สัตว์เบื้องหน้าแต่ตายแล้ว ย่อมเป็นอีก ก็หามิได้
ย่อมไม่เป็นอีก ก็หามิได้ สิ่งนี้เท่านั้นจริง สิ่งอื่นเปล่า เพราะฉะนั้นจึง
ชื่อว่า เพราะสมณพราหมณ์บางพวก ย่อมถึงความหมดจดด้วย
ทิวฐิติ เพราะเหตุนี้ มาคันทิยพราหมณ์นั้นจึงทูลว่า :-

ได้ยินว่า ถ้าบัณฑิตไม่กล่าวความหมดจดแม้ด้วย
ทิวฐิติ ไม่กล่าวความหมดจดแม้ด้วยสุตะ ไม่กล่าวความ
หมดจดแม้ด้วยญาณ ไม่กล่าวความหมดจดแม้ด้วยศีลและ
พรต บุคคลย่อมถึงความสงบภายใน ด้วยความไม่มีทิวฐิติ
ด้วยความไม่มีสุตะ ด้วยความไม่มีญาณ ด้วยความไม่มีศีล

ด้วยความไม่มีพรต ก็หาไม่ได้ไซ้ ข้าพเจ้าย่อมสำคัญธรรม
ของท่านว่า เป็นธรรมของตนใจเขาโดยแท้ เพราะสมณ-
พราหมณ์บางพวก ย่อมถึงความหมดจดด้วยทิวฐิ.

[๓๔๖] พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า :- คุณก่อนมาคันทิยะ

ท่านอาศัยทิวฐิทั้งหลายถามอยู่เนื่อง ๆ ได้ถึงความ
หลงใหลในทิวฐิทั้งหลายที่ท่านยึดถือแล้ว และท่านไม่ได้
เห็นสัญญาเมื่อน้อยจากธรรมนี้ เพราะฉะนั้นท่านจึงประสบ
แต่ความหลง.

[๓๔๗] คำว่า ท่านอาศัยทิวฐิทั้งหลายถามอยู่เนื่อง ๆ มี

ความว่า มาคันทิยพราหมณ์อาศัยทิวฐิถามทิวฐิ อาศัยความเกี่ยวข้องถาม
ความเกี่ยวข้อง อาศัยความผูกพันถามความผูกพัน อาศัยความกังวลถาม
ความกังวล.

คำว่า ถามอยู่เนื่อง ๆ ได้แก่ ถามอยู่บ่อย ๆ เพราะฉะนั้นจึงชื่อว่า
ท่านอาศัยทิวฐิทั้งหลายถามอยู่เนื่อง ๆ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสเรียกพราหมณ์
นั้นโดยชื่อว่า มาคันทิยะ.

คำว่า ภควา เป็นชื่อที่กล่าวโดยเคารพ ฯลฯ คำว่า ภควา นี้
เป็นสังคิกขาบัญญัติ เพราะฉะนั้นจึงชื่อว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า :-
คุณก่อนมาคันทิยพราหมณ์

[๓๔๘] คำว่า ได้ถึงความหลงใหลในทิวฐิทั้งหลายที่ท่าน
ยึดถือแล้ว มีความว่า ทิวฐิใดอันท่านถือ คือ ยึดมั่น ถือมั่น ตัดใจ
น้อมใจ เชื่อแล้ว ท่านเป็นผู้หลง หลงใหล ลุ่มหลง ถึงความหลง ถึง
ความหลงใหล ถึงความลุ่มหลง เป็นผู้เล่นไปสู่อันที่ผิดด้วยทิวฐินั้นนั่นแหละ

เพราะฉะนั้นจึงชื่อว่า ได้ถึงความหลงใหลในทวิภูมิต่างหลายที่ท่านยึดถือแล้ว.

[๓๔๕] คำว่า และท่านไม่ได้เห็นสัญญาเมื่อน้อยจากธรรมนี้ มีความว่า ท่านย่อมไม่ได้พบสัญญาอันควร สัญญาอันถึงแล้ว สัญญาในลักษณะ สัญญาในภาวะ หรือสัญญาในฐานะ จากธรรมนี้ คือจากความสงบภายใน จากความปฏิบัติ หรือจากกรรมเทศนา ท่านจักได้ญาณแต่ที่ไหนด แม้ด้วยเหตุอย่างนี้ดังนี้จึงชื่อว่า และท่านไม่ได้เห็นสัญญาเมื่อน้อยจากธรรมนี้.

อีกอย่างหนึ่ง ท่านไม่ได้พบเบญจขันธ์อันไม่เที่ยงบ้าง ญาณอันอนุโลมแก่นิจจสัญญาบ้าง เบญจขันธ์อันเป็นทุกข์บ้าง ญาณอันอนุโลมแก่ทุกข์สัญญาบ้าง เบญจขันธ์อันเป็นอนัตตาบ้าง ญาณอันอนุโลมแก่นัตตสัญญาบ้าง ธรรมสักว่าความเกิดขึ้นแห่งสัญญาบ้าง ธรรมเป็นนิमितแห่งสัญญาบ้าง ท่านจักได้ญาณแต่ที่ไหนด แม้ด้วยเหตุอย่างนี้ดังนี้ จึงชื่อว่า และท่านไม่ได้เห็นสัญญาเมื่อน้อยจากธรรมนี้.

[๓๕๐] คำว่า เพราะฉะนั้นท่านจึงประสบแต่ความหลง มีความว่า คำว่า เพราะฉะนั้น ได้แก่ เพราะฉะนั้น คือ เพราะการณนั้น เพราะเหตุนั้น เพราะปัจจัยนั้น เพราะนิทานนั้น ท่านจึงประสบคือ พบ เห็น แลเห็น ฟังเห็น พิจารณาเห็นแต่กรรมของคนหลงคือ ธรรมของคนพาล ธรรมของคนหลงใหล ธรรมของคนไม่มีความรู้ ธรรมอันกวัดแกว่งไม่ตายตัว เพราะฉะนั้นจึงชื่อว่า

เพราะฉะนั้นท่านจึงประสบแต่ความหลง เพราะเหตุนั้น พระผู้มี

พระภาคเจ้าจึงตรัสว่า :- คุณก่อนมาคันทิยะ

ท่านอาศัยทิฏฐิทั้งหลายตามอยู่เนื่อง ๆ ได้ถึงความ
หลงใหลในทิฏฐิทั้งหลายที่ท่านยึดถือแล้ว และท่านไม่ได้
เห็นสัตตมัญญาแม้ย่อจากธรรมนี้ เพราะฉะนั้น ท่านจึงประสบ
แต่ความหลง.

[๑๕๑] พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า :-

ผู้ใดยอมสำคัญว่า เราเสมอเขา เราดีกว่าเขา หรือ
ว่าเราเลวกว่าเขา ผู้นั้นพึงวิวาทด้วยความถือตัวนั้น บุคคล
ไม่หวั่นไหวในความถือตัว ๓ อย่าง ความสำคัญว่า เรา
เสมอเขา เราดีกว่าเขา หรือว่าเราเลวกว่าเขา ย่อมไม่มี
แก่บุคคลนั้น.

[๑๕๒] คำว่า ผู้ใดยอมสำคัญว่า เราเสมอเขา เราดีกว่าเขา
หรือว่าเราเลวกว่าเขา ผู้นั้น พึงวิวาทด้วยความถือตัวนั้น มีความ
ว่าผู้ใดยอมสำคัญว่า เราเป็นผู้เสมอเขาก็ดี เราเป็นผู้ดีกว่าเขาก็ดี เราเป็น
ผู้เลวกว่าเขาก็ดี ผู้นั้นพึงทำความทะเลาะ ทำความหมายมั่น ทำความแค้น
แค้น ทำความวิวาท ทำความมุ่งร้ายกัน ด้วยความถือตัวนั้นบ้าง ด้วยทิฏฐิ
นั้นบ้าง ด้วยบุคคลนั้นบ้างว่าท่านไม่รู้ธรรมวินัยนี้ เรารู้ธรรมวินัยนี้ ท่าน
จักรู้ธรรมวินัยนี้ได้อย่างไร ท่านปฏิบัติผิด เราปฏิบัติชอบ คำของเรามี
ประโยชน์ คำของท่านไม่มีประโยชน์ คำที่ควรกล่าวก่อน ท่านกล่าวที่
หลัง คำที่ควรกล่าวทีหลัง ท่านกล่าวก่อน คำที่คล่องแคล่วของท่านกลับ

ขัดข้องไป เราใส่โทษท่านแล้ว ท่านถูกรบราวมแล้ว ท่านจงเที่ยวไป
หรือแก้ไขเพื่อเปลื้องวาทะ ถ้าท่านสามารถเพราะฉะนั้นจึงชื่อว่า ผู้ใดยอม
สำคัญว่า เราเสนอเขาเรดีกว่าเขา หรือว่าเราเร็วกว่าเขา ผู้นั้น
พึงวิวาทด้วยความถือตัวนั้น.

[๓๕๓] คำว่า บุคคลไม่หวั่นไหวในเพราะความถือตัว ๓
อย่างความสำคัญว่า เราเสนอเขา เรดีกว่าเขา หรือว่าเราเร็
ว่าเขายอมไม่มีแก่บุคคลนั้น มีความว่า ความถือตัว ๓ อย่างนั้น
บุคคลใดละได้แล้ว ตัดขาด สงบ ระวังแล้ว ทำให้ไม่ควรเกิดขึ้น เผล
เสียแล้วด้วยไฟคือญาณ บุคคลนั้นยอมไม่หวั่นไหว ไม่เอนเอียงไปใน
เพราะความถือตัว ๓ อย่าง ความสำคัญว่า เราเป็นผู้เสนอเขาก็ดี เราเป็น
ผู้ดีกว่าเขาก็ดี เราเป็นผู้เร็วกว่าเขาที่ดี ย่อมไม่มีแก่บุคคลผู้ไม่หวั่นไหว.
คำว่า ย่อมไม่มีแก่บุคคลนั้น ความว่า ย่อมไม่มีแก่เรา เพราะฉะนั้น
จึงชื่อว่า บุคคลไม่หวั่นไหวในเพราะความถือตัว ๓ อย่าง ความ
สำคัญว่า เราเสนอเขา เรดีกว่าเขา หรือว่าเราเร็วกว่าเขา ย่อม
ไม่มีแก่บุคคลนั้น เพราะเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า :-

ผู้ใดยอมสำคัญว่า เราเสนอเขา เรดีกว่าเขา หรือ
ว่าเราเร็วกว่าเขาผู้นั้นพึงวิวาทด้วยความถือตัวนั้น บุคคล
ไม่หวั่นไหวในเพราะความถือตัว ๓ อย่าง ความสำคัญว่า
เราเสนอเขา เรดีกว่าเขา หรือว่าเราเร็วกว่าเขา ย่อมไม่
มีแก่บุคคลนั้น.

[๑๕๔] พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า :-

บุคคลผู้เป็นพราหมณ์นั้น ฟังกล่าวสิ่งอะไรว่าจริง
เล่า หรือบุคคลผู้เป็นพราหมณ์นั้น ฟังได้เถียงว่า สิ่งนั้น
เท็จ ด้วยความถือตัวอะไรเล่า. ความสำคัญว่าดีกว่าเขาก็ดี
ความสำคัญว่าเร็วกว่าเขาก็ดี ย่อมไม่มีในพระอรหันตชีนา-
สไฟโต พระอรหันตชีนาสพนั้นจะฟังได้ตอบวาทะด้วย
ความถือตัวอะไรเล่า.

[๑๕๕] คำว่า บุคคลผู้เป็นพราหมณ์นั้น ฟังกล่าวสิ่งอะไร
ว่าจริงเล่า มีความว่า คำว่า บุคคลผู้เป็นพราหมณ์ ความว่า ชื่อว่า
เป็นพราหมณ์ เพราะลอบเสียแล้วซึ่งธรรม ๘ ประการ ฯลฯ บุคคลนั้นอัน
ค้นหาและทักขิไม่อาศัยแล้ว เป็นผู้คงที่ เรียกว่า เป็นพราหมณ์ เพราะ
ฉะนั้น จึงชื่อว่า บุคคลผู้เป็นพราหมณ์นั้น ฟังกล่าวสิ่งอะไรว่าจริง
เล่า. คำว่า ฟังกล่าวสิ่งอะไร ความว่า บุคคลผู้เป็นพราหมณ์ฟังกล่าว
คือฟังบอก พูด แสดง สิ่งอะไรเล่า ว่าโลกเที่ยง สิ่งนี้เท่านั้นจริง สิ่ง
อื่นเปล่า บุคคลผู้เป็นพราหมณ์ฟังกล่าว คือ ฟังบอก พูด แสดง แกลง
สิ่งอะไรเล่าว่า โลกไม่เที่ยง ฯลฯ สัตว์เบื้องหน้าแต่ตายแล้ว ย่อมเป็นอีก
ก็หามิได้ ย่อมไม่เป็นอีก ก็หามิได้ สิ่งนี้เท่านั้นจริง สิ่งอื่นเปล่า เพราะ
ฉะนั้นจึงชื่อว่า บุคคลผู้เป็นพราหมณ์นั้น ฟังกล่าวสิ่งอะไรว่าจริง
เล่า.

[๑๕๖] คำว่า หรือบุคคลผู้เป็นพราหมณ์นั้น ฟังได้เถียงว่า
สิ่งนั้นเท็จ ด้วยความถือตัวอะไรเล่า มีความว่า พราหมณ์ฟังทำความ

ทะเลาะ ทำความหมายมั่น ทำความแก่งแย่ง ทำความวิวาท ทำความ
มุงร้าย ด้วยความถือตัวอะไรเล่า ด้วยทิฐฐิอะไรเล่า หรือด้วยบุคคลอะไร
เล่า ว่าคำของเราเท่านั้นจริง คำของท่านเท็จ ท่านไม่รู้ธรรมวินัยนี้ ฯลฯ
หรือปลดเปลื้องวาทะถ้าท่านสามารถ เพราะฉะนั้นจึงชื่อว่า หรือบุคคลผู้
เป็นพราหมณ์นั้น ฟังได้เถียงว่า สิ่งนั้นเท็จด้วยความถือตัวอะไร
เล่า.

[๒๕๖] คำว่า ความสำคัญว่าเสมอเขาก็ดี ความสำคัญว่าดี
กว่าเขาก็ดี ความสำคัญว่าเลวกว่าเขาก็ดี ย่อมไม่มีในพระอรหันต-
จิตตาสพโต มีความว่า ความถือตัวว่าเราเป็นผู้เสมอเขา ความถือตัวจัด
ว่าเราเป็นผู้ดีกว่าเขา ความถือตัวต่ำว่าเราเป็นผู้เลวกว่าเขา ย่อมไม่มี คือ
ย่อมไม่ปรากฏ ย่อมไม่เข้าไปได้ ในพระอรหันตจิตตาสพโตคือ ย่อมเป็น
กิเลส อันพระอรหันตจิตตาสพโตแล้ว ตัดขาด สงบ ระวังแล้ว ทำให้
ไม่ควรเกิดขึ้นเผาเสียแล้วด้วยไฟคือญาณ เพราะฉะนั้นจึงชื่อว่า ความ
สำคัญว่าเสมอเขาก็ดี ความสำคัญว่าดีกว่าเขาก็ดี ความสำคัญว่า
เลวกว่าเขาก็ดี ย่อมไม่มีในพระอรหันตจิตตาสพโต.

[๒๕๗] คำว่า พระอรหันตจิตตาสพโตนั้น จะฟังได้ตอบวาทะ
ด้วยความถือตัวอะไรเล่า มีความว่า พระอรหันตจิตตาสพโตนั้น ฟังได้ตอบ
คือฟังได้เถียงวาทะ ทำความทะเลาะ ทำความหมายมั่น ทำความแก่งแย่ง
ทำความวิวาท ทำความมุงร้ายกัน ด้วยความถือตัวอะไรเล่า ด้วยทิฐฐิ
อะไรเล่า หรือด้วยบุคคลอะไรเล่า ว่าท่านไม่รู้ธรรมวินัยนี้ ฯลฯ เพื่อปลด
เปลื้องวาทะ ถ้าท่านสามารถ เพราะฉะนั้นจึงชื่อว่า พระอรหันตจิตตาส-

สพนั้นจะพึงโต้ตอบวาทะด้วยความถือตัวอะไรเล่า เพราะเหตุนั้น

พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า :-

บุคคลผู้เป็นพราหมณ์นั้น พึงกล่าวสิ่งอะไรว่าจริง
เล่า หรือบุคคลผู้เป็นพราหมณ์ พึงโต้เถียงว่า สิ่งนั้นเท็จ
ด้วยความถือตัวอะไรเล่า ความสำคัญว่าเสมอเขาก็ดี ความ
สำคัญว่าดีกว่าเขาก็ดี ความสำคัญว่าเลวว่าเขาก็ดี ย่อมไม่
มีในพระอรหันตปัญญาสพใด พระอรหันตปัญญาสพนั้นจะพึง
โต้ตอบวาทะด้วยความถือตัวอะไรเล่า.

[๓๕๕] พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า :-

บุคคลที่อยู่แล้ว ไม่ท่องเที่ยวไปสู่ที่อยู่ มุนีไม่ทำ
ความเยื่อใยในกาม เปล่าจากกามทั้งหลาย ไม่มุ่งหมาย
อติภาพต่อไป ไม่พึงทำถ้อยคำแก่งแย่งกับด้วยชน.

[๓๖๐] ครั้งนั้นแล คหบดีชื่อหาลินทกานี เข้าไปหาท่านพระมหา
กัจจანะถึงที่อยู่ อภิวัตแล้วนั่งอยู่ ณ ที่ควรส่วนข้างหนึ่ง ครั้นแล้วได้กล่าว
กะท่านพระมหา กัจจานะดังนี้ว่า ข้าแต่พระมหากัจจานะผู้เจริญ พระผู้มี
พระภาคเจ้าตรัสพระพุทธานุชาตินี้ไว้ในมาคันทิมปัญหา อันมีมาในอัฐกุ
วรรคว่า :-

บุคคลที่อยู่แล้ว ไม่ท่องเที่ยวไปสู่ที่อยู่ มุนีไม่ทำ
ความเยื่อใยในกาม เปล่าจากกามทั้งหลาย ไม่มุ่งหมาย
อติภาพต่อไป ไม่พึงทำถ้อยคำแก่งแย่งกับด้วยชน ดังนี้.

ข้าแต่พระมหากัจจानะผู้เจริญ เนื้อความแห่งพระพุทธานุญาตที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้โดยย่อนี้ จะพึงเห็นโดยพิสดารได้อย่างไร ?

ท่านพระมหากัจจานะตอบว่า คุณก่อนคหบดี รูปธาตุเป็นที่อาศัยแห่งวิญญาน ก็แหละวิญญานที่ผูกพันไว้ด้วยราคะในรูปธาตุ เรียกว่า ท่องเที่ยวไปสู่ที่อยู่ คุณก่อนคหบดี เวทนาธาตุ...สัญญาธาตุ...สังขารธาตุเป็นที่อาศัยแห่งวิญญาน ก็แหละวิญญานที่ผูกพันไว้ด้วยราคะในสังขารธาตุเรียกว่า ท่องเที่ยวไปสู่ที่อยู่ คุณก่อนคหบดี บุคคลเป็นผู้ท่องเที่ยวไปสู่ที่อยู่อย่างนี้แล. คุณก่อนคหบดี ความพอใจ ความกำหนด ความเพลิน ความปรารถนา อุบายและอุปาทานอันเป็นเหตุยึดมั่นถือมั่น และนอนเนื่องแห่งจิตใดในรูปธาตุ ความพอใจเป็นต้นเหล่านั้น อันพระตถาคตทรงละเอียดแล้ว มีรากอันตัดขาดแล้ว ทำให้ไม่มีที่ตั้งตั้งตาลยอดด้วน ให้ถึงความไม่มีในภายหลัง มีความไม่เกิดขึ้นต่อไปเป็นธรรมดา เพราะฉะนั้น บัณฑิตจึงเรียกพระตถาคตว่า ไม่ท่องเที่ยวไปสู่ที่อยู่. คุณก่อนคหบดี ความพอใจ ความกำหนด ความเพลิน ความปรารถนา อุบายและอุปาทานอันเป็นเหตุยึดมั่นถือมั่น และนอนเนื่องแห่งจิตใดในเวทนาธาตุ...ในสัญญาธาตุ....ในสังขารธาตุ.... ในวิญญานธาตุความพอใจเป็นต้นเหล่านั้น อันพระตถาคตทรงละเอียดแล้ว มีรากอันตัดขาดแล้ว ทำให้ไม่มีที่ตั้งตั้งตาลยอดด้วน ให้ถึงความไม่มีในภายหลัง มีความไม่เกิดขึ้นต่อไปเป็นธรรมดา เพราะฉะนั้น บัณฑิตจึงเรียกพระตถาคตว่า ไม่ท่องเที่ยวไปสู่ที่อยู่. คุณก่อนคหบดีบุคคล เป็นผู้ไม่ท่องเที่ยวไปสู่ที่อยู่ อย่างนี้แล.

ดูก่อนคหบดี ก็บุคคลเป็นผู้ท่องเที่ยวไปสู่ที่อยู่อย่างไร ? ดูก่อนคหบดี ความท่องเที่ยวไปและความผูกพันในที่อยู๋คือรูปนิมิต สัททนิมิต คันธนิมิต รสนิมิต โผฏฐัพพนิมิต ธรรมนิมิต เรียกว่า ความท่องเที่ยวไปในที่อยู๋. ดูก่อนคหบดี บุคคลเป็นผู้ท่องเที่ยวไปในที่อยู๋อย่างนี้แล. ดูก่อนคหบดี ก็บุคคลเป็นผู้ไม่ท่องเที่ยวไปในที่อยู๋อย่างไร ? ดูก่อนคหบดี ความท่องเที่ยวไปและความผูกพันในที่อยู๋คือรูปนิมิต อันพระตถาคตทรงละเอียดแล้ว มีรากอันตัดขาดแล้ว ทำให้ไม่มีที่ตั้งตั้งตาลยอดด้วน ให้ถึงความไม่มีในภายหลัง มีความไม่เกิดขึ้นต่อไปเป็นธรรมดา เพราะฉะนั้น บัณฑิตจึงเรียกพระตถาคตว่า ไม่ท่องเที่ยวไปสู่ที่อยู๋. ดูก่อนคหบดี ความท่องเที่ยวไปและความผูกพันในที่อยู๋คือสัททนิมิต คันธนิมิต รสนิมิต โผฏฐัพพนิมิต และธรรมนิมิต อันพระตถาคตทรงละเอียดแล้ว มีรากอันตัดขาดแล้ว ทำให้ไม่มีที่ตั้งตั้งตาลยอดด้วน ให้ถึงความไม่มีในภายหลัง มีความไม่เกิดขึ้นต่อไปเป็นธรรมดา เพราะฉะนั้น บัณฑิตจึงเรียกพระตถาคตว่า ไม่ท่องเที่ยวไปสู่ที่อยู๋. ดูก่อนคหบดี บุคคลเป็นผู้ไม่ท่องเที่ยวไปสู่ที่อยู๋ อย่างนี้แล.

ดูก่อนคหบดี ก็บุคคลเป็นผู้เกิดความเยื่อใยในกาม อย่างไร ? ดูก่อนคหบดี ก็ภิกษุบางรูปในธรรมวินัยนี้ เป็นผู้เกี่ยวข้องกับภคฤหัสถ์ทั้งหลาย เพลินร่วมกัน โสภณร่วมกัน เมื่อพวกภคฤหัสถ์ถึงความสุข ก็สุขด้วย ถึงความทุกข์ ก็ทุกข์ด้วย เมื่อพวกภคฤหัสถ์มีกิจที่ควรทำเกิดขึ้น ก็ช่วยเหลือด้วยตนเอง. ดูก่อนคหบดี ภิกษุเป็นผู้เกิดความเยื่อใยในกาม อย่างนี้แล.

ดูก่อนคหบดี ก็บุคคลเป็นผู้ไม่เกิดความเยื่อใยในกาม อย่างไร ? ดูก่อนคหบดี ภิกษุในธรรมวินัยนี้ เป็นผู้ไม่เกี่ยวข้องกับพวกภคฤหัสถ์ ไม่

เพลินร่วมกัน ไม่โศกร่วมกัน เมื่อพวกคฤหัสถ์ถึงความสุข ก็ไม่สุขด้วย ถึงความทุกข์ ก็ไม่ทุกข์ด้วย เมื่อพวกคฤหัสถ์มีกิจที่ควรทำเกิดขึ้น ก็ไม่ช่วยเหลือด้วยตนเอง. คุณก่อนคหบดี ก็เป็นผู้ไม่เกิดความเชื่อใยในกามอย่างนี้แล.

คุณก่อนคหบดี ก็เป็นผู้ไม่เปล่จากกามทั้งหลายอย่างไร? คุณก่อนคหบดี ก็เป็นผู้ไม่ปราศจากความกำหนัด ความพอใจ ความรักใคร่ ความหวัง ความเร่าร้อน ความปรารถนาในกามทั้งหลาย. คุณก่อนคหบดี ก็เป็นผู้ไม่เปล่จากกามทั้งหลาย อย่างนี้แล.

คุณก่อนคหบดี ก็เป็นผู้เปล่จากกามทั้งหลายอย่างไร? คุณก่อนคหบดี ก็เป็นผู้ปราศจากความกำหนัด ความพอใจ ความรักใคร่ ความหวัง ความเร่าร้อน ความปรารถนา ในกามทั้งหลาย. คุณก่อนคหบดี ก็เป็นผู้เปล่จากกามทั้งหลาย อย่างนี้แล.

คุณก่อนคหบดี ก็เป็นผู้มุ่งหมายอรรถภาพต่อไป อย่างไร? คุณก่อนคหบดี ก็เป็นผู้ที่มีความปรารถนาอย่างนี้ว่า ในอนาคตกาลขอเราพึงมีรูปอย่างนี้ ถึงความเพลินในรูปนั้น มีความปรารถนาอย่างนี้ว่า ในอนาคตกาล ขอเราพึงมีเวทนาอย่างนี้...ขอเราพึงมีสัญญาอย่างนี้...ขอเราพึงมีสังขารอย่างนี้...ขอเราพึงมีวิญญาณอย่างนี้ ถึงความเพลินในวิญญาณนั้น. คุณก่อนคหบดี ก็เป็นผู้มุ่งหมายอรรถภาพต่อไป อย่างนี้แล.

คุณก่อนคหบดี ก็เป็นผู้ไม่มุ่งหมายอรรถภาพต่อไป อย่างไร? คุณก่อนคหบดี ก็เป็นผู้ไม่มีความปรารถนาอย่างนี้ว่า ในอนาคตกาล ขอเราพึงมีรูปอย่างนี้ ไม่ถึงความเพลินในรูปนั้น ไม่มีความปรารถนา

อย่างนี้ว่า ในอนาคตกาล ขอเราพึงมีเวทนาอย่างนี้...ขอเราพึงมีสัญญา
อย่างนี้...ขอเราพึงมีสังขารอย่างนี้...ขอเราพึงมีวิญญาณอย่างนี้ ไม่ถึงความ
เพลिनในวิญญาณนั้น. คุณก่อนคบดี ก็กษุเป็นผู้ไม่มุ่งหมายอัธภาพต่อไป
อย่างนี้แล.

คุณก่อนคบดี ก็กษุเป็นผู้ทำถ้อยคำแก่งแย่งกับด้วยชน อย่างไร ?
คุณก่อนคบดี ก็กษุบางรูปในธรรมวินัยนี้ เป็นผู้ทำถ้อยคำเห็นปานนี้ว่า
ท่านไม่รู้ธรรมวินัยนี้ ฯลฯ หรือจงแก้ไขเพื่อปลดเปลื้องวาทะ ถ้าท่าน
สามารถ คุณก่อนคบดี ก็กษุเป็นผู้ทำถ้อยคำแก่งแย่งกับด้วยชน อย่างนี้
แล.

คุณก่อนคบดี ก็กษุไม่เป็นผู้ทำถ้อยคำแก่งแย่งกับด้วยชน อย่างไร
คุณก่อนคบดี ก็กษุในธรรมวินัยนี้ ไม่เป็นผู้ทำถ้อยคำเห็นปานนี้ว่า ท่าน
ไม่รู้ธรรมวินัยนี้ ฯลฯ หรือจงแก้ไขเพื่อปลดเปลื้องวาทะ ถ้าท่านสามารถ
คุณก่อนคบดี ก็กษุไม่เป็นผู้ทำถ้อยคำแก่งแย่งกับด้วยชน อย่างนี้แล.

คุณก่อนคบดี พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสพระพุทธานุสสาในมาคัน-
ทียปัญหาอันมีมาในอัฐกวรรคว่า :-

บุคคลที่อยู่แล้ว ไม่ท่องเที่ยวไปสู่ที่อยู่ มุนิไม่ทำ
ความเยื่อใยในกาม เปล่าจากกามทั้งหลาย ไม่มุ่งหมาย
อัธภาพต่อไปไม่พึงทำถ้อยคำแก่งแย่งกับด้วยชน ดังนี้.

คุณก่อนคบดี เนื้อความแห่งพระพุทธานุสสาที่พระผู้มีพระภาคเจ้า
ตรัสแล้วโดยย่อแล พึงเห็นโดยพิสดารอย่างนี้ เพราะเหตุฉะนั้น พระผู้มี
พระภาคเจ้าจึงตรัสว่า :-

บุคคลละที่อยู่แล้ว ไม่ท่องเที่ยวไปสู่ที่อยู่ มุนิไม่
ทำความเยื่อใยในกาม เปล่าจากกามทั้งหลาย ไม่มุ่งหมาย
อัตรภาพต่อไป ไม่พึงทำถ้อยคำแก่งแย่งกับด้วยชน.

[๓๖๑] พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า :-

บุคคลชื่อว่านาค สัจแล้วจากทิวฐิเหล่าใด พึง
เที่ยวไปในโลก บุคคลชื่อว่านาค ไม่พึงยึดถือทิวฐิเหล่า
นั้นกล่าว ดอกบัวมีก้านขรุขระ เกิดแต่อัมพูคือน้ำ อันน้ำ
และเปือกตมไม่เข้าไปติด ฉันทิ มุนิผู้กล่าวความสงบ
ไม่ติดพัน ไม่เข้าไปติดในกามและในโลก ฉันทิ.

[๓๖๒] คำว่า สัจแล้วจากทิวฐิเหล่าใด พึงเที่ยวไป

ในโลก มีความว่า คำว่า เหล่าใด ได้แก่ ทิวฐิทั้งหลาย. คำว่า สัจ
แล้ว ความว่า สัจ ว่าง เปล่า จากกายทุจริต วิจิทุจริต มโนทุจริต
ราคะ ฯลฯ อกุศลาสังขารทั้งปวง. คำว่า พึงเที่ยวไป ความว่า พึง
เที่ยวไปอยู่ผลัดเปลี่ยนอิริยาบถ ประพฤติ รักษา บำรุง ยังชีวิตให้เป็น
ไป. คำว่า ในโลก ได้แก่ ในมนุษยโลก เพราะฉะนั้นจึงชื่อว่า
สัจแล้วจากทิวฐิเหล่าใด พึงเที่ยวไปในโลก.

[๓๖๓] คำว่า บุคคลชื่อว่านาค ไม่พึงยึดถือทิวฐิเหล่านั้น

กล่าว มีความว่า คำว่า นาค ความว่า ชื่อว่า นาค เพราะอรรถ
ว่า ไม่ทำความชั่ว. ชื่อว่า นาค เพราะอรรถว่า ไม่ถึง. ชื่อว่า นาค
เพราะอรรถว่า ไม่มา.

บุคคลชื่อว่านาค เพราะอรรถว่า ไม่ทำความชั่ว อย่างไร? ธรรมทั้งหลายที่เป็นบาปเป็นอกุศล ทำความเศร้าหมอง ให้เกิดในภพใหม่ มีความกระวนกระวาย มีวิบากเป็นทุกข์ เป็นปัจจัยแห่งชาติ ชรา และมรณะต่อไป เรียกว่า ความชั่ว สมจริงดังที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า:-
คู่ก่อนสภิยะ

บุคคลไม่ทำความชั่วใด ๆ ในโลก สัตตกิเลสเป็นเครื่องผูกในความประกอบทั้งปวง ไม่เกี่ยวข้องกับธรรมทั้งปวง เป็นผู้หลุดพ้นแล้ว เป็นผู้คงที่ บัณฑิตกล่าวว่า นาค เพราะเป็นผู้เที่ยงตรง.

บุคคลชื่อว่านาค เพราะอรรถว่า ไม่ทำความชั่ว อย่างนี้.

บุคคลชื่อว่านาค เพราะอรรถว่า ไม่ถึง อย่างไร? บุคคลชื่อว่านาคย่อมไม่ถึงฉันทาคติ ไม่ถึงโทสาคติ ไม่ถึงโมหาคติ ไม่ถึงภยาคติ ไม่ถึงด้วยสามารถแห่งราคะ ไม่ถึงด้วยสามารถแห่งโทสะ ไม่ถึงด้วยสามารถแห่งโมหะ ไม่ถึงด้วยสามารถแห่งมานะ ไม่ถึงด้วยสามารถแห่งทิฏฐิ ไม่ถึงด้วยสามารถแห่งอุทธัจจะ ไม่ถึงด้วยสามารถแห่งวิจิกิจฉา ไม่ถึงด้วยสามารถแห่งอนุสัย ย่อมไม่ไป ดำเนินไป เล่นไป เพราะธรรมทั้งหลายอันทำความเป็นพวกบุคคลชื่อว่านาค เพราะอรรถว่า ไม่ถึง อย่างนี้.

บุคคลชื่อว่านาค เพราะอรรถว่า ไม่มา อย่างไร? กิเลสเหล่าใดอันบุคคลนั้นละได้แล้วด้วยโศดาปัตติมรรค บุคคลนั้นย่อมไม่มา ไม่ย้อนมาไม่กลับมาสู่กิเลสเหล่านั้นอีก กิเลสเหล่าใดอันบุคคลนั้นละได้แล้วด้วยสกทาคามิมรรค....ด้วยอนาคามิมรรค....ด้วยอรหัตตมรรค บุคคลนั้นย่อม

ไม่มา ไม่ย้อนมา ไม่กลับมาสู่กิเลสเหล่านั้นอีก บุคคลชื่อว่านาค เพราะ
อรรถว่า ไม่มา อย่างนี้.

คำว่า บุคคลชื่อว่านาค ไม่พึงยึดถือทิฏฐิเหล่านั้นกล่าว

ความว่า บุคคลชื่อว่านาค ไม่ถือ คือ ไม่พึงจับถือเอา ไม่ยึดมั่น ไม่
ยึดมั่นทิฏฐิเหล่านั้น กล่าวคือ บอก พุด แสดง แดงว่า โลกเที่ยง
โลกไม่เที่ยง ฯลฯ สัตว์เบื้องหน้าแต่ตายแล้ว ย่อมเป็นอีก ก็หามิได้ ย่อม
ไม่เป็นอีก ก็หามิได้ สิ่งนี้ เท่านั้นจริง สิ่งอื่นเปล่า เพราะฉะนั้นจึงชื่อว่า
บุคคลชื่อว่านาค ไม่พึงยึดถือทิฏฐิเหล่านั้นกล่าว.

[๓๖๔] คำว่า ดอกบัวมีก้านขรุขระ เกิดแต่อัมพุคือน้ำ

อันน้ำและเปือกตมไม่เข้าไปติด ฉันทิ มีความว่า นำเรียกว่าเอละ
น้ำเรียกว่าอัมพุ ดอกบัวเรียกว่าอัมพุชะ ก้านขรุขระเรียกว่าก้านมีหนาม
น้ำเรียกว่าวาริ ดอกบัวที่เกิดแต่น้ำเป็นอยู่ในน้ำ อันน้ำและเปือกตมไม่ติด
ไม่ติดพร้อม ไม่เข้าไปติด คือเป็นของอันน้ำและเปือกตมไม่ติด ไม่ติด
พร้อมไม่เข้าไปติด ฉันทิ เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า ดอกบัวมีก้านขรุขระ
เกิดแต่อัมพุคือน้ำ อันน้ำและเปือกตมไม่เข้าไปติด ฉันทิ.

[๓๖๕] คำว่า มุนิผู้กล่าวความสงบ ไม่ติดพัน ไม่เข้าไปติด

ในกามและในโลก ฉันทิ มีความว่า ศัพท์ว่า เอวิ เป็นอุปไมย
เครื่องยังอุปมาให้ถึงพร้อม. คำว่า มุนิ ความว่า ญาณ เรียกว่า โมนะ
ฯลฯ ก้าวล่วงธรรมเป็นเครื่องข้องและค้นหาเพียงดั่งข่าย บุคคลนั้นชื่อว่า
มุนิ คำว่า ผู้กล่าวความสงบ ความว่า มุนิ ผู้กล่าวธรรมสงบ กล่าว

ธรรมด้านทาน กล่าวธรรมที่หลีกเลี่ยง กล่าวธรรมเป็นที่พึง กล่าวธรรม
ที่ไม่มีภัย กล่าวธรรมที่ไม่เคลื่อน กล่าวธรรมที่ไม่ตาย กล่าวนิพพาน
เพราะฉะนั้นจึงชื่อว่า มุนีผู้กล่าวความสงบ...ฉันนั้น. คำว่า ไม่ติดพัน
ความว่าค้นหาเรียกว่า ความติดพัน ได้แก่ ความกำหนด ความกำหนด
กล้า ฯลฯ อภิขมา โลกะ อกุศลมูล ความติดพันนั้น อันมุนีใดละ ตัด
ขาดสงบ ระงับแล้ว ทำให้ไม่ควรถูกเกิดขึ้น เผลอเสียแล้ว ด้วยไฟคือญาณ
มุนี นั้นเรียกว่า ผู้ไม่ติดพัน มุนีนั้น ไม่ติดพัน ไม่พัวพัน ไม่หมกมุ่น
ไม่ลุ่มหลง ในรูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ สกฺข คณะ อวาสา
ลาภ ยศ สรรเสริญ สุข จีวร บิณฑบาต เสนาสนะ คิลานปัจฉัยเภสัช-
บริจาร กามธาตุ รูปธาตุ อรูปธาตุ กามภพ รูปภพ อรูปภพ สัญญา-
ภพ อสัญญาภพ เนวสัญญาธานาสัญญาภพ เอกโวการภพ จตุโวการภพ
ปัญจโวการภพ อดีต อนาคต ปัจจุบัน ในธรรมที่ได้เห็น ที่ได้ยิน ที่
ทราบ ที่รู้แจ้ง คือ เป็นผู้มีความติดพันอันปราศจาก สละ ภาย พ้น
ละ สละคืนแล้ว เป็นผู้มีความกำหนดอันปราศจาก สละ ภาย พ้น ละ
สละคืนแล้ว เป็นผู้ไม่หิว เป็นผู้ดับ เป็นผู้เย็น เป็นผู้มีตนอันประเสริฐ
เสวยสุขอยู่ เพราะฉะนั้นจึงชื่อว่า มุนีผู้กล่าวความสงบ ไม่ติดพัน.....
ฉันนั้น.

คำว่า ไม่เข้าไปติดในกามและในโลก ความว่า กาม โดยหัว
ข้อมี ๒ อย่าง คือ วัตถุกาม ๑ กิเลสกาม ๑ ฯลฯ นี้เรียกว่าวัตถุกาม
ฯลฯ นี้เรียกว่ากิเลสกาม. คำว่า ในโลก ได้แก่ ในอบายโลก มนุษย์
โลก เทวโลก ชั้นชโลก ชาติโลก आयตฺนโลก คำว่า ความติด ได้แก่

ความคิด ๒ อย่าง คือ ความคิดด้วยตัณหา ๑ ความคิดด้วยทิวฐิ ๑ ฯลฯ
นี่ชื่อว่าความคิดด้วยตัณหา ฯลฯ นี่ชื่อว่าความคิดด้วยทิวฐิ มุณีละความ
คิดด้วยตัณหา สละกินความคิดด้วยทิวฐิแล้ว ย่อมไม่คิด ไม่คิดพร้อม
ไม่เข้าไปติด คือ เป็นผู้อันตัณหาและทิวฐิไม่ติด ไม่คิดพร้อม ไม่เข้าไป
ติด ในกามและในโลก เป็นผู้ออก สัตถ์ออก พันขาด ไม่เกี่ยวข้อง
มีจิตปราศจากแดนกิเลสอยู่ เพราะฉะนั้นจึงชื่อว่า มุณีผู้กล่าวความสงบ
ไม่ติดพัน ไม่เข้าไปติดในกามและในโลก ฉะนั้น เพราะเหตุนี้
พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า :-

บุคคลชื่อว่านาค สกัดแล้วจากทิวฐิเหล่าใด พึง
เที่ยวไปในโลก บุคคลชื่อว่านาค ไม่เพียงยึดถือทิวฐิเหล่านั้น
กล่าว ดอกบัวมีก้านขรุขระ เกิดแต่อัมพุคือน้ำ อันน้ำและ
เปลือกตมไม่เข้าไปติด ฉนใด มุณีผู้กล่าวความสงบ ไม่
ติดพัน ไม่เข้าไปติดในกามและในโลกฉนนั้น.

[๓๖๖] พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า :-

มุณีผู้ถึงเวทนัน ย่อมไม่ไปด้วยทิวฐิ ไม่ถึงความ
ถือตัวด้วยอารมณ์ที่ทราบ มุณินั้นเป็นผู้ไม่มีตัณหา อัน
ธรรมและเสียงที่ได้ยินไม่พึงนำไปได้ เป็นผู้อันตัณหาและ
ทิวฐิไม่นำเข้าไปในที่อาศัยทั้งหลาย.

[๓๖๗] คำว่า มุณีผู้ถึงเวทนัน ย่อมไม่ไปด้วยทิวฐิ ไม่ถึง
ความถือตัวด้วยอารมณ์ที่ทราบ มีความว่า ศัพท์ว่า น เป็นปฏิเสธ.
คำว่า ผู้ถึงเวท ความว่า ญาณในมรรค ๔ ปัญญา ปัญญินทรีย์ ปัญญา

พละ ธรรมวิชัยสัมโพชฌงค์ ปัญญาเป็นเครื่องพิจารณา วิปัสสนา สัมมา
ทิฏฐิ เรียกว่า เวท. มุนินั้นเป็นผู้ถึงที่สุด บรรลุที่สุด ถึงส่วนสุด
บรรลุส่วนสุด ถึงที่สุดรอบ บรรลุที่สุดรอบ ถึงที่สิ้นสุด บรรลุที่สิ้นสุด
ถึงที่ป้องกัน บรรลุที่ป้องกัน ถึงที่หลีกเลี่ยง บรรลุที่หลีกเลี่ยง ถึงที่พึง
บรรลุที่พึง ถึงที่ไม่มีภัย บรรลุที่ไม่มีภัย ถึงที่ไม่เคลื่อน บรรลุที่ไม่เคลื่อน
ถึงที่ไม่ตาย บรรลุที่ไม่ตาย ถึงนิพพาน บรรลุนิพพาน แห่งชาติ ชรา
และมรณะ ด้วยเวทเหล่านั้น.

อีกอย่างหนึ่ง บุคคลผู้ชื่อว่าเวท เพราะอรรถว่า ถึงที่สุดด้วยเวท
ทั้งหลายบ้าง หรือเพราะเป็นผู้รู้แจ้งธรรม ๗ ประการ คือ รู้แจ้งสักกาย-
ทิฏฐิ วิจิกิจฉา สีลัพพตปรามาส ราคะ โทสะ โมหะ มานะ เป็นผู้รู้
แจ้งซึ่งอกุศลธรรมอันลามก อันทำความเศร้าหมอง ให้เกิดในภพใหม่
มีความกระวนกระวาย มีวิบากเป็นทุกข์ เป็นปัจจัยแห่งชาติ ชรา และ
มรณะต่อไป สมจริงดังที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า :- คุณก่อนสภิยะ

บุคคลเลือกเฟ้นเวททั้งสิ้นของสมณพราหมณ์ทั้ง

หลายที่มีอยู่ เป็นผู้ปราศจากราคะในเวทนาทั้งปวง ล่วง

เวททั้งปวงแล้วชื่อว่า เวทอ.

คำว่า **ยอมไม่ไปด้วยทิฏฐิ** ความว่า ทิฏฐิ ๖๒ อันมุนินั้นละ

ตัดขาด สงบ ระวังแล้ว ทำให้ไม่ควรเกิดขึ้น เผลอเสียแล้วด้วยไฟคือญาณ
มุนินั้น ย่อมไม่ไป ไม่ดำเนินไป ไม่เลื่อนลอยไป ไม่เล่นไป ด้วยทิฏฐิ
ทั้งไม่ย้อน ไม่กลับมาสู่ทิฏฐินั้นโดยความเป็นสาระ เพราะฉะนั้นจึงชื่อว่า
มุนิผู้ถึงเวทนั้น ย่อมไม่ไปด้วยทิฏฐิ.

คำว่า **ไม่ถึงความถือตัวด้วยอารมณ์ที่ทราบ** ความว่า มุนีนั่น
ไม่ถึง ไม่เข้าถึง ไม่เข้าไปถึง ไม่ถือ ไม่ยึดมั่น ไม่ถือมั่น ซึ่งความถือ
ตัว ด้วยรูปที่ทราบก็ดี ด้วยเสียงแห่งผู้อื่นก็ดี ด้วยสมบัติแห่งมหาชนก็ดี
เพราะฉะนั้นจึงชื่อว่า **มุนีผู้ถึงเวทนั้น ย่อมไม่ไปด้วยทิฏฐิ** **ไม่ถึง**
ความถือตัวด้วยอารมณ์ที่ทราบ.

คำว่า **มุนีนั่นเป็นผู้ไม่มีตัณหา** ความว่า มุนี ย่อมเป็นผู้ไม่มี
ตัณหา คือ ไม่เป็นผู้มีตัณหาเป็นอย่างยิ่ง ไม่เป็นผู้มีตัณหาเป็นเบื้องหน้า
ด้วยสามารถแห่งตัณหา ด้วยสามารถแห่งทิฏฐิ ตัณหา ทิฏฐิและมานะ
เป็นสภาพอันมุนีละแล้ว ตัดรากขาดแล้ว ทำให้ไม่มีที่ตั้งตั้งตาลยอดด้วน
ถึงความไม่มีในภายหลัง มีความไม่เกิดขึ้นต่อไปเป็นธรรมดา ด้วยเหตุ
เท่าใด มุนีนั่น ชื่อว่าเป็นผู้ไม่มีตัณหา ไม่มีตัณหาเป็นอย่างยิ่ง ไม่มีตัณหา
เป็นเบื้องหน้า ด้วยเหตุเท่านั้น เพราะฉะนั้นจึงชื่อว่า **มุนีนั่นเป็นผู้ไม่มี**
ตัณหา.

[๓๖๘] คำว่า **เป็นผู้อันธรรมและเสียงที่ได้ยินไม่พืงนำไป**
ได้ มีความว่า คำว่า **อันธรรม...ไม่** ความว่า มุนีนั่น ย่อมไม่ไป
ไม่ดำเนินไป ไม่เลื่อนลอยไป ไม่เล่นไป ด้วยปญฺญาภิสังขารบ้าง อปฺปญฺญา
ภิสังขารบ้าง อานนฺชภิสังขารบ้าง เพราะฉะนั้นจึงชื่อว่า **อันกรรม...ไม่,**
คำว่า **เป็นผู้อันเสียงที่ได้ยินไม่พืงนำไปได้** ความว่า มุนีย่อมไม่ไป
ไม่ดำเนินไป ไม่เลื่อนลอยไป ไม่เล่นไป ด้วยความหมจดจ่แห่งเสียงที่ได้
ยินก็ดี ด้วยเสียงแห่งผู้อื่นก็ดี ด้วยสมบัติแห่งมหาชนก็ดี เพราะฉะนั้นจึง
ชื่อว่า **เป็นผู้อันกรรมและเสียงที่ได้ยินไม่พืงนำไปได้.**

[๑๖๕] คำว่า เป็นผู้อันค้นหาและทักขิไม่นำเข้าไปในที่
อาศัยทั้งหลาย มีความว่า คำว่า ความนำเข้าไป ได้แก่ ความนำเข้าไป
ไป ๒ อย่าง คือ ความนำเข้าไปด้วยค้นหา ๑ ความนำเข้าไปด้วยทักขิ ๑
ฯลฯ นี้ชื่อว่าความนำเข้าไปด้วยค้นหา ฯลฯ นี้ชื่อว่าความนำเข้าไปด้วย
ทักขิ มุนีนั่นละความนำเข้าไปด้วยค้นหา สละคืนความนำเข้าไปด้วยทักขิ
แล้ว เพราะเป็นผู้ละความนำเข้าไปด้วยค้นหา สละคืนความนำเข้าไปด้วย
ทักขิ มุนีนั่นจึงชื่อว่า เป็นผู้อันค้นหาและทักขิไม่นำเข้าไป ไม่เข้าไปติด
ไม่เข้าถึง ไม่ติดใจ ไม่น้อมใจ ออกไป สละแล้ว พ้นขาด ไม่เกี่ยวข้อง
แล้ว มีจิตปราศจากแดนกิเลสอยู่ เพราะฉะนั้นจึงชื่อว่า เป็นผู้อันค้นหา
และทักขิไม่นำเข้าไปในที่อาศัยทั้งหลาย เพราะเหตุนี้ พระผู้มี
พระภาคเจ้าจึงตรัสว่า :-

มุนีผู้ถึงเวรนั้น ย่อมไม่ไปด้วยทักขิ ไม่ถึงความ
ถือตัวด้วยอารมณ์ที่ทราบ มุนีนั่นเป็นผู้ไม่มีค้นหา อัน
ธรรมและเสียงที่ได้ยินไม่พึงนำไปได้ เป็นผู้อันค้นหาและ
ทักขิไม่นำเข้าไปในที่อาศัยทั้งหลาย.

[๑๖๖] พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า :-

กิเลสเป็นเครื่องร้อยรัด ย่อมไม่มีแก่มุนีผู้เว้นแล้ว
จากสัญญา โมหะย่อมไม่มีแก่มุนีผู้หลุดพ้นแล้วด้วยปัญญา
ชนเหล่าใดยังถือสัญญาและทักขิ ชนเหล่านั้นกระทบ
กระทั่งกันอยู่ ย่อมเที่ยวไปในโลก.

[๓๗๑] คำว่า **กิเลสเป็นเครื่องร้อยรัด ย่อมไม่มีแก่มุณีผู้เว้น**
แล้วจากสัญญา มีความว่า มุณีโคจรเจริญมรรคมีสมณะเป็นเบื้องต้น
กิเลสเป็นเครื่องร้อยรัด เป็นสภาพอันมุนีนั้นชุ่มเสียแล้ว ตั้งแต่กาลเบื้องต้น
เมื่อมุนีนั้นถึงความเป็นพระอรหันต์แล้ว กิเลสเป็นเครื่องร้อยรัด โมหะ
นิวรณ์ กามสัญญา พยาบาทสัญญา วิหิงสาสัญญา และทิกฺขุณฺณสัญญา เป็น
สภาพอันพระอรหันต์ละเสียแล้ว ทำให้ไม่มีที่ตั้งตั้งตาลยอดด้วน ให้ถึง
ความไม่มีในภายหลัง มีความไม่เกิดขึ้นต่อไปเป็นธรรมดา เพราะฉะนั้น
จึงชื่อว่า **กิเลสเป็นเครื่องร้อยรัด ย่อมไม่มีแก่มุณีผู้เว้นแล้วจาก**
สัญญา.

[๓๗๒] คำว่า **โมหะย่อมไม่มีแก่มุณีผู้หลุดพ้นแล้วด้วยปัญญา**
มีความว่า มุณีโคจรเจริญมรรคมีวิปัสสนาเป็นเบื้องต้น โมหะเป็นสภาพ
อันมุนีนั้นชุ่มเสียแล้วตั้งแต่กาลเบื้องต้น เมื่อมุนีนั้นถึงความ
เป็นพระอรหันต์แล้ว โมหะ กิเลสเป็นเครื่องร้อยรัด นิวรณ์ กามสัญญา
พยาบาทสัญญา วิหิงสาสัญญา ทิกฺขุณฺณสัญญา เป็นสภาพอันพระอรหันต์ละเสีย
แล้ว มีรากอันตัดขาดแล้ว ทำให้ไม่มีที่ตั้งตั้งตาลยอดด้วน ให้ถึง
ความไม่มีในภายหลัง มีความไม่เกิดขึ้นต่อไปเป็นธรรมดา เพราะฉะนั้นจึง
ชื่อว่า **โมหะย่อมไม่มีแก่มุณีผู้หลุดพ้นแล้วด้วยปัญญา.**

[๓๗๓] คำว่า **ชนเหล่าใดยังถือสัญญาและทิกฺขุณฺณ ชนเหล่านั้น**
นั้นกระทบกระทั่งกันอยู่ ย่อมเที่ยวไปในโลก มีความว่า ชนเหล่า
ใดยังถือสัญญา คือกามสัญญา พยาบาทสัญญา วิหิงสาสัญญา ชนเหล่านั้น
ย่อมกระทบกระทั่งกัน คือเบียดเบียนกัน ด้วยสามารถแห่งสัญญา แม้เป็น

พระราชาก็ย่อมวิวาทกับพวกพระราชาก็ย่อมวิวาทกับพวกกษัตริย์ แม้เป็นพราหมณ์ ก็ย่อมวิวาทกับพวกพราหมณ์ แม้เป็นคหบดี ก็ย่อมวิวาทกับพวกคหบดี แม้มารดา ก็ย่อมวิวาทกับบุตร แม้บุตร ก็ย่อมวิวาทกับมารดา แม้บิดาก็ย่อมวิวาทกับบุตร แม้บุตร ก็ย่อมวิวาทกับบิดา แม้พี่ชายน้องชาย ก็ย่อมวิวาทกับพี่ชายน้องชาย แม้พี่สาวน้องสาว ก็ย่อมวิวาทกับพี่สาวน้องสาว แม้พี่ชายน้องชาย ก็ย่อมวิวาทกับพี่สาวน้องสาว แม้พี่สาวน้องสาว ก็ย่อมวิวาทกับพี่ชายน้องชาย แม้สหาย ก็ย่อมวิวาทกับสหาย ชนเหล่านั้นถึงความทะเลาะแก่งแย่งวิวาทกัน ย่อมทำร้ายกันและกันด้วยฝ่ามือบ้าง ด้วยก้อนดินบ้าง ด้วยท่อนไม้บ้าง ด้วยศัสตราบ้าง ในเพราะวิวาทกันนั้น ชนเหล่านั้น ย่อมถึงความตายบ้าง ถึงทุกข์ปางตายบ้าง ในเพราะการทำร้ายกันนั้น ชนเหล่าใดยังถึงทิฏฐิว่า โลกเที่ยง ฯลฯ หรือว่าสัตว์เบื้องหน้าแต่ตายแล้ว ย่อมเป็นอีกก็หามิได้ ย่อมไม่เป็นอีกก็หามิได้ ชนเหล่านั้น ย่อมกระทบกระทั่งกัน คือเบียดเบียนกันด้วยสามารถแห่งทิฏฐิ กล่าวคือ ย่อมกระทบกระทั่งศาสนาแต่ศาสนา ย่อมกระทบกระทั่งการบอกรกรรมแก่การบอกรกรรม ย่อมกระทบกระทั่งคณะแต่คณะ ย่อมกระทบกระทั่งทิฏฐิแต่ทิฏฐิ ย่อมกระทบกระทั่งปฏิบัติแต่ปฏิบัติ ย่อมกระทบกระทั่งมรรคแต่มรรค.

อีกอย่างหนึ่ง ชนเหล่านั้นย่อมวิวาทกัน คือทำความทะเลาะกัน ทำความหมั่นกัน ทำความแก่งแย่งกัน ทำความวิวาทกัน ทำความมุ่งร้ายกัน ว่า ท่านไม่รัฐธรรมนูญนี้ ฯลฯ หรือจงแก้ไขเพื่อปลดเปลื้องวาทะ ถ้าท่านสามารถ ชนเหล่านั้นยังละอภิสังขารไม่ได้ เพราะยังละ

อภิสังขารไม่ได้ จึงกระทบกระทั่งกันในคติ คือย่อมกระทบกระทั่งกันใน
นรกย่อมกระทบกระทั่งกันในกำเนิดดิรัจฉาน ย่อมกระทบกระทั่งกันใน
เปรตวิสัย ย่อมกระทบกระทั่งกันในมนุษยโลก ย่อมกระทบกระทั่งกันใน
เทวโลกย่อมกระทบกระทั่งกันเบียดเบียนคติด้วยคติ ย่อมกระทบกระทั่งกันเบียด
เบียนอุปบัติด้วยอุปบัติ ย่อมกระทบกระทั่งกันเบียดเบียนปฏิสนธิด้วยปฏิสนธิ
ย่อมกระทบกระทั่งกันเบียดเบียนภพด้วยภพ ย่อมกระทบกระทั่งกันเบียดเบียน
สงสารด้วยสงสาร ย่อมกระทบกระทั่งกันเบียดเบียนวิภูษะด้วยวิภูษะ กระทบ
กระทั่งกันอยู่ย่อมเที่ยวไป อยู่ เปลี่ยนอิริยาบถ ประพฤติ รักษาบำรุง
ยังชีวิตให้เป็นไป. คำว่า ในโลก ได้แก่ ในอบายโลก มนุษยโลก
เทวโลก ชั้นชโลก ชาติโลก อายตนโลก เพราะฉะนั้นจึงชื่อว่า ชน
เหล่าใดยังถือสัญญาและทัญญู ชนเหล่านั้นกระทบกระทั่งกันอยู่
ย่อมเที่ยวไปในโลก เพราะเหตุนี้พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า :-

กิเลสเป็นเครื่องร้อยรัด ย่อมไม่มีแก่นผู้เว้นแล้ว

จากสัญญา โมหะย่อมไม่มีแก่นผู้หลุดพ้นแล้วด้วยปัญญา

ชนเหล่าใด ยังถือสัญญาและทัญญู ชนเหล่านั้นกระทบ

กระทั่งกันอยู่ย่อมเที่ยวไปในโลก.

อรรถกถามัคกันทียสุตตนิทเทส

ในมัคกันทียสุตตนิทเทสที่ ๕ มีวินิจฉัยดังต่อไปนี้ พึงทราบความในคาถาแรกก่อนว่า แม้เพียงความพอใจในเมณูกี่ก็ได้มี เพราะเห็นธิดามารคือนางคันทหา นางอรดี และนางราคา ผู้เนรมิตรูปต่างๆ มาอย่างใคร่จัดที่โคนไม้ชอลาณิโครธ แล้วเหตุไรความพอใจในเมณูก็จมีเพราะเห็นรูปนี้ที่เต็มไปด้วยมูตรและกรีธของทาริกานี้เล่า เราไม่ปรารถนาจะถูกต้องรูปนั้นด้วยประการทั้งปวงแม้ด้วยเท้า การอยู่ร่วมกับรูปนั้นจักมีแต่ไหน.

บทว่า **มุตตปฺลฺลณฺ** ความว่า เต็มด้วยมูตรที่ตั้งอยู่เต็มภายในกระเพาะปัสสาวะ ด้วยสามารถแห่งอาหารและถดู.

บทว่า **กรีสปฺลฺลณฺ** ความว่า เต็มด้วยวัจจะที่ตั้งอยู่ปลายไส้ใหญ่สูงขึ้นไปประมาณ ๘ องคุลี ระหว่างนากับ กระดูกสันหลังส่วนล่าง กล่าวคือกระเพาะอาหารเก่า.

บทว่า **เสมฺหปฺลฺลณฺ** ความว่า เต็มด้วยเสมหะประมาณแฉ่งหนึ่งซึ่งตั้งอยู่ที่พื้นห้อง.

บทว่า **รุหฺริปฺลฺลณฺ** ความว่า เต็มด้วยเลือด ๒ อย่าง กล่าวคือเลือดที่สังสมไว้ประมาณเต็มบาตรใบ ๑ เต็มส่วนล่างของตับแล้วค่อยๆ ไหลไปในหัวใจม้ามและปอด ทำม้ามหัวใจตับและปอดให้ชุ่มตั้งอยู่อย่างหนึ่งกล่าวคือเลือดเครื่องเล่นไป ซึ่งแผ่ไปทั่วร่างที่มีใจครอง โดยเล่น

ไปตามเส้นเลือด เว้นที่ผม ขน เล็บ ฟันฟันจากเนื้อ และหนังด้าน
หนังแห้ง ตั้งอยู่อย่างหนึ่ง

บทว่า **อฏฺฐิสงฺฆาตํ** ความว่า เบื้องต่ำในสรีระทั้งสิ้นมีกระดูกกว่า
สามร้อยท่อนอยู่เบื้องบนกระดูกทั้งหลาย กระดูกเหล่านั้นติดต่อกัน.

บทว่า **นหารุสมฺพนุชฺ** ความว่า ในสรีระทั้งสิ้นมีเส้นเอ็น ๕๐๐
ผูกพันกระดูกทั้งหลายไว้ ผูกพัน คือผูกมัดด้วยเส้นเอ็นเหล่านั้น.

บทว่า **รุหิรมํ สลปนํ** ความว่า สรีระที่ฉาบด้วยเลือดเครื่องเล่น
ไป และด้วยชิ้นเนื้อเก้าร้อยชิ้นซึ่งตั้งฉานทากระดูกกว่า ๓๐๐ ท่อนไว้.

บทว่า **จมฺมวินทฺ** ความว่า หนึ่งซึ่งตั้งอยู่ใต้ผิว บนพังผืดที่
ป่า ปกปิดสรีระทั้งสิ้น อันหนังนั้นหุ้มห่อไว้คือปกปิดไว้ บาลี
จมฺมวาทนฺ ก็มี.

บทว่า **ฉวียา ปฏิจฺจนฺ** ความว่า อันผิวหนังที่ละเอียดยังปิดบัง
คือปกปิดไว้.

บทว่า **ฉิทฺทาวฉิทฺ** ความว่า มีช่องไม่น้อย.

บทว่า **อุคฺขริ** ความว่า ไหลเข้าทางตาและปากเป็นต้น.

บทว่า **ปกฺขริ** ความว่า ไหลออกทางส่วนเบื้องต่ำ.

บทว่า **กิมิสฺ ฆนฺนิเสวิตํ** ความว่า อันหมู่สัตว์ที่มีชาติเดียวกันต่าง ๆ
มีพวกปากเชื่อมเป็นต้นอาศัยแล้ว.

บทว่า **นทานกฺลิมลปริปุริ** ความว่า เต็มไปด้วยส่วนที่ไม่สะอาด
หลายอย่าง.

ลำดับนั้น มาคันทียพราหมณ์กล่าวคาถาที่ ๒ เพื่อจะทูลถามว่า
ธรรมดาบรรพชิตทั้งหลายละกามที่เป็นของมนุษย์แล้ว ย่อมบวชเพื่อต้องการ
กามอันเป็นทิพย์ ก็สมณะนี้ไม่ปรารถนากามแม้เป็นทิพย์ แม้นี้ก็เป็น
อิตถิรัตน์ สมณะนี้มีทิฏฐิอย่างไรหนอ ?

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า **เอตาทิสญจ รตนํ** พราหมณ์มาคันทียะ
กล่าวหมายเอาอิตถิรัตน์ที่เป็นทิพย์.

บทว่า **นารี** หมายเอาธิดาของตน.

บทว่า **ทิฏฐิคตํ สิลพุตตํ นุชิวิตํ** ความว่าทิฏฐิ คีล วัตร
และชีวิต.

บทว่า **ภวูปปตฺตติญจ วเทสิ กิทิสํ** ความว่า หรือท่านกล่าว
อุบัติภพของตนว่าเป็นเช่นไร ?

คาถา ๒ คาถาต่อจากนี้ มีความเกี่ยวเนื่องปรากฏแล้วทีเดียว เพราะ
เป็นไปโดยนัยแห่งการวิชันนาและปจฺจนา บรรดาคาถา ๒ คาถาเหล่านั้น
คาถาแรกมีเนื้อความย่อว่า คุณก่อนมาคันทียะการตกลงในธรรมคือทิฏฐิ
๖๒ แล้วเชื่อมั่นว่า เรากล่าวสิ่งนี้อย่างนี้ว่า สิ่งนี้เท่านั้นจริง สิ่งอื่นเปล่า
ดังนี้ มีอยู่หามิได้ คือ ย่อมไม่มี ไม่ประสบแก่เรานั้น เพราะเหตุไร
เพราะเมื่อเราเห็นโทษในทิฏฐิทั้งหลาย ไม่เชื่อมั่นทิฏฐิอะไร ๆ เมื่อเลือก
เฟ้นสัจจะทั้งหลายอยู่ ได้เห็นนิพพานกล่าวคือความสงบภายใน เพราะ
ความที่กิเลสทั้งหลายมีรากะเป็นต้นในภายในสงบแล้ว.

บทว่า **อาทินนํ** ได้แก่ อันตราย.

บทว่า **สทฺถุขํ** ความว่า มีทุกข์ ด้วยทุกข์ทางกาย.

บทว่า สิวฆาตํ ความว่า มีทุกข์ด้วยทุกข์ทางใจ.

บทว่า สตูปายตํ ความว่า ประกอบด้วยความคับแค้น.

บทว่า สปริพาหํ ความว่า เป็นไปด้วยความกระวนกระวาย.

บทว่า น นิพพิทาย ความว่า ไม่เป็นไปเพื่อต้องการความเบื่อหน่ายในวิภูฏะ.

บทว่า น วิราคย ความว่า ไม่เป็นไปเพื่อต้องการความคลายกำหนดในวิภูฏะ.

บทว่า น นิโรธาย ความว่า ไม่เป็นไปเพื่อดับวิภูฏะ.

บทว่า น อุปสมาย ความว่า ไม่เป็นไปเพื่อเข้าไปสงบวิภูฏะ.

บทว่า น อภิญญาย ความว่า ไม่เป็นไปเพื่อรู้ยิ่งพระนิพพาน.

บทว่า น สมุโพชาย ความว่า ไม่เป็นไปเพื่อรู้แจ้งวิภูฏะด้วย.
บรรลุถึงความดับกิเลส.

บทว่า น นิพพานาย ความว่า ไม่เป็นไปเพื่อประโยชน์คือ
อมตนิพพาน ก็บทว่า นิพพิทาย ในที่นี้ได้แก่ วิปีสสนา.

บทว่า วิราคย ได้แก่มรรค.

บทว่า นิโรธาย อุปสมาย ได้แก่นิพพาน.

บทว่า อภิญญาย สมุโพชาย ได้แก่ มรรค.

บทว่า นิพพานาย ได้แก่นิพพานนั่นเอง. วิปีสสนาท่านกล่าวใน
ฐานะเดียว มรรคท่านกล่าวในฐานะ ๓ นิพพานท่านกล่าวในฐานะ ๓
ด้วยประการอย่างนี้แล. ฟังทราบกล่าวว่าการกำหนดด้วยประการดังนี้.

ก็โดยปริยาย บทเหล่านี้แม่ทั้งหมด ย่อมเป็นไวพจน์ของมรรคบ้าง เป็นไวพจน์ของนิพพานบ้างนั่นแล.

บทว่า **อชุตตัม รากสุส สนฺตี** ความว่า ได้เห็นนิพพานกล่าวคือความสงบภายในเพราะความที่ระคะภายในสงบแล้วดับแล้ว แม้ในบทว่า **โทสสุส สนฺตี** เป็นต้น ก็นัยนี้แหละ.

บทว่า **ปจัน** เป็นบทอุทเทสของบทที่จะตั้งชี้แจง.

บทว่า **วิจันนุโต** ความว่า ยังสัจจะทั้งหลายให้เจริญคือให้เป็นแจ้ง.

บทว่า **ปวิจันนุโต** ความว่ายังสัจจะเหล่านั้นนั่นแลให้เป็นแจ้งเฉพาะอย่าง อาจารย์บางพวกพรรณนาว่า แสงสว่างอยู่.

บทว่า **อทุทถ์** ความว่า แลดูแล้ว.

บทว่า **อทุทถุจี** ความว่า แทงตลอดแล้ว.

บทว่า **อสุถี** ความว่า ถูกต้องด้วยปัญญา.

บทว่า **ปฏิวินฺตี** ความว่า ได้กระทำให้ประจักษ์ด้วยญาณ.

คาถาที่ ๒ มีเนื้อความย่อว่า ทิฏฐิเหล่านี้มันใดที่มากันทียพราหมณ์กล่าวว่า **วินิจฺฉยา** เพราะเหล่าสัตว์นั้น ๆ ตกลงใจถือเอาแล้ว. และว่า **ปกปฺปิตานิ** โดยนัยมีภาวะอันปัจจัยทั้งหลายของคนปรุงแต่งเป็นต้น ท่านเป็นมุณีไม่ถือธรรมคือทิฏฐิเหล่านั้นเลย กล่าวคือบอกอรรถนั้นใดว่า ความสงบภายใน มากันทียพราหมณ์กล่าวแก่เราว่า ชีรชนทั้งหลายประกาศไว้อย่างไรหนอ คืออรรถนั้นชีรชนทั้งหลายประกาศไว้อย่างไร นิตเทศแห่ง

กาลานี้มีเนื้อความง่าย นอกจากบทที่เป็นปรมัตถ์. บรรดาบทเหล่านั้น
บทว่า ยัม **ปรมคฺถ** ได้แก่ นิพพานอันสูงสุดใด.

ลำดับนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าเมื่อทรงแสดงอุบายที่ธีรชนทั้งหลาย
ใช้เป็นเครื่องประกาศอรรถนั้นพร้อมทั้งธรรมที่เป็นฝ่ายตรงกันข้าม แก่
พราหมณ์นั้น จึงตรัสพระคาถาว่า น **ทิกฺขุจฺจ** เป็นต้น.

บรรดาบทเหล่านั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงปฏิเสธศีลและพรตภาย
นอกจากญาณที่ได้แต่สมาบัติ ด้วยพระดำรัสว่า น **ทิกฺขุจฺจ** เป็นต้น
บัณฑิตพึงนำ ๓ บทแรกไปประกอบ อาห ศัพท์ ที่ตรัสไว้ในบทนี้ว่า
สุทฺธิมาห กับ น อักษร ในที่ทุกแห่งแล้วพึงทราบเนื้อความอย่างนี้ว่า
ไม่กล่าว คือไม่บอกความหมจดด้วยทิกฺขุ ก็ในบทนี้ฉันใด แม้ในบท
ต่อ ๆ ไปก็ฉันนั้น.

และในบทเหล่านั้น.

บทว่า อ**ทิกฺขุจฺจ** นาค ความว่า ไม่กล่าวเว้นสัมมาทิกฺขุมีวัตถุ ๑๐.

บทว่า อ**สุตฺติยา** ก็เหมือนกัน ความว่า ไม่กล่าวเว้นการฟัง.

บทว่า อ**ณฺณา** ความว่า เว้นกัมมัชฌกตาญาณและสัจจานุโลมิกญาณ.

บทว่า อ**สีลตา** ความว่า เว้นปาติโมกขสังวร.

บทว่า อ**พฺพตา** ความว่า เว้นชฺฐคังควัตร.

บทว่า โน **ปี เตน** พึงทราบเนื้อความอย่างนี้ว่า เราไม่กล่าว
แม้ด้วยธรรมสักว่าทิกฺขุเป็นต้นแต่ละอย่างในบรรดาธรรมเหล่านั้น.

บทว่า เอเต **จ นิสฺสชฺช** **อนุคฺคหาย** ความว่า สละธรรมฝ่าย
คำชนิดเป็นทิกฺขุเก่าเป็นต้นเหล่านั้น ด้วยกระทำการถอนขึ้น และไม่ถึอมั่น

แม้ธรรมฝ่ายชาวชนดิทัญญูเป็นต้นที่มีภายหลัง ด้วยการถึงความไม่ต้องถอน
ขึ้น.

บทว่า **สนฺโต อนิสฺสาย ภวํ น ขปฺเป** ความว่า เป็นผู้สงบ
ด้วยความเข้าไปสงบระงับเป็นต้น ด้วยการปฏิบัตินี้ ไม่อาศัยธรรมอะไร ๆ
ในจักขุเป็นต้น ไม่พึงหวังแม้ภพเดียว คือพึงเป็นผู้ไม่เริ่มตั้งใจใส่เหตุ
อธิบายว่า นี่เป็นความสงบภายในของเขา.

บทว่า **สวณฺมปิ อิจฺฉิตฺตพฺพํ** ความว่า แม้การฟังด้วยสามารถแห่ง
สุดตะเป็นต้นก็พึงหวัง.

บทว่า **สมฺภารา อิม ฆมฺมา** ความว่า ธรรมเหล่านี้มีสัมมาทิฏฐิ
เป็นต้น เป็นสัมภาระ ด้วยอรรถว่าเป็นอุปการะ.

บทว่า **กณฺหปฺกฺขิกานํ** ความว่า ไปในฝ่ายอกุศล.

บทว่า **สมฺภุมฺมาตโต ปหานํ อิจฺฉิตฺตพฺพํ** ความว่า พึงหวังการ
ละโดยการกำจัดคือการถอนขึ้นโดยชอบ.

บทว่า **เตชฺชาตฺถเกสุ กุสฺเสสุ ฆมฺเมสุ** ความว่า ที่เกิดแต่ความ
ฉลาด เป็นไปในกุมิ ๓ กล่าวคือ กามกุมิ รูปกุมิ และอรุปรกุมิ.

บทว่า **อตมฺมยตา** ได้แก่ ความปราศจากคัมภีร.

เมื่อพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสอย่างนี้แล้ว มาคันทิยพราหมณ์มิได้
กำหนดเนื้อความของพระดำรัสจึงกล่าวคาถาว่า **โน เจ กิร** เป็นต้น
อนึ่งพึงประกอบ **อาห สัพฺพํ** กับ **โน เจ กิร สัพฺพํ**.

เห็นเนื้อความอย่างนี้ว่า ได้ยินว่า ถ้าบัณฑิตไม่กล่าว คือ ได้ยินว่า
ถ้าบัณฑิตไม่พูด ดังนี้.

บทว่า โมฆหํ ได้แก่ ความหลงยิ่ง หรือความหลง.

บทว่า ปญฺเจนุติ ความว่า ย่อมรู้. นิเทศของคาถาเมื่อนี้ง่าย.

ลำดับนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าเมื่อทรงอาศัยทิวสนั้น ปฏิเสธคำถามของพราหมณ์นั้น จึงตรัสคาถาว่า ทิวสนิ สุนิสฺสาย เป็นต้น คาถานั้น มีเนื้อความว่า คุณก่อนมาคันทิยะ ท่านอาศัยทิวสนิอยู่มานาน ทิวสนิเหล่าใดที่ท่านถอนขึ้นแล้ว ท่านมาสู่ความลุ่มหลงในทิวสนิที่ท่านถอนขึ้นเหล่านั้นนั้นแหละ ท่านไม่เห็นสัญญาที่ควรเมื่อน้อย แต่ธรรมนี้คือแต่ความสงบภายในที่เรากล่าวแล้ว หรือแต่การปฏิบัติ หรือแต่ธรรมเทศนา เพราะเหตุนี้ท่านจึงเห็นธรรมนี้แต่ความหลง.

บทว่า ลคฺคณํ นิสฺสาย ลคฺคณํ ความว่า ตัดแน่นความเกี่ยวข้องทิวสนิ.

บทว่า พนฺธนํ ได้แก่ ความผูกพันทิวสนิ.

บทว่า ปลิโพธํ ได้แก่ ความกังวลทิวสนิ.

บทว่า อนุสการํ ปกฺขนุโตสิ ความว่า ท่านเป็นผู้เข้าไปแล้วสู่ความมืดคือ.

บทว่า ยุตฺตสยฺญํ ความว่า สัญญาอันควรในสมณธรรม.

บทว่า ปตฺตสยฺญํ ความว่า สัญญาที่ได้เฉพาะแล้วในสมณธรรม.

บทว่า ลกฺขณสยฺญํ ความว่า สัญญาที่ให้อรรถ.

บทว่า การณสยฺญํ ความว่า สัญญาในเหตุ.

บทว่า จานสยฺญํ ความว่า สัญญาในการณ์.

บทว่า น ปฏฺิลลสิ ความว่า ย่อมไม่ประสบ.

บทว่า กุโธ ฉาณ ความว่า ก็ท่านจักได้มรรคญาณด้วยเหตุอะไร.

บทว่า อนิจจัง วา ความว่า เบญจขันธ์ชื่อว่าไม่เที่ยง เพราะ
อรรถว่า มีแล้วไม่มี.

บทว่า อนิจจสยฐานุโลม วา ความว่า สัญญาที่เกิดขึ้นว่า
เบญจขันธ์ทั้งหลายไม่เที่ยง ชื่อว่า อนิจจสัญญา ญาณที่อนุโลม คือไม่
ปฏิบัติแก่สัญญานั้น ชื่อว่า ญาณอันอนุโลมแก่อนิจจสัญญา ญาณนั้น คือ
อะไร? คือ วิปัสสนาญาณ. แม้ญาณที่อนุโลมแก่ทุกขสัญญาและอนัตต-
สัญญา ก็นัยนี้เหมือนกัน.

ก็และครั้นทรงแสดงการถึงความวิเวกด้วยความหลงใหลในทิวทัศน์ที่
ยึดถือไว้ แก่มาคันทิยพราหมณ์อย่างนี้แล้ว บัดนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้า
เมื่อจะทรงแสดงความรู้ที่พระองค์ผู้ปราศจากความลุ่มหลงในธรรมเหล่านั้น
และเหล่าอื่น เป็นผู้ไม่มีความวิเวก จึงตรัสคาถาว่า สโม วิเสตี เป็นต้น
คาถานั้นมีเนื้อความว่า ผู้ใดยอมสำคัญด้วยความถือตัวก็ตาม ด้วยทิวทัศน์ที่
ตามด้วยบุคคลก็ตาม โดยส่วน ๓ อย่างนั้น ผู้นั้นพึงวิเวกด้วยความถือตัว
นั้นด้วยทิวทัศน์นั้น หรือด้วยบุคคลนั้น แต่ผู้ใด อย่างตถาคต ไม่หวั่นไหว
ในเพราะความถือตัว ๓ อย่าง ความสำคัญว่า เราเสมอเขา เราดีกว่าเขา
หรือว่าเลวกว่าเขา ย่อมไม่มีแก่ผู้นั้น ปาฐะที่เหลือว่า น จ หีนो นิตเทศ
ของคาถาแม้นี้ ก็ง่ายเหมือนกัน จะมีอะไรยิ่งขึ้นไป.

คาถาว่า สจฺจนฺติ โส เป็นต้นนั้น มีเนื้อความว่า บุคคลผู้เป็น
พราหมณ์โดยนัยมีความเป็นผู้ลอยบาปแล้วเป็นต้น นั้น คือ เห็นปานนั้น
คือ ละมานะและทิวทัศน์ได้แล้ว เช่น ตถาคต จะพึงกล่าวสิ่งอะไร คือ

จะพึงพูดเรื่องอะไร หรือจะพึงพูดด้วยเหตุอะไร ว่า สิ่งนี้เท่านั้นจริง หรือจะพึงวิวาท ด้วยมานะ ด้วยทิฎฐิ หรือด้วยบุคคลอะไร ว่า ของเราจริง ของท่านเท็จ ความสำคัญว่าเสมอเขา โดยเป็นไปว่า เราเสมอเขา หรือความสำคัญว่าไม่เสมอเขา โดยเป็นไปด้วยความเป็น ๒ อย่างคือดีกว่าเขาและเลวกว่าเขา นอกนี้ย่อมไม่มีในพระจินาสพโค คือเช่นตถาคต พระจินาสพนั้นจะพึงโต้ตอบวาทะด้วยเหตุมีความเป็นผู้ถือตัวเป็นต้น อะไรเล่า นิเทศของคากาเมื่อนี้ก็ง่าย.

บุคคลเห็นปานนี้ พึงทราบอย่างแน่ชัดทีเดียวมิใช่หรือ คากาว่า โอกมฺพหยา เป็นต้น พึงทราบดังต่อไปนี้.

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า โอกมฺพหยา ความว่า รูปธาตุเป็นต้น เป็นที่อยู่ของวิญญาณ ละทิ้งด้วยการละนันทราคะในรูปธาตุเป็นต้นนั้น.

บทว่า อนิเกตสารี ความว่า ไม่ท่องเที่ยวไปสู่ที่อยู่คือรูปนิมิต เป็นต้น ด้วยสามารถแห่งตัณหา.

บทว่า กามะ อกุพฺพิ มฺนิ สนฺถวานิ ความว่า ไม่กระทำความเซซชิดอย่างคลุกหัดถ์ในกาม.

บทว่า กามะหิ ริตุโต ความว่า เป็นผู้ว่างจากกามทั้งปวง เพราะไม่มีฉันทราคะในกามทั้งหลาย.

บทว่า อปุเรกฺขราโน ความว่า ไม่ยังอัฏฐภาพให้บังเกิดยิ่งต่อไป.

บทว่า กลนฺนุ วิคฺคยฺห ชเนน กยฺรา ความว่า พึงกล่าวคำแก่งแย่งกับด้วยชน.

บทว่า หลิทฺทกานิ ความว่า คหบดีผู้มีชื่ออย่างนี้.

บทว่า **เยน** ในประโยคที่ว่า **เยนายสุมา มหากัจจानิ เตน-**
ปสงฺกมิ เป็นตติยวิภคติ ลงในอรรถแห่งสัจตมวิภคติ เพราะฉะนั้น
พึงเห็นเนื้อความในที่นี้ว่า พระมหากัจจानะอยู่ในที่ใด กหบดีเข้าไป
หาในที่นั้น.

อีกอย่างหนึ่ง พึงเห็นเนื้อความในที่นี้ว่า เทวดาและมนุษย์
ทั้งหลายเข้าไปหาพระมหากัจจानะด้วยเหตุใด กหบดีก็เข้าไปหาด้วยเหตุนั้น

อีกอย่างหนึ่ง กหบดีเข้าไปหาพระมหากัจจानะด้วยเหตุอะไร ด้วย
ความประสงค์บรรลुकุณวิเศษมีประการต่าง ๆ เหมือนต้นไม้ใหญ่ที่ผลิตดอก
ผลเป็นนิจ อันฝูงนกทั้งหลายเข้าไปหาด้วยความประสงค์กินผลที่ดี.

บทว่า **อุปสงฺกมิ** มีอธิบายว่า เข้าไปใกล้.

บทว่า **อุปสงฺกमितฺวา** เป็นบทแสดงความสิ้นสุดแห่งการเข้าไปหา
อีกอย่างหนึ่ง ท่านอธิบายว่า ไปอย่างนั้น จากนั้นไปสู่ที่ระหว่างอาสนะ
กล่าวคือที่ใกล้พระมหากัจจानะ.

บทว่า **อภิวาทฺตุว** ความว่า ไหว้ด้วยเบญจางคประดิษฐ์ บัดนี้
กหบดีประสงค์จะถามถึงประโยชน์ที่เป็นเหตุให้ตนมาสู่ที่บำรุงพระมหา-
กัจจानะ จึงนั่งประคองอัญชลีที่รุ่งเรื่องด้วยประมุขสิบนิ้วไว้เหนือศีรษะ
อยู่ ณ ที่ควรแห่งหนึ่ง.

บทว่า **เอกมนฺติ** เป็นถวายนุปสงนิตเทศ เหมือนในประโยคที่ว่า
พระจันทร์พระอาทิตย์เวียนไปไม่พร้อมกัน เป็นต้น เพราะฉะนั้น พึงเห็น
เนื้อความในที่นี้ว่า นั่งอย่างไร ? นั่งที่แห่งหนึ่ง คือนั่งอย่างนี้ อีก

อย่างหนึ่ง บทว่า **เอกมฺหุตํ** นี้เป็นทุตติยาวิภคตี ลงในอรรถแห่งสัตตมีวิภคตี.

บทว่า **นีสึทึ** ความว่า สำเร็จการนั่ง จริงอยู่ เทวดาและมนุษย์ทั้งหลายที่เป็นบัณฑิต เข้าไปหาผู้ที่เป็นที่ตั้งแห่งความเคารพ ย่อมนั่ง ณ ที่ควรแห่งหนึ่ง ด้วยความเป็นผู้ฉลาดในอาสนะและคหบดีนี้ก็เป็นคนหนึ่งในบรรดาผู้ที่เป็บัณฑิตเหล่านั้น ฉะนั้นจึงนั่ง ณ ที่ควรแห่งหนึ่ง ก็นั่งอย่างไร ชื่อว่า นั่ง ณ ที่ควรแห่งหนึ่ง เว้นโทษแห่งการนั่ง ๖ อย่าง คือ ไกลเกินไป ๑ ใกล้เกินไป ๑ เหนือลม ๑ ที่สูง ๑ ตรงหน้าเกินไป ๑ ข้างหลังเกินไป ๑. นั่งไกลเกินไป ถ้าต้องการจะถาม จะต้องถามด้วยเสียงดัง, นั่งใกล้เกินไป จะทำการเสียดสี, นั่งเหนือลม จะเบียดเบียนหรือกลั่นตัว, นั่งที่สูง ประกาศความไม่เคารพ นั่งตรงหน้าเกินไป ถ้าต้องการจะดู ก็จะต้องสวนตากัน, นั่งหลังเกินไป ถ้าต้องการจะดูก็ต้องยื่นคอดู, เพราะฉะนั้น คหบดีเมื่อนั่งเว้นโทษแห่งการนั่ง ๖ อย่าง เพราะเหตุนี้ พระเถระจึงกล่าวว่ **เอกมฺหุตํ นีสึทึ** นั่ง ณ ที่ควรแห่งหนึ่ง.

บทว่า **เอตทโวจ** ความว่า ได้กล่าวคำนี้ว่า **วุตฺตมิตฺถํ ฆนฺเต** กจฺจาน ภควตา อภฺฐกฺวคฺคิเย มาคณฺทียปฺปญฺहे ดังนี้ มาคณฺทียปฺปญฺหา มีอยู่ในปัญหานั้น อันมีมาในอัฐกวรรค.

บทว่า **รูปธาตฺว** ประสงค์เอารูปขั้นชั.

บทว่า **รูปธาตฺวราคะวินิพฺนฺธํ** ความว่า ผูกพันไว้ด้วยราคะในรูปธาตฺว.

บทว่า **วิญฺญาณํ** ได้แก่ กัมมวิญฺญาณ.

บพว่า โกกสาลี ความว่า ท่องเที่ยวไปสู่ที่อยู่มีเรือนเป็นต้น. ถามว่า ก็เหตุไรพระมหากัจจានะจึงไม่กล่าวในที่นี้ว่า วิญญาณธาตุ โขคหปติ ตอบว่า เพื่อกำจัดความหลงไหล.

ก็บพว่า โอโก โดยอรรถท่านกล่าวถึงปัจจย กัมมวิญญาณที่เกิดขึ้นก่อน ย่อมเป็นปัจจยทั้งแก่กรรมวิญญาณ ทั้งแก่วิปากวิญญาณ ที่เกิดขึ้นหลัง และวิปากวิญญาณที่เกิดขึ้นก่อน ย่อมเป็นปัจจยทั้งแก่วิปากวิญญาณ ทั้งแกกัมมวิญญาณที่เกิดขึ้นหลัง ฉะนั้น พึงมีความหลงไหลว่า วิญญาณในที่นี้ ดวงไหนหนอ เพื่อกำจัดความหลงไหลนั้น พระมหากัจจานะจึงไม่ถือเอาวิญญาณนั้นกระทำการแสดงไม่ให้ปนกัน. อีกอย่างหนึ่ง ท่านกล่าวอภิสังขารและวิญญาณฐิติ ๔ ด้วยสามารถเป็นอารมณ์ของวิปาก แม้เพื่อแสดงอภิสังขารและวิญญาณฐิติเหล่านั้น จึงไม่เอาวิญญาณในที่นี้.

บพว่า อุบายูปาทานา ความว่า อุบาย ๒ ด้วยสามารถแห่งค้นหา อุบายและทฤษฏีอุบาย อุปาทาน ๔ มีกัมมูปาทานเป็นต้น.

บพว่า เจตโส อธิฏฐานาภินเวธานุสสา ความว่า เป็นเหตุยึดมั่น เป็นเหตุถือมั่น และเป็นเหตุนอนเนื่อง แห่งอกุศลจิต.

บพว่า ตถาคตสุส ได้แก่ พระสัมมาสัมพุทธเจ้า จริงอยู่ ความพอใจเป็นต้นเหล่านั้น อันพระจินาสพทั้งหลายแม้ทั้งปวงละได้แล้วทีเดียว แต่ความเป็นจินาสพของพระศาสดาปรากฏยิ่งในโลก ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวคำว่า ตถาคต นี้โดยที่สุดเบื้องบน.

เพราะเหตุไร ? ท่านจึงถือเอาวิญญาณ ในบพว่า วิญญาณธาตุยา นี้

เพื่อแสดงการละกิเลส เพราะในขันธ หรือขันธ ๕ ยังละกิเลสไม่ได้หมดทีเดียว ฉะนั้น ท่านจึงถือเอาเพื่อแสดงการละกิเลส.

บทว่า เอว โข คหปติ โอนกสารี โหติ ความว่า พระตถาคตไม่ท่องเที่ยวไปสู่ที่อยู่ด้วยกัมมวิญญาณ จึงชื่อว่าเป็นผู้ไม่ท่องเที่ยวไปสู่ที่อยู่ด้วยประการฉะนี้.

บทว่า รูปนิमितตนิเกตสารวินิพฺพชา ความว่า รูปนั้นแลชื่อว่าเป็นนิमित ด้วยอรรถว่า เป็นปัจจัยของกิเลสทั้งหลาย ชื่อว่าที่อยู่ ด้วยอรรถว่า เป็นที่อยู่ กล่าวคือเป็นภริยาแห่งอารมณ์ ฉะนั้นจึงชื่อว่า ที่อยู่คือรูปนิमित ความท่องเที่ยวไปด้วย ความผูกพันด้วย ชื่อว่าความท่องเที่ยวไปและความผูกพัน ท่านกล่าวความที่กิเลสทั้งหลายแผ่ไป และความผูกพันของกิเลสทั้งหลาย แม้ด้วยบททั้งหลาย ความท่องเที่ยวไปและความผูกพันในที่อยู่คือรูปนิमित ชื่อว่า ความท่องเที่ยวไปและความผูกพันในที่อยู่คือรูปนิमित เพราะฉะนั้น จึงเป็นความท่องเที่ยวไปและความผูกพันในที่อยู่คือรูปนิमित อธิบายว่า ด้วยความท่องเที่ยวไปของกิเลส และด้วยความผูกพันของกิเลสที่เกิดขึ้นในที่อยู่คือรูปนิमित.

บทว่า นิเกตสารีติ วุจฺจติ ความว่า เรียกว่า ความท่องเที่ยวไปในที่อยู่ ด้วยอรรถว่า เป็นที่อยู่อาศัย ด้วยสามารถแห่งการการทำอารมณ์.

บทว่า ปหีนา ความว่า ความท่องเที่ยวไปและผูกพันของกิเลสในที่อยู่คือรูปนิमितเหล่านั้น พระตถาคตละได้แล้ว.

ก็เหตุไรในที่นี้ ท่านจึงเรียก เบญจขันธ ว่า โอก เรียกอารมณ์ ๖ ว่า นิเกต.

ก็ในเพราะความวิเศษด้วยอรรถว่าอาลัย ของเบญจจันทร์และอารมณฺ์
เหล่านั้นแม่ที่มีอยู่เพราะฉันทราคะมีกำลังและมีกำลังน้อย ท่านจึงเรียกเรือน
ล้วน ๆ นั้นแหละว่า โอก โดยตรง.

บทว่า นิเกติ ได้แก่ อุทยานเป็นที่อยู่อาศัยเป็นต้น ของผู้ที่
กำหนดหมายกันไว้ว่า วันนี้พวกเราจักเล่นในที่โน้น ในชื่อนั้นฉันทราคะ
ในเรือนที่ประกอบ ด้วย บุตร ภรรยา และข้าวเปลือก ย่อมมีกำลัง
ฉันทราคะ ในชั้นทั้งหลายที่เป็นไปในภายใน ก็ฉันทราคะนั้น เหมือนอย่างว่า
ฉันทราคะในที่อุทยานเป็นต้นมีกำลังน้อยกว่าฉันทราคะในเรือนนั้น ฉันทราคะ
ในอารมณฺ์ ๖ ภายนอก ก็ฉันทราคะนั้น เพราะเหตุฉนั้น พึงทราบว่ ท่านแสดง
เทศนาอย่างนี้เพราะความที่ฉันทราคะมีกำลังและมีกำลังน้อย.

บทว่า สุขิตสุ สุขิตโต ความว่า เมื่อพวกอุปัฏฐากมีความสุข
ด้วยสามารถแห่งทรัพย์ ข้าวเปลือก และลาภเป็นต้น ย่อมเป็นผู้มีความสุข
สุขด้วยความสุขอาศัยเรือนว่า บัดนี้ เราจักได้จิวรที่ชบใจ โภชนะที่
ชบใจเที่ยวเสวยสมบัติที่ถึงแล้วด้วยตนกับด้วยอุปัฏฐากเหล่านั้น.

บทว่า ทุกุขิตสุ ทุกุขิตโต ความว่า เมื่อความทุกข์เกิดขึ้นแก่
อุปัฏฐากเหล่านั้นด้วยเหตุอะไร ๆ ก็ตาม ตนเองย่อมมีความทุกข์ถึง ๒ เท่า

บทว่า กิจจกรณียสุ ได้แก่ กรณียะกล่าวคือหน้าที่การงาน.

บทว่า โวโยคํ อาปชชติ ความว่า ตนเองย่อมถึงการบำเพ็ญ
ประโยชน์ คือความที่กิจเหล่านั้นอันตนพึงทำ,

บทว่า กามมสุ ได้แก่ วัตถุคาม.

บพว่า เอว์ โข คหปติ กามเหอิ อริคฺโต โหติ ความว่า
เป็นผู้ไม่เปล่าจากกิเลสกำทั้งหลย คือไม่ว่าง เพราะมีกิเลสกำใน
อย่างนี้. ในฝ่ยขว ฟิงทรบว เป็นผู้เปล่า คือว่าง เพราะไม่มีกิเลส
เหล่านั้น.

บพว่า ปุเรขรโน ความว่า กระทำวัฏฏะไว้เบื้องหน้า.

บพว่า เอวรूपํ สยํ เป็นต้น ความว่า ย่อมปรารณำในรูปทั้ง
หลยมีรูป สูง ต่ำ ค่ำ ขว เป็นต้น ว่าขอเรำฟิงมีรูปอย่างนี้ ย่อม
ปรารณำในเวทนำทั้งหลยมีสุขเวทนำ เป็นต้น ว่า ขอเรำฟิงมีเวทนำ
อย่างนี้ ย่อมปรารณำในสัญญาทั้งหลย มีนิลสัญญา เป็นต้น ว่า ขอเรำ
ฟิงมีสัญญาอย่างนี้ ย่อมปรารณำในสังขรทั้งหลยมีปุญญำภิสังขร เป็นต้น
ว่า ขอเรำฟิงมีสังขรอย่างนี้ ย่อมปรารณำในวิญญำนทั้งหลยมีจักขุ
วิญญำน เป็นต้นว่า ขอเรำฟิงมีวิญญำนอย่างนี้.

บพว่า อปุเรขรโน ความว่า ไม่การทำวัฏฏะไว้เบื้องหน้า.

บพว่า สหิตมฺเม อสहितฺเต ความว่า ค่ำของท่านไม่มีประโยชน์
ไม่สละสลวย ค่ำของข่ำพเจ้ำมีประโยชน์ สละสลวย หวนเหมือนน้ำฝิ่ง.

บพว่า อธิจฺณฺณเต วิปรวตฺตํ ความว่า ค่ำใดที่ท่นสะสม
ฝีกฝนเป็นเวลำนนคลองแคล่วดี ค่ำนั้นทั้งหมดเปลี่ยนเปลงกลับไปช่ำขณะ
เพราะอศัยวาทะของเรำ.

บพว่า อาริปฺโต เต วาโท ความว่า เรำยกโทษของท่นขึ้น
แล้ว.

บพว่า จร วาปโปโมกขาย ความว่า ท่านจงเข้าไปหาอาจารย์
นั้น ๆ แสวงหาที่เก่ง ๆ เดินทางเที่ยวไปเพื่อเปลื้องวาทะนี้.

บพว่า นิพฺพเชหิ วา สเจ ปโหสิ ความว่า ถ้าท่านสามารถ
เองทีเดียว ก็จงแก้ไขเสียในที่นั่นแหละ คนแบบนี้ไม่น่าศึกษา.

กาลาว่า เยหิ วิวิตฺโต เป็นต้น ฟังทราบดังต่อไปนี้ บรรดาบท
เหล่านั้น.

บพว่า เยหิ ความว่า จากทฎฐิเป็นต้นเหล่าใด.

บพว่า วิวิตฺโต วิจเรยฺย ความว่า วางแล้วฟังเที่ยวไป.

บพว่า น ตานิ อคฺคยฺห วเทยฺย นาโค ความว่า บุคคลชื่อ
ว่านาคไม่พึงยึดถือทฎฐิเหล่านั้นกล่าวโดยนัยว่า ไม่กระทำความชั่ว เป็นต้น.

บพว่า เอลมฺพุชฺช ความว่า เกิดในน้ำกล่าวคือเอละ.

บพว่า กณฺฏกฺวาริชฺช ความว่า ดอกบัวมีก้านเป็นหนาม มีอธิบาย
ว่า ปทุม.

บพว่า ยถา ชเลน ปงฺเคน จ นฺนฺปฺลิตฺตํ ความว่า ดอกบัวนั้น
อันน้ำเปือกตมไม่เข้าไปติด ฉนั้นใด.

บพว่า เอวฺ มฺนฺนิ สนฺตฺวิโท อคิฺทุโธ ความว่า มุนิผู้กล่าวความ
สงบภายใน ไม่ติดพัน เพราะไม่มีความติดพัน.

บพว่า กามे ज लोके ज अनुपलितुतो ความว่า เป็นผู้ไม่เข้า
ไปติดในกามแม้ ๒ อย่าง และในโลกมีอธิบายเป็นต้น ด้วยกิเลสทั้งหลาย ๒.

บพว่า อาคฺคฺ น กโรติ ความว่า ไม่การทำโทษมีอกุศลเป็นต้น.

บพว่า น คจฺจติ ความว่า ย่อมไม่ถึงโทษด้วยอำนาจอคติ.

บพว่า นาคจฺจติ ความว่า ไม่เข้าถึงกิเลสที่ละแล้ว.

บทว่า ปาปกก แปลค่า ลามก.

บทว่า อกุสลา ความว่า เกิดแต่ความเป็นผู้ไม่ฉลาด.

บทว่า เต กิเลส น ปุเนติ ความว่า กิเลสเหล่านี้ อันบุคคล นั้นละได้แล้ว บุคคลนั้นย่อมไม่มาสู่กิเลสเหล่านั้นอีก.

บทว่า น ปจฺเจติ ความว่า ไม่กลับเข้าถึง.

บทว่า น ปจฺจจากจฺเจติ ความว่า ไม่กลับมาอีก.

บทว่า ขรทณฺโฑ ความว่า ก้านของใบขจรขระ คือก้านหยาบ.

บทว่า จตฺตเคโธ ความว่า สละความคิดพัน.

บทว่า วนฺตเคโธ ความว่า คายความคิดพัน.

บทว่า มุตฺตเคโธ ความว่า ตัดความคิดพันที่เป็นเครื่องผูกพัน.

บทว่า ปหีนเคโธ ความว่า ละความคิดพัน.

บทว่า ปฏินิสฺสฏฺฐเคโธ ความว่า สละคืนความคิดพันด้วยประการที่ไม่งอกขึ้นสู่จิตอีก แม้ในบทว่าเป็นผู้มีความกำหนดอันสละคืนแล้ว เป็นต้น ต่อไปก็เช่นนี้เหมือนกัน บทเหล่านั้นทั้งหมดนั้นแล เป็นโวพจน์ แสดงภาวะที่ลุ่มเคยแห่ง คหิต ศัพท์ จะมีอะไรยิ่งขึ้นไป.

กล่าวว่ น เวทฺฐุ เป็นต้น พึงทราบดังต่อไปนี้.

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า น เวทฺฐุ ทิฏฺฐิยา ความว่า มุนีผู้ถึง เวทคือมรรค ๔ เช่นเรายอมเป็นผู้ไม่ไปด้วยทิฏฐิ คือยอมไม่ไปด้วยทิฏฐิ หรือไม่ยอมมาสู่ทิฏฐินั้นโดยสภาวะ ในคำเหล่านั้นมีเนื้อความของคำ ดังต่อไปนี้ :-

ชื่อว่า ทิฏฺฐิยา ยก เพราะอรรถว่า ด้วยทิฏฐิ เป็นตติยาวิภคติ.

ชื่อว่า ทิฏฐิยายก เพราะอรรถว่า ไปสู่ทิฏฐิ เป็นทุติยาวิภักติ.

แม่ที่เป็นฉัฏฐีวิภักติ เป็น ทิฏฐิยา เพราะอรรถว่า การไปของ ทิฏฐิ ก็มี.

บทว่า น มุติยา ส มานเมติ ความว่า มุนีน้นย่อไม่ถึงความ ถือตัวแม่ด้วยอารมณ์ที่ทราบ ชนิดมีรูปที่เขาทราบเป็นต้น.

บทว่า น หิ ตมฺมโย โส ความว่า เป็นผู้ไม่มีตัณหา คือเป็นผู้ ไม่มีตัณหานั้นเป็นที่ไปในเบื้องหน้า ด้วยสามารถแห่งตัณหาและทิฏฐิ แต่ ผู้นี้ไม่เป็นเช่นนั้น.

บทว่า น กมฺมฺนา นาปิ สุเตน เณฺยโย ความว่า มุนีน้น ย่อมไม่เป็นผู้อันกรรมมีปญญาภิสังขารเป็นต้น หรือเสียงที่ได้ยินมีความ หมดจตที่ได้ยินเป็นต้น นำไปได้.

บทว่า อนุปนีโต ส นิเวสเนสฺสุ ความว่า มุนีน้นเป็นผู้อัน ตัณหาและทิฏฐิไม่นำเข้าไปแล้วในที่อาศัย คือตัณหาและทิฏฐิทั้งปวง เพราะ ละความนำเข้าไปทั้งสองได้แล้ว.

กลัน รส และ โผฏฐัพพะชื่อว่ารูปที่เขาทราบแล้ว ในบทว่า มุตฺตฺรฺเปเน วา นี้.

บทว่า มานํ เนติ ความว่า ย่อมไม่ถึงอัสมิมานะการถือเราถือเขา.

บทว่า น อุเปติ ความว่า ย่อมไม่มาสู่ที่ใกล้.

บทว่า น อุปคจฺจติ ความว่า ย่อมไม่เข้าไปตั้งอยู่.

บทว่า ตมฺมโย ได้แก่ การทำความอิมใจ และแก่มุนีน้นผู้เป็น อย่างนี้.

กล่าวว่ **สญฺญาวิริตฺตสฺส** เป็นต้น พึงทราบดังต่อไปนี้ บรรดา
บทเหล่านั้น.

บทว่ **สญฺญาวิริตฺตสฺส** ความว่ แก่มุณีผู้ละกามสัญญาเป็นต้น
ด้วยภวานาซึ่งมีเนกขัมมสัญญาเป็นสภาพถึงก่อน ด้วยบทนี้ ท่านประสงคฺ
เอาผู้มีสมณะเป็นยานซึ่งเป็นอุกโตภาควิมุต.

บทว่ **ปญฺญาวิมุตฺตสฺส** ความว่ แก่มุณีผู้หลุดพ้นจากกิเลสทั้งปวง
ด้วยภวานาซึ่งมีวิปัสสนาเป็นสภาพถึงก่อน ด้วยบทนี้ ท่านประสงคฺเอา
ผู้เป็นสุกขวิปัสสก.

บทว่ **สญฺญญจ ทิฏฺฐิจฺฉจ เย อคฺคเหตุ เต มนฺณฺฆมานา**
วิวทฺหติ โลก ความว่ ก็ชนเหล่าใดยังถือสัญญาที่มีกามสัญญาเป็นต้น
ชนเหล่านั้น โดยเฉพาพวกคฤหัสถ์ยังถือทิฏฺฐิซึ่งมีกามเป็นเหตุ นั้นแหละ
ชนเหล่านั้น โดยเฉพาพวกบรรพชิต ย่อมกระทบกระทั่งวิวาทกันและกัน
มีธรรมเป็นเหตุ.

บทว่ **โย สมถปุพฺพจฺคมํ อริยมคฺคํ ภาเวติ** ความว่ บุคคล
ใดกระทำสมณะให้เป็นสภาพถึงก่อน คือให้เป็นปุเรจาริก เจริญอริยมรรค
พร้อมวิปัสสนา ยังสมาธิให้เกิดขึ้นก่อน ยังอริยมรรคพร้อมวิปัสสนาให้เกิด
ขึ้นภายหลัง.

บทว่ **ตสฺส อาทิโต** ความว่ อันบุคคลนั้นข่มเสียแล้วแต่ปฐม-
ฌานเป็นต้น.

บทว่ **อุปาทาย** ความว่ อิงแล้ว อาศัยแล้ว.

บทว่า **คณฺธา วิภฺขมฺภิตา โหนฺติ** ความว่า กิเลสเป็นเครื่อง
ร้อยรัด ย่อมเป็นของอันบุคคลนั้นกระทำให้ไกลแล้ว.

บทว่า **อรหฺตฺตปฺตฺเต** บรรลุอรหัตตผล.

บทว่า **อรหฺโต** ความว่า ผู้ตั้งอยู่ในอรหัตตผล กิเลสทั้งปวงมี
กิเลสเป็นเครื่องร้อยรัดและโมหะเป็นต้น ย่อมเป็นสภาพอันพระอรหันต์
ละเสียแล้ว.

บทว่า **โย วิปฺสฺสนาปฺพุทฺถกมฺ อริยมคฺคํ** ภาเวติ ความว่า
บุคคลใดกระทำวิปัสสนาให้เป็นสภาพถึงก่อน คือให้เป็นปุเรจาริก เจริญ
อริยมรรค ช่างวิปัสสนาให้เกิดขึ้นก่อน เจริญสมาธิอันสัมปยุตด้วยอริยมรรค
ภายหลัง.

บทว่า **ตสฺส อาทิโต อุปาทย** ความว่า อันบุคคลนั้นอาศัย
วิปัสสนาจำเดิมแต่เห็นแจ้ง.

บทว่า **ภิกฺขมฺภิตา** ในบทว่า **โมหา วิภฺขมฺภิตา โหนฺติ** นี้
ความว่า ให้ถึงที่ไกล.

บทว่า **สญฺญาวเสน ฆญฺเญนฺติ** ความว่า ชนเหล่าใดยังถืออาม
สัญญาเป็นต้น ชนเหล่านั้นย่อมเบียดเบียนกันด้วยสามารถแห่งสัญญา.

บทว่า **สงฺฆญฺเญนฺติ** ความว่า ย่อมเบียดเบียนกันกว่านั้น ๆ.

บัดนี้ เพื่อจะแสดงเหล่าชนที่เบียดเบียนกัน ท่านจึงกล่าวความ
พิสดาร โดยนัยว่า **ราชาโนปี ราชฺหิ วิวทฺนฺติ** เป็นต้น.

ในบทว่า **อญฺฉมญฺฉํ ปาณฺิหิปี อุปฺกมฺนฺติ** ความว่า ย่อม
ประหารกันและกันด้วยมือทั้งสอง.

บทว่า **เลหุฑุหิ** ได้แก่ ด้วยก้อนดิน.

บทว่า **ทลฺลฺยเตหิ** ได้แก่ ด้วยไม้ฟอง.

บทว่า **สตุเตหิ** ได้แก่ ด้วยศาสตราสองคม.

บทว่า **อภิสงฺขารานํ อปฺปหีนตฺตา** ความว่า เพราะความที่ยัง
ละบุญญาภิสังขารเป็นต้นไม่ได้.

บทว่า **คตฺติยา มฺภฺนฺนฺตฺติ** ความว่า ย่อมเบียดเบียนกัน คือ ย่อม
ถึงความกระทบกระทั่งกัน ในคดีอันเป็นที่พึงซึ่งจะต้องไป แม้ในนรก
เป็นต้น ก็นัยนี้เหมือนกัน คำที่เหลือในที่นี้ง่ายทั้งนั้น เพราะมีนัยดังกล่าว
แล้ว.

สัทธัมมปิชาโชติกา อรรถกถามหานิทเทศ

อรรถกถา มัคคันทิยสูตรนิทเทศ

จบ สูตรที่ ๕